

BULLETIN

&

NIEUWS-BULLETIN

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 12 * 1959

BESTUUR: Prof. dr. M. D. Ozinga, *voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *secretaris*; mr. G. J. Wit, *penningmeester*; dr. H. Gerson, dr. P. Glazema, R. C. Hekker, mej. dr. M. E. Houtzager, Th. H. Lunsingh Scheurleer, ir. R. Meischke, mr. A. P. van Schilfgaarde, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Tilmanne.

REDACTIE: Hoofdredacteur: J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. dr. A. W. Bijvanck, *voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *secretaris*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de Voorl. Monumentenraad; afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek:* J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg:* Mr. R. Hotke; *afd. III, Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer. *Voor „De Museumdag“:* Dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

AGT, J. J. F. W. VAN		MODDERMAN, DR. P. J. R.	
De buitenplaats Beeckesteyn bij Velzen	165	Het woonhuis in de bandceramische cultuur	23
BIJVANCK, PROF. DR. A. W.		RENAUD, J. G. N.	
Het Bulletin: 1899-1959	1	De Hellenburg	51
GELDER, DR. H. E. VAN		RENAUD, J. G. N. EN G. VAN DER MARK	
Parade der Pioniers	9	Middeleeuws Amersfoort	193
HEKKER, R. C. EN W. J. BERGHUIS		RUST, W. J.	
De boerenwoning „Onder den Ackerboom” te Voorschoten	67	's-Graveland en de Trompenburg	227
HOLLESTELLE, J.		SINGELENBERG, P.	
Haardstenen	257	Enige beschouwingen over de Beurs van Berlage	131
KUILE, PROF. DR. E. H. TER		STORK, A.	
De kerken van Bisschop Bernold	145	Het stadhuis van Weesp	237
LUTTERVELT, DR. R. VAN		TEMMINCK GROLL, IR. C. L.	
De toekomst van Beeckesteyn	183	De vroegromaanse kerken van Utrecht	35
Een Indische ceremoniestaf uit 1604	279	VREESE, A. L. DE	
MEISCHKE, IR. R.		Een fraai verlucht Agnietenbergs getijdenboek in het British Museum te Londen	289
Amsterdamse kerken van de zeventiende eeuw	85		

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BERG, HERMA M. VAN DEN		STUDIECOMMISSIE STICHTING MENNO VAN COEHOORN	
Westfriesland, Tessel en Wieringen		Atlas van historische vestingwerken in Nederland	
E. PELINCK	251	R. C. HEKKER	137
HASLINGHUIS, DR. E. J.		TUULSE, ARMIN	
De gemeente Utrecht		Burgen des Abendlandes	
R. C. HEKKER	355	J. G. N. RENAUD	189

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

- KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
- Verslag van de jubileumbijeenkomst ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan op zaterdag 17 januari 1959 te Amsterdam *1
- Verslag van de algemene ledenvergadering op vrijdag 19 juni 1959 te Amersfoort *129
- VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD
- Oudheidkundig Bodemonderzoek*
- Archeologisch Nieuws *21, *33, *41, *57, *82, *97, *113, *125, *173, *197, *215, *237
- Monumentenzorg*
- Monumenten-Nieuws *23, *35, *43, *61, *85, *102, *117, *127, *175, *201, *249
- Musea*
- Museum-Nieuws *35, *47, *67, *105, *191, *205, *219, *249
- Muntvondsten *63
- Museumpublicaties *107
- Tentoonstellingsagenda *27, *37, *51, *71, *91, *109, *119, *167, *193, *207, *233, *253
- DE MUSEUMDAG
- Verslag van de eerste Museumdag in 1959 op 26/27 juni te Groningen *142
- BIJDRAGEN
- BERG, HERMA M. VAN DEN
- Pieter de Swart betrokken bij de bouw van het orgel in de Herv. kerk te Moordrecht *119
- BIJVANCK, PROF. DR. A. W.
- Herinneringen uit de geschiedenis van de Bond *5
- CLARIJS, PETRA
- Het Natuurhistorisch Museum te Enschede uitgebreid *221
- FILZ, J. WOLFF-
- Enige aantekeningen naar aanleiding van de brand in het Museum of Modern Art in New York *67
- Belangrijke uitbreiding van het Historisch Museum der Stad Rotterdam . . *229
- Nationaal Rijtuigmuseum te Leek geopend *219
- JANSE, H.
- De Hervormde kerk te Benschop . . . *181
- KEUNING, DR. J.
- Het Ethnografisch Museum te Delft . . *225
- LUGARD JR., G. J.
- Plaatselijke historie in een lokaal museum *205
- MEISCHKE, IR. R.
- De taak van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond in de naaste toekomst *15
- PELINCK, E.
- Tentoonstelling „Witte Cornelisz. de With, Vice-Admiraal van Holland en Westfriesland” *48
- SCHEDEL, A. VAN
- Aantekening bij prof. Bijvancks rede *70
- UYTENBOGAART, PROF. DR. IR. J. H. H. EN IR. J. LODEWIJKS
- Een nieuwe methode voor het verdoeken van schilderijen *249
- BOEKBESPREKING
- Les musées de France E. PELINCK *207
- IN MEMORIAM
- Mgr. E. Lagerwey *77
- N. E. H. J. Zon *213
- MEDEDELINGEN *31, *39, *55, *74, *95, *111, *123, *211, *235, *257

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

JUBILEUMNUMMER

DEN HAAG * 15 JANUARI 1959

ZESDE SERIE * JAARGANG 12 * AFLEVERING 1

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Hoofdredacteur

*J. J. F. W. van Agt, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Stadboudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 01700-614291;*

Redactie-secretaris

*N. E. H. J. J. Zon, Rijswijkseweg 141, Den Haag,
telefoon 01700-986739 (in bureautijden 01700-180957);*

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

*Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck; Secretaris N. E. H. J. J. Zon;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;*

*afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadboudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 01700-614291;*

*afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 01700-182274.*

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

PROF. DR. A. W. BIJVANCK

Het Bulletin: 1899-1959, Kolom 1

DR. H. E. VAN GELDER

Parade der Pioniers, Kolom 9

DR. P. J. R. MODDERMAN

Het woonhuis in de bandceramische cultuur, Kolom 23

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

De vroeg-Romaanse kerken van Utrecht, Kolom 35

J. G. N. RENAUD

De Hellenburg, Kolom 51

R. C. HEKKER EN W. J. BERGHUIS

De boerenwoning 'Onder den Ackerboom' te Voorschoten, Kolom 67

IR. R. MEISCHKE

Amsterdamsche kerken van de zeventiende eeuw, Kolom 85

P. SINGELENBERG

Enige beschouwingen over de Beurs van Berlage, Kolom 131

HET BULLETIN : 1899—1959

DOOR

PROF. DR. A. W. BIJVANCK

Het Bulletin, de oudste telg van de Bond, begon reeds dadelijk na de oprichting te verschijnen, vooreerst als een bescheiden blaadje voor mededelingen op oudheidkundig gebied, zonder enige pretentie, met een weinig verzorgd uiterlijk en op slecht papier gedrukt. In het nummer, dat is uitgegeven bij gelegenheid van het 35-jarig bestaan van de Bond heeft Vogelsang een artikel aan het tijdschrift gewijd. Men vindt in dat nummer bovendien mededelingen over de oudste geschiedenis en werkzaamheden van de Bond, benevens een Kroniek en een Register over de jaargangen van de Eerste, Tweede en Derde serie van het Bulletin. Het artikel van Vogelsang bevatte voornamelijk herinneringen van hemzelf, als een van de oudste redacteurs, en een beschouwing over hetgeen het Bulletin voor het geestelijke leven van Nederland heeft betekend.

Over de geschiedenis van het tijdschrift wordt men al dadelijk ingelicht door het uiterlijk van de verschillende series. Het bescheiden blaadje van de Eerste serie is na acht jaargangen vervangen door een publicatie met een kloeker formaat en een fraaier vorm. Ook de inhoud van de Tweede serie was anders. Het Bulletin werd waarlijk een tijdschrift, beter geïllustreerd en met omvangrijker artikelen, die een meer wetenschappelijk karakter hadden. De mededelingen kwamen op het tweede plan.

Met de Derde serie veranderde niet alleen het uiterlijk, maar ook de naam. Het tijdschrift verscheen toen als „Oudheidkundig Jaarboek” met een nog degelijker inhoud. Daar de pogingen van de nieuwe secretaris van de Redactie, Dr. J. J. de Gelder, om druk en opmaak te verbeteren niet tot het gewenste resultaat hadden gevoerd, werd voor de Vierde serie naar de tegenwoordige drukker overgeschakeld. Een aantal jaren is het tijdschrift met een zeer verzorgd uiterlijk de wereld ingegaan, totdat tijdens de bezetting het papier steeds slechter en de omvang steeds kleiner werd. Bijdragen kwamen in gering aantal binnen. Meer en meer werd de leiding gedwongen zelf voor de inhoud te zorgen. In de 12de jaargang kon nog een belangrijk

nummer worden gewijd aan De Stuers, toen zijn intrede in de wereld vóór 100 jaren werd herdacht. De 13de jaargang verscheen in 1946.

Daarna was evenwel een drastische bezuiniging noodzakelijk. Het tijdschrift verscheen in de Vijfde serie wederom als Bulletin en in het oorspronkelijke kleine formaat, zodat de Bond in staat was het op eigen kracht voort te zetten. Gelukkig kon reeds na één jaar, in het eerste nummer van de Zesde serie, worden medegedeeld, dat een samenwerking met de Monumentenraad was tot stand gekomen. Door die samenwerking werd het mogelijk het Bulletin te laten verschijnen in twee afdelingen, één voor de verhandelingen en een „Nieuwsbulletin” voor de mededelingen. Op die wijze kan het tijdschrift thans beter dan ooit te voren aan zijn doel beantwoorden, door verhandelingen te publiceren die betrekking hebben op onderwerpen waarvoor de Bond belangstelling heeft, en door de lezers in te lichten over hetgeen in Nederland op oudheidkundig gebied voorvalt.

Het heeft weinig zin met een vervolg op de verhandeling van Vogelsang verder uit te weiden over de geschiedenis van het Bulletin. Wat in de laatste 25 jaren geschiedde, is minder boeiend. Eertijds moest de Bond zich een plaats veroveren in de Nederlandse samenleving. Later was er minder strijd met de wereld buiten de Bond en in de Bond zelf waren de tegenstellingen niet meer zo fel. Een relaas van de gebeurtenissen zou het romantische karakter missen van het oudere verhaal. Over het algemeen was er in het oudheidkundige leven ook minder „kleur”, om een door Vogelsang een paar maal aangehaalde uitdrukking te gebruiken. Daarentegen is het wel degelijk van belang eens vast te stellen, wat het Bulletin in de 60 jaar van zijn bestaan heeft betekend voor het wetenschappelijk leven op het gebied van de Nederlandse kunstgeschiedenis en oudheidkunde.

Wat de personen aangaat, die zich voor de Bond verdienstelijk hebben gemaakt, moge allereerst worden verwezen naar de bladzijde met

portretten in het herdenkingsnummer van 1934. Het is opmerkelijk, dat van geen dezer personen een uitvoerige levensbeschrijving is verschenen. Een uitzondering maakt Jan Veth, die overigens op de genoemde bladzijde geen plaats heeft gekregen, met zijn biographie door Huizinga. Toch zouden zeker De Stuers en Kalf zulk een levensbeschrijving verdienen. Over hen wordt men in het Bulletin althans enigszins ingelicht door de bovengenoemde aan De Stuers gewijde bundel (van 1943) en door de bundel voor Kalf bij gelegenheid van zijn aftreden als directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg (van 1939).

Verder zij hier verwezen naar de „personalia”, die men met hulp van het in 1934 uitgegeven register op de Eerste, Tweede en Derde serie van het Bulletin zonder moeite kan opdiepen. Een bijzondere vermelding verdienen de opstellen van Huizinga over J. A. Feith (Bull. 1913), van Kalf over Visser (1939), van Vogelsang over Duparc (1926), Hofstede de Groot (1930), Ligtenberg (1933), Sam Muller (1923), en Pit (1947). Bovendien zijn van belang de bundels gewijd aan Vogelsang en aan Martin bij gelegenheid van hun zilveren jubileum als hoogleraar (in 1932 en 1933), benevens de beschouwing van H. E. van Gelder over Kalf, Martin en Vogelsang (Bull. 1955). Ik stel er prijs op hier nog te herinneren aan de voortreffelijke levensberichten van H. E. van Gelder in de Jaarboeken van Letterkunde, met name over Degener, Hofstede de Groot en Overvoorde. In verband met deze opsomming valt het ontbreken van enige namen des te meer op. Wellicht vindt de Redactie van het Bulletin nog eens gelegenheid dergelijke omissies te herstellen.

Veel is in het Bulletin gepubliceerd over de problemen, die de bijzondere aandacht van de Bond hebben gehad. — Ik denk in de eerste plaats aan de *wettelijke bescherming* van monumenten, waarover de Bond reeds in 1910 een brochure in het licht gaf, terwijl J. W. Frederiks er een dissertatie aan wijdde (in 1912). Naar aanleiding van dit vraagstuk zou men het liefst Minister Heemskerk willen nazeggen: „Infandum, regina, iubes renovare dolorem”, al was het alleen maar om te herinneren aan het extract uit de handelingen van de Tweede Kamer in het Bulletin (van 1913), waar men kan nalezen hoe De Stuers deze Minister om een dergelijke uitlating ongenadig aan de kaak heeft gesteld. Intussen is onlangs een ontwerp voor de Monumentenwet inderdaad bij de Kamer ingediend.

Het heeft tijd en moeite gekost, — zeer veel moeite ook aan het Ministerie, naar mij werd medegedeeld —, voor het zover is gekomen. Men vindt de tekst van het ontwerp van wet in het Bulletin (van 1957) en daar is ook het adres afgedrukt, dat de Bond naar aanleiding van de wet aan de Tweede Kamer heeft toegezonden.

Over hervorming en beheer onzer *musea* heeft de Bond in 1918 een brochure uitgegeven. De instelling van een Rijkscommissie volgde reeds in het jaar daarna. Met bekwame spoed heeft die Commissie onder de voortvarende leiding van Duparc gewerkt en in 1921 haar lijvig rapport laten verschijnen. Er is in 1921 en 1922 zwaar gediscussieerd, zowel schriftelijk als mondeling, naar men in het Bulletin kan nalezen. Merkwaardigerwijze is in het tijdschrift evenwel weinig geschreven over de manier, waarop de denkbeelden van de Rijkscommissie zijn uitgewerkt. Men vindt alleen een paar mistroostige opmerkingen van Martin naar aanleiding van de verhuizing van de Italiaanse schilderijen uit het Mauritshuis naar Amsterdam en een verzuchting van Vogelsang over de vernietiging van het door Pit verrichte werk voor het „Nederlandsch Museum”.

Verder zijn voor het museumwezen nog belangrijk de artikelen over de nieuwe museumgebouwen te Den Haag en te Rotterdam (Bull. 1935) en wat er is geschreven over het Mauritshuis en Martin als directeur (Bull. 1922 en 1934). De uitvoerige berichten over aanwinsten, die in de oude jaargangen voorkomen, treft men later niet meer aan.

Veel staat in het Bulletin te lezen over de *restauratie* van monumenten, waarover de Bond in 1917 een brochure heeft uitgegeven. Niet lang geleden is dit vraagstuk nog eens ter sprake gebracht door Kalf in de vergadering van de Bond te Delft in 1948, een van de laatste malen dat hij bij zulk een gelegenheid op zijn gewone welsprekende manier het woord heeft gevoerd. In het Bulletin van dat jaar verscheen ook een artikel van Kalf en werd bovendien een vertaling opgenomen van een in Zwitserland over dat onderwerp verschenen verhandeling.

Naar aanleiding van het te Delft besprokene werd een Commissie ingesteld tot toetsing van de grondbeginselen en voorschriften van 1917. Het door deze Commissie uitgebrachte Rapport is in het Bulletin van 1950 afgedrukt. Kalf sprak in een pakkend gestelde verhandeling zijn bezwaren uit (Bull. 1951) en het rapport werd in een vergadering te Utrecht in 1951 nader besproken. De definitieve redactie van de beschou-

wingen, waartoe de Commissie is gekomen, vindt men in het Bulletin van 1953.

Enkele verhandelingen, die met het restauratiewerk in verband staan, mogen hier nog worden vermeld. Ter Kuile schreef een belangrijk artikel over de afwerking van gebouwen in vroeger tijd (Bull. 1934). Uitgaande van een zeer principieel geformuleerde opvatting, zette Gratama zijn denkbeelden over het restaureren uiteen (Bull. 1936).

De artikels gewijd aan de restauratie en aan de bouwgeschiedenis van belangrijke monumenten zijn te talrijk om ze hier op te sommen. Slechts enkele van deze monumenten kunnen hier worden vermeld, als het Stadhuis te Middelburg (Bull. 1932), — een onderwerp waaraan Kalf een gedegen verhandeling heeft gewijd in de aan Huizinga tijdens zijn ballingschap, op 7 dec. 1942, naar Velp toegezonden bundel „*Exul?*” (verschenen in 1948) —, de Kerk te Dordrecht (1933), Ter Apel (1934), het Koninklijk Paleis te Amsterdam (1936), het Akademiegebouw te Leiden (1939), het Rijnlandshuis te Leiden en de Grote Kerk te Rotterdam (1939), Middelburg (1948), de Martinatoren te Groningen (1950).

In het algemeen in aan de *architectuur* in het Bulletin veel aandacht besteed. Men kan allereerst de talrijke, soms voortreffelijk geredigeerde en geïllustreerde beschrijvingen van steden noemen. Zij verschenen steeds in verband met de bezoeken, die de Bond bracht aan de plaats, waar de jaarvergadering werd gehouden en met de aan die vergadering verbonden excursies. Voor een aantal plaatsen vervangen deze beschrijvingen voorlopig althans enigszins de uitvoerige monumentenbeschrijving, waarop wij veelal nog lang zullen moeten wachten.

Enige andere verhandelingen moeten nog worden vermeld, als de beschrijving van de gebouwen van de Oostindische en de Westindische Compagnie (Bull. 1928; verg. 1958), over Vestingbouw (1937), over Oorlogsschade (1947), over Architectonische ontwerpen (1952). Met nadruk dient hier de aandacht te worden gevestigd op de artikels, die Ozinga heeft gewijd aan een aantal bouwmeesters en hun werk, met name aan Paulus Moreelse (Bull. 1931), Daniël Marot (1933), Pieter de Swart en zijn school (1936 en 1939), het stadhuis van Den Bosch en David van Stolk (1938), de architecten van Lodewijk Napoleon (1942).

In de laatste tijd is de landelijke bouwkunst nogal eens ter sprake gekomen, voornamelijk

door R. C. Hekker (sedert 1946). Dit gebied werd vroeger alleen vertegenwoordigd door een opmerkelijke verhandeling van Jans (Bull. 1926).

De *schilderkunst* stond, geheel anders dan de architectuur, in het Bulletin betrekkelijk op de achtergrond. Dat is verklaarbaar, daar „Oud-Holland” voor deze rubriek het aangewezen orgaan is. Toch vindt men in de oude jaargangen wel het een en ander, bij voorbeeld de enige bijdrage van Bredius, in de allereerste jaargang. Verder zijn het voornamelijk artikels in verband met nieuwe aanwinsten van de musea. Ook uit later tijd kunnen enkele verhandelingen worden genoemd, zoals over de Genealogie van Christus in de beeldende kunst der Middeleeuwen door Ligtenberg (Bull. 1929) en over de Iconographie van Prins Willem I door Van Beresteyn (1933). Verder kan in het Bulletin door een reeks artikels (van 1917 tot 1956) worden gevolgd, hoe de kennis van de Noordnederlandse miniaturen langzamerhand is uitgebreid. Voor deze studie hebben ook buitenlandse geleerden belangstelling getoond door hun bijdragen in het Bulletin, als Goldschmidt (in 1923 en 1929), benevens Kurt Holker (in 1938).

Zeer belangrijk zijn de studies over *beeldhouwkunst*. In de eerste tijd waren het vooral de oudere voorbeelden van deze kunst, die de aandacht hadden van De Stuers, Haverkorn van Rijnsewijk, Kalf, Ligtenberg, Pit en Vogelsang, zoals men in het Register kan ontdekken. Daarna heeft voornamelijk Mejuffrouw Neurdenberg zich gewijd aan de te lang enigszins verwaarloosde sculptuur van de latere tijd, evenals aan de ceramiek. Sedert haar eerste bijdrage in het Bulletin van 1913 over aanwinsten van het Nederlandsch Museum en over Noordnederlandse majolica, heeft zij bijna in elke jaargang tot 1951 artikels en boekbesprekingen in het Bulletin gepubliceerd. Met name onze kennis van de Noordnederlandse beeldhouwkunst in de 16de en de 17de eeuw is op die wijze zeer toegenomen. Ik herinner aan haar verhandelingen over Coenraet van Neurenberg (1920), de Dolhuisvrouw (1929), het ornament aan topgevels te Groningen (1931), de gevelsteen de Fortuin (1932), Hendrick de Keyser (1934), Nicolas Stone (1936 en 1938), Dieussart (1939), Gregorius Cool en Pieter de Keyser (1940), Hendrick de Keyser in Denemarken (1943), — studies die zijn verwerkt in haar boek „De 17de eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden” (1948) —, Pieter 't Hooft (1950), Adriaan van Oudendijck (1951).

Veel aandacht is ook besteed aan hetgeen men de *oudheidkunde* in engeren zin of de archaeologische geschiedenis van Nederland zou kunnen noemen. In de oudste jaargangen is er herhaaldelijk sprake van, zoals uit het Register blijkt. De muntvondsten zijn, bij voorbeeld, regelmatig vermeld, vooral door de zorgen van A. O. van Kerkwijk, die van 1914 tot 1920 lid van de Redactie is geweest. Later, toen het Museum van Oudheden te Leiden zijn eigen Mededelingen uitgaf, begon de vaderlandse archaeologie in het Bulletin op de achtergrond te geraken.

Het werd evenwel door de vele opgravingen en onderzoekingen, op het gebied van de Praehistorie, de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen, steeds moeilijker een overzicht te krijgen van de nieuwe vondsten en zich over de resultaten een oordeel te vormen. Om die reden heeft de Redactie een reeks van uitvoerige overzichten gepubliceerd, die van 1915 tot 1947 zijn verschenen. Het ware wenselijk, de reeks van deze overzichten in het tegenwoordige Bulletin voort te zetten.

Een enkele maal zijn ook afzonderlijke verhandelingen over archaeologische onderwerpen in het Bulletin verschenen. Vermelding verdienen het belangrijke opstel van Gosses, die als historicus enkele theorieën van Holwerda weerlegde (Bull. 1921), een verhandeling van Kalf over de ontgraving van de Burcht op Oostvoorne (1935), aansluitend bij zijn voordracht over de ruïne Teylingen in de Koninklijke Akademie, de artikels van Glazema over archaeologisch onderzoek van middeleeuwse kerken (1947), benevens over opgravingen te Oosterbeek (1948) en te Odiliënberg (1952), van Modderman over oudheidkundig bodemonderzoek in de Bommelerwaard (1949). Sedert het Rijksbureau voor het oudheidkundig Bodemonderzoek zijn eigen „Be-

richten” uitgeeft, kan het Bulletin moeilijk op bijdragen van die zijde rekenen.

Ten slotte nog een paar wensen voor de toekomst! — In de eerste plaats spreek ik de hoop uit, dat de Redactie over tien jaar, bij gelegenheid van het 70-jarig feest van de Bond, in staat zal worden gesteld een nummer uit te geven in den trant van de in 1934 verschenen publicatie. Een vervolg van de Kroniek van de Bond, een overzicht van hetgeen door de Bond is verricht en een aanvullend Register op de jaargangen van de Vierde, de Vijfde en de Zesde serie, dat alles zou bijzonder welkom en nuttig wezen.

Berichten over aanwinsten van musea, die daar niet op een andere wijze kennis van geven, zijn in het Bulletin zeker op hun plaats. Voor de grote musea geschiedt dat door hun eigen organen. Bovendien worden de belangrijkste aanwinsten vermeld in het door het Ministerie uitgegeven blad. Wij moeten er dankbaar voor zijn, dat dit geschiedt, want er wordt op die wijze belangstelling gewekt bij velen, naast het altijd nog te geringe aantal van personen, die het Bulletin onder de ogen krijgen.

Vervolgens hoop ik op overzichten van hetgeen door de studie op bepaalde gebieden is bereikt. Met name voor het oudheidkundig bodemonderzoek zijn zij broodnodig. Zeker kost de samenstelling veel overleg en veel tijd. Het is echter een dankbaar en nuttig werk. Ik kan ook verzekeren, dat dit werk ten zeerste wordt gewaardeerd.

Met de wens, dat het Bulletin in het vervolg, evenals vroeger, in staat zal wezen zich telkens te verjongen en zich aan te passen aan nieuwe denkbeelden, moge deze terugblik worden besloten.

PARADE DER PIONIERS *

DOOR

DR. H. E. VAN GELDER

*„Ziet gij die heldenstoet, mijn zoon
die langs de straten wandelt?“*

DE SCHOOLMEESTER

Het houden van een parade is een passende opluistering van een verjaardag in een koninklijk gezin; waarom zou men onze Bond met haar koninklijk praedicaat op zijn 60ste daarop dan ook niet vergasten? Weliswaar dragen de deelnemers andere „wapenen“ dan die „der barbaren“ en zijn zij zeker niet uniform van wezen en gebaar. Verre van dat zelfs! Men moge dan al even denken aan de „klaroenstoet“, waarmee men Victor de Stuers' Gidsartikel van 1873 pleegt te kwalificeren, — hij was trouwens een generaalszoon en vechtlustig genoeg! — en de eigenlijke parade doen beginnen met het „verzamelen blazen“, door J. C. Overvoorde, maar als men de deelnemers ziet defileren, dan krijgt men zeker geen martiale indruk, en meer een van „verscheidenheid“ dan van „eenheid“. Bij aandachtiger beschouwen echter lijkt er toch iets te zijn, dat met „eenheid in verscheidenheid“ niet zo slecht te kwalificeren is.

En op die nadere beschouwing komt het aan, want het is wel zo, dat, wanneer wij deze „schimmen uit het verleden“ voor de feestvierders van het heden in geld laten optrekken, deze met een zekere eerbied, — en bovendien met erkentelijk-

heid, — het petje behoren te lichten, als zij de bonte stoet zien voorbij gaan.

Het is niet goed mogelijk met de opstelling van de stoet te beginnen, zonder met enkele woorden DE STUERS te gedenken, zonder wiens optreden en werkzaamheid in de kwarteeuw vóór 1898, de noodzakelijkheid van de toen op touw gezette organisatie misschien nog niet zó duidelijk zou zijn gevoeld. Trouwens, hij behoorde, zoal niet tot de oprichters van de Bond, toch tot de terstond toetredende leden. Hij was toen nog de gewaardeerde, gerespecteerde of gevreesde referendaris bij het Dep. van Binnenlandse Zaken, en ongetwijfeld was zijn steun voor de jonge organisatie een belangrijke factor. Dat in de volgende periode het tenslotte de Oudheidkundige Bond zou zijn, waarin het verzet tegen De Stuers' opvattingen van restauratie van monumenten zich organiseerde, is hierbij zeker van niet minder betekenis. Wie zich een beeld wil vormen van zijn werk en zijn persoon vindt dat in het boek door „zijn vrienden“ samengesteld voor zijn zeventigste verjaardag, maar ook — en ongedwongener — in het nummer van ons Bulletin van december 1943. Wil men zijn portret, zoals hij vooraangaat in onze stoet, dan citeer ik de schets, die ik daarin ervan gaf: Een klein, ietwat gezet man, verzorgd in de kleren, het grijze haar in het midden gescheiden en het wat ongezonderkleurige, gebilde gelaat in een grijze, volle baard gevat; een deftig aristocraat, die iemand minzaam kon rondleiden in de wat overvolle, dubbele zaal in zijn huis in de Parkstraat waar een deel van zijn bonte, met kennis en smaak bijeen-gebrachte kunst-verzameling was opgesteld. Maar ik zie hem ook anders, als een gedrongen, grimmige figuur, geplaagd door een pijnlijk podagra, de ene voet, in een doek gewonden, rustend op een bankje, kleren en baard niet zo goed verzorgd en de ogen beschermd door een formidabele groene klep, die bij het gesprek langs het voorhoofd werd opgeschoven

* Toen men mij vroeg om voor dit nummer iets als een historische inleiding te schrijven en daarbij vooral de personen, die in 1899 een bijzondere rol speelden, in herinnering op te roepen, heb ik het bezwaar gemaakt, dat ik over de voornaamsten reeds vroeger, hetzij in de Levensberichten van de Mij. der Ned. Letterkunde als in speciale nummers van het Bulletin soms zelfs uitvoerig geschreven had en dus ongetwijfeld in herhalingen, misschien zelfs letterlijke, zou moeten vervallen. Maar de Redactie achtte dat geen bezwaar en ikzelf ben ook wel overtuigd, dat de lezers van heden, zo zij al die oude schrifturen zouden kennen, er zoveel van zullen zijn vergeten, dat de herhaling er uit hen nauwelijks zal opvallen. „Bis repetita placent“ zullen wij dus maar denken; zo niet, de schuld ligt bij de Redactie!

en dan aan het gelige gelaat een wonderlijke omlijsting gaf. Maar de minzame collectioneur en de grimmige kobold hadden één ding gemeen: de levendige conversatie, deugdelyk en scherp, telkens het betoog en niet zelden de debattoon naderend, soms onderbroken voor het snel even krabbelen van een verduidelijkende tekening.

Aan het begin van een nieuwe kunstbelangstelling, van een nieuwe waardering vooral voor onze monumenten van geschiedenis en kunst staat één grote figuur. Die Grote Figuur behoudt het recht op eerbied en waardering: „Nederland” — zo kunnen wij zijn grote vriend en medewerker dr. Cuijpers nazeggen — „Nederland mag zich gelukkig prijzen op een zo gewichtig keerpunt als de tweede helft der vorige eeuw, die man te hebben ontmoet: „Victor de Stuers”.

Na dit saluut aan de heraut, kunnen wij de grote zaal van het Kon. Oudheidkundig Genootschap aan de achterzijde van het Rijksmuseum binnengaan, waar onze parade haar aanvang neemt. Maar hier beginnen voor de historischrijver de moeilijkheden. Want, het moge symbolisch zijn, omdat het daardoor gelijkenis vertoont met menig oud monument, de Bond heeft in zijn archief slechts een fragment van het eerste notulenboek en dus moet men zijn oudste historie ook uit andere bronnen reconstrueren; slechts over de oprichting-zelf zijn wij volledig ingelicht.

„Het initiatief tot het oprichten van de Bond ging uit van de Vereniging „Oud-Dordrecht”. Op haar oproeping verzamelden zich de 15de oktober 1898 een 19-tal vertegenwoordigers van oudheidkundige verenigingen en museumdirecties te Amsterdam in de zaal van het Kon. Oudheidkundig Genootschap, terwijl van verschillende verenigingen betuigingen van instemming waren ontvangen”. Kennen wij deze laatste niet, wij weten althans, welke personen aanwezig waren. Het initiatiefnemende Oud Dordrecht komt naar voren en het blijkt dat mr. J. C. Overvoorde de vergadering namens haar presideerde en dat een ander bestuurslid, de heer Bas Veth, zich belastte met het opmaken der notulen. Eindelijk twee pioniers! Wat de heer BAS VETH betreft, hij verdwijnt reeds spoedig weer achter de horizon; hij was een oud-Indisch man, die zich in Dordrecht gevestigd had, misschien uit oude relatie, hoewel hij, voor zover is na te gaan, van de echt-Dordtse Jan Veth geen familie was; wel was hij conservator van Oud-Dordrecht, schilderde hij ook en heeft zijn in 1900 ver-

schenen roman uit het „Leven van menschen in Ned. Indië”, indertijd, om zijn tamelijk krasse uitspraken, nog al wat stof doen opwaaien. Al was hij dadelijk als vertegenwoordiger van Oud-Dordrecht ook lid van de Bond, in onze Parade heeft hij slechts recht op een zeer bescheiden plaats. Maar heel anders is dit met Overvoorde. Bij deze was het denkbeeld van een overkoepelende organisatie geboren en hem komt de verdienste toe het te hebben verwezenlijkt. Op de vergadering van 15 oktober ontwikkelde hij dat plan en toen het instemming vond, had hij ook reeds concept-statuten gereed, welke in discussie konden worden gebracht, met het gevolg, dat hem, tezamen met Bas Veth en A. Pit, werd opgedragen ze in verband met de gemaakte opmerkingen nader te bezien en hun een definitieve vorm te geven, zodat zij op een volgende vergadering zouden kunnen worden vastgesteld. Die vergadering werd in het Muntgebouw op 7 januari 1899 gehouden en zij kon overgaan tot stichting van de Bond nadat de statuten waren goedgekeurd. Meteen kreeg de Bond zijn eerste bestuur en de eerste redactie-commissie voor het Bulletin, dat de nieuwe vereniging zou uitgeven. En daarmede trad het kader der pioniers in het licht: jhr. B. W. F. van Riemsdijk, hoofd-directeur van het Rijksmuseum werd voorzitter; mr. J. C. Overvoorde secretaris, jhr. mr. J. A. Feith, rijksarchivaris in Groningen en vertegenwoordiger van het bestuur van het Gronings Museum, penningmeester, en de heren mr. S. Muller Fzn., archivaris en directeur van het Museum te Utrecht, en jhr. mr. F. J. M. van Rijkevorsel, vertegenwoordiger van het N. Brabants Genootschap, leden. In de redactiecommissie koos men A. Pit, directeur van het Nederl. Museum, E. W. Moes, onderdirecteur van het Rijksprentenkabinet, en mr. J. C. Overvoorde. In het Bulletin, dat in september 1900 verscheen, kon worden medegedeeld, dat 22 verenigingen en museumbesturen en 24 „beheerders” het lidmaatschap hadden aanvaard en dat reeds 94 corresponderende leden (onder wie 8 buitenlanders) waren toegetreden.

Een waardig kader en genoeg manschappen om de parade inderdaad te laten oprukken. Een schilderachtig gezelschap bovendien, waarin alle provincies vertegenwoordigd waren, ook alle enigszins belangrijke musea, en onder de corresponderenden zag men vrijwel allen, die zich in die dagen op het gebied van „oudheidkunde” niet onbetuigd hebben gelaten: museum-mensen, archivariissen, verzamelaars, bouwmeesters, pas-

toors, genealogen en bibliothecarissen. Toen ik de lijst zo doorlas, ontdekte ik, dat ik vrijwel de grootste helft, van verre of meer nabij, heb gekend. Vrees niet, dat ik zal trachten hun aller paraderen te beschrijven. Immers, zoals bij meer optrekkende stoeten, zelfs van pioniers, zijn de meesten slechts medelopers, slechts weinigen vóórgangers, nog minderen richtinggevers. En bij het bepalen van de betekenis van het optrekken komt het op deze laatsten aan.

Er is dus alle reden om eerst naar OVERVOORDE te zien. Hij was de initiator, en, hoewel slechts secretaris, ook daarna de richtinggevende kracht. Dat kon hij zijn, zelfs in een gezelschap als het eerste Bondsbestuur. Niet zozeer om zijn helder en scherp verstand en deugdelijke kennis, als wel om zijn verbazingwekkende werkkraft en ijver, en zijn groot organisatie-talent. Ik meen dat wij dit laatste reeds terstond kunnen zien in het feit, dat hij in 1899 voor het voorzitterschap niet in aanmerking wilde komen, terwijl Van Riemsdijk in menig opzicht minder geschikt was dan hij. Maar voor de „standing” van de Bond was de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum, een affabel man met bijzonder veel relaties, in deze eerste jaren een méér-zeggende figuur dan de jonge Dordtse archivaris. Want de Bond moest „erin” komen; niet alleen bij de oudheidkundigen van professie, doch bij de ruime kring van belangstellenden, zowel terwille van hun contributie, welke het werk mogelijk zou maken, als vooral voor het scheppen van een sfeer van invloed, die het acces tot provinciale, stedelijke of kerkelijke autoriteiten zou vergemakkelijken. Het „werk” voor de organisatie deed Overvoorde. In zijn Dordtse periode had hij reeds getoond wat hij kon door naast zijn ambtelijk werk als archivaris de „Vereniging tot het instandhouden van oude gebouwen te Dordrecht” te stichten en het museum te beheren, waar hij in 1897 een belangrijke tentoonstelling van „Oudheden” organiseerde, met van overal verkregen medewerking. Hij zou die reputatie weldra door zijn werk aan het Leids archief en de Lakenhal nog versterken. Hij was niet bepaald een gemakkelijk mens, in staat om op het eerste gezicht anderen te winnen, maar hij was een volhouder, die de gave had van overtuigend redeneren op een basis van deugdelijke argumenten, waarbij zijn juridische opleiding zijn historische vorming ten goede kwam. En wat monumentenzorg betrof, zag hij duidelijk wat nodig was: vooreerst catalogisering en systematische beschrijving; hij

had het voor Dordrecht min of meer gedaan¹; maar terecht achtte hij het regeringstaak en op de vergadering van 22 juni 1901 hield hij een lezing² over het onderwerp, welke leidde tot het aannemen van een motie, die aan het Bestuur opdroeg bij de Regering op werkzaamheid in deze richting aan te dringen. Zoals men weet, heeft deze aandrang geleid tot de instelling van de „Rijkscommissie voor de Monumenten” in 1903. Het is volkomen gerechtvaardigd om Overvoorde bij onze parade der pioniers als vaandeldrager te beschouwen. Hij had daarvoor trouwens een goed figuur. Toen ik in 1930 zijn „Levensbericht” voor de Mij. van Ned. Letterkunde samenstelde, schreef ik ongeveer:

Meermalen als ik met Overvoorde samen was . . . drong zich de gelijkenis aan mij op aan wat in onze voorstelling een oud-Hollander is, dat complex van eigenschappen in verschijning en wezen, dat wellicht in de historie zijn zuiver prototype niet heeft, maar waaromtrent bij de meesten van ons geen onzekerheid bestaat. Dit wil niet zeggen, dat Overvoorde in ons zeventiende eeuwse Holland een rol zou gespeeld hebben, gelijkwaardig aan die, welke voor hem in onze tijd was weggelegd, nog veel minder, dat hij beter in het verleden zou gepast hebben dan in het heden! Het zien van de gelijkenis heeft een andere zin en wil wel voornamelijk duidelijk maken, dat in Overvoorde in sterke mate juist die deugden, en zeker ook wel enkele gebreken, tot uiting kwamen, waarvan de aanwezigheid, naar ons begrip, onze voorvaderen karakteriseert. Reeds zijn uiterlijke verschijning wekte de gedachte. Vooral zoals wij haar gekend hebben in zijn volle kracht. Toen stond de wat ruige kop kloek op de vierkante schouders, het stevige lijf vast op de benen. Dat was zo een van die mensen, voor wie men instinctmatig opzij gaat. En de onverschilligheid, waarmede de kleren gedragen werden; het gemoedelijke as-morsen uit de vrijwel onsterfelijke sigaar, versterkten de indruk van een zekere plompheid, waarmede te botsen gevaarlijk wezen kon.

Inderdaad, hij ging ook in figuurlijke zin, niet gauw uit de weg en wie bij hem verzet vond, had het niet gemakkelijk. Hij had dit met zo'n oude zeebonk gemeen, die zijn schip door stormen en gevaren te brengen wist daar, waar de

¹ *Oude gebouwen in Dordrecht*, Dordrecht 1900.

² In voorafgaande nummers van het Bulletin had hij de Monumentenbeschrijving en -bescherming vooral in het buitenland uitvoerig behandeld.

lading veilig zou zijn. Doch dat enigszins ruige was slechts buitenkant; zij die hem werkelijk kenden, waardeerden zijn goedhartigheid.

Van het standpunt van de Bond gezien, was hij van alle pioniers de meest toegewijde. De Bond was voor de anderen één arbeidsveld uit vele; voor Overvoorde was hij altijd aanwezig. Het is voor ieder jongere wel eens nuttig om met de sfeer van een dergelijke toewijding kennis te maken. Om het positieve, opbouwende in de eerste plaats, maar ook om het beperkende te leren zien. Overvoorde kon de dingen, soms zelfs de mensen, beoordelen alléén naar wat zij voor de Bond betekenden of konden betekenen. Zo moest, wat zijn kracht was, ook wel eens in het tegendeel verkeren; daardoor kreeg hij de naam van lastig en onhandelbaar. De tijdgenoot overschat dat allicht, op een afstand moet men er het betrekkelijke van voelen, en eraan voorbij zien. En dan staat voor ons deze onvervaardde bouwer, die heel goed wist, dat hij fouten maken kon, maar die duidelijker dan iets voelde, dat er wat moest worden gedaan, samengesteld, tot stand gebracht: geen woorden maar daden. En toch ook, als de weg tot dat tot standbrengen o n v e r m i j d e l i j k liep langs het compromis, dan werd deze stugge toegeeflijk, deze zogenaamd onhandelbare volgzaam en tegemoetkomend!

Ik heb hiervóór reeds met een enkel woord aangegeven in welk opzicht het voorzitterschap aan JHR. B. W. F. VAN RIEMSDIJK terecht werd opgedragen; hij was zo al niet een indrukwekkende, dan toch een representatieve figuur, die aan de jonge Bond terstond „standing” verleende. Hij had ook inderdaad grote belangstelling en, — van opleiding bouwkundig ingenieur, — verstand van zaken. Zijn drukke werkkring aan het Rijksmuseum liet hem voor wetenschappelijke publicaties weinig tijd, maar in 1894 had hij toch een beschrijving van het Agathaklooster (Princenhof) in het licht gegeven; hij was ook de eerste die zich de moeite gaf archiefonderzoek in te stellen in verband met de geschiedenis van het Hollands porcelein (Loosdrecht)³. Ook op ander gebied was zijn eruditie groter dan men achter zijn hoffelijk, maar ietwat beschroomd, optreden vermoedde.

Eenzelfde representatieve functie was die van JHR. MR. F. J. M. VAN RIJCKEVORSEL, die in de groep „het Zuiden” vertegenwoordigde.

Een echt-Brabantse aristocraat met het, soms

wat luidruchtige, enthousiasme van het zuidelijk temperament; al jong door zijn positie invloedrijk in zijn provincie, in 1901 wethouder van Den Bosch, in 1908 Statenlid, van 1915-31 Ge-deputeerde; in een loop van jaren eerst secretaris, sedert 1916 voorzitter van het Noord-Brabants Genootschap; betrokken bij besturen en commissies die de monumentenzorg behartigden. Zo was hij, ook nadat hij in 1906 het bestuur van de Bond verliet, een belangstellend lid en nuttig propagandist voor het Bondswerk. In het Bestuur werd zijn plaats ingenomen door JHR. MR. VAN SASSE VAN YSSELT, een niet minder toegewijde en zelfs nog meer strijdlustige en strijdvaardige figuur.

Nog twee archivariissen behoorden tot het kader. Zou dit thans verwondering wekken, omdat, over het algemeen, enerzijds de meer juridische gerichtheid dezer ambtsdragers, anderzijds de speciale eisen van het museumbeheer een combinatie daarmede steeds bezwaarlijker maken, — op het eind van de 19de eeuw was dat anders. De stedelijke overheden waren toen blij, als zij voor het behartigen van die, meestal wel wat met de nek aangeziene, „oudheidkundige zaken” iemand vinden konden, onwerelds of onmaatschappelijk genoeg om met een povere vergoeding genoeg te nemen. Hoewel juist dank zij het werk van de Vereniging van Archivariissen en van de Oudheidkundige Bond de overheidsopvattingen heel wat hoger gestemd zijn en de scheiding noodzakelijk geworden is, — ik heb haar voor mijzelf in 1923 met overtuiging voltrokken, — zie ik deze scheiding toch wel enigszins als een verarming.

En dat zeker wanneer ik denk aan deze drie pioniers. Wat Overvoorde, Feith en Muller gepresteerd hebben als archivaris valt buiten ons bestek; dat het nog altijd voorbeeldig is, zowel in kwaliteit als in quantiteit, kan hier volstaan. Hun belangstelling bovendien voor onze monumenten en hun museumfunctie bracht hen terecht in de eerste leiding van de Bond. Deze keuze lag zelfs voor de hand. Wat Overvoorde betreft, heb ik reeds getracht dit duidelijk te maken. Wat Overvoorde voor Dordt had gedaan, deed JHR. MR. J. A. FEITH voor Groningen, stad en provincie. Uit een generatie van „oudheidkundigen” was hij de derde die het ambt van Rijksarchivaris in die provincie bekleedde, en, met liefde er voor bezielde, ook op alle mogelijke wijzen haar oudheidkundig belang diende: „Het museum is Feith's grootste schepping geweest. Maar daarnaast heeft hij tal van andere

³ *Oud Holland*, 33 (1915).

verdienstelijke dingen gedaan en op zijn gebied veel tot stand gebracht, wat men buiten Groningen niet weet. Hij kende elk hoekje van zijne stad, elk klein monument, elk merkwaardig oud huis; vele daarvan heeft hij weten te redden en door een passende herstelling gewekt tot nieuw leven. Nooit ontmoette men hem, of hij wist te vertellen met blijde lach van een nieuw plannetje of een nieuwe vondst. En hij slaagde altijd: onbegrensd was in de stad zijn invloed op het gebied waar hij, zowel door zijn overgeërfde positie als door zijn zelfverworven kennis, meester was". Zo formuleerde mr. Muller de algemene opvatting in een necrologie ⁴.

Inderdaad had Feith in zijn manier van doen iets bijzonder vertrouwenwekkends. Als verschijning was hij vrijwel Overvoorde's tegengestelde. Ongezond van kleur en mager, hetgeen door zijn lengte nog opvallender was, kon slechts een sterke toewijding en wilskracht hem een zo grote werkzaamheid doen ontplooiën; zij werd dan ook te vroeg onderbroken: een blik op zijn portret geeft de verklaring.

Als men deze van warme genegenheid getuigende necrologie leest, is het merkwaardig te bedenken, dat zij geschreven werd door een vakgenoot, die, maar weer op andere wijze dan Overvoorde, Feith's tegengestelde was; MR. S. MULLER FZN, rijksarchivaris in de provincie Utrecht, tevens gemeente-archivaris en directeur van het gemeentelijke historisch museum.

Niet zozeer, omdat deze in feitelijke kennis en verstandelijke gaven Feith verre overtrof, — ook, zij het in mindere mate, Overvoorde, — maar omdat hij, althans bij eerste nadering alles behalve toeschietelijk en innemend was. Hij en ik zijn, ondanks een kwarteeuw leeftijdsverschil, zeer goede vrienden geworden en gebleven, maar desniettemin had zijn omgang zelden iets van een prettig met elkaar opschieten. Hij schreef mij eens, toen ik getracht had hem over te halen om in een wetenschappelijke kring over een onderwerp, dat ons beiden ter harte ging, te debatteren, dat dat niets voor hem was: „slechts met de pen in de hand voel ik de nodige zielsrust". Toen bij het bereiken van zijn 70ste een nummer van het Archievenblad aan hem werd gewijd, heb ik deze uitlating als grondslag genomen om hem te schetsen als „een timide mens", een „verlegene", altijd bevreesd voor verkeerd begrip of onjuiste bejegening, het eigen-zelf angstvallig hoedende, en dan ook steeds op ver-

dediging gezind tot agressief wordens toe, daarvoor soms scherp en stekelig. Ik stelde daartegenover een dadendrang en uitingsbegeerte, waarvoor dus altijd weer tweestrijd en zelfoverwinning nodig was: als men mr. Muller tot zijn laatste levensdag nog steeds onder de meest strijdlustigen rekende, dan dankte men dit aan die reeks van innerlijke gevechten, die hij moet hebben geleverd om altijd weer en bij vernieuwing vóór te gaan en te handelen voor de belangen, waaraan hij eenmaal zijn sterke liefde had verpand, en aan welke behartiging zijn zeer buitengewone gaven van hoofd en hart van bijzondere waarde konden zijn.

Daarom, zoekt men het beeld van deze rijke mens, dan vindt men het niet alleen in het uitstekende portret, dat Jan Veth van hem tekende in 1895, maar dan trachte men hem ook te zien „met de pen in de hand", dan trachte men ook de vorser, de geleerde, de briefschrijver vóór zich te roepen. Het is niet zo moeilijk als het lijkt, want hij heeft er materiaal voor nagelaten als weinigen en het beeld is tenslotte eenvoudig, rustig en beheerst; zo geheel anders dan wij het in het dagelijks leven tegenkwamen, zoveel gemakkelijker te begrijpen, zoveel onmiddellijker te waarderen.

Toen Muller in 1899 mede hielp de Bond te stichten had hij, — behalve een respectabele reeks archief-inventarissen — de inrichting van het Museum aan het Hogeland te Utrecht voltooid, een Catalogus (1878) en een Gids (1892) uitgegeven, talrijke artikelen over kunsthistorische onderwerpen gepubliceerd, en voor monumenten-beschrijving en -bescherming zo in als buiten Utrecht in strijdlustige artikelen gepleit. Hij had zeker het recht op een plaats in het Bondskader. Helaas heeft hij die reeds spoedig moeten opgeven, omdat zijn druk werk hem niet voldoende tijd liet om, — nu de zaak toch blijkbaar goed liep — deze bestuursfunctie erbij te bekleeden. Zijn plaats werd ingenomen door F. A. Hofer, doch Muller bleef een trouw bezoeker der jaarvergaderingen en medewerker aan het Bulletin; zijn aandeel later aan de discussies over hervorming der musea was belangrijk en vruchtdragend.

F. A. HOEFER was weliswaar geen oprichter, maar hij trad terstond toe in zijn functie van conservator van het Overijssels Museum te Zwolle. Hofer was gepensioneerd majoor, artillerist, — de generaalstitel kwam eerst later, na zijn functie als reserve-officier tijdens de eerste wereldoorlog. Zijn Duitse afstamming had hem

⁴ *Ned. Archievenblad* 21 (1912-'13), blz. 106.

met wetenschappelijke belangstelling, zijn Limburgse geboortegrond met een aanstekelijke jovialiteit begiftigd, zijn militaire opleiding en praktijk hem niet alleen een besliste wijze van optreden, — gepaard met een krachtige commandostem! — bijgebracht, maar ook aan zijn persoon iets imponerends verleend. Al met al was hij met zijn forse snorrebaard een opvallende figuur, en in de rij onzer pioniers een zeer bijzonder schilderachtig element. Evenals Overvoorde, — zij het met minder gaven — een doorzetter. Wij hebben daaraan het Arnhems Openluchtmuseum en het Legermuseum te danken. Bovendien heel wat op het gebied van Monumentenzorg; ik noem slechts de (eerste) restauratie van de Doorwerth. Maar, vooral in de beginjaren, toen de Bond zijn bestaansrecht moest bewijzen en ervoor moest vechten, was hij een onbetaalbaar propagandist. Wat vóórheen De Stuers kon, — wat later Jan Kalf, zij het op andere manier deed — nml. een lekenpubliek imponeren, was niet het fort van de Bondsleiders. Maar Hoefer kon dat. Spotters, of afgunstigen, spraken dan wel van „bellenblazen”, maar zij onderschatten het effect van zulke toespraken, die een boeren- of kleine-stadsgemeenteraad, een onwillig kerkbestuur overdonderden en hen deden afzien van het vernielen of verwaarlozen van een waardevol monument.*

Terecht wees Overvoorde in zijn eerste jaarverslag op de betekenis, welke het Bulletin had voor de consolidatie van en de propaganda voor de Bond. Dit is begrijpelijk, omdat een speciaal tijdschrift, waarin de zaken, waarvoor de Bond was opgericht, geregeld behandeld werden, niet bestond. Vooral voor de musea werd dit gemist en de mededelingen over vondsten en vooral aanwinsten nemen dan ook in de jaargangen een ruime plaats in; de berichten over monumenten zijn, behoudens enkele beschrijvingen, voor een groot deel overgenomen uit de dagbladen. Het verwondert dan ook niet om naast de Bondssecretaris twee museumambtenaren met de leiding te zien belast: A. Pit en E. Moes, de eerste directeur van wat toen het Nederlands Museum heette, de tweede onderdirecteur van het Rijksprentenkabinet. Als ik ze in gedachten voor mij zie, vormen ook zij weder curieuse tegengestelden. PIT lang en mager met een, scherp besneden, aristocratische kop, in zijn zachte spreken iets van de wijsgeer en man van wetenschap, die zijn be-

* Helaas konden wij geen portret van hem ± 1900 vinden.

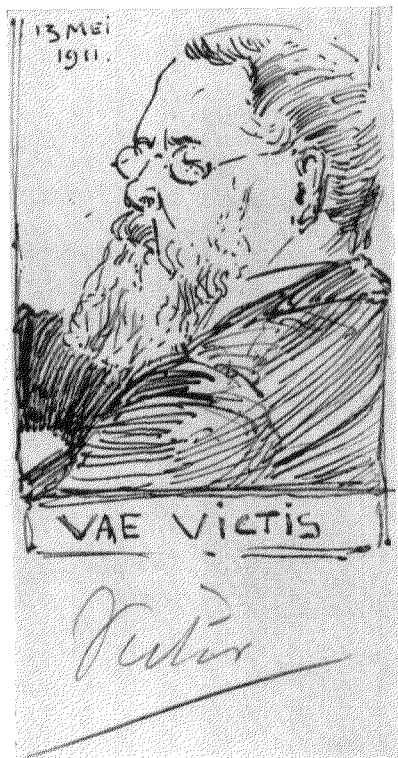
slissingen zuiver formuleren wil. Zijn Franse opleiding in het museumvak, — hij was in ons land de eerste, waarlijke „vakman” — had zijn kennis verrijkt op allerhand gebied, waartegenover men hier vreemd stond met die vaderlandse voorkeuren voor onze 17de eeuw, waarbij de schilderkunst bovenaan stond; bovendien had zij zijn goede smaak verfijnd. Hij zou in zijn museumafdeling een jongere generatie vormen, uit wie twee der eersten, Kalf en Vogelsang, wel voor het museum verloren gingen, maar niet voor de waardering en kennis van de ambachtelijke kunsten.

ERNST MOES daarentegen was eer een ruige knaap; joviaal en ietwat luidruchtig, van wie men op het eerste gezicht niet zou vermoeden, dat hij over een kunsthistorische kennis beschikte als maar weinigen. Hij was daarbij systematicus, die collecties van fiches en aantekeningen aanlegde, welke hem in staat stelden op verschillend gebied grondslagleggend werk te doen, — men denke aan de waarde van zijn „Iconographia Batava” voor de vaderlandse portretbeschrijving. Maar bij al zijn werk, ook buiten het Kabinet, was hij de vraagbaak en de vlot en gul beantwoorder voor ieder, die zich om inlichtingen tot hem wendde. Voor het Bulletin was hij een voortreffelijk redacteur, die ervoor zorgde, dat het goed georiënteerd en actueel zou zijn. Hij trok ook buitenlandse medewerkers aan (o.a. Friedländer). Pit gaf waarde aan het Bulletin door zijn nog steeds lezenswaardige artikelen over aanwinsten van zijn museum, over oude beeldhouwkunst, zilver, aardewerk enz. Moes zou, in zijn laatste levensjaar (1912) de stoot eraan geven, dat de leden van de Bond zich meer systematisch en diepgaand zouden bezinnen op inrichting en taak van de Musea; Pit zou een werkzaam aandeel hebben aan de daaruit voortgekomen Bondsbrochure (1918) over „Hervorming en Beheer onzer Musea”; hij vestigde daarin de aandacht op de waarde van de vertegenwoordiging van buitenlandse kunstproducten. Uit de laatste alinea's van dat, nog steeds behartigenswaard, artikel blijkt hoezeer nieuw en levenwekkend inzicht in de museumtaak en de kunstbeschouwing in de kring van de Bond begon te leven. Pit wist het voortreffelijk voor ons te formuleren:

„Het historisme, waarmede de vorige eeuw zoo bewust te kampen had, betekende de hang aan formule's, niet de ervaring, welke eene breede studie van heel het verleden vermag te geven.”

Zo wandelt het kader voorop. Zonder volgers zou het niet die indruk maken, welke nodig was en die het verdiende. Laat ik daarom nog enkele

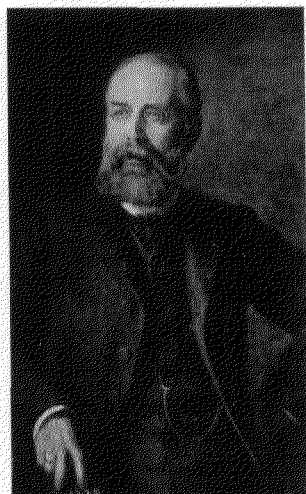
PARADE DER PIONIERS

Afb. 1. Jhr. Mr. Victor de Stuers, tekening Prof. Dr. W. Vogelsang.
(Coll. Mej. Dr. E. Houtzager)

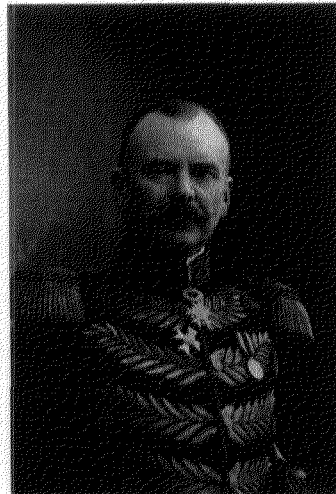
Afb. 2. Mr. J. C. Overvoorde.

Afb. 3. Jhr. B. W. J. van Riemsdijk, schilderij A. Pirsch.
(Coll. Jkvr. M. van Riemsdijk)

Afb. 4. Jhr. Mr. J. A. Feith.

Afb. 5. Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijckevorsel.

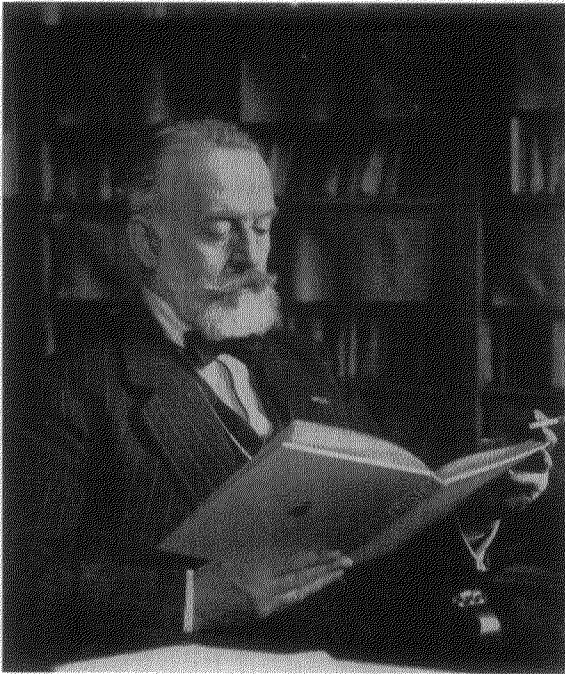
PARADE DER PIONIERS

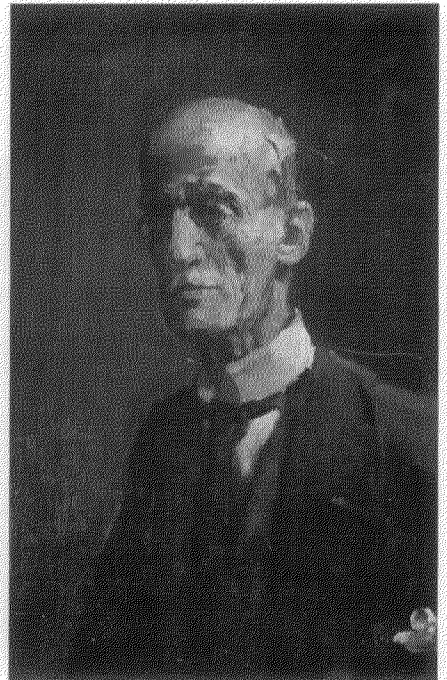
Afb. 6. Mr. S. Muller Fz., Litho Jan Veth.
(Den Haag, Gemeentemuseum)

Afb. 7. E. W. Moes, Litho Jan Veth.
(Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 8. Dr. J. Kalf.

Afb. 9. A. Pit, schilderij Is. Israels.
(Den Haag, Gem. Museum)

namen noemen, die duidelijk maken, dat de stoet dan ook waarlijk indrukwekkend was.

Wij zien Bredius, Hofstede de Groot en prof. Six, de beide architecten Cuypers, en hun vakgenoten J. J. Weve, C. H. Peters, Posthumus Meyes en Frederiks, de Rotterdamse archivaris J. H. W. Unger en de directeur van Boymans, P. Haverkorn van Rijsewijk; de geestelijken Van Heukelom van het Utrechtse, J. J. Graaf van het Haarlemse bisschoppelijk Museum, en Klönne, de pastoor van het Amsterdamse Begijnhof, mr. P. J. C. A. Boeles, de kenner van de Friese praehistorie, die weldra een belangrijke plaats zou innemen in het Bondsbestuur, de Haarlemse muziekhistoricus J. W. Enschede en de Haagse D. F. Scheurleer, die als kenner ook van ons oude zeeuwen in 1900 de grote tentoonstelling daarvan zou organiseren; Von Saher van de kunstnijverheidsschool te Haarlem, J. L. Schouten, de glazenier en verzamelaar uit Delft, mr. S. Gratama, die het eerste schema voor een wet voor de Bond hielp formuleren (1910), Willem Mengelberg, G. van Rijn, de Rotterdamse bibliothecaris; Dompierre de Chaufepié, de penningkundige, dr. M. E. Houck uit Deventer, P. van Eeghen, de Jan Luykenkenner, mr. S. van Gijn, de Dordtse verzamelaar; de Bossenaren Van Sasse van IJsselt en Van Lanschot; — ik sluit met enkele jongeren die weldra toetraden: Van Kerkwijk, Vogelsang, Martin.

Twee namen uit deze rij noemde ik hierbij nog niet: Victor de Stuers en Jan Kalf: twee uitzonderlijken. Met de eerste, die het vruchtbaar en onmisbaar verleden representeert, heb ik mijn verhaal ingezet, met de laatste, die de nieuwe tijd vertegenwoordigt, wil ik het besluiten.

KALF was in 1899 assistent aan het Nederlands museum⁵. De liefde voor de ambachtelijke kunsten, hem ook reeds door zijn vader ingeënt, werd er onder Pits leiding verbreed en verdiept. Hij heeft er een, vooral om zijn inleiding, nog lezenswaardige catalogus van de gewezen stoffen samengesteld. Maar ook bleek zijn belangstelling zich op de monumenten te richten. Reeds in '96 had hij, na inspectie in loco, de behandeling door een rijksarchitect van een muurschildering in de kerk van Westergeest scherp gecritiseerd. In de eerste jaargang van het Bulletin vindt men een soms kostelijk-geestige, beoordeling van de door de architecten Van

⁵ Zijn interessante medewerking op het gebied van literatuur en toneel aan „de Kroniek” van Tak laat ik hier rusten; maar ik vermeld haar thans — met zijn activiteit in de Kunstkring „de Violier” — om zijn veelzijdigheid te accentueren.

Arkel en Weissman uitgegeven beschrijving van de monumenten van N. Holland, om het initiatief gewaardeerd, maar om de dilettantische uitvoering gehekeld. Reeds in publicaties uit deze eerste jaren bleek niet slechts Kalfs gedegen kennis, maar vooral zijn eerbied voor de historie der dingen; hij zag in het monument niet alleen een bouwwerk uit een bepaalde periode, maar een „getuige” van de eeuwen-lange menselijke bezigheid. Men kan dat niet treffender geformuleerd vinden dan in de schitterende redevoering, die Kalf hield op de bijeenkomst in Pulchri Studio op 22 april 1910 waar het eerste schema van een Monumentenwet door de Bond de Minister aangeboden voor een belangstellend publiek werd toegelicht⁶. Naast hem sprak, geestig en indrukwekkend ook De Stuers. Maar er was reeds een tegenstelling. Nog kon er, zij het met moeite, samenwerking zijn in de eerste Bondscommissie die „regelen voor de restauratie van monumenten” zou opstellen. Maar in 1911 brak het conflict tussen de oude richting en de jongere met grote hevigheid uit naar aanleiding van een meningsverschil bij de restauratie van de Doorwerth. Het verschil was, — achteraf gezien — niet eens zo heel spectaculair, maar het was duidelijk principieel: het sparen van een eind 17de eeuws bouwdeel aan een middeleeuwse burcht. De Stuers en de oude Cuypers stonden aan de ene zijde, de jonge Cuypers, Hoefer als voorzitter van het Doorwerth-bestuur en Kalf, en deze laatste als de leidende kracht, stonden aan de andere, welke ook door het Bondsbestuur (althans in meerderheid) werd gekozen. Men kan het hele geval in extenso lezen in de jaargang 1911 van het Bulletin; het verloop te verhalen zou ons te ver voeren. Maar ik vermeld het hier als symptoom, omdat zodoende als het ware de historische betekenis van de Bond nog eens, na die op het gebied van het Museumwezen, welke ik hiervoor aangaf, duidelijk blijkt: namelijk om de kring te zijn, waarin de nieuwe inzichten ook op het gebied van de Monumentenzorg rijpen konden: De periode-de Stuers en de periode-Kalf belichamen als het ware die historie.

De Parade, die ik liet optrekken, mag, zo gezien, er inderdaad aanspraak op maken er een te zijn van Pioniers.

⁶ De toen gehouden redevoeringen werden met het ontwerp door de Bond in brochure-vorm uitgegeven. Er zijn thans 48 jaren voorbij gegaan, waarin telkens op haar totstandkoming is aangedrongen en nog steeds is de zaak niet verder dan een bij de Staten Generaal ingediend ontwerp!

HET WOONHUIS IN DE BANDCERAMISCHE CULTUUR

DOOR

DR. P. J. R. MODDERMAN

In de geschiedenis van de mensheid is de overgang tot het bouwen van een vaste woonstee een zeer belangrijke stap geweest. Deze schrede is nog maar betrekkelijk kort geleden gedaan. Men kan de geschiedenis van het woonhuis in duizendtallen van jaren uitdrukken, terwijl men voor het huidige type mens tienduizendtallen nodig heeft om zijn ouderdom te tellen. Wij hebben het dus veel en veel langer zonder dan met een zelf gebouwde woning gedaan. Dit is wel te begrijpen als men zich realiseert, dat een vaste woonplaats in het leven van de oudste mensengeslachten niet paste. Zij vonden immers hun bestaan in de jacht en het verzamelen, waarbij zij zich voortdurend moesten verplaatsen. Eerst toen men ertoe overging om zelf de voedselproductie ter hand te nemen, ontstond de behoefte aan een vaste woonplaats.

In Midden-Europa kenmerkt deze belangrijke omwenteling in de levenswijze zich door het optreden van een geheel nieuwe cultuur, die naar de versieringen op een deel van het aardewerk de Bandceramische wordt genoemd. Golvende banden vormen het versieringsmotief.

De bandceramische cultuur is een uitgesproken Europese cultuur. Zij heeft zich uitgestrekt van Moravië en Bohemen over Saksen en Thüringen tot en met de Boven-Rijnse laagvlakte; van Neder-Oostenrijk over Keulen tot in Zuid-Limburg en het gebied rond Luik. Metingen van de radio-activiteit van koolstof hebben aangetoond, dat de bandceramiek omstreeks 4000 v. Chr. gedateerd moet worden.

Een zeer belangrijk bestanddeel van deze cultuur, nl. de kennis van de verbouw van granen en het houden van vee, stamt echter uit meer zuidoostelijk gelegen gebieden, in laatste instantie uit het Nabije Oosten. De bandceramiekers waren in hoofdzaak boeren. Wij vinden hun cultuursporen terug op de beste bodemsoorten van Europa, met name op de loessgronden.

Van dit bodemtype valt alleen in Zuid-Limburg een deel binnen onze landsgrenzen. Ook daar heeft men blijkbaar nog het meest gunstige

gedeelte uitgekozen, zodat de bandceramiek beperkt is tot een gebied, dat slechts 5 bij 10 km groot is. Het strekt zich uit van Sittard over Geleen tot aan Elsloo en Steyn. Daar buiten zijn nog vindplaatsen bekend bij Caberg en Montfort; zij moeten echter in samenhang met buitenlandse vondsten worden bekeken.

De laatste jaren zijn bij opgravingen te Elsloo, Sittard en Geleen tal van bijzonderheden over de bandceramische nederzettingen bekend geworden¹. In totaal is een oppervlakte van \pm 4,5 ha onderzocht. Wij hebben thans de beschikking over 44 complete plattegronden van gebouwen. Daarnaast konden nog 61 plattegronden onvolledig opgetekend worden, die echter in het navolgende zoveel mogelijk buiten beschouwing zullen blijven.

Ook in het buitenland zijn tal van gebouwplattegronden bekend geworden, o.a. uit Köln-Lindenthal² en Zwenkau³. Stieren heeft in 1950 een overzicht van de tot dan toe bekende gegevens gepubliceerd⁴. De Nederlandse onderzoeken hebben hieraan zeer veel kunnen toevoegen.

Over welke gegevens beschikken wij nu eigenlijk om ons een idee te vormen over de oudste gebouwen in ons land? Dat zijn in de eerste plaats de bodemsporen en in de tweede plaats de huismodellen of fragmenten daarvan. De laatste zijn alleen uit het buitenland en wel uit Moravië (Strelice) en de Oekraïne (Kolomijtschina II) bekend, zodat zij met de nodige voorzichtigheid als „bouwstoffen” mogen worden aangevoerd.

¹ *Palaeohistoria* 6 bevat de resultaten van de opgravingen te Elsloo, Sittard en Geleen van 1950 tot 1955.

² W. Butler en W. Haberey, *Die bandkeramische Ansiedlung bei Köln-Lindenthal*, Berlijn-Leipzig 1936.

³ H. Quitta, „Die Ausgrabungen in der bandkeramischen Siedlung Zwenkau-Harth. Kr. Leipzig”, *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, Berlijn 1958, blz. 68-74.

⁴ A. Stieren, „Bandkeramische Groszbauten bei Bochum und ihre Parallele in Mitteleuropa”, *Ber. Röm. Germ. Komm.* 33 (1950), blz. 61-88.

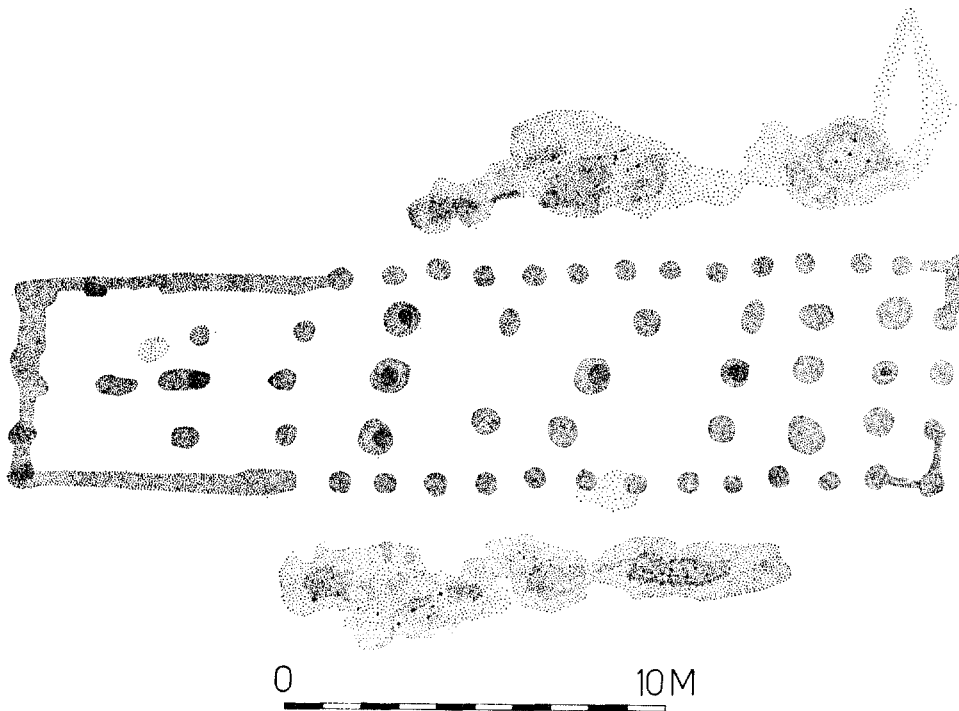

Fig. 1.

De bodemsporen van een bandceramisch gebouw bestaan uit paalkuilen en greppels. Naast deze sporen van het gebouw zelf zijn er nog andere, die ons indirect iets kunnen vertellen over de wijze, waarop de huizen zijn gebouwd. Een en ander kan het beste gedemonstreerd worden aan de hand van een voorbeeld.

Fig. 1 laat ons een plattegrond zien van een bandceramisch gebouw uit Sittard. De bodemsporen vormen een rechthoek, groot 25 bij 6 m. Deze afmetingen komt men veel vaker tegen. Een enkele maal zijn ze meer dan 30 m, zoals o.a. in Geleen, waar het grootste gebouw 35 m is geweest. Doch ook resten van kleinere tot slechts 8 m lange bouwsels zijn gevonden (fig. 4d).

Het voorbeeld, fig. 1, is van een gebouw, waarbij een deel van de wand zich als een greppeltje, een ander deel als een rij paalkuilen in de grond aftekent. Er schijnen dus verschillende constructies van de wand te hebben bestaan. Betrekt men de kuilen naast het gebouw in de beschouwing, dan valt op, dat deze ontbreken, waar de wand door een greppeltje wordt gevormd. Dit gegeven leidt tot de veronderstelling,

dat men uit de kuilen leem heeft gewonnen om van twijgen gevlochten wanden mee dicht te strijken. Waar zich een greppeltje aftekent, zou aan een geheel houten wand gedacht kunnen worden.

Het valt steeds weer op, dat binnen in de gebouwen een groot aantal palen heeft gestaan. Zij hebben gediend om het dak te dragen. In verscheidene gevallen zijn deze binnenpalen dieper ingegraven dan de wandpalen. De rijen van drie palen sluiten, gezien over de breedte van het huis, zelden aan op een paal in de wand. De binnenpalen vormen een zelfstandig element in de bouw. De wandpalen hebben voor het dragen van het dak een ondergeschikte betekenis gehad.

Over de constructie van het dak weten wij maar weinig. Wel staat vast, dat het een zadeldak is geweest. In de plattegronden vinden we steeds een rechte rij palen op de lengteas van het gebouw. Deze palen zullen de nokbalk gedragen hebben. Een andere reconstructie is niet goed denkbaar. Ter ondersteuning moge dienen, dat de huismodellen uit het buitenland eenzelfde opbouw vertonen.

Op één kenmerk van de daken der huismo-

dellen willen wij nog wijzen. Zowel bij dat van Strelice als dat van Kolomijtschina II zijn de dakspanten geprononceerd aangegeven. Het maakt de indruk, dat men voor de spanten vrij zwaar hout heeft gebruikt. Dit verklaart wellicht de vele zware staanders die wij in onze plattegronden waarnemen. Helaas hebben wij geen aanwijzing met welk materiaal het dak uiteindelijk gedekt is geweest.

In de wanden zullen zich stellig toegangen hebben bevonden. De ruimte tussen de wandpalen is meestal groot genoeg om overal, waar men dit wil, een doorgang te veronderstellen. Maar alleen daar waar met zekerheid een paal in de rij ontbreekt, kunnen wij de plaats aanwijzen van een „deur”. Zo kennen wij thans drie toegangen. Eénmaal bevindt zich deze in de korte wand (fig. 3c), twee maal in de lange wand.

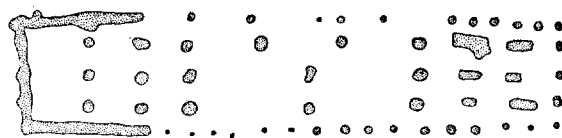
Over de plaats en de vorm van eventuele lichtopeningen is uiteraard door de opgravingen niets bekend geworden. Het huismodel uit Kolomijtschina II heeft min of meer ronde vensters.

Behalve over de plattegronden van de gebouwen zelf is over de onderlinge samenhang nog het een en ander op te merken. Allereerst zien we, dat de gebouwen van een bandceramische nederzetting alle ongeveer dezelfde oriëntatie vertonen op het kompas. Globaal genomen zijn de lengteassen n.w.-z.o. gericht. Afwijkingen tot 40° komen evenwel voor.

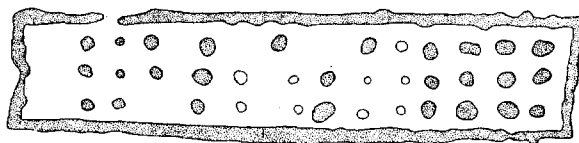
Indien de wand van het bouwwerk zich ten dele als een greppeltje aftekent in de grond, dan bevindt dit zich steeds aan het noordwestelijke einde. Wat dit kenmerk en wat de oriëntatie te zeggen heeft, laat zich slechts gissen. Men brengt het graag in verband met de overheersende windrichting. Deze zal in het relatief vochtigwarme klimaat, waarin de bandceramiek floreerde, eerder zuidwestelijk dan noordwestelijk zijn geweest. De wind zou dan op de lange zijde van het gebouw zijn opgevangen!

De opgravingen in Sittard en Elsloo hebben ons op oppervlakten van resp. 2 en 1.5 ha 45 en 53 gebouwen leren kennen. Het staat vast, dat deze behuizingen niet allemaal tegelijkertijd hebben bestaan. Zo'n opgravingsplattegrond laat ons een blik werpen in de geschiedenis van een nederzetting. Bij bestudering blijkt dat de gebouwplattegronden zelden over elkaar heen vallen. Wij kennen slechts twee duidelijke voorbeelden, waarbij dit wel het geval is. Het opmerkelijke is nu dat bij beide de lengteassen van de gebouwen vrijwel samenvallen.

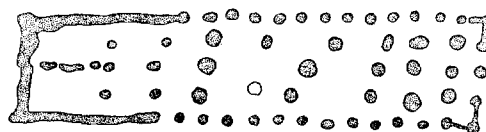
De ligging van de gebouwen ten opzichte van

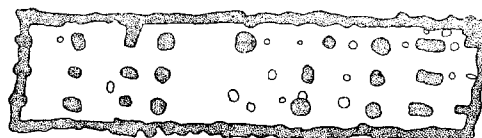
a. Geleen.

b. Sittard 3.

c. Sittard 34.

d. Elsloo.

Fig. 2.

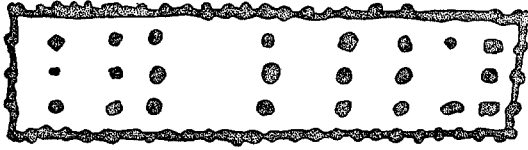
Schaal 1 : 400

elkaar schijnt erop te wijzen, dat men bij nieuwbouw de plaats heeft kunnen herkennen, waar eerder iets gestaan had. Meestal heeft men die plaatsen gemedend; soms schijnt men gebruik te hebben gemaakt van wat er nog lag. De vraag is nu, waaraan zo'n eertijds bebouwde plek herkend werd. Wij denken aan de mogelijkheid, dat de ruimte binnen het gebouw enigszins opgehoogd was. De plaats, waar vroeger een behuizing stond, zou dan door de aanwezigheid van een „bed” te herkennen zijn geweest. Anderzijds laten de kuilen tussen de gebouwen niet veel ruimte toe om de nieuwbouw ver te verplaatsen. Wil men op ongeveer dezelfde plek een behuizing oprichten, dan is de terreinkeuze niet groot. Men wordt door de kuilen als het ware gedwongen binnen een beperkte ruimte.

Een nauwkeurige bestudering van de plattegronden der bandceramische gebouwen leert ons, dat daarin typerende verschillen optreden. Deze hebben hoofdzakelijk betrekking op de wijze, waarop de palen binnen het huis zijn gerangschikt. Dank zij de opgravingen van de laatste

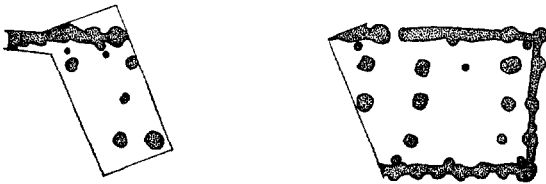
a. Elsloo.

b. Elsloo.

c. Sittard 15.

d. Elsloo. Bandceramiekerstraat.

Fig. 3.

Schaal 1 : 400

jaren is het mogelijk geworden niet alleen om deze typologische verschillen vast te stellen, maar bovendien om ze te dateren. Daartoe is gebruik gemaakt van de ontwikkeling in de versiering van het aardewerk. Alle vondsten komen uit de kuilen te voorschijn. En aangezien het directe verband tussen vele van deze kuilen met de gebouwen evident is, omdat zij parallel aan elkaar lopen, mogen wij aannemen dat het versierde aardewerk uit een bepaalde kuil gebruikt is door de bewoners van het naastbijgelegen gebouw.

Het zou ons te ver voeren om hier de ontwikkeling van het versierde aardewerk uiteen te zetten. In het algemeen wordt het oudste gekenmerkt door een eenvoudige lijnversiering, terwijl het jongste veel drukker is versierd, waarbij naast de lijnen ook ingedrukte punten bijzonder veel zijn toegepast.

De bandceramiek laat zich op grond van deze versiering indelen in de „Linienbandkeramik” en

de „Stichbandkeramik”. Voor zover wij thans weten, behoren de Nederlandse vondsten alle tot de eerst genoemde, tevens oudste periode van deze beide. Binnen de „Linienbandkeramik” kan men wederom een oude en een jonge periode onderscheiden, waartoe behalve het versierde aardewerk ook bepaalde vormen van het ruw-wandige aardewerk, alsmede de plattegronden van de gebouwen aanleiding geven. Het is zelfs mogelijk om binnen de oude en de jonge „Linienbandkeramik” nog fasen te onderscheiden die uiteraard geleidelijk in elkaar overvloeien. In het navolgende zal uitsluitend gesproken worden over de „Linienbandkeramik”, tenzij uitdrukkelijk anders wordt vermeld.

Het principe, waarnaar de gebouwen van de oude periode zijn ingedeeld, werd het eerst door Waterbolk in Geleen onderkend. Wij hebben daar stellig met de oudste fasen van de Bandceramiek te maken. Ook in Sittard en Elsloo zijn geheel vergelijkbare plattegronden te voorschijn gekomen.

Beschouwen wij thans de plattegrond van één der Geleense gebouwen nader (fig. 2a), dan kan men daarin een driedeling maken. Allereerst onderscheiden we een noordwestelijk deel, waarin de wand zich als een greppeltje aftekent. Tussen de einden van dit greppeltje bevindt zich steeds een rij van drie binnenpalen. Binnen de aldus aangeduide ruimte zijn nog eens één of twee van deze dwarsrijen van binnenpalen geplaatst. Dit is uiteraard afhankelijk van de lengte van het noordwestelijk deel.

Voorts onderscheiden wij een zuidoostelijk deel, waarin twee rijen van drie langwerpige paalkuilen liggen. De noordwestelijke en zuidoostelijke grenzen van dit deel bestaan uit normale paalkuilen.

Tenslotte zien wij in het middelste deel de sporen van zeven binnenpalen. Drie daarvan liggen op een dwarsrij in het noordwesten. De overige vier vormen met elkaar in de plattegrond een Y, als men het gebouw uit het zuidwesten beschouwt. Deze laatste, merkwaardige constructie is in het bijzonder kenmerkend voor de oude periode.

Ten bewijze dat de hier gegeven indeling niet alleen voor ons, maar ook voor de bandceramici, betekenis heeft gehad, moge worden gewezen op plattegronden uit Sittard en Elsloo, waarbij het zuidoostelijk deel geheel ontbreekt (fig. 4a en c). Ook heeft men wel alleen het middelste deel opgericht (fig. 4b). Het versierde aardewerk dat

bij deze laatste plattegronden is gevonden, moet evenwel tot een jongere fase worden gerekend dan dat uit Geleen.

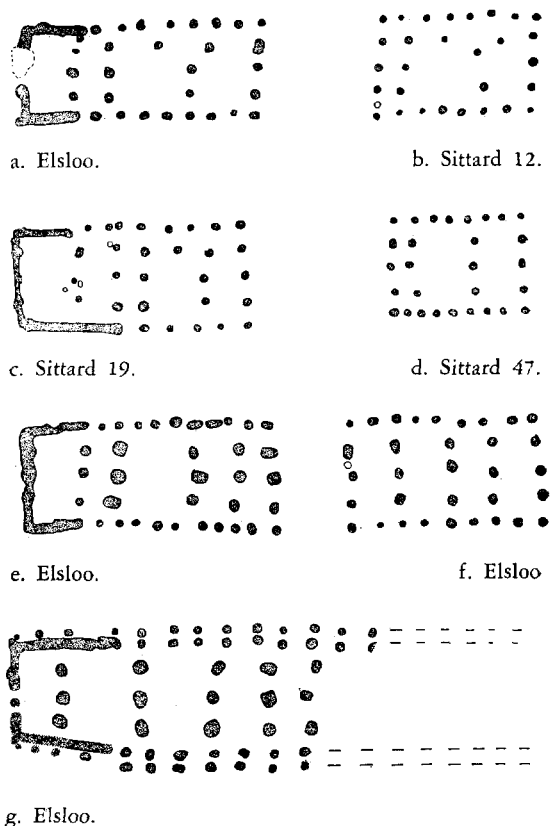
Er zijn trouwens nog meer veranderingen aanwijsbaar in de gebouwen der jongere fasen. Zo kan het noordwestelijk deel als het ware ineenschrompelen tot een klein hokje (fig. 4a). Een ander maal vinden we in het zuidoostelijk deel ronde paalkuilen in plaats van langwerpige (fig. 2c). En ten slotte is de Y niet overal even karakteristiek als in Geleen (fig. 2c en 4c).

Het meest opvallend is dat de plattegronden van de gebouwen uit de jonge periode sterk verschillen van de plattegronden uit de oude periode. Zo ontbreekt de karakteristieke Y, in welke vorm dan ook, volledig. Het zuidoostelijk deel is als zodanig slechts zelden nog te herkennen. In Elsloo is in 1958 een plattegrond waargenomen, waarbij zich in het z.o. deel nog twee a-typische langwerpige paalkuilen aftekenden (fig. 3a). Het gebouw hoort thuis in de oudste fase van de jonge periode. Indien men deze gebouwsporen vergelijkt met een iets jongere plattegrond uit Elsloo (fig. 3b), dan zou ook daarin nog een zuidoostelijk deel onderscheiden kunnen worden. Bij andere plattegronden van grote gebouwen uit de jonge periode ontbreekt echter iedere aanwijzing voor een zuidoostelijk deel. Daarentegen heeft één daarvan uit Sittard (fig. 3c) in de zuidoostelijk wand een brede toegang, wat wel geheel in tegenstelling is met het gesloten karakter van de oudste plattegronden.

Men zou graag willen weten wat de betekenis is geweest van de indeling van de bandceramische gebouwen.

Een goed aanknopingspunt zou het zijn, als we de plaats wisten, waar het haardvuur heeft gebrand. Hiervan is echter niets bekend. Een indirecte aanwijzing is misschien wel aanwezig. Het is ons nl. opgevallen dat de paalgaten van het middelste deel nogal eens met zacht gebakken leem zijn opgevuld. Deze rode leem zou mogelijk afkomstig kunnen zijn van haardplekken of oventjes. Dan zou het centrale deel als eigenlijke woonruimte hebben gefungeerd.

Er is nog een aanwijzing in deze richting, als wij nagaan wat met de beide andere delen geschiedt. Het noordwestelijk deel blijkt in lengte te wisselen van 11.5 tot 2.5 m of zelfs geheel te kunnen ontbreken. In Geleen is een voorbeeld, waar dit deel afzonderlijk optreedt. Het lijkt het meest waarschijnlijk dat het noordwestelijk deel een economische functie heeft gehad. Hetzelfde

g. Elsloo.

Fig. 4.

Schaal 1 : 400

geldt voor het zuidoostelijk deel dat al in de oude periode nu eens wel, dan weer niet is opgetrokken, terwijl het in de jonge periode geheel verdwijnt.

Hoewel nog tal van vragen op een oplossing wachten, mag men toch wel zeggen dat in grote lijnen de vorm van de behuizingen der bandceramiekers geschetst kan worden. Het is vooral de grootte van de gebouwen die onze aandacht trekt. Merkwaardig is dat wij in de oudste fase de langste gebouwen aantreffen. Geleen met lengten van 35, 33, 32, 28 en 27 m is in deze typerend. In de jongere fasen schommelt de grootste lengte om de 27 m. Bij uitzondering tekent de wand van zo'n groot gebouw zich geheel als een greppeltje af (fig. 2b en d, fig. 3b en d). Zowel uit Geleen als uit Sittard is één voorbeeld bekend geworden, terwijl door het recente onderzoek in Elsloo dit aantal tot zes is aangegroeid. In één geval uit de jonge periode bedraagt de breedte zelfs 7.5 m (fig. 3d). Dit staat tegenover alle andere gevallen, waarbij deze afstand ten hoogste 6 m bedraagt. Men heeft dan

ook bijzondere voorzieningen moeten treffen door binnen tegen de wand extra palen te zetten (fig. 3d). Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de gebouwen met een doorlopend wandgreppeltje een bijzondere functie binnen de gemeenschap zouden hebben ingenomen. De indeling stemt echter zo volledig overeen met die van de andere grote gebouwen, dat wij deze hypothese moeten verworpen.

Een uitzondering in de wandconstructie, waar wij nog niet op hebben gewezen, is die van een gebouw uit Elsloo (fig. 4g). Buiten de eigenlijke wandpalen en de wandgreppeltjes bevindt zich nog een rij palen. Deze constructie moet volgens de versiering van het aardewerk in de jonge periode worden geplaatst. Dit stemt overeen met waarnemingen in Duitsland, waar o.a. in Zwenkau de dubbele rij wandpalen speciaal typerend blijkt te zijn voor de „Stichbandkeramik”. In deze gebouwen die jonger zijn dan de Zuid-Limburgse, is het aantal binnenpalen veel geringer. Men heeft blijkbaar de last van het dak, die bij de oudste gebouwen op de binnenpalen

rust, weten over te brengen op de wand. Dit betekent evenwel dat deze extra verzwaaard moest worden, vandaar de dubbele rij palen.

Terwijl in de oudste fase de nederzettingen uitsluitend uit grote gebouwen alle met de bekende driedeling bestaan, treffen wij in de jongere fasen naast de grote ook kleinere en zelfs zeer kleine bouwwerken aan. Mogen wij in deze wijzigingen een voortschrijdende sociale differentiatie zien?

Bij het archeologisch onderzoek speelt het toeval steeds een grote rol. Wij zijn thans vrij goed op de hoogte van de behuizingen der eerste boeren in onze streken. Hoe de ontwikkeling na het verdwijnen van de „Linienbandkeramik” is geweest, weten wij niet. In Duitsland kent men o.a. uit Zwenkau wel woningen uit de „Stichbandkeramik” die daar direct volgt op de „Linienbandkeramik”, maar deze jongere cultuur is in Zuid-Limburg nog onbekend. Het zoeklicht van ons onderzoek heeft, tastend in het duister der tijden, tot nu toe alleen de oudste bandceramische behuizing in zijn stralenbundel weten te vangen.

SUMMARY

THE EARLY NEOLITHIC, DANUBIAN I HOMESTEAD

BY DR. P. J. R. MODDERMAN

The Danubian I culture is the earliest rural civilisation known to us in Western Europe (4000 B.C.). Of recent years the traces left by this peasant population in South Limburg have been examined in detail. As a result of the excavations, 44 complete groundplans of buildings have been recorded. A building at Sittard (fig. 1) was found to be 25 metres long and 6 metres wide, part of its walls was composed of wood, part of wattle and daub. The poles inside the house supported a heavy saddleback roof. The houses were invariably situated so that their longitudinal axis was orientated north-west south-east.

The evolution of the building-methods and of the subdivision of the buildings may be dated with the aid of the ornamented pottery, which was found in the pits near the houses. Excavations at Geleen have enabled Prof. Dr. H. T. Waterbolk to determine the subdivision of the buildings which belong to the earliest phase of Danubian I culture as follows:

1. A north-west portion which had a wooden wall that is visible in the groundplan as a narrow ditch or trench.

2. A south-east portion which contained remarkable, oblong post-holes.

3. A centre part, a distinguishing feature of which was the occurrence of four posts, grouped inside in the shape of an Y.

The correctness of this subdivision was borne out by the fact that the three portions occurred independently. Fig. 4b, for example, shows the groundplan of a house at Sittard, which consists of the centre part only. The Y-shaped arrangement of the posts is characteristic of the buildings that belong to the older „Linienbandkeramik” (see fig. 2a-d and 4a-c). In buildings of the younger „Linienbandkeramik” we find no Y-shape (see fig. 3a-d and 4d-g).

On one occasion a double row of wall-posts was found (fig. 4g), a well known characteristic of the still younger „Stichbandkeramische” buildings. Little can be said with certainty about the functions, performed by the various parts. The centre part probably contained the living quarters.

DE VROEG-ROMAANSE KERKEN VAN UTRECHT

DOOR

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Gedurende de laatste tien jaar is dank zij verschillende onderzoeken onze kennis omtrent de vroegere vorm van de drie omstreeks het midden van de 11de eeuw in Utrecht gestichte kerken, de St. Pieter, de St. Jan en de St. Paulus, belangrijk toegenomen ¹.

De St. Janskerk (fig. 1, afb. 1).

Tijdens de restauratie van het koor van de St. Janskerk in de jaren 1948-'49 werden de funderingen van het Romaanse koor teruggevonden ². De plattegrond vertoonde overeenkomst met die van het koor van de St. Pieterskerk. Er was namelijk een hoofdkoor boven een, inwendig half-rond en uitwendig driezijdig gesloten, driebeukige krocht, geflankeerd door kleinere nevenkoren. Deze laatste waren echter aanmerkelijk korter dan die van de St. Pieterskerk; bovendien hadden de apsiden geen halfcirkelvormige, maar een hoefijzervormige plattegrond. De fundering bestond uit massale stroken van keien en puin in specie. De plattegrond van het oude koor werd in de huidige vloer aangegeven ³.

In het najaar van 1958 deed zich in verband met de herbestrating van een gedeelte van het St. Janskerkhof de mogelijkheid voor, een onderzoek in te stellen naar de voormalige westpartij

van de kerk ⁴. Hieromtrent waren slechts schaarse historische gegevens bekend; deze hebben aanleiding gegeven tot verschillende veronderstellingen ⁵. Op de kaart van Braun en Hogenberg ⁶ ziet men één toren op de zuidwestelijke hoek van de kerk. In het verlengde van de westgevel van deze toren loopt in noordelijke richting de westmuur van de om de kruisgang gelegen kapittelgebouwen.

Meer details biedt een tekening, welke berust in het Gem. Archief te Utrecht (afb. 2). Deze werd, blijkens het opschrift, gemaakt naar aanleiding van het slopen van deze zuidwestelijke toren in 1682. Men ziet hierop, dat hij op enige afstand lag vóór de westgevel ⁷. Er is een laag

⁴ De opgraving werd uitgevoerd door de onderafd. Monumentenzorg van de dienst Openbare Werken, Utrecht, in samenwerking met de R.O.B. te Amersfoort.

⁵ a In het *Handschrift van G. G. Calkoen* (gem. arch. Utrecht) 1902, blz. 50, is een plattegrond gereconstrueerd, welke is afgebeeld bij: E. J. Haslinghuis, „de Kaats naast de St. Janskerk”, *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1954, blz. 48.

b G. C. Labouchère, *o.c.*, blz. 9, veronderstelt, dat er één middentoren was, geflankeerd door twee kleinere.

c E. H. ter Kuile, *o.c.*, blz. 153: „de kerk schijnt te zijn ontworpen met twee torens op het Westen”.

d M. D. Ozinga, *o.c.*, blz. 87, wijst op de mogelijkheid, dat de zijgedeelten van de huidige westtravee torenvormig opgetrokken geweest kunnen zijn.

Hiervan gaat ook P. H. N. Briët uit in „Werkmaat in de Vroeg-Romaanse periode”, *Bouwkundig Weekblad* 74 (1956), blz. 360, waarin geconstateerd wordt, dat verschillende maten een veelvoud zijn van een bepaalde voetmaat. Zie voor gegevens omtrent de historie nog: B. M. de Jonge van Ellemee, „Uit de geschiedenis van het Kapittel van Sint Jan”, *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1935, blz. 29.

⁶ E. J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel 2, *De Provincie Utrecht*, 1ste druk, *De gemeente Utrecht*, 1ste afl. 's-Gravenhage 1956, blz. 32 en 33; afb. 13 en 14.

⁷ Het onderschrift van deze door Joost van Attevelt gemaakte tekening luidt: „dezen toorn van St. Jans Kerk was van duygsteen ende in 't afbreken A° 1682

¹ Zie voor gegevens omtrent deze kerken: *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel 1, Utrecht 1908, blz. 57-58. *Centraal Museum Utrecht, Catalogus van het Historisch Museum der Stad*, Utrecht 1928, blz. 206, 208, 253. G. C. Labouchère, *De oude kerken van Utrecht*, Utrecht 1939. E. H. ter Kuile, in: *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel 1, Amsterdam 1948, blz. 151 e.v.. M. D. Ozinga, *De Romaanse Kerkelijke Bouwkunst*, Amsterdam 1949, blz. 84 e.v.. *Kunstreisboek voor Nederland*, deel 3, 2de druk, Amsterdam 1954, blz. 149-153.

² Onderzocht in 1948 door de R.O.B.; zie P. Glazema, „Oudheidkundige opgravingen in de St. Janskerk te Utrecht in 1948”, *Jaarboekje Oud Utrecht* 1949, blz. 41-52.

³ De in de vloer aangegeven plattegrond strookt niet volkomen met de opmetingstekening, welke laatste in fig. 1 is aangehouden.

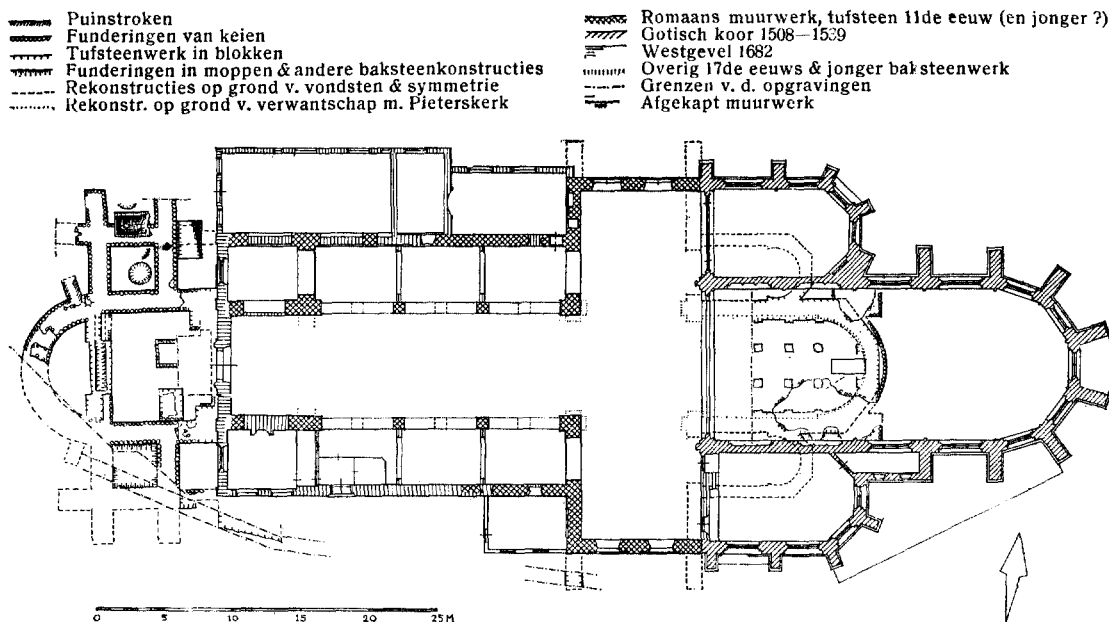

Fig. 1. St. Janskerk, plattegrond; de Gotische gewelven zijn niet aangegeven.

verbindingslid tussen kerk en toren. Deze laatste wordt op de zuidwestelijke hoek geschraagd door een enorme bakstenen steunbeer, terwijl hij bovendien inwendig is versterkt door een bakstenen kern, waarvan een afzonderlijk schetsje is gemaakt.

Uit het onderzoek is gebleken, dat de afgebeelde toren een restant moet zijn geweest van een meer uitgebreide westpartij, welke bestond uit twee gelijke torens met een vrijwel vierkante ruimte daartussen, die aan de westzijde overging in een forse, in- en uitwendig halfronde apsis. Een interessante plattegrond dus, verwant aan die van vele Duitse Romaanse westpartijen⁸, maar zonder parallel binnen onze grenzen.

is daar in bevonden een werk van rode steen als hier nevens afgebeeld is". De huidige westgevel dateert van 1682 en werd ontworpen door Ghijsbert Theunisz. van Vianen, P. H. N. Briët, „Het Janskerkhof te Utrecht”, *Maandblad Oud Utrecht*, 29 (1956), blz. 64. Wanneer deze al niet, wat het middengedeelte betreft, was opgetrokken tijdens het maken van deze tekening, moet er voordien al op dezelfde plaats een gevel hebben bestaan.

⁸ O.m. die van de Domkerken te Mainz en Worms — weliswaar met ronde torens — en van de abdijkerk Maria Laach. Het moet echter niet uitgesloten geacht worden, dat de St. Lebuïnuskerk te Deventer een westapsis heeft bezeten.

De rechte verbinding tussen de westgevels van de torens, welke één geheel vormde met de overige funderingen, zal verband houden met een niveauverschil tussen de vloer van de tussenuimte (een westkoor dus) en die van de apsis zelf. Het in de richting van de kerk uitspringend gedeelte hiervan geeft vermoedelijk de plaats plaats aan van de treden.

Enkele details dienen nader te worden behandeld. Van de zuidelijke toren kon slechts de noordzijde worden ontgraven. De breedte van de funderingsstrook bedroeg ± 1.60 m. Een gedeelte van de, dank zij de afbeelding van 1682 bekende, bakstenen kern was ook nog aanwezig.

Tijdens een rioolaanleg in 1932 werd ook een gedeelte van deze kern aangetroffen⁹, zodat bekend is, dat deze 3.20 m in het vierkant mat. Een toen eveneens aangetroffen zware fundering ten zuiden van de westelijke travee van de huidige kerk, zou van een portaal afkomstig kunnen zijn, ook werd een gedeelte van de aanleg van de zuidwestelijke transeptsteunbeer gevonden.

Zowel in 1932 als nu werden resten aangetroffen van een verbinding tussen de zuidoosthoek van de zuidertoren en de zuidelijke muur

⁹ Een opmeting van W. Stooker berust in het Gem. Archief te Utrecht.

van de kerk. Deze is echter zeer bescheiden geweest in vergelijking met de verbinding tussen de noordoosthoek en de kerk, welke ± 1 m vóór de huidige westgevel een verzwaring naar de as van de kerk toe vertoont en die op de hoek bestond uit gaaf gevoegde, zuiver rechthoekige tufsteenblokken (de overige funderingen bleken voornamelijk te bestaan uit keien en ruw behakte tufsteenbrokken). Tenslotte lag er een zware fundering van een vanuit het noorden aanlopende steunbeer tegen de noordoosthoek van de toren. Deze liep koud tegen de toren aan en lag minder diep dan de torenfundering zelf. Waarschijnlijk is het wegens bouwvalligheid van het overige gedeelte van de westpartij nodig geworden, deze steunbeer aan te brengen. Het feit, dat hierin géén baksteen is verwerkt, wijst er wel op, dat dit reeds vroeg moet zijn geschied¹⁰. Of er tegen de zuidzijde van de toren steunberen hebben gestaan, kon niet worden nagegaan. De tekening van 1682 doet wel vermoeden, dat er kleine steunbeertjes waren, die niet hoger op gingen dan de onderste geleding¹¹.

De fundering van de noordelijke toren werd volledig blootgelegd (afb. 4). Deze had dezelfde afmetingen als de zuidelijke, maar is nooit van binnen met baksteen versterkt geweest; mogelijk heeft een instorting van de noordelijke toren de aanleiding gevormd tot het versterken van de zuidelijke¹². Er werden enige, waarschijnlijk 16de eeuwse, waterputten in de toren en vlak erbuiten aangetroffen. De aanlopende funderingen tegen de noordzijde van de toren moeten van steunberen afkomstig zijn; mogelijk liep de oostelijke door in de buitenmuur van de aangrenzende kapittelgebouwen; het uiteinde kon niet worden opgespoord. Aan de zuidwestzijde begon de reeds genoemde apsis, welke gedeeltelijk was weggehakt voor het maken van graven. Een tegen deze apsis op gebouwde steunbeer tekende zich alleen als een — overigens

¹⁰ Er zijn branden bekend uit de jaren 1148 en 1279 („Wievekensbrand”) G. C. Labouchère, *o.c.*, blz. 9, vgl. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, deel IV-1, 's-Gravenhage 1954, no. 2056.

¹¹ C. L. Temminck Groll, „De Hervormde Kerk te Olst”, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 6de S, 11 (1958), kol. 41-42, waar verschillende Romaanse steunberen ter sprake worden gebracht.

¹² Blijkens aantekeningen in het handschrift van G. G. Calkoen, blz. 52, was er reeds in 1372 en wederom in 1382 sprake van één toren. Het baksteenformaat van de versterking, $7/7.5 \times 14.5/15 \times 29/30$ cm wijst er op, dat deze vermoedelijk al in de 14de eeuw werd aangebracht.

zeer duidelijk omlijnde — puinstrook af. Merkwaardig was de cirkelvormige uitsparing in de apsis-fundering in de hoek tussen toren en steunbeer, door een smal kanaal met de buitenwereld verbonden. Iets overeenkomstigs is ook bij de kerk van de voormalige St. Paulusabdij gevonden.

Langs de achterzijde van de rechte verbinding tussen de torens lag een verzwaring in moppen, die ook boven de tufsteen voorkwam. Dit baksteenwerk is vermoedelijk afkomstig van de op de kaart van Braun en Hogenberg afgebeelde muur, die dan echter, in strijd met het op de kaart afgebeelde, een sprong moet hebben vertoond langs de zuidelijke muur van de noorder toren, daar hij zich alleen langs de oostelijke muur daarvan kan hebben voortgezet. Een schoorconstructie in moppen van $29/30 \times 14.5/15 \times 7/7.5$ cm voor een opgaande muur was nog aanwezig op deze oostelijke fundering (afb. 4). Deze schoorconstructie, welke nog uit het begin van de 14de eeuw kan dateren, kan pas gebouwd zijn na de sloop van de toren en is vermoedelijk ook juist in verband daarmee noodzakelijk geworden. De oostmuur moest immers — in samenhang met de aangrenzende kapittelgebouwen — bij de sloop van de toren in stand blijven, terwijl hij zijn stabiliteit door deze sloop had verloren. Ten zuid-oosten van de toren zien we een overeenkomstige verbinding met de kerk als bij de zuidertoren. Van een verbinding tussen kerk en toren aan de noordzijde kon niets worden teruggevonden, daar hier in later tijd een grafkelder is gemaakt tot zo grote diepte, dat eventueel aanwezige funderingen daarvoor weggehakt moeten zijn.

Het merkwaardige nu bij de St. Janskerk is, dat de huidige westelijke travee eigenlijk ook overblijfsel is van een westpartij met torens. De lichtbeukvensters in deze travee zijn kennelijk later ingebroken, en in het schip ziet men aan weerszijden twee gedichte bogen boven elkaar, waaruit men moet afleiden, dat er tussen in een galerij is geweest. Een en ander kan pas nauwkeurig worden nagegaan, wanneer t.z.t. bij een restauratie het muurwerk kan worden ontleisterd.

Wel bleek, dat de huidige westgevel geheel op een tufstenen fundering rustte. Het gedeelte voor het middenschip was dieper gefundeerd dan de delen voor de zijbeuken. Er is een klein verschil tussen de asrichting van de tegenwoordige westpartij en die van wat nu gevonden werd. Dit zou op verschillende perioden kunnen wijzen¹³.

¹³ Mogelijk verband houdend met de brand in 1148; vgl. noot 10.

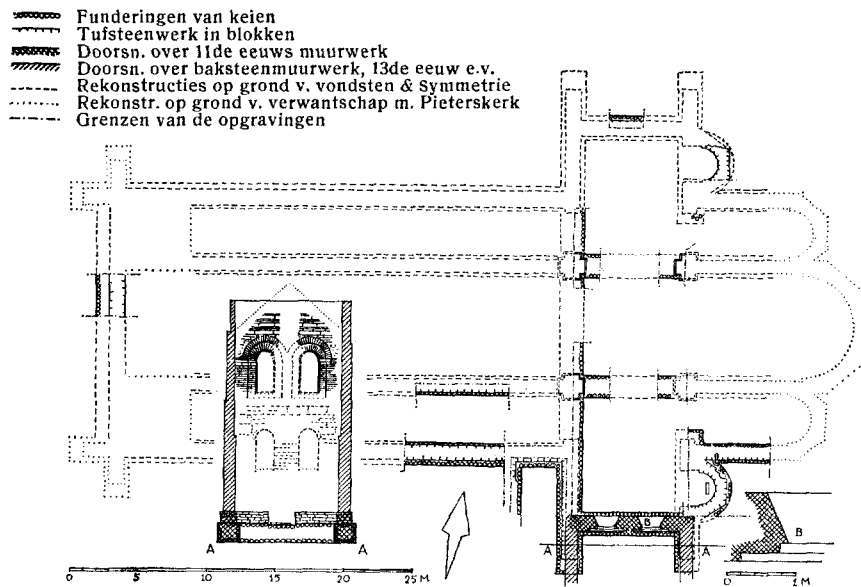

Fig. 2. St. Pauluskerk, plattegrond.

Deze afwijking is echter niet of nauwelijks groter, dan de onregelmatigheden, die wij aantreffen in de gevonden funderingen zelf.

De onderkant van de fundering van de torens en de apsis ligt 2.10 m onder het vloerpeil van het schip. De fundering van de westgevels van de zijbeuken ligt ± 1.80 m onder dit vloerpeil.

In het schip van de St. Janskerk heeft men in 1657 het aantal pijlers gehalveerd, door er om de andere een weg te breken (vgl. afb. 3).

De St. Pauluskerk (fig. 2).

Van de kerk van de voormalige St. Paulusabdij kenden wij tot voor enkele jaren vrijwel alleen de twee zeer fraaie kapitelen in het Centraal Museum¹⁴. Van de abdijgebouwen waren er verschillende in min of meer verbouwde vorm in stand gebleven, als onderdelen van de arrondissementrechtbank. Zelfs het bekende gebouw van Chr. Kramm¹⁵ bevatte in de kelders en aan de achterzijde nog vele restanten van de abdijgebouwen. Tijdens de verbouwing van het complex in 1954 e.v. bleek, dat de noordgevel van het minst verbouwde gedeelte nog zeer belangrijke fragmenten bevatte van de zuidelijke transeptgevel van de kerk. Daar het jongere (tot op vrij grote hoogte waarschijnlijk 13de eeuwse) abdijgebouw zonder eigen eindgevel tegen de kerk was gebouwd, moest deze muur bij de sloop

van de kerk in stand blijven. Hij was echter door de bepleistering en de latere vensters geheel onherkenbaar. Voor zover mogelijk, zijn de restanten nu gehandhaafd en ten dele aangevuld.

Aan de buitenzijde van de kerk (dus b i n n e n het huidige gerechtsgebouw), waren de bovenvensters gevat in brede spaarvelden (afb. 6; fig. 2 doorsnede AA)¹⁶. Aan de binnenzijde, het nu van buiten zichtbare gedeelte dus, zijn de dagganten sterk afgeschuind (fig. 2 detail B). Over de bovenste vensters liep hier een gewelfmoet, die afkomstig moet zijn van een latere verbouwing. In aansluiting op deze gevel kon de vorm van het transept nader worden bepaald (afb. 5)¹⁷. Dit bleek praktisch samen te vallen met het binnenpleintje, dat vanaf de Nieuwe Gracht

¹⁶ Van het benedengedeelte van de muur was alleen de voormalige binnenzijde ten dele behouden gebleven. Omtrent de buitenordnontie ter hoogte van de benedenvensters is dus niets bekend. Merkwaardig is, dat het gedeelte tussen de vensters uit grote blokken — tot 60 cm dik — bestond, terwijl de muurdammen een lagenmaat van ± 15 cm hadden. In de top was een afwisseling van steeds twee smalle lagen op één brede. Blijkens de fundering was er onderin een niet symmetrisch geplaatste doorgang.

¹⁷ Het onderzoek werd uitgevoerd door de onderafd. Monumentenzorg van de Dienst Openbare Werken Utrecht. Zie W. Stooker, „De St. Paulusabdij te Utrecht”, *Maandblad Oud-Utrecht* 27 (1954), blz. 68, en 28 (1955) blz. 65; met afb. en C. Damen O.S.B. „Over de St. Paulusabdij van Utrecht”, *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1957, blz. 29.

¹⁴ *Catalogus Hist. Museum*, no. 1554.

¹⁵ E. J. Haslinghuis, o.c., blz. 103 e.v.

bereikbaar is door de Hofpoort. De afmetingen zijn ongeveer gelijk aan die van de transepten van de St. Pieters en de St. Janskerk, maar de uitvoering is iets rijker. Er bevonden zich namelijk ter weerszijden van het hoofdkoor niet alleen nevenkoren maar ook nog kleine absidiolen dáár weer naast. De noordelijke daarvan is in het planveisel aangegeven. Hoe lang het koor was, is niet bekend; mogelijk kan een later onderzoek dit nog eens aan het licht brengen. Om een beeld te kunnen geven van de mogelijke plattegrond is, onder alle voorbehoud, aangenomen dat ook hier het koor heeft bestaan uit een vierkant vak, waartegen een apsis¹⁸ was aangebracht. De zijkoren moeten, gezien de vondsten, op zijn minst de lengte van die van de St. Pieter gehad hebben.

De hoofdmaten van het schip zijn bekend, doordat de fundering van de zuidelijke zijmuur, die van de zuidelijke rij pijlers of kolommen (afb. 5) en die van een deel van de westmuur zijn gevonden¹⁹; deze laatste, evenals de zuidelijke transeptapsidool reeds in 1949²⁰. Boven dien is dank zij verschillende oude stadsgezichten bekend, dat de kerk twee westtorens bezat²¹.

Opgemerkt moet nog worden, dat tegen het transept, blijkens de funderingen, steunberen gestaan moeten hebben; evenals bij de St. Pieterskerk en vermoedelijk ook bij de St. Janskerk, gezien de vondst bij de zuidwesthoek.

De kruisgang bleek géén vleugel langs de kerk bezeten te hebben; de oostelijke en de zuidelijke vleugel zijn nog te onderkennen in de plattegrond van het huidige gebouwencomplex. De verschillende funderingen waren alle van zeer goede kwaliteit, de opgaande gevel echter was vrij slordig gemetseld en beslist veel slechter uitgevoerd dan het muurwerk van de St. Pieterskerk. De vraag komt naar voren, op welke plaats in de kerk men zich de bovengenoemde kapitelen moet voorstellen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat er hier tussen de torens — evenals in de St. Pieter — een galerij is geweest, in welk geval de

kapitelen zeer wel deel uitgemaakt kunnen hebben van de onderbouw.

*De St. Pieterskerk*²² (fig. 3).

In 1955-'56 werd de St. Pieterskerk intensief onderzocht in verband met de voorbereiding van een door ir. P. H. N. Briët te maken restauratieplan²³.

De westpartij.

Op enige afstand ten westen van de huidige voorgevel²⁴ werden de fundamenten aangetroffen van de twee westtorens. De tegen de huidige westgevel teniet lopende laatste muraalboog van de zuiderzijbeuk deed reeds vermoeden, dat de kerk iets langer is geweest (afb. 9). Tussen de torens bevond zich een galerij, die op een overwelling rustte. Deze was ons bekend uit de tekening van P. Saenredam (afb. 7). Het bleek nu, dat deze galerij ten oosten van de torens over ruim een meter dóórliep in het schip van de kerk, en wel tot waar nu het middengedeelte van de tegenwoordige gevel staat. De aanzetten van de gewelven werden achter de 17de eeuwse beklamping nog teruggevonden²⁵. Tevens bleek, dat het torenfront op de hoeken zware haakse steunberen heeft bezeten²⁶.

Kruisgang.

De oostelijke arm van de kruisgang werd teruggevonden pal ten zuiden van de ingang in de zuider-zijbeukgevel. Deze moet dus de toegang

²² Zie behalve de onder noot 1 genoemde literatuur de aantekeningen, bijgevoegd in *Duizend Jaar Bouwen in Nederland*, deel 2, Amsterdam 1957 en A. M. van Akerlaken, *De St. Pieterskerk te Utrecht*, 4de druk, Utrecht 1954.

²³ Het opgaande werk werd, waar mogelijk, ontleisterd en onderzocht door ir. P. H. N. Briët; in aansluiting hierop werd door de Dienst O.W. een onderzoek ingesteld naar de funderingen van de verdwenen westpartij; zie W. Stooker, „De jongste opgravingen in Utrecht”, *Maandblad Oud Utrecht* 29 (1956) blz. 73 e.v..

²⁴ Opgetrokken na de storm van 1674, door Ghijsbert Theunisz. van Vianen, vgl. P. H. N. Briët en P. Cuperus, *Bouwkundig Weekblad*, 71 (1953) blz. 35.

²⁵ De zijgedeelten van de huidige westgevel bevatten geen middeleeuws werk, ze zijn opgetrokken op een fundering van brede, bakstenen bogen, welke waren geslagen tussen de funderingsstroken van de zijmuren en die onder de kolommen.

²⁶ Vgl. de toren van Rijsenburg, die een restant is van een westfront met twee torens, en die Romaanse steunberen heeft aan de zijde, welke vroeger het uiteinde van het westblok vormde.

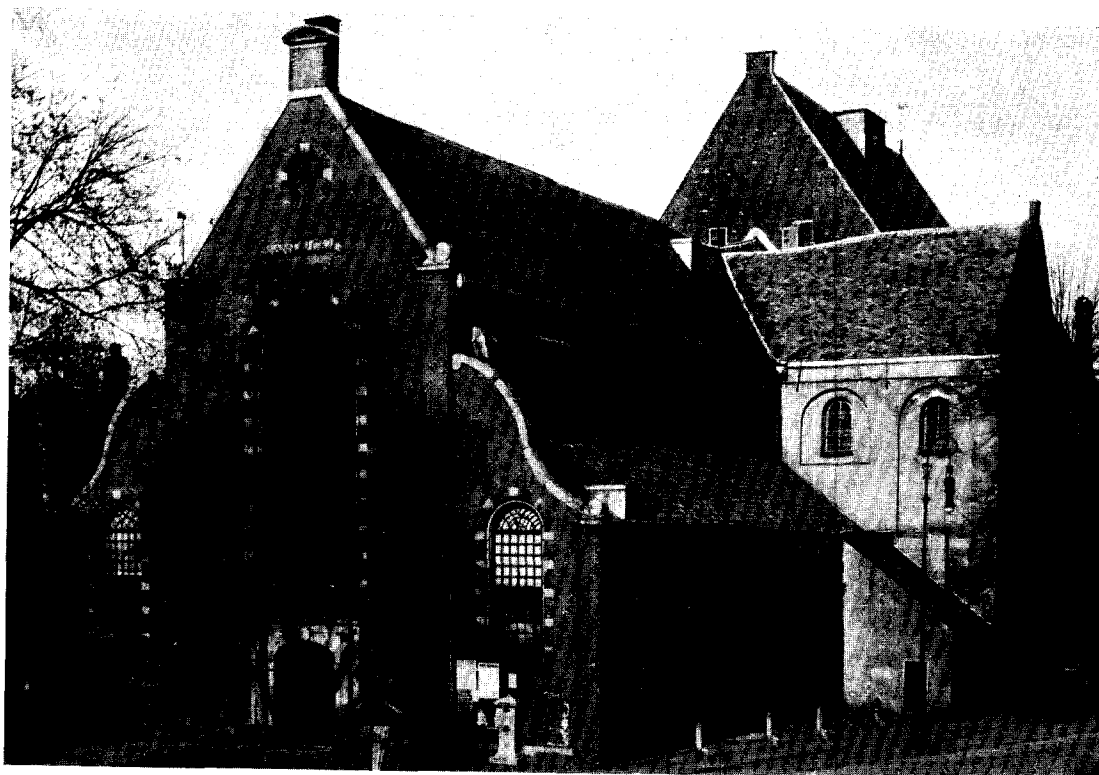
¹⁸ Bij de St. Pieterskerk is dit vak zuiver vierkant, bij de St. Janskerk was het echter enigszins langwerpig. Het kruisingsvak van de St. Pauluskerk heeft trouwens een iets grotere breedte dan diepte.

¹⁹ Daar het restant van de westgevel gemeten is vanuit een geheel ander bouwblok, is een kleine speling in de plaats t.o.v. de overige vondsten mogelijk.

²⁰ W. Stooker, *Maandblad Oud Utrecht*, 22 (1949), blz. 89. De zuidelijke apsidool ligt onder het tegenwoordige Duitse Huis.

²¹ O.m. op die van A. van Wijngaarden, 1560: E. J. Haslinghuis, *o.c.*, afb. 11 t.o. blz. 25.

DE VROEGROMAANSE KERKEN VAN UTRECHT

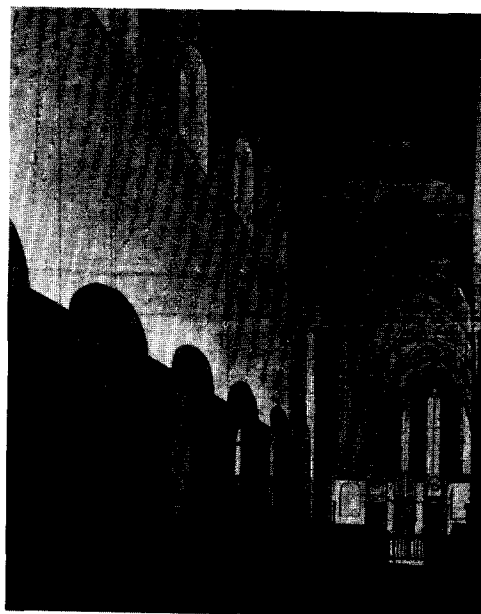

Afb. 1. St. Janskerk uit het zuid-westen, omstreeks 1910.

(Foto Bartsch)

Afb. 2. St. Janskerk, zuidwestelijke hoektoren in 1682, tekening Joost van Atteveld.

Afb. 3. St. Janskerk, inwendig in 1671, tekening Roosmale. (Soestdijk, Kon. Paleis)

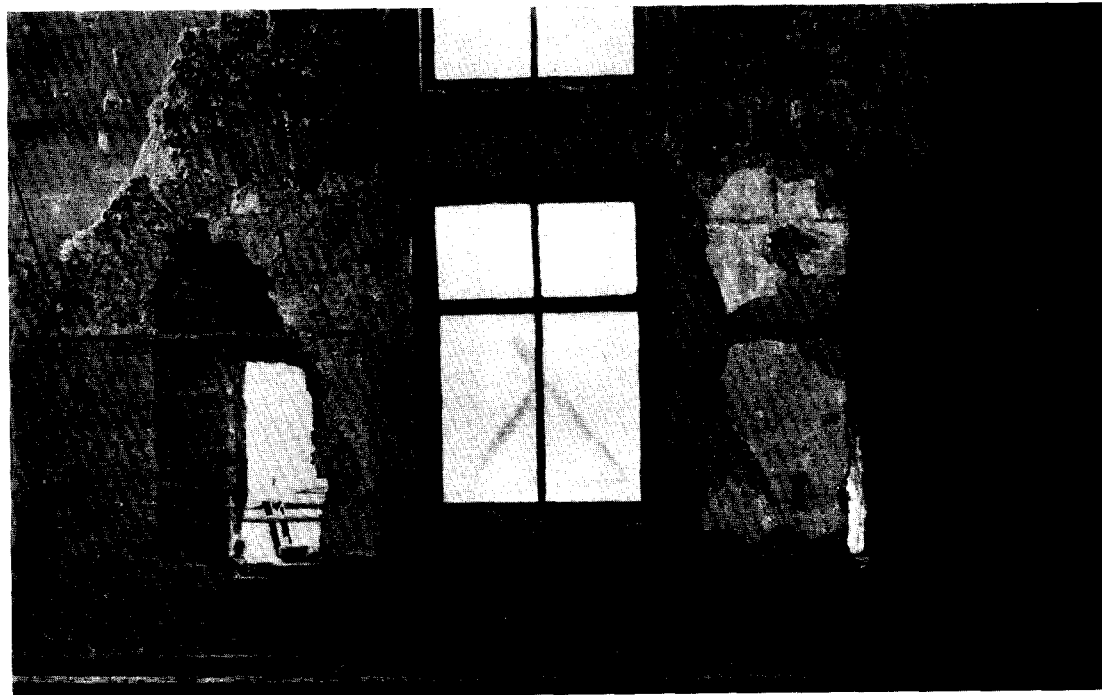
DE VROEGROMAANSE KERKEN VAN UTRECHT

Afb. 4 St. Janskerk, fundament v. d. noord. toren;
bovenaan links begin v. d. apsis.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 5 St. Pauluskerk, basement van een
der westelijke kruisingspijlers.
(Foto R.O.B., Amersfoort)

Afb. 6 St. Pauluskerk, overblijfsels van de bovenvensters in de zuidelijke transeptgevel.
(Foto Monumentenzorg)

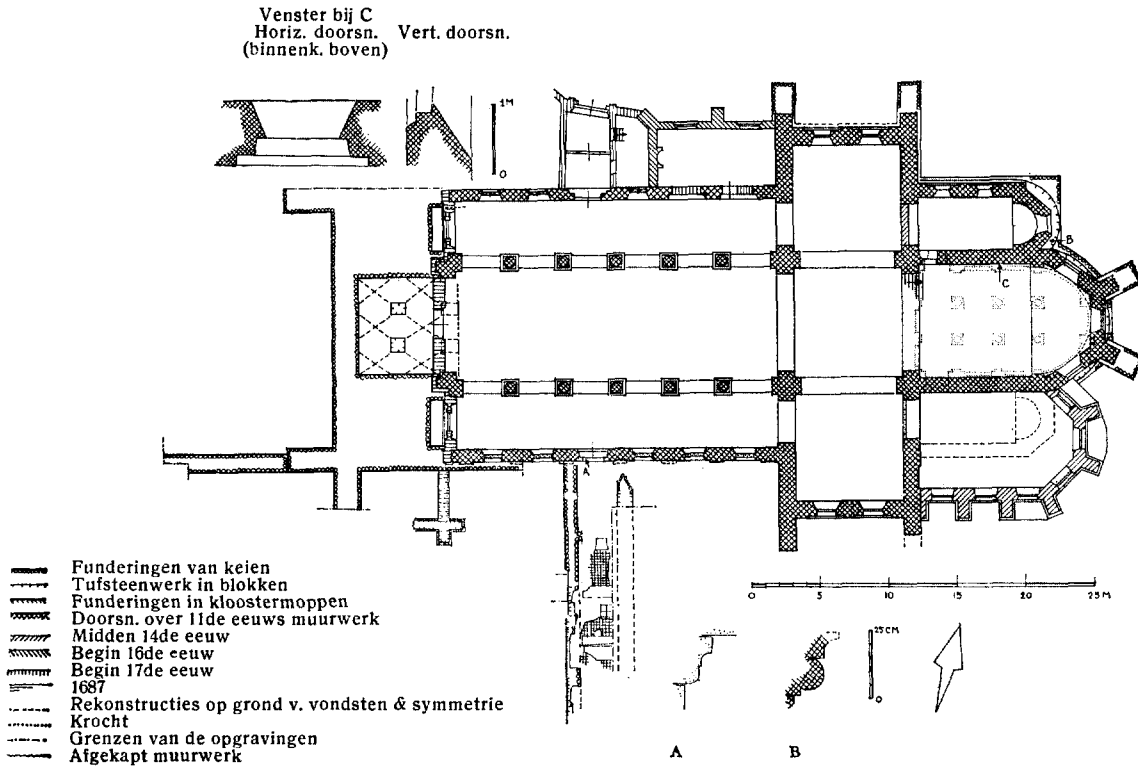

Fig. 3. St. Pieterskerk, plattegrond; de Gotische gewelven zijn niet aangegeven.

tot de kruisgang hebben bevat; er is ook nog een uit de Romaanse tijd daterende, op consoles rustende latei (fig. 3, detail A). Er bleek ook nog een schuine dakmoet van de aanlopende vleugel onder het venster zichtbaar te zijn (afb. 9). Het venster heeft in verband daarmee een hogere onderdorpel dan de overige. Vermoedelijk liep de pandhof in westelijke richting tot voorbij de kerk, gezien de zware fundering, welke er lag in het verlengde van de steunbeer op de zuidwesthoek. Noch de westelijke, noch de zuidelijke arm werd teruggevonden. Een noordelijke vleugel, langs de zuidmuur van de kerk is er kennelijk nooit geweest, evenmin als bij de St. Paulus.

Vele interessante vondsten leverde de ontpleistering van de oostelijke partijen van de kerk.

Het hoofdkoor.

Aan de binnenzijde van het koor bleek duidelijk, dat dit inwendig half rond geweest is en tijdens de Gotische verbouwing eenvoudig uitgekapt is tot de tegenwoordige veelhoekige vorm; (schematisch is op fig. 3 het verloop van de voegen aangegeven). Zo kon ook de aanzet van

de halve koepel boven de apsis aan de stand van de voegen worden herkend. Nauwkeurig kon worden bepaald, op welke hoogte de vensters in het koor hebben gezeten, doordat de uiteinden van de bogen nog aanwezig waren in de dagganten van de hoogopgaande Gotische vensters. Elk van deze drie vensters is ontstaan uit twee boven elkaar gelegen Romaanse vensters, die met elkaar werden verbonden, waarna het geheel nog belangrijk naar boven werd uitgebrouwen, dit was mogelijk, doordat de halve koepel werd vervangen door het Gotische gewelf (afb. 8).

Het uitwendige van het koor moet steeds veelhoekig zijn geweest; de stootvoegen tussen de (zeer langwerpige) tufsteenblokken staan alle loodrecht op het muurvlak. Toch zag men op de zeer zware funderingsplaat enkele lagen opgaand metselwerk, die erop wijzen, dat men eerst het plan had het koor ook uitwendig half rond te maken. De beide koorsteunberen bleken tot het oorspronkelijke werk te behoren; zij zijn echter blijkens een schuinlopende bouwnaad in later tijd (met tufsteen) verhoogd — vermoedelijk toen de halve koepel werd vervangen door

het huidige gewelf. De buitenzijden waren afgekapt, de funderingen staken ook veel verder naar voren. Het is zeer wel mogelijk, dat ze oorspronkelijk schuin gelopen hebben, als de meeste Romaanse torensteunberen²⁷. Het vierkante vak van het koor bezat bovenin aan elke zijkant twee vensters, die buiten nog ten dele zichtbaar zijn; de onderkanten gaan schuil achter het dak van het noordelijke nevenkoor, dat nu aanmerkelijk steiler is dan oorspronkelijk het geval was. Aan de binnenzijde zijn deze vensters dichtgemetseld, aangezien ze oversneden werden door het Gotische gewelf. Het profiel was vrijwel gelijk aan dat van de vensters van de St. Pauluskerk (fig. 3, detail C). Van de trappen tussen hoofdkoor en kruising werden de bovenste treden nog aangehouden. Gezien het verloop moeten wij aannemen, dat het vak van de kruising zelf weer hoger lag dan de aangrenzende transept- en schipruimten. Enkele vondsten duiden erop, dat zich in de afscheiding tussen koor en kerkruijme een Romaanse ambon bevond (afb. 11).

Het noordelijke nevenkoor.

Dit maakte tot voor enkele jaren deel uit van de thans gesloopte kosterwoning. Het is reeds ten dele door Ir. P. H. N. Briët gerestaureerd. Evenals het hoofdkoor is het vanouds uitwendig veelhoekig en inwendig half rond geweest. Ook hier moet het plan bestaan hebben, het uitwendig half rond te maken. De fundering is precies rechthoekig.

Oorspronkelijk was het nevenkoor over de volle hoogte met een boog geopend naar het transept. De apsis is gedekt door een halve koepel, waarop een 14de eeuwse schildering werd blootgelegd, vermoedelijk een Christusfiguur voorstellend in een dubbele mandorla (afb. 10). De ruimte zelf is nu met een spits tongewelf overkluisd, maar het is mogelijk, dat deze eerst is aangebracht bij een (overigens vrij vroege) verbouwing en dat er voordien een vlakke zoldering is geweest. Reeds vroeg ook, maar waarschijnlijk wel na het aanbrengen van het gewelf, moet men de ruimte in tweeën hebben verdeeld.

²⁷ C. L. Temminck Groll, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), kol. 41-42. Vgl. de koorsteunberen van de kerk de St. Guilhem-du-Désert (Z. Fr.), J. Puig i Cadafalch, *Le premier art roman*, Parijs 1928, pl. XXXIII. De aan de St. Pieterskerk verwante St. Martinuskerk te Emmerik heeft eveneens originele, zij het zeer bescheiden, koorsteunbeertjes. Ook de St. Michaelskerk te Hildesheim bezat blijkens de jongste onderzoekingen steunberen. H. Beseler & H. Roggenkamp, *Die Michaeliskirche in Hildesheim*, Berlijn 1954.

In de opening was halverwege een tufstenen rondboog geslagen, rustend op een zelfde impostlijst als bovenin, waarboven de opening met tufsteen werd gedicht. Zo kan men de onder ruimte — van waaruit men ook thans nog in de krocht²⁸ kan komen — betreden vanuit het transept, terwijl de bovenruimte toegankelijk was vanuit het hoge koor. Pas later, mogelijk in de 16de eeuw, heeft men de benedenruimte overwelfd, en wel met moppen van dezelfde soort als die waarmee men tenslotte ook de onderste boog dichtte; waarschijnlijk was er eerst slechts een houten vloer geweest.

Aan de zuidzijde zal ongetwijfeld een overeenkomstige kapel gestaan hebben. Hiervan rest ons alleen nog de (dichtgemetselde) opening naar het transept; overigens is de gehele kapel in de 14de eeuw belangrijk vergroot (zie fig. 3).

Het transept.

Bij de ontleistering van het transept bleek, dat ook hier de steunberen in principe origineel waren; zij zijn echter eveneens in later tijd verhoogd en aan de voorzijden afgekapt. De funderingen liepen door tot ± 3 m buiten de gevel.

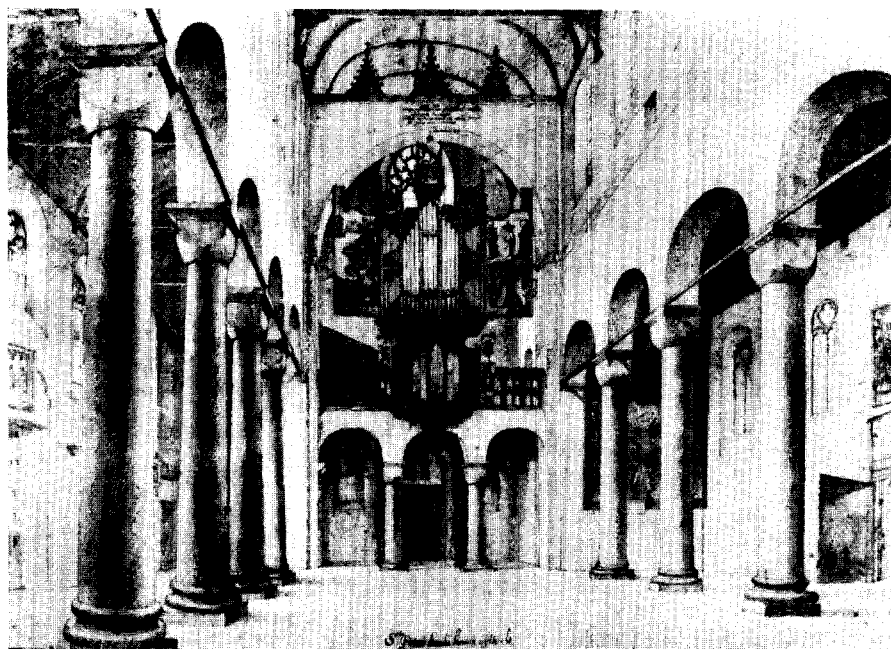
De huidige vensters in de eindgevels zijn, evenals die in de koorluiting, ontstaan uit twee boven elkaar gelegen Romaanse vensters, waarvan de aanzetten nog aanwezig zijn (vgl. de transeptgevel van de St. Pauluskerk), terwijl de vensters in de zijgevels zijn dichtgezet in verband met de overwelfing, die in de 13de eeuw is aangebracht in de gehele oostpartij; vermoedelijk ter vervanging van een vlakke zoldering; het schip kreeg in later tijd houten tongewelven.

Van belang is nog, dat het muurwerk van de zuiderzijbeuk nabij het transept het oorspronkelijk voegwerk heeft bewaard achter een later — nu verwijderd — muurtje. De voegen zijn grof gesneden en springen iets naar voren; de voegspecie is met rood gruis vermengd.

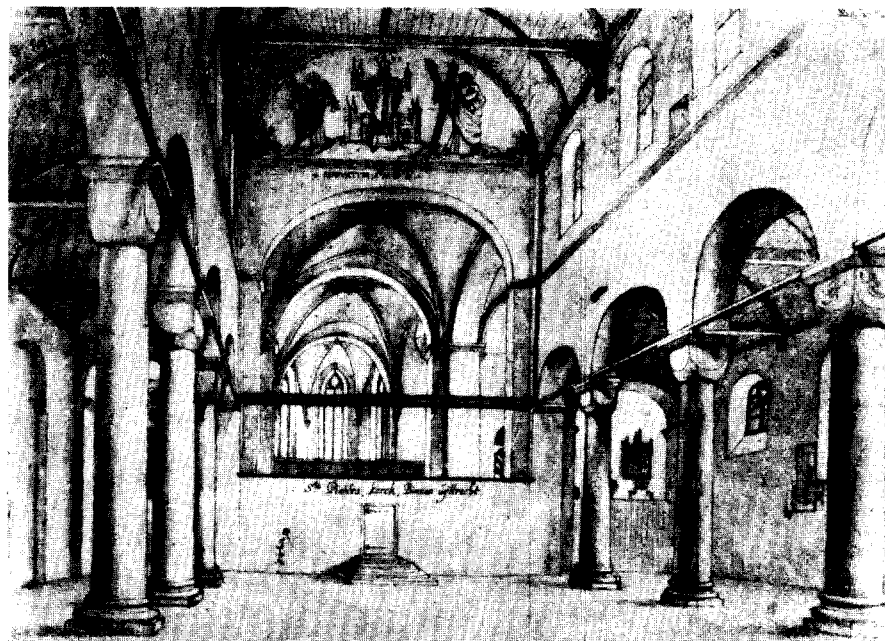
Wij hebben hiermede de voornaamste vondsten van de afgelopen jaren willen vastleggen in de hoop, dat het materiaal t.z.t. zal kunnen wor-

²⁸ Waarin de sarcofaag is geplaatst van bisschop Bernoldus, de vermoedelijke stichter van de hier genoemde kerken en van de onder noot 8 genoemde St. Lebuinuskerk te Deventer. Zie ook: G. I. Lieftinck, „De herkomst van bisschop Bernold van Utrecht”, *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1949, blz. 23, en A. M. van Akerlaken, „De Opgraving van Bisschop Bernoldus' sarcofaag in de St. Pieterskerk”, *Maandblad Oud Utrecht* 25 (1952), blz. 46.

DE VROEGROMAANSE KERKEN VAN UTRECHT

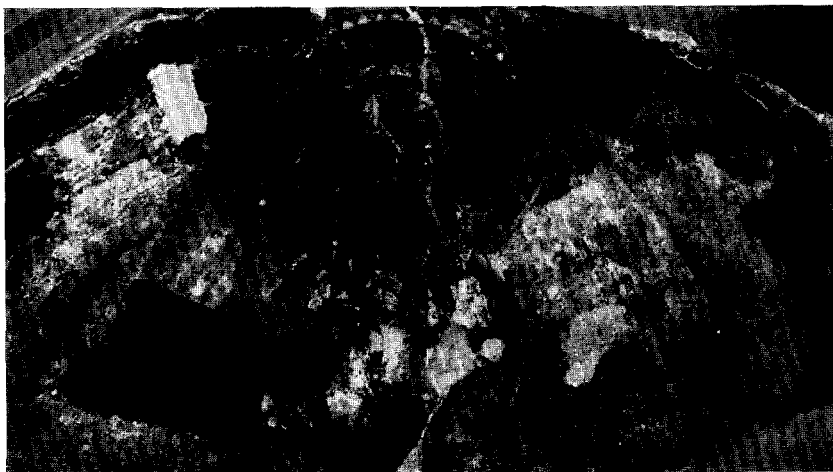
Afb. 7. St. Pieterskerk, inwendig naar het westen, 1636, tekening P. Saenredam.
(Utrecht, Gem. Archief)

Afb. 8. St. Pieterskerk, inwendig naar het oosten, 1636, tekening P. Saenredam
(Utrecht, Gem. Archief)

Afb. 9. St. Pieterskerk, gedeelte van de zuidgevel; boven de ingang is de dakmoet zichtbaar van de kruisgang.

Afb. 10. St. Pieterskerk, 14de eeuwse apsischildering in het noordelijke nevenkoor.

Afb. 11. St. Pieterskerk, fragment van de ambon, gevonden bij het koor.
(Foto's Monumentenzorg)

den verwerkt in een meer kunsthistorische beschouwing.

Uit het medegedeelde blijkt reeds, dat de drie kerken in hun oorspronkelijke opzet een zeer grote verwantschap vertoonden en dat zij in af-

metingen zelfs vrijwel gelijk waren. Toch bezaten alle drie eigen elementen: de St. Pieterskerk haar fraaie zandstenen zuilen, de St. Janskerk haar westelijke apsis en de St. Pauluskerk haar apsidiole tegen de oostzijde van het transept.

SUMMARY

EARLY ROMANESQUE CHURCHES OF UTRECHT

BY IR. C. L. TEMMINCK GROLL

In the mid-eleventh century three churches were erected east, north and south of the Cathedral Church at Utrecht, and dedicated to St. Peter, St. John, and St. Paul respectively. Towards the end of the eleventh century St. Mary's Church was erected to the west, thus completing the cross of which the Cathedral formed the centre. Bishop Bernoldus, the founder of St. Lebuinus's Church at Deventer, was probably responsible for the building of the former three churches.

The various investigations which have been carried out these last ten years, have added considerably to our knowledge of the original plan of these three churches. It appeared that they were about equal in size and of a very similar type.

The excavations and recovery of the vanished foundations of the westwork was an extremely valuable contribution to our knowledge of St. John's Church. This western block consisted of a west choir with apsidal termination, flanked

by two towers. A previous excavation had revealed the foundations of the Romanesque choir below the present, sixteenth century, chancel. The Romanesque choir must have had a crypt which was akin to that of St. Peter's Church. The apses of the side-choirs were built on a horseshoe-shaped plan.

Of the almost completely demolished church of the St. Paul's Abbey, several foundations were laid bare. In addition, one of the walls of an adjoining building appeared to incorporate important fragments of the façade of the southern transept.

As to St. Peter's Church, after the plaster had been removed from the choir, which dated from the Gothic period, an examination of the structure could be carried out which supplied almost all data concerning the original situation. The foundations were excavated of the towers that had been destroyed by a hurricane in 1674, and also of the gallery between them.

DE HELLENBURG

DOOR

J. G. N. RENAUD

Het onderzoek van het terrein de Hellenburg onder de gemeente Baarland op Zuid-Beveland ligt nog maar enkele maanden achter ons en bijzondere omstandigheden maken, dat de blootgelegde overblijfselen van het kasteel de Hellenburg steeds weer onder de aandacht van het krantenlezend publiek worden gebracht. Hierdoor heeft schrijver zich gedrongen gevoeld toe te geven aan de wens naar een voorlopig verslag van de resultaten der onderzoekingen, hoewel hem de tijd ontbroken heeft om een antwoord te zoeken op de vele vragen, die zich bij nadere beschouwing aan hem opdrongen.

Het zal in november 1957 geweest zijn, toen de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort bericht kreeg van de Cultuurtechnische Dienst in Goes, dat de herverkaveling van de gronden onder de gemeente Baarland spoedig ter hand genomen zou worden. Een onderzoek van het terrein, bekend onder de naam Hellenburg zou dus met bekwame spoed ondernomen dienen te worden.

Wat er met die Hellenburg aan de hand kon zijn, was niemand erg duidelijk. Van verschillende zijden was in den loop der jaren aandacht voor het terrein gevraagd; zo bijvoorbeeld door de heer P. J. van der Feen, conservator van het museum te Middelburg. Ir. J. Trimpe Burger had boringen verricht, maar geen verschijnselen aangetroffen, die wezen op intensieve bewoning. Onze goede oude Van der Aa¹ fabelde over een oud Noormannenkamp; Smallegange heeft in zijn bekende kroniek een gravure gepubliceerd, waarop men een stuk kasteel ziet (afb. 3)²; de raadselachtige Hildernisse heeft een opmeting van de in zijn tijd (1691) nog zichtbare resten gemaakt (afb. 4). Kort en goed, er bestond alle reden tot nieuwsgierigheid.

Niettemin stapte ik met gemengde gevoelens in Goes uit de trein, om met de heer Zondag van de Cultuurtechnische Dienst de tocht per

auto voort te zetten. Schrijver heeft namelijk zo enige ervaringen met wintercampagnes en was bepaald niet gesteld op verrijking van deze ondervindingen. De buitenstaander heeft er geen notie van, hoe ongunstig een hoge waterstand, regen, sneeuw en vorst gedurende de winter het opgravingsresultaat beïnvloeden. Toen wij dan ook ter plaatse constateerden, hoeveel er aan een redelijke afwatering van het terrein ontbrak, viel alras het besluit om te wachten tot het moment, waarop dit euvel afdoende bedwongen zou zijn.

Het duurde tot februari 1958, voordat de omstandigheden een aanvang van het onderzoek verantwoord maakten. Hoewel de winter nog heel wat verrassingen in petto kon hebben, vertrokken wij, voorzien van het benodigde instrumentarium, naar Baarland om de opgraving Hellenburg aan te vangen. Een opgraving, waar de machine zoveel mogelijk mankracht zou vervangen. Vanwege de R.O.B. zou de heer G. Plug als technicus de dagelijkse leiding van de werkzaamheden op zich nemen.

Op dit moment behoort schrijver zijn relaas een ogenblik te onderbreken en om der rechtvaardigheids wille enige namen te boekstaven. Allereerst moet dankbaar de medewerking van de Cultuurtechnische Dienst gereleveerd worden; de betrokken ambtenaren zijn ons steeds in velerlei opzicht zeer tegemoet gekomen. Dan zijn daar de beide heren de Kroon, zich verschuilend achter de firmanaam de N.V. Wegenbouw Johan de Kroon, van wie de rijdende directieket en de dragline gehuurd werden; Joop van Vliet, de machinist van dit log gevaarte, dat onder zijn handen tot een volzaam en gevoelig werktuig werd; de heer Bos van de Cultuurtechnische Dienst en de heer Belien van de Grontmij. Dezen en verschillende anderen gingen al spoedig tot de geregelde bezoekers van onze directiewagen behoren.

Aanvankelijk had het onderzoek niet veel succes. Brede geulen verdeelden het terrein duidelijk in twee percelen; aan de rand van het grootste was de dragline aangevangen. Hier en daar vielen bewoningssporen op te merken, maar de funderingen van een ommuring kwamen niet

¹ A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Groningen 1839-1851.

² M. Smallegange, *Nieuwe cronyk van Zeeland*, Middelburg. 1696.

voor de dag. Toen echter de rand van het kleine perceel weiland aan een nader onderzoek werd onderworpen, stuitte men dadelijk op muurwerk. De winter liet niet met zich spotten. Onderbroken door perioden van vorst en sneeuw voltrok zich de blootlegging der fundamenten van het hoofdgebouw. De dragline ging onverpoosd voort om het opgravingsterrein met grote aardkegels te omringen. Zij bleken overigens zeer geschikt om van verschillende zijden een duidelijk overzicht van de opgegraven muren te krijgen.

Het afgraven verplaatste zich van het hoofdgebouw naar de voorburch. Hier bleek belangrijk minder van het bouwwerk bewaard te zijn; de grote uitgestrektheid echter bezorgde de machine een behoorlijk stuk werk.

Omstreeks half maart was het stadium van het ontdekken voorbij en kon een begin gemaakt worden met de opmeting en het daaraan verbonden detailonderzoek. Een werk, dat weken in beslag zou nemen.

We mochten intussen tevreden zijn. Een blik op de beide luchtfoto's (afb. 1 en 2) is voldoende om een indruk te geven van de verwonderlijke gaafheid van de plattegrond. De buitenmuren van het hoofdgebouw zijn welhaast volledig bewaard, terwijl daarnaast van de binnenmuren nog wel zoveel aan de dag kwam, dat een reconstructie van de bebouwing tot de mogelijkheden behoort. Ten aanzien van de voorburch kan men dat helaas niet zeggen; hier vertoont het muurwerk vele onderbrekingen. Zelfs hier liggen niettemin de grote lijnen wel vast.

Ik begrijp, dat sommige lezers ietwat bevreemd het voorhoofd zullen fronsen bij deze uitingen van tevredenheid. Wie vaker met de vaderlandse archeologie te maken heeft gehad, weet ongetwijfeld, dat wij niet erg verwend zijn in dit landje, waar stoere Zeeuwen, doortastende Hollanders en andere brave landslieden middeleeuwse ruïnes altijd als goedkope steengroeven hebben beschouwd, zo goed als vindingrijke Drenten in de hunnebedden bruikbaar materiaal voor wegverharding zagen. Maar, laten wij tot de Hellenburg terugkeren. Daar vallen zelfs op het eerste gezicht een aantal bevreemdende verschijnselen te noteren. Een dam in de gracht verschafte namelijk toegang tot de voorburch. Wel geven twee funderingen — tot ongeveer negen meter buiten de voorburch reikend — de indruk, dat een poortgebouw op deze dam het mogelijk maakte de toegang onder bepaalde omstandigheden af te sluiten.

Een andere merkwaardigheid ligt in het on-

loochenbare feit, dat de muren veel te zwak zijn voor een verdedigingswerk. Soms meten zij nauwelijks 60 cm. Zij bleken bovendien weinig diep gefundeerd, zodat aangenomen moet worden, dat zich een flauwhellend talud tussen de ommuring en de slotgracht uitstreckte. Het valt onder deze omstandigheden moeilijk de voorburch onder de verdedigingswerken te rangschikken. Naar analogie van andere gevallen zal men mogen aannemen, dat hier in feite het boerenbedrijf op gevestigd was. De kasteelboer heeft de gronden, die bij het kasteel behoorden, tot zijn beschikking gehad. Het weinige muurwerk, dat wij op de voorburch aantreffen, behoort dan zonder twiifel tot de woon- en bedrijfsruimten. Er is echter te weinig van teruggevonden, om zonder aarzeling het karakter van elke fundering te bepalen. Een tamelijk zwaar haakvormig stuk metselwerk, bestaande uit grote bakstenen (omstreeks 30 cm lang) mogen wij dan al interpreteren als een gedeelte van een rechthoekig gebouw uit de eerste bouwperiode, de rest is te onsamenhangend om er verregaande conclusies aan te verbinden. Een treffend detail vormt het bruggehoofd, waar de brug naar de hoofdburcht aanvangt. Naast de brug gaf een trapje van drie treden wellicht toegang tot een spoelvlonder; waarschijnlijk konden hier ook de schuiten gelost worden, die turf, veldvruchten enz. aanvoerden. Deze laatste onderstelling wordt heel aantrekkelijk, wanneer wij ons herinneren, dat men door het talud met een schuit niet tot onder de buitenmuur kon komen.

Van de brug zijn maar weinig palen teruggevonden; genoeg evenwel om het beloop precies vast te leggen. Hierdoor bleef ook geen twiifel ten aanzien van de vraag, of de brug op de vierkante toren aanliep, dan wel naast die toren het hoofdgebouw bereikte. Volgens deze gegevens betrad men het hoofdgebouw via een weinig indrukwekkende doorgang, waar men de gebruikelijke verdedigingsmiddelen als dubbele poorten en valhek miste.

Niettemin heeft de Hellenburg een vorstelijk voorkomen gehad. Wanneer men tijdens de opgravingen het complex vanaf de verkeersweg (het zuiden) naderde en onze „uitkijkpost" op een der hoogten beklom, werd men getroffen door de forsheid en eenheid van aanleg. De drie ronde torens aan de oostzijde, de zware vierkante torens aan de noord- en de zuidzijde, zij zullen de bezoekers van de burchtheer zeker geïmponeerd hebben. De gravure bij Smallegange (afb. 3) geeft maar een zwakke indruk van het gebouw, zoals de opgravingen het ons hebben leren

kennen. Trouwens, de tekenaar schijnt nog maar drie torens gezien te hebben, toen hij de overblijfselen in beeld bracht.

Bij een rondwandeling over het terrein laat men zich gemakkelijk suggereren, dat de bouwgeschiedenis hier toch eigenlijk geen vragen opwerpt; de aanleg ziet er uit alsof hij in één grote bouwperiode ontstaan is. Wanneer men echter van zijn verbazing en bewondering bekomen is en scherper gaat toezien, ontdekt men gaandeweg verschijnselen, die te denken geven. Bij het opmeten en in tekening brengen van allerlei details komt men steeds voor nieuwe vragen te staan.

Ik heb er van afgezien, om alle nog nader te bestuderen kwesties in dit overzicht aan de orde te stellen en liet de begeleidende verschijnselen in de bij dit artikel gereproduceerde plattegrond dan ook niet intekenen. Daardoor kwam een nog wat vage tweede bouwphase in de zuidwesthoek buiten het kader van dit opstel te vallen. Voor het moment moge het voldoende zijn, dat zich in de bouwgeschiedenis van de Hellenburg twee perioden met grote duidelijkheid aftekenen. Het eerste stadium wordt namelijk gevormd door een zware woontoren, een donjon, van ongeveer 11 m in het vierkant. De muren zijn omstreeks 2 m dik, zodat er een woonruimte van 7×7 m overblijft. Op de zuidwesthoek bevindt zich een uitbouw, die een afvoerkoker bevat. Het was vanzelfsprekend van belang om vast te stellen, aan welke kant de doorlaat van deze koker was aangebracht. Wij vonden de opening aan de zuidzijde. De toren zal dus met de zuidgevel in het water hebben gestaan. Het muurwerk bleek aan deze zijde diep gefundeerd, zodat de conclusie voor de hand lag. Hoe moet men zich echter de omgeving van de woontoren denken? Bij het onderzoek bleek namelijk, dat de drie overige muren maar heel ondiep gefundeerd waren, zodat deze niet in het water kunnen hebben gestaan. De grondprofielen wezen trouwens uit, dat er geen gracht in de onmiddellijke nabijheid van de toren viel aan te tonen. Een voor ons wel ongewone situatie! Een woontoren, eenzaam gelegen aan de rand van een stukje grond, dat beslist aan één zijde, hoogstwaarschijnlijk eveneens aan de drie andere zijden door water begrensd werd. Of dit bij de donjon behorende plein bovendien nog door een palissadering van de buitenwereld afgesloten was, blijft helemaal in het duister der tijden verborgen. Wij hebben geen enkele aanwijzing daarvoor gevonden; mocht er al een palissade geweest zijn, dan is deze stellig bij de bouw van de ommuring op-

geruimd. Hoe dan ook, de hele constellatie gedurende de eerste bewoningsperiode van de Hellenburg is er een, zoals wij die buiten Zeeland nog niet kennen.

Het zal wel haast overbodig zijn om op te merken, dat de datering niet zo gemakkelijk vast te stellen is. De baksteen, waaruit de funderingen van de donjon bestaan, vertonen een groot formaat, gemiddeld $28 \times 13,5 \times 6,5$ cm. Enkele zijn 27 cm lang, vele echter 29 cm. De dikte blijft niettemin constant 6,5 cm. Wij weten nog weinig over de geschiedenis van de steenformaten in Zeeland. Met enige aarzeling zou ik de toren van Hellenburg op grond van zijn steenformaat omstreeks het midden van de 14de eeuw willen dateren. Een conclusie, die hierna aan de hand van historische gegevens een bredere basis zal krijgen.

Gewoonlijk gaat men bij de uitbreiding van een zo bescheiden kasteel als de Hellenburg in zijn eerste periode was aldus te werk, dat de donjon in het nieuwe plan wordt opgenomen als hoektoren. De ontwerper echter van de nu volgende uitleg heeft de bestaande toren binnen de ommuring gebracht. Na enige wijzigingen en verbouwingen ontstond de toestand, die in de plattegrond (fig. 1) is vastgelegd. De zuidmuur van de oude woontoren kwam binnen twee vertrekken te liggen en werd zonder twijfel afgebroken. Dat men het noordelijk deel van de donjon, geleund tegen de nieuwe binnenmuur, als woonruimte in tact heeft gelaten, schijnt aannemelijk, maar valt niettemin moeilijk te bewijzen. De merkwaardige knik in de bewuste binnenmuur aan de oostzijde van de donjon zou hierin een verklaring kunnen vinden.

Door puinstroken en restjes van muurwerk bleek het mogelijk, de plaats van verschillende binnenmuren vast te stellen. Zo werd dan een indruk verkregen van de ligging der woonruimten. Het valt op, dat deze over het algemeen vrij bescheiden van afmeting zijn. De smalle kamer in het Zuid-Westen, tussen de vierkante torens, meet slechts 10×3 m! Het vertrek op de zuidoosthoek bezit de wat bruikbaarere afmeting 8×5 m. Tevergeefs echter zoekt men naar een grote ruimte, die men als de feestzaal van de kasteelheer zou kunnen bestempelen. Waarschijnlijk is die er niettemin geweest. Wij zullen hem dan moeten zoeken aan de westzijde van het binnenplein. Hier toch ligt een overblijfsel van een muur, die zich vanaf de noordvleugel nog omstreeks 3,50 m over het plein voortzet in de richting van de donjon. Wanneer

DE HELLENBURG

Afb. 1. De Hellenburg, hoofdburcht en voorburcht uit het westen.

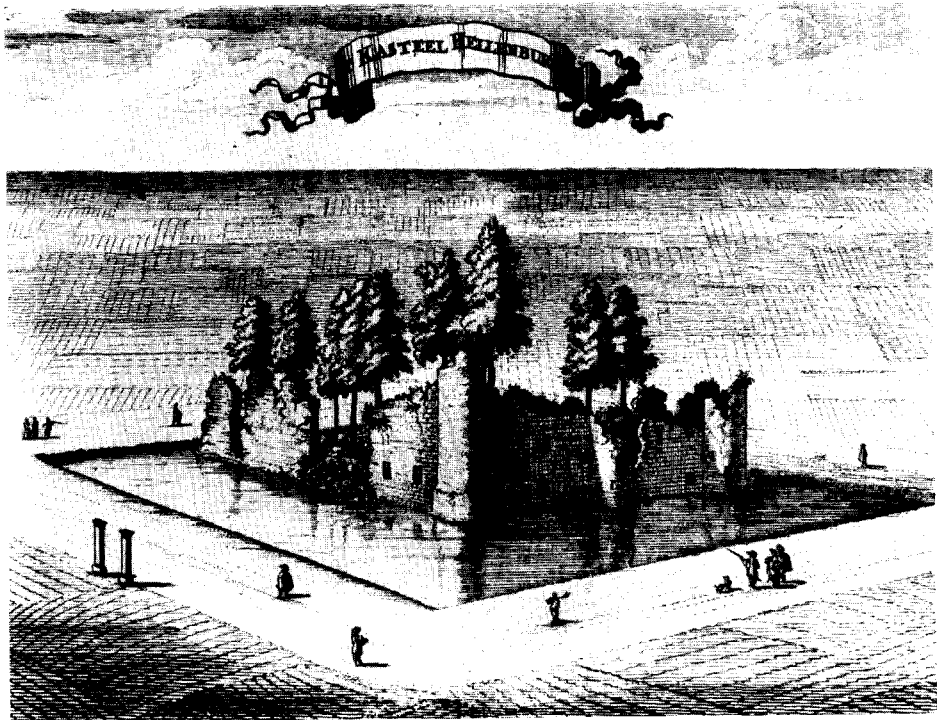
(K.L.M. Aerocarto)

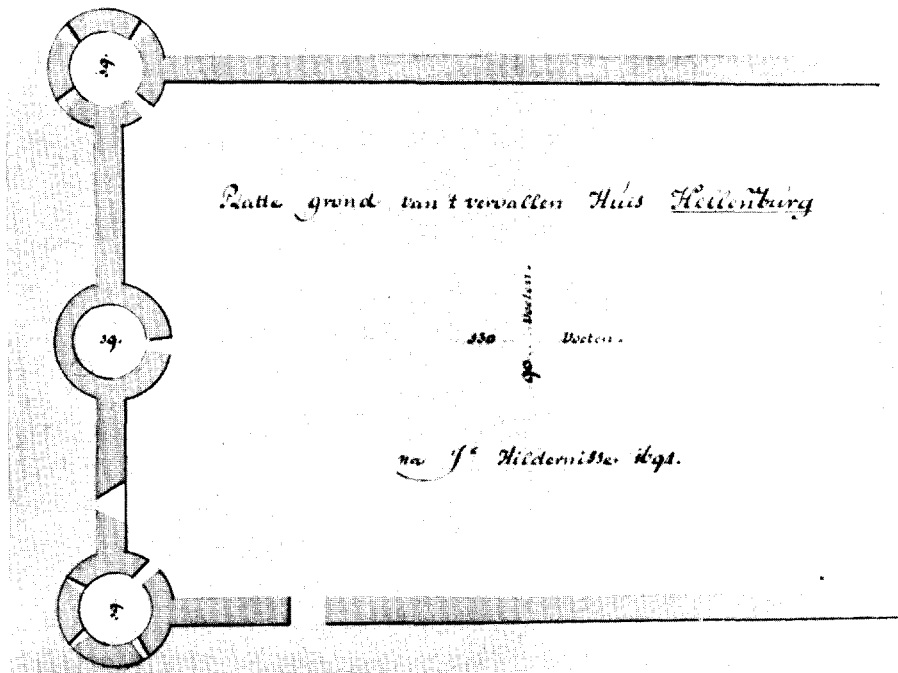
Afb. 2. De Hellenburg, hoofdburcht uit het noord-westen.

(K.L.M. Aerocarto)

DE HELLENBURG

Afb. 3. De Hellenburg, naar een gravure uit de Kroniek van Smallegange, 1696.

Afb. 4. De Hellenburg, opmeting 1691 van J. Hildernisse.
(Middelburg, Zeeuws Gen. der Wetensch.)

DE HELLENBURG

Afb. 5. De Hellenburg, ruïnes; gravure 1606 van Egidius Sadeler.

Afb. 6. De Hellenburg, zuidzijde.

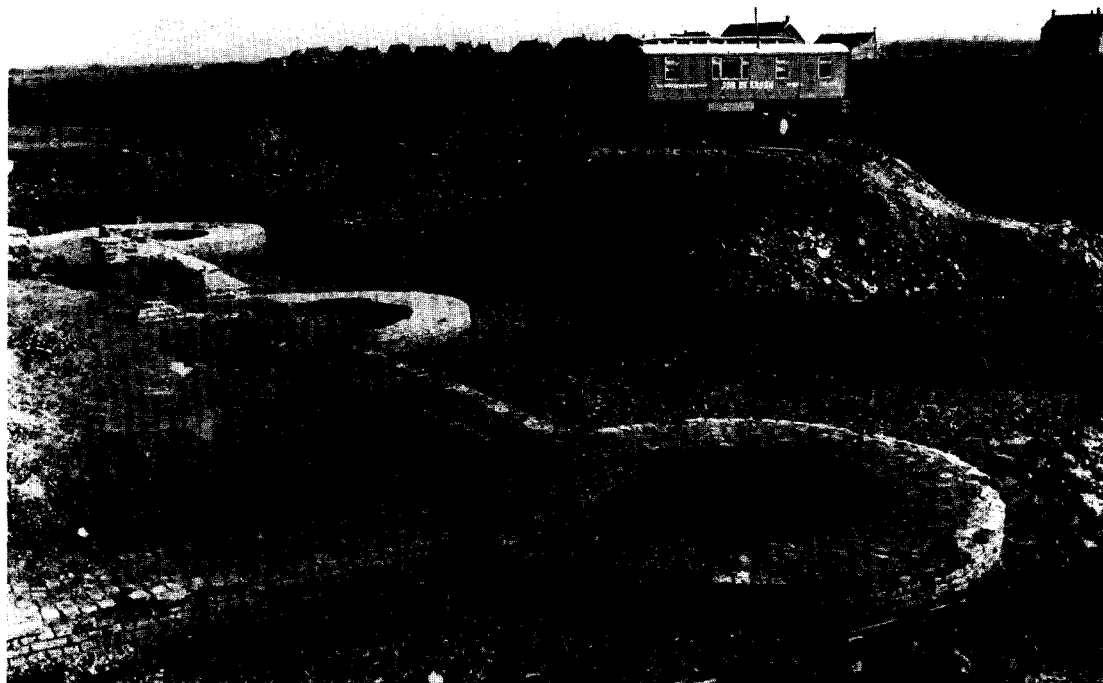
(Foto J. G. N. Renaud)

DE HELLENBURG

Afb. 7. De Hellenburg,ingangszijde (Noord).

(Foto J. G. N. Renaud)

Afb. 8. De Hellenburg, oostelijk gedeelte.

(Foto J. G. N. Renaud)

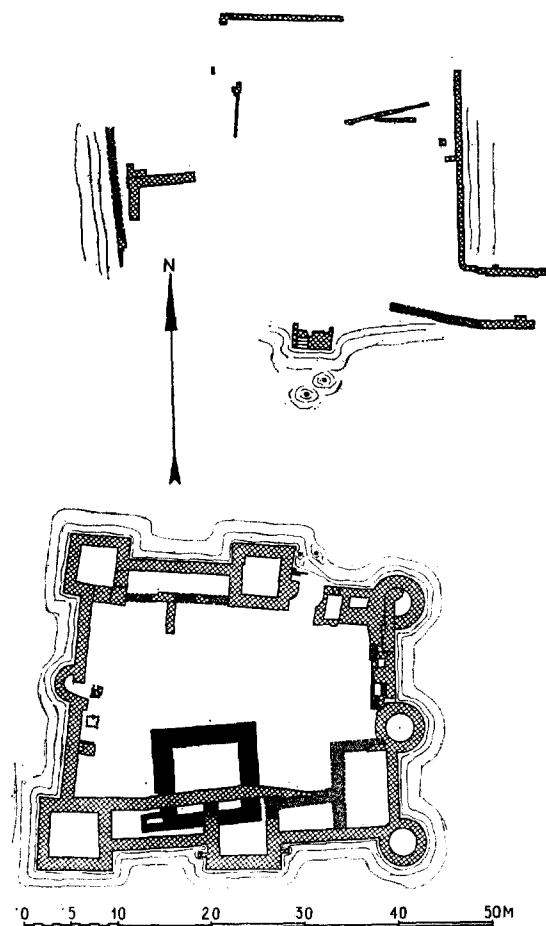

Fig. 1. De Hellenburg, plattegrond.
(Tekening G. J. de Vries R.o.B.).

men dit metselwerk doortrekt tot aan de donjon, ontstaat een ruimte, die met zijn breedte van tenminste acht meter zeker de allure van een feestzaal kan hebben gehad.

Erg duidelijk is de situatie in de noordoosthoek niet. Veel duidt hier op wijziging en herbouw; de twee kleine ruimten tussen de poort en de noordoostelijke hoektoren zijn opgemetseld met steentjes van 21/23 cm lengte. Dit is wel het kleinste formaat, dat wij op de Hellenburg aantreffen. Hetzelfde materiaal werd overigens onder meer in de ronde hoektoren verwerkt. Nog tijdens de laatste bewoningsperiode moet de noordoosthoek grondig herzien zijn. Van de twee boven aangeduide ruimten heeft men er één van een afvoer voorzien. De omstandigheid, dat er veel aardewerk gevonden is, zou kunnen wijzen

op een afvalput. Mogen we in de kleinste (100 × 60 cm) een regenwaterput zien? De watervoorziening was in deze contreien, waar de zoetwatervoorziening altijd veel zorg gebaard heeft, een zaak van gewicht.

Tenslotte nog een kleine illustratie van de gecompliceerdheid der bouwgeschiedenis. De kloke vierkante toren op het midden van de zuidgevel met zijn twee privaten langs de buitenmuur behoort niet tot de opzet van de tweede periode, maar werd pas weer na de voltooiing daarvan opgetrokken. Aanvankelijk liep de buitenmuur hier ongebroken door; hij werd binnen de toren teruggevonden.

Nu wij de plattegrond van de Hellenburg zo uitvoerig behandeld hebben, is het wel tijd eens om te kijken naar oude afbeeldingen. Reeds vestigde ik de aandacht op de gravure, die de kroniek van Smallegange verlicht (afb. 3). Klaarblijkelijk een gezicht op de zuidoosthoek, waardoor de oostgevel met zijn drie ronde torens sterk beklemtoond wordt. De vierkante toren op het midden van de zuidgevel is volgens deze momentopname al in puin gevallen. De Wind bracht in de Zeeuwsche Volksalmanak van 1837³ een gravure onder de aandacht, die Van der Willigen had aangetroffen in een werk met gravures van Gilles Sadeler, uitgegeven in Praag (1606)⁴. Na een serie afbeeldingen van ruïnes te Rome, Tivoli, Pozzuoli enz. volgt als laatste (plaat 49) een gravure van „Overblijfselen der Oudheid bij Baarland...”. De naam Hellenburg wordt niet genoemd, maar De Wind maakt aannemelijk, dat we hier met een — zij het dan ook zeer geromantiseerde — uitbeelding van de ruïnes te maken hebben. Men zal goed doen, dit plaatje (afb. 5) niet al te serieus te nemen. Kennelijk stelt de grote toren met zijn wonderlijk dak een ronde hoektoren voor. Wat men van de rest moet denken, is mij nog niet duidelijk. Eerst recht niet, wanneer ik de afbeelding van Smallegange er naast leg.

Wij wezen reeds op een opmeting, die Hildernisse van de Hellenburg gemaakt heeft. In de verzameling van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Middelburg vinden wij de copie — de originelen schijnen tot op heden onvindbaar — van een plattegrond, opgemeten door onze „wiskonstenaar” in 1691 (afb. 3).

³ S. de Wind, „Iets voor het Kasteel Hellenberg en het dorp Baarland”, *Zeeuwsche Volksalmanak*, (1837).

⁴ Aegidio Sadeler, *Vestigi delle antichità di Roma, Tivoli, Pozzuoli e altriuochi*, Praag 1606.

Men staat even verbaasd, wanneer men dit werkstuk vergelijkt met de opmetingstekening van de opgraving. Maar, om Hildernisse recht te doen wedervaren behoort men in de rekening te betrekken, dat Hildernisse niet heeft laten graven en blijkbaar slechts het in zijn dagen nog zichtbare muurwerk opgemeten heeft. Intussen moet het ook de meest welwillende beoordelaar van het hart, dat Hildernisse een compleetheid suggereert, die allerminst strookt met de werkelijkheid.

De afmetingen, die hij genoteerd heeft, zijn te naastbij juist. De 19 voet voor de middellijn van de ronde torens heeft betrekking op de buitenwerkse maat, die volgens onze meting 5.10-5.86 m bedraagt. De hoofdmaten zijn volgens hem 130 en 90 voet, hetgeen zo ongeveer klopt.

Buiten de besprokene zijn mij geen belangrijke afbeeldingen van de Hellenburg onder ogen gekomen, zodat wij met een bespreking van het werk van Hildernisse de beschouwingen over de iconografie van de Hellenburg voorlopig moeten besluiten.

Wat is er over de geschiedenis van het kasteel bekend? De bekende kroniek van Smallegange — de vraagbaak van al wie belangstelling heeft voor de Zeeuwse geschiedenis — blijft het antwoord op de vele vragen schuldig. De kroniekschrijver beroept er zich op, dat de oudere kroniek van Reygersberg⁵ al niets meer over de Hellenburg wist mede te delen. Toen zijn voorganger schreef, was het kasteel al een ruïne en niemand wist meer te vertellen, wanneer het gebouw in zo'n deplorabele staat was gekomen. De overstromingen van 1530 of 1532 kunnen er nauwelijks op aangekeken worden. Reygersberg heeft deze zelf meegemaakt en er uitvoerig over bericht. Eerder zou de watersnood van 1477 in aanmerking komen om als oorzaak van de verwoesting te worden beschouwd.

Dank zij enkele archiefsprokkels kunnen wij heel wat meer over de geschiedenis van de Hellenburg te berde brengen dan Smallegange of De Wind. Wij weten nu, welk een machtig geslacht wij in Baarland moeten zoeken. In 1312 verwierven Hendrik en Costijn van Renesse goederen in Baarland, Baekendorp en Oudelande. Jan van Renesse, een zoon van Hendrik, trouwde met de stichtse erfdochter Aleyd van Lichtenberg, waardoor hij belangrijke goederen in Utrecht, o.a. Rijnauwen, aan zijn bezit kon toe-

voegen. In 1348 overleed Heer Jan, maar Vrouwe Aleyd bleek toen nog een lang leven beschoren. In 1352 wordt zij voor haar minderjarige zoon Jan beleend met de vaderlijke erfgoederen. Deze vrouw van Renesse staat te boek als vrouwe van Rijnauwen, Lichtenberg en de Hellenburg. Eigenlijk mogen al deze en de volgende gegevens, geput uit het bekende Nieuw Biografisch Woordenboek⁶, nog wel eens gecontroleerd worden. Het moet mij van het hart, dat ik bij een steekproef in de 14de eeuwse bronnen de naam Hellenburg nog niet ontmoet heb. Het kasteel werd niet van de Grafelijkheid van Holland en Zeeland te leen gehouden; men zoekt het tevergeefs in de Leenregisters. Intussen, wij hebben boven reeds gezien, dat er alle aanleiding is om het ontstaan van de Hellenburg in de 14de eeuw te zoeken. De geschetste ontwikkeling van het kasteel schijnt echter niet zó snel zijn beslag te hebben gekregen. Wellicht is het in dit verband niet zonder betekenis dat Jan van Renesse, verbannen uit het Sticht (1413) niet naar Baarland uitwijkt, doch integendeel zich op zijn Hollandse goederen terugtrekt.

Een kleinzoon van deze heer Jan droeg de voor de Renesse's vreemde naam Frederik. Men zou uit zijn huwelijk opmaken, dat hij de blik meer op Zeeland gericht had dan zijn voorgangers. Hij huwde namelijk Elisabeth van Kruintingen. Wanneer nu Frederik op zijn beurt door de bisschop uit Utrecht wordt verbannen, vestigt hij zich op de Hellenburg, waar hij na een tweejarig verblijf overlijdt in 1452. Elisabeth wordt eerst in 1476 als overleden opgegeven. Het is een aantrekkelijke veronderstelling, dat de bloeitijd van de Hellenburg in de dagen van Frederik en Elisabeth valt. Wellicht kreeg het gebouw toen de vorm, die wij door de opgravingen hebben leren kennen.

Frederik werd opgevolgd door een zoon Jan, waarover in verband met de Hellenburg evenwel niets te vermelden valt. Hij stierf in 1512 en liet slechts een dochter na, Ada geheten. Deze huwde met Goderd van Harff, wiens stamslot men in het dal van de Erft — het bekende bruinkoolgebied — moet zoeken. Het is nog niet bekend, of Ada ook de Hellenburg erfde en in het geslacht van Harff bracht. Misschien brengt een uitgebreider archiefonderzoek te zijner tijd opheldering in de vele hangende vragen. De tijd

⁵ J. van Reygersbergh, *Cronijcke van Zeelandi*, Antwerpen 1551.

⁶ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van P. C. Molhuysen en P. J. Blok, 10 dln., Leiden 1911-1937.

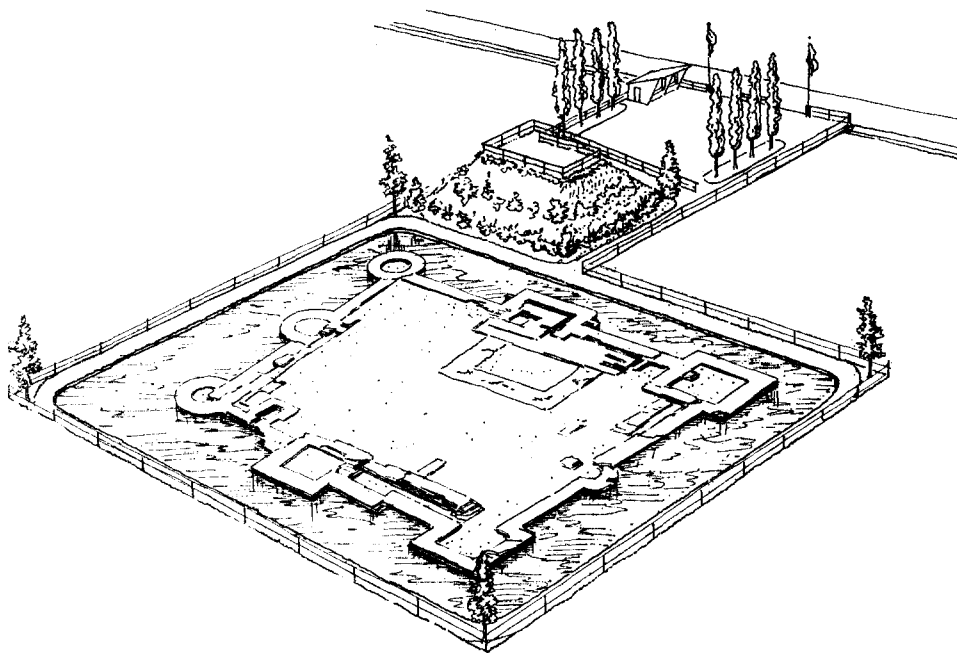

Fig. 2. De Hellenburg, reconstructievoorstel.

(Tekening J. Ypey).

daartoe heeft schrijver tot op heden helaas ontbroken.

Hier zou men het relaas betreffende de Hellenburg gevoeglijk kunnen afsluiten. Maar, om met de goede oude Staring te spreken, er zijn altijd oren, die na een laatste woord een laatster willen horen. De Hellenburg toch is in het nieuws gekomen en door bijzondere omstandigheden in het nieuws gebleven. De wel zeer gave plattegrond sprak namelijk sterk tot de verbeelding van vele oudheidminnaars en deze hadden er geen vrede mee, dat het metselwerk ten dele uitgebroken zou worden, waarna de gehele aanleg weer onder de grond zou gaan verdwijnen. Het plan om de grondslagen van Hellenburg te consolideren, viel bij de landbouwers nu niet bepaald in „goede aarde”; de grond was hun te goed, om die blijvend aan de landbouw te onttrekken. Hetgeen van agrarisch standpunt uit zeer wel te begrijpen valt. Lange tijd bleef het onduidelijk, wat er met de funderingen zou gebeuren. Toen er bepaalde tendenties gingen wijzen in de richting van een consolidatie, werd de eis gesteld, dat de benodigde grond zou worden aangekocht door een stichting of organisatie, die conservering en onderhoud op zich zou kunnen nemen. Van verschillende zijden kwam er overigens steun voor de plannen; ook de Kon.

Ned. Oudheidkundige Bond sprak zich in positieve zin uit, en stelde een bijdrage in het vooruitzicht.

Het zou voor de meeste van mijn lezers weinig interessant zijn, indien ik de gang van zaken uitvoerig zou schilderen en daarom moge ik volstaan met de mededeling, dat er een stichting in oprichting is, die voorlopig nog door de Nederlandse Kastelen Stichting gechaperonneerd zal worden. Deze nieuwe stichting zal de eigendom verkrijgen van de Hellenburg en zorg dragen voor het onderhoud.

Het consolidatieplan voorziet in een strook om de buitenmuur, die breed genoeg is om het herstel van de slotgracht en de aanleg van een singel met wandelpad mogelijk te maken. Een en ander wordt van de weg af toegankelijk via een betrekkelijk smal perceel, waarop een uitzichtheuvel en een parkeerplaats geprojecteerd zijn (fig. 2).

Men kan nu — zeer terecht — de vraag stellen, of de consolidatie van opgegraven funderingen vanuit oudheidkundig oogpunt eigenlijk wel verantwoord en gewenst is. Tijdens de discussies heeft men wel eens de slagzin kunnen horen: de beste conservering bestaat uit het zo snel mogelijk overdekken van de funderingen. Dit is bijvoorbeeld gebeurd met de overblijfselen van het Romeinse badhuis te Heerlen. In

afwachting van een beslissing ten aanzien van een overbouwing rusten zij nog steeds onder een beschermende laag zilverzand. Wanneer het aan den dag gekomen metselwerk zorgvuldig opgemeten en gefotografeerd is, kan de oudheidkundige tevreden zijn. Het is nu eenmaal niet mogelijk het muurwerk onveranderd te bewaren in de toestand, waarin het opgegraven werd. Verwering door klimatologische omstandigheden en de snel voortwoekerende plantengroei maken opgegraven fundamenten binnen enkele jaren onherkenbaar; het verval voltrekt zich in een steeds sneller tempo, zodat er al ras voor de oudheidkundigen niets meer te bestuderen valt. De kans om door nieuwe waarnemingen de geldende opvattingen over de bouwgeschiedenis van het complex te corrigeren, wordt op den duur steeds kleiner.

In het algemeen moet geconstateerd worden, dat een consolidatie de archeoloog in dit opzicht hoegenaamd niet tegemoet komt. Door de noodzakelijke voorzieningen verdwijnen er gemakkelijk allerlei verschijnselen, die voor de bouwgeschiedenis juist van grote waarde zijn. Een uitzondering moet gemaakt worden voor het geval, waarin de grondslagen overbouwd worden. Dit is gebeurd met de overblijfselen van de Gallo-Romeinse tempel en de oudste Christelijke kerken binnen de Herv. kerk te Elst. Onder dergelijke omstandigheden kan men de conservering tot het uiterste beperken.

Een goed voorbeeld van een geslaagde consolidatie, waar niettemin noch de archeoloog, noch de architect veel van hun gading zullen vinden, indien zij op zoek zijn naar gegevens betreffende de bouwgeschiedenis, biedt het kasteel Radboud te Medemblik (afb. 12). In het geval Egmond op den Hoef ligt de zaak niet veel gunstiger (afb. 11). Men begrijpe mij goed. In deze vaststellingen schuilt geen verwijt aan het adres van initiatiefnemers en uitvoerders. Zij hebben geen andere bedoeling dan om nogmaals te onderstrepen, dat niet in de eerste plaats de archeologen met een consolidatie gediend zijn. De schepping van een historisch reservaat — zo zou ik ook de veiliggestelde grondslagen van de Hellenburg willen gaan betitelen — gaat een veel groter groep mensen aan. Namelijk die tallozen, die zich nog ervan bewust zijn, hoe duizenden onzichtbare banden ons aan het verleden binden. Tot „nut, leeringhe ende vermaeck” van deze mensen mag men — juister nog: behoort men — soms een verduurzaming van oudheidkundige objecten te ondernemen. Om de didactische waar-

de en de betekenis voor de recreatie, indien men het liever in hedendaagse begrippen uitdrukt.

Het getal der historische reservaten is betrekkelijk klein. Men kan er, om te beginnen, de hunnebedden onder rekenen. De ruïnes van Bredode en Teylingen behoren er toe, evenals Egmond op den Hoef (afb. 11) en Radboud te Medemblik (afb. 12). Zo zijn ook de overblijfselen van het kerkje te Ens (afb. 10) en de opeenvolgende koortjes van de kerk te Oostburg goede voorbeelden ervan. Maar met evenveel recht kan men de gerestaureerde aarden vestingwerken te Hulst onder de historische reservaten tellen.

Met opzet zijn hier ongelijksoortige specimina naast elkaar gezet. Een beschouwing van de bij dit artikel gereproduceerde afbeeldingen demonstreert dit reeds enigermate. Maar de belangstelling voor deze zaken hangt dan ook niet in de eerste plaats af van de aard van het gebodene, maar eerder van de bekendheid en de vorm waarin een en ander aan het publiek gepresenteerd wordt. Het idyllische plekje met het kerkje van Ens op de punt van Schokland trekt minstens zo veel bezoekers als een gerestaureerde grafheuvel of bepaalde, wat afgelegen hunnebedden. Egmond wordt regelmatig bezocht door de toeristen, die de Noordhollandse duinstreek tot doel van hun reis hebben verkozen. Vanzelfsprekend speelt de bereikbaarheid wel een rol; Egmond, gelegen aan de weg van Alkmaar naar Egmond aan Zee, biedt zich op ongedwongen wijze aan de voorbijganger aan. Ens moet profiteren van het bezoek, dat de Noordoostpolder in het algemeen en het museum van Schokland in het bijzonder trekt. Daarentegen worden de weinig bekende en slecht bereikbare Romeins-Merovingische (?) funderingen in de kelder van een school te Maastricht practisch niet bezocht. De ervaring leert wel, dat men de zaak een beetje moet „etalen”, terwijl de bezoeker het aangeboden enigermate moet kunnen overzien. Het gerestaureerde stuk vesting te Hulst met al zijn voorwerken bijvoorbeeld is vanaf de hoge vestingwal goed te overzien en maakt door de strakke contouren van de aardwerken een op het eerste gezicht overweldigende indruk.

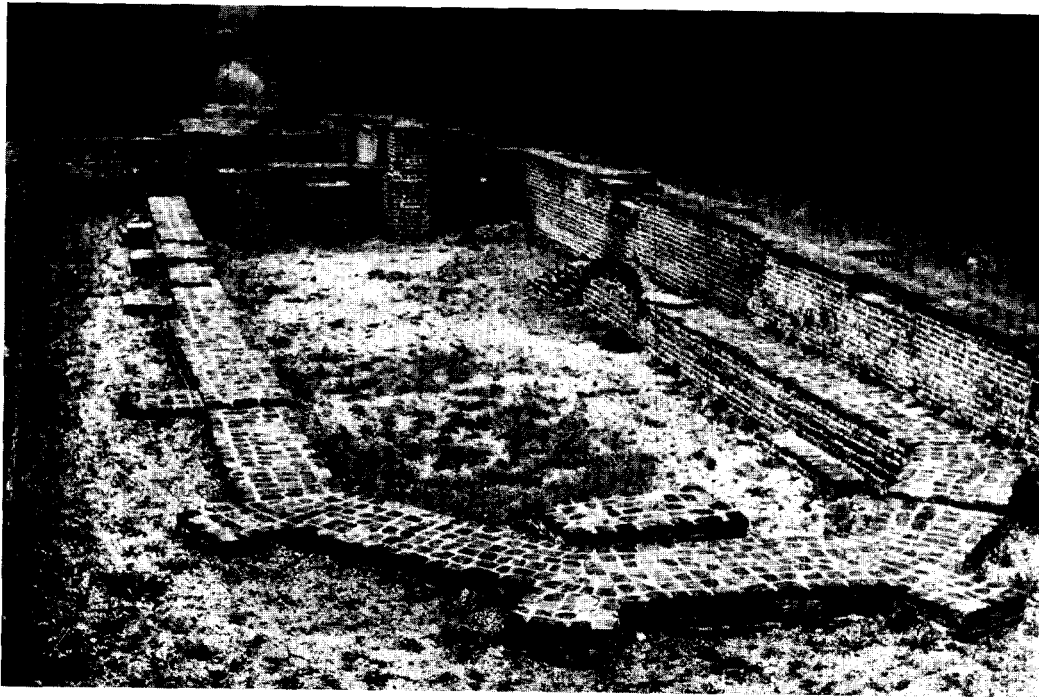
Alle goede bedoelingen ten spijt „doen” de geconserveerde funderingen van de enorme kerk in Sluis het niet; men mist hier de overzichtelijkheid en kan zich nauwelijks oriënteren.

Na deze uitwijdingen keren wij terug tot de Hellenburg. Deskundigen op het gebied van het Vreemdelingenverkeer en Toerisme menen, dat

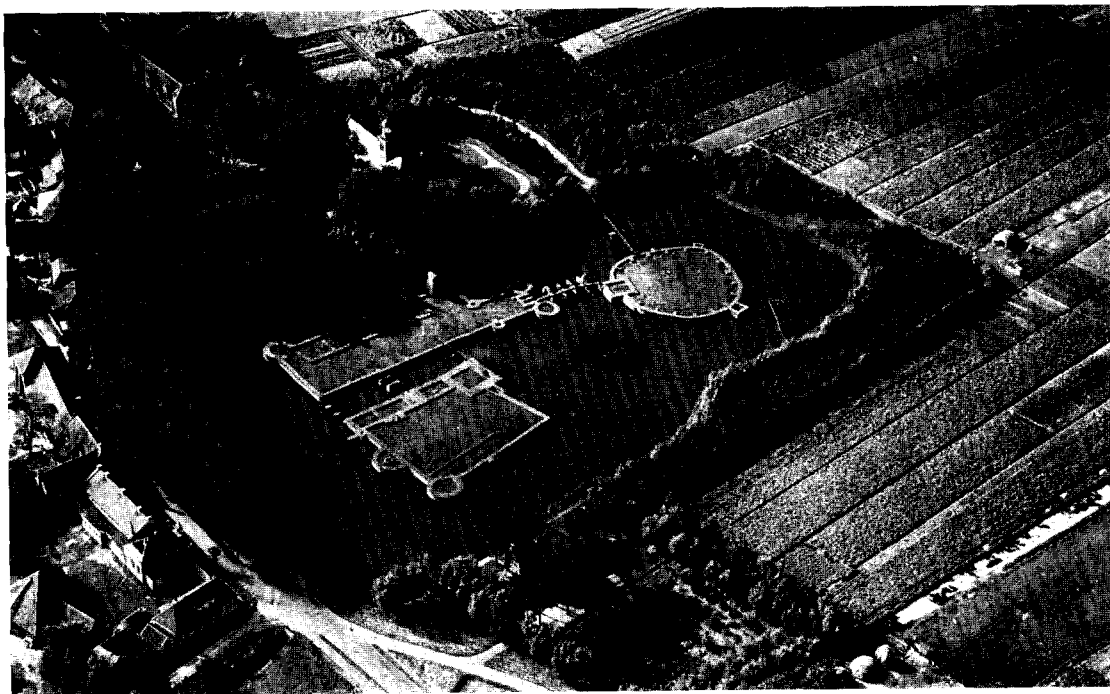
DE HELLENBURG

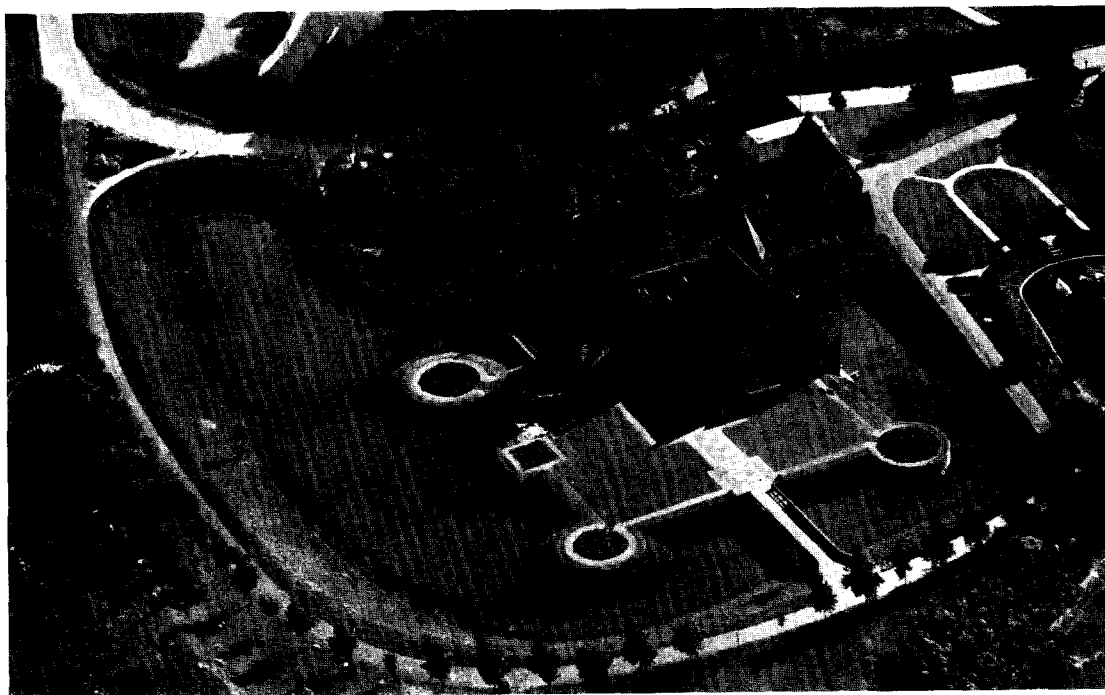
Afb. 9. De Hellenburg, noordelijk gedeelte, binnen de ronde hoektoren fundering van een kleinere uit een vroegere fase; naast de vierkante toren twee brugpalen. (Foto J. G. N. Renaud)

Afb. 10. Ens, (Schokland), gereconstrueerde kerkfundering. (Foto Directie v. d. Wieringermeer)

Afb. 11. Egmond op de Hoef, geconserveerde funderingen van het slot; rechts de ronde 13de eeuwse burcht. (K.L.M. Aerocarto)

Afb. 12. Medemblik, Kasteel Radboud; de fundering van de ronde toren rechts was nog aanwezig; overigens reconstructie op grond van puinsleuven. (K.L.M. Aerocarto)

de toegangswegen naar Baarland, hoewel niet ideaal, toch voldoende voorwaarden bieden voor een intensief bezoek. Concurrentie door andere bezienswaardigheden is praktisch uitgesloten. Op Zuid-Beveland zoekt men op een enkel geval na (Ellewoutsdijke!) tevergeefs naar sporen uit het feodale verleden, zodat de fantasie geen aanknopingspunten voor een verplaatsing naar dit verleden vindt. Het complex van de Hellenburg is boeiend genoeg, om in deze behoeften te voorzien. De geprojecteerde uitzichtheuvel biedt een blik op het geheel, terwijl een wandeling over de singel de mogelijkheid opent, om tal van be-

langwekkende verschijnselen te bekijken (fig. 2). Wanneer verder het plan verwezenlijkt kan worden, om in een kleine ruimte een reconstructie en opgegraven gebruiksvoorwerpen te exposeren, zal ook tegemoet gekomen worden aan hen, die nog wat meer over de Hellenburg willen weten. Een passende beplanting moge op bescheiden wijze voorzien in de behoefte aan groen op het aan natuurschoon zo schrikbarend verarmde Zuid-Beveland. Veel hangt af van de initiatieven, die de jonge stichting zal weten te ontwikkelen; men mag verwachten, dat zij met geestdrift en durf haar doel zal trachten te verwezenlijken.

SUMMARY

HELLENBURG CASTLE

BY J. G. N. RENAUD

Plans for the improvement of agricultural land in the municipality of Baarland (Zuid-Beveland, province of Zeeland) necessitated the investigation of a parcel of grassland, known as „Hellenburg”. The author was in charge of the excavation which took place in the early spring of 1958 under auspices of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands.

The soil appeared to contain foundations of a brick building. An excavation which took several weeks, and which was carried out by means of mechanical implements, revealed the foundations of a castle and of the fortified bailey that belonged to it (pl. 1 and 2).

The foundations of the fortified bailey proved to have been partially removed; the main building, on the other hand, was found to be all but complete. Even part of the inner walls had survived.

The history of the development of the building proved to be a rather intricate one. The initial stage was the keep (fig. 1, black), whose foundations were about 2 metres wide. It had a latrine at the south-west corner. At first the keep stood on the edge of a yard, its south wall washed by the castle-moat. Its origin may be dated in the mid-fourteenth century.

The next stage saw the development of the rectangular castle with its impressive façades

which, however, were not erected without interruptions. The square tower in the centre of the south façade, for instance, had not been planned from the beginning.

Little is known of the history of the castle. The chronicle of Smallegange contains an engraving in which the first thing to strike one is the east wing with its three round towers (pl. 3). A measured drawing by Hildernisse which dates from 1691 (pl. 4) compares but poorly with the new ground-plan.

The castle belonged to the influential family of Renesse. After being banished from Utrecht, Frederik van Renesse spent some years at Hellenburg Castle (1452). We do not know when exactly the castle was destroyed. It may have perished in the flood of 1477.

Plans are being made for the preservation of Hellenburg Castle. The preservation of buildings has been carried out successfully on more than one occasion, for example in Egmond op den Hoef (pl. 11), Radboud Castle at Medemblik (pl. 12), and the small church of Ens in the North East Polder. A foundation has been set up which is to acquire the site by purchase and see to the preservation of the foundations of the main building. The plans do not include the fortified bailey, since its scanty remains do not justify the considerable expense involved.

DE BOERENWONING 'ONDER DEN ACKERBOOM' TE VOORSCHOTEN

DOOR

R. C. HEKKER EN W. J. BERGHUIS

Nabij de kom van Voorschoten aan de Elstlaan — eertijds naar de belendende hofstede Adegeesterlaan geheten — staat het onlangs gerestaureerde woongedeelte van de voormalige boerderij „Onder den Ackerboom”. Het erf ligt op de plaatselijk opvolgende westrand van een genivelleerd oud duinlandschap, waarin zandruggen afwisselen met verlande kommen. In de volksmond wordt deze hogere plek „op” of „in de Elst” genoemd, een naam, die in de 18de eeuw ook aan een iets meer noordwaarts in het Hofland gesitueerde boerderij („Den Elst”) werd gegeven.

Toen het pand, waarvan het bedrijfsgedeelte reeds lang geleden was afgebroken, in 1956 door de huidige bewoner werd aangekocht, verkeerde het in een jammerlijke staat. De oorspronkelijke indeling van de boerenwoning — voorhuis met nevengelegen kelder en opkamer en achtergelegen woonkeuken (waarvan aanvankelijk een trapportaal was afgescheiden) — bestond nog wel en ook de hoofdconstructie was behouden gebleven, maar overigens waren bijkans alle oude onderdelen verminkt of verdwenen. Niettemin verschaffen de restanten voldoende aanwijzingen om de ouderdom op een drie en een halve eeuw te schatten. Bij raadpleging van een lijst met uittreksels uit de in het Algemeen Rijksarchief berustende transportregisters van Voorschoten bleek deze schatting niet in tegenspraak te zijn met daarin voorkomende gegevens¹.

De oudste nog aanwezige akte dagtekent van 3 maart 1585 en betreft de verkoop van de gerechte helft van een „verbrande woning” (het huis Onder den Ackerboom) met „potinge en plantinge”, groot zesdehalf morgen lands. Door de nauwkeurig opgegeven situatie is misver-

stand uitgesloten: noord de faliebagijnen uit Leiden (later „Den Elst”?), oost de Adegeesterlaan, zuid de Heereweg, west Willem Mees te Voorschoten.

De verkopers waren de vele erfgenamen van Catherine Robbertsdr, weduwe van Arend Gertitz Marisse; de koper was Evert Claesz van Leeuwen, wiens geslacht sinds 1448 in bezit was van Adegeest, dat gezien de toponiemen van de omgeving (Hofland, -laan, -dijk, -polder) met de Hof te Voorschoten kan worden vereenzelvigd. Blijkens een in het transportregister voorkomende ongedateerde hypotheekakte, vermoedelijk uit 1584, besloeg de oppervlakte van de bij Adegeest behorende grond 11 morgen, zodat Evert door de nieuwe aanwinst zijn bezit tot 16.5 (Rijnlandse) morgen of 14.05 ha uitbreidde.

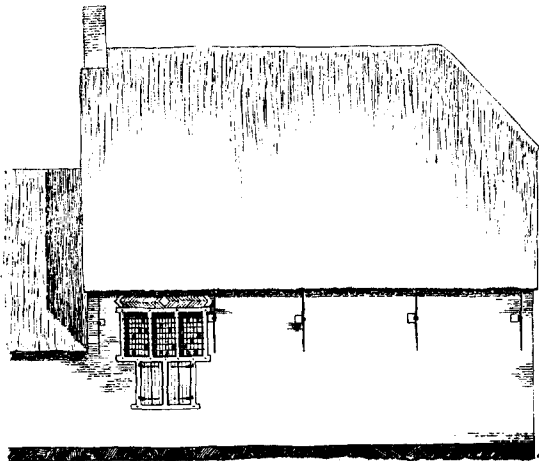
Naar aanleiding van de term „verbrande woning” in het koopcontract en van de in de Elst opgegraven resten van een Spaans legerkamp — afvalkuilen en waterputten —² mag men aannemen, dat de hoeve van Arend Marisse is verwoest door oorlogshandelingen in verband met het beleg van Leiden. Daar de Spanjaarden bij hun terugtocht Rijnland in een volkomen ontredderde toestand achterlieten, is het te begrijpen, dat genoemde erfgenamen liever de grond verkochten dan dat zij geld staken in de herbouw van een bescheiden boerderij van 5.5 morgen of 4.68 ha.

De nieuwe eigenaar, Evert van Leeuwen (of na 1602 zijn opvolger Van der Lee), was echter een ondernemend man, die de aankoop moet hebben benut voor het opzetten van een flink bedrijf. Zulks zou men tenminste kunnen afleiden uit de eerstvolgende akten (1726-1791) van Adegeest (dat in 1672 van de familie Van der Lee in eigendom van Johan van der Meer was gekomen), waarmee de herbouwde hoeve tot omstreeks 1860 verbonden bleef. Er is daarin sprake van een boerenwoning met stalling (voor

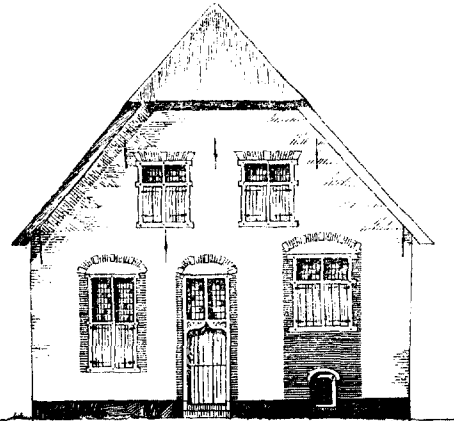
¹ C. W. Schlingeman, *Lijst van de met een eigen naam aangeduide buitenplaatsen en woningen, die vermeld staan in de transportregisters van Voorschoten* (gestencilde uitgave, 1954), blz. 1-2, 13.

S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, blz. 67, 91-92.

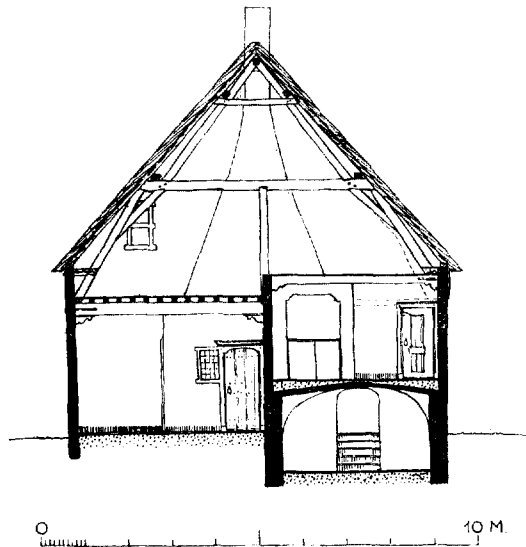
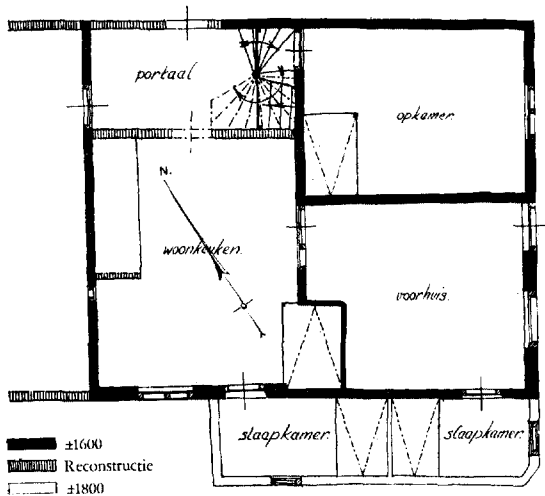
² Vr. med. van de heer J. L. van der Gouw te Voorschoten.

Reconstructie zuid-west gevel

Reconstructie zuid-oost gevel

(tekening W. J. Berghuis)

13 koeien) en 26 morgen land (22.14 ha), een verhouding tussen veestapel en grondoppervlak, die een gemengd bedrijf doet veronderstellen. Het huis „Onder den Ackerboom” beantwoordde ook in grootte en afwerking aan de belangrijkste functie, waarbij met name de kwaliteit van het timmerwerk mag worden vermeld.

Ofschoon de stichtingsdatum niet werd gevonden, kan men op grond van vergelijking met de verdwenen boerenwoningen „Vrederust” uit 1593 aan de Haagse Lozerlaan en „Oostdael” uit 1602 aan de Rijksweg te Wassenaar aannemen, dat het huis „Onder den Ackerboom” niet lang na 1585 is opgetrokken. Het gebouw bleef daar-

na nog lange tijd intact, maar zijn naam raakte allengs in onbruik, want in de 18de eeuw wordt het in de desbetreffende bescheiden slechts aangeduid als „de bouwmanwoning” (van Adegeest), of „de zogenaamde oude boerenwoning”.

Het eerste dier stukken is een in het transportregister voorkomende hypotheekakte d.d. 14 juni 1726, waarin als eigenaren worden genoemd Mr. Leonard Verboom in Den Haag en zijn echtgenote Anna van den Bergh, die het bezit van haar moeder, Agneta Jacoba van der Meer (eerst weduwe van Mr. Pieter van den Bergh en daarna van Mr. Ruppert van der Velde) had geërfd. Deze op 2 maart 1736 als weduwe aangeduide

Anna Verboom-Van den Bergh wordt in een leenbrief van 1 juli 1748 als overleden vermeld; zij vermaakte het leen Adegeest van 11 morgen (waartoe de boerderij niet behoorde) aan de Leidse Wees- en Kinderhuizen.

Een volgend dokument behelst, dat Theodore van Bree op 19 januari 1757 als erfgenaam van Maria Anna van Bree „ $\frac{2}{3}$ in den boerenwoning van Adegeest was toegescheiden”. Op 24 februari 1763 ging de boerderij met geheel Adegeest uit handen van Jan Herman en Jean Theodore van Bree te Megchelen over in het bezit van Jacob Cassard, burgemeester van Rotterdam, die het goed op 15 juli 1774 weer verkocht aan Wilhelmina Catharina Marcus, weduwe van Mr. Nicolaas François Twent.

Het laatste stuk, waarin gesproken wordt van de boerenwoning met stalling voor 13 koebeesten („mitsgaders diverse partijen extra goede wei- en hooilanden gelegen N.W. zijde van Heereweg onder Voorschoten”) is een overdrachtsakte van 9 mei 1791 van Adegeest. Bij deze gelegenheid verkocht de executeur van de boedel van Wilhelmina Marcus, thans weduwe van Johan Pompe van Meerdervoort, raad en schepen van Leiden, de boerderij aan Mr. Pieter Pietermaat, oud-pensionaris van Medemblik, wonende te Leiden. Niet lang hierna moet het bedrijf zijn opgeheven, waarna de stal werd afgebroken, want de bij de restauratie gesloopte dubbele arbeiderswoning, die op de fundering van het voormalige bedrijfsgeboude was gebouwd, dagtekende uit het begin van de vorige eeuw.

Het oorspronkelijke woongedeelte was toen al wat dak en ramen betreft gemoderniseerd en aan de linkerzijde met twee slaapvertrekken en aan de rechterkant met een woon- en werkruimte uitgebreid. Voorts werd het pand voor meer intensieve bewoning ingericht, zodat de voordeur, die oorspronkelijk slechts bij bijzondere gelegenheden openging, nu als dagelijkse toegang moest gaan dienen en een tochtportaalje verkreeg. Deze midden-19de eeuwse toestand is trouwhartig weergegeven op een schilderijtje in het bezit van de heer G. J. Yperlaan te Voorschoten (afb. 1).

Omstreeks 1905 werd de rechter aanbouw weer gesloopt, maar men zag toch nog kans in de resterende ruimten van het complex vijf gezinnen onder te brengen, waardoor het gebouw-tje natuurlijk geheel werd uitgewoond. Na de oorlog zette een groenteboer de kroon op het werk door de vroegere keuken en het trapportaal uit te breken voor opslagplaats en paardestal,

waarna zelfs de ten tonele verschenen padvindders hun energie niet meer kwijt konden.

Ofschoon dus in 1956 niet meer dan de hoofdconstructie en de indeling van de oorspronkelijke boerenwoning waren overgebleven, kwamen bij de restauratie zoveel bouwsporen te voorschijn, dat men een vrij nauwkeurig beeld kan geven van de toestand vóór ongeveer 350 jaar.

Het rechthoekige woongedeelte was toen nog niet voorzien van een zadeldak met gesmoorde pannen, maar bezat — blijkens de naar achter afgeschuimde randen van de oudste vlechtingen — een iets overstekend rieten dak met een wolf-eind aan de voorkant, want hier was de top vernieuwd en waren de nokgording en sporen door aanlassen verlengd. Aan de achterzijde kwam na slooping van beide op de fundering van de vroegere stal gebouwde arbeidershuisjes de brandmuur vrij, die bij de restauratie als achtergevel werd gehandhaafd en zijn verdwenen top met schoorsteen herkreeg. In deze muur had men naast het rookkanaal nog een zoldervenstertje met onder- en bovenlicht) kunnen aanbrengen, want de stal was lager dan het woongedeelte, gezien dakmoet en muuraanzet. Op de begane grond bevonden zich in de brandmuur slechts een klein raampje en een deur om het contact tussen woning en stal te onderhouden. De sporen hiervan zijn verdwenen, toen bij het inrichten voor moderne bewoning het aanbrengen van twee grote lichtopeningen noodzakelijk werd.

Het thans derde, maar vroeger enige keuken-raam, is in de 18de eeuw in de linker zijgevel geplaatst ter vervanging van een merkwaardig kozijn met boven een drie- en onder een tweelicht, waarvan naast enkele kleine resten nog de gekeperde strek gespaard bleef. Verder was deze zijgevel blind, maar dat is sinds lang niet meer te zien, daar men het gebouw-tje hier met twee slaapvertrektjes onder een verlenging van het dakvlak had uitgebreid. De rechterzijgevel is thans evenmin opmerkelijk. De intact gelaten voorste helft wordt slechts door een keldervenster verlevendigd. (Als jongere toevoeging was hier de in het begin van deze eeuw afgebroken uitbouw koud tegenaan gemetseld). Het achterste geveldeel had men echter door het inbreken van een grote schuurdeur al zo ingrijpend gewijzigd, dat ter plaatse niet meer kon worden nagegaan hoe de muuropening(en) van het voormalige trapportaal er vroeger uitzag(en). Op grond van mondelinge mededelingen moet men echter aannemen, dat zich hier een deur met

bovenlicht en een venster hebben bevonden, die beide door geblokte korfboogjes waren gedekt. Tenslotte kan er nog op worden gewezen, dat de in de zijgevels ver doorstekende balkkoppen aan de buitenkant met tegels waren bedekt.

In de voorgevel had men de kruiskozijnen met oren (die zich nog in het metselwerk aftekenden) door schuiframen vervangen, terwijl ook het deurkozijn was vernieuwd. Slechts een der beide keldervenstertjes behield het oude kozijn met geprofileerde binnendag al verdween het diefijzer. Eveneens behouden bleven de ontlastingsbogen van de begane grond. Boven voorhuisraam en deur hebben deze de vorm van korfbogen, boven het opkamervenster is een segmentboog toegepast. De sierblokjes in deze bogen bestaan niet uit zandsteen, maar uit een dun laagje pleister. Boven de zolderramen, die volgens het schilderijtje in de 18de eeuw van tweelichtkozijnen met luik en beglazing waren voorzien, was het metselwerk vernieuwd. Uit enkele schuin behakte lagen valt af te leiden, dat zich hier vroeger segmentboogjes of hane-kammen hebben bevonden; wellicht de laatste, aangezien die bij de verbreding van een muuropening gemakkelijker losraken dan ontlastingsbogen.

De overige oude wijzigingen zijn al ter sprake gekomen, namelijk de vervanging van wolfeind door topgevel en de toevoeging van de linker aanbouw met afgeschuinde buitenhoek tegen het schampen. Op de gevelkleuren moet echter nog worden gewezen, want hoe traditioneel het witte lambris er ook moge uitzien, het bleek hier een jonger element te zijn. Oorspronkelijk liep er slechts een geteerd plint langs de voet van de in kruisverband gemetselde muur van lichtrode baksteen. Dit kon worden opgemaakt uit resten van onder de kalklaag op stenen en voegen achtergebleven dodekop, afkomstig van naast de muuropeningen geschilderde stroken. Deze hadden een breedte van ongeveer 20 cm en waren onder het opkamerraam tot op het plint doorgetrokken, waarbij het gevelvlak onder het kozijn eveneens donkerrood was geverfd.

Ook binnenshuis konden de oude kleuren worden achterhaald. De gekalkte muren bezaten een met dodekop geschilderde plint. De grenen moer- en kinderbinten en geprofileerde eiken sleutelstukken (eiken was hier slechts voor enkele onderdelen en voor het buitenwerk toegepast) waren boven het voorhuis met een donkere roodbruine olieverf en boven de woonkeuken met lichtrode waterverf bestreken, de balken van de

opkamer waren met gele oker geverfd, terwijl de zoldering van het voormalige trapportaal blank was gelaten. Al deze ruimten hadden een vloer van oude plavuizen in „halfsteensverband”, met in de opkamer nog een strook bruinverglaaude vloertegels langs de wanden.

Nu het achterhuis verdwenen en de portaalgevel gedicht is, kan men de vroegere woonkeuken nog slechts via het voorhuis bereiken. De verbinding wordt gevormd door een deur aan welks kozijn een van glas in lood voorzien zijvenstertje is gekoppeld. Een en ander werd gereconstrueerd naar aangetroffen moeten en naar het originele deurkozijn, dat verplaatst was naar de toegang van het aangebouwde slaapkamertje. Niet gereconstrueerd werd in de woonkeuken de voor kort gesloopte bedstee met het schot van geprofileerde eiken schrootjes; wel handhaafde men de in het voorhuis inspringende slaapnis. De keukenschouw — de enige stookplaats oudtijds — herkeeg evenmin zijn oervorm. Deze bestond uit een rechte boezem, die aan de ene kant (boven de bakoven?) rustte in de scheidingsmuur met het trapportaal en anderzijds steunde op een penant. De achterwand was bekleed met ruitgewijs geplaatste kleurige tegels van 20.5 × 20.5 cm. Afdrukken en brokstukjes hiervan kwamen te voorschijn onder de resterende dierfiguurtegels van de kleinere 18de eeuwse schoorsteen.

Dezelfde jongere tegels vormden volgens een vroegere bewoner de bekleding van genoemde scheidingsmuur in de voormalige zijruimte, die thans één geheel vormt met de woonkeuken. Dit portaal bevatte slechts de toegang tot de door een tongewelf met steekkapjes overkluisde kelder en tot de achter een geprofileerd eiken schot geplaatste spiltrap. De eerste vijf treden hiervan leidden naar de opkamer (met de verdwenen tweede bedstee), de volgende naar de zolder. Deze diende blijkens in vloernaden gevonden tarwe- en haverkorrels en eikels voor zaad- en voeropslag en bestond uit een onverdeelde ruimte met tegen de achterwand het taps toelopende rookkanaal. De kap is op de gebruikelijke Hollandse manier geconstrueerd uit halfspanten op de moerbalken met bokspantjes erop. Omdat de de kamerzolder echter hoger ligt dan de overige balklagen, heeft men ter verstijving nog een stijl aangebracht tussen het bovenbint van een der halfspanten en de moerbalk van het voorhuis, ten einde hiermede de middelste zolderbalk van de opkamer te verbinden. Aldus heeft men de trekspanning aan de basis van de kapdriehoek pogen

op te vangen, maar zonder het beoogde resultaat, want de toognagels begaven het en de rechter zijgevel week uit. Door de kundige firma L. Woudenberg en Zn. uit Ameide is ook dit euvel bij de restauratie verholpen.

Het bovenstaande moge eentonig zijn en een veel te uitvoerig relaas schijnen voor een zo bescheiden bouwswel als het huis „Onder den Ackerboom", men vergeete niet, dat er sinds 1809 (!) geen grondige beschrijving meer is gewijd aan de boerderij in het westen van Zuidholland. In laatstgenoemd jaar publiceerde Le Francq van Berkhey namelijk een rijk verluchte studie over het bedrijf op een Rijnlandse hofstede, waarvoor de mr. timmerman Cornelis Geestdorp enige opmetingen verstrekke³. Weliswaar had Jan Kops voor het in 1808 opgerichte landbouwmuseum ook reeds een paar boerderijen in het westen laten documenteren, doch deze tekeningen zijn verloren geraakt⁴.

Kort samengevat komt Le Francq van Berkhey's beschrijving van het rechthoekige woongedeelte op het volgende neer. Achter de door linde- of vlierbomen beschutte frontgevel liggen naast elkaar de kelder met opkamer en het voorhuis met de hoofdingang, die overigens slechts bij doop, trouwen of begraven werd gebruikt. Het voorhuis diende niet alleen tot pronkvertrek, maar ook tot kaaskamer, waarbij de kazen soms in een afgesloten gedeelte werden opgeslagen.

Via zes optreden komt men uit het woonhuis in de kelder- of opkamer, eveneens een pronkvertrek en meestal voorzien van een bedstede met kindertrib in verband met de functie van kraamkamer. De vloer bestaat uit rode en blauwe heilbaksvloerstenen op het houten — vroeger gewelfde — kelderplafond. De kelder zelf bevat legplanken voor boter en kaas en is via drie aftreden van de keuken uit bereikbaar.

De keuken of het bouwhuis (bouwen is te romen zetten, koelen en stremmen van de melk) strekt zich over de gehele breedte van de plattegrond uit en staat aan de ene kant in verbinding met het voorhuis, aan de andere kant met de stal, via een van het voorhuis afgenomen trapje met de zolder, terwijl in de zijgevels nog deuren naar het erf leiden. Behalve aan tafel en

³ J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland*, deel 9, Leiden 1809, blz. 21-34, pl. XXXIV-XXXVI.

⁴ *Catalogue des instrumens, machines et outils à l'usage de l'Agriculture, réunis au Cabinet royal, formée à Amsterdam, Haarlem 1827.*

stoelen biedt deze ruimte plaats aan een pottenbank, etenskast, koper ketelwerk, melkmouwen, een handkarn en dergelijk gerei. Bovendien bevindt zich hier de pomp met de koelbak, waaruit het water door goten onder de stalvloer in de drinkgreppels wordt gevoerd. De schouw is zodanig aangebracht, dat de boer aan het vuur zittende door de open staldeur zijn vee in het oog kan houden. Het broodbakken en vleesbraden, dat vroeger in een oven in de schouw plaats vond, geschiedt nu (d.i. ± 1800) in een afzonderlijk zomerhuis.

Tot zover de beschrijving van het woongedeelte door Le Francq van Berkhey. De beknopte antwoorden, die J. Goldberg — Agent der Nationale Oeconomie van de Bataafse Republiek — in 1801 uit Oegstgeest en Wassenaar ontving op zijn „Vraagen over den Landbouw", zijn hiermede in overeenstemming⁵. De Oegstgeester inzender, G. J. Hoppestejn, verstrekke de volgende inlichting: „de woningen bestaande uit twee of drie vertrekken, doorgaans met vloeren belegd met teegels, en witte muren, onder deeze is 'er een waar men huishoud (bedoeld wordt de woonkeuken over de gehele breedte achter het voorhuis) verbonden met de stal, soms ook door een schot met een glaaze deur afgescheiden, dog altoos zoo, dat den Landman bij het vuur zittende het gezicht op zijn vee heeft, wjl nu des Zoomers de kaas in de stallen bewaart word, hebben ver de meeste woningen een klein gebouwtje, waar in een schoorsteen en ook een vernuijs word gevonden hetgeen men gewoon is een zoomerhuys te noemen, dog het noodzakelijkste verijste van een woning is een ruime drooge en koele kelder."

In 1820 deelt Hazeu nog het een en ander mede over de inrichting van een boerenwoning uit westelijk Zuidholland⁶, maar eerst aan de hand van het bijgevoegde prentje begrijpt men, dat deze betrekking heeft op het besproken type met voorhuis en achtergelegen woonkeuken. In dit verband zijn alleen de gegevens over het voortuintje van belang. Hierin bevonden zich geschoren linden, in figuren geknipte palmbloempjes, een bloemperk en paden, die soms met schelpen waren bestrooid.

Na het begin van de 19de eeuw zijn geen uitvoerige beschrijvingen meer verschenen. De samenstellers van de bekende overzichten maken

⁵ Antwoorden enz. Collectie Goldberg no. 34/35. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

⁶ J. Hazeu Cz., *De Onderwijzende Landman*, Amsterdam 1820, blz. 23-26.

in het beste geval terloops melding van bedoeld type als zodanig, terwijl degenen, die zich met de Zuidhollandse hofsteden hebben bezig gehouden, niet verder gaan dan het weergeven van architectonische indrukken ⁷ of een stalverhaal ⁸. Slechts aan het voormalige boerderijtje „Callao” werd meer aandacht besteed ⁹.

Dit gebouwtje, dat blijkens een balkinschrift in de woonkeuken uit 1645 zou dagtekenen en in 1931 werd afgebroken, stond aan de Nieuwe Duinweg in Katwijk aan den Rijn, waar nu de Provinciale weg de eerstgenoemde kruist. Het woongedeelte was iets smaller — ± 7.60 m — dan dat van het huis „Onder den Ackerboom”, maar in opzet vrijwel gelijk. Door de ingang in de kopgevel betrad men het met plavuizen belegde voorhuis, dat via een tegen de rechter zijwand geplaatst trapje in verbinding stond met de nevengelegen opkamer, die voorzien was van een vloer met verglaasde tegels en van een bedstede met muurkast. In de achterwand van het voorhuis was een raampje aangebracht en op enige afstand daarvan de deur naar de woonkeuken. Deze bevatte tegen de brandmuur een brede schouw (met bakoven) geflankeerd door de staltoegang en het reeds vaker genoemde spievenstertje. De rechter zijwand werd nu niet in beslag genomen door een portaaltje, maar door een bedstede en een afgeschoten slaapvertrekje. Hiertegen was in de keuken boven de ingang naar de door een tongewelf overdekte kelder de eiken spiltrap getimmerd, die naar de zolder leidde. Deze kwam ook wat de kapdetails

⁷ J. Verheul Dz., *Oude boerenhofsteden in Zuid-Holland*, Rotterdam, 2de druk 1937 (en enige werkjes over de omgeving van Rotterdam).

L. Brandts Buys, „De Boerderijbouw in Zuid-Holland”, *Oudheidkundig Jaarboek = Bull. K.N.O.B.*, 4de S. 10 (1941), blz. 80-88.

E. A. Canneman, „Oude Boerderijen in Zuid-Holland”, in: *Ons eigen land in zijn rijke verscheidenheid* onder red. van M. D. Ozinga; 2de druk, Amsterdam 1945, blz. 238-246.

J. de Haan, „Boerderijen in Wassenaar”, *Hamer*, 4 (1944), blz. 2-4.

W. J. Varik, „Oude Boerderijen in de omgeving van Leiden”, *Heemschut* 24 (1947), blz. 90-93.

⁸ E. F. Jébé, „De Zuid-Hollandsche boerenwoning”, *Vakblad voor de bouw-ambachten*, 3 jan. 1910.

⁹ H. J. Jesse, „De Hoeve „Het Calloo” te Katwijk a/d Rijn”, *Bouwwereld*, 15 (1916), blz. 125.

dez., „Een oude boerenwoning”, *Leidsch Jaarboekje*, 23 (1930-1931), blz. 98-100.

C. Visser, „Boerderij „Callao” te Katwijk”, *Heemschut*, 7 (1930) nr. 10.

betreft, geheel overeen met die in Voorschoten, alleen was hier nog de rookkast in de schoorsteen aanwezig.

De dakbedekking en de muuropeningen waren al vernieuwd, maar op grond van ontlastingsboogjes en bouwsporen kon men zich toch wel een denkbeeld vormen van de oorspronkelijke toestand. Het bedrijfs gedeelte had echter zulke ingrijpende wijzigingen ondergaan, dat de vroegere inrichting niet meer te achterhalen viel. In tegenstelling tot het boerderijtje in Voorschoten zou er geen hoogteverschil tussen woning en stal zijn geweest.

Een in het begin van de oorlog door de Vereniging Oud-Leiden rondgestuurde vragenlijst inzake Rijnlandse boerderijen heeft nog enig vergelijkingsmateriaal opgeleverd. Het bovenstaande mag echter voldoende zijn om aan te tonen, dat het huis „Onder den Ackerboom” niet minder traditioneel is dan het meer bekende type met zijdelings uitgebouwd woongedeelte, op L-vormige plattegrond.

Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat laatstgenoemde vorm uit het besproken type is voortgekomen, toen de ontwikkeling van het zuivelbedrijf een grotere en goed te ventileren kelder vereiste. Het tijdstip van ontstaan moet echter al voor het midden van de 16de eeuw vallen, want op een tekening, die Jan Daemsz in 1561 van de Goudse sluis aan de Oude Rijn maakte, bezitten drie van de vier gedetailleerd afgebeelde bakstenen boerderijen een opzij uitgebouwde opkamer ¹⁰. De heer Pelinck heeft inmiddels nog een vroeger bewijsstuk uit het Rijnland gevonden, dat hij in dit Bulletin zal publiceren.

Volledigheidshalve zij nog vermeld, dat de bekende kaart van de Rotte uit 1566 door Jan Jansz Potter slechts (figuratieve?) rechthoekige huisjes met hooibergen weergeeft, dat Coenraet Oelen in hetzelfde jaar op het grondbezit van het klooster der Regulieren van Bethaniën te 's-Gravezande nog slordiger dezelfde typen afbeeldt maar met duidelijk hoogteverschil tussen stal en schuur en soms met de zijdelingse uitbouw (Alg. Rijksarchief kaartboek S) en dat in

¹⁰ Oud Archief Hoogheemraadschap Rijnland (O.A. 38, 1179) afgebeeld door D. L. de Jong, „De Gouwe”, *Bijdragen, Oudheidkundige Kring „Die Goude”*, 5 (1947), blz. 149. De (later aangebrachte?) datering op de tekening, die slechts een sluis vertoont, klopt met de vermelding op blz. 159, dat de tweede schutsluis in de Hoge Rijndijk in 1562 tot stand kwam.

dezelfde collectie tenslotte een „Carte van Delfshäuen en Ouerschye” berust, die uit 1500 zou dagtekenen en waarop naast duidelijk geschetste veelvormige vakwerkboerderijen met rieten wolfdak en hooiberg ook een enkele voorkomt met zadeldak en uitgebouwde opkamer. Op grond van deze drie kaarten dient men echter niet al te snel conclusies te trekken.

Men zou er alleen van kunnen uitgaan, dat het middeleeuwse type, waaruit een bedrijfsgebouwtype als het huis „Onder den Ackerboom” is voortgekomen, een geheel houten hoofdconstructie bezat. Wat er verder gezegd zou kunnen worden, heeft slechts theoretische waarde, doch het is verleidelijk enige gedachten over de voorontwikkeling nader uit te werken om ten minste het probleem duidelijk te stellen.

Daar het vroegste kartografische materiaal nog weinig houvast biedt, de moeilijk te vinden archaïsche bronnen — zoals boedelbeschrijvingen — nog niet zijn aangeboord en het oudheidkundig bodemonderzoek op dit stuk geen materiaal heeft verschaft, moet het enige punt van uitgang het boerderijtype zelf zijn en wel in zijn oudste na-middeleeuwse vorm, die in het huis „Onder den Ackerboom” aan den dag treedt. Deze West-Zuidhollandse vorm wijkt nu zo principieel af van die beoosten de lijn Rotterdam-Gouda-Vechtstreek, dat op grond hiervan aan een geheel andere ontwikkeling mag worden gedacht¹¹

Het hoogteverschil tussen stal en woongedeelte en de indeling hiervan tonen reeds aan, dat dit laatste element als een zelfstandig onderdeel kan worden beschouwd; zulks in tegenstelling tot de oostelijker boerderijen, waarbij de driebeukigheid van het achterhuis wordt voortgezet in de woonruimte, die ook in constructieve zin daarmee één geheel vormt. Bedoelde zelfstandige behandeling van de woning komt eveneens voor bij de eerste na-middeleeuwse vertegenwoordigers van de zgn. Friese-huisgroep in Noordholland, op de Waddeneilanden en in de Friese kleistreken. De sterkste overeenkomst vertoont het westen van dit huisgebied, want ook bij oude voorbeelden uit Waterland, Assendelft, Wieringen, Texel en Terschelling bevindt zich achter het onverwarmbare voorhuis (met „dooddeur” en nevengelegen kelderkamer) de grote woonkeuken met schouw. Het lijkt dus niet te

¹¹ E. H. ter Kuile S. J. Fockema Andreae en R. C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel 2, Amsterdam 1957, blz. 276-283 (de in dit werk voorzichtig aangeduide afstammingsmogelijkheden van het voergangtype worden thans positiever gesteld).

gewaagd in dit opzicht een samenhang te veronderstellen tussen westelijk Zuidholland en Noordholland (zonder het Gooi) met inbegrip van tenminste de eerste drie Waddeneilanden.

Houden de ontwikkelingen in beide gebieden inderdaad verband met elkaar, dan kan Wieringen nog een aanwijzing geven voor het aan het huis „Onder den Ackerboom” voorafgegane type. Het meest primitieve stadium is daar namelijk gekenmerkt door twee vertrekken achter elkaar, voorhuis (voeres) en woonkeuken (boveneerde). Een opkamer ontbreekt, want de kelder ligt nu in een hoek onder het voorhuis. Het behoeft geen betoog, dat deze oplossing (of elders die met een keldertje onder de bedsteden) werd verlaten, toen de zuivelbereiding van meer betekenis werd en men een ruime, goed te ventileren kelder eiste, die dus aan twee buitenmuren diende te grenzen en half bovengronds moest worden opgetrokken. Hierbij kon men de kelder vergroten door buitenwaardse uitbreiding onder een aflopend dakvlak of door een afzonderlijke haakse uitbouw tegen het woongedeelte; systemen die beide in Friesland toepassing vonden. In het westen van het Friese-huisgebied gaf men er daarentegen vaak de voorkeur aan de ruimere kelder binnen de bestaande plattegrond op te nemen, zodat daarboven, naast het voorhuis nog een opkamer kon worden ingericht. Aldus is men in westelijk Zuidholland te werk gegaan, al is het niet geheel uitgesloten, dat het type met haakse uitbouw tegelijkertijd (bij grotere bedrijven) is toegepast en dus zelfstandig is uitgegroeid tot de L-vormige boerderij.

Gaat men nog verder terug in de — theoretische — ontwikkelingsgeschiedenis, dan moet men het woongedeelte van twee vertrekken (voorhuis en keuken) tot één ruimte reduceren, welke uiteraard samenvalt met de grote woonkeuken, die ook in later tijd de enige stookplaats van het huis bezat en tot alle functies diende (wonen, slapen, koken, eten en het verrichten van ander huishoudelijk werk). Het is moeilijk te zeggen hoe de houten hoofdconstructie van dit boerderij-onderdeel zou zijn geweest, want deze zal in dit stadium ten nauwste verband hebben gehouden met de opzet van de bedrijfsruimte van het vroeg-middeleeuwse woonstalhuis (type IJzertijd uit Ezingen, Drente?). Er kan alleen worden aangenomen, dat hier in een driebeukige ruimte gebinten met opgelegde balken waren toegepast, daar deze na de middeleeuwen in zwang bleven. De resten van de ankerbalkgebinten in de stal van de 17de eeuwse boerderij Oostdorperweg 206 te Wassenaar, zijn, zo ze al

Afb. 1. Voorschoten, boerderij „Onder den Ackerboom”, omstreeks 1850, detail van een schilderij.
(Eig. G. J. Yperlaan, Voorschoten)

Afb. 2. Voorschoten, boerderij „Onder den Ackerboom”, voor de restauratie. (Foto S. J. Bouma)

„ONDER DEN ACKERBOOM" TE VOORSCHOTEN

Afb. 3. Voorschoten, boerderij „Onder den Ackerboom”, na de restauratie. (Foto S. J. Bouma)

Afb. 4. Wassenaar, boerderij, Oostdorperweg 206.

(Foto. W. van Varik)

voor dit doel werden vervaardigd, toch te uitzonderlijk om tot basis voor een theorie te dienen.)

Het zijn slechts enkele problemen, die hier kunnen worden aangestipt; het vraagstuk van de invloeden, die — bij een vrijwel gelijke hoofdopzet van de boerderij — het verschil hebben veroorzaakt tussen de (Noordhollandse) „Friese" en de (Zuid)„Hollandse" veeopstelling moet zelfs buiten beschouwing blijven. Alleen kan er nog op worden gewezen, dat enkele duistere punten van de boerenwoning in het westen zouden kunnen worden opgehelderd bij grotere kennis van de geschiedenis van het eenvoudige burgerhuis, doch ook hier staat het onderzoek nog in de kinderschoenen. Terloops moge nog worden vermeld, dat het vroegere interieur van het huis „Onder den Ackerboom" (van de keukenschouw naar de voorhuisdeur gezien) tot in details overeenstemt met het Delftse (?) burgerbinnenhuis op het schilderij „Moedertaak" van Pieter de Hooch in het Rijksmuseum.

Tot besluit enige opmerkingen naar aanleiding van enkele bestaande of verdwenen onderdelen van de behandelde boerenwoning. Van de voormalige stal is alleen de omtrek bekend, daar breedte (± 8.70 m), lengte (± 9 m), muurhoogte (± 2.50 m) en dakhelling konden worden nagegaan, terwijl men voorts nog weet, dat er 13 koeien in konden worden ondergebracht. Op grond van muurhoogte en ouderdom mag men stellen, dat geen standvinken met moerbalken de hoofdconstructie vormden, maar gebinten met opgelegde balken. Uit de plaatsing van de deur in de brandmuur volgt, dat de eerste ruimte in de stal — tenminste voor de helft — een open dwarsgang moet zijn geweest. Daarop volgden aan weerskanten van de pleegvloer (voergang) over een lengte van een meter of zes de standplaatsen voor melk- en jongvee. De dieren werden met de kop naar het midden geplaatst en vastgemaakt aan staken, die men van boven in een rijlijn of schoftboom bevestigde en van onderen achter de voergoot in de ongeplaveide stalbodem stak. Met de achterpoten stonden ze op de boesplank, die de begrenzing vormde van de groep.

In verband met de niet zeer grote stalbreedte kan worden aangenomen, dat er nog geen kruiden aanwezig waren, zodat de mest via zijgevelluiken moest worden verwijderd. Liep de stal tot de achtergevel door (hetgeen alleen mogelijk was indien de dwarsgang langs de brandmuur als werkruimte een breedte van ± 2.50 m bezat), dan bevond zich daar dus slechts de achterdeur van de pleegvloer. Een dergelijke stal zou

derhalve geheel overeenkomen met die in Weesperkarspel¹². Was bedoelde dwarsgang echter niet meer dan toegangspad voor de pleegvloer, dan bleef er aan de achterkant nog ruimte over voor een paardestal met dorsvloer, zoals bij het gave achterhuis van een overigens verminkte boerderij uit 1661 aan de Rijksweg te Wassenaar.

Het volgende onderdeel, dat de aandacht vraagt, is de op het schilderijtje zichtbare, in 1905 gesloopte rechter aanbouw. Deze heeft men in de 18de eeuw toegevoegd als zomerverblijf, waarin naast een boenplaats tevens een bak- en kookgelegenheid (soms afgescheiden als een „snuiver") was opgenomen, want het huis zelf wilde men koel houden in verband met de kaasopslag en het aangenamer overnachten. Vóór die tijd zal men — evenals in omringende streken — ook in dit deel van Zuidholland 's zomers in de dan lege bedrijfsruimte hebben gewoond. Toen was men wel gedwongen de enige stookplaats (die in de woonkeuken) te blijven benutten. In het huis „Onder den Ackerboom" had men deze al in de 18de eeuw (bij het bouwen van het zomerverblijf?) vervangen door een moderner schoorsteen. Hetzelfde is geschied bij de vroeg-17de eeuwse boerderij, Oostdorperweg 206 te Wassenaar, doch hier is weer een traditionele schouw met bakoven (voorzien van ruitsgewijs geplaatste bruin- en groenverglaste tegels) in het uitgebouwde zomerhuis opgenomen¹³, tezamen met het rondgemetselde waterfornuis van de kaasketel. Een eenvoudiger voorbeeld met oven en fornuis komt nog voor in dezelfde gemeente, in de keuken van de in opzet gelijke en even oude boerderij, Rijksstraatweg 191. Het fraaiste exemplaar echter bezat tot de afbraak in 1957 de indrukwekkende keuken van „Vrederust" (1593) aan de Haagse Lozerlaan¹⁴. Vrijwel alle details, die nu in het Voorschotense huis ontbreken, waren in deze boerenwoning nog aanwezig, tot de brede rookkast op zolder toe.

Een ander merkwaardig onderdeel van de woonkeuken was het vroegere kozijn met drie lichtopeningen boven en twee beneden. Dit type, dat nog op diepgaander behandeling wacht (en niet verward moet worden met het minder schaarse kruiskozijn met zijlichten boven of onder), is

¹² *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel 2, blz. 277-278, fig. 65.

¹³ W. J. Varik, *o.c.*, blz. 92-93.

¹⁴ Afgebeeld in: „Vrederust in zijn bestaan bedreigd", *Het Vrije Volk*, 31 dec. 1956. Door de Dienst van Gemeentewerken zijn voor de afbraak opmetingen vervaardigd, maar bij de snelle sloping ontbrak helaas de gelegenheid tot het instellen van een onderzoek naar de bouwgeschiedenis.

enkele malen afgebeeld, bijv. op het schilderij van de St. Nicolaasavond door de Leidenaar Jan Steen en op een gewassen tekening van een herberg met speeltuin door A. van Ostade (Rijksmus.). Voor zever bekend bestaat er nog slechts 1604 daterende raam in de vierkante toren van de Leidse Gravensteen¹⁵. Volgens een door H. J. Jesse in 1924 vervaardigde reconstructie-tekening van het Katwijkse „Callao" zouden in de rechterzijgevel twee vensters van hetzelfde type hebben gezeten¹⁶, maar de aanwijzingen hiervoor zijn niet meer na te gaan. Deugdelijker grondslag vindt men (wederom) op Terschelling in de vorm van stroomlagen onder de verdwenen uiteinden van de midden-dorpel benevens rode klisklezoren, die in de gele gevel de T-vormige omtrek begeleidden. Goede voorbeelden hiervan bezaten Langebuurtstraat 32 in West-Terschelling, het huis van Sieke Haan in Landerum en Zuid 7 in Formerum¹⁷. Toen laatstgenoemd geval, een boerderij uit 1740, echter een restauratie onderging, werden genoemde sporen van het oude keukenvenster in de zijgevel uitgewist ten behoeve van een kwasi-18de eeuws raam van grotere afmetingen.

Zoals reeds eerder is medegedeeld, waren te Voorschoten in de strek boven het keukenkozijn en in de ontlastingsboogjes boven de andere past, maar een imitatie daarvan in pleisterwerk.

¹⁵ H. van Oerle, *Oud Leiden*, Amsterdam 1943, blz. 66.

E. H. ter Kuile *De Nederl. Monumenten van Geschiedenis en Kunst: Leiden en Westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, blz. 45.

¹⁶ Arch. Vereniging Oud-Leiden.

¹⁷ J. C. Spek, „Karakteristiek der baksteengevels op Terschelling", *Polytechnisch Tijdschrift*, 7 (1952), blz. 397b-403b.

muuropeningen geen natuurstenen blokjes toege-

Hetzelfde was geschied bij „Vrederust" en is thans nog o.m. op te merken aan de voorgevel van de boerderij Rijksstraatweg 191 te Wassenaar, waar men zelfs in het metselmozaiek van de vullingen pleisterfiguurtjes heeft aangebracht. Ten aanzien van de overige gevelversiering kan tenslotte worden gezegd, dat de met dodekop naast de muuropeningen geschilderde banden wellicht geïnspireerd zijn op de in gele gevels met rode steen gemetselde verticale stroken, die vooral in de buurt van de Hollandse IJssel en in het Westland in zwang waren. In Voorschoten dateerden deze banden uit de bouwtijd of niet lang daarna, want onder de resten hiervan bleek het voegwerk nog gaaf, terwijl het onder het kalklambris verweerd was.

Dit lambris moet evenals elders pas in de loop van de 18de eeuw zijn aangebracht. Voor zover aan de hand van oude boerderij-afbeeldingen viel na te gaan, kwam het in de 17de eeuw niet voor, wél in de stad blijkens het „Straatje" van Vermeer. De oorsprong van dit gebruik is onzeker. In Westfriesland menen sommige boeren, dat men het lambris met van blauwsel voorziene kalk schilderde als afweermiddel tegen de veepest (die tegen het midden van de 18de eeuw begon op te treden). Men zou hier dus te maken hebben met een soortgelijk verschijnsel als de kalkkruisen boven de keldervensters die door de Protestantse boeren steevast worden weggesmeerd¹⁸. Nuchterder is de verklaring, dat men zich door de witte strook (en de gekalkte boomstammen) vroeger in het donker gemakkelijker kon oriënteren. De witte kontoeren op de hoeken en om de deuren van de zwartgeteerde Zeeuwse schuren versterken deze opvatting.

¹⁸ R. C. Hekker, „Volkskunde en zuivelbedrijf", *Neerlands Volksleven*, 3 (1953), no. 3, blz. 9-14.

SUMMARY

THE FARMHOUSE „ONDER DEN ACKERBOOM" AT VOORSCHOTEN

BY R. C. HEKKER AND W. J. BERGHUIS

One of the buildings that suffered damage when the Spanish army besieged the town of Leiden (1584), was a farmhouse near the village of Voorschoten. After the enemy had been defeated, this farmstead was rebuilt and it continued to be used as such until the beginning of the 19th century, when the barn was demolished. The domestic rooms were then occupied by farm-labourers and their families.

The surviving portion of the building whose interior showed a striking resemblance to those,

painted by Pieter de Hooch, has now been restored. The authors give a list of recorded data that supplied information on the architectural development of the house and they describe the process of restoration.

Finally the origin of this type of farmhouse is investigated and the fact is established that this particular type has evolved to fulfil the requirements of the developing production of butter and cheese (milkcellar, cheese storage-room).

AMSTERDAMSE KERKEN VAN DE ZEVENTIENDE EEUW

DOOR

IR. R. MEISCHKE

De eerste 17de eeuwse kerken.

Na de alteratie in 1578 werden te Amsterdam slechts de beide hoofdkerken, de Oude en de Nieuwe Kerk, door de Gereformeerden in gebruik genomen. De overige Katholieke bedehuizen werden gesloten of kregen een wereldlijke bestemming. Eerst met de uitleg van de stad en de toenemende bevolkingsaanwas kreeg men behoefte aan meer kerkruimte. In 1590 werd de N.Z.-kapel tot Gereformeerde kerk ingericht; in 1602 volgde de O.Z.- of St. Olofskapel. Ook werd de kapel van het klooster der Nieuwe Nonnen, dat in een Gasthuis veranderd was, in 1583 in gebruik genomen en na de brand van de Nieuwe Kerk in 1645 vergroot. Overigens kregen slechts de Waals-Gereformeerden (1586) en de Engels-Presbyteriaanse Kerk een kloosterkapel toebedeeld (1607).

In de wijken, die omstreeks 1600 aan de stad werden toegevoegd, waren verscheidene nieuwe kerken nodig. De gebouwen voor de Gereformeerde kerk werden opgetrokken door de Stad. Een drietal monumentale gebouwen, de Zuider-, de Noorder- en de Westerkerk kwamen tot stand waarschijnlijk naar plannen van de stadsarchitect Hendrick de Keyser. Met de overgenomen middeleeuwse kerken heeft deze groep Renaissance-kerken lange tijd in de behoefte der Gereformeerden voorzien.

Aan het begin van de 17de eeuwse kerkelijke bouwkunst te Amsterdam staat de Zuiderkerk. Op 26 mei 1603 besloot de vroedschap de fundamenten van dit gebouw te laten leggen, aanzien men de daartoe benodigde materialen goedkoop kon krijgen. Reeds op 14 juni daaropvolgend viel de beslissing over het plan:

„Ten zelven dage zijn de heeren 36 raden verthoont geworden seeckere formulieren, waernaer het fundament vande nyeuwe kercke buyten St. Anthonispoort aen St. Janskerckhoff aldaer, soude mogen werden geleyt. Ende d'selve formulieren bij den voors. raed gesien ende daerop gehoort het advys van de heeren tot dese zaecke gecommiteert geworden zijnde, is verstaen ende geresolveert, dat het formulier gemaect op de oude

maniere als wesende geacht het seeckerste ende oncostelijckste, sal worden gevolgt, ende dat dienvolgende het fundament van de voors. kercke mitsgaders den thoren conform 't voors. project twelck bij den secretaris de Haen is onderteykent sal worden geheyt ende geleyt" ¹.

Het is mogelijk dat met deze „oude maniere" de middeleeuwse wijze van funderen bedoeld is, waarbij vele kleine slieten werden gebruikt, in tegenstelling tot de nieuwe methode, waarbij men met een geringer aantal zwaardere platen volstond. Waarschijnlijk echter is hier de driebeukige aanleg bedoeld, die destijds uit constructief oogpunt veiliger geacht kon worden dan de nog nieuwe centraalbouw. Een oude tekening van de kerk, die het gebouw en ook de toren vrijwel geheel weergeeft, zoals het werd uitgevoerd, draagt het jaartal 1608. Hoewel kerk en toren eerst in 1614 geheel voltooid waren, is het waarschijnlijk dat het ontwerp van het begin af bestaan heeft ¹.

Het gebouw heeft een rechthoekig grondvlak van 40 × 26 m, dat door twee rijen Toskaanse zuilen in drie beuken gedeeld is, waarvan de middenbeuk het ruimste is. Door de compacte verhoudingen van het grondvlak — een rechthoek volgens de verhoudingen van de gulden snede — en de gelijkwaardigheid der korte wanden heeft de ruimte ondanks de driebeukige aanleg toch een centraliserend karakter. Hoewel het grote tongewelf over de middenbeuk hoger ligt dan de gewelven over de zijbeuken, zijn er toch geen lichtbeukvensters. Het licht komt binnen door vensters in de eindwanden en via de zijbeuken, die elk een serie vensters hebben, waarvan er aan iedere zijde twee hoger zijn opgehaald.

Eerst veel later komen de Weste- en de Noorderkerk tot stand. Op 28 februari 1620 besluit de vroedschap modellen van deze kerken te doen maken, welke modellen reeds 10 april van dat

¹ I. H. van Eeghen, „De wording van de Zuiderkerk", *Maandblad Amstelodamum*, 45 (1958), blz. 197.

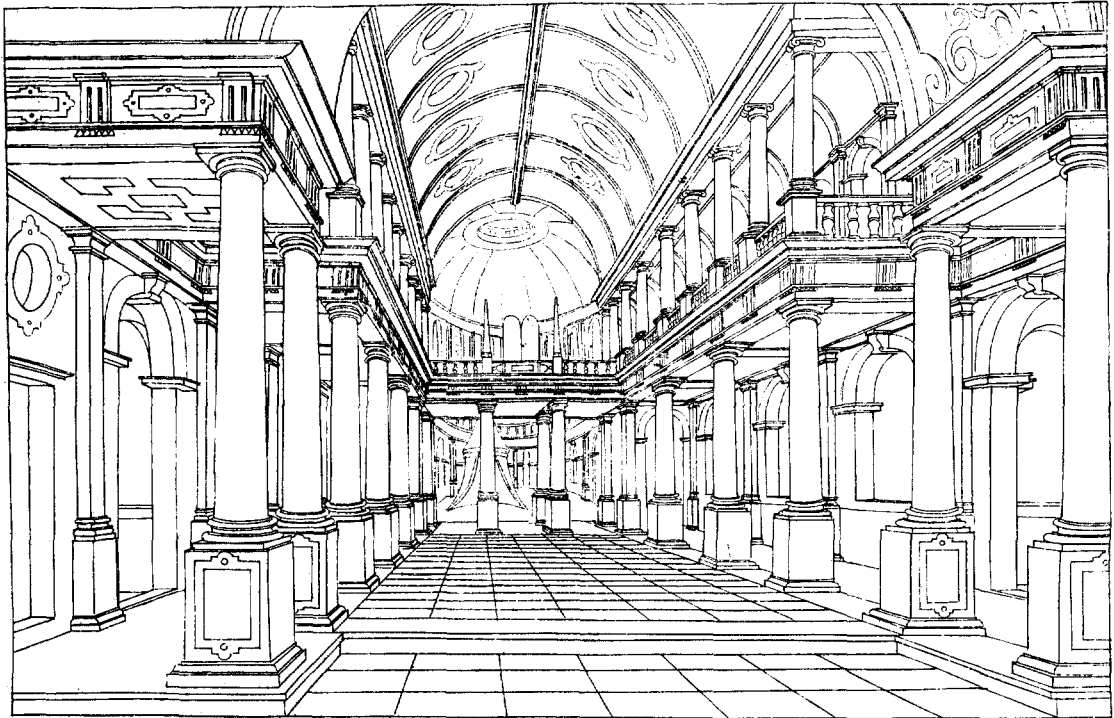

Fig. 1. H. Vredeman de Vries, interieurcompositie: Ionica super Dorica, uit *Architectura*, 1906.

jaar konden worden beoordeeld². Over het belangrijkste project, dat van de Westerkerk, werd men het niet eens. Hiertoe was een nieuwe vergadering nodig, die op 6 mei plaats vond en waar men besloot de toren in de middenas van het gebouw te plaatsen.

Het gebouw is een uitwerking in monumentaler vorm van de Zuiderkerk. Het rechthoekige grondvlak — ook hier volgens de verhouding der gulden snede — en de driebeukige aanleg bleven behouden. De middenbeuk is echter aanzienlijk verhoogd en de kappen dwars op de zijbeuken zijn opgehaald tot dwarsbeuken. De gehele detaillering is rijker dan die der Zuiderkerk, waar alle lijsten en profielen in de Toskaanse orde zijn gehouden. Hier is in benedenste geleding de Dorische orde gebruikt en daarboven de Ionische. (Fig. 1).

De Noorderkerk was van minder belang; men spreekt dan ook van „de Cappel opte Princemarkt”. Op de vergadering van 10 april 1620 had men voor het gebouw het grootste van de

beide getoonde modellen gekozen³. Men heeft hierbij de traditionele driebeukige aanleg verlaten en de keuze laten vallen op een centraal-bouw in de vorm van een Grieks kruis. Deze kerk is van veel betekenis geworden voor de ontwikkeling van de Protestantse kerkelijke architectuur in ons land; op de Amsterdamse kerkenbouw heeft zij echter weinig invloed gehad.

De huiskerken.

De vele gezindten, die niet tot de Staatskerk behoorden, kregen geen kerkgebouw door de Stad aangewezen; ook mochten zij zelf geen kerken bouwen. Zij hielden hun diensten meestal in huizen van vermogende geloofsgenoten. Deze kleine vergaderplaatsen waren talrijk en verspreid over de gehele stad. Er zijn vele huizen, waar lange of korte tijd de Doopsgezinden, Lutherse, Joden of Roomsse hun samenkomsten gehouden hebben. In het begin kerkte men in een bestaand huis, later ging men ertoe over huizen inwendig te verbouwen en zodoende de kerkruimte te vergroten en beter in te richten. In beide gevallen

² M. D. Ozinga, *De Protestantische Kerkenbouw in Nederland*, Amsterdam 1929, blz. 31.

³ M. D. Ozinga, *o.c.*, blz. 34.

spreken wij van huiskerken. Waar de beperkende maatregelen der overheid minder streng werden nageleefd, koos men als vergaderruimte ook wel een pakhuis, dat door de grotere diepte meer ruimte bood, doch waar het in- en uitgaan der bezoekers opvallender was. De Lutherse vergaderden reeds in het begin van de 17de eeuw in het pakhuis „De Pot” aan het Singel, waaruit later hun monumentale kerk groeide⁴. De Katholieke kerken waren, voor zover ons bekend is, steeds in woonhuizen ondergebracht. Uit de huiskerken, waarvan wij weinig weten, ontwikkelden zich vier typen van kerken, de protestantse galerijkerken ($\pm 1630 - \pm 1640$), de zaalkerken (± 1650), de zolderkerken ($\pm 1640 - \pm 1670$) en de galerijkerken der Roomsgezinden ($\pm 1670 - \pm 1700$).

De galerijkerken.

Het meest opvallende element in deze kerken, de galerij, was in de Renaissance-architectuur een geliefkoosd motief. Op de architectuur-studies van Vredeman de Vries zien wij composities, die een brede, door een tongewelf gedekte middenbeuk te zien geven en smallere zijbeuken, opgebouwd uit enkele galerijen (fig. 1). De grote Jezuïetenkerk te Antwerpen, die in 1618 naar de plannen van Huysens tot stand kwam, bezat eveneens galerijen in de zijbeuken. Ook de vele marktgebouwtjes, met een galerij om een pleintje, zoals de Korenbeurs (1617) te Amsterdam, tonen de vertrouwdheid met dit motief. Van enige invloed op de vorm der Amsterdamse galerijkerken kan ook de Hugenotenkerk zijn geweest, die Salomon de Brosse in 1622 te Charenton bij Parijs bouwde⁵.

Ondanks de mogelijke beïnvloeding van vele zijden tonen de Amsterdamse galerijkerken verschillende eigenaardigheden, die wijzen op een zelfstandige ontwikkeling. Bovendien hebben zij weinig „allure”, hetgeen bij deze bescheiden gebouwen, waarvan het inwendige vrijwel geheel uit hout geconstrueerd is, niet te verwonderen valt.

In 1608 bouwde Harmen Hendriksz. van Warendorp twee huizen aan het Singel (no. 454 en 456) naast de Brouwerij „het Lam”. Op het diepe achtererf, dat doorliep tot aan de Heeren-gracht, stichtte hij een Doopsgezinde kerk, die

enige jaren later van een galerij werd voorzien⁶. Aangezien dit gebouw reeds in 1639 door een geheel nieuwe en grotere kerk werd vervangen, is er niets van bekend.

De Lutherse kerk, die aan de overzijde van het Singel uit de vergaderruimte in het pakhuis „de Pot” gegroeid was tot het aantrekken van aangrenzende huizen, werd in 1631 vervangen door een nieuw gebouw⁷. Hierdoor kunnen wij ons evenmin een beeld vormen van dit oudste kerkgebouw, hoewel wij wel mogen veronderstellen, dat het was voorzien van galerijen.

Eerst tegen het midden van de 17de eeuw krijgen enige niet tot de Staatskerk behorende kerkgenootschappen gelegenheid ruimere gebouwen voor het met de stad groeiend getal der gelovigen op te richten. Deze kerkgebouwen werden door de kerkelijke gemeenten zelf gebouwd op plaatsen, die toevallig beschikbaar waren. Tussen 1630 en 1640 werd er een vijftal kerken gebouwd, allen voorzien van galerijen. Het waren de Remonstrantse kerk op de Keizersgracht (1629), de Lutherse kerk op de hoek van het Spui en het Singel (1631), de Doopsgezinde kerken, „de Toren” (± 1635) en „Het Lam” (1639), beiden op het Singel en de Portugese Synagoge op de Houtgracht (1639). In deze groep gebouwen merken wij twee verschillende typen op: de galerijkerken met driebeukige aanleg, waartoe de Remonstrantse en Lutherse kerk en de Portugese Synagoge behoren, en de galerijkerken met centraliserende aanleg, waartoe de beide Doopsgezinde kerken kunnen worden gerekend.

De driebeukige galerijkerk.

De oudste galerijkerk, die wij kennen is, de Remonstrantse kerk, die achter de huizen van de Keizersgracht (no. 100-110) in 1629 op de plaats van een hoedenmakerij gebouwd werd. Bij de inwijding werd een gravure van de kerk verspreid met een gedicht van Vondel⁸. Tot op heden is het inwendige in vrij gave toestand bewaard gebleven. Het gebouw heeft een driebeukige indeling op een vrijwel vierkant grondvlak

⁶ H. W. Alings, „Bij 't lam 1608-1958”, *Ons Amsterdam*, 10 (1958), blz. 284.

⁷ A. E. d'Ailly, *o.c.*, blz. 94. W. J. Kooiman, *Algemeen Handelsblad*, 30 dec. 1958.

⁸ Deze gravure toont de kerk van de zuidzijde gezien. Van de wand, waar de preekstoel staat, is het metselwerk weggelaten, zodat men in het inwendige kijkt. Zij is gemerkt: F. Br(un?) 1630.

⁴ A. E. d'Ailly, „Het Singel tusschen Spui en Heiligeweg”, *Jaarboek Amstelodamum* 36 (1939), blz. 94.

⁵ M. D. Ozinga, *o.c.*, blz. 115.

van 18×20 m en telt zes traveeën. De beide lange zijden bezitten twee galerijen boven elkaar. Ook aan de ene korte zijde bevinden zich twee galerijen boven elkaar, waarvan de onderste een dubbele breedte heeft, zodat een amphitheatersgewijze opstelling is ontstaan; tegen de andere korte zijde, waarin twee hoge vensters waren, is de preekstoel en later het orgel geplaatst. De ruimte die in het midden overblijft en door de galerijen wordt omsloten heeft de verhouding van de gulden snede. De zuilen tussen de galerijen en de middenruimte zijn resp. van de Toscaanse-, Dorische- en Ionische orde. Zij zijn op weinig klassieke wijze gedetailleerd, en missen o.a. de pedestals zodat de balustraden ingeklemd zijn tussen de zuilen. De ruimte was gedekt door drie tongewelven. In het grote tongewelf in het midden waren steekappen voor invallend licht. Men kan zich dit gebouw ontstaan denken uit het driebeukige kerktype door invoeging van galerijen in de zijbeuken, welke galerijen aan een korte zijde amphitheatersgewijze zijn omgezet.

Het gebouw vertoont ook constructief een zeker dualisme; uitwendig zijn de muren voorzien van zware steunberen; inwendig is er een volledige houtconstructie; de zuilen zijn alle van hout en corresponderen met houten stijlen in de muren. De zware steunberen, de driebeukige aanleg op het compacte grondplan, het aantal traveeën en de rechthoekige ruimte met de verhouding van de gulden snede wijzen naar de Zuiderkerk. Wij zien hier een zelfde poging om met aanvaarding van de driebeukige aanleg een centraliserend effect te bereiken.

De Lutherse kerk op de hoek van het Singel en het Spui is van gelijke opzet, doch met haar grondvlak van $\pm 25 \times 35$ m benaderen haar afmetingen, die van de Zuiderkerk. Zij werd gebouwd volgens het model van een onbekende architect dat het lid der Bouwcommissie Wessel Bekker, op 5 juli 1631 toonde⁹. Het gebouw bestaat uit een middenruimte met aan drie zijden twee galerijen boven elkaar. Ook in dit gebouw zien wij een opeenvolging van Toscaanse, Dorische en Ionische zuilen. Er zijn hoofdzuilen die de traveeën bepalen met kleinere op een pedestaal staande zuilen ertussen. De galerijen aan de lange zijden zijn primair; de zuilen ervan lopen door de eindgevels. De galerij aan de korte zijde heeft het karakter van een brug, die tussen de twee zijgalerijen is gelegd en door twee zuilen wordt ondersteund; er is hier dan ook een andere traveemaat dan aan de lange zijden ontstaan en de tussenzuilen ontbreken. De kerk is

overdekt door drie evenwijdige tongewelven. Evenals bij de Zuiderkerk worden de tongewelven boven de zijbeuken op twee plaatsen onderbroken door dwarskappen voor hoog opgehaalde vensters. Merkwaardig is dat de detaillering van het tongewelf van de Zuiderkerk niet als voorbeeld is gekozen. Bij de Lutherse kerk hadden deze gewelven langs de ribben nog de aan de Gotiek herinnerende ornamentale versiering¹⁰.

De Lutherse kerk hadden meer vrijheid dan de Remonstranten of Doopsgezinden; het was hun toegestaan in hun kerken te begraven¹¹. Het gebouw kon dan ook een monumentale gevel krijgen. Hierbij ontstond er een discrepantie tussen de buitenarchitectuur en het inwendige doordat de hoge monumentale vensters werden oversneden door de galerijen. Ook bij de gevelarchitectuur springt de navolging van de Zuiderkerk in het oog. De geveltoppen in voor- en zijgevels zijn geïnspireerd op de voorgevel van de Zuiderkerk. De twee hogere vensters in de zijgevels van dit gebouw vinden wij hier terug, de steunberen zijn tot vlakke lisenen geworden.

Een zelfde overheersing van de driebeukige aanleg toont de grote nieuwe synagoge, die de Portugezen in 1639 bouwden en die schuil ging achter een fraaie, voor Amsterdam vroege gevel met grote pilasters, die twee woonhuizen suggereerde¹². Uit de beschrijving van Domselaer¹³ blijkt, dat men via een ruimte op de begane grond in de hoger gelegen hoofdruimte kwam. Een plattegrond van Romein de Hooghe geeft de indeling van de hoofdruimte weer¹⁴, die 17.5×22 m mat, en, volgens de gravure van I. Veenhuizen¹⁵ galerijen had aan de lange zijden (fig. 2); het is waarschijnlijk dat de ga-

⁹ A. E. d'Ailly, *o.c.*, blz. 97. Zie ook A. A. Kok in *Algemeen Handelsblad*, 3 november 1932.

¹⁰ De oudste toestand van het inwendige voor de plaatsing van het orgel in 1690 wordt weergegeven door de fraaie ets uit 1657 van Jan en Coert Goss.

¹¹ Over de kerken in de Lutherse kerk aan het Spui, die bij de restauratie van 1925 voor den dag kwamen, zie A. A. Kok, „De grafkerken in de Lutherse oude kerk”, *Jaarboek Amstelodamum* 24 (1927), blz. 133.

¹² Afgebeeld op een gravure, die Pieter Persoy omstreeks 1675 naar een tekening van Romeyn de Hooghe vervaardigde.

¹³ *Beschrijvinge van Amsterdam*, Amsterdam 1665.

¹⁴ D. H. de Castro, *De synagoge der Portugees-Israëlietische Gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1950, blz. 36.

¹⁵ Deze gravure komt voor in: Philip von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, Amsterdam 1664, en in enige andere 17de eeuwse stadsbeschrijvingen.

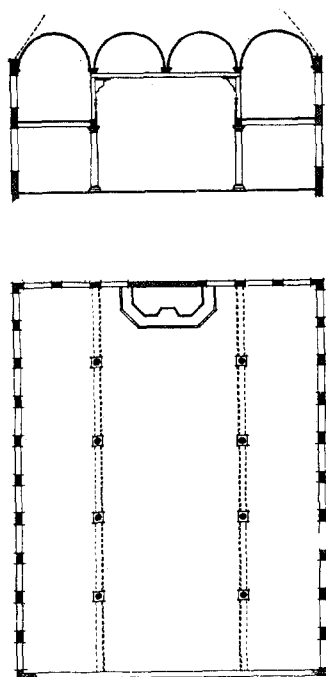

Fig. 2. Port. Isr. Synagoge, 1639, Houtgracht (nu Waterlooplein). Plattegrond en doorsnede, schaal 1 : 400; plattegrond naar gravure van Romein de Hooghe, \pm 1670, doorsnede naar gravure van I. Veenhuysen, \pm 1663.

lerijen aan beide korte zijden ontbraken. De hoofdruimte was gedekt door twee evenwijdige tongewelven, in het midden steunend op de trekballen van de constructie. De zijbeuken boven de galerijen aan de lange zijde hadden elk een houten tongewelf, op gelijke hoogte als de middenbeuk. Er is hier geen opeenstapeling van zuilen. De Toskaanse orde op de begane grond, met daarboven de jukken van de houtconstructie, herinnert evenals de driebeukige aanleg op rechtehoekige plattegrond aan de Zuiderkerk.

Met dit driebeukige kerktype hangt ook de schouwburg aan de Keizersgracht samen, die in 1637 werd vernieuwd, in 1668 werd veranderd en in 1772 verbrandde. De oudste gedaante van het gebouw is bekend uit een drietal gravures uit 1658¹⁶. In de zoldering zien wij weer de driebeukige aanleg, in het midden is een houten tongewelf en terzijde bevinden zich eenvoudige balkenplafonds. Het tongewelf rust op zware balken, die niet als bij de galerijkerken ondersteund worden door zuilen. De galerij, die ook

¹⁶ Beschreven en afgebeeld in *Catalogus Wurfbaïn* 1912, no. 1156, 1157 en 1158.

hier aan drie zijden omloopt, mist de samenhang met de gewelven, hetgeen komt doordat de galerijen tot ondiepe loges zijn geworden en de middenruimte groot is.

De vroege galerijkerken van driebeukige aanleg tonen allen enige trekken, die ontleend zijn aan de Zuiderkerk. Wij kunnen ze min of meer ontstaan denken door in dit gebouw de zuilen naar de zijbeuken weg te denken (schouwburg!) en te vervangen door enige boven elkaar geplaatste zuilen van de Toscaanse, Dorische en Ionische orde met galerijen in de zijbeuken. Dat deze denkbeeldige transformatie beïnvloed is door oudere uit verbouwing ontstane huiskerken, waarbij verschillende verdiepingen van woonhuizen door het maken van openingen onderling werden verbonden, of door uitheemse invloeden als de composities van Vredeman de Vries of de kerk van Charenton, is zeer goed mogelijk. Van de galerijkerken gaat echter ook omgekeerd weer invloed op de grote kerken uit. Zo worden in de tweede helft van de 17de eeuw in de Zuider- en Westerkerk grote galerijen geplaatst voor de weeskinderen. De zijbeuk, waarmee in 1661 de Franse kerk, de vroegere kapel van het Paulianer klooster, werd uitgebreid, was eveneens van een galerij voorzien.

De kerken met galerijen aan drie zijden.

De beide Doopsgezinde kerken moeten op een ander type teruggaan dan de Lutherse en Remonstrantse kerk, aangezien de driebeukige aanleg hier geheel ontbreekt. Waarschijnlijk moeten wij dit type zien als een zaalkerk, uitgebreid met galerijen aan drie zijden.

De kleinste Doopsgezinde kerk, de in 1818 gesloopte kerk „De Toren” aan het Singel 17, waarvan het bouwjaar niet precies bekend is, werd wellicht omstreeks 1635 in de vorm gebracht, waarin zij bij vele 17de eeuwse stadsbeschrijvers is afgebeeld. In 1634 werd een huis met achterhuizen, grenzend aan de kerk aangekocht. In 1638 werd een ander bij de kerk gelegen huis aan het Singel verkocht, zodat er waarschijnlijk tussen deze jaren een verbouwing heeft plaats gevonden. De gravure bij Dapper (1663)¹⁸ toont een galerij, die aan twee zijden

¹⁷ C. J. Ströer, „De voormalige vergaderplaatsen der Doopsgezinden”, *Jaarboek Amstelodamum* 10 (1912), blz. 160. Gravure van het interieur van dit gebouw in Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam*, Amsterdam 1692.

¹⁸ O. Dapper, *Historische Beschrijving der stad Amsterdam*, Amsterdam 1663.

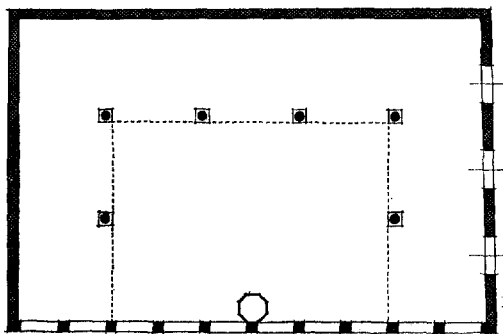

Fig. 3. Doopsgezinde kerk „Het Lam”, 1639, Singel (no. 452). Plattegrond, schaal 1 : 400.

is afgebeeld, doch die zeer waarschijnlijk aan drie zijden van het kerkgebouw rondloopt. De preekstoel stond niet zoals in de Remonstrantse en Lutherse kerk, aan een der smalle zijden doch aan een der lange, waar zich tevens de hoge vensters bevonden.

Dezelfde aanleg toont de nieuwe kerk „Het Lam”, die in 1639 de oude kerk van Harmen van Warendorp verving, in monumentaler vorm. Het grondvlak meet $\pm 18 \times 30$ m (fig. 3); er zijn twee galerijen boven elkaar geplaatst; zowel de galerijen als de middenruimte zijn afgedekt door een balkenzoldering. Wij zien hier de rechtehoekige middenruimte met een preekstoel aan een der lange zijden en de galerijen aan de drie overige zijden. Een merkwaardigheid van de Doopsgezinde kerken is dat op iedere verdieping een Toskaanse zuilenorde wordt toegepast. Aan de zijde van de Heerengracht was een ingang en een klein voorpleintje¹⁹. De ingangsegevel had drie hoge vensters, die aan de binnenzijde werden oversneden door de galerijen. Ondanks de ingrijpende verbouwing van 1841 heeft het gebouw nog zeer veel behouden van de oorspronkelijke toestand. Een gravure uit 1794 toont ons de ruimte waarschijnlijk in zijn oorspronkelijke toestand (afb. 1.).

Wellicht enigszins beïnvloed door deze centraliserende galerijkerken was de nieuwe gedaante, die de Oudezijds- of Olofskapel in 1644

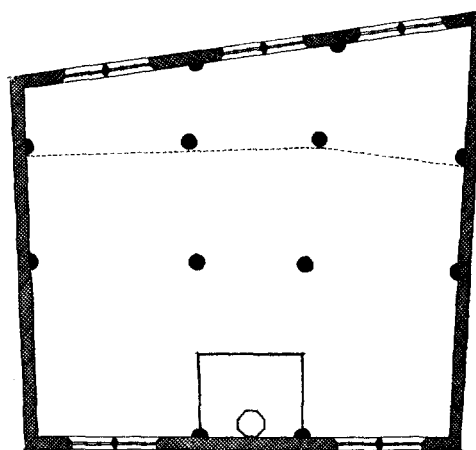

Fig. 4. St. Olofskapel. Plattegrond na de uitbreiding van 1664, schaal 1 : 400.

verkreeg²⁰ (fig. 4). Hoewel het gebouw aanzienlijk werd uitgebreid, deed men geen poging om er een moderne kerk van te maken, doch probeerde men veeleer de Gotische detaillering aan te houden. Er ontstond een grote vierkante kerkruimte, waarin vier grote zuilen de elkaar doorsnijdende tongewelven steunden. Aan de lange zijde stonden de preekstoel en het doophek. Recht er tegenover was een grote galerij ingeklemd tussen de grote pijlers. Het is een fraaie kerkruimte geworden, die door afmeting en indeling een ondefinieerbaar centraliserend karakter kreeg.

De zaalkerken (± 1650).

Aangezien de huiskerken der Gereformeerden reeds in 1578 buiten gebruik gesteld konden worden en die der Protestantse dissidente genootschappen reeds na 1630 door ruimere kerken vervangen werden, is over de oudste periode weinig bekend. De Katholieken hebben het langst met hun huiskerken genoeg moeten nemen, zodat daarvan meer bekend is. De R.K. huiskerken zijn te verdelen in twee groepen: de oudere zaal- of kamerkerken en de jongere zolderkerken. In de zaalkerken werden de bijeenkomsten gehouden, die gegroeid waren uit de diensten aan een huisaltaar. Zij werden waarschijnlijk gehouden in de grote zaal, die ieder voornam woonhuis bezat. De zolderkerken werden ingericht op de zolders van huizen, die door een

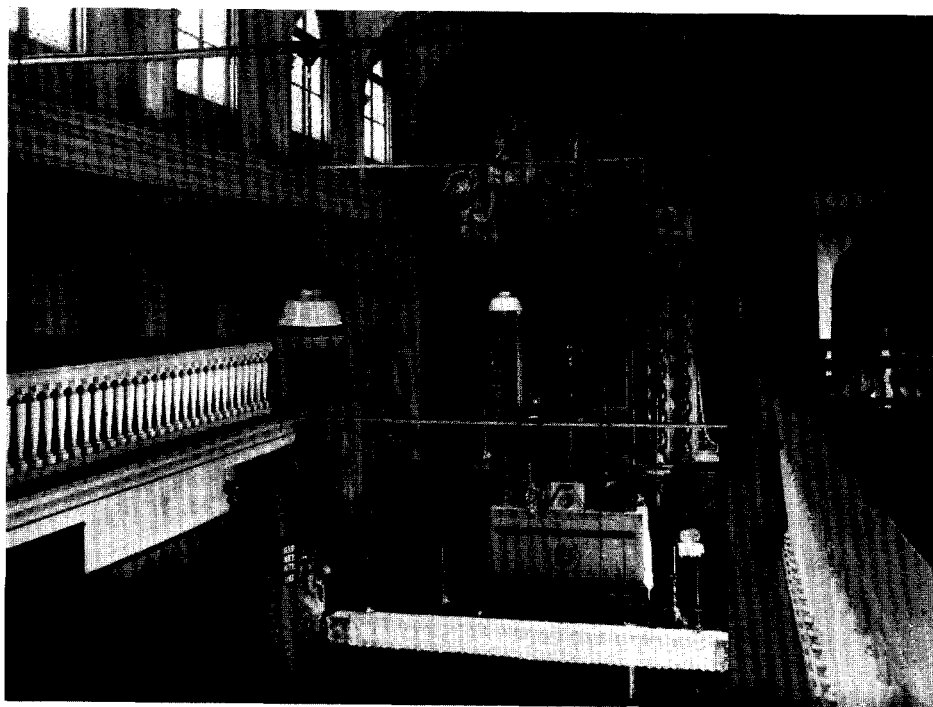
¹⁹ Afgebeeld in: *Verzameling van alle de huizen en prachtige gebouwen langs de Keizers- en Heere-grachten der stad Amsterdam* door C. Philips Jacobszoon, Amsterdam (1768-1771). De buitenkant van de lange gevel zonder galerijen is in veel stadsbeschrijvingen te vinden.

²⁰ R. Meischke, „De oudste gedaante van de St. Olofs- of Oudezijdskapel”. *Maandblad Amstelodamum* 49 (1958), blz. 1.

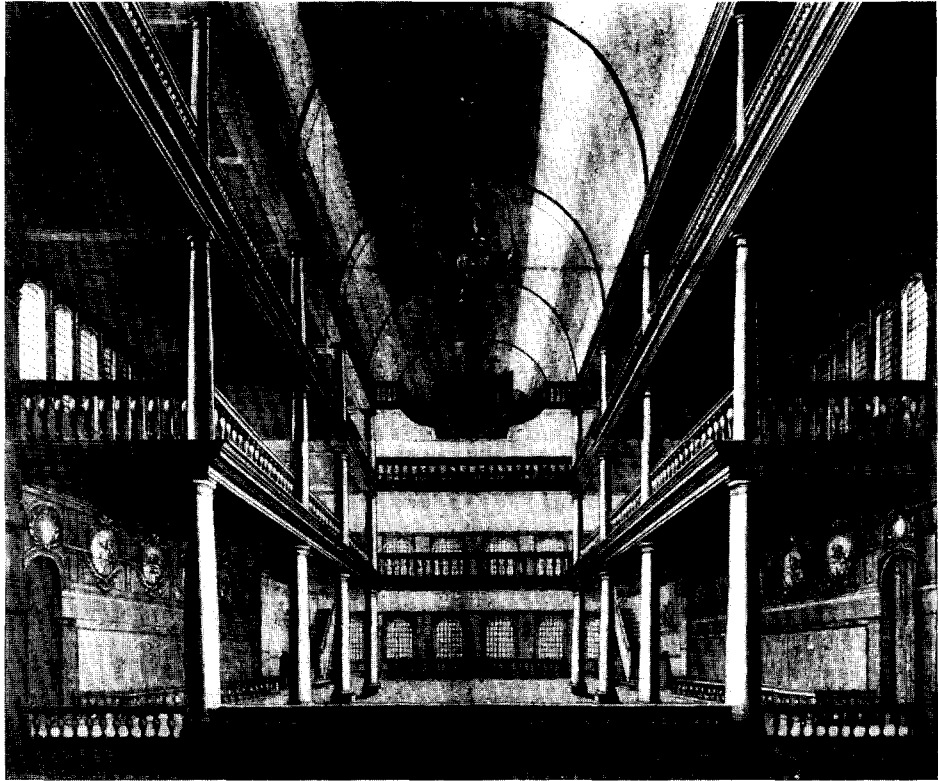
AMSTERDAMSE KERKEN VAN DE ZEVENTIENDE EEUW

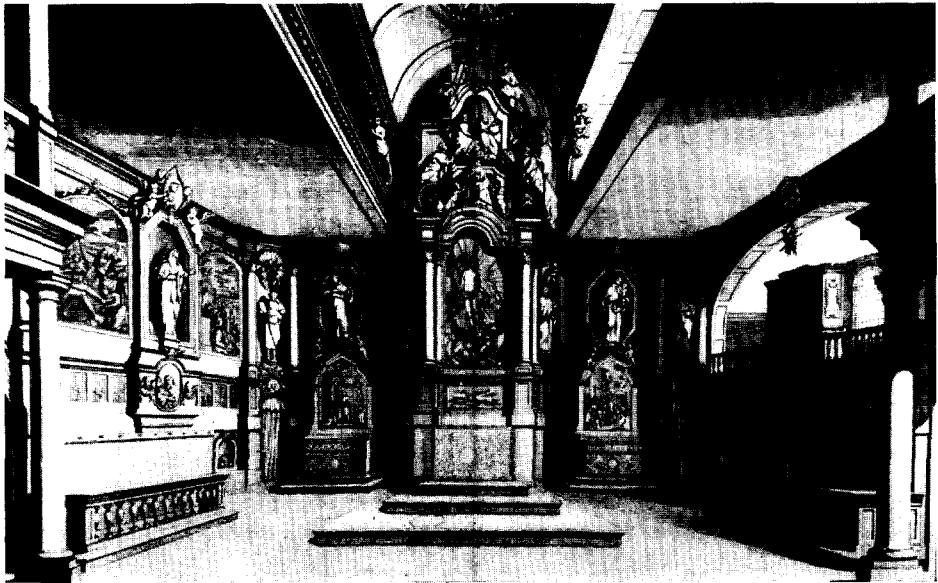
Afb. 1. Doopsgezinde kerk „t Lam”, 1639, aan het singel.
(Gravure A. v. Meurs en D. Veelwaard, 1794)

Afb. 2. Oud-Katholieke kerk, 1670, aan de Brouwersgracht (nr. 130—134) voor de afbraak in 1952.
(Foto H. Zwart, Krommenie)

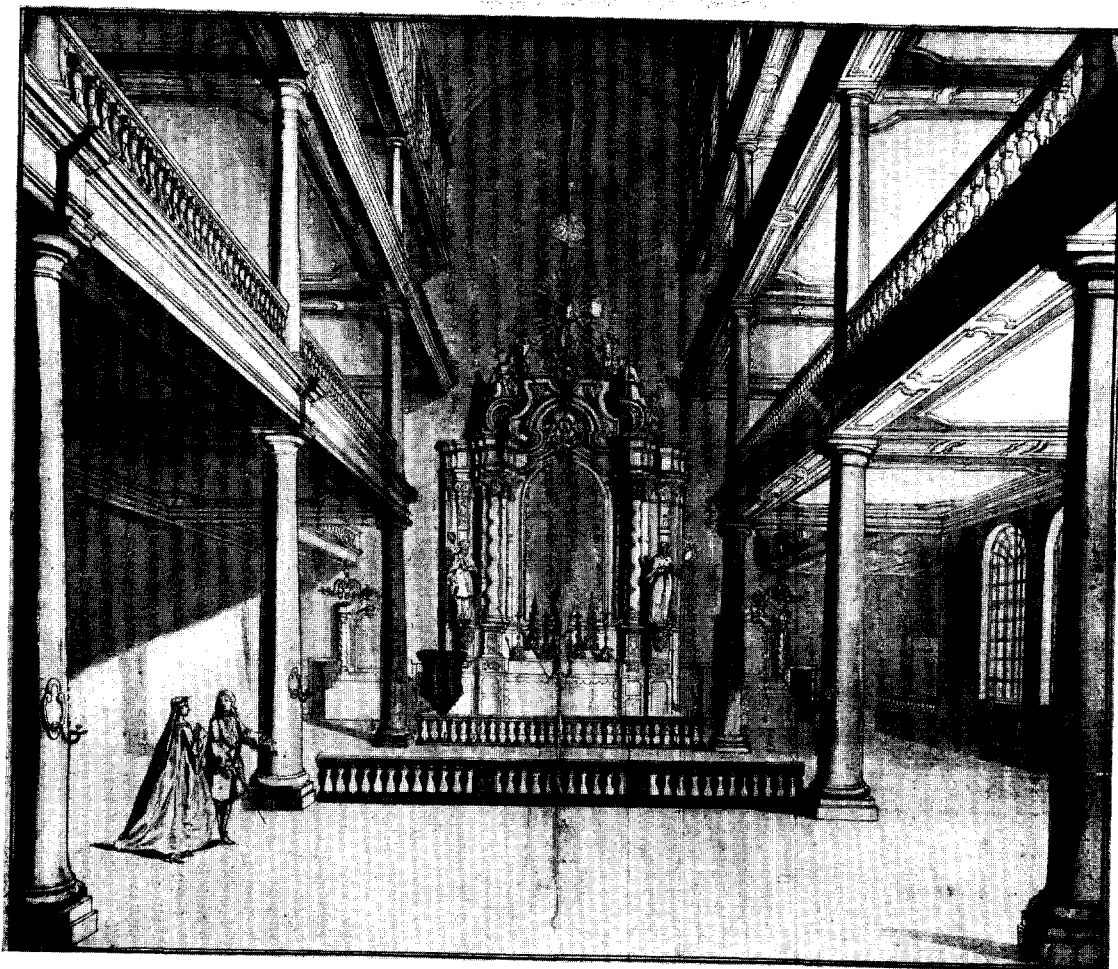

Afb. 3. Franciscanerkerk „Mozes en Aäron”, 1685, aan de Jodenbreestraat; inwendig naar z.; gravure midden 18de eeuw.
(Amsterdam, Top. Atlas, Gem. Archiefdienst)

Afb. 4. Mozes- en Aäronkerk, altaarzijde; gravure midden 18de eeuw.
(Amsterdam, Top. Atlas, Gem. Archiefdienst)

AMSTERDAMSE KERKEN VAN DE ZEVENTIENDE EEUW

Afb. 5. Franciscanerkerk „De Boom”, 1676, in de Kalverstraat. Voorstudie voor de gravure ± 1730, getiteld: Nauwkeurig gezigt van de nieuwe verbouwde Rooms Catholyke kerk 't Boompje genaamt te Amsterdam. (Amsterdam, Museum Amstelkring)

Afb. 6. Gevels van de Krijtbergkerk, 1653, de Begijnhofkerk, 1671, de Ster, 1696, en de Toren aan het Singel, ± 1650. Marginale tekeningen, Geïllustreerde Wagenaar. (Amsterdam, Top. Atlas, Gem. Archiefdienst)

Afb. 7. Jezuitenkerk „De Krijtberg”, 1677, aan het Singel; tekening A. de Lelie, 1788, na de heropening.
(Amsterdam, Top. Atlas, Gem. Archiefdienst)

geestelijke of een vermogend gemeentelid werden aangekocht met het doel er een kerk in te huisvesten. Door het uitbreken van verschillende vloergedeelten werden de zolders onderling verbonden. Het bestaan van de zaalkerken is moeilijker vast te stellen dan dat der zolderkerken, omdat zij in de huizen weinig sporen achterlieten.

Een voorbeeld van een zaalkerk treffen wij waarschijnlijk aan in het nog bestaande huis „het Meerblad” aan het Singel 98. Dit huis was omstreeks 1600 gebouwd door Herman Tholinx, dijkgraaf van de Bijlmermeer en zijn vrouw Grietje Hooft, dochter van P. C. Hooft. Dit ruime huis werd in 1629 gekocht door Joost Boelensz. Het bezat aan de achterzijde een dubbele breedte, doordat de grote zaal aan de rechterzijde uitsprong. Het achterterrein was afgesloten door twee (koets?)huizen aan de Langestraat²¹. Dit ingebouwde huis was zeer geschikt voor schuilkerk en wordt dan ook als zodanig vermeld in de lijst van 62 R.K. kerken uit 1656²². De kerkdiensten zijn waarschijnlijk in de zaal van het huis gehouden. Bij de restauratie is geconstateerd dat een kleine spiltrap uit het sousterrain naar de zaal liep, zodat het mogelijk was om zonder door het huis te gaan, via de kelder of de tuin de zaal te bereiken (fig. 5).

Van het huis O.Z. Voorburgwal 183 is uit latere verklaringen bekend, dat er kerkdiensten gehouden werden in het midden der 17de eeuw. Een getuige, die er menigmaal bij de bewoner Gerrit Vermeulen aan huis kwam verklaarde:

„als doen gesien te hebben dat op de bovenkamer op een taeffel, daer de Roomsgesinde hunne Godsdienst deden... geplaatst stond een dootshoofd van een mens, daer aghter een brandende kaers ende twee beenderen leggende kruisgewijs over malkanderen, staende opdeselve kamer mede een autaar van welke kamer sij deposante beelden heeft sien dragen in een ander vertreck oft kamer, ende dat die aldaar geplaatst wierden in een kas.”

Een vrouw, die als klein meisje in de Doelenstraat woonde, in een huis dat aan de achterzijde aan dat van Gerrit Vermeulen grensde, verklaar-

²¹ *Kwijtschelding* E. fol. 49, Gem. Archiefdienst, Amsterdam.

²² Lijst van 62 „Paepsche kerkcken” opgesteld door de Gereformeerde kerkeraad in 1656. I. H. van Eeghen, „De eigendom van de Katholieke kerken in Amsterdam ten tijde van de republiek”, *Bijdr. Bisd. Haarl.* 64, (1957), blz. 268.

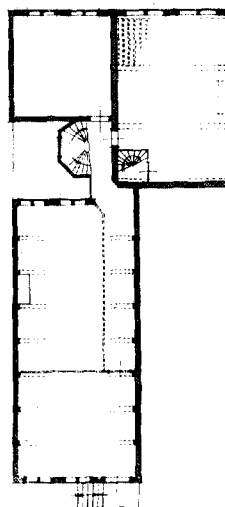

Fig. 5. Kamerkerk in „Het Meerblad”, ± 1600, Singel (no. 98), vermeld in de lijst van kerken uit 1656. Reconstructie plattegrond hoofdverdieping, schaal 1 : 400.

de dat zij vroeger op een achterkamertje sliep en daar vele malen heeft gehoord dat de priester zong, en wanneer zij in bed lag, werd zij daarvoor wel eens gewekt. Ook heeft zij hem dikwijls horen prediken en als de dienst begon of eindigde heeft zij de mensen het huis van Gerrit Vermeulen zien binnengaan of verlaten²³. Waarschijnlijk is het huis kort na het midden der 17de eeuw vernieuwd; het is niet vast te stellen of deze diensten in het thans nog bestaande huis gehouden zijn of in een ouder huis.

Ook het huis, dat in 1639 door Philip Vingboons aan het Singel (no. 282-286) werd gebouwd voor de oud-burgemeester Anthonie Oetgens van Waveren, komt voor op de lijst van de 62 Roomse kerken uit 1656. In de toelichting, die Vingboons geeft bij het huis, dat het middelste is van een groep van drie, lezen wij: „dewelcke springt met heel groote kamers achterom besijden de andere Wooningen, en heeft voorders nog veel vertrecken”. Aangezien op de zolderverdiepingen van dit in later tijd veel verbouwde huis geen sporen van een kerkruimte te vinden zijn, achten wij het zeer waarschijnlijk, dat men ook hier gekerkt heeft in de achterzaal.

In het huis, dat Joan Poppen in 1642 door Philip Vingboons op de Kloveniersburgwal had doen bouwen, werd volgens de lijst van 1656

²³ H. Nouwen, „Een schuilkerkje op den O. Z. Voorburgwal”, *Maandblad Amstelodamum*, 15 (1928), blz. 98.

„een paapse conventikel" gehouden. Dit huis had een achteruitgang op de Groenburgwal en bezat een grote zaal. Aangezien hier geen bergzolders waren, zijn wij er zeker van dat de kerkdiensten in een woonvertrek en waarschijnlijk in de grote zaal gehouden werden.

Uit de lijst van 1656 krijgen wij de indruk dat de kamerkerken reeds toen minder belangrijk waren. In sommige gevallen, waar het zeker kamerkerken betreft, wordt erbij vermeld, dat de vergadering vroeger groter was of dat er sinds korte tijd geen bijeenkomsten meer gehouden worden. Waar in deze lijst vermeld wordt, dat er grote vergaderingen zijn, of dat er orgels of muziekinstrumenten gebruikt worden, is er steeds sprake van zolderkerken. Bij de opsomming der 26 R.K. kerken van 1681²⁴ zijn de kamerkerken, voor zover wij kunnen nagaan, reeds geheel verdwenen.

De zaalvorm der kamerkerken blijft gehandhaafd als men de gelegenheid krijgt nieuwe kerken te bouwen. Aangezien er bij de Gereformeerde kerken te Amsterdam en omgeving geen voorbeelden van imponerende zaalkerken waren en de monumentale Katholieke zaalkerken in het zuiden te ver weg lagen om in deze stad invloed uit te oefenen, heeft de zaalkerk in het 17de eeuwse Amsterdam weinig betekend. Dit kerktipe draagt meer het karakter van een vergrote kamer dan van een ruimte, afgeleid van de monumentale architectuur.

Het eerste Katholieke kerkgebouw te Amsterdam en waarschijnlijk ook in Noord-Nederland, dat na de reformatie werd gebouwd en waarvan nog aanzienlijke delen bewaard zijn gebleven, had de vorm van een zaalkerk. Het staat in de nieuwe westelijke stadsuitbreiding op de hoek van de Vinkenstraat en de Baanbrugsteeg en bediende de Jordaan. De bouw in 1658 bracht de gemoederen hevig in beroering, wat tot gevolg had dat het werk een paar maal werd stil gelegd²⁵. Doordat de pastoor later de zijde koos der Jansenisten, heeft de parochie een kwijnend bestaan gevoerd, zodat er in de 18de eeuw weinig aan de kerk is veranderd. In een dubbel huis, thans genummerd Vinkenstraat 160-162, is on-

²⁴ Lijst van kerken in 1682 door de Gereformeerde kerkeraad opgesteld. I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 229.

²⁵ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 263. H. J. Zantkuyl, *Maandblad Amstelodamum* 46 (1959).

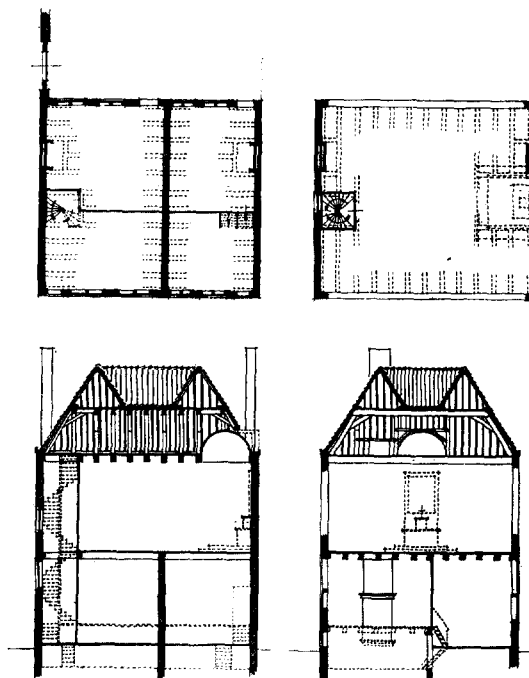

Fig. 6. Zaalkerk Vinkenstraat (no. 160-162), 1658. Plattegronden en doorsneden, schaal 1 : 400; opmeting en reconstructie H. J. Zantkuyl.

danks 19de eeuwse wijzigingen nog veel van de oorspronkelijke 17de eeuwse toestand te herkennen (fig. 6).

Het is een groot vierkant pand, dat beneden twee woningen bevatte met daarboven een vierkante kerkzaal, van 9.5×11 m, en 4.5 m hoogte, die overdekt was door een balkenzoldering. De kerk was te bereiken door een spiltrap in het hoekhuis, dat waarschijnlijk de priester tot woning diende. Aan de oostzijde stond het altaar; daarboven zijn de sporen van een klein rond gewelfje nog heden in de kap te vinden. Volgens Wagenaar was op dit gewelf een voorstelling geschilderd van de Hemelvaart van Christus. Aan weerszijden van het altaar stonden de beelden van St. Jozef en Maria. Wagenaar beschrijft deze kerk als een eenvoudig vierkant bovenvertrek zonder galerijen. Omstreeks 1800 werd de kerkruimte verdeeld in vier woningen, waarbij de voorgevel van het kerkgedeelte geheel vernieuwd werd. Oorspronkelijk zal de voorgevel weinig vensters bezeten hebben.

Amsterdam kende verder nog slechts enige bescheiden zaalkerkjes. De Doopsgezinde kerk

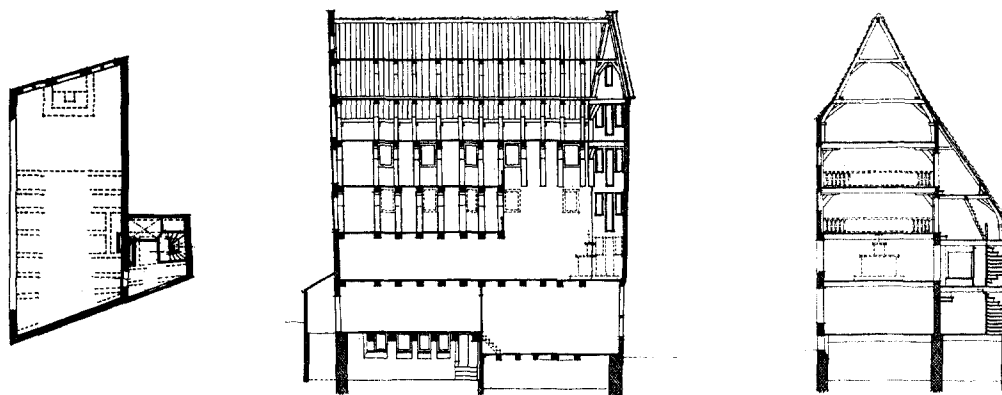

Fig. 7. Zolderkerk in het huis Grimburgwal (Nes 89), \pm 1650, vermeld in de lijst der kerken uit 1656. Plattegrond en doorsneden, schaal 1 : 400; opmeting en reconstructie H. J. Zantkuyl.

„De Arke Noachs”²⁶, die omstreeks het midden van de 17de eeuw aan de Prinsenstraat werd gebouwd, is het voorbeeld van een dergelijk eenvoudig gebouw. De kleine synagoge, die volgens Wagenaar in 1686 achter de Hoogduitse synagoge aan de Amstelstraat gebouwd werd en die gelegen was boven een vleeshal, bestaat eveneens uit een eenvoudige zaalruimte, voorzien van een houten tongewelf. Ook in hofjes en verzorgingshuizen treffen we wel zaalkerken aan, die ook voor de omgeving dienden, o.a. bij het Oudeliendhuis van de Diakonie aan de Amstel (1684).

De oudste zolderkerken (\pm 1640 - \pm 1670).

Eerst omstreeks 1640 konden de Katholieken er toe overgaan bestaande huizen gedeeltelijk tot kerk te verbouwen. Van de huizen, die hiertoe werden aangekocht door de pastoor of door een vermogende gelovige werd een aanzienlijk deel van de ruimte tot kerk bestemd. Men verbond de bovenverdiepingen tot één ruimte door middel van gaten in de vloer. Het benedendeel van het huis bleef gereserveerd voor de huisvesting van de eigenaar of geestelijke. De beschrijving van de Gereformeerde Kerkenraad uit 1656, aan de lijst van de 62 R. K. kerken toegevoegd, vermeldt het volgende over de „Paepsche Kercken”:

„Hebben de ghansche stadt duer hare solumnelle vergaderplaatsen, die zij selfs kercken noemen, verciert met altaren en alderlay paepsche ornamenten in alsulcke menichte datter meer als vijftich in ghaetalle daer voor bekend sijn, die men weet te noemen en dienstelijck aen te wijsen. Sommighe hebben twee a

drie solders ineengheslaghen oock haere toeganghen tot de selvighe wtkomende tot verschaiden plaatsen, daer en boven noch nuwe soo binnen als buyten de stadt...”,²⁷

Van de talrijke huizen, die op de boven geschetste wijze tot kerk verbouwd zijn, is er tot nu toe slechts één teruggevonden. Waarschijnlijk

is er een dergelijke kerk geweest in het hoge huis op de Grimnessesluis (Nes 89). In hoofdopzet dateert dit huis, dat inwendig een merkwaardig houtskelet heeft, nog uit de tijd van de aanleg van de sluis en de bebouwing van de erven (\pm 1555). In de lijst van de 62 kerken uit 1656 lezen wij: „Op de Grimnessesluis woont een paep en daer sijn wel drie solders ineen gheslaghen, een ghrootte vergadering”²⁸. In het huidige gebouw zien wij op verschillende verdiepingen dat het voorste gedeelte van de vloeren uitgebroken en door nieuwe vervangen is. Wanneer wij de vernieuwde balken weglaten, ontstaat de kerk over de drie zolders, zoals die omschreven is (fig. 7). Aan de zijden van de Grimnessesluis is er in een klein huis naast de trap naar boven en op iedere verdieping een deur, die toegang geeft tot de kerkruimte of galerijen.

Een soortgelijke kerk ontmoeten wij in de beschrijving, die Wagenaar geeft van de latere Jansenistenkerk „De drie bonte Kraaien”, die stond op de oude Teertuinen. Nu staat op deze plaats (Prins Hendrikkade 61-63), een nieuw gebouw,

²⁷ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 268.

²⁸ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 273.

²⁶ Van het inwendige van dit eenvoudige kerkgebouw bestaat een 18de eeuwse gravure van H. de Winter en F. de Bakker.

dat in zijn geheel in 1909 werd opgetrokken. Wagenaar schrijft: „... even benoorden den Zeedyk, eene andere Kerk, alwaar voor 't huys, op welcks boven-vertrek zy, reeds voor 't midden der voorgaande eeuw, gestigt is, de drie Bontekraaijen uithangen. De Kerk is net betimmerd en van eene ruime galery voorzien; doch de Gemeente is zeer klein”²⁹. Doordat deze Oud-Katholieke Kerk een weinig bloeiende gemeente bezat, heeft het gebouw waarschijnlijk tot de tijd van Wagenaar zijn 17de eeuwse vorm behouden. Het is mogelijk dat dit huis in 1648 gebouwd of verbouwd is met het doel er de kerk in onder te brengen³⁰.

Een andere zolderkerk, die omstreeks het midden der 17de eeuw, volgens Wagenaar in 1644, mogelijk in een daartoe gebouwd huis gesticht is, was de Dominicanerkerk „De Toren” aan het Singel (afb. 6). In 1720 werd het gebouw enigszins verbouwd, de benedenkerk werd twee trap-treden hoger gemaakt, waarbij de balken verlegd werden en een nieuwe vloer werd aangebracht³¹. Wagenaar schrijft: „De Kerk is een net en lugtig gebouw; doch niet groot, naar gelang van de grootte der Gemeente: waarom deselve, gedeeltelyk geplaatst wordt, in twee vertrekken onder de eigenlyke Kerk, alwaar de predikation, door eene opening in de zolder bekwaamlyk gehoord kunnen worden”³². Waarschijnlijk waren in de oorspronkelijke toestand onder de zolderkerk twee woonverdiepingen gelegen, waarvan er later één bij de kerk is getrokken door gaten in de vloer te maken. In deze ruimte was evenals op de galerijen van een zolderkerk de dienst slechts te horen.

In de tweede helft der 17de eeuw werd het meer en meer regel dat kerken niet meer in bestaande huizen werden ingericht, doch dat daartoe nieuwe huizen werden gebouwd. Deze nieuwe huizen, die gedeeltelyk als kerk werden gebruikt, werden gebouwd met medeweten, soms onder, door de Gereformeerde Kerkeraad afgedwongen, tegenwerking van de stadsregering en mochten van buiten niet opvallen. Ook komen er wel bepalingen voor over de plaats, waar de in- en uitgangen moesten komen.

De oudste Katholieke kerk, waarvan wij zeker

²⁹ J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst...*, Amsterdam 1760-1788, deel 3, blz. 215.

³⁰ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 262.

³¹ J. Kalf, *De Katholieke Kerken in Nederland*, Amsterdam 1906, blz. 238.

³² J. Wagenaar, *o.c.*, blz. 11.

weten dat zij nieuw gebouwd werd, is de Franciscanerkerk in de Kalverstraat; zij werd gelijktijdig met twee fraaie pilastergevels aan de Kalverstraat (met het jaartal 1650) opgetrokken op het achterterrein doch verder is er niets van bekend³³. In hetzelfde jaar werd achter het Maagdenhuis een huis gebouwd met een zolderkerk, die zowel voor deze instelling als voor openbaar gebruik diende³⁴. De Jezuïetenkerk „De Krijtberg” vond in 1653 onderdak in een vernieuwd huis aan het Singel (afb. 6)³⁵. Ook hier is de oudste vorm der kerk ons onbekend en bezitten wij slechts afbeeldingen van de gevel.

Op 26 augustus 1660 werd in de Gereformeerde Kerkeraad meegedeeld dat in de vier huizen, die Jacob Kromhout door Philip Vingboons aan de Heerengracht liet bouwen (thans no. 364-370) een „paepsche kerk” zou komen. Deze kerk zou ingericht worden in de achterhuizen en over de vier zalen doorlopen. Zij zou bovendien uitgangen krijgen op de Keizersgracht en de Baan-gracht, (later Leidsegracht). Op 7 oktober van dat jaar deelde de schout mee dat bij inspectie niet gebleken was, dat er een kerk werd gebouwd³⁶. Het is niet meer vast te stellen of Kromhout inderdaad van plan is geweest deze kerk te bouwen of dat hier loos alarm werd geslagen.

Onopvallender verliep het werk van Jan Hartman, die in 1663 op de O.Z. Voorburgwal, hoek Heintje Hoekssteeg een huis met zolderkerk bouwde, die de naam „Het Hart” (= het Hert) of „Het Haantje” en de bijnaam „Onze Lieve Heer op Zolder” zou krijgen³⁷. Doordat het huis, dat toen tot stand kwam, in de 18de eeuw slechts een bescheiden verbouwing onderging, is het thans nog mogelijk de oorspronkelijke 17de eeuwse toestand geheel te reconstrueren (fig. 8).

Boven een groot koopmanshuis aan de Voorburgwal en een tweetal kleinere huizen aan de Heintje Hoeksteeg werden drie ruime zolders reeds bij de bouw onderling verbonden door be-

³³ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 231.

³⁴ T. C. M. H. van Rijkevorsel, *Geschiedenis van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam*, Amsterdam 1887, blz. 43.

³⁵ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 236.

³⁶ Mededeling Mej. Dr. I. H. van Eeghen.

³⁷ R. Meischke, „De huiskerk ” Het Hart” aan de O.Z. Voorburgwal”, *Maandblad Amstelodamum*, 43 (1956), blz. 149. I. H. van Eeghen, *Maandblad Amstelodamum* 44 (1957), blz. 49.

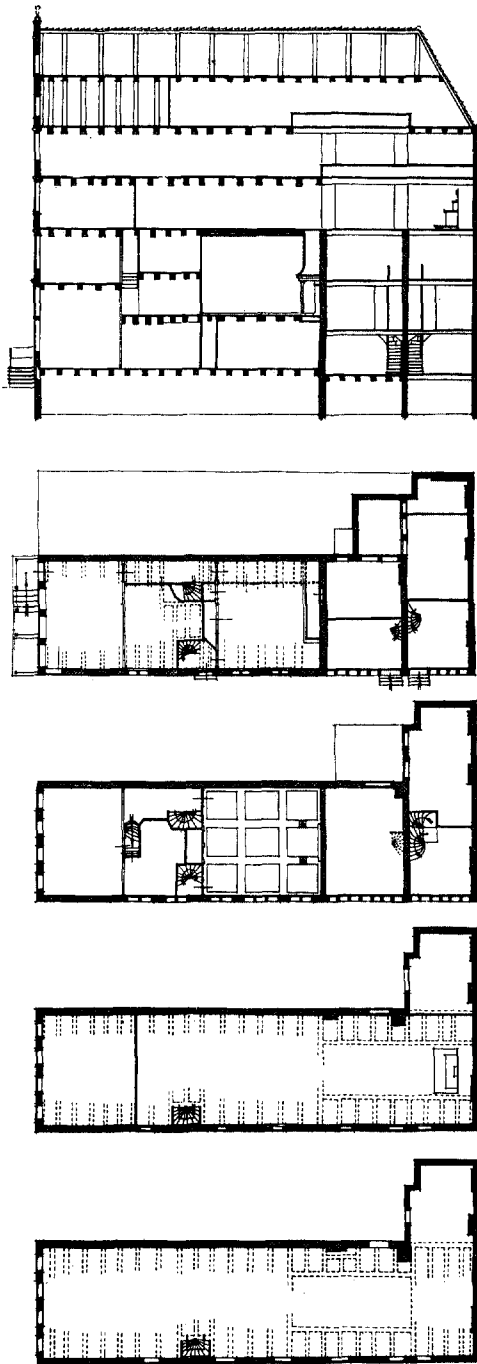

Fig. 8. Zolderkerk der Augustijnerstatie „Het Hart”, O.Z. Voorburgwal 40 (O.L. Heer op Zolder); 1663. Plattegronden en doorsnede, schaal 1 : 400; opmeting en reconstructie H. J. Zantkuyl.

scheiden openingen, waardoor men de kerkdiensten kon volgen. Waarschijnlijk gaf dit gebouw een gebruikelijk type weer, ontstaan door het maken van verbindingen tussen de bergzolders van bestaande koopmanshuizen.

In het zelfde jaar als „Het Hart” tot stand kwam, werd in de Gereformeerde Kerkeraad geklaagd over de bouw van een Jezuitenkerk aan de Keizerskracht³⁸. Het grachtenboek van Caspar Philips (1771) toont op deze plaats een normale woonhuisgevel met houten onderpui en bergzolders en een jaartalsteen 1663. Van deze kerk „De Zaayer” genaamd, die met enige onderbrekingen (o.a. van 1708-1792) in gebruik bleef tot de algehele vernieuwing in 1836, is een geveltekening uit het begin der 19de eeuw bewaard³⁹, die aantoont dat er aan het huis tot die tijd slechts weinig was gewijzigd. Een rapport van 1798 over de verdeling van de kerkgebouwen te Amsterdam vermeldt, dat „op de Keizersgracht nog op een zolder een R.C. Kerkje is, genaamd de Zaayer, welk kerkje buitengewoon bekrompen is”⁴⁰. Waarschijnlijk heeft het gebouw een soortgelijke indeling bezeten als „Het Hart”.

De Gereformeerde kerken van omstreeks 1670.

Als gevolg van de grote stadsuitbreiding van 1660 kreeg de Amsterdamse kerkenbouw een nieuwe impuls. Over het algemeen zien wij een toenemende neiging tot de centraalbouw.

Het belangrijkste nieuwe kerkgebouw der Gereformeerden was de Oosterkerk, die in 1669-1671 op het eiland Wittenburg gebouwd werd en waarbij zowel Daniel Stalpaert als Adriaan Dortsman betrokken waren⁴¹. In een volledige vierkante plattegrond staan vier pilaren, die het hoog opgaande gedeelte van het gebouw, dat de vorm van een Grieks huis heeft, steunen. Deze kerk markeert het eindpunt van een ontwikkeling, die te volgen is in de door Amsterdammers gebouwde kerken te 's-Graveland (1658) en Oudshoorn (1663) en die een voortzetting betekent van de door Jacob van Campen in zijn ontwerp voor de Nieuwe Kerk te Haarlem ingeslagen richting. Hoewel deze ontwikkeling uiteindelijk tot de Amsterdamse Noorderkerk is

³⁸ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 238.

³⁹ Gem. Archiefdienst, Amsterdam.

⁴⁰ J. C. van der Loos, *Geschiedenis der voormalige Catharinakerk te Amsterdam*, Haarlem 1935, blz. 107.

⁴¹ M. D. Ozinga, *o.c.*, blz. 70.

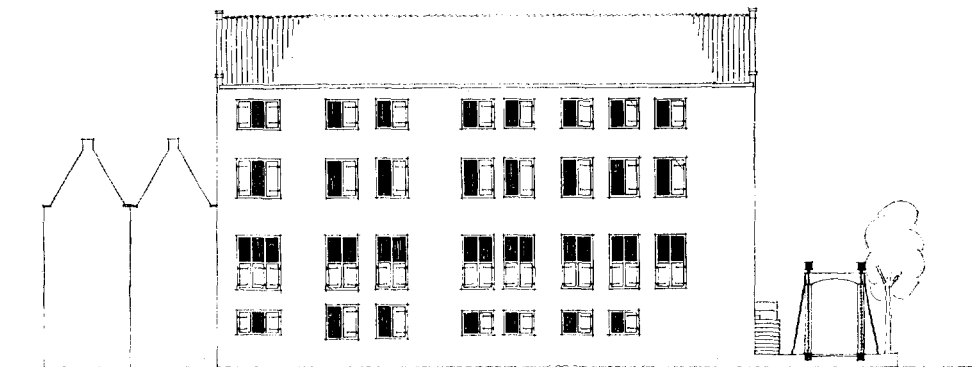

Fig. 9. Zolderkerk der Augustijnerstatie „De Ster”, O.Z. Achterwal 81; 1671. Zijgevel, schaal 1 : 400. Reconstructie naar bestaande fragmenten en opmeting van voor de brand van 1952. Het woonhuis besloeg de hoofd- en de onderverdieping, de twee zolders erboven en wellicht de ruimte in de kap dienden als kerk.

terug te voeren, heeft zij toch voor een groot deel buiten Amsterdam plaats gevonden.

Eenzelfde centraliserende neiging toont de houten kerk aan het Amstelveld, die in het zelfde jaar verrees als de Oosterkerk; waarschijnlijk naar de plannen van Daniel Stalpaert, die tot de eerste kerkmeesters behoorde. Er is hier een eenvoudig vierkant opgaand middendeel, dat op zestien houten stijlen rust, en een omgang. Dit basiliale type van centraalbouw was tot nu toe alleen bij achtkante kerkgebouwen toegepast, zoals de Koepelkerk van Hendrik Danckertsz (1628) uit de *Architectura Moderna* (1631) en de Leidse Marekerk (1639) toonden. Wij zien hier weer de Amsterdamse neiging tot een centraliserende ruimte op rechthoekige of vierkante plattegrond.

De houten Eilandskerk uit 1658 toonde echter de rechthoekige plattegrond met de traditionele driebeukige aanleg.

De monumentale galerijkerken van omstreeks 1670.

In het derde kwart van de 17de eeuw krijgen enige kerkgenootschappen, die niet tot de Staatskerk gerekend worden, de vrijheid om monumentale gebouwen op te richten, die de naaste omgeving domineren. Zo ontwikkelen zich uit de galerijkerken bijzondere aan de Godsdienstige behoefte aangepaste typen. Het duidelijkst zien wij dit bij de synagogen.

De grote synagoge, die de Hoogduitse Joden in 1670 bouwden op de hoek van de Amstelstraat en het J. D. Meyerplein, is een nieuw gebouwtype. Wij vinden hier de galerij aan drie

zijden, en ook de houten tongewelven, die de ruimte in middenbeuk en zijbeuken verdelen en de herkomst van het driebeukige type verraden; het inwendige heeft echter desondanks een centraal karakter. De opstapeling van zuilenstellingen komt niet meer voor; de galerij is ingeklemd tussen vier grote zuilen, die van beneden tot boven toe doorlopen en de gewelven dragen, iets wat wij een kwart eeuw eerder, zij het dan ook in iets andere vorm zagen bij de St. Olofskapel.

Ook uitwendig overheerst het centrale effect ondanks de driebeukige aanleg; het gebouw is een massaal vierkant blok geworden. De driebeukige indeling is merkbaar in de gevel aan de Amstelstraat, waar de bovenste vensters dienen voor de toetreding van het licht in de kerkruimte; de overeenkomstige vensters in de gevel aan het plein liggen boven de geboorte van de gewelven en waren oorspronkelijk met baksteen dichtgezet.

Een volgende fase in de ontwikkeling betekent het monumentale gebouw, dat de Portugese Joden in 1671 begonnen te bouwen naar het, uit verschillende plannen gekozen, model van Elias Bouman⁴².

In de ongeveer 30 × 47 m grote ruimte staan de vier grote zuilen helemaal vrij van de galerijen, die wij nog slechts aan de twee lange zijden van het gebouw aantreffen. In de grote en hoge ruimte zijn deze galerijen van ondergeschikt belang, waardoor het minder duidelijk is

⁴² A. M. Vaz Dias., „Elias Bouman, de architect van de Portugeesche synagoge”, *Maandblad Amstelodamum* 21 (1934), blz. 87. Zie ook noot 14.

dan bij de Hoogduitse synagoge, dat het gebouw een afstammeling is van de vroegere galerijkerken. Aan de buitenzijde bepalen de galerijen echter sterk de indeling der vensters. De driebeuken-aanleg is hier naar buiten nog minder sprekend dan bij de Hoogduitse synagoge.

Niet alleen de Joden konden monumentale kerkgebouwen stichten, ook de Lutherse gingen er in 1668 toe over een kerk te bouwen, die in het stadsbeeld van Amsterdam een bijzondere plaats zou innemen⁴³. Deze ronde kerk aan het Singel, gebouwd naar de plannen van Adriaan Dortsman, was evenals de synagogen direct voortgekomen uit de galerijkerk. Echter niet uit het driebeukige galerijkerktype, doch uit het centraliserende type der Doopsgezinde kerken. Wij zien hier twee galerijen boven elkaar geplaatst, niet meer aan drie zijden van een rechthoekige middenruimte, doch in een half cirkelvormig gebogen vorm om een ronde ruimte. De bovenste galerij is vlak overdekt, de hoog opgaande middenruimte draagt een koepel. Ook hier is de openstapeling van de kleine zuilen vervangen door een grote orde, zodat de galerijen als balkons tussen de pijlers geklemd zijn. De middenruimte, die bij de vroegere kerken tussen de galerijen overbleef, is hier ontwikkeld tot een zelfstandige hogere centraalbouw, die de grote vensters bevatte en de preekstoel met het orgel erboven. Deze nieuwe Lutherse kerk is merkwaardig als centraalbouw, ontwikkeld uit de galerijkerk van het Doopsgezinde type, onder invloed van het basile centrale kerktype als het kerkontwerp van Danckertsz en de Leidse Marekerk.

De grote zolderkerken van omstreeks 1670.

Geleidelijk echter konden er ook grotere Roomse kerken worden gebouwd. Weer was de stadsuitbreiding van 1660 aanleiding tot het stichten van nieuwe gebouwen. Kort na 1670 kwamen er drie grote zolderkerken tot stand, die wij nog vrijwel allen, zij het dan ook fragmentarisch, kennen.

De eerste is de kerk aan de O.Z. Achterburgwal (no. 81) „De Ster”, waarin de Augustijner Statie, die na de verkoop van „Het Hart” een veiliger onderdak moest hebben, gehuisvest werd (afb. 8). De rijke lakenhandelaar Van Loon liet hier op de hoek van de Huidevettersloot een huis bouwen, dat „De Ster” heette en bestemde het

⁴³ W. J. Kooiman, *De ronde Lutherse Kerk*, Amsterdam 1941.

gedeeltelijk tot kerk 44. Bij dit waarschijnlijk in 1671 geheel vernieuwde huis zien wij weinig veranderingen ten opzichte van de schuilkerk „Het Hart”. Toch was de kerkruimte hier niet meer zo hoog boven de straat gelegen als bij „Onze Lieve Heer op Solder”.

Het gebouw werd reeds in 1697 door de Statie verlaten en tot 1765 door de Engels-Episcopale Kerk gebruikt, waarna het tot pakhuis werd ingericht. Na de brand van 1952 werd het geheel verbouwd; de interessante zijgevel bleef gedeeltelijk behouden. Hieruit kunnen wij de indruk krijgen hoe kerk- en woonruimte t.o.v. elkaar gelegen waren (fig. 9).

Een tweede kerk, die in 1671 tot stand kwam en royaler afmeting bezat, was de kerk „Het Duifje” aan de Kerkstraat (no. 169-177; fig. 10). Dit is de enige Roomse kerk die gebouwd zou worden in de nieuwe stadsuitleg van 1660. Op twee erven in de Kerkstraat werden vijf huizen opgetrokken door de huistimmerman Gysbert Pietersz⁴⁵. Aan de achterzijde tegen deze huizen, evenwijdig aan de straat, lag de kerk. Van dit kerkgebouw, dat in 1796 ontruimd werd, is tot 1958 een zeer verbouwd fragment blijven staan, dat echter voldoende gegevens bevatte om de oudste vorm terug te vinden (fig. 10)⁴⁶. De kerkruimte lag boven een onderverdieping, waarin enige vertrekken van de pastorie waren. De kerk bezat een diep balcon; een indeling, die afgeleid is van de vroegere kleine zolderkerken en die een toevallige overeenkomst vertoont met de verdeling in boven- en benedenkerk, die wij bij vele middeleeuwse kloosterkerken aantreffen. Het zien van de handelingen op het altaar werd bij de 17de eeuwse kerken nog niet van zoveel belang geacht. De kerkruimte werd later vergroot door het bijtrekken van een vertrek op de beganegrond van één van de huisjes aan de voorzijde. Hierdoor werd dicht bij het altaar een zijruimte verkregen, zoals wij die ook bij „De Boom”, „Mozes- en Aäron” en „de Lelie” zullen tegenkomen.

Van de in 1672 op de Raamgracht gebouwde

⁴⁴ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 239. Dezelfde, „De Staalmeesters” *Jaarboek Amstelodamum*, 49 (1957), blz. 73. R. Meischke, *Maandblad Amstelodamum* 43 1956, blz. 155.

⁴⁵ I. H. van Eeghen in: *Bijdr. Bisd. Haarl.* 64 (1957), blz. 251. *Maandblad Amstelodamum* 44 1957, blz. 1.

⁴⁶ Over het onderzoek van de resten van „De Duif”, zie H. J. Zantkuyl in *Maandblad Amstelodamum* 46 (1959). Januarinummer.

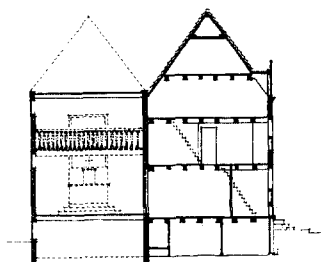
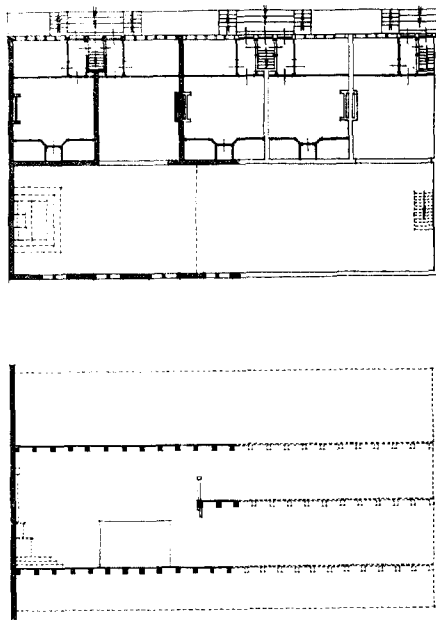

Fig. 10. Zolderkerk „De Duif“, 1670, Kerkstraat (no. 169-175). Plattegrond en doorsneden, schaal 1 : 400; opmeting en reconstructie H. J. Zantkuyl.

Jezuïetenkerk (fig. 11)⁴⁷ zijn in de huizen Raamgracht 6 en 8 nog enige fragmenten over. Hier bevond zich aan de achterzijde op de verdieping van een tweetal huizen een kerk, die aan de rechterzijde waarschijnlijk een grote doorgaande ruimte bezat, en links een breed en diep balkon. Na de onttrekking van het gebouw aan de kerkdienst in 1705 en de verbouwing tot twee woningen in dat jaar, bleef het balkon, dat ook in het midden door een zuilenstelling ondersteund werd, bewaard in het huidige huis Raamgracht 8. Door de algehele inwendige

⁴⁷ B. J. M. de Bont, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 15 (1888), blz. 216. I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.* 64 (1957), blz. 237. Zie H. J. Zantkuyl in *Maandblad Amstelodamum* 46 (1959).

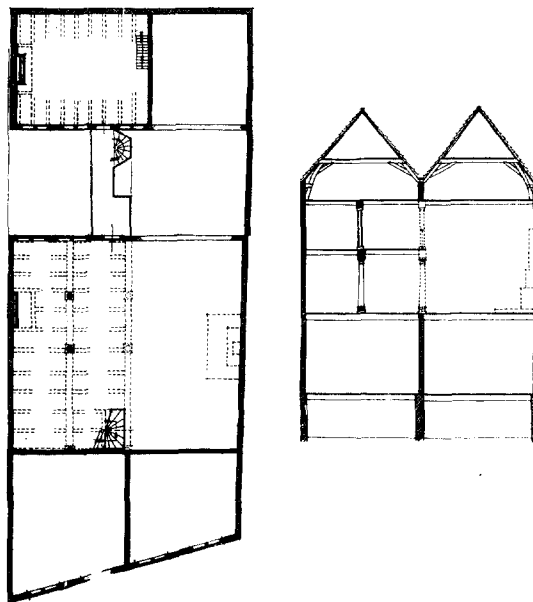

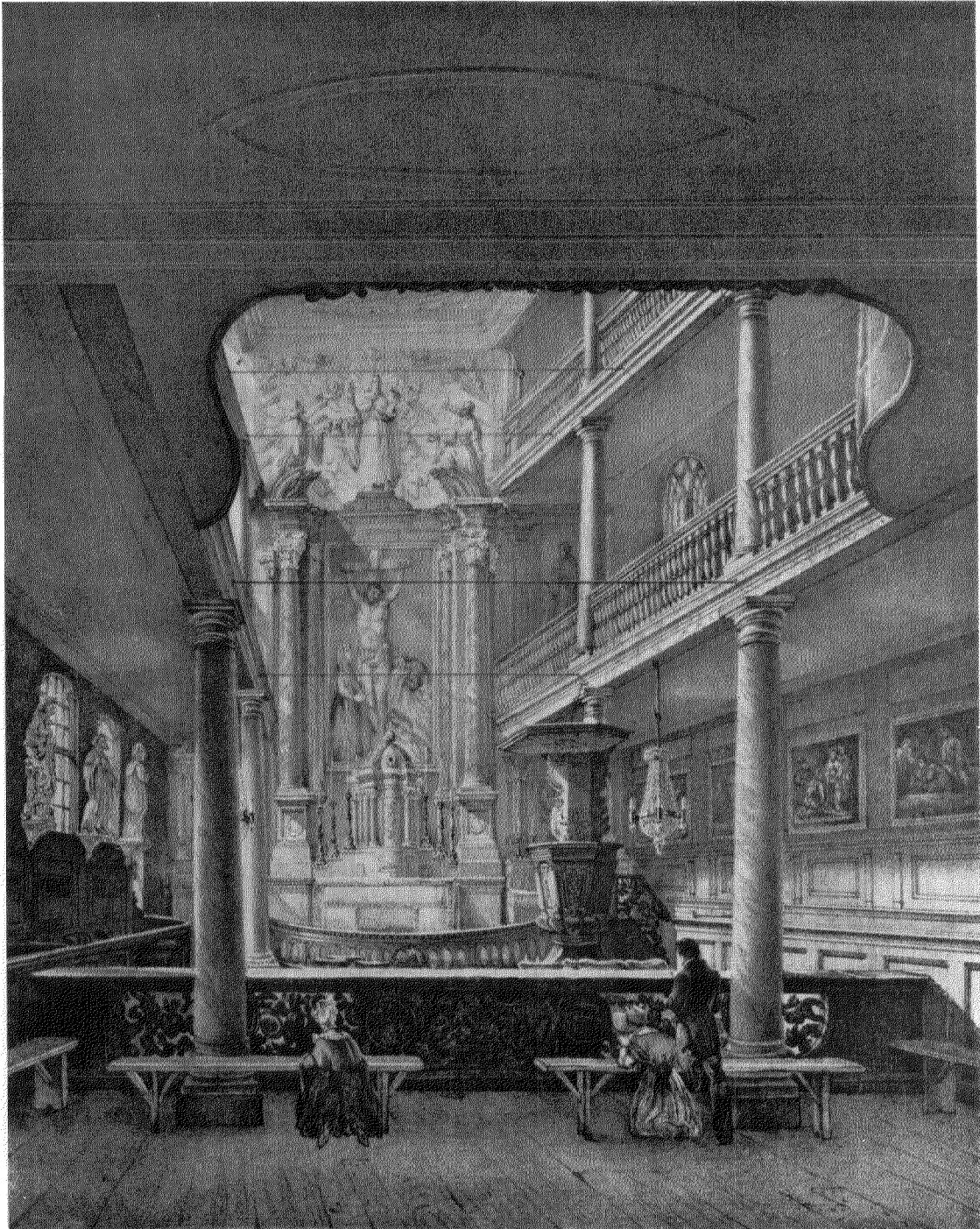
Fig. 11. Zolderkerk der Jezuïetenstatie, Raamgracht (no. 6-8), 1672. Plattegrond en doorsnede, schaal 1 : 400; opmeting en reconstructie H. J. Zantkuyl.

verbouwing van het huis Raamgracht 6 in 1886, kennen wij slechts de helft van de kerk. De kerk ging schuil achter een waardige doch eenvoudige woonhuisgevel. In zijn huidige verminkte toestand verraad deze nog duidelijk de hand van een bekwaam architect. Wij denken hierbij aan Philip Vingboons, die veel voor Katholieke families bouwde en aan wie ook, zoals wij zullen zien, de Begijnhofkerk is toe te schrijven. Deze architect woonde aan dezelfde gracht, schuin tegenover dit gebouw.

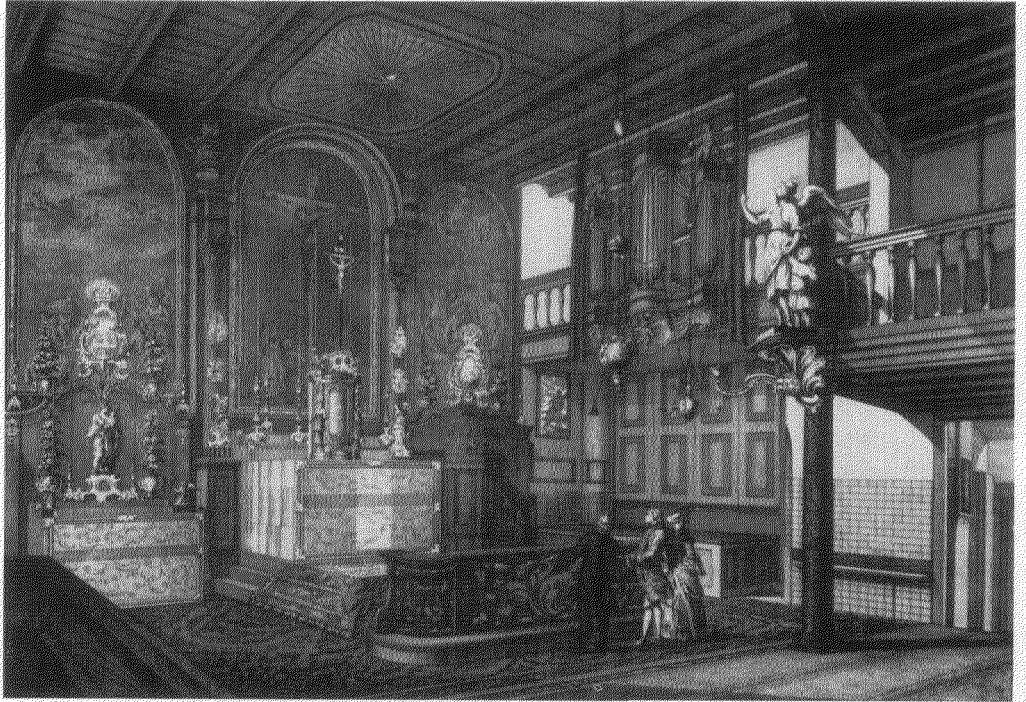
Hoewel deze drie kerken redelijke afmetingen bezaten en door balkons een groter aantal gelovigen konden herbergen, waren zij niet anders dan een betere, ruimere versie van de zolderkerken, die in de eerste helft van de 17de eeuw in verschillende huizen ingebroken waren, en van die, welke omstreeks het midden van de eeuw in nieuwe huizen werden ingericht.

Niet alleen de Roomsgezinden gebruikten dit type ruime zolderkerken. In 1668 bouwden de Brownisten een ruim pand achter de huizen aan de Barndesteeg, waar zij naar een oude tekening van het uitwendige te oordelen, op de verdieping een kerkruimte met galerijen of balkons bezeten moeten hebben⁴⁸.

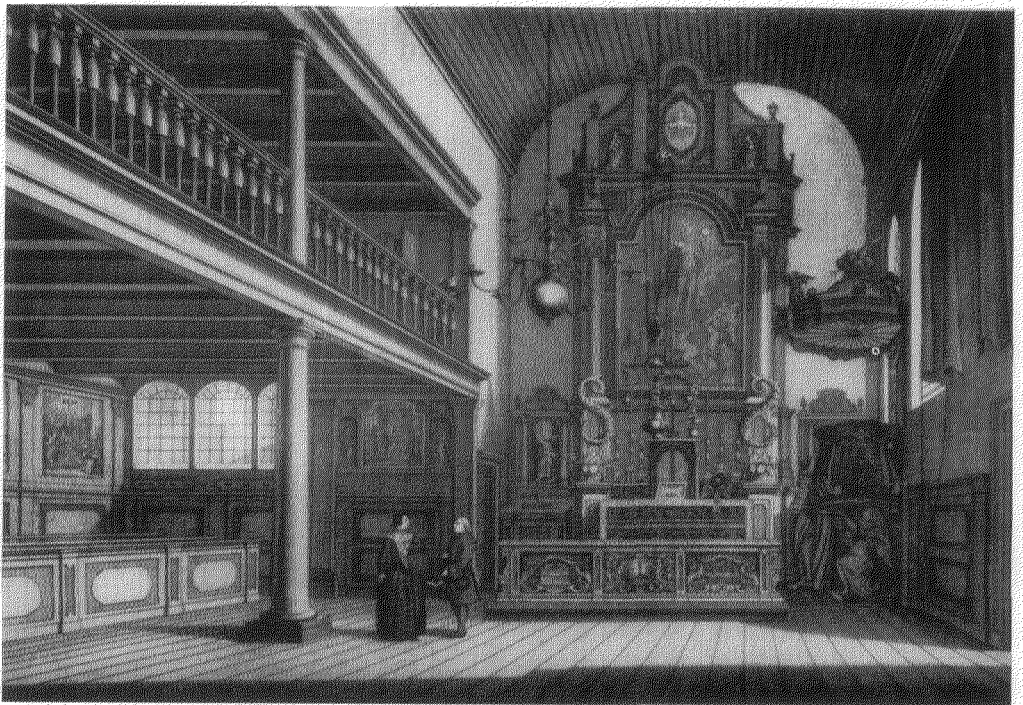
⁴⁸ *Maandblad Amstelodamum* 37 (1950), blz. 106.

Afb. 8. Augustijnerkerk „De Ster”, 1696, in de Spinhuissteeg; lithografie G. A. Berretta (1805—1860).

Afb. 9. „De Lelie”, N.Z. Voorburgwal; gravure C. Philips Jacobsz. naar tekening van H. Keun, 1761.

Afb. 10. „De Paauw”, Keizerstraat; gravure C. Philips Jacobsz. naar tekening van H. Keun, 1769.

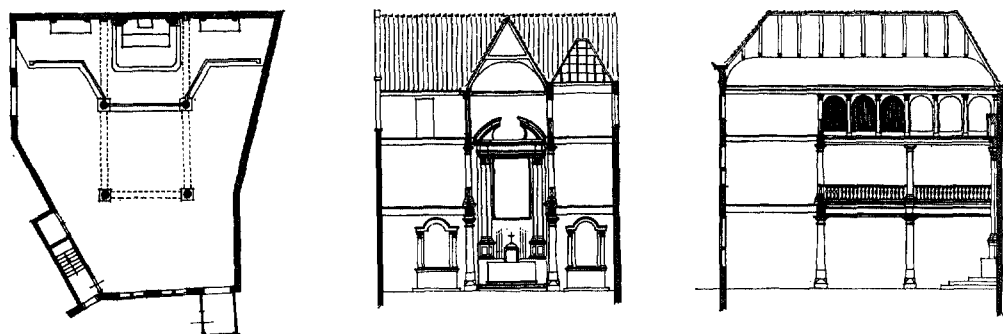

Fig. 12. Galerijkerk aan het Begijnhof, statie van pastoor David van der Meye, 1671. Plattegrond en doorsneden, schaal 1 : 400, reconstructie H. J. Zantkuyl.

De eerste galerijkerken der Roomsgezinden (1670-1680).

De oudste Katholieke galerijkerken zijn ontwikkeld uit de driebeukige galerijkerk, welk type echter niet zonder meer van de oudere Protestantse voorbeelden is overgenomen. De afmetingen zijn bescheidener en er is geen wijde middenruimte met galerijen eromheen. De galerijen hebben meer het karakter van door openingen onderling verbonden zolders, waar men langs de rand van de gaten in de vloer enige zuilen heeft geplaatst. Hierdoor is er nog minder dan bij de Protestantse schuilkerken van een ruimtelijke architectuur sprake. Het toevalselement en de vaak later toegevoegde decoraties, bepalen het karakter.

Bij de twee of drie zuilenstellingen, die de galerijen van het middenruimte afsluiten, ziet men meestal de Toskaanse zuil, zoals in de Doopsgezinde kerken; slechts een enkele keer is de Dorische zuil gebruikt. De zuilen missen ook hier de pedestaal; de balustrade is tussen de zuilen ingeklemd.

Een element, dat duidelijk van de zolderkerken is overgenomen, is de onvolledig ontwikkelde bovenste galerij, die zich veelal in de kap bevindt. Deze galerijen in de kap waren laag en de zuilen stonden dicht bij elkaar, zij dienden veelal als zangkoor en orgelgalerij. Soms waren er vensters opzij, zodat de bovenste galerij als lantaarn ging werken. Dit deed men voornamelijk in die gevallen, waar lichtinval van opzij onmogelijk was doordat één of beide zijmuren op de erf scheiding met de aangrenzende percelen stonden. Het hoge invallende licht gaf de Roomse galerijkerken een aparte sfeer. In verschillende kerken zien wij in het houten tongewelf over de middenbeuk een kleine koepel geplaatst.

De benedenste galerijen liepen bij de grote kerken niet tot de altaarwand door, zodat een soort pseudo-dwarsschip gevormd werd en een goed uitzicht op de altaren (meestal drie) aan de eindwand mogelijk was. Dit pseudo-dwarsschip was niet zo belangrijk dat het zich tot boven in de kerk doorzette. Het tongewelf over de middenbeuk, de galerij in de kap of de bovenste galerij liepen door tot de eindwand.

De oudste galerijkerken der Roomsgezinden zijn, voor zover wij kunnen nagaan, de kerk op het Begijnhof (1671) en de kerk op de Brouwersgracht (\pm 1670).

Doordat van de Begijnhofkerk de bouwrekeningen bewaard zijn gebleven, weten wij dat het gebouw in 1671 tot stand kwam onder pastoor David van der Mey ⁴⁹.

Het gebouw werd nieuw opgetrokken na afbraak van de bestaande huizen en het leggen van een nieuwe fundering, waarbij de rooimeesters het werk kwamen bezichtigen. De eerste steenlegging vond plaats op 4 juni 1671. Het timmerwerk geschiedde door mr. Dirck Claeszn., het metselwerk door Dirck Heeren en Jan Corneliszn. De kolommen werden geleverd door Dirck Pieters. In februari 1672 was het werk gereed. In de rekeningen staat op 28 maart een betaling van f 181.10 aan Philip Vingboons, die dus de architect geweest zal zijn. De eenvoudige gevels van dit gebouw passen goed in zijn latere werk (afb. 6).

Het altaar van de nieuwe kerk werd geleverd in 1675 door de timmerman Gerrit Rademaker, de beeldsnijder Harmen Pieters en de schilder

⁴⁹ Archief Begijnhof. I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 256. Van het inwendige van de kerk bestaat een gravure uit 1792 tijdens het bezoek van Bisschop Brancadoro.

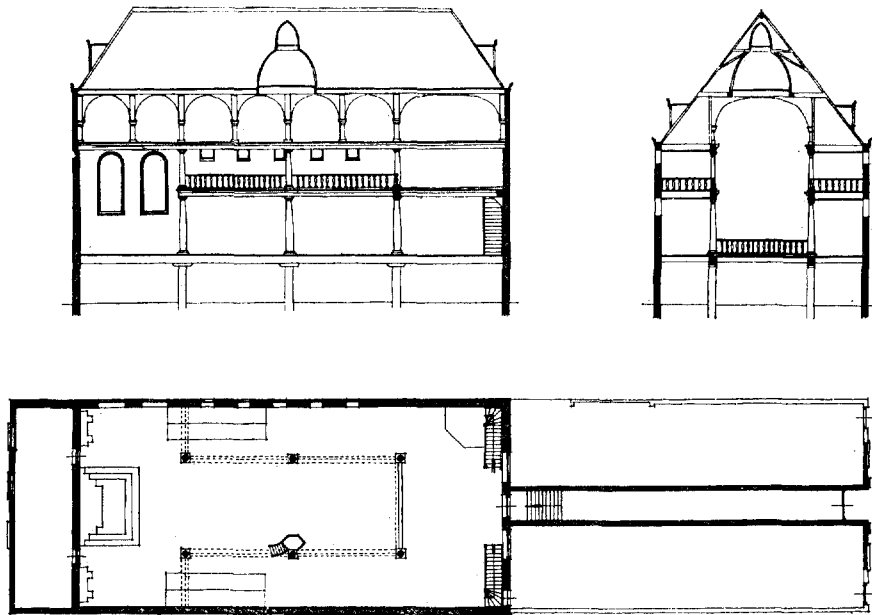

Fig. 13. Galerijkerk, statie van pastoor Justus Moederson aan de Brouwersgracht (nos 130-134), \pm 1670. Plattegrond en doorsneden, schaal 1 : 400; naar opmeting uit 1905 ten behoeve van een verbouwing; Archief Bouwen en Woningtoezicht, Amsterdam.

Dirck Kroock. Jan Gyseling werd betaald voor steenhouwerswerk.

In 1725 werd het gebouw enigszins gemoderniseerd. In een tijdvers in het stucwerk boven het altaar was dit jaartal te lezen. Het gebouw dat in 1793 nieuwe vensters gekregen had, werd in 1826 ingrijpend verbouwd. Men was eerst voornemens de kerk die tekenen van verzakking toonde, geheel te vernieuwen, welk plan door het uitblijven van steun van de regering niet doorging. Deze verzakking is eerst door de restauratie van 1950 opgeheven. In 1826 werd het huis aan de noordzijde bij de kerk getrokken, de onderkant van de galerijen van stucwerk voorzien en de galerij in de kap gemoderniseerd.

Dit voor een galerijkerk kleine gebouw (fig. 12) bezat een galerij, die aan drie zijden rond liep. Aan de vierde zijde, de kant van de N.Z. Voorburgwal, stonden drie altaren. Een galerij in de kap werd gedeeltelijk als lantaarn en gedeeltelijk als koor benut. Er zijn hier twee Dorische zuilenstellingen boven elkaar. De kroonlijst is boven de zuilen omgekornist. Het is opmerkelijk dat de ruimte geen verhoogde ligging heeft boven een onderverdieping.

De kerk aan de Brouwersgracht werd omstreeks 1670 gebouwd door de vermogende pas-

toor Justus Moederson, waarschijnlijk op het terrein met huis en loods (met slijpmolen), dat aan de weduwe van Pieter de Keyser toebehoorde⁵⁰ Reeds in de lijst van 26 kerken van 1681 wordt zij als groot aangeduid. Over het bouwen van deze kerk is merkwaardigerwijs niet gesproken in de Gereformeerde Kerkenraad, noch zijn er uit het stadsarchief gegevens over bekend. Van Heusen en Van Rijn, die vrijwel uitsluitend de priesters en niet de kerken bespreken, melden dat Justus Moederson „er een zeer grote kerk getimmerd heeft”⁵¹.

Langs drie zijden van de ruimte, die 18×12 m mat en die in 1953 geheel werd uitgesloopt, liep een hoofdgalerij (afb. 2; fig. 13). Aan de vierde zijde, de altaarwand, was een pseudo-transept gevormd. Boven de hoofdgalerij was er in de kap een lagere galerij met afstanden, tussen de zuilen. Oorspronkelijk zal deze galerij, die aan de zuidzijde is verbouwd tot lantaarn, licht gekregen hebben door dakvensters. In het tongewelf over het midden was een koepel aan-

⁵⁰ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 261.

⁵¹ Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en Gestichten van Amstelland, Noord-Holland, W. Friesland, Leiden 1721*, dl. 2, blz. 159.

gebracht. De kerkruimte lag niet op de begane-
grond, doch boven een onderverdieping en was
door een monumentale trap bereikbaar.

De derde en kleinste van de groep vroege
Katholieke galerijkerken is de „Krijtbergkerk”
aan het Singel. In 1653 werd deze Jezuïetenkerk
gesticht als huiskerk. In 1677 werd op het ach-
terterrein een nieuwe kerk gebouwd⁵². De bur-
gemeesters deelden de Gereformeerde kerkenraad
op diens verzoek mede, dat zij niets tegen deze
verbouwing konden ondernemen, omdat het een
achterhuis betrof. Aangezien de kerk van 1708
tot 1787 gesloten was, in welke tijd er hoogstens
tersluiks dienst kan zijn gedaan, doch geen ver-
bouwingen konden worden verricht, menen wij
dat de tekening van 1788, die de kerk na de her-
opening weergeeft, nog in hoofdzaak de 17de
eeuwse toestand uitbeeldt (afb. 7)⁵³. Bij de her-
opening werd de kerk op bescheiden wijze ge-
moderniseerd. Een zekere Engelbertz vervaardig-
de een nieuwe notenhouten communiebank en
een preekstoel. Waarschijnlijk is toen ook het
stucwerk vernieuwd⁵⁴. Bij een verbouwing in
1835 werden de huizen vóór de kerk vernieuwd,
waarbij de kerkruimte uitgebreid werd naar de
zijde van de straat en aan de voorzijde de nog
bestaande pastorie werd gebouwd. Tot aan de
algehele vernieuwing in 1884 bleef het grootste
gedeelte van de vermoedelijk 17de eeuwse kerk
staan, zodat er nog foto's van het interieur ge-
maakt konden worden⁵⁵. Het gebouw was blij-
kens de kadastrale kaart 12.5 m breed; aan weers-
zijden van de middenruimte bevond zich een
galerij, die op de gebruikelijke wijze aan de derde
zijde doorgelopen zal hebben. Het hoofdaltaar
stond niet tegen een vlakke achterwand, doch in
een aparte ruimte, die enigszins aan een koor
herinnert en die in 1788 in zijn geheel kan zijn
toegevoegd. Onder de galerijen aan weerszijden
bevonden zich kleinere zijaltaren. Boven de eerste
galerij was een galerij in de kap, die voor het
grootste gedeelte als lantaarn werd benut. Hier
waren twee Toskaanse zuilenstellingen boven
elkaar toegepast, waarbij de balustraden op de
gebruikelijke wijze tussen de zuilen waren in-
geklemd. De eigenlijke kerkruimte was, zoals uit

een beschrijving van een 19de eeuwse verbou-
wing blijkt, iets hoger gelegen.

De zolderkerken met galerijen.

De oudste Katholieke galerijkerken, de Begijn-
hofkerk (1671) en de kerk aan de Brouwers-
gracht (\pm 1670), hebben een groot aantal
kleinere kerken in hun bouwwijze beïnvloed. In
verscheidene gevallen hebben ruime zolderkerken
de vorm van kleine hooggelegen galerijkerken ge-
kregen, zoals waarschijnlijk de Dominicanerkerk
op de N.Z. Achterburgwal⁵⁶, die in 1884 ge-
heel verdwenen is met de bouw van de kerk van
P. J. H. Cuypers.

Door de vergunning voor een verbouwing, in
1736 door burgemeesters gegeven⁵⁷, en door de
beschrijving, die Wagenaar van het gebouw
geeft, zijn wij er enigszins over ingelicht. De
kerk nam de bovenverdiepingen in van een vrij
breed huis, waarvan het benedendeel bewoond
was. Bij de verbouwing in 1736 werd de trap
naar de kerk, die uitkwam in het voorhuis van
de woning, verplaatst naar een gang, die zich aan
de noordzijde van het gebouw bevond. De nieu-
we trap naar de kerk en naar de reeds toen aan-
wezige galerij werd dus buiten de eigenlijke kerk
geplaatst. Het blijkt, dat er reeds voor de ver-
bouwing van 1736 een tweede trap was aan de
achterzijde, aan de Nieuwstraat. Wagenaar meldt
over de kerk het volgende: „de Kerk zelve heeft
twee galeryen. Het Choor is op de tweede.
Boven, in 't midden der Kerke, staat een ruime
en lugtige Koepel, tegen welke eene bespotting
van Christus geschilderd is. 't Altaar dezer Kerk
is sierlijk gebouwd en heeft, ter weerszyde, nette,
geslingerde, houten kolommen”⁵⁸. Er zijn geen
afbeeldingen bekend van het inwendige van de
kerk, wel van het exterieur, dat echter in 1765,
 \pm 1820 en 1845 geheel vernieuwd werd. Voor
zover wij uit de gevels kunnen aflezen beperk-
ten deze vernieuwingen zich echter tot de gevel;
de erachter gelegen ruimteverdeling werd niet
gewijzigd.

Ook de kerk „De Lelie” aan de N.Z. Voor-
burgwal⁵⁹, tegenover het Begijnhof gelegen,
werd in 1736 verbouwd. Deze verbouwing is
echter, in tegenstelling tot de opvatting van Wa-

⁵² I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957),
blz. 236.

⁵³ Tekening interieur van de „Krijtberg” door A. de
Lelie, Anno 1788. Gem. Archiefdienst Amsterdam.

⁵⁴ H. J. Allard, *De Sint Franciscus-Xaveriuskerk,
De Krijtberg Amsterdam*, Maastricht 1883, blz. 144.

⁵⁵ Afgebeeld: H. J. Allard, *o.c.*

⁵⁶ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957),
blz. 244.

⁵⁷ *Groot Memoriaal*, X, 156-157.

⁵⁸ J. Wagenaar, *o.c.*, blz. 211.

⁵⁹ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957),
blz. 247.

genaar, die meent dat de gehele kerk vernieuwd werd, van geringe omvang geweest en heeft slechts betrekking gehad op een zijruimte, die grensde aan een in dat jaar vernieuwd huis aan de N.Z. Achterburgwal (nu Spuistraat) ⁶⁰. Deze kerk, waarvan wij het inwendige kennen uit een gravure uit 1769 (afb. 9) ⁶¹, en het uitwendige uit de kaart van de Amsterdamse Katholieke kerken van J. L. van Beek en C. van Waardt, ± 1810, en de afbeelding in de Geïllustreerde Wagenaar ⁶², is waarschijnlijk nog in de 17de eeuw tot stand gekomen. De kerk lag met haar lengte-as evenwijdig aan de straat boven twee ongelijke huizen, met één woonverdieping ⁶³. De kerkruimte had een zeer eenvoudige gevel aan de straat, waarin twee maal vier ramen geplaatst waren.

Inwendig bezat de kerkruimte waarschijnlijk aan drie zijden een smalle galerij. De kroonlijst was hier, evenals bij de Begijnhofkerk, boven de zuilen omgekornt. Doordat de galerijen en ook het tongewelf boven de middenbeuk niet tot de altaarwand doorliepen, was er een volledig dwarschip ontstaan. Aan de rechterzijde daarvan bevond zich een kleine nevenruimte, die in 1736 vernieuwd werd, welke ± 3 m diep en 4.5 m breed was en waarin zich, reeds voor de vernieuwing, beneden zitplaatsen bevonden en boven orgel en koor. Een dergelijke zijruimte zullen wij ook bij „De Boom” en de „Mozes- en Aäronkerk” aantreffen. De kerk kreeg daglicht door vensters in de voorgevel aan de Voorburgwal. Het eenvoudige houten tongewelf, de balklagen zonder stucwerk en de hoge ligging van de kerkruimte doen ons sterk vermoeden dat dit gebouw in de 17de eeuw werd opgetrokken.

Wellicht kunnen de schilderijen op de altaarwand hier enige aanwijzing geven. Volgens Wagenaar was van de schilderijen één van C. van Savoy uit 1656 en twee andere van Rozendaal uit 1674 ⁶⁴. Het zou niet geheel onmogelijk zijn dat de schilderijen van Rozendaal, waarmee waarschijnlijk de schilderijen aan de

zijkant zijn bedoeld, speciaal voor deze kerkruimte vervaardigd zijn. In dat geval zou de kerk kort na 1670 vernieuwd moeten zijn.

De kerk „De Paauw”, die in 1690 van de Zandstraat naar de Keizersstraat (no. 23) werd verplaatst, werd ondergebracht in een breed en diep pand met een gang aan de linkerkant ⁶⁵. De vrij lage kerkruimte bevond zich vermoedelijk ook boven woonvertrekken van de huizen aan de Keizersstraat. Wij kennen het interieur uit de gravure uit 1769 (afb. 10) ⁶⁶ en uit de beschrijving van Wagenaar. Een galerij liep langs één der lange en één der korte zijden. In de andere lange zijde, die vermoedelijk langs de gang liep, bevonden zich de vensters. Boven de galerij aan de korte zijde was in de ruimte van het tongewelf nog een tweede galerij aangebracht voor het zangkoor. Ook hier waren er twee Toskaanse zuilenstellingen boven elkaar.

Nog gedeeltelijk bewaard bleef de St. Nicolaaskerk, die de pastoor Jacob Tzul in 1695 deed bouwen aan de N.Z. Voorburgwal (no. 78) ⁶⁷. Hiertoe werd een huis gekocht, dat zich uitstrekte van de N.Z. Voorburgwal tot de Achterburgwal (nu Spuistraat 41a). Boven de kelder en de woonverdieping, bevond zich de kerk, die waarschijnlijk een hoofdgalerij en een zoldergalerij bezat (fig. 14). Deze lange doch smalle galerijen werden ondersteund door zes Toskaanse zuilen; de bovenste zuilenstelling en de vroegere galerij in de kap zijn nog terug te vinden in het huidige gebouw. De tegenwoordige toestand van het gebouw, dat in het begin der vorige eeuw aan zijn bestemming werd onttrokken, stelt ons niet in staat vast te stellen of de eerste verdieping ook tot de kerkruimte behoorde. Uit de omschrijving van Wagenaar, het grote getal der bezoekers en de analogie met andere kerken, menen wij te mogen opmaken dat de kerkruimte twee verdiepingen besloeg. De ingang van de kerk was aan de zijde van de Achterburgwal, de ingang van de woning aan de kant van de N.Z. Voorburg-

⁶⁰ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 265.

⁶¹ H. Keun en Caspar Philips Jacobsz., 1769. Tekening voor deze gravure uit een serie B. in de Collectie van Chr. van Eeghen. De situatie van deze kerk wordt op de 18de eeuwse schutterskaart (Gem. Archiefdienst Amsterdam) niet geheel juist weergegeven.

⁶² B. J. M. de Borst, *Bijdr. Bisd. Haarl.* 14 (1887), blz. 450, I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 258. H. W. Alings, „Een Jansenistenkerk in de Spuistraat, gewijd aan St. Nicolaas”, *Maandblad Amstelodamum*, 41 (1954), blz. 78.

⁶⁰ *Groot Memoriaal*, X, 118-119.

⁶¹ H. Keun en Caspar Philips Jacobsz., 1769. Gravure uit een serie, A.

⁶² Gem. Archiefdienst Amsterdam. Exemplaar van J. Wagenaar, *o.c.*, met schetsjes in de marge. I. H. van Eeghen, *Maandblad Amstelodamum* 46 (1959) Januari-nummer.

⁶³ J. C. de Loos, *o.c.*, blz. 50. Omschrijving van de verkoop van de oude kerk na de ingebruikneming van de nieuwe in 1821.

⁶⁴ J. Wagenaar, *o.c.*, blz. 213.

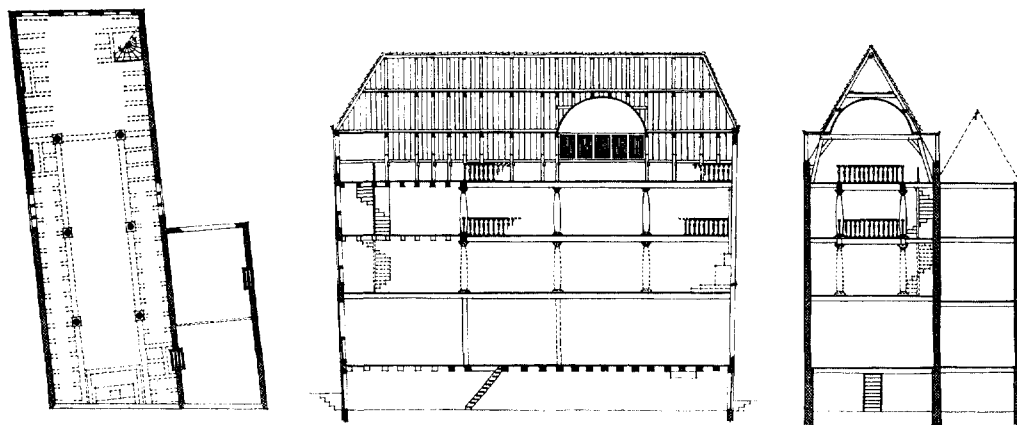

Fig. 14. Zolderkerk met galerij, statie van pastoor Jacob Tzul, N.Z. Voorburgwal (no. 78)-Spuistraat (no. 41a), 1695. Plattegrond en doorsneden, schaal 1 : 400; opmeting en reconstructie H. J. Zantkuyl.

wal. Een smal huis aan de rechterzijde van de kerk werd bij het complex getrokken en diende als pastoorswoning.

De grote galerijkerken uit het einde der 17de eeuw.

De drie grootste galerijkerken der Roomsgezinden, die op het eind der 17de eeuw tot stand kwamen, waren de kerk „Het Boompje” (1676), de „Mozes- en Aäronkerk” (1685) en de kerk „De Ster” (1696). Deze drie kerken bevonden zich in het gebied, dat grensde aan de grote stadsuitleg van 1660, en dienden om de bevolking van dit nieuwe gebied, dat geen Rooms-Katholieke kerken bezat, op te vangen.

De Franciscanerkerk „Het Boompje” in de Kalverstraat, die in 1650 vernieuwd was, onderging in 1676 een grote uitbreiding, waarbij

het gebouw werd doorgetrokken tot aan het Rokin⁶⁸. In de onder de kerk gelegen verdieping, die diende als woning voor de geestelijken, waren de bouwmuren van de huizen, die voor 1676 aan het Rokin stonden en die ongelijk van breedte waren, voor het onderste deel gehandhaafd. Op deze bouwmuren werden de zuilen van de kerk geplaatst, waardoor de galerij aan de rechterzijde iets breder was dan die aan de linkerzijde. Waarschijnlijk heeft men in 1676 de kerk gebouwd achter de gevels van de bestaande huizen, daar er eerst op 5 november 1676 door de Gereformeerde kerkenraad wordt ge-

klaagd over de nieuwe kerk op het Rokin en op 12 november wordt bevestigd dat er diensten worden gehouden (fig. 15).

Solide zijn de gevels van de huizen, nadat de kerk erachter gebouwd was, niet meer geweest, want een acte in het notarieel archief (Notaris Noblet van 3-4 augustus 1728 zegt ons het volgende: „Dirk Borsman en Willem van Diede, stadsmetselaars en timmerbasen, en Pieter Hesseling en Abraham van Willige, rooymeesteren mitsgaders Pieter de Moyelles, mr. timmerman en Cornelis Knyff, mr. metselaar verklaren ter requisitie van d'Eerwaardige Heer Josephus de Longas, Rooms-priester in de kerck 't Boomken, dat zij op order van de h.h. Burgermeesteren de kerck nauwkeurig hebben geinspecteerd en bevonden dat zij was geheel en al bouwvallig en gansch niet buiten gevaar, dat ze niet gerepareert maar geheel verniewt moet worden, dewijl de fondementen gantsch onbekwaam zijn”⁶⁹.

Wagenaar vermeldt: „'t Gebouw is, voor eenige jaren van binnen fraai vertimmerd, en, op 't Rokin, voorzien van eenen breedten achtergevel”⁷⁰. Wij vermoeden dat de vernieuwing van de kerk door Josephus de Longas inderdaad slechts de gevel betrof, die het jaartal 1730 droeg, en dat de werkzaamheden aan de kerkruimte zich hebben beperkt tot het moderniseren van het interieur, waarbij het gewelf en de galerijen werden voorzien van stucwerk, in welk stucwerk eveneens het jaartal 1730 stond. De

⁶⁸ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.* 64 (1957), plz. 231.

⁶⁹ J. F. M. Sterck, „Het Boompje te Amsterdam”, *Jaarboek Amstelodamum*, 9 (1911), blz. 149.

⁷⁰ J. Wagenaar, *o.c.*, blz. 211.

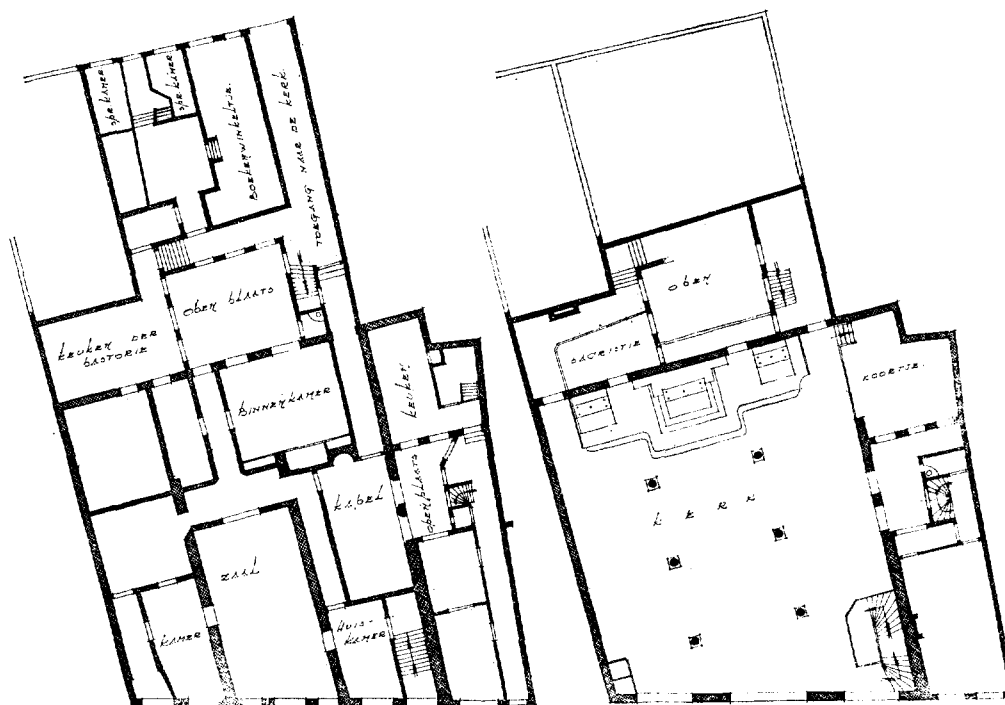

Fig. 15. Galerijkerk der Franciscanen, „De Boom”, 1676, Kalverstraat (no. 213-215)-Rokin (no. 168). Plattegronden van onderverdieping en van kerkruimte begane grond, schaal 1 : 400. Naar opmeting uit 1900, vervaardigd ten behoeve van voorgenomen uitbreiding, archief Kerk de Boom, Admiraal de Ruyterweg, Amsterdam.

gebreken van 1728 betroffen de fundering. Wanneer niet alleen de gevel, doch de gehele kerk verzakt was geweest, zou een algehele vernieuwing hebben plaats gevonden, waarbij de onregelmatige indeling van de benedenverdieping, die zich voortzette in de bovenbouw, zou zijn vermeden. Deze onregelmatige indeling, die op de opmeting van 1900 is te constateren, kan niet ontstaan zijn door verbouwingen na 1730, aangezien de meeste vertrekken blijkens foto's 18de eeuwse interieurs bezaten. De kroonlijsten tussen de galerijen waren boven de zuilen omgekornd evenals in de Begijnhofkerk en „De Lelie”.

De lijst van Roomse kerken uit de „Wegwijzer door Amsterdam” uit 1713, die de Mozes- en Aäronkerk als grootste noemt, vermeldt, als tweede „De Boom” met de woorden: „Een andre meede zeer ruime, komt ons voor in de Kalverstraat by de Regulierstooren, daar de Boom uithangt; deze is meede ruim en sierlijk, en strekt zich van de Kalverstraat, tot op het Rokin: hier is meede een Minderbroeder”. Uit dit alls blijkt, dat het fraaie gebouw, dat in 1924 gesloopt werd, in hoofdopzet nog 17de eeuws was.

Het inwendige, bekend uit een 18de eeuwse gravure en foto's, voor de afbraak vervaardigd⁷¹, toont een opbouw van twee galerijen boven elkaar, die aan drie zijden rondliepen. Het was de eerste Roomse kerk, die twee galerijen boven elkaar bezat. De onderste galerij liep niet in volle breedte door tot de altaarwand, zodat ook hier een bescheiden pseudo-dwarsschip was ontstaan. Rechts bevond zich een kleinere uitbouw voor het vrouwenkoor (afb. 5).

De kerkruimte van 15.5×17 m werd overdekt door een tongewelf en bezat een galerij in de kap, die gedeeltelijk als lantaarn zal hebben gediend. De oorspronkelijke toestand van het bovenste deel is niet meer vast te stellen, omdat er in 1730 veel gewijzigd werd. Van de gravure met berijmd onderschrift, die na de vernieuwing van de kerk werd uitgegeven, bleef een voortekening bewaard (afb. 5)⁷², die de middenbeuk

⁷¹ L. M. Wetering, 't Boompje, kerk van St. Franciscus van Assisië, Amsterdam 1911.

⁷² Museum Amstelkring. Tekening voor een anonieme gravure; „Nauwkeurig gezigt van de Nieuwe

nog door een tongewelf overdekt toont. Waarschijnlijk heeft men in het bestaande tongewelf in 1730 een meer gedrukt stucgewelf aangebracht. Met zijn twee galerijen en lantaarn bezat deze ruimte een grote hoogte. In grondvlak was hij groter dan de andere Roomse kerkruimten.

Lang zou „De Boom” niet de grootste Katholieke kerk van Amsterdam blijven. In 1685 begon men aan de vernieuwing van de andere Franciscanerkerk op zo grootscheepse wijze, dat zij „De Boomkerk”, waarmee zij veel overeenkomst vertoonde, in afmetingen nog zou overtreffen.

De nieuwe Franciscanerkerk, aan de Joden Breestraat, naar de huizen waarachter hij schuil ging, de „Mozes- en Aäronkerk” genaamd, die in 1685 door Cornelis de Vroom werd begonnen en die eerst in 1691 na grote moeilijkheden voor kerkdiensten opengesteld mocht worden, bleef lange tijd de grootste Katholieke kerk van Amsterdam⁷³. Dit in 1839 vernieuwde gebouw is ons bekend uit een viertal 18de eeuwse gravures (afb. 3 en 4). Deze ruime kerk, van $\pm 25 \times 14$ m, kwam in afmetingen de grote galerijkerken uit de eerste helft der 17de eeuw nabij. De zoldering gaf een indeling in drie beuken te zien. De galerijen van de lange zijde waren vlak afgedekt, de brede middenruimte had een houten tongewelf, dat tot de eindwanden doorliep en aan de altaarzijde was voorzien van een kleine koepel. Aan de korte zijde tegenover de altaarwand was boven in dit tongewelf nog een balkon geplaatst voor koor en orgel. Er waren twee volledige galerijen boven elkaar, die gelegenheid boden voor het plaatsen van drie Toskaanse zuilenstellingen boven elkaar met tussen de zuilen geklemde balustrades. De onderste galerij hield

verbouwde Rooms Catholyke Kerk 't Boomtje genaamd te Amsterdam”. Afgebeeld: J. Kalf, *o.c.*, J. F. M. Sterck, *Het Boompje te Amsterdam*. *Het Huis Oud en Nieuw*, 9 (1911), blz. 92.

⁷³ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 232. Dalmatius van Heel en Bonfilius Knipping, *Van schuilkerk tot zuilkerk*, Amsterdam 1941.

⁷⁴ Twee grote gravures uit het midden der 18de eeuw behoren bij elkaar. De een geeft een gezicht naar de altaarwand, de ander naar de tegenoverliggende zijde. Een gravure van A. Hulk en J. L. van Beek uit 1784 geeft een processie in de kerk weer. Een kleine gravure uit 1792 werd vervaardigd ter ere van Bisschop Brancadoro. De belangrijkste verandering, vergeleken met de andere gravures is het dichte paneelwerk, dat de belustrades van de galerijen vervangen heeft, en het verdwijnen van het koororgel.

op voor de altaarwand en vormde een pseudo-transept. Aan de rechterzijde was aan dit pseudo-transept een tweede orgelgalerij en zangkoor toegevoegd op gelijke wijze als bij de „Boomkerk” voorkwam. Ook bij dit gebouw lag de kerkruimte niet op de beganegrond, er onder was een verdieping voor de woonvertrekken van de geestelijken.

Het gebouw is in de 18de eeuw enigszins gewijzigd; de oorspronkelijke balustrades, die op de galerijen stonden, zijn vervangen door dichte panelen en een wand achter de galerijen is voorzien van vensters, waardoor de lichtinval anders werd. Een van de schoonste stukken, die aan de ruimte werden toegevoegd, was de enorme altaarwand, die met de drie altaren één decoratief geheel vormde. De fraaie schilderijen van Jacob de Wit speelden een belangrijke rol in deze rijke Barok-ornamentatie. Tegen de wanden onder de galerijen waren in de 18de eeuw de afbeeldingen van de kerkvaders aangebracht. Het gebouw zal in zijn oudste vorm een vrij eenvoudig karakter bezeten hebben.

De laatste grote galerijkerk, die in de 17de eeuw voor de Katholieke eredienst werd gesticht en die wij uit afbeeldingen kennen, was het nieuwe gebouw van de Augustijnerstatie „De Ster”. De ruime kerk in het huis, dat Jacob van Loon had doen bouwen aan de O.Z. Achterburgwal (no. 81), werd langzamerhand te klein. In de Spinhuissteeg werden in 1696 enige panden aangekocht en vertimmerd tot kerk⁷⁵. Waarschijnlijk heeft de door Wagenaar gebruikte term „vertimmerd” hier betrekking op een algehele nieuwbouw. De nieuwe kerk besloeg een vierkant grondstuk van $\pm 14 \times 24$ m; de situatie, die wij reeds afgebeeld vinden op de Oude Schutterskaart van ± 1700 ⁷⁶ bleef blijkens de oudste kadasterkaart tot aan de verbouwing van 1848 ongewijzigd. Het hoge gebouw bezat aan drie zijden twee galerijen boven elkaar (afb. 8)⁷⁷. Aan de vierde zijde stond in het midden het grote altaar; onder de galerijen van de zijbeuken bevonden zich de kleine zijaltaren. Voor een pseudo-dwarsschip was hier niet voldoende ruimte. Ook hier zien wij drie Toskaanse zuilenstellingen boven elkaar. De kerkruimte was, voor

⁷⁵ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 241.

⁷⁶ Gem. Archiefdienst Amsterdam.

⁷⁷ Interieur tekening van Lamberts, 1836. Amsterdam, Coll. Dreesman. Litho ± 1840 P. A. Beretta. Gevel Geïllustreerde Wagenaar.

zover wij kunnen nagaan, op de beganegrond gelegen, de pastorie bevond zich in een normaal huis aan de linkerkant.

De kerk ontving het daglicht door vensters in de achtergevel achter de galerijen. De gevel aan de Spinhuissteeg was aan de onderkant gesloten, doch bezat aan de bovenzijde enige ramen, die op de galerij uitkwamen (afb. 6).

Een waarschijnlijk eveneens belangrijk kerkgebouw uit het laatste kwart der 17de eeuw waarvan wij weinig weten, was dat van de Augustijnerstatie, „De Posthoorn”. Dit gebouw verrees in 1687 achter de huizen aan de Brouwersgracht, hoek Prinsengracht en werd in 1698 uitgebreid⁷⁸. Wagenaar (1765) vermeldt dat het gebouw „nog voor weinige jaaren, merkelyk vertimmerd”⁷⁹ is. De kerk was volgens dit schrijven ruim en bezat twee galerijen boven elkaar. Een kleine derde galerij was voor het koor bestemd. Helaas hebben wij nog geen afbeelding kunnen achterhalen van het interieur van de kerk, die afgebroken werd na de bouw van de nieuwe aan de Haarlemmerdijk van P. J. H. Cuypers in 1863.

Niet alleen bij de Roomsgezinden bleef het driebeukige galerijkerk-type, naar behoefte gewijzigd, in trek doch ook bij anderen. Dit blijkt

⁷⁸ I. H. van Eeghen, *Bijdr. Bisd. Haarl.*, 64 (1957), blz. 240.

⁷⁹ J. Wagenaar, *o.c.*, blz. 213.

bij de Doopsgezinde kerk „De Zon”, die in 1664 werd ingericht in een brouwerij op de hoek van het Singel en de Blauwburgwal en in 1683 achter de huizen geheel werd vernieuwd⁸⁰. In het gebouw bevindt zich tegenwoordig een veilingslokaal. Hier zien wij de gebruikelijke aanleg met een galerij aan beide lange zijden, een verbindingsgalerij aan een korte en een driebeukige aanleg in de zolder door een doorlopend tongewelf over het middendeel.

Deze, nu helaas verdwenen, grote galerijkerken stammen van het driebeukige type af, waarvan de Remonstrantse en Lutherse kerken de oudste voorbeelden waren. Evenwel heeft men bij de opeenstapeling van zuilenstellingen steeds Toskaanse of Dorische zuilen gebruikt en nimmer Ionische, zoals de beide eerstgenoemde kerken te zien gaven. Hiermede heeft men het voorbeeld der eenvoudige Doopsgezinde kerk gevolgd. Bovendien staan de zuilen nooit op pedestals. Ook de weinig klassieke verbinding tussen de zuilen en de balustraden bewijst hoe ver de interieurs dezer kerken afstonden van de grote architectuur. Wij komen dan ook tot de conclusie, dat deze ontwikkeling in Amsterdam zelfstandig is verlopen en niet beïnvloed is geworden door architectuurvoorbeelden elders.

⁸⁰ C. J. Stöer, *Jaarboek Amstelodamum* 11 (1913), blz. 151.

SUMMARY

SEVENTEENTH CENTURY CHURCHES OF AMSTERDAM

BY IR. R. MEISCHKE

At the beginning of the seventeenth century the municipality erected three churches for the established Reformed Church: the Zuider-, Wester-, and Noorderkerk, in which Protestant ecclesiastic architecture reached its climax. Shortly afterwards, between 1630 and 1640, it became possible for the dissident Protestant denominations to build some large churches.

These churches were built on a practically rectangular plan with galleries on three sides, sometimes in two tiers, which accounts for the name: gallery churches. The pulpit was placed against the fourth wall which was pierced by large windows and had no galleries. Despite the similarities which these churches showed as regards function and details, two different types of building may be distinguished. In one group

which includes the Remonstrant (1629) and Lutheran (1631) churches, the original three-aisled plan is still in evidence. It has been influenced by the Zuiderkerk. The second group which comprises the two Mennonite churches (1635 and 1639), is a more centralized type of building. It is more sober in detail and only Tuscan columns have been used here.

The first gallery churches at Amsterdam exerted considerable influence on the construction of the large churches which were built in the third quarter of the seventeenth century. Internally, the established type was adhered to, but monumental façades altered its outward appearance. The two great synagogues which were erected on the J. D. Meyerplein shortly after 1670, derive from the three-aisled type of gallery church; the

Round Lutheran Church on the Singel (1668) is based on the concentrated type.

The Roman Catholics were forced to worship in secret longer than the other denominations which did not conform to the established national Church. Roman Catholic services took place in small churches, housed in private dwellings, as late as the third quarter of the seventeenth century. We may assume that the other denominations also worshipped in private houses in the sixteenth and early seventeenth centuries.

Two types may be distinguished: the „kamerkerken” (litt. room churches) and „zolderkerken” (attic churches). The former category developed from the services, held at a domestic altar in the great hall which occurred in every stately residence. Of the earliest Roman Catholic church, built at Amsterdam after the reformation in 1658 (number 162, Vinkenstraat), fragments have survived. It consisted of one hall, a form which had evolved from the room church. This type did not develop further at Amsterdam. Only a limited number of churches of very modest dimensions were built on this plan.

The attic churches were meeting-places in buildings which had been acquired by purchase by a member of the clergy or a parishoner for that particular purpose. A connection between the upperstoreys was brought about by means of apertures in the floors. The construction of new houses for the meetings of Roman Catholics gradually came to be tolerated only after about 1640. They were built as attic churches from the start and were very numerous at Amsterdam. Only one of these churches survives, viz. „Onze

Lieve Heer op Zolder”, which was completed in 1663 and altered in 1740.

Not until about 1670 was it possible for Roman Catholics to build larger gallery churches which, occasionally, had galleries in two tiers. This group comprises the Begijnhofkerk (1671), the church on the Brouwersgracht (about 1670), the Krijtbergkerk (1676), „de Boom” (1676), the Mozes- en Aäronkerk (1685), and „de Ster” (1696). Although these buildings betray influences of the large gallery churches of the three-aisled type, some elements which are eminently characteristic of Roman Catholic churches are in evidence. The following features which have probably been borrowed from the earlier attic churches, are peculiar to the abovementioned type of church:

1. A narrow nave, often equalling the galleries in width.
2. A gallery, contained in the roof, which served at the same time as choir-gallery and lantern.
3. A pseudo-transept which arose in consequence of the fact that the lower gallery was cut short where it approached the altar wall, which was mostly occupied by three altars.
4. The basement or groundfloor being used as living quarters.

In addition to these, fairly spacious, Roman Catholic gallery churches, Amsterdam had numerous smaller churches that were even more closely related to the attic churches than the large ones. They were just good-sized attic churches, provided with narrow galleries.

ENIGE BESCHOUWINGEN OVER DE BEURS VAN BERLAGE

DOOR

P. SINGELENBERG

Toen in 1902 de nieuwe Amsterdamse koopmansbeurs van de bouwmeester H. P. Berlage Nzn. vrijwel voltooid boven de het bouwterrein omgevende schuttingen uitkwam, konden vele architecten, verdedigers van het bouwen „in stijl” en het publiek pas zien en begrijpen, dat dit gebouw een verloochening van en een aanval op de 19de eeuw was.

Berlage had evenwel reeds in 1896, dus twee jaren voor met het bouwen van de beurs een begin werd gemaakt, zijn vakbroeders voorgehouden bij het ontwerpen van bouwwerken niet langer bij de in stijlprentenboeken vastgelegde analyses van de stijlen uit het verleden te rade te gaan. Alleen dan kan werkelijke bouwkunst, die als zuivere kunst van nuttigheid met de middeleeuwse vergelijkbaar is, geschapen worden¹.

De niets vermoedenden werden wederom gewaarschuwd met de ontwikkeling van zijn beursplannen, waarin de aan verschillende neo-stijlen gewende ogen alleen opmerkten, wat zij gewend waren te zien. Dit was mogelijk, omdat een zeker traditioneel element in de snel op elkaar volgende ontwerpen behouden bleef. De eigen ontwikkeling, die zich daarbij tussen 1896 en 1898 in Berlage voltrok, kon de niet op verrassingen ingestelde waarnemers gemakkelijk verborgen blijven, totdat de beurs er als een niet te loochenen en weg te denken getuigenis stond.

Dit gebrek aan visie op een nieuwe stijl kan zijn tijd niet wel verweten worden, omdat het in de aard van elke ontwikkeling ligt. De roerige krantenartikelen van 1903, het jaar waarin de

¹ De auteur brengt dank aan de heer M. Heijder, chef van de *Koopmansbeurs* te Amsterdam, voor het ter beschikking stellen van archivalisch materiaal en voor zijn welwillendheid het gebouw uitvoerig te tonen. Eveneens wordt met erkentelijkheid vermeld, dat de Directeur van de Dienst der Havens en Handelsinrichtingen een volledige reeks plattegronden ter beschikking stelde.

„Over Architectuur”, *Tweemaandelijks Tijdschrift*, 2, (1896), blz. 233-234. Opmerkelijk is de ideële vergelijking met de middeleeuwse kunst.

beurs op 27 mei geopend werd, spreken over een kazerne, een graanpakhuis, een gevangenis en een olifant. Het *Handelsblad* maakt een gunstige uitzondering door het gebouw met het Dogenpaleis te vergelijken, maar het algemene gevoel komt beter tot uiting in *Het Nieuws van den Dag*, waarin J. Knoppers W. Kzn. rijmt:

„De Nieuwe Beurs, dat Kunstgedrocht,
— Och, of ik *w* voor *d* mocht schrijven! —
Zal, hoe men 't zich ontveinzen mocht,
Zoolang ze staat foeileelijk blijven;
Maar is hieraan niet véél te doen,
Toch, Vroede Vaadren, wil ik even
U dit ter overweging geven:
Bedekt haar dra met klimopgroen!”

Deze vegetatieve mantel van afkeer is de beurs gelukkig niet omgelegd. Er waren nog voldoende begrijpenden, die met *De Amsterdammer* meenden:

„Wat elk beschouwer op de eerste plaats in dit gebouw moet treffen, is de algeheele afwezigheid van banale hulpmiddelen, van vormen zonder grond en rede overgenomen van vroegere kunsttijdperken, waar het werk van vele hedendaagsche architecten nog zoo rijk aan is en waarmede bij niet deskundigen een zoo gemakkelijk succes wordt verkregen.”

Nog duidelijker geeft Berlage zelf aan, hoe hoog hem het slap en onorganisch plakken van Gotische en Renaissance motieven op ruimtesluitingen, die dikwijls van weinig zin voor ruimteschepping getuigden, heeft gezeten door uit de kracht van zijn overtuiging te verklaren: „De 19de eeuw was de eeuw der leelijkheid. Onze grootouders, onze ouders en wijzelf hebben geleefd en leven nu nog in een omgeving, zoo leelijk als er vroeger geen is geweest.”²

Het is de begrijpelijke reactie van een kunstenaar, die de manier van het bouwen „in stijl” doorzag en zich daarbij keerde tegen een onder de maat zijnde kwaliteit. Wij moeten ons hierbij

² „Beschouwingen over Stijl” opgenomen in *De Beweging*, 1, (1905), werd later gebundeld in *Studies over Bouwkunst, Stijl en Samenleving*, Rotterdam (1910), blz. 48.

duidelijk bewust maken, welk bouwen het laatste kwart van de 19de eeuw in Nederland overheerste. Het kwam nog op zijn best tot uiting in het werk van Eugen Gugel, de leider van een vroegere Delftse school. Deze in 1905 op 73-jarige leeftijd overleden architect³ ontwierp het Haagse Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, de studenten-sociëteit „Minerva” te Leiden (beide in de jaren 1875-1876) en, met F. J. Nieuwenhuis, het Utrechtse universiteitsgebouw (1894). Het was de tijd, waarin Muysken het kasteel Oud-Wassenaar, vol van onvruchtbare grandeur, schiep (1876-1879) en waarin te Amsterdam de nieuwe Stadsschouwburg door Jan Springer (1892-1894), het Stedelijk Museum door A. W. Weissman (1895) en het postkantoor (1899) door C. H. Peters ontworpen werden⁴.

Berlage onderscheidt zich in deze vijf en twintig jaren niet van de besten onder de neo-bouwers. Met T. Sanders bouwt hij een Panopticum in de Amstelstraat (1881) en het winkelpand van Focke & Meltzer (1885), beide in Amsterdam. Zij passen hierbij een weloverwogen Italiaanse Renaissance toe, die plaats maakt voor de Hollandse als Berlage in 1887 het interieur van het proeflokaal „t Lootsje” te Berlijn moet inrichten. Een gevelontwerp voor de Dom te Milaan toont in hetzelfde jaar een grondige bestudering van de Italiaanse Gotiek. Een architectonische fantasie in 1888 verraadt duidelijk het Cuypse schilderachtige in de bouwkunst, waarbij niet alleen gebruik wordt gemaakt van bepaalde groeperingen en de daaruit voortkomende schaduwen, maar ook van een uit de kleur van het materiaal voortkomende toon⁵.

Men vraagt zich af in hoeverre Berlage zich, tien jaren voor de beursbouw begint, van een roeping bewust is geweest. Zijn al dan niet uitgevoerde ontwerpen tonen het niet. Een met de eerste prijs bekroonde inzending voor de in 1888 door de Maatschappij tot Bevordering der Bouw-

kunst uitgeschreven prijsvraag heeft als motto:

„Es bildet ein Talent sich in der Stille,
Ein Charakter in den Strom der Welt.”⁶

Geeft hij hiermede te kennen, dat hij idealen zoekt, die hij kan dienen? Het is nog niet wel uit te maken en het ontwerp, dat onder dit motto ingezonden werd, biedt geen enkele steun⁷. Al kunnen wij zijn ontwikkeling nog niet op de voet volgen, het staat vast, dat hij is gaan strijden voor een nieuwe bouwkunst in een nieuwe samenleving. Het eerste duidelijke gevolg van deze groei is af te lezen in de tussen 1896 en 1898 ontstane ontwerpen voor de nieuwe koopmansbeurs te Amsterdam. De nieuwe maatschappij moest, zoals Berlage herhaaldelijk in zijn geschriften zegt, de socialistische zijn.

Er zijn auteurs, die hieruit een tragedie in Berlage's leven putten. Just Havelaar zegt in zijn monografie over de bouwmeester:

„Innerlijk werd hij gestuwd door de religieuze en sociale idealen van de nieuwe democratie . . . maar hij had de bouwwerken te scheppen van het moderne kapitalisme en zijn meest geniale schepping bleef . . . een veste van den modernen wereldhandel, van dien handel, die allerminst cultureele kracht ontwikkelde en allerminst de éénheid der wereld mogelijk bleek te maken.”⁸

Wij mogen ons toch wel afvragen of dit niet een poging is om een vie romancée te geven. Berlage spreekt wel over het kapitalisme, maar dan over de funeste invloed ervan op de 19de eeuwse cultuur. Hij steunt de sociaal-democraten, maar ziet de vakverenigingen nog als een door de nood gedwongen scheiding, omdat zij slechts uit één klasse, die der beroepsarbeiders, bestaan⁹. Berlage streeft als een idealist en niet als een politicus naar de eenheid van geestelijke en stofelijke belangen. Hierin treft het bouwen van een nieuwe Amsterdamse koopmansbeurs aan het einde van de 19de eeuw ons niet als een tragische noodzaak. Al was het nog geen tempel voor de

³ Curriculum vitae in het *Bouwkundig Weekblad*, 25, (1905), blz. 270-271.

⁴ P. J. H. Cuypers, die op een geheel ander niveau werkte, is hier opzettelijk buiten beschouwing gelaten.

⁵ Voor een kort overzicht van zijn werken en ontwerpen van vóór 1898: Jan Gratama, *Dr H. P. Berlage, bouwmeester*, Rotterdam, 1925, blz. XL-XLI. Voor afbeeldingen (behalve het Panopticum en het lokaal te Berlijn) dezelfde, *o.c.*, pl. 1-3. Het proeflokaal is afgebeeld in K. P. C. de Bazal e.a.,: *Dr H. P. Berlage en zijn werk*, Rotterdam, 1916, afb. 4.

⁶ *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Verslagen van de Algemeene Vergaderingen 1888-1889*. Bijlage IV op de verslagen van 1889, blz. 6-7. Het bekroonde ontwerp is een volgens de heersende gewoonte ontworpen schildersatelier met behuizing op het land.

⁷ J. P. Mieras, *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland*, Amsterdam, z.j., blz. 32, zegt dat er tekenen zijn, die er op wijzen, dat Berlage zich van jongsaf aan bewust is geweest eens een belangrijke rol te zullen vervullen. Het materiaal ter staving ontbreekt mij.

⁸ *Dr H. P. Berlage, Vaderlandsche bouwmeesters* o.l.v. W. Retera Wzn., Rotterdam, z.j., blz. 21.

⁹ *Over Stijl in Bouw- en Meubelkunst*, Rotterdam [1908, 2de druk], blz. 129-130.

ware gemeenschap, het was toch minstens een redelijke behoefte van de gemeenschap. Laat ons tenslotte niet vergeten, dat Berlage een kunstenaar was en hier een enige gelegenheid kreeg, om met kunstbroeders in een eenheid van levensbeschouwing samen te werken, wat volgens hem het kenmerk van een groot kultuurtijdperk is ¹⁰.

De bouw van de derde koopmansbeurs te Amsterdam heeft een lange voorgeschiedenis ¹¹. Van 1870 af, het jaar waarin de pas vijf en twintig jaren oude beurs van Zocher te klein werd bevonden, is de bouw van een nieuwe beurs tot de aanbesteding in 1898 van Berlage's ontwerp het onderwerp geweest van zelden langer dan een paar jaren onderbroken besprekingen tussen magistraten, kooplieden en bouwmeester ¹². Elke oplossing werd verworpen en zelfs een internationale prijsvraag, die in 1884 199 inzendingen binnen deed komen, bood geen uitkomst. Berlage kreeg een vierde prijs voor een ontwerp in Hollandse Renaissance ¹³.

Berlage komt weer naar voren als de wethouder mr. M. W. F. Treub hem tot technisch adviseur in de beurskwestie benoemt. Treub, een vrijzinnig-demokraat met radikale denkbeelden, had zonder twijfel de mensenkennis en de oorspronkelijkheid om de waarde van de nu veertig jaren oude Berlage te beseffen.

Berlage maakt plannen, die nog in 1896 door de Raad aanvaard worden. Treub, te buitenissig voor een gezeten stadsbestuur, wordt nog in hetzelfde jaar door de Raad buiten de voordracht om in een hoogleraarschap van de Amsterdamsche Universiteit weggepromoveerd uit de wethouderszetel. Het door hem naar voren brengen van Berlage geschiedde nog juist op tijd.

De bouwmeester werkte in 1896 en in 1897

¹⁰ Zie noot 9.

¹¹ De eerste beurs, zeer waarschijnlijk van Hendrick de Keyser, werd van 1611 tot 1835 gebruikt en stond tussen Vijgendam en Rokin. De tweede diende van 1845 tot 1903 en werd door J. D. Zocher ontworpen. Het gebouw stond op de plaats van het magazijn „De Bijenkorf”. Zie voorts D. J. van Dissel, „De Beurzen van Amsterdam”, *Oud Amsterdam*, 9 (1957), blz. 10-17.

¹² A. E. d'Ailly, „De kern der stad, vroeger en nu”, *Zeven Eeuwen Amsterdam*, o.l.v. A. E. d'Ailly, Deel 3, Amsterdam, z.j., blz. 61-65; Jan de Meyer, „De bouwkunst der negentiende eeuw in Amsterdam”, *idem*, Deel 5, Amsterdam, z.j., blz. 88-90.

¹³ Jan Gratama, *o.c.*, pl. 28, perspectief-tekening uit het Z.W. In het *Bouwkundig Weekblad*, 5 (1885), worden de bekroonde plannen in woord en tekening weergegeven.

met een geniale bezetenheid aan de beurs, wat neergelegd is in de bekende drie ontwerpen ¹⁴. Het laatste, dat tijdens de bouw nog enige wijzigingen zal ondergaan, wordt op 9 mei 1898 aanbesteed en op 27 mei begint de bouw.

De plattegronden liggen met het eerste plan vrijwel vast. De hieruit voortkomende opbouw is in wezen ook reeds bepaald, maar de uitwerking van de onderdelen der verschillende ruimteomsluitingen zal nog vele wezenlijke veranderingen ondergaan. Het is een onophoudelijk wegnemen, maar het is ook een ononderbroken geven, wat vooral uitwendig blijkt (afb. 1).

De veelhoekige ingang van het eerste plan, aandoende als een verworpen kerkkoor met kleine steunberen en een dwerggalerij, wordt in het tweede een driehoekige uitstulping, die tenslotte geheel in het muurvlak verdwijnt. De grote toren met de beursklok verliest de helm, de overbodige openingen en de meeste versieringen. De gevel aan de Damrakzijde krijgt een steeds straffer uiterlijk, waarbij het door de lengte en de ramen veroorzaakte sterke horizontalisme onderbroken wordt door de als geveluiteinden aandoende dakkapellen, de half in het muurvlak verzonken afvoerpijpen en de stompe traptorens, die soms grote ovale ventilatie-openingen hebben.

Deze visie op de zuidelijke en westelijke zijden van het gebouw, met talloze bijzonderheden uit te breiden, is niet nieuw. Men beperkt zich immer tot deze als gevels uitgevoerde delen, omdat men kennelijk geen raad weet met de op het noorden en oosten gelegen zijden, die niet als gesloten gevelvlakken zijn uitgevoerd. Ten onrechte worden zij buiten beschouwing gelaten bij de beoordeling van een gebouw, dat als het begin van het nieuwe bouwen in Nederland geaardeerd wordt; juist het achterwege laten van een gesloten gevelvlak, waar het overbodig is, geeft de beurs een nog niet onderscheiden modernisme, dat later door de architecten van De Stijl en het Bauhaus als beginsel genomen wordt.

De graanbeurs en de effectenbeurs eindigen aan de noordzijde vrijwel op gelijke breedte (afb. 2 en fig. 1). Noordelijk van deze lijn liggen achter de effectenbeurs in een blok van drie verdiepingen de vertrekken, die nodig waren voor de Vereniging voor de Effectenhandel. Ten noorden van de graanbeurs werd een open plaats nodig geacht, die door een betrekkelijk lage muur van de straat werd gescheiden. Zeer na-

¹⁴ Jan Gratama, *o.c.*, pl. 28 en 29.

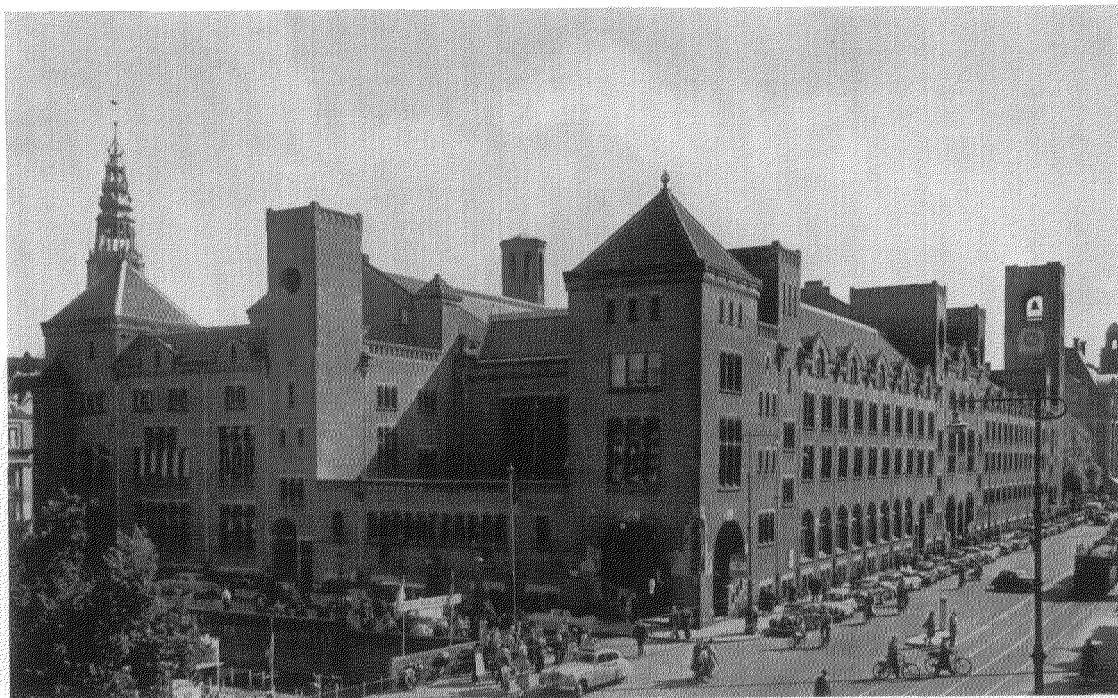
DE BEURS VAN BERLAGE

Afb. 1. Amsterdam, Beurs uit het zuid-westen

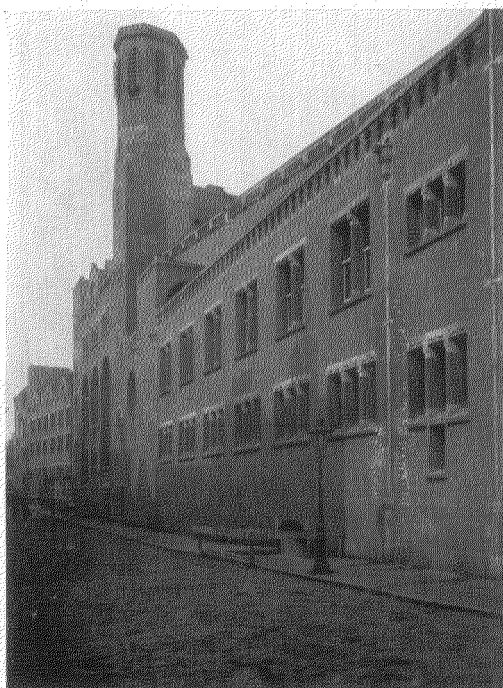
(Foto Dienst Publ. Werken, Amsterdam)

DE BEURS VAN BERLAGE

Afb. 2. Amsterdam, Beurs uit het noord-westen.

(Foto Dienst Publ. Werken, Amsterdam)

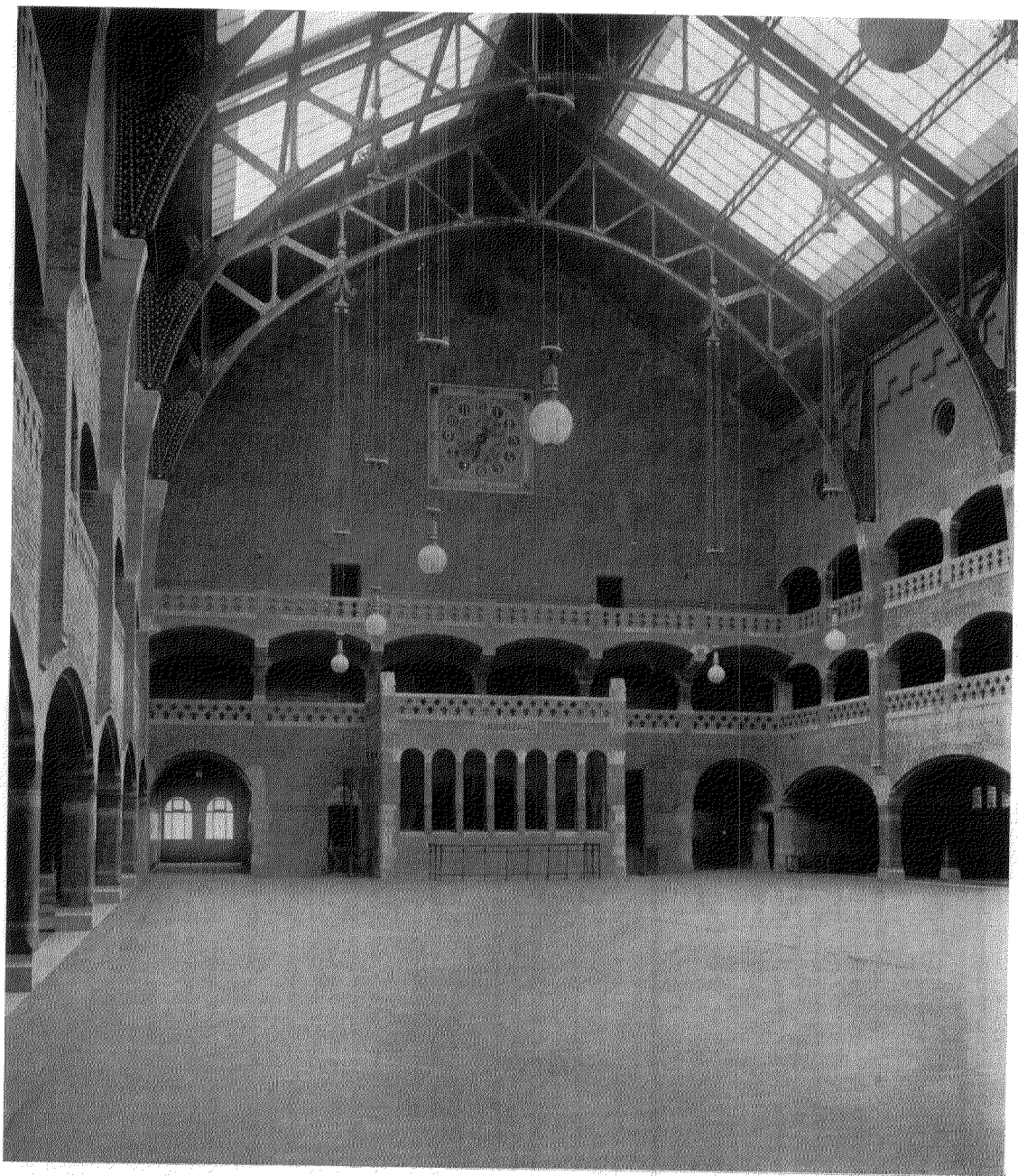
Afb. 3. De Beurs uit het noord-oosten.

Afb. 4. De Beurs inwendig, 1903.

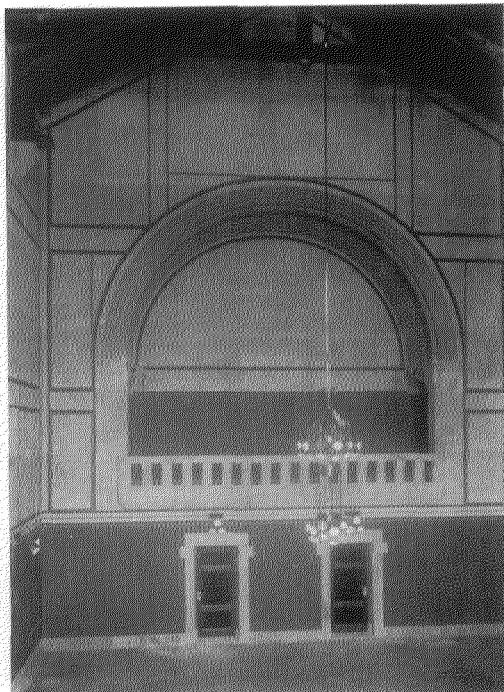
DE BEURS VAN BERLAGE

van der Meulen

Afb. 5. Amsterdam, Beurs; interieur naar het zuiden, 1903.

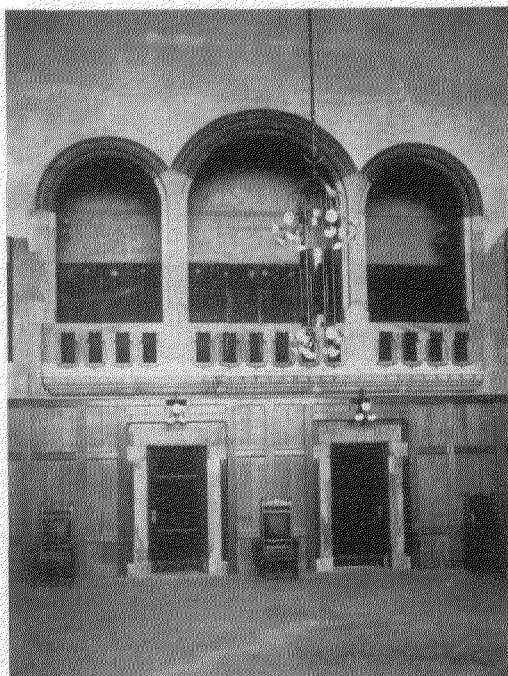
DE BEURS VAN BERLAGE

Afb. 6. Amsterdam, Beurs; vergaderzaal van de Kamer van Koophandel, 1903.

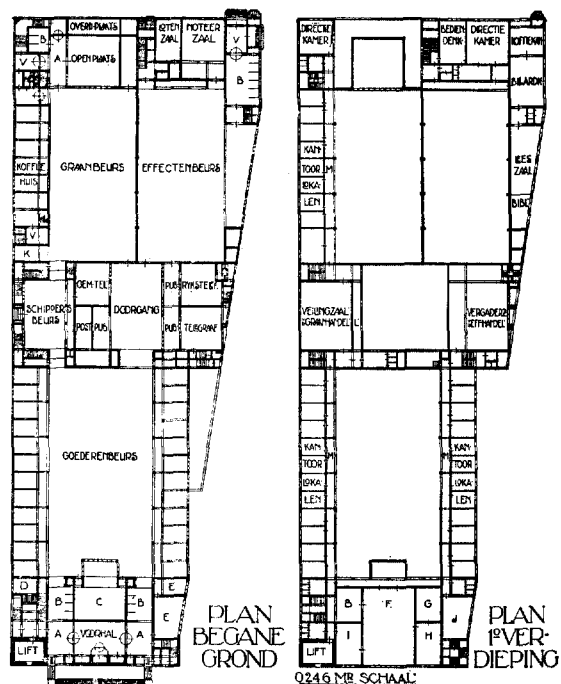
Afb. 7. Beurs; bestuurskamer v. d. Ver. voor de Effectenhandel, 1903.

Afb. 8. Beurs; vergaderzaal van de Kamer van Koophandel, 1909.
(Foto Dienst Publ. Werken, Amsterdam)

Afb. 9. Beurs; interieur, 1956.
(Foto Dienst Publ. Werken, Amsterdam)

De Beurs te Amsterdam. A — vestibule. B — vestiaire. C — tijdingzaal. D — verbandkamer. E — schrijfkamer. F — vergaderzaal v. d. Kamer van Kooph. G — archief. H — secretariskamer. I — bestuurskamer. J — secretarie. K — afrekenkamer. L — corridor. M — gaanderij. V — voorhal.

drukkelijk is een verborgen binnenplaats of een als scherm uitgevoerde achtergevel verworpen.

Nog duidelijker komt het bewuste weglaten van de alles verhullende gevel uit aan de oostelijke zijde van het gebouw (afb. 3 en fig. 1). De rooilijn van het terrein loopt daar van het zuiden, waar de hoofdingang is, naar het noorden sterk van de Damrakzijde af, zodat er een aanzienlijke verbreding ontstaat. Berlage heeft deze wijkende lijn niet gevolgd met een gevel en een erbij aangepaste inwendige verdeling.

Achter de lage, vierkante zuidoostelijke toren komt een verwijding om de goederenbeurs met de belendende ruimten de volle breedte te kunnen geven. Het wandvlak, dat de goederenbeurs aan deze zijde begrenst, blijft evenwijdig aan de Damrakzijde doorlopen. Ongeveer halverwege begint een lage uitbouw, boven de ketelruimte, die de rooilijn weer volgt en de aanloop is voor een uitspringen over de gehele hoogte tot aan de telefoontoren. Deze forse middenpartij volgt wederom de grens van het terrein

en heeft drie hoge, wijde en met ronde bogen overwelfde nissen, waarin de ramen van twee verdiepingen zichtbaar zijn. Het opmerkelijke is, dat deze vensters van zuid naar noord steeds dieper in de nissen liggen, omdat zij wederom evenwijdig met de Damrakzijde lopen, wat, zoals de plattegrond toont, een harmonischer verdeling van de er achter gelegen vertrekken mogelijk maakte. Vooral in dit onderdeel toont Berlage een bewuste bedoeling om met de geijkte opvatting over het aanbrengen van gevels te breken.

Noordelijk van de telefoontoren loopt een twee verdiepingen hoge wand door langs de grens van het terrein. De er boven uit komende oostelijke muur van de effectenbeurs loopt weer parallel aan de Damrakkant.

Berlage heeft dus zoveel mogelijk profijt getrokken van de ongelukkige vorm van het terrein, zonder daaraan het innerlijk op te offeren. Dit leidde aan de stille zijkant van de beurs drie maal tot de hierboven beschreven splitsingen, die een duidelijke breuk met de traditie betekenen.

De beurs van Berlage is niet sober of armelijk, wat inwendig nog duidelijker blijkt. De bouwmeester heeft de medewerkende kunstenaars en ambachtslieden gestimuleerd tot het maken van van een uiterst verzorgd en in wezen rijk versierd monument.

Het voornaamste materiaal van het interieur bestaat uit zorgvuldig vervaardigde baksteen, ten dele met glazuur en kleur verfraaid, en natuursteen¹⁵.

De meest opvallende ruimte is de goederenbeurs (afb. 4, 5 en 9) waar een breedte van 22 m overdekt wordt door een zadeldakconstructie, die gesteund wordt door een parabolisch verloopende ijzeren onderspanning. De oorspronkelijke toestand (afb. 4 en 5) heeft slechts tot 1909 bestaan. Toen moesten de wijde arcaden gelijkvloers wegens zetting van het gebouw onderverdeeld worden om het aantal pijlers te kunnen verdubbelen (afb. 9). Trekijzers werden tussen de ijzeren bogen aangebracht¹⁶.

¹⁵ H. P. Berlage, „De nieuwe beurs te Amsterdam”, *De Ingenieur*, 16 (1901) blz. 721-726. Op blz. 723 zegt B. dat het gekozen materiaal enigszins aansluit bij de traditie van de Hollandse bouwkunst in de periode, waarin Holland op handels- en kunstgebied de grootste kracht heeft ontwikkeld. Hieruit blijkt wederom, dat B. zich niet tegen het verleden, maar wel tegen een verleden verzette.

¹⁶ Over de toestand van het gebouw werd in 1906 een *Rapport betreffende het onderzoek naar den toe-*

We bepalen ons voorlopig tot de oorspronkelijke toestand van deze overdekte binnenplaats, die door Kalf uitvoerig met een „grootte hollandsche kerk” vergeleken werd¹⁷, omdat beide een uiting zouden zijn van een nationaal ruimtegevoel. De zaal en de galerijen worden hierbij op een lijn gesteld met een schip en zijbeuken. Kalf en velen met hem menen, dat Berlage ernaar streefde de zijruimten met de middenruimte één geheel te laten vormen. Het is eerder zo, dat de zijwanden van de goederenbeurs opengewerkte schermen zijn, die een gevoel van barse afgeslotenheid opheffen. Daarbij gaat de blik zonder sterke perspectivische sensaties naar een volgend vlak, dat op de begane grond wederom een open vlak is, maar ditmaal met tweemaal zoveel arcaden en pijlers als de eerste wand heeft. Hierdoor trad een hoogst oorspronkelijke „Stützenwechsel” in drie dimensies op. Deze kon helaas niet behouden blijven, maar door de eenvoudige en weloverwogen opvulling van de grote arcaden na 1909 bleef het open-scherm-effect gelukkig bewaard. De open galerijen op de eerste en tweede verdieping geven niet, zoals foto's en uitspraken suggereren, door hun „duistere diepten . . . aan de zoo overzichtelijke ruimte illusie en geheimnis”¹⁸. Zij zijn helder en een hoge gordel van geglazuurde lichtblauwe baksteen aan de achterwanden der galerijen geeft een lichten afsluiting door en boven de opengewerkte borstweringen.

Opmerkelijk zijn hier en elders de kapitelen, die aan de dagkanten geprofileerd zijn, maar voor en achter glad met het muurvlak samenvallen.

De twee andere beurszalen zijn slechts drie meter smaller dan de goederenbeurs, maar hebben een minder weidse ruimtewerking, wat voor een groot deel door de behandeling van de wanden veroorzaakt wordt.

De effectenbeurs komt veel met de goederenbeurs overeen, waarvan zij zich voornamelijk onderscheidt door de afwezigheid van galerijen aan de lange wanden. Dit ervaart men duidelijk als een verenging.

De graanbeurs, overdekt met sheddaken om uitsluitend het noordelijke licht binnen te laten,

stand der Koopmansbeurs te Amsterdam, 2 dln, uitgebracht. Het is opmerkelijk, dat de commissieleden onder voorzitterschap van P. J. H. Cuypers een ten opzichte van Berlage welwillend standpunt innamen.

¹⁷ K. P. C. de Bazel e.a., *Dr. H. P. Berlage en zijn werk*, Rotterdam, 1916, blz. 111-113.

¹⁸ Zie noot 17.

heeft alleen galerijen en in het geheel geen gelijkvloerse arcaden, zoals er bij de effectenbeurs nog aanwezig zijn aan de oostzijde. Hier treedt een derde ervaring op, die bestaat uit het zich verzonken voelen.

Zo hebben alle grote beurszalen door de verschillende behandelingen van de wanden een eigen ruimtewerking. De effecten- en de graanbeurs zijn variaties op de goederenbeurs, waar Berlage alle mogelijke vondsten toepaste¹⁹.

De oorspronkelijke toestand van de boven de voorhal gelegen vergaderzaal voor de Kamer van Koophandel is vrijwel geheel verloren gegaan. De hoge ruimte had een open dakstoel en gepleisterde muren, waarop Der Kinderen schilderijen zou aanbrengen. Het licht valt door een groot vierkant van een twintig ramen, die gevuld zijn met naar kartons van Der Kinderen uitgevoerde gebrandschilderde glazen. Hiertegenover bevond zich een in de dikte van de muur aangebracht balkon, dat door een ongemeen hoog en wijd tongewelf overspannen werd (afb. 6). De optredende verzakkingen maakten het in 1909 nodig hier meer steunpunten aan te brengen, zodat de forse ruimtewerking plaats moest maken voor een leeg drieliuk (afb. 8). De gebrekkige accoustiek werd verbeterd door het aanbrengen van een houten zoldering en gordijnen aan de wanden²⁰.

Een gelukkiger resultaat ontstond in de bestuurskamer van de Vereeniging voor den Effectenhandel (afb. 7), waar Berlage, in wien lang een voorkeur voor de art nouveau bleef leven, voor een deel van de versiering de medewerking had van Mendes da Costa²¹.

Op de versiering van de beurs en de erbij behorende ikonografie kan hier helaas niet in worden gegaan. Niettemin moge terloops de belangrijke rol vermeld worden, die Albert Verwey vervuld heeft bij het opstellen van het program-

¹⁹ Deze ruimteschepping had invloed op jongere architecten. Zie bijv. Versteeg's ontwerp voor een machinekamer van het gebouw der elektrische centrale te Arnhem, *Bouwkundig Weekblad*, 28 (1907), plaat t.o. blz. 508, en een plan voor een volksbad van Jan Wils en C. A. Kentie, *Bouwkundig Weekblad*, 36 (1915), plaat t.o. blz. 14.

²⁰ De huidige toestand in Jan Gratama, *o.c.*, pl. 46.

²¹ De afb. geeft de vroegste toestand, waarbij het bronzen relief nog niet aangebracht is. Een gipsen model neemt zijn plaats in. De klok voor het midden van de schoorsteenmantel is evenmin gereed. Opmerkelijk is het oneigenlijke van de schoorsteenmantel die een radiator omlijst.

ma voor de sculpturale en picturale verfraaiing. Op zijn voorstel werd beeldhouwer L. Zijl bij de versiering betrokken en deze impressionist van huis uit heeft zijn opdrachten uitgevoerd een een ongewoon begrip voor de dienstbaarheid van zijn werk ²².

Wij hebben iets kunnen mededelen over de achtergronden en enige opvallende eigenschappen van Berlage's beurs, waaraan Verwey, Zijl, Toorop, Der Kinderen, Mendes da Costa en Roland Holst medewerkten. Toen koningin Wilhelmina op 27 mei 1903 de beurs opende, was dit zevengesternte van kunstenaars erbij aanwezig ²³. Zij hadden allen een niet mis te verstane inleiding tot een nieuwe kunst geschapen.

De leider Berlage werd, tijdens een hem door

²² Verwey ontvouwde in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* van mei 1898 zijn programma. Een deel van de gedichten is in de beurs aangebracht (zie bijv. afb. 7). Enigen van de door hem voorgestelde historische figuren zijn voor de beurs gebeeldhouwd, ondanks het aanvankelijke protest van P. van Eeghen, lid van de Commissie van Toezicht, die Amsterdamse en geen algemeen bekende Nederlandse figuren voorstelde.

Een in het archief van Amsterdam bewaard boek met knipsels en verkorte notulen van een ander lid dier commissie, G. van de Horst Hzn., geeft vele bijzonderheden over de beursbouw.

²³ Zie over de openingsplechtigheid een bericht in het *Bouwkundig Weekblad*, 23 (1903), blz. 228.

Toorop's belangrijkste bijdragen zijn de tegeltableaux in de voorhal en de sgraffitti in de korenbeurs.

Roland Holst gaf op muurschilderingen in het hoogste punt van het zuidwestelijke trappenhuis de nederige en zware arbeid van mijnwerkers, transportarbeiders en stokers weer.

SUMMARY

SOME NOTES ON BERLAGE'S EXCHANGE

BY P. SINGELBERG

When H. P. Berlage (1856-1934) built his Exchange at Amsterdam between 1898 and 1903, he created a work that was both unexpected and unprecedented in architecture. It met with considerable misunderstanding and criticism at a time when the spirit of the age manifested an increasing tendency to apply an arbitrary eclecticism (some examples are given in the article). Berlage who, in the initial stage of his career, had also used the neo-styles realised, towards the end of the century, that architecture must have a character entirely its own. When in 1896 he was commissioned to make plans for a new Exchange at Amsterdam, he made three designs

het genootschap Architectura et Amicitia aangeboden feestmaaltijd, door P. J. H. Cuypers, architect der Rijksmuseumgebouwen, met een opmerkelijk begrip toegesproken: „In een tijd, waarin vele vakgenoten zich door de verlokkende producten der moderne industrie laten verleiden om valse charme te verlenen aan hun werken, heeft Berlage zich afkerig getoond van alle ijdele pronkzucht en door een bijzondere soberheid als het ware een protest gesteld tegen versieringswoede. Toch, zonder ontrouw aan zijn beginsel van correctheid en soberheid, is hij er tenslotte in geslaagd, aan zijn bouwwerk grote verscheidenheid en een eigenaardig, aantrekkelijk karakter te verlenen.” ²⁴

Berlage brak met het bouwen in stijl door in een stijl te gaan werken. Dit werkelijke leven en denken was toen nieuw en Verwey bracht beter dan wie ook onder woorden, wat hiervan verwacht werd:

„Totdat in den heerser de dienaar van allen,
in iedren dienaar een man ontwaakt;
En voor de gelijken de vruchten vallen
Die de arbeid van allen eedler maakt.

Totdat al dingen en wezens, verbonden
Door heilrijke arbeid, een eenheid zijn: —
Over de aarde zullen zich rondend
De gulden weefsels in den sterreschijn.” ²⁵

²⁴ *Bouwkundig Weekblad*, 23 (1903), blz. 174.

²⁵ Dit gedicht hoort bij het middentaferel op het bas-relief boven de hoofdingang. Dit en andere gedichten voor de beurs (zie noot 22) zijn gemakkelijker bereikbaar in *Oorspronkelijk Dichtwerk*, II, 1938, blz. 730-735.

in two years' time which ranged from a moderate neo-renaissance to a highly individual style which heralded the beginning of a new architecture in Holland.

The author particularly discusses the outward aspect of the north and east fronts of the building which, in contrast to the other sides, have no traditional façades.

The interior which is subdivided into the produce-exchange, stock-exchange and corn-exchange, has elaborate ornamentation. A remarkable feature of the produce-exchange are its walls, pierced by arcades which, apart from achieving an effect of openness, enhance the

impressiveness of the central hall. In 1909 sagging of the walls necessitated the doubling of the arcades and pillars on the ground-floor. The fact that the other two halls have no galleries or arcades on ground-floor level accounts for the suggestion of narrowness in the stock-exchange, and the sensation of being fenced in, which one has in the corn-exchange. In the assembly-hall over the main entrance which originally had a wide balcony, roofed over with a barrel vault, the roofing-structure remained visible. Three arches, supported by two columns, have been added to take the thrust of the sagging

barrel vault. For acoustic reasons the framework of the roof has now been hidden from view, and the plastered walls which were to have been decorated with mural paintings by Anton Der Kinderen, have been provided with curtains.

The pictorial and sculptural decorations which are an important feature of the building, with regard to style as well as from an iconographic point of view, cannot be dealt with here. Berlage and the poet Albert Verwey in particular drew up the scheme for the ornamentation, which was executed by Zijl, Toorop, Der Kinderen, Mendes da Costa and Roland Holst.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager,

Tb. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Mr. A. P. van Schilfgaarde,

Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—, voor verenigingen f 25.—, en voor studentenleden f 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 Maart 1959

Zesde Serie / Jaargang 12 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 3

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Hoofdredacteur

*J. J. F. W. van Agt, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 01700-614291;*

Redactie-secretaris

*N. E. H. J. J. Zon, Rijswijkseweg 141, Den Haag,
telefoon 01700-986739 (in bureautijden 01700-180957);*

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

*Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck; Secretaris N. E. H. J. J. Zon;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;*

*afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 01700-614291;*

*afdeling III Musca, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 01700-182274.*

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

PROF. DR. E. H. TER KUILE

De kerken van Bisschop Bernold, Kolom 145

J. J. F. W. VAN AGT

De buitenplaats Beeckesteyn bij Velzen, Kolom 165

DR. R. VAN LUTTERVELT

De toekomst van Beeckesteyn, Kolom 183

DE KERKEN VAN BISSCHOP BERNOLD

DOOR

PROF. DR. E. H. TER KUILE

Kort geleden heeft Ir. C. L. Temminck Groll in het Bulletin een uitvoerig verslag gegeven van het resultaat der onderzoekingen, die in de laatste tien jaar zijn ingesteld om meer te weten te komen omtrent de oorspronkelijke gedaante van drie Romaanse kerken in de stad Utrecht, te weten die van St. Pieter, St. Jan en St. Paul¹. Het zijn drie van de vier kerken, die van ouds aan bisschop Bernold (1027-1054) als bouwheer worden toegeschreven; de vierde is de St. Lebuinus te Deventer. Nu onze kennis over de kerken van bisschop Bernold tengevolge van bedoelde onderzoekingen in belangrijke mate is toegenomen en er trouwens ook over de St. Lebuinus te Deventer nog wel iets nieuws is te zeggen, lijkt ons het ogenblik gekomen om een samenvattende kunsthistorische beschouwing te wijden aan deze kerken. Daarmee gaat dan op korte termijn een wens in vervulling, die Temminck Groll aan het einde van bovenaangehaald artikel heeft uitgesproken.

Wij willen beginnen met na te gaan, wat er aan schriftelijke gegevens bestaat over Bernold en zijn stichtingen. Het is naar ons oordeel duidelijk, dat er maar één bron is waarop alle verhalen teruggaan, namelijk het grafschrift van de bisschop. De oudste vorm, waarin wij dit grafschrift kennen, is een notitie in een 14de-eeuws obituarium van het kapittel van St. Pieter. Hoewel in metrische vorm gesteld mag het geen groot dichtwerk heten naar al dadelijk uit de eerste regels blijkt:

„Hic sunt confossa Bernoldi presulis ossa
Laudet eum glossa, dedit enim munera
[grossa.”

Belangrijker zijn voor ons twee regels aan het eind die aldus luiden:

„Sanctis Baptiste Petro Paulo Lebuino
Quattor ecclesias condidit egregias”.

Een klein bord in de kapittelzaal, dat dezelfde tekst bevatte, gaf volgens Buchelius bovendien nog het volgende bericht:

¹ C. L. Temminck Groll, „De Vroeg-Romaanse kerken van Utrecht”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 12 (1959), kol. 35-50.

„Fundata et dotata haec basilica a D. Bernoldo xx Traject episcopo (imperante) Henrico III Conradi filio ac dedicata Cal. Maij anno a nato Christo M X L I I”².

Als een betrouwbaar document uit de tijd van het overlijden van Bernold kan het grafschrift niet gelden. Het is al lang uitgemaakt, dat het ongerijmdheden bevat en niet vóór de 14de eeuw kan zijn opgesteld. Alles wat oude schrijvers overigens over de bisschop vermelden is precies wat er in het apokriefe grafschrift staat: Het wonderlijke verdichtselsel over zijn verkiezing, het stichten van de vier kerken en zijn bijzetting in de Pieterskerk. Het begint al met de 14de-eeuwse Beka. Kennelijk was er niets van enige betekenis over hem te vinden dan hetgeen in enkele oorkonden en in het grafschrift was vervat.

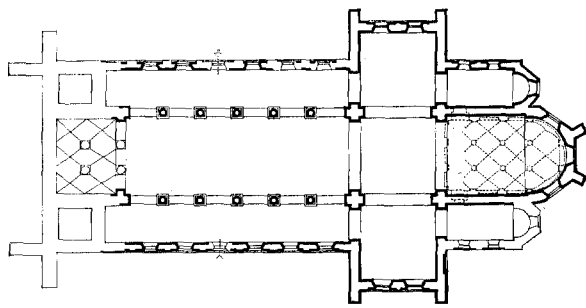
Al is dan het grafschrift van Bernold een hoogst verdachte bron, dit wil niet zeggen, dat dan ook alles wat er in staat onjuist moet zijn. Zolang er geen tegenargumenten worden bijgebracht kan men er in ieder geval van uitgaan, dat het verhaal omtrent het bouwen van kerken op waarheid berust.

Nu ontbreken tegenargumenten niet alleen bij ons weten volkomen, er zijn zekere argumenten, die bepaald vóór de juistheid van Bernolds bouwheerschap pleiten.

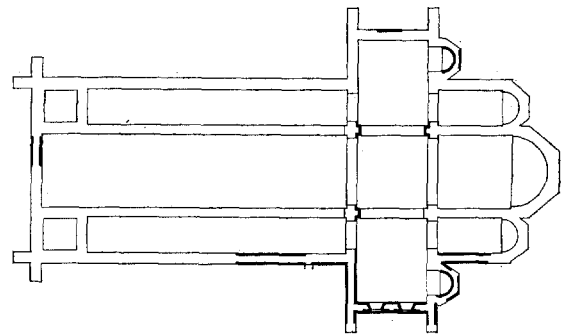
Daar is in de eerste plaats het feit, dat deze bisschop niet in zijn kathedraal werd bijgezet maar in de Pieterskerk. Dat wijst wel op een heel bijzondere relatie tussen Bernold en de kerk van St. Pieter.

In de tweede plaats weten wij thans door een „zonder enige twijfel 11de-eeuwse” notitie in een door Bernold aan de Pieterskerk geschonken

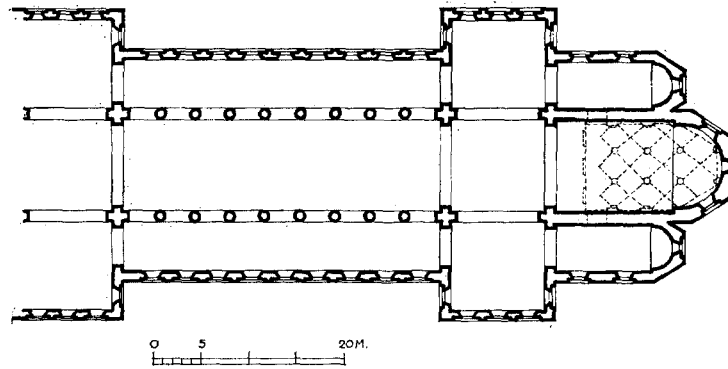
² S. Muller Fz. en A. C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, 1, Utrecht 1920, no. 211; G. I. Lieftinck, „De herkomst van Bisschop Bernold van Utrecht”, *Jaarboekje Oud Utrecht* 1949, blz. 23-24. Van Buchell noemt werkelijk het jaartal 1043 in zijn h.s. in het Gemeente-Archief te Utrecht en niet 1048 zoals meermalen wordt opgegeven (vriendelijke mededeling van Mr. J. W. C. van Campen, gemeente-archivaris, mij doorgegeven door Dr. E. J. Haslinghuis).

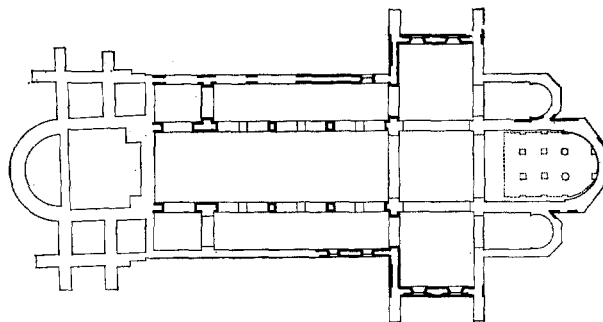
Utrecht, St. Pieter.

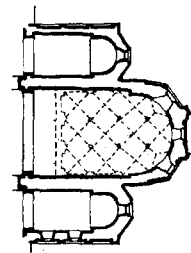
Utrecht, St. Paul.

Deventer, St. Lebuinus.

Utrecht, St. Jan.

Emmerik, St. Maarten.

Fig. 1. Reconstructies van de oorspronkelijke toestand. (Westkoor van de St. Janskerk te Utrecht later.)
(Tek. H. W. van der Voet.)

Fig. 2. Utrecht, St. Pieter. Reconstructie oorspronkelijke toestand. (Bij gebrek aan voldoende gegevens is de westerpartij niet getekend.) (Tek. H. W. van der Voet.)

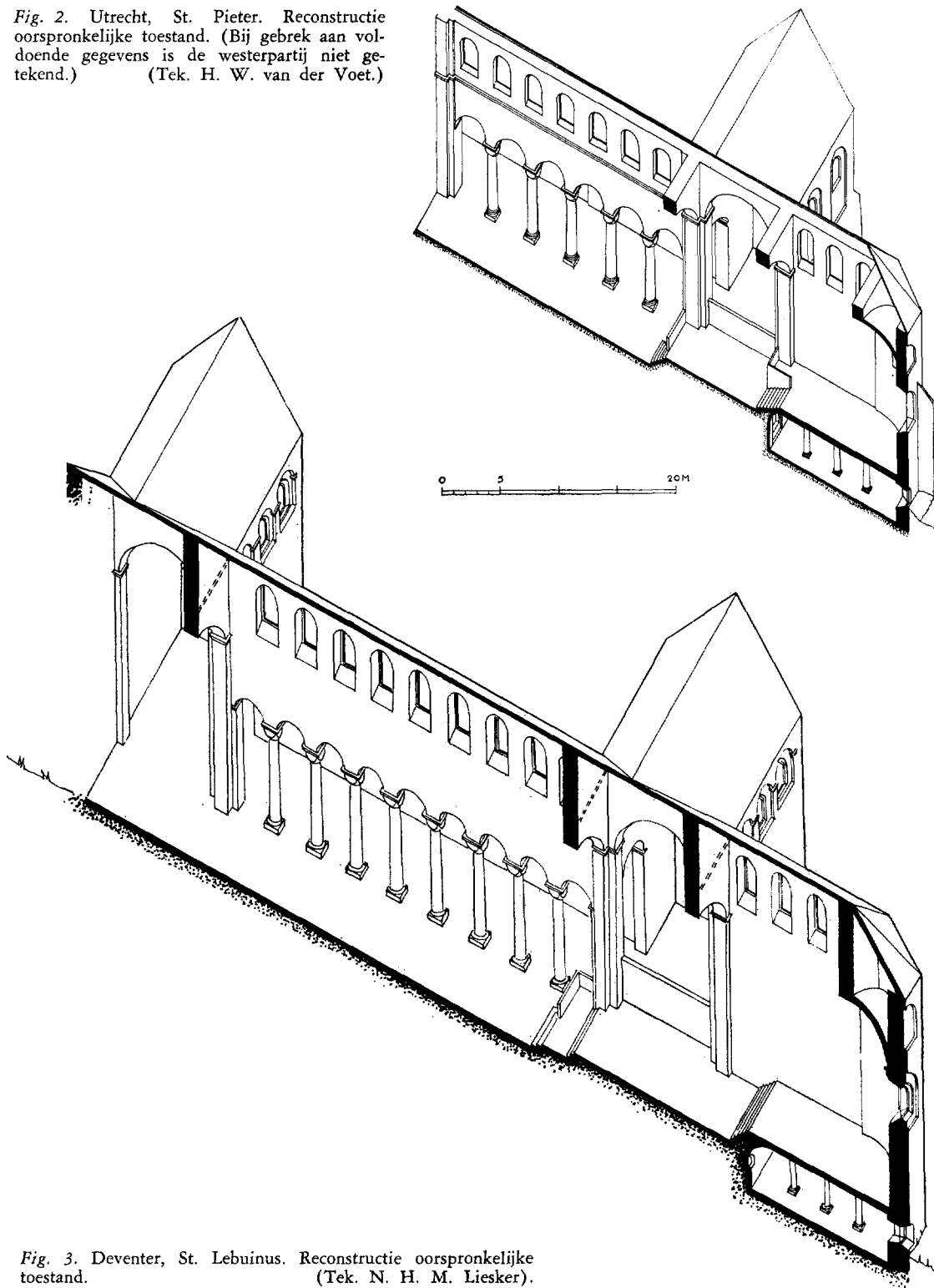

Fig. 3. Deventer, St. Lebuinus. Reconstructie oorspronkelijke toestand. (Tek. N. H. M. Liesker).

kerkboek, dat hij deze kerk zelf van de grond heeft laten opbouwen (*quam ipse a fundamento construxit*)³.

Ten derde: Sinds wij beschikken over gegevens aangaande de plattegrond van de Pauluskerk te Utrecht, laatstelijk gepubliceerd door Temminck Groll, kunnen wij zeggen dat alle vier de kerken, die volgens het grafschrift Bernold tot bouwheer zouden hebben, inderdaad ten aanzien van hun koorpartijen zeer merkwaardige punten van overeenstemming vertonen.

Wat nu de gegevens over de afzonderlijke kerken aangaat, het oudste dokument aangaande het bestaan van de Pieterskerk, dat tot ons is gekomen is een akte uit 1076, waarbij Hendrik IV het kapittel begiftigt om te bevorderen, dat de kerk wordt hersteld na de brand, die het gebouw blijkbaar kort tevoren had geteisterd⁴.

Een proost van St. Jan wordt in 1063 vermeld⁵.

De St. Lebuinuskkerk te Deventer is als stichting veel ouder dan de tijd van Bernold; zij gaat terug tot in de 8ste eeuw. Sinds de 9de eeuw blijkt er een klooster aan verbonden te zijn. Voor de bisschoppen van Utrecht moeten Deventer en zijn kerk een nieuwe en bijzondere betekenis hebben gekregen toen koning Hendrik III in 1046 de stad met het grafelijk gezag in de omliggende gouw aan de bisschop van Utrecht had geschonken. Zoals Tenhaeff al opmerkte, zal de St. Lebuinuskkerk pas herbouwd zijn en het bijbehorende klooster tot een kapittel gereorganiseerd, nadat de stad in 1046 aan het bisdom was gekomen⁶.

Met de St. Paulusabdij te Utrecht is het een enigszins duistere zaak. Volgens de geijkte voorstelling, die men al bij Beka en Heda vindt, is deze Benediktijnerabdij door Bernold gesticht als voortzetting van het klooster, gewijd aan het H. Kruis, de H. Maagd, St. Pieter en St. Paulus, genaamd Hohorst, bij Amersfoort, dat door Ans-

fried, de voorganger van Bernold was opgericht en dat blijkbaar om der wille van de veiligheid binnen de stadsmuren moest worden overgebracht. Dit zou blijken uit een oorkonde, daterend uit 1050, waarin Bernold, die de bezittingen van de abdij bevestigt, mededeelt, dat hij de abdij in het zuidelijke deel van de stad had gesticht. Deze oorkonde is evenwel door Tenhaeff als een vervalsing ontmaskerd⁷. Intussen is het best mogelijk en zelfs heel waarschijnlijk, dat de overbrenging van het klooster naar Utrecht en de stichting van de abdijgebouwen het werk zijn geweest van Bernold. In ieder geval weten wij uit zover ons bekend onverdachte bron, dat Bernold belangstelling had betoond; in 1028 had hij samen met de abt van Hohorst aan keizer Koenraad II om bevestiging van de eigendomstitels van het klooster gevraagd⁸.

De schriftelijke gegevens omtrent de afzonderlijke kerken staan dus een stichting of verandering door Bernold volstrekt niet in de weg, en wat de grootste van de vier kerken, die van Deventer aangaat, is het allerwaarschijnlijkst, dat de stichting van kapittel en kapittelkerk het gevolg zijn van de schenking van 1046, acht jaar voor Bernolds dood.

Thans dienen wij de vier kerken nader in hun karakteristieke verschijningsvormen te bezien. In het algemeen kunnen wij hen karakteriseren als onoverwelfde kruisbasilieken met gestaffelde koorpartijen. De St. Lebuinus te Deventer onderscheidt zich doordat deze ongetwijfeld behalve een oostelijk ook een westelijk dwarsschip heeft gehad; de St. Paulus door een vijfdelige kooraanleg tegenover de driedelige koorpartijen van de overige drie. Alle vier de kerken hebben apsiden die inwendig rond en van buiten veelhoekig zijn. De zijden, die de omtrek van deze apsiden vormen, en de hoeken ertussen vormen geen onderdeel van regelmatige veelhoeken. Ten aanzien van bepaalde punten kunnen wij het volgende opmerken:

Diepte van de koorpartijen: Het hoofdkoor vormde bij de St. Pieter en de St. Jan vrijwel precies een vierkant met een halve cirkel. Bij de St. Lebuinus heeft de krocht ook die vorm, maar daarboven is de koorpartij ruimer: de afstand tussen de oostelijke kruisingspijlers en de hoofdapsis is ongeveer vijf vierde van de breedte van

³ G. I. Lieftinck, *Bisschop Bernold (1027-1054) en zijn geschenken aan de Utrechtse kerken*, Leidse oratie 1948, blz. 5-6 en dezelfde in *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1949, blz. 26.

⁴ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, 1, no. 236.

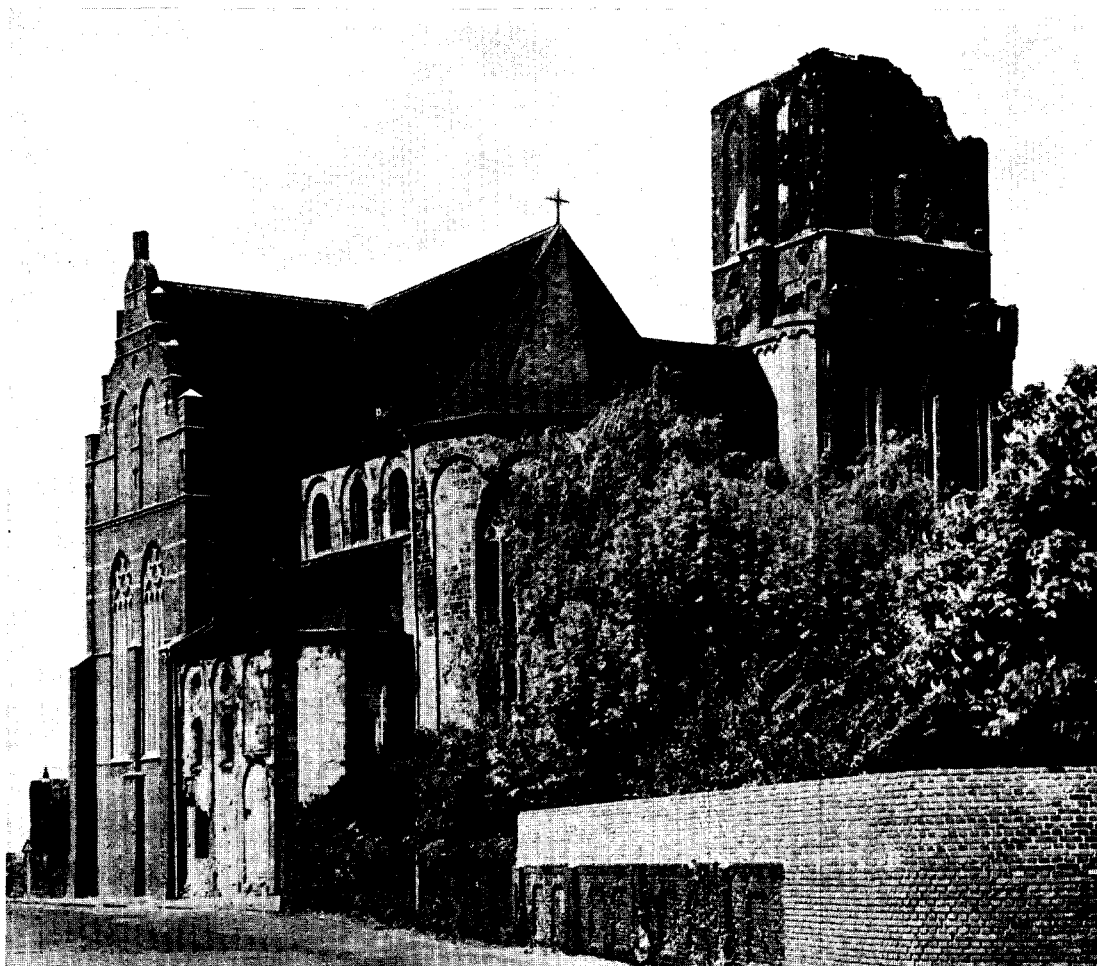
⁵ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, 1, no. 225. De hier zonder nadere aanduiding genoemde proost Anselmus is ongetwijfeld de Anselmus die als proost van St. Jan een schenking aanvaardde van bisschop Willem, † 1076. Zie *ibid.* de no's. 245 en 328.

⁶ N. B. Tenhaeff, *Diplomatische Studien over Utrechtsche oorkonden der 10e tot 12e eeuw*, Utrecht 1913, blz. 203.

⁷ Tenhaeff, *o.c.*, blz. 223.

⁸ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, 1, no. 189; zie ook: C. Damen, „Over de St. Paulusabdij van Utrecht”, *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1957, blz. 29.

DE KERKEN VAN BISSCHOP BERNOLD

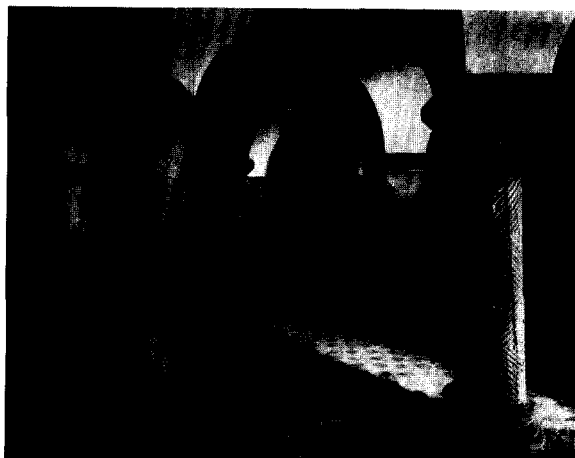

Afb. 1. Emmerik, St. Maarten, uit het zuid-oosten.

(Foto Landeskonservator Nordrheinland).

Afb. 2. Utrecht, St. Pieter, inwendig uit het zuid-westen; naar tek. v. C. van Hardenberg. (Utrecht, Gem. Arch.)

Afb. 3. Utrecht, St. Pieter, krocht.

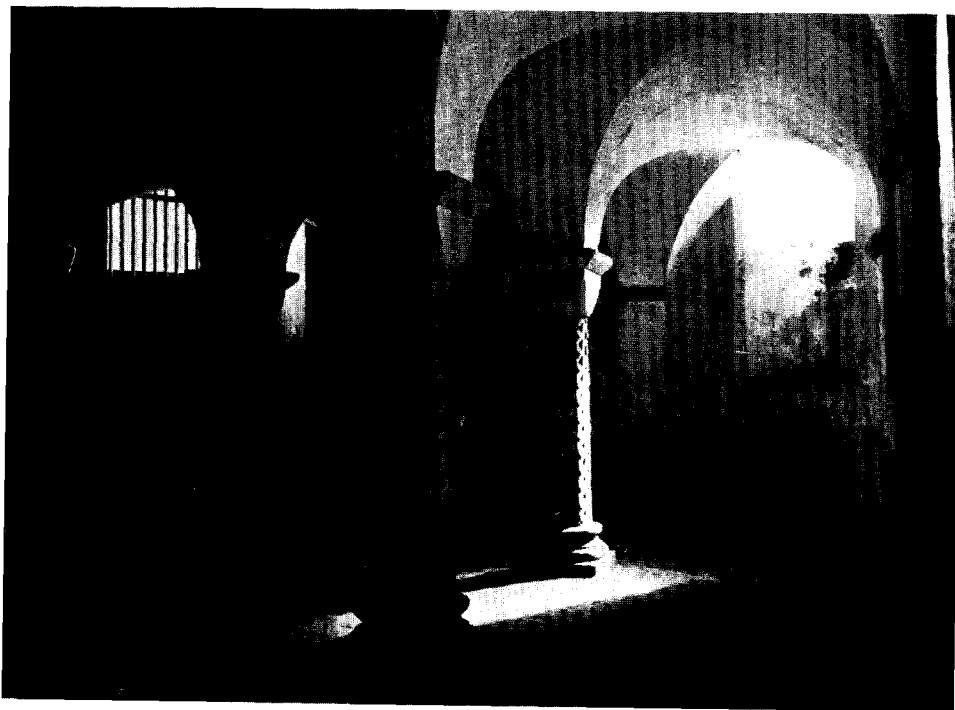
(Foto Bartsch)

DE KERKEN VAN BISSCHOP BERNOLD

Afb. 4. Emmerik, St. Maarten, krocht.

(Foto Landeskonservator Nordrheinland)

Afb. 5. Deventer, St. Lebuinus, krocht.

(Foto Van Agtmaal, Baarn)

het hoge koor. Hoe diep de koorpartij van de St. Paulus is geweest is niet bekend.

Nevenkoren: Zoals Temminck Groll opmerkte, is gebleken, dat de zijkoren van de Pieterskerk aanvankelijk enkelvoudige ruimten zijn geweest, die al vrij vroeg door een tongewelf zijn verdeeld in een onder- en een bovenruimte. Iets dergelijks kan men vaststellen voor de Deventer kerk met dien verstande, dat in Deventer het rechte gedeelte door twee vakken kruisgewelf verdeeld is geweest. Het profiel van een der kraagstenen van zo'n kruisgewelf geeft duidelijk aan, dat die kraagsteen en daarmee het gewelf jonger is dan het werk van de oudste Romeinse periode.

Dwarsschip: De armen van het dwarsschip zijn vrijwel zuiver vierkant aan de St. Pieter, de St. Jan en de St. Lebuinus. Die van de St. Paulus zijn rechthoekig; hun diepte bedraagt ongeveer zes vijfde van de breedte.

Dwarspandsgevels: De eindgevels van de St. Pieter, de St. Jan en de St. Paul hebben ieder twee rijen nissen met vensters en alle drie forse steunberen die noord- en zuidwaarts uitsteken. De eindgevels van het oostelijke dwarsschip van de St. Lebuinus hebben drie rijen nissen gehad, waarvan de beneden- en de bovennissen van vensters waren voorzien, en wel telkens drie vensters naast elkander. Dat de dwarspanden in Deventer van steunberen zijn voorzien geweest is meer dan twijfelachtig.

Bogenrijen: De St. Pieter heeft zuilarkaden, de St. Jan heeft kennelijk nooit anders dan pijlerarkaden gehad. Van die pijlers is in de 17de eeuw om de ander er een gesloopt, en de overblijvende hebben thans houten lijsten met een Laatromaans profiel inplaats van de ongetwijfeld stenen imposten met eenvoudige schuine kant, die op de tekeningen van Pieter Saenredam te zien zijn. Wat de St. Lebuinus aangaat, meen ik twintig jaar geleden duidelijk te hebben gemaakt, waarom men mag aannemen, dat deze kerk oorspronkelijk een zuilenbasiliek is geweest met negen boogopeningen⁹. Ten aanzien van de St. Paulus verkeren wij in het ongewisse. De twee rijke zuilkapitelen, die in het Centraalmuseum te Utrecht worden bewaard en die afkomstig zijn van de St. Paulusabdij, zullen wel niet tot de kerk hebben behoord maar tot het kapittelhuis of een der andere abdijzalen. Het aantal

boogopeningen belooft bij de St. Pieter en de St. Jan zes, voor de St. Lebuinus hebben wij er negen gerekonstrueerd in overeenstemming met de grote lengte van het Deventer schip (33 m bij een middenschipbreedte van goed 9.5 m tegenover 23.5 m bij 8 m voor de arkaden van de St. Pieter). Over het aantal boogopeningen van de St. Paulus, ± 27 m lang, wagen wij ons niet aan een schatting.

Westerpartijen: Ten aanzien van de westerpartijen bestaan grote onzekerheden. De St. Pieter heeft twee torens gehad met een galerij ertussen, en de teruggevonden fundering van de westerpartij maakte de indruk bij de rest van de kerk te horen. Raadselachtig is hetgeen de heer Temminck Groll in 1958 voor de bestaande westelijke gevel van de St. Jan aantrof. Naar ons inzicht is het hele complex van westelijke apsis en vierkante torens van jonger datum dan de torens met tussengelegen galerij, die binnen de kerk in aanleg te onderscheiden zijn en die tot de oorspronkelijke aanleg moeten behoren. De oorspronkelijk ontworpen westerpartij van de St. Jan moet sterk hebben geleken op die van de St. Pieter. Oorzaken die ons ontgaan moeten ertoe hebben geleid dat men in een latere Romeinse periode buiten de eerste westerpartij een ruim westelijk koor met flankerende torens optrok, waarvan men kan betwijfelen of die ooit geheel klaar kwamen. Ook de kerk van de Paulusabdij wordt op oude afbeeldingen van de stad met een tweetal torens weergegeven.

Ten aanzien van de westerpartij van de St. Lebuinus zijn wij al bijzonder slecht ingelicht. De rekonstruktie met een tweetal torens aan weerszijden van een portaalruimte, die Te Riele en Hofer indertijd in hun monografie van de kerk hebben gegeven, achten wij waardeloos. In 14de-eeuwse stadsrekeningen is steeds sprake van de toren¹⁰, zodat men geneigd is een vergelijking te maken met de dom van Paderborn met zijn forse toren die een westelijk koor bevat. Merkwaardig genoeg kent ook Grodecki, zij het op niet zeer overtuigende gronden, de St. Lebuinus één westertoren toe met een koor erin¹¹.

De groep van de vier kerken die op Bernold als bouwheer teruggaan is niet een helemaal gesloten groep. Dat heeft de eerste der Nederlandse architectuurhistorici, Eyck tot Zuylichem, al

¹⁰ O.a.: J. L. van Doorninck, *De Cameraarsrekeningen van Deventer*, 1, Deventer 1888, blz. 54, 225 enz.

¹¹ L. Grodecki, *L'Architecture Ottonienne*, Parijs 1958 blz. 110: „Un contre-choeur sous la tour, à la mode mosane, s'y ouvrait sans doute.”

⁹ E. H. ter Kuile, „De Deventer monumenten”, *Oudheidk. Jaarb. = Bull. N.O.B.*, 4de S. 8 (1939), blz. 59.

meer dan een eeuw geleden opgemerkt¹². Hij stelde vast dat de krocht van de St. Martinuskerk te Emmerik een opmerkelijke overeenkomst heeft met de krochten van Deventer en Utrecht. Voor zover de Emmerikse krocht afwijkende vormen vertoont, wijzen die vormen op een verder gevorderde ontwikkeling, zegt Eyck tot Zuylichem, en dus zal volgens hem de Emmerikse krocht wel uit de tweede helft van de 11de eeuw of het begin van de volgende dagtekenen.

Het is overigens in het minst niet te verwonderen, dat de krocht en ook de verdere koorpartij van de St. Maarten te Emmerik overeenkomst vertonen met die van Utrecht en Deventer: Heel de Middeleeuwen door is Emmerik kerkelijk Utrechts geweest, zetel van een dekanaat en van een voornaam kapittel van het bisdom Utrecht. De proost van Emmerik was een van de Utrechtse aartsdekenen en zeker niet de minste. In rang was hij de tweede, komend na de proost van Oudmunster en vóór die van o.a. St. Pieter, St. Jan, en St. Lebuinus¹³. Emmerik behoorde trouwens ook tot het graafschap, later hertogdom Gelre en alleen geldverlegenheid van de Gelderse hertogen was oorzaak, dat het werd verpand aan de graven van Kleef en tusslotte in 1402 definitief afgestaan. Dit had op den duur ook gevolgen voor de kerkelijke banden met Utrecht: De herordering van de kerk in de Nederlanden van 1559 maakte de grenzen van het Habsburgse bezit der Nederlanden tot grenzen ook van het geheel der Nederlandse aartsbisdommen en bisdommen. Sindsdien is Emmerik kerkelijk Keuls.

Positieve gegevens over de stichting van het kapittel en de St. Maartenskerk van Emmerik zijn niet bekend. Het oudste dokument aangaande het bestaan van het kapittel is een oorkonde van 1131¹⁴. De rang, die de proost bekleedde, doet onderstellen, dat het Emmerikse kapittel zeker niet jonger zal zijn dan die van St. Pieter, St. Jan en St. Maarten, eerder ouder. De oudst bekende oorkonde, die de kerk zelf noemt, is er een van 1145, welke vermeldt dat door nalatigheid van de proost de kerk is ingestort¹⁵.

¹² F. N. Eyck tot Zuylichem, „Kort overzicht van de bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland“, *Berigten van het Historisch Gezelschap* (= *Genootschap*), II, 1 (1849).

¹³ A. Tibus, *Alter der Kirchen zum h. Martinus und zur h. Aldegundis in Emmerich*, 1875, blz. 8.

¹⁴ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, 1, no. 331.

¹⁵ *Kunstdenkmale der Rheinprovinz, Kreiss Rees*, Düsseldorf 1892, blz. 32 e.v.

Waarschijnlijk heeft de nalatigheid van de proost hierin gelegen, dat hij het water van de Rijn niet van de kerk heeft weten te houden. In ieder geval, sindsdien heeft de Rijn de kerk herhaaldelijk bedreigd en op den duur heel het zuidwestelijke deel met de beide torens verzwolgen. In de 15de eeuw is een nieuw kerkship met toren aan de noordzijde van de kruising uitgebouwd ter vervanging van het zeker veel voornamere Romaanse schip met zijn tweetal torens op het westen.

In de Tweede Wereldoorlog werd de kerk zwaar geteisterd. Sindsdien is zij in hoofdzaak hersteld en weer in gebruik genomen. De beschadigingen gaven gelegenheid het gebouw nader te bestuderen, maar ook al voor de oorlog, in 1937, had men, naar dr. W. Zimmermann, hoofd van de Dienst voor de Monumentenbeschrijving te Bonn mij mededeelde, de kerk onderzocht waarbij men tot merkwaardige gevolgtrekkingen was gekomen.

Van de Romaanse kapittelkerk van Emmerik is weinig meer dan de koorpartij over en dat niet in ongerepte toestand. Zowel verbouwingen als minder gelukkige restauraties in het verleden maken het niet gemakkelijk zich op alle punten volledig duidelijk voor te stellen hoe de oorspronkelijke gedaante is geweest. Wij kunnen thans het volgende opmerken:

Het koor van de Emmerikse kapittelkerk heeft precies dezelfde aanleg als Bernolds Pieters-, Jans- en Lebuinuskerk: een hoofdkoor met krocht, begeleid door nevenkoren. Ook in Emmerik zijn de apsiden inwendig halfronde en uitwendig veelhoekig: De hoofdapsis is uitwendig met vijf zijden gesloten, de nevenapsiden hebben elk drie sluitingszijden. De vijfhoek van de middenapsis is ver van regelmatig gevormd. Net naast de middenzijde steken lichte steunberen uit, die naderhand bijgewerkt schijnen te zijn, maar toch wel degelijk in samenhang met het oorspronkelijke muurwerk van het koor zijn opgetrokken. Dit verdient aandacht, omdat nu ook van de Pieterskerk te Utrecht vaststaat dat de steunberen tegen de hoofdapsis, overigens veel zwaarder dan die te Emmerik, oorspronkelijk zijn.

De koorkapellen van de St. Maarten te Emmerik zijn door gewelven verdeeld in onder- en bovenruimten, evenals dat het geval is geweest met de koorkapellen van de St. Pieter en de St. Lebuinus. Bestudering ter plaatse gaf mij de overtuiging, dat ook in Emmerik die verdeling in boven- en benedenruimten niet oorspronkelijk

kan zijn geweest, een mening die de heer Zimmermann bevestigde.

Volgens de bevindingen van de heer Zimmermann zijn de verschillen tussen de Emmerikse kapittelkerk en de vier andere intussen niet gering, en veel groter dan een blik op de plattegronden zou doen vermoeden. Het rechte deel van het hoge koor moet oorspronkelijk door een stenen tongewelf gedekt zijn geweest; een tongewelf, dat zijn geboorte had op de nog steeds aanwezige lijst onder de hoge koorvensters. Het muurwerk van het middenkoor moet dan ook aanvankelijk veel minder hoog zijn geweest dan nu: het verschil bedroeg wel drie à vier meter. De gewelfde zijkapellen hebben dan het middenkoor, dat alleenstaande ongetwijfeld uiteen zou zijn gevallen onder de druk van zijn tongewelf, tot schoring gediend. In een latere Romaanse periode — en de heer Zimmermann denkt daarbij aan herstelling na de ramp waarover in 1145 sprake is — moet het grote tongewelf zijn gesloopt, het rechte koorgedeelte zijn opgetrokken tot zijn huidige hoogte door toevoeging van de vensterstrook, en een vlakke overzoldering zijn gemaakt. Die tweede Romaanse bouwperiode is van de eerste goed te onderscheiden door verschillen in de samenstelling van het muurwerk; het oudste Romaanse werk bestaat uit lagen van kleine stukken tufsteen, het latere vertoont afwisselend lagen van stenen op hun plat met lagen van tufsteenstukken, die op hun smalle kant staan en de indruk maken vrij grote blokken te zijn. In een na-middeleeuwse tijd is tenslotte ten tweeden male een tongewelf over het rechte koorgedeelte gemaakt, waardoor de hooggeplaatste koorvensters van de ruimte werden afgesneden. Ook dat tweede tongewelf is nu alweer verdwenen. De wijze waarop de vensters van het rechte stuk van het koor zijn gevat in nissen doet levendig denken aan de kapittelkerken van Bernold. De hoofdapsis is geheel bedorven toen men er Laatgotische vensters in maakte.

Het oordeel, dat wij na deze beschouwing zouden willen uitspreken, luidt aldus: De kapittelkerk van Emmerik was ongetwijfeld verwant met de vier kerken van Bernold, maar deze verwantschap is toch niet zo nauw als die, welke die vier onderling verbindt. Dat te Emmerik de zuilschachten en de profielen van de dekplaten van zuilen en wandpijlers door hun weelderiger vormen op een jongere tijd wijzen, gelijk Eyck tot Zuylichem meende, achten wij niet zo zeker: Ook aan de krocht van de Münsterkerk te Essen, gewijd in 1051, komen zulke rijke vormen voor.

Wij achten ons dus gerechtigd Bernold mede de koorpartij van Emmerik toe te schrijven.

Een belangrijke vraag is, welke plaats de groep van Bernold inneemt in het tafereel van de West-europese bouwkunst omstreeks het midden van de 11de eeuw. Vermeulen heeft er al op gewezen dat de zuivere zuilenbasilica, zoals de St. Pieter er een is, zoals, naar hij meende de St. Jan er een geweest zou zijn en zoals volgens ons vermoeden de St. Lebuinus er een was, een kenmerkend Zuidduits verschijnsel mag heten¹⁶. Uitgangspunt voor deze zuilenbasilieken schijnen de Karolingische basilieken van St. Gallen en Reichenau-Mittelzell te zijn geweest, wier type bij het herbouwen van de kerk van Einsiedeln, gewijd in 1031, in zuiver Romaanse vorm herleefde en via Einsiedeln werd gepropageerd, o.a. in Konstanz¹⁷. De zuilenbasilieken van de Hirsauer kongregatie laten wij hier buiten beschouwing: Hun voorbeeld, de S.S. Peter en Paul te Hirsau, dagtekent eerst van 1080.

Dat zuilenbasilieken vooral in Zuidwest-Duitsland en aangrenzende delen van Zwitserland voorkomen zegt op zichzelf nog niet heel veel. Tenslotte ontbreken zij ook in onze streken niet geheel naast de kerken van Bernold. Daar is de St. Georg te Keulen, omstreeks 1056 gesticht¹⁸. Daar was de abdijkerk van St. Truiden tussen Maastricht en Leuven met haar twaalf kennelijk monolithische zuilen, die bij de brand van 1085 werden vernield zodat het schip instortte¹⁹. Eerst indien er redenen zijn om Bernold relaties met Zuidwest-Duitsland toe te schrijven zou de school van Einsiedeln voor ons bijzondere betekenis kunnen krijgen.

Door verhelderende studies, die Post en Lief tinck over Bernold hebben gepubliceerd zijn wij over 's mans relaties enigermate ingelicht²⁰. Bernold is een echte koninklijke, een rijksbischop geweest, door Koenraad II ongetwijfeld uit de kwekelingen van de koninklijke kapel of

¹⁶ F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederl. Bouwkunst*, 1, 's-Gravenhage 1928, blz. 181; het gaat hier overigens in het bijzonder om Zuidwest-Duitsland en een deel van Zwitserland.

¹⁷ J. Gantner, *Histoire de l'Art en Suisse*, 1, Neuchâtel, (z. j.) blz. 163 vlgg.

¹⁸ W. Schorn en A. Verbeek, *Die Kirche St. Georg in Köln*, Berlijn 1940, blz. 1.

¹⁹ Georg Weise, „Die ehemalige Abteikirche von S. Trond“, *Zeitschrift f. Geschichte d. Architektur*, 4 (1910/1911), blz. 131.

²⁰ R. Post, „De H. Bernulphus“, *Het Gildeboek*, 13 (1930), blz. 89. Lief tinck, o.c.

kanselarij gekozen om de stoel van Utrecht te bezetten. Hij is een trouw dienaar geweest van Koenraad II en Hendrik III, verscheen op hun hofdagen, trok ten oorlog met zijn collega's van Metz en Luik tegen Dirk IV van Holland — exponent van de revolte der Lotharingse groten —, ontving beide vorsten meer dan eens in Utrecht en werd door Hendrik III overladen met schenkingen in grafelijk gezag die de grondslag vormden voor het uitgebreide landsheerlijke territorium der Utrechtse bisschoppen. Men kan aannemen, dat Bernold de beweging tot hervorming van de Kerk, zoals die, uitgaande van Cluny, destijds nog door de keizers werd begunstigd, naar vermogen heeft bevorderd.

Wat zijn herkomst aangaat, of althans de streek waar hij zijn vorming genoot, heeft Lief-tinck gegevens geput uit twee boeken die Bernold schonk, één aan de Dom te Utrecht, en één aan de St. Pieter. Het schrift van het perikopenboek voor de Dom vertoont volgens Lief-tinck alle kenmerken van de kring van Reichenau, waarbij hij nog opmerkt dat het schrift wordt gekenmerkt door eigenaardigheden van het scriptorium van St. Afra te Augsburg terwijl de versiering doet denken aan Einsiedeln. De relaties met het Zuidduits-Zwitserse gebied van de zuilenbasilieken zijn er dus ongetwijfeld geweest. Overigens dient vermeld, dat Koenraad II juist in de tijd, dat hij Bernold tot bisschop aanstelde, bezig was op zijn oude familieburcht te Limburg a.d. Haardt, niet ver van Spiers, een abdij te stichten, waarvan de langzaam verrijzende kolossale kerk een schip kreeg met statige rijen zuilen.

Dat het priesterkoor van Bernoldus' kerken wordt begeleid door kapellen met apsidiole is geen buitengewone eigenschap; zulk een aanleg is vooral gebruikelijk bij Benediktijner kerken, maar dan vrijwel steeds zo, dat er verbinding is tussen priesterkoor en flankerende kapellen. Zulk een verbinding ontbreekt bij de drie kerken van Bernold welke opstand bewaard is: de St. Pieter te Utrecht, de St. Lebuinus te Deventer en de St. Maarten te Emmerik, en zulk een verbinding is er ook onmogelijk door verschil van niveau. Het priesterkoor ligt verhoogd boven de krocht. Men heeft hier te doen met een „presbytère cloisonné”, en het is dan ook geen wonder dat Baltrušaitis de Emmerikse koorpartij behandelt en afbeeldt in zijn boek over de Eglise cloi-

sonnée²¹. Wat hij zegt over de Emmerikse koorpartij is intussen kort en even oppervlakkig als zijn hele werk, zodat wij er weinig of niets aan hebben. Wel kan men uit zijn boek leren dat de driedelige, volstrekt gescheiden kooraanleg, hoezeer betrekkelijk zeldzaam, te algemeen over West-Europa verspreid is, dan dat men uit het verschijnsel bijzondere gevolgtrekkingen kan maken.

Een veel markanter eigenschap van alle vijf kerken van Bernold is de vorm van de apsiden: Inwendig halfronde, uitwendig veelhoekig. Zodanige apsiden zijn sinds de 5de eeuw kenmerkend voor het Byzantijnse rijk. Het oudst bekende exemplaar in West-Europa buiten het gebied van Ravenna levert de S. Giovanni in Porta Latina te Rome. Richard Krautheimer heeft aanvankelijk gedacht, dat de kerk nog uit het einde van de 5de eeuw zou dagtekenen: In het oudste werk komen daktegels voor met stempel van Theodorik de Grote (tussen 495 en 526) en de kerk wordt van ouds toegeschreven aan Paus Gelasius I (492-496). De uitwendige vorm, ongeveer een halve zeshoek, onderscheidt deze apsis van de Ravennatische apsiden, die meest vijf of zeven zijden tellen, en wijst op onmiddellijke Byzantijnse inspiratie²². Ook al geeft Krautheimer later toe, dat de stempels van Theodorik geen betrouwbaar dateringsmateriaal leveren, omdat tegels met zulke stempels veel herbruikt in Rome voorkomen, hij blijft erbij, dat de oudste delen kenmerkende vormen schijnen te tonen voor de tijd omstreeks 500²³. In een zeer recente studie komen Renate Schumacher en W. N. Schumacher op grond o.a. van de Byzantijnse voetmaat van 31.5 cm die aan de S. Giovanni in Porta Latina is gebruikt in tegenstelling met de Romeinse voet van 29.5 cm tot de gevolgtrekking, dat de kerk wat jonger zal zijn en wellicht in de 6de eeuw ten tijde van Narses is gebouwd, toen, onder de regering van Justinianus, de verering van St. Jan sterk opkwam²⁴. Er ware voor een vermelding van deze Romeinse kerk weinig reden, had zij niet op den duur een merkwaardige band met Keulen gekregen. De

²¹ J. Baltrušaitis, *L'église cloisonnée en Orient et en Occident*, Parijs 1941, blz. 7.

²² R. Krautheimer, „An Oriental basilica in Rome”, *Am. Journal of Archaeology*, 40 (1936), blz. 485.

²³ R. Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae*, 1, Città del Vaticano 1937, blz. 301.

²⁴ R. en W. N. Schumacher, „Die Kirche S. Giovanni a Porta Latina”, *Kölner Domblatt*, 12/13 (1957), blz. 22.

aartsbisschop van Keulen kreeg namelijk in 1049 van Paus Leo IX, die juist na zijn verkiezing in Keulen vertoefde, met het ambt van kanselier van de H. Stoel de kerk van S. Giovanni in Porta Latina met bijbehorend klooster als residentie²⁵. De coincidentie is zeer merkwaardig en te trefend om niet te relateren. Dat deze schenking nu ook de aanleiding is geweest voor het binnendringen van Byzantijnse apsisvormen in het aartsstift Keulen zullen wij echter niet suggereeren.

In ieder geval, al of niet onder Byzantijnse invloed komen op verschillende plaatsen in West-Europa in de Voor-Romaanse en Romaanse tijd uitwendig poligonale apsiden voor. In de 8ste eeuw is dat het geval met de abdijkerk van St. Denis bij Parijs²⁶. Enlart noemt er wel veertig in Zuid-Frankrijk²⁷, zonder echter dateringen te geven. Ook in de Elzas komen zij voor²⁸. Voor de streek van de Nederrijn heeft bij ons weten Walter Zimmermann de zaak het laatst nagegaan. Hij komt tot de gevolgtrekking, dat de uitwendig poligonale apsis die hij ontgroef in de kerk van St. Andreas te Keulen, gegrondvest op een rond funderingspakket, het oudste exemplaar is²⁹. Merkwaardigerwijs is onder de apsispoligoon van de St. Jan te Utrecht ook zulk een rond funderingspakket gevonden, en eveneens onder die van de St. Pieter. In het laatste geval rustte dit op zijn beurt weer op een hoekig funderingsblok, dat mede de zijapsiden omvatte.

Met Zimmermann kan men dan een reeks uitwendig veelhoekige apsiden van kleinere kerken noemen: die van Kerpen ten noord-oosten van Düren, volgens Zimmermann van omstreeks 1050, van de voormalige Pfarrkirche te Zülpich, die vijf zijden had met hoog opgaande boognissen, volgens Zimmermann van omstreeks 1060 à '70, van Enzen bij Euskirchen en van Dernbach tegenover de mond van de Moezel. Men kan er nog aan toevoegen de Martinskirche van Zülpich, die, zij het sinds lang aan de dienst

onttrokken, verwaarloosd en beschadigd, de laatste oorlog heeft overleefd, zulks in tegenstelling tot de Pfarrkirche die door een moderne kerk is vervangen.

Na onze pogingen om de kenmerkende eigenschappen van Bernoldus' vijf kerken in hun verspreiding na te gaan wordt het tijd om tot een konklusie te komen.

Vóór alles staat vast dat Bernolds kerken zuivere voortbrengselen van Salische architectuur zijn, en dus zeer modern aan het begin van de Salische periode. Niet overal maakte men zich zo vroeg geheel los van de Ottoonse traditie, getuige de St. Georg te Keulen.

Bernold zal door zijn positie van rijksbisschop, gevormd in de kringen van het hof, volkomen vertrouwd zijn geweest met de denkbeelden en opvattingen die toonaangevend waren. Wellicht heeft hij door zijn relaties met Reichenau en Einsiedeln een architect aangetrokken, die op de hoogte was van de nieuwe ontwikkeling in Zwabenland. Daarop zou tenminste kunnen wijzen dat hij de Pieterskerk, welke hem kennelijk bijzonder na aan het hart lag, heeft gesierd met de voorname zuilenrijen, die naar ons vermoeden evenzeer de grootste van al zijn kerken, die van Deventer, onderscheidden.

Hoe de hardnekkige voorkeur voor de driedelige geclouonneerde koorpartijen te verklaren is, weten wij niet. Evenmin is het ons duidelijk waarop de even systematische toepassing van de uitwendig veelhoekige apsis berust, die zeker niet Zwabisch genoemd kan worden. Mogelijk is zijn architect gefascineerd geweest door de apsisveelhoek van de St. Andreas te Keulen, welke misschien destijds geen unicum was.

De zeer strenge profielen: niet anders dan een schuine kant, alsmede de uitwendige geleding door series boognissen komen opmerkelijk overeen met die van de kerk van Limburg a.d. Haardt. In de krocht van Emmerik maakte deze soberheid plaats voor weelderiger vormen, en in Emmerik schijnt men ook een tongewelf te hebben geïntroduceerd in de rechte koorruimte. Dit laatste zou een analogie kunnen heten met het koor van Spiers, hoezeer ook overigens alle overeenkomsten tussen de koorpartij van Spiers en die van Emmerik (si parva licet componere magnis) ontbreekt. Waarschijnlijk heeft men al vroeg (misschien al tijdens het bouwen?) dat plan voor het overwelfde koor opgegeven en het Emmerikse koor basilikaal verhoogd overeenkomstig de koorpartijen van Bernoldus' andere vier kerken.

²⁵ R. Lill, „Kölner Erzbischöfe als päpstliche Kanzler und Besitzer der Kirche S. Giovanni a Porta Latina in Rom“, *Kölner Domblatt*, 12/13 (1957), blz. 14.

²⁶ S. McKnight Crosby, *The Abbey of St. Denis*, New Haven, Londen, Oxford 1942, blz. 102.

²⁷ C. Enlart, *Manuel d'Archéologie française*, 2de druk, Parijs 1919, blz. 249.

²⁸ G. Durand, *Eglises romanes des Vosges*, Lille 1913.

²⁹ W. Zimmermann, *Das Münster zu Essen, Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes*, Beiheft 3, Essen 1956, blz. 260.

Dit is in grote trekken dat, wat men heden ten dage naar onze mening aan samenvattends kan geven over de kerken van bisschop Bernold. Vele vragen branden intussen op de tong. Moet men onderstellen, dat al die vijf kerken van één en dezelfde bouwmeester zijn? Heeft Bernold voor Emmerik een afzonderlijke meester gehad en voor de vier andere tezamen een tweede? Wat heeft het westelijke dwarschip van Deventer te betekenen, dat niet heel goed strookt met de Salische architectuur en veeleer tot een vorig tijdvak behoort? Waarom heeft men in alle drie

kerken waar men nog over de opstanden kan oordelen, nl. de St. Pieter, de St. Lebuinus en de St. Maarten reeds in de Romaanse tijd de zijkapellen verdeeld in onder- en bovenruimten? Hoe is het te verklaren, dat in de vier gevallen waar de apsiden uitwendig drie zijden hebben, die zijden volstrekt geen deel uitmaken van regelmatige veelhoeken en onderling nog vrij sterk verschillen in de figuur, die zij vormen? Ik zal die vragen laten rusten, beseffend dat ik er geen antwoorden op weet. Voorlopig zij het dan voldoende over dit onderwerp.

SUMMARY

THE CHURCHES OF BISHOP BERNOLD

BY PROF. DR. E. H. TER KUILE

The author discusses the connection between four churches, of which Bishop Bernold of Utrecht (1027-1054) is assumed to be the founder, on the strength of documentary and architectural evidence. They are the — formerly collegiate — churches of St. Peter and St. John, the now almost vanished abbey church of St. Paul, all of them at Utrecht, and the — formerly collegiate — church of St. Lebuinus (Liawin) at Deventer. In spite of various differences, they appear to have a number of characteristics in common, in consequence of which they stand out as a separate architectural group. For information concerning the Utrecht churches the reader is referred to the recent article by Mr. Temminck Groll in this periodical. (1959, col. 35-50).

The author draws attention to the fact that on earlier occasions the connection was pointed out between the abovementioned group of churches and the — at one time collegiate — church of St. Martin at Emmerich on the river Rhine in Germany, just beyond the Dutch frontier. In addition to the information given by previous writers, more recent investigations have supplied some interesting data concerning St. Martin's church, which have enabled the author to give more accurate and detailed information on the original situation. For various reasons the author feels justified in attributing the church

at Emmerich to Bishop Bernold. An additional reason for this point of view is the fact that throughout the middle ages, until as late as 1559, Emmerich belonged to the diocese of Utrecht.

Two studies, published some years ago, have thrown more light on Bishop Bernold as a person and added to our knowledge of his surroundings. Brought up in the sphere of influence of Reichenau and Einsiedeln and belonging to the ecclesiastical circles of King, later the Emperor, Conrad II, he was at a comparatively early age elected bishop of the diocese of Utrecht, no doubt as a result of the Emperor's policy.

So it is not surprising that the Salian style which was developing at that very time, should be clearly reflected in his churches. There are some striking similarities between Bernold's churches and the abbey church of Limburg a.d. Haardt, which was founded by Conrad II.

On the other hand, they contain some elements whose origin is difficult to trace, such as the apses of Byzantine type, semi-circular on the inside and polygonal externally. Another curious feature is the tripartite eastern limb with its completely separated rooms.

The presbytery of St. Martin's church at Emmerich stands somewhat apart from the rest of the group in that originally it seems to have been covered with a barrel vault.

DE BUITENPLAATS BEECKESTEYN BIJ VELZEN

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

Beeckesteyn bij Velzen heeft wellicht reeds tijdens de middeleeuwen een zekere betekenis gehad als zetel van een adellijk geslacht, waarvan in de 15de en 16de eeuw verschillende telgen belangrijke plaatsen innamen in het stadsbestuur van Haarlem. Vervolgens werd het in de 17de en 18de eeuw eigendom van belangrijke Amsterdamse regentenfamilies als de Corvers, de Trips en de Boreels en groeide het van kleine ter plaatse van het vroegere versterkte huis gebouwde hofstede uit tot het representatieve 18de eeuwse buiten, waarvan de allure ondanks jarenlange verwaarlozing nog spreekt uit de architectuur en de grotendeels bewaarde, zij het overwoekerde tuinaanleg. Nu de buitenplaats opnieuw in de belangstelling is komen te staan willen wij enige aandacht besteden aan de bouwgeschiedenis. Eerst echter enkele historische feiten.

Geschiedenis.

Wanneer op 10 maart 1380 Wouter van Heemskerck gestorven is zonder wettige kinderen, broers of zusters achter te laten, wordt een goed van 13.5 made land in de Grootte Waert bij Haarlem, dat hij van de abdij van Egmond in leen had, op 26 maart van dat jaar in leen gegeven aan Wouter van Beeckesteyn, omdat „een yder kennelyck is, dat de Beeckesteynen gecomen syn van een jonger soon van den rechten huysende geslachte van Heemskerck”¹. Deze Wouter zou afstammen van Jan van Heemskerck, de jongste zoon van Hendrik van Heemskerck, genoemd in 1280. Jan van Heemskerck zou getrouwd geweest zijn met een keurmedige (d.w.z. horige) vrouw, doch hun zoon Jan schijnt in 1331 vrij te zijn verklaard van keurmedigheid. Diens zoon Jan I van Beeckesteyn, de vader van bovengenoemde Wouter, zou in 1352 vermeld

¹ F. van Mieris, *Groot Charterboek der graven van Holland, van Zeeland en heeren van Friesland*, 3, Leiden 1753, blz. 370. P. C. Molhuizen e.a., *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, Leiden 1911-1937, 9, kol. 341. P. A. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond*, 's-Gravenhage 1951, 2, no's 519, 520.

zijn als houtvester van de Haarlemmerhout². Beeckesteyn, dat kennelijk niet behoord heeft tot het in 1380 uitgegeven leengoed in de Grootte Waert bij Haarlem, moet dus reeds eerder in het bezit zijn geweest van de familie, die er haar naam aan ontleende. Het goed in de Grootte Waert wordt resp. in 1430, 1465, 1492, 1519, 1571, 1593, 1622 en 1646 in leen gegeven aan de achtereenvolgende nakomelingen van Wouter I van Beeckesteyn³. Dat ook Beeckesteyn in de

² Hs. Polvliet in het archief van het Kon. Ned. Gen. voor Geslacht- en Wapenkunde. Bij het uitzoeken van de in dit hoofdstuk voorkomende historische gegevens heb ik veel hulp gehad van de heer G. Roose-gaarde Bisschop.

³ Onder enig voorbehoud laten wij hier de stamreeks volgen: (I) Hendrik van Heemskerck gen. 1280. (II) Jan van H. x keurmedige vrouw. (III) Jan; 1331 vrij. (IV) Jan I van Beeckesteyn; 1352 houtvester Haarl. hout. (V) Wouter I van B., na overlijden van Wouter van Heemskerck beleend op 26.3.1380 met het goed in de Grootte Waert; gehuwd met Geertruid Dul-lart, blijkens lijflichtbrief met consent van de leenheer 1384. (VI) Jan II van B. x (1423) Wilhelmina van der Woude; beleend 3.11.1430; † 1465. (VII) Wouter II van B. x Margaretha Sikkel Pietersdr.; beleend 27.4.1465; † 1494. (VIII) Dirk I van B. x Margaretha van Assendelft; *1454; beleend 9.7.1492. (IX) Wouter III van B. x (1. 1514) Elisabeth van Scherpenseel (2. 1543) Adriana van Wijngaerden; beleend 16.4.1519; † 1571. (X) Dirk II van B. x Adriana van Warland van Muylwijk (of De Gorter geseyt Muylwijk); beleend 3.10.1571. (XI) Cornelis van B., vrijheer van Incourt en Longueville x Catharina van Drenkwaart; beleend 15.11.1593. (XII) Johan van B., vrijh. van I. en L. x (2) Geertruid van de Werve; beleend 22.1.1622; † 9.9.1645. (XIII) Cornelis François van B., vrijh. van I. en L., heer van Persijn x (1672) Geertruida van Rijsenburg; beleend 19.9.1646; † 27.1.1713 te Utrecht. (XIV) Johan Jacob van B., vrijh. van I. en L., heer van Persijn, Rijsenburg (1714) en Doornenburg (1729) huwde met zijn nicht Geertruid Theodora Regina van Bommel; hun dochter Hendrina Justina stierf kinderloos in 1767. Vgl. A. Ferwerda en J. Kok, *Nederlandsch Geslacht-, Stam- en Wapenboek*, 1, Amsterdam 1785, het Hs. Polvliet en H. J. Koenen, „Het ridderlijk geslacht van Heemskerck in de Middeleeuwen”, *De Wapenheraut*, 7 (1903), blz. 229 e.v.

Jan II van B. had door zijn huwelijk met Wilhel-

familie is gebleven mag men hieruit niet zonder meer afleiden; wel is bekend, dat de familie Van Beeckesteyn in de 15de en 16de eeuw een belangrijke plaats innam onder de stadsadel van Haarlem, waar vier achtereenvolgende nakomelingen van Wouter I van Beeckesteyn, namelijk zijn kleinzoon Wouter II en daarna Dirk I, Wouter III en Dirk II burgemeester zijn geweest; bovendien was de eerstgenoemde Dirk houtvester van de Haarlemmerhout en hoogheemraad van Rijnland; ook Wouter III is hoogheemraad van Rijnland geweest en tevens o.a. thesaurier en weesmeester te Haarlem⁴. Na de overwinning van de Reformatie te Haarlem heeft de familie, die Katholiek bleef, daar haar invloed verloren⁵. Kort tevoren in 1567 had Wouter III voor de landvoogdes een loyaliteitsverklaring afgelegd, terwijl hij niet behoorde tot het Verbond der Edelen. Zijn kleinzoon Cornelis blijkt in 1593 vrijheer te zijn van Incourt en Longueville, welke titel op zijn nazaten overging. Het is dus niet onbegrijpelijk, dat de Van Beeckesteys de belangstelling voor hun goederen bij Haarlem verloren hebben. In 1646 wordt Cornelis François van Beeckesteyn nog met het goed in de Groote Waert beleend, doch met het goed Beeckesteyn hebben de vrijheren van Incourt en Longueville zeker geen connecties gehad⁶.

randeerd werd door hertog Jan van Beieren; in 1427 werd hij door hertog Philips schadeloos gesteld, nadat hij in de slag van Alphen was gewond en in gevangenschap had verkeerd „in ter Goude” (Rijksarch. Den Haag, Holl. Leenkamer, Index Gousset op B., vriendelijke mededeling van de heer J. G. N. Renaud). De tweede echtgenote van Wouter III van B. was een dochter van Floris van Wijngaerden en Arnoldina van Wassenaar van Duvenvoorde.

⁴ P. C. Molhuizen, *o.c.*, 8, kol. 69. F. Holleman, *Dirk van Assendelft, schout van Breda, en de zijnen*, Zutphen 1953, blz. 362 n. 2.

⁵ Dat de familie Katholiek gebleven is blijkt ook uit het lidmaatschap van het H. Kerstmisgilde te Haarlem, waar stoel 13 telkens in de familie vererfde; het eerst wordt genoemd Jan (I) van B., het laatst Justina Hendrina, † 1767. A. van Sasse van Ysselt, *Beschrijving van het H. Kerstmisgilde te Haarlem, 's-Gravenhage* 1905.

⁶ Met enige spanning zien wij uit naar de resultaten van het onderzoek door de Rijksarchivaris in Noord-Holland, Mr. W. J. Groesbeek, daar identiteit van het middeleeuwse Beeckesteyn (Bekestein) met het latere nog niet met archivalia te staven is. De heer Groesbeek verstrekte mij kort voor het ter perse gaan van dit artikel nog enige hoogst belangrijke inlichtingen.

In het midden van de 17de eeuw blijkt de hofstede dan te behoren aan Nicolaas Corver (1589-1654), burgemeester van Amsterdam. Zijn weduwe Margaretha Bas verkoopt Beeckesteyn op 12 maart 1659 voor *f* 19 000 aan de Amsterdamse koopman Goycke Elbertsz., wiens zoon Elbert Goyckens later trouwt met Agatha Munter. Na overlijden van Elbert Goyckens hertrouwt Agatha eerst met Sijbrand Valckenier en, na diens overlijden, in 1669 met mr. Joan Corver, een achterneef van Nicolaas Corver⁷. Later blijkt de hofstede in het bezit te zijn van Jan Trip, een neef van Agatha Munter, die in 1687 overleden was zonder kinderen achter te laten.

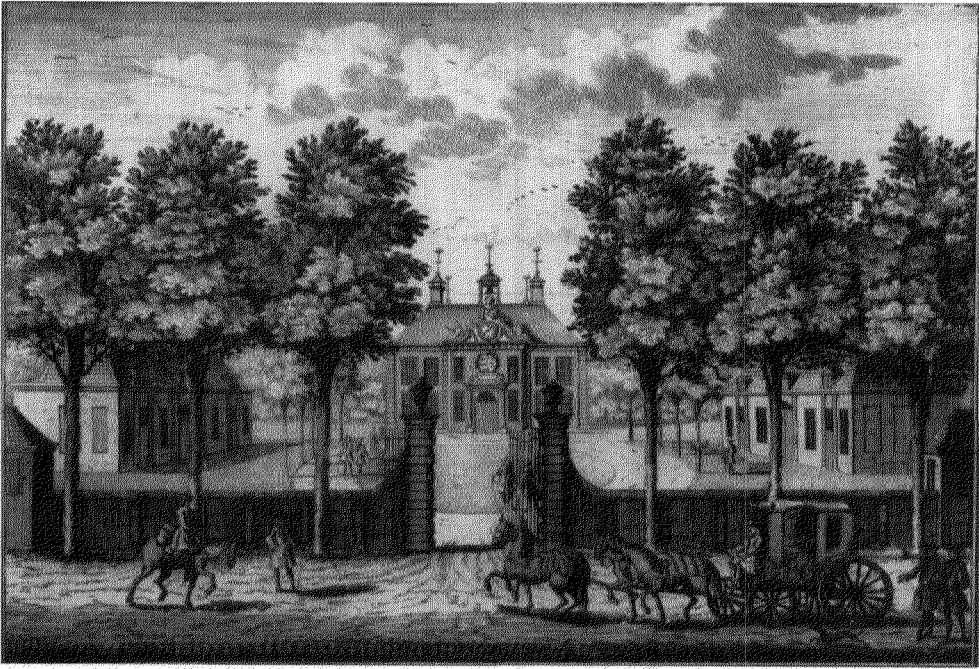
Jan Trip, de bekende burgemeester van Amsterdam, bewoonde zomers aanvankelijk Beeckesteyn doch na zijn tweede huwelijk met Elisabeth Tiellens, vrouwe van Berkenrode, vertoefde hij zomers op het huis Berkenrode bij Heemstede. Beeckesteyn verkocht hij op 9 december 1716 voor *f* 31 000 aan zijn zoon Jan Trip de Jonge, die een jaar eerder getrouwd was met Petronella Wilhelmina van Hoorn, dochter van de schatrijke goeverneur-generaal van Oost-Indië, Joan van Hoorn⁸. Hiervoor deed hij het buiten Woestduin onder Heemstede, dat hij in 1715 voor *f* 12 000 had gekocht, in 1717 voor *f* 20 000 van de hand. Na overlijden van Jan Trip de Jonge in 1721 hertrouwde zijn weduwe in 1723 met Lubbert Adolph Baron Torck, raad ter Admiraliteit te Amsterdam, later bewindhebber der West-Indische Compagnie ter Kamer Amsterdam wegens Gelderland⁹. Na zijn huwelijk met Petronella Wilhelmina, liet deze het huis Rozendaal bij Velp, dat hij geërfd had van Joan van Arnhem († 1716), grotendeels herbouwen, terwijl hij in het park om het huis vele verfraaiingen liet aanbrengen, o.a. de schelpengalerij en de „bedriegertjes”. Zijn echtgenote schijnt zich echter gehecht te hebben aan Beeckesteyn, waarvan zij het vruchtgebruik hield. Nadat evenwel haar enige zoon Jan Willem Trip in 1738 kinderloos was gestorven, verkochten de erven van Jan Trip de Jonge Beeckesteyn op 21 maart 1742 voor *f* 28 000 aan Jacob Boreel, schepen van Amsterdam en raad en advocaat-fiscaal ter

⁷ J. E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Haarlem 1893-1895, blz. 470, 521, 626. Zie voor verdere gegevens in dit hoofdstuk ook F. J. Dubiez, „De Amsterdamse familie Boreel en het landgoed Beeckesteyn te Velzen”, *Ons Amsterdam* 10 (1958), blz. 363-368.

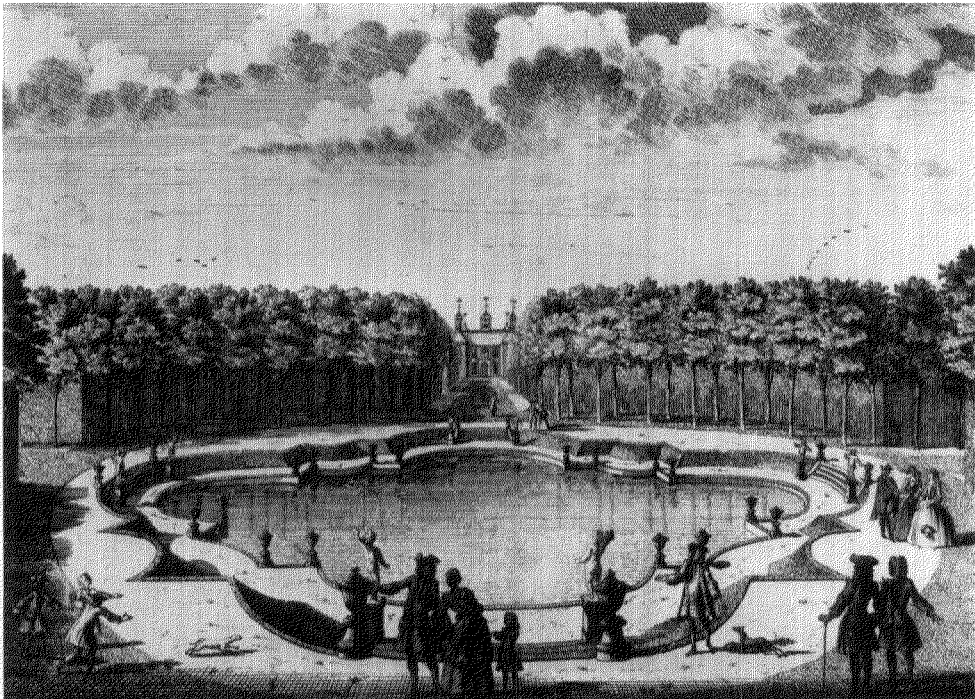
⁸ Elias, *o.c.*, blz. 691.

⁹ Elias, *o.c.*, blz. 691.

DE BUITENPLAATS BEECKESTEYN BIJ VELZEN

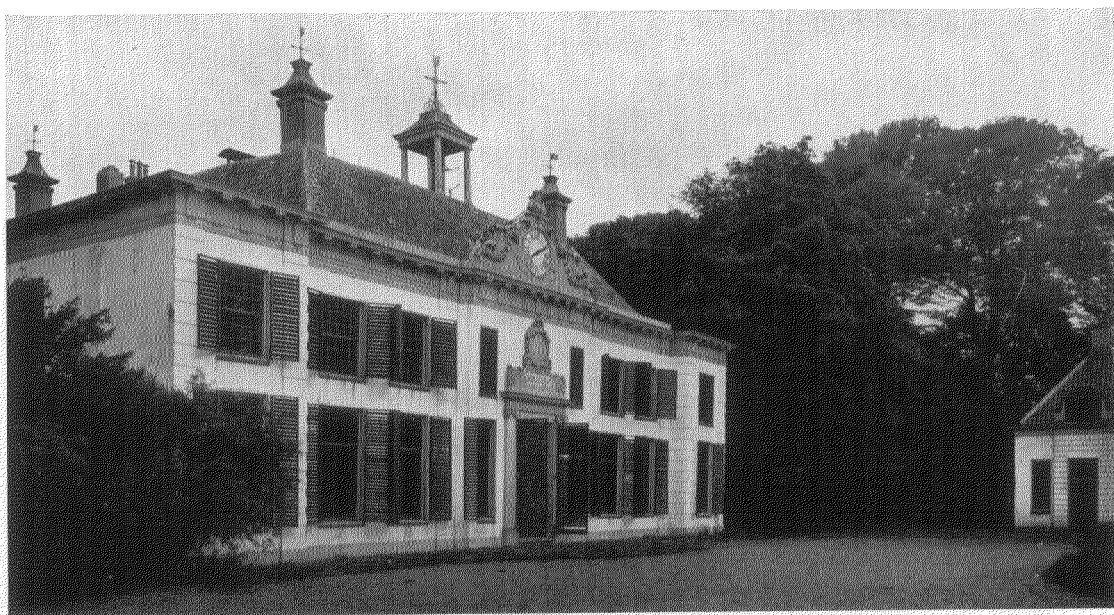

Afb. 1. Voorzijde in 1728; gravure H. de Leth.

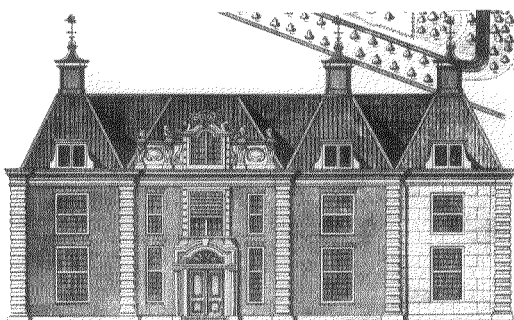
Afb. 2. Achterzijde in 1728; gravure H. de Leth.

DE BUITENPLAATS BEECKESTEYN BIJ VELZEN

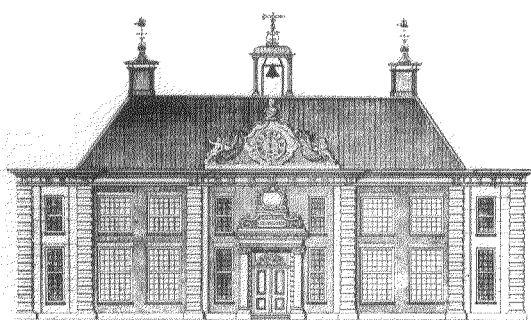

Afb. 3. Voorzijde voor de oorlog.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 4. Achtergevel, 1772, detail van afb. 8.

Afb. 5. Voorgevel, 1772, detail van afb. 8.

Afb. 6. Achterzijde na de oorlog.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 7. Orangerie, afgebroken na 1954.

Admiraliteit aldaar¹⁰. Hij was in 1735 in het huwelijk getreden met een achternicht van Agneta en Margaretha Munter. De grootvader van zijn vrouw, de Amsterdamse burgemeester Cornelis Munter, had Waterland tot buitenplaats gemaakt en diens broer Dirk Meervliet. In 1759 werd Jacob Boreel tezamen met de heren Jan van de Poll en Gerard Meerman door de Staten-Generaal als minister van staat afgevaardigd naar Engeland om geschillen betreffende de scheepvaart te vereffenen; daarna was hij in de jaren 1761 en 1762 Ambassadeur-Extraordinaris aan het hof van Koning George III van Engeland; hij stierf in 1778.

Jacob Boreel liet het huis, dat in het begin van de 18de eeuw de gedaante had gekregen, weergegeven op twee gravures van Hendrik de Leth, afgedrukt in het omstreeks 1730 uitgegeven plaatwerk, *Het Zegepralend Kennemerland* (afb. 1 en 2)¹¹, tot de huidige omvang vergroten. Aan de ongetwijfeld reeds in de 17de eeuw tot stand gekomen geometrische tuin voegde hij een z.g. Engelse tuin toe. Van al deze veranderingen bestaat een grote prent uit 1772 door C. Philips Jacobsz. naar tekeningen en opmetingen van de architect J. G. Michael (afb. 4, 5, 8 en 9)¹². Het buiten bleef ruim twee eeuwen in het bezit van de familie Boreel, totdat het in 1952 door de gemeente Velzen werd aangekocht van mevrouw A. Cremers-Boreel.

Het middeleeuwse Beeckesteyn.

Dat het tegenwoordige huis Beeckesteyn een tamelijk lange bouwgeschiedenis heeft gehad zou men op het eerste gezicht niet vermoeden. Toch schijnen er nog belangrijke fundamenten van een voormalig versterkt huis te zijn bewaard¹³; tevens is gebleken, dat er sinds het begin der 17de eeuw minstens zes uitbreidingen nodig waren om de kleine hofstede, die voor dit versterkte huis in de plaats was gekomen, te doen groeien tot het huidige grote buiten met bijgebouwen en uitgestrekte tuinaanleg.

¹⁰ Elias, *o.c.*, blz. 538.

¹¹ M. Brouerius van Nidek, *Het Zegepralend Kennemerland vertoont in 100 heerlyke gezichten*, Naar 't leven getekent en in 't Koper gebragt door Hendrik de Leth, Amsterdam z.j., 1, no's. 49 en 50 naar tek. uit 1728.

¹² Universiteitsbibliotheek, Leiden (Verz. Bodel Nijenhuis) en Rijksprentenkabinet Amsterdam.

¹³ Veel hulp heb ik bij het onderzoek naar de bouwgeschiedenis ondervonden van de heren H. Dijkstra en H. Janse, die de opmetingen hebben verricht.

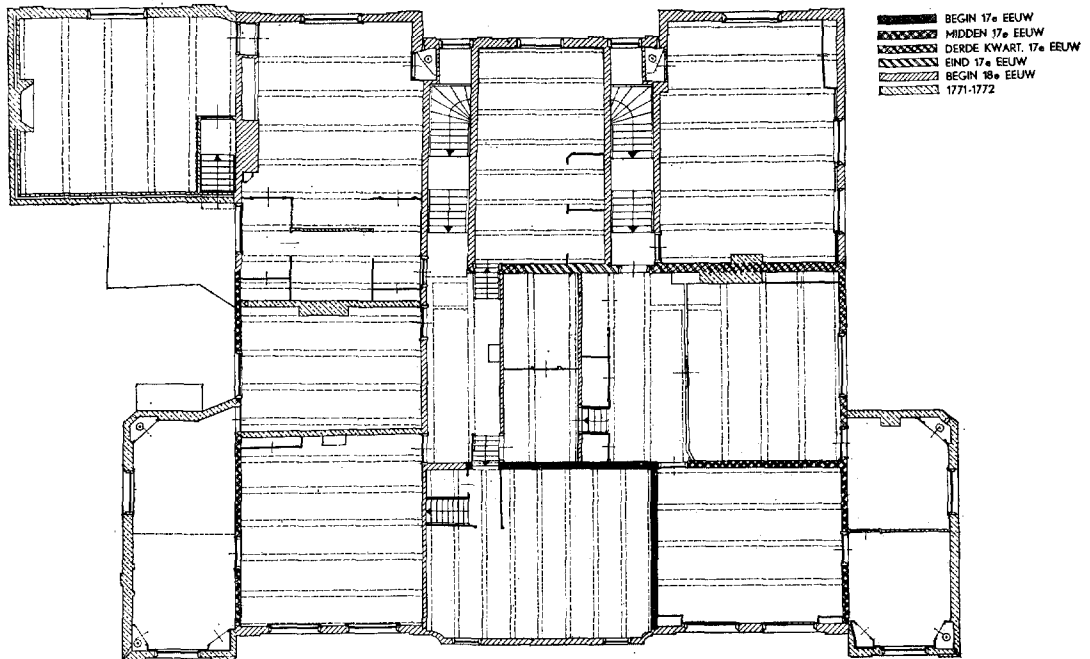
De muren onder de noordelijke kelder aan de tuinzijde (vgl. fig. 3) bleken namelijk ongeveer anderhalve meter dik te zijn en samengesteld uit kloostermoppen van ongeveer 33 cm lengte. Nauwkeurig onderzoek van dit muurwerk is nog niet mogelijk geweest, daar het grotendeels aan het oog is onttrokken door een waterkerende binnenmuur, die door een spouw is gescheiden van het oudere metselwerk. Vooruitlopend op de resultaten van een eventueel bodemonderzoek zouden wij echter rekening willen houden met de mogelijkheid, dat dergelijk muurwerk ook onder andere gedeelten van het gebouw aanwezig is, o.a. onder de achterhal, waar de marmeren platen van de vloer minder verzakt zijn dan op andere plaatsen. Het baksteenformaat wijst op de eerste helft van de 13de eeuw doch het zou kunnen, dat wij hier te maken hebben met afbraakmateriaal dat bijvoorbeeld afkomstig zou kunnen zijn van het huis te Velzen, waarvan de rechthoekige donjon nog lange tijd als ruïne is blijven staan totdat de resten in het begin van de 18de eeuw werden opgenomen in een nieuw herenhuis¹⁴.

Beeckesteyn in de 17de eeuw (fig. 1-3).

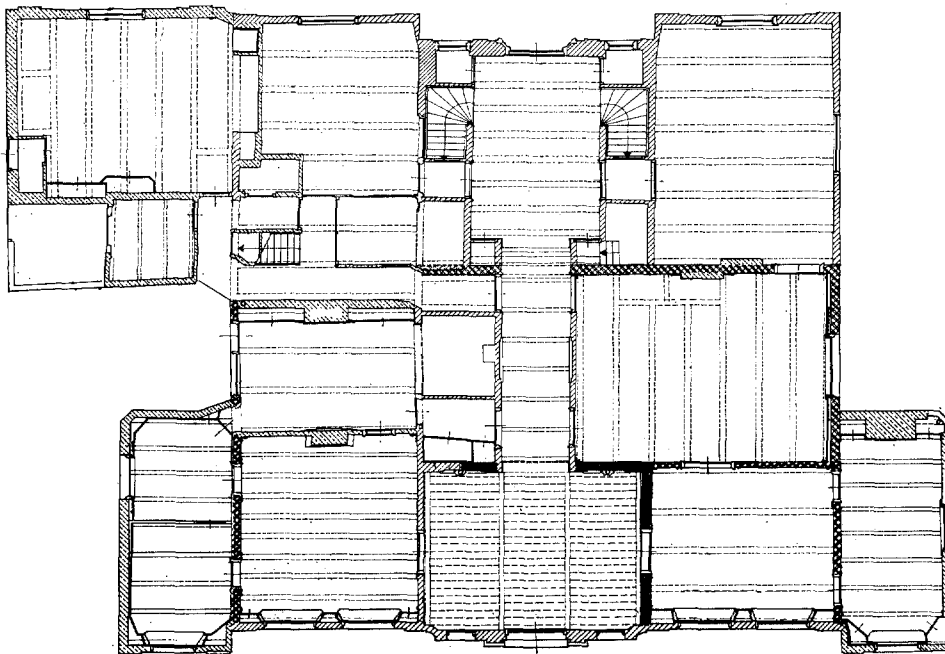
Van een versterkt huis Beeckesteyn kan in het begin van de 17de eeuw hoogstens een ruïne hebben bestaan. Bij het begin van het onderzoek bleek namelijk al dadelijk, dat het huidige gebouw overblijfselen bevat van een klein buitenhuis van één verdieping, ongeveer samenvallend met de tegenwoordige hal aan de voorzijde. Van dit huis, dat evenals bijvoorbeeld het vroeg 17de eeuwse huis Scheybeek slechts één vertrek diep zal zijn geweest¹⁵, zijn bewaard de noordgevel, belangrijke gedeelten van de achtergevel (baksteen 17 l. = 100 cm), een laag van eiken moeren kinderbalken boven het 18de eeuwse stucplafond en in de achtermuur uitsparingen voor de spanten van het vroegere zadeldak, waarvan de eiken muurplaat is herbezigd onder het huidige dak, dat hoger ligt dan het oorspronkelijke. De noordmuur bevat nog een geblokte vensterboog en de rechter aanzet van de vroegere topgevel. Het venster onder de boog moet echter

¹⁴ Afbeeldingen van het voormalige huis te Velzen in: Lud. Smids, *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden*, Amsterdam 1711; dezelfde, *Nederlandsche Oudheden*, Amsterdam 1715, blz. 193; Brouerius van Nidek, *o.c.*, 2, no. 58.

¹⁵ R. Meischke, „Het Amsterdamse buitenhuis in de eerste helft der zeventiende eeuw”, *Maandblad Amstelodamum*, 45 (1958), blz. 133-141.

Plattegrond verdieping.

Plattegrond gelijkvloers.

Fig. 1. Beeckesteyn. Schaal 1 : 250 (naar opmeting van H. Dijkstra en H. Janse.)

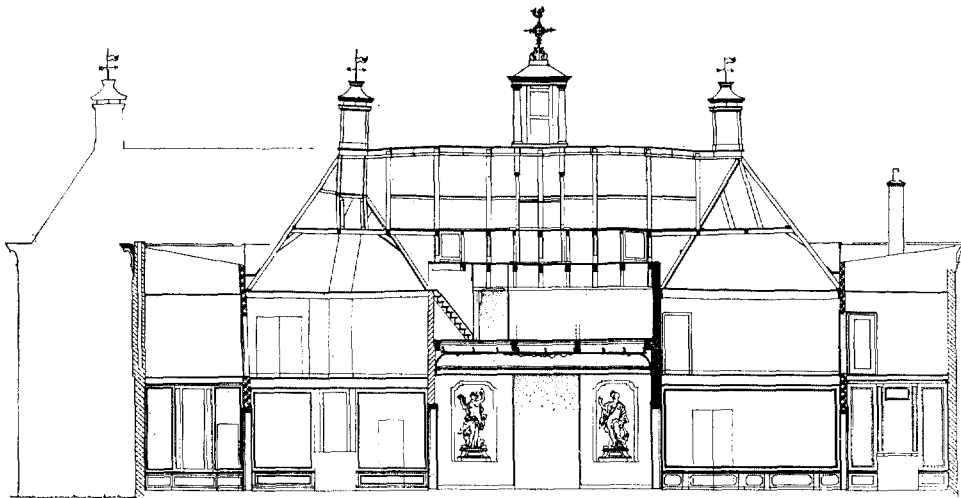

Fig. 2. Beeckesteyn. Dwarsdoorsnede over het voorhuis; schaal 1 : 250 (naar opmeting van H. Dijkstra en H. Janse.)

zo hoog hebben gezeten, dat het bovenaan oversneden werd door de balklaag, mogelijk tengevolge van een tussentijdse wijziging der bouwplannen.

Het huis, dat Nicolaas Corver \pm 1650 (?) verworven zal hebben, kan dus niet erg groot geweest zijn. Een ingrijpende uitbreiding werd dan ook kennelijk spoedig ondernomen. Hierbij werd eerst aan de zuidzijde haaks op het oude huis een naar het westen gerichte vleugel gebouwd, waarna een begin werd gemaakt met de bouw van een dergelijke vleugel aan de noordzijde. Het geheel werd verhoogd en voorzien van nog aanwezige in elkaar doorlopende zadeldaken, die naar uit de kapconstructie valt af te lezen, eindigden tegen twee westelijke eindgevels. Betrekkelijk spoedig hierna werd de aldus ontstane L-vormige aanleg gecompleteerd door voltooiing van de noordvleugel, waarvan het dak wederom met een topgevel werd afgesloten. Het huis had dus een U-vormige plattegrond gekregen met dien verstande, dat er misschien een lagere tussenbouw geweest is en geen binnenplaats. Uit deze periode zijn overigens behoudens de volledige overkapping en de balklagen ten noorden van de voorhal slechts gedeelten van de noordelijke zijgevel bewaard en een klein fragment van de eindgevel van de noordvleugel (baksteen resp. 20, 22 en 22.5 l. = 100 cm).

Vermoedelijk is in dezelfde tijd de aanleg van de tuin ter hand genomen; behoudens latere wijzigingen, wijst de geometrische aanleg van

het oudste gedeelte met zijn rustige verhoudingen (afb. 8) namelijk op het midden van de 17de eeuw, toen er hier nog geen sprake kon zijn van invloed van Le Nôtre.

Bij een volgende uitbreiding werd tussen beide zijvleugels aan de tuinzijde een nieuw gedeelte toegevoegd van gelijke hoogte. Het huis had toen dus een rechthoekige plattegrond gekregen. Het was twee vertrekken diep; uit balklagen valt op te maken, dat men zowel gelijkvloers als op de verdieping een grote achterzaal had gemaakt, tengevolge waarvan een vroegere bouwmuur was komen te vervallen. Met uitzondering van het nog volledig aanwezige zadeldak en de balklagen is van deze verbouwing slechts een klein gedeelte van de achtergevel behouden ter hoogte van de verdieping. Over de datering valt daardoor niet veel meer te zeggen dan dat de verbouwing zal hebben plaats gevonden in de tweede helft van de 17de eeuw.

Beeckesteyn in de 18de eeuw en daarna (fig. 1-3).

In het begin van de 18de eeuw had de verbouwing plaats, waaraan Beeckesteyn zijn huidige aspect voornamelijk te danken heeft (afb. 1 en 2). De 17de eeuwse voorgevel werd geheel afgebroken en vervangen door een fraaie Lodewijk XIV-gevel met geblokte pilasters, middenrisaliet, rijke ingangsversiering en gevelbekroning met wijzerplaat. Het huis werd naar de tuinzijde uitgebreid; aanvankelijk, zo valt uit het binnenmuurwerk af te lezen, met uitsprin-

gend middengedeelte; tenslotte heeft men echter, rekening houdend met de aanwezigheid van de middeleeuwse fundamenten, de plannen tijdens de bouw gewijzigd en de zijgedeelten van de achtergevel ten opzichte van het middengedeelte laten uitspringen (baksteen 21 l. = 100). Midden op het dak van de voorvleugel kwam het open klokkentorentje en op de vier hoeken der bedaking werden schoorstenen aangebracht, waarvan één van hout is en slechts een decoratieve functie heeft. De zuidelijke zijgevel werd — ongetwijfeld ter wering van vocht — afgewerkt met een pleisterlaag, waarin kleine stukjes glas zijn verwerkt; de oppervlakte van deze pleisterlaag imiteert een natuursteenverband. Bij de ingrijpende inwendige wijzigingen van het nu drie vertrekken diepe huis werden oude bouwmuren geamoveerd om de binnenindeling zoveel mogelijk symmetrisch te maken. Zo kwam in de uitbreiding aan de tuinzijde een middenhal, geflankeerd door twee brede steektrappen en door een gang verbonden met de hal aan de voorzijde. De aldus gevormde representatieve ruimte in de hoofdas van het gebouw werd versierd met stucwerk van voortreffelijke kwaliteit; in de voorhal o.a. staande figuren in nissen en verder zeer fraaie plafondstukken (afb. 11 en 12).

Aan weerskanten van het voorplein werden toentertijd de twee nog bestaande bijgebouwen opgetrokken, terwijl het plein aan de voorzijde werd afgesloten door een lage muur, in het midden onderbroken door een inrijhek, waarvan de hoge hoekposten vaasbekroningen kregen. Tevens werd de geometrisch aangelegde tuin uit het midden van de 17de eeuw verrijkt met het grote middenbassin (afb. 2 en 8).

De afbeeldingen van Hendrik van Leth (afb. 1 en 2) geven de buitenplaats weer na deze verbouwing. Een der onderschriften spreekt van „de Lustplaatze van den Hoog Ed: Welgeb: Heer Lubbert Adolf Baron Torck Heere van Rozendaal enz. . . .”, zoals gezegd de tweede echtgenoot van Petronella Wilhelmina van Hoorn. Toch heerst er over de bouwheer enige onzekerheid. In aanmerking komen Jan Trip (vóór 1713), Jan Trip de Jonge (tussen 1716 en 1721) of Baron Torck na zijn tweede huwelijk (dus na 1723). Er is echter veel voor te zeggen om Jan Trip de Jonge als bouwheer te beschouwen; uit zijn transacties blijkt, dat hij er veel voor over heeft gehad om Beeckesteyn in handen te krijgen. Bovendien beschikte hij, mede door zijn huwelijk, over de nodige middelen om een dergelijke grootscheepse uitbreiding te bekostigen. Dat zijn weduwe nog na haar huwelijk met Baron Torck,

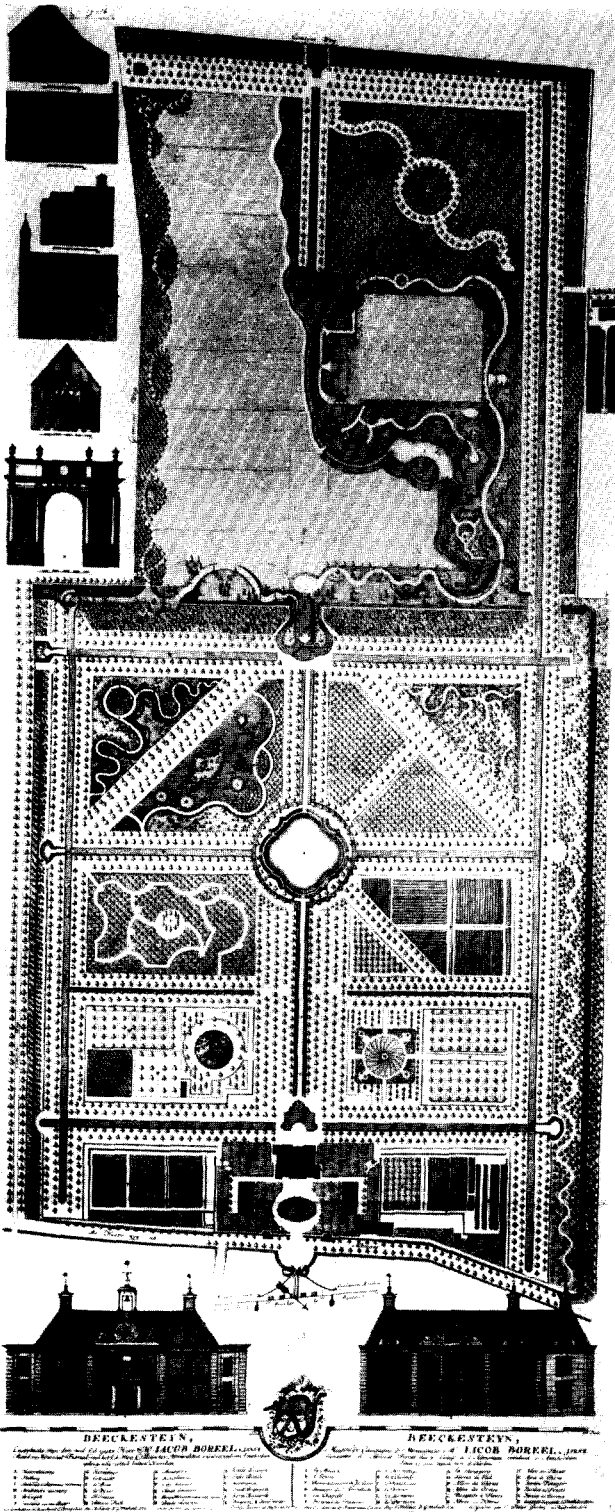
die in *het Zegepralend Kennemerland* ten onrechte voor de eigenaar doorgaat, een dergelijke verbouwing zou hebben doen doorzetten lijkt minder waarschijnlijk, daar zij slechts het vruchtgebruik had en haar tweede echtgenoot destijds alle aandacht zal hebben besteed aan de uitbreiding en verfraaiing van het kasteel Rozendaal en de verbetering van zijn huis aan de Herengracht (thans no. 491) te Amsterdam. Wij zouden de aanvang van de onderhavige uitbreiding van Beeckesteyn dus willen stellen tussen 1716 en 1721, het sterfjaar van Jan Trip de Jonge.

Toen Jacob Boreel het goed kocht in 1742 was de verbouwing ongeveer een kwart eeuw achter de rug. Er was voor hem aanvankelijk dus weinig noodzaak veel aan het huis te verbeteren. Bij de laatste grote verbouwing, die omstreeks de jaren 1771/1772 werd uitgevoerd, is aan de voorzijde van het herenhuis de harmonie van het vroeg 18de eeuwse aspect enigszins verzwakt door toevoeging van twee smalle vlakgedekte zijvleugels (afb. 3 en 5), terwijl de symmetrie van de tuingevel werd verstoord door de zuidwaartse aanbouw aan die zijde (afb. 4 en 6). De verbouwing moge het huis niet in alle opzichten goed hebben gedaan, van grote kunsthistorische betekenis is voor ons land de aanleg van een z.g. Engelse tuin ten westen van het oudere geometrisch aangelegde gedeelte, dat nu plaatselijk aan de nieuwe smaak werd aangepast. Het nieuwe tuingedeelte werd aangelegd in de vroege landschapsvormen met slingerende beek, waarbij men de door hout en heesters omzoomde open stukken met typisch vaderlandse zin voor het nuttige productief maakte als korenlanden; wellicht ook omdat men dit landelijk vond in het lage land om Haarlem. Dit alles, „Gemeeten. Geteekend en in dese Stand Gebragt door den Architect. J. G. Michael. 1772”, vinden wij weergegeven op de reeds vermelde gravure, die C. Philips Jacobsz. in dat jaar vervaardigde (afb. 4, 5, 8 en 9).

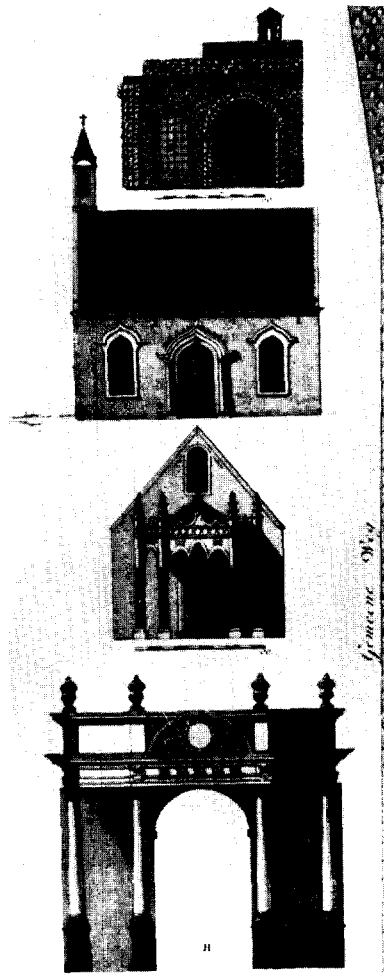
Deze Johan Georg Michael¹⁷, vermoedelijk van Duitse afkomst en Luthers, trad in 1764 te Velzen in het huwelijk met Anna Maria Smet uit Haarlem; hun dochter Maria zou in 1788

¹⁶ Een nog vroeger voorbeeld van een dergelijke aanleg was de tuin van Over-Holland aan de Vecht van omstreeks 1755. R. van Lutternvelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem 1948, blz. 186.

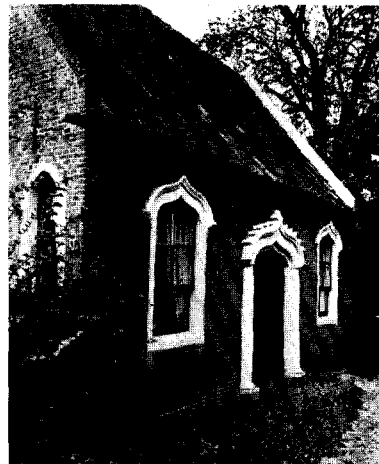
¹⁷ De hierna volgende gegevens over Michael dank ik merendeels aan Jhr. H. van der Wijck, die een publicatie voorbereidt over de 18de en 19de eeuwse tuinkunst in Nederland.

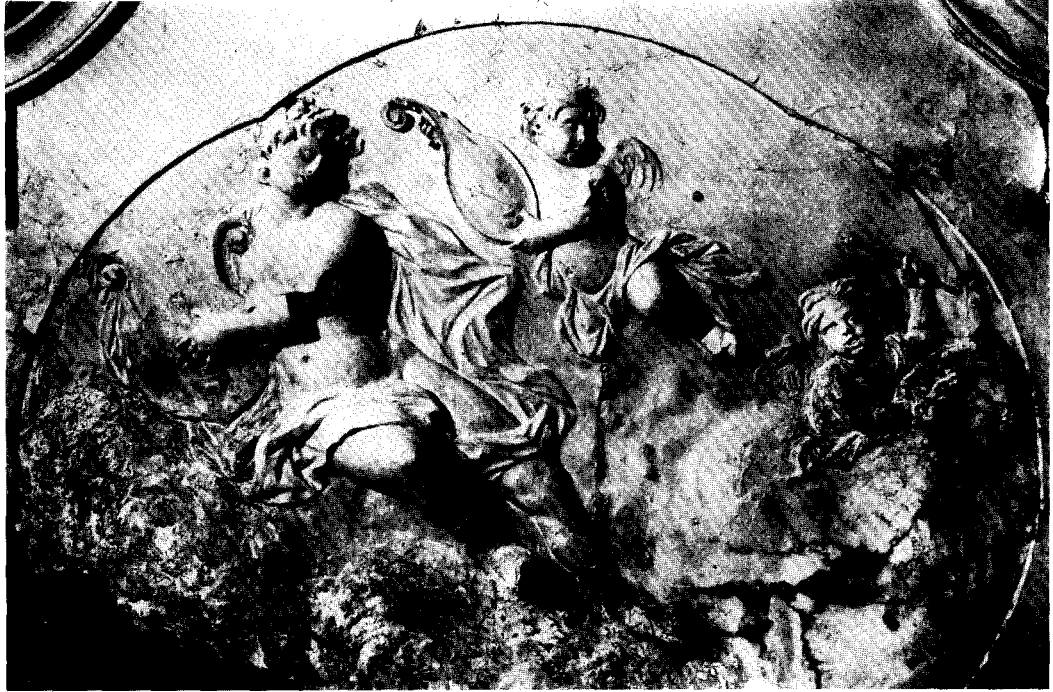
Afb. 8. Gravure door C. Philips Jacobsz. 1772., naar tek. v. architect J. G. Michael.
(Leiden, Univ. Bibl., Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Afb. 9. Hermitage, kapel en colonnade, 1772; detail van afb. 8.

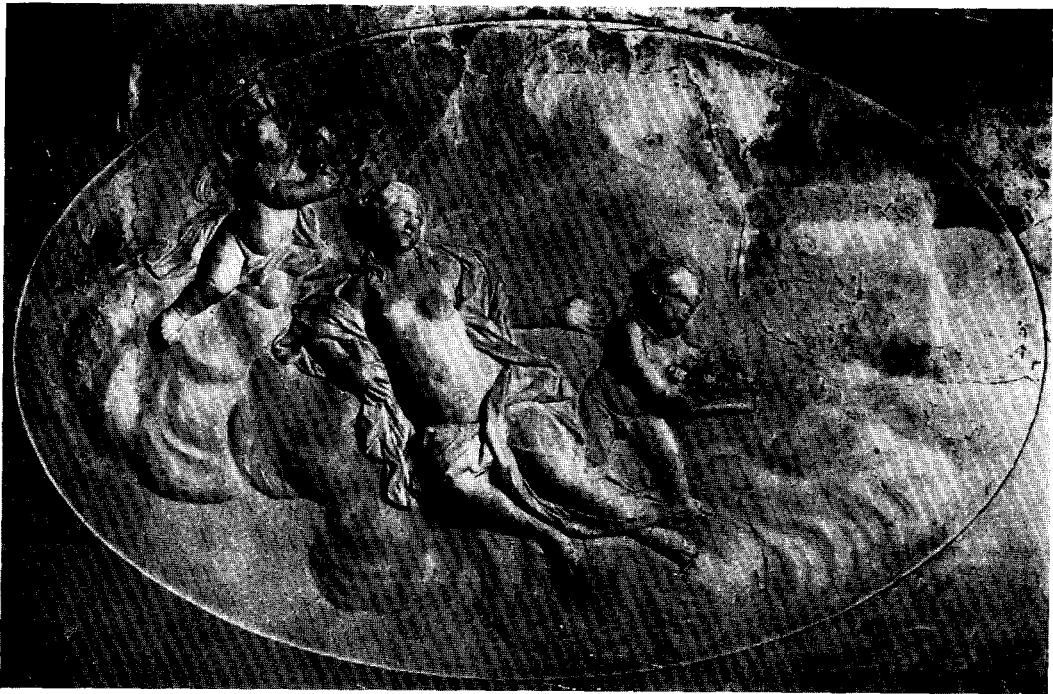

Afb. 10. Neogotische kapel, 1772.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 11. Stucplafond van de hal aan de tainzijde.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 12. Stucplafond van de hal aan de voorzijde.

(Foto Monumentenzorg)

trouwen met David Zocher, waardoor twee families van tuinontwerpers aan elkaar gepareteerd werden. J. D. Zocher Jr. was een kleinzoon van Michael¹⁸.

De tuin van Beeckesteyn, waarvan de aanleg nog steeds in het terrein valt te onderkennen, zal zijn eerste werk geweest zijn. In het oude deel van de tuin, waar de geometrische indeling is aangehouden, heeft hij in verschillende vakken kronkelpaden getrokken door driehoekige grasvelden met bloemdragend hout, een destijds uit Engeland overgenomen nieuwigheid, tegenwoordig op verschillende buitens nog onder de naam Engelsbos in verwaarloosde staat herkenbaar. Het spiraalpad aan de zijde van Waterland en vooral ook de merkwaardige vorm van de kronkelpaden zijn typisch voor de vroege fase der landschapstijl, waarin de grootheid van lijn ontbreekt en de assen nog niet zijn losgelaten (afb. 8). Waarschijnlijk heeft Boreel in de jaren 1757 en 1761/62, toen hij in Engeland verbleef, waardering gekregen voor de landschapstijl.

De betekenis van Michael blijkt wel uit het feit, dat Willem V in 1775 bij zijn bezoek aan Boreel op Elswout zo in bewondering raakte over de daar juist door Michael voltooide aanleg in landschapstijl¹⁹, dat hij hem tot verontwaardiging van Boreel²⁰ mee wilde nemen naar het Loo als jardinier architecte²¹. Ook Waterland werd door Michael volgens de nieuwe ideeën veranderd. Verder is zijn naam o.a. verbonden aan de parken van Velzerbeek bij Velzen, Overduin bij Haarlem en Broekhuizen bij Utrecht en

zijn er ontwerpen van zijn hand voor stukken in de Haarlemmerhout, uit 1788/1789²², en het Haagse Bos. Tot zijn best geslaagde en nog herkenbare werken behoort het park van Biljoen met het erbij gelegen Beekhuizen bij Velp, dat de internationaal georiënteerde Baron van Spaen omstreeks 1780 heeft laten aanleggen met beken, cascaden, vijvers en boswijken.

In het nieuwe tuingedeelte kwamen enige romantische bouwsels, zoals een hermitage, een soort triomfboog en een kapel (afb. 9 en 10), terwijl er tevens woningen werden opgetrokken voor de tuinman, de jager (afb. 8, links bovenaan) en de architect (afb. 8, onder de jagerswoning). De stijl van de nog bestaande kapel wijst er op, dat de ontwerper de invloed heeft ondergaan van de „Gothic Revival”, zoals deze vooral sinds de verbouwingen van Strawberry Hill, thans gelegen in de Groot-Londense agglomeratie, opgang begon te maken²³. Ongetwijfeld heeft Boreel toen hij als minister van staat en daarna als ambassadeur in Engeland verbleef, meegemaakt met welk een enthousiasme Horace Walpole, de zoon van eerste minister Robert Walpole, juist in die tijd Strawberry Hill liet Gotiseren. De Gotiek van de kapel, die niets te maken heeft met een „survival” van oudere inheemse vormen, zal zijn ontleend aan een der vele sinds 1742 in Engeland verschenen werken over Gotische architectuur²⁴. Het gebouwtje, dat tegenwoordig dienst doet als boswachterswoning, is nog betrekkelijk gaaf, ondanks de aanwezigheid van de 19de eeuwse schuiframen en het feit, dat het zo karakteristieke portaal niet meer bestaat (afb. 9 en 10).

Of de slangemuren langs de moes- en fruittuinen achter de dienstgebouwen aan het voorplein ook in deze tijd zijn opgetrokken is niet met zekerheid te zeggen, daar ze op de gravure als rechte muren staan aangegeven en in het verleden meerdere soms ingrijpende herstellingen

¹⁸ 7.11.1764 „Johan Georg Michael woonende alhier als Bruiddegom, gehoorende onder 't classis van prodeo met Anna Maria Smet woonende te Haarlem als bruid, gehoorende mede onder 't classis van prodeo” (Reg. v. ontvang v. impost op het trouwen te Velsen 1742/90, no. 623; Rijksarch., Haarlem). 20.12.1788 „David Socher woonende alhier behoorende als bruiddegom onder 't classis van Prodeo met Maria Michaël woonende in de stad Amsterdam en gehoorende als bruid mede onder 't classis van Prodeo”. (Trouwboeken Velsen 1780/1809; no. 623; Rijksarch., Haarlem). Zie ook L. A. Springer, *De Haarlemmerhout*, Haarlem 1896, blz. 29, n. 2.

¹⁹ Elswout is in de 19de eeuw ingrijpend gewijzigd door Petzold doch er zijn nog onderdelen aanwezig van Michael.

²⁰ Blijkens een brief van 5.10.1775.

²¹ Dit is niet geschied; eerst in 1809 zou Dufour het park in opdracht van koning Lodewijk Napoleon veranderen.

²² Springer, *o.c.*, blz. 29-30; de ontwerpen voor de Haarlemmerhout in Gemeente Arch., Haarlem (no's 491 en 495).

²³ K. Clark, *The Gothic Revival*, Londen 1928, 2de dr. 1950, blz. 70 e.v.

²⁴ Batty Langley, *Gothic Architecture, improved by Rules and Proportions, in many Grand Designs of Columns, Doors, Windows, Chimney-pieces, Arcades, Collonnades, Porticos, Umbrellos, Temples and Pavilions etc.*, 1742. P. Decker, *Gothic Architecture*, 1759, Wright, *Grotesque Architecture*, 1768. Grumden, *Convenient and ornamental Architecture*, 1768.

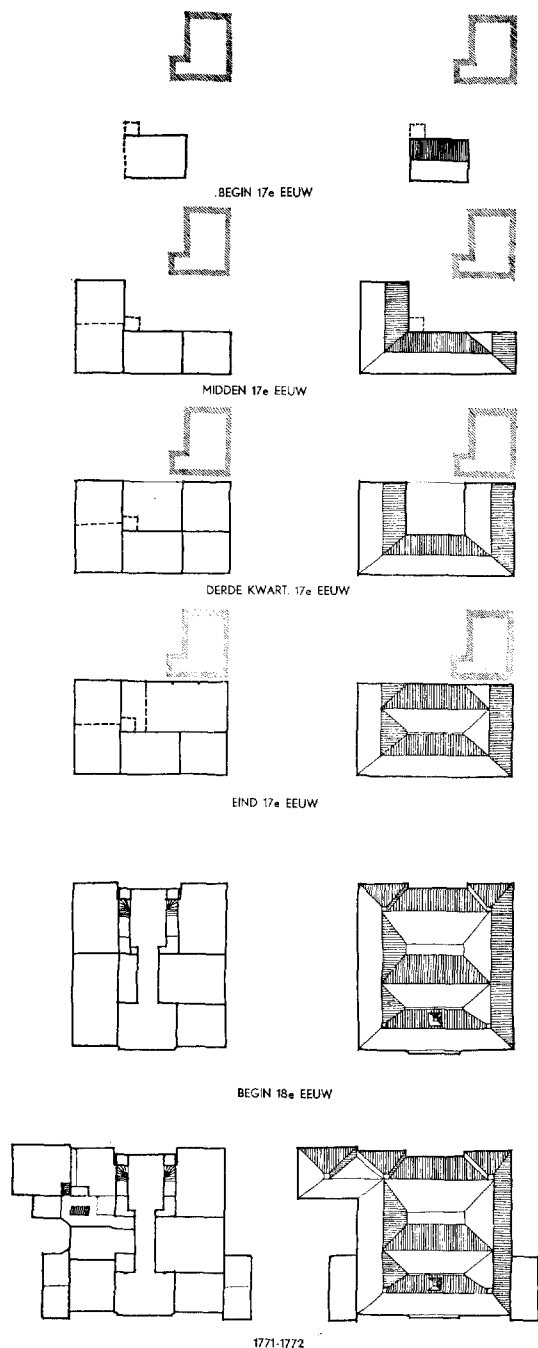

Fig. 3.

hebben moeten ondergaan²⁵. Toch ligt het wel

²⁵ Afgebeeld in: J. T. P. Bijhouwer, *Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen*, 3de druk, Amsterdam 1946, blz. 62.

voor de hand, daar men dergelijke zich zelf steunende muren in de 18de eeuw tamelijk veel heeft opgetrokken om in de beschutte bochten perziken, abrikozen en andere fijne fruitsoorten als leiboom te kunnen kweken. Bijzonder opmerkelijk is nog achter in het oudere tuingedeelte een kelder met tongewelf onder een heuveltje, bestemd om het uit de vijvers gehakte ijs tot in de zomer te bewaren. De aardige na 1954 helaas gesloopte Neoklassicistische orangerie (afb. 7) stamde uit de 19de eeuw.

Uit het onderschrift van de gravure van 1772 moet men afleiden, dat Michael ook de verbouwing van het herenhuis ontworpen heeft; uit een jaartal in de kap van de zuidelijke aanbouw aan de tuinzijde volgt, dat men in 1771 reeds ver gevorderd was. De gravure is overigens kennelijk gemaakt naar oudere ontwerptekeningen, want in tal van onderdelen wijkt de uitgevoerde bouw af van de voorstelling der gravure. Zo springt de tuingevel van het nieuwe gedeelte op de afbeelding terug ten opzichte van het oudere gedeelte terwijl hij in werkelijkheid juist iets naar voren komt (afb. 4 en 6). De in 1772 afgebeelde achtergevel-bekroning (afb. 4), die niet werd weergegeven door Hendrik de Leth omstreeks 1730 (afb. 2) is wellicht nooit tot stand gekomen. De nog Lodewijk XIV-achtige opzet van dit onderdeel geeft echter grond voor de veronderstelling, dat voor de gravure enige aanmerkelijk oudere ontwerptekeningen als voorbeeld hebben gediend.

De voorgevels en de tuingevel van de in 1771/1772 toegevoegde gedeelten zijn geheel bekleed met Bentheimersteen. De gravure van 1772 geeft de oudere muurvlakken met uitzondering van de pilasters nog weer als schoonwerk. In werkelijkheid werden zij echter tenslotte evenals de pilasters voorzien van natuursteenimitaties in pleister, waarbij men zelfs zo ver is gegaan de freinslag met kantslag van de Bentheimersteen zeer natuurgetrouw na te bootsen. Het oppervlak van de oude baksteenpilasters heeft men eerst moeten bijhakken om het voegwerk der bepleistering geheel te kunnen aanpassen bij de bekleding van Bentheimersteen van de nieuwe gedeelten.

Van de binnendecoraties uit deze tijd was niet veel meer bewaard dan de eenvoudige, doch zeer verfijnde stucplafonds in Lodewijk XV-stijl in de voorste uitbouwen. De Lodewijk XVI-versieringen in het middenvertrek aan de zuidzijde en in de kamer boven de achterhal zullen enige tijd later tot stand zijn gekomen. De decoraties in de

grote middenkamer beneden aan de noordzijde wijzen op ingrijpende veranderingen in het begin van de 19de eeuw, toen vermoedelijk de *dessus-de-portes*, waarvan in de hallen sporen over zijn, werden verwijderd en de binnenindeling wederom op vele plaatsen gewijzigd werd. In die tijd zullen ook de afsluitmuur en het inrijhek van het voorplein verdwenen zijn.

Beeckesteyn, een der weinige nog bestaande buitenplaatsen van het Amsterdamse regentenspatriciaat, biedt thans als gevolg van jarenlange verwaarloozing een aangrijpend beeld van ont-

luistering en vergane grootheid (afb. 6). Toch is het nog steeds zeer waardevol, niet alleen om de architectuur en de tuinaanleg maar vooral ook om de historische herinneringen. Zeer ingrijpende structurele veranderingen hebben aan „Holland op zijn smalst”, waar plaatsen als Velzen en Beverwijk hun bloei voornamelijk hadden te danken aan de talrijke buitenplaatsen, een totaal ander gezicht gegeven. Juist daarom zou de streek met een redding van Beeckesteyn uitermate gebaat zijn.

SUMMARY

BEECKESTEYN HOUSE NEAR VELZEN

BY J. J. F. W. VAN AGT

As a result of the measures, taken for the salvation of the country-seat of Beeckesteyn which had been badly neglected for a long time, an inquiry into the state of repair was undertaken which also supplied information relating to its architectural development.

Beeckesteyn House, as the country-seat of the Van Beeckesteyn family which occupied a prominent position among the nobility of the town of Haarlem in the 15th and 16th centuries, must have been a property of some significance as early as the middle ages. It then passed into the hands of influential families of Amsterdam who at that time held the important posts. From a small homestead, erected on the site of the mediaeval castle, it developed into an 18th century country-seat of considerable size. In spite of years of neglect, its air of stateliness is still apparent in the architecture of the house and the lay-out of the garden, the better part of which has survived. Its present appearance is largely the result of a drastic alteration which was probably undertaken between 1716 and 1721 and commissioned by Jan Trip the Younger, on which occasion the house was provided with a

new, lavishly decorated façade and extended on the garden side. Here a centre hall, flanked by two staircases, was added and connected with the front hall by means of a passage. It was decorated with stucco work of excellent craftsmanship. On either side of the front yard two outbuildings for utilitarian purposes (stables etc.) were erected. The same period saw the addition of the large centre basin to the geometrical garden that had been laid out by the mid-seventeenth century.

About 1771-1772 the house was enlarged once again. Of greater importance was the landscape garden, designed by the architect Johan Georg Michael, the curious feature of which are its open spaces that have been utilised as cornfields. A hermitage, a kind of triumphal arch, and a chapel — the earliest remaining neo-gothic structure in this country — were erected. In addition, lodges were built for the gardener, the architect and the gamekeeper. Jacob Boreel, who commissioned this lay-out, probably took a fancy to landscape gardens and „Gothic Revival” architecture while staying in England in 1759 and 1761/62, first as Minister of State and afterwards as Ambassador.

DE TOEKOMST VAN BEECKESTEYN

NIEUWE LUISTER OF GEMISTE KANS?

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

Het is een van de sjofelste hoekjes van ons propere vaderlandje geworden. De gevel wordt door balken gestut maar dreigt desondanks scheef te zakken. De baksteen is eens bedekt geweest met een witte pleisterlaag; onzalige oorlogstijd camoufleerde die door groene verf, welke thans tot akelig blauw verschoten is. Blauw en wit zijn nu beide aan het afbrokkelen, terwijl groene uitslag hier en daar het gore aspect nog verhoogt. Groen van het mos is ook de steen van de beeldhouwde tympan. De daklijn gaat op en neer als de golven der zee. Een van de monumentale schoorstenen is verdwenen; het houten klokketorentje in het midden is leeg. De vensters zijn dichtgespijkerd met planken. De twee oude bijgebouwen zijn er al niet beter aan toe. Een stuk tuinmuur staat op instorten. Het geïmproviseerde hek van prikkeldraad houdt echter voorlopig ongewenst bezoek wel op een afstand en dat is maar goed ook, want grote borden waarschuwen de bezoeker, dat het betreden van het gebouw levensgevaarlijk is.

Achter dit toonbeeld van een spookachtige desolaatheid, waaromheen ongesnoeide struiken, gras en onkruid welig tieren, verrijst, gaaf en indrukwekkend, het hoge geboomte van het oude park. Het is daar goed wandelen, want het wordt keurig onderhouden. Aan de noordzijde grenst het aan het even uitstekend verzorgde van Waterland, waardoor het voor het oog nog groter lijkt dan het is. Aan de zuid- en oostkant zorgen weilanden ervoor, dat het terrein niet benauwd is ingeklemd. In de verte, waar eens de Wijker Meer zich uitstreckte, snellen auto's naar de Velsertunnel. Afzijdig daarvan ligt Beeckesteyn midden in het drukste en dichtstbevolkte deel van Holland, als een oase van rust.

Wat zal er van het oude huis worden? Er zijn stemmen opgegaan om het maar af te breken en alleen het park te bewaren als een oord voor ontspanning en natuurgenoet. Het is vurig te hopen dat zulks n i e t gebeurt! Immers, het huis slopen zou betekenen het hart uit het complex wegnemen. Het park is geconcipeerd bij het huis.

De voornaamste lanen zijn zo aangelegd, dat zij gezichten op het huis bieden. Neemt men dit weg, dan zullen zij hun natuurlijke afsluiting ontberen. In omgekeerde richting zijn de lanen zo geprojecteerd, dat men het mooiste uitzicht erop krijgt uit de ramen van de achtergevel. Het park is — ik herhaal het — om het huis en ter wille daarvan gesticht, niet omgekeerd. Het huis was er eerst. Hierom kan men het niet missen. Huis en park horen bijéén. T e z a m e n vormen zij een karakteristiek monument van Hollandse kunst. Daarom: moge het huis behouden blijven en gerestaureerd worden!

Welke bestemming zou een hersteld Beeckesteyn moeten krijgen; in welke, bij de moderne tijd aangepaste vorm zou de oude geschiedenis van het huis kunnen worden voortgezet? Het is waarlijk niet zo'n probleem een nieuwe bestemming ervoor te vinden. Juist omdat het door een park omgeven is en juist wegens de ligging in het hart van Holland is het uitstekend geëigend voor de huisvesting van een streekmuseum voor Velzen en omstreken. Tegelijkertijd zou het een museum voor de buitenplaatsen van Kennemerland kunnen worden. Mocht de behoefte gevoeld worden, dan valt ook te denken aan een museum van de Nederlandse buitenplaats, van tuinen en parken in het algemeen. Een dergelijke instelling bestaat nog niet, hoewel de gedachte hieraan waarlijk niet gezocht lijkt. Te weinig realiseert men zich nog, welk een bijzondere en belangrijke facet van onze cultuur de buitenplaats hier eeuwen lang heeft gevormd en nog steeds vormt. In hoge mate heeft zij, sedert de 17de eeuw, het aspect van ons landschap bepaald. Is er wel iets zó typisch Nederlands te bedenken, iets dat nergens elders ter wereld voorkomt, als onze burgerlijke, nooit tot grote omvang en buitenissig praalvertoon uitgegroeide buitenplaats?

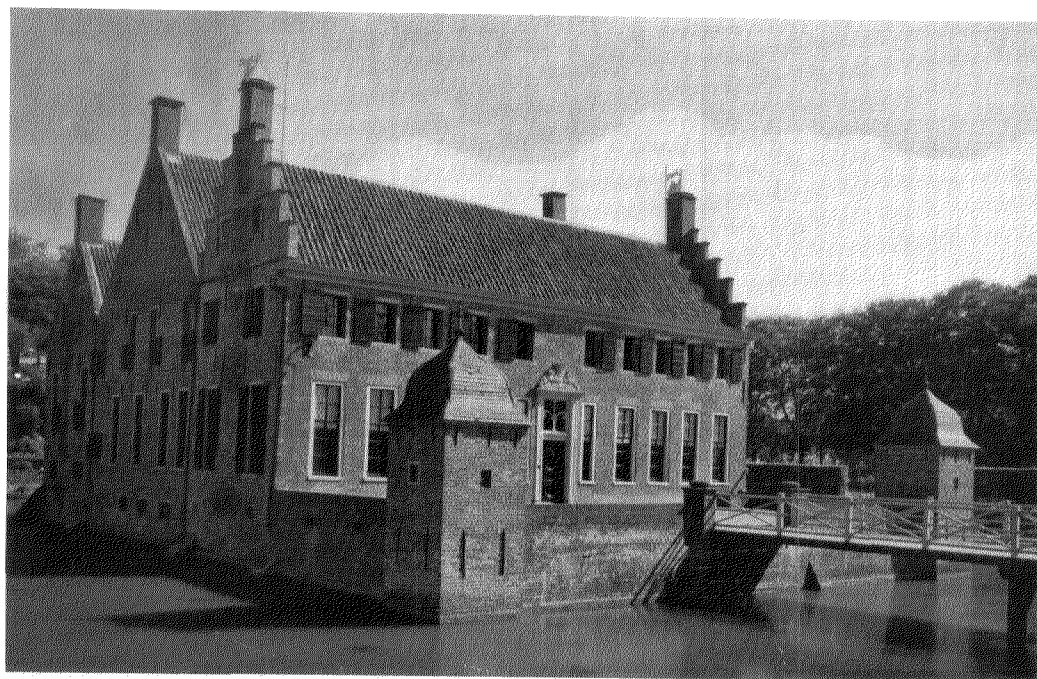
Maar ook gaan mijn gedachten uit naar het voorbeeld, dat in Gelderland op de Cannenburch gegeven is. Daar vonden collecties familieportretten van de landadel der provincie, waarvoor

DE TOEKOMST VAN BEECKESTEYN

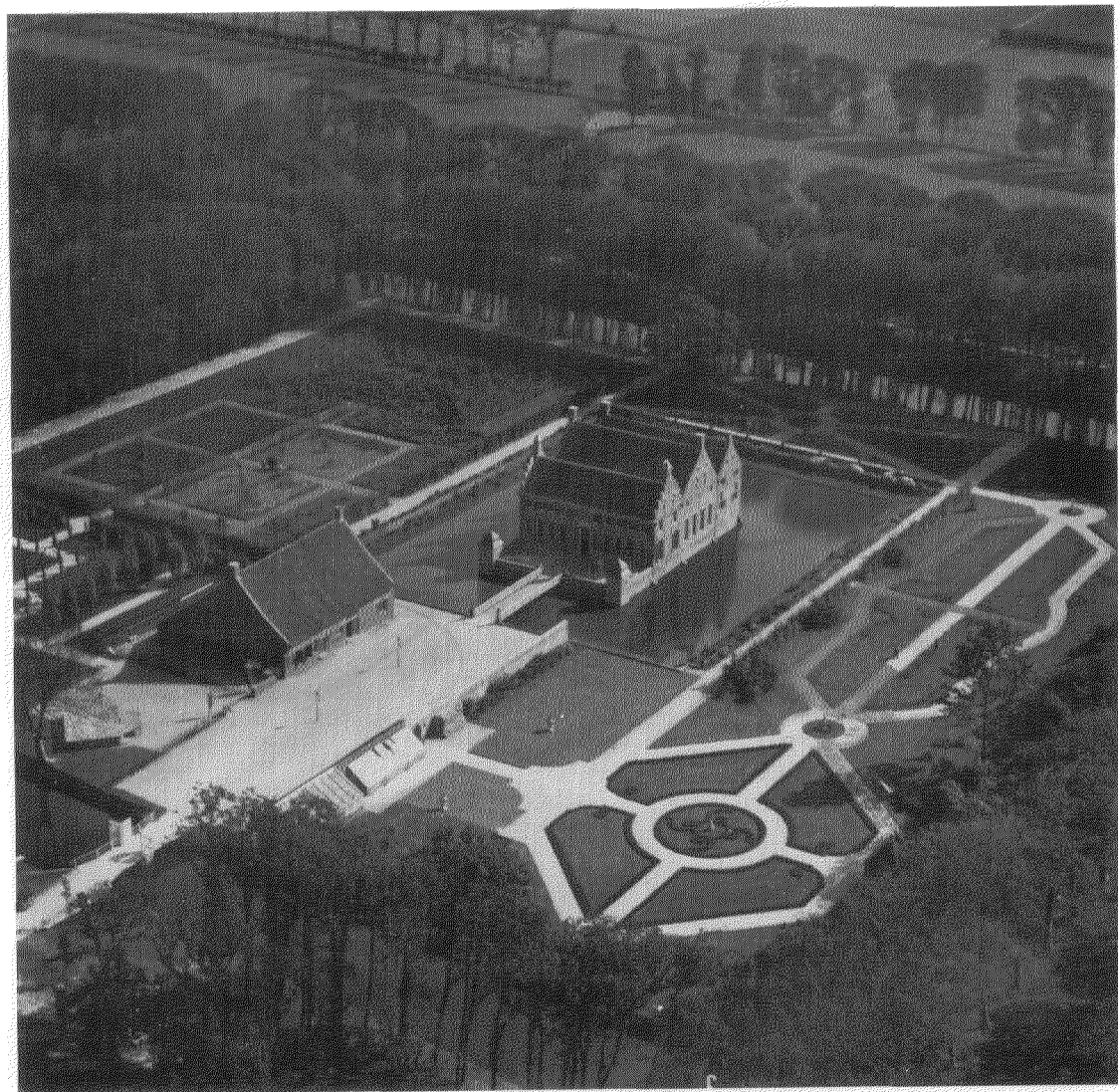
Afb. 1. Beeckesteyn thans.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. De Menkemaborg bij Uithuizen, in de jaren 1922—'27 gerestaureerd en ingericht tot uithof van het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 3. De Menkemaborg bij Uithuizen, uithof van het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen; combinatie van een oudheidkundig centrum met een park; het bijgebouw is ingericht als theeschenkerij. (K.L.M. Aerocarto)

in moderne flatwoningen en villa's geen plaats meer was, een veilig onderdak*. Het is merkwaardig dat in Holland, het gewest waar veruit de meeste portretten geschilderd zijn, een dergelijke instelling nog niet bestaat. Men zou zich op Beeckesteyn niet moeten beperken tot de landadel. In de 17de eeuw zijn de regentenfamilies onzer steden in de plaats van vele oude adellijke geslachten getreden, ook, en allengs vooral, op het platteland. Hun portretten behoren daar dus evenzeer thuis, op Beeckesteyn voorop die van de Corvers, de Trips en de Boreels. Maar er zou geen bezwaar tegen bestaan daaraan ook andere „zwervende” portretcollecties van Amsterdamse, en eventueel van Haarlemse, geslachten toe te voegen. Een dergelijke verzameling kan voor historicus en kunstminnaar een belangwekkend geheel vormen en zij kan instructief voor het grote publiek zijn, zonder dat concurrentie aangedaan wordt aan de bestaande musea. Integendeel, Beeckesteyn met zijn oude „décor” zou een welkome aanvulling daarvan kunnen vormen, door juist dat aan de bezoeker te tonen, wat de musea onzer steden niet kunnen bieden: het stempel van het verleden, de „couleur local” en een huiselijke intimiteit, die in een „groot” museum uit de aard van zijn opzet gewoonlijk ontbreekt. Samenwerking met een der grote musea kan hier zonder bezwaar georganiseerd worden. Deze zou tevens de mogelijkheid openen om het huis op den duur van de ontbrekende meubelen en verdere stoffering te voorzien, op de wijze als bijv. het Muiderslot van zijn afhankelijkheid van het Rijksmuseum profiteert, en het zou van zelf het nodige geregelde toezicht van een bevoegde museumkracht meebrengen.

Als voorbeeld voor wat Beeckesteyn zou kunnen worden denk ik aan de Menkemaborg bij Uithuizen, de aantrekkelijke „uithof” van het Groningse museum (afb. 2 en 3). Hoe gelukkig is hier de combinatie van oudheidkundig centrum en park! Verrijkt met een theeschenkerij in een bijgebouw (de mogelijkheid voor de huisvesting van een dergelijke inrichting is op Beeckesteyn aanwezig) is de oude borg nu al jaren een geliefd doel voor uitstapjes in de provincie. Utrecht bezit in Huis Doorn een dergelijk veelbezocht museum, Gelderland in de reeds genoemde Cannenburch. Ik kies maar enkele voorbeelden om aan te duiden, dat dergelijke combinaties van een park met een ingericht oud

huis, van natuur, kunstwerken en historische herinneringen levensvatbaarheid hebben. Het is een soort van instellingen, die het verleden niet gekend heeft. Zij zijn van onze tijd en is het overdrijving ze onder de goede scheppingen van het heden te rekenen?

Een specifiek Nederlands verschijnsel is dit niet. Het bestaat overal in Europa en ook in de Nieuwe Wereld. In Engeland zijn de vele grote buitens, uit nood voor het publiek opengesteld, snel een vast aantrekkingspunt geworden voor toeristen, Engelsen zo goed als buitenlanders. Het prachtige werk van de National Trust, het dubbele werk van behouden van oude schoonheid en het creëren van een nieuwe mogelijkheid tot recreatie in de beste zin van het woord, staat nog pas aan het begin en de betekenis ervan voor land en volk valt nog niet ten volle naar waarde te schatten. Gering is zij zeker niet! Ik denk ook aan de heerlijke middagen, die de reiziger kan doorbrengen in en bij charmante buitenhuizen in Denemarken en Zweden, aan boeiende historische „sites” in de Verenigde Staten als Mount Vernon of Monticello, waar de tijd van George Washington en Thomas Jefferson voort schijnt te leven. Frankrijk, Spanje en Portugal hebben hun grote kastelen en koninklijke paleizen met uitgestrekte parken, die tot de meest bezochte plekken van het land behoren. Duitsland wemelt van navolgingen van Versailles en de Trianons, die tot bezoek noden.

En ons land? Wij hebben waarlijk nog geen overvloed op dit gebied en in het bijzonder niet in de „randstad Holland”! Was het dus een te optimistische gedachte, toen ik neerschreef, dat het niet moeilijk zou zijn voor een gerestaureerd Beeckesteyn een bestemming te vinden?

Bijkans astronomische bedragen worden jaarlijks over heel de wereld gependeld voor het aankopen van oude schilderijen en beeldhouwwerken, meubelen en allerhande kunstvoorwerpen. Is het niet zonderling — ja, in dit verband onredelijk en onzakelijk — dat een mooi oud huis, waar dergelijke objecten thuishoren, door verwaarlozing met ondergang wordt bedreigd? Wanneer hier niet tijdig ingegrepen wordt vinden wij over een poosje ter plaatse een lege plek . . . en misschien in het naastbijzijnde museum een meer of minder slecht dioramatie of een andere reconstructie van Beeckesteyn, die het nageslacht moet suggereren, hoe het historisch aspect van de streek eens geweest is. Thans echter bestaat nog de gelegenheid, dit in realiteit te tonen. Laten wij oppassen dat deze mogelijkheid ons niet ontglipt!

* D. J. G. Buurman, „Redding van familieportretten in nood”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 6 (1953), kol. 71-74

SUMMARY

THE FUTURE OF BEECKESTEYN HOUSE: RENEWED SPLENDOUR OR A LOST CHANCE?

BY DR. R. VAN LUTTERVELT

The present appearance of Beeckesteyn House shows that it is in very bad repair, but the admirable lay-out of the park has been preserved. It is to be hoped that the building will not be pulled down, for park and House constitute a unity that would be greatly impaired by the demolition of the House. After being restored the building might appropriately house a regional museum which could, at the same time, be a museum of the country-houses of Kennemerland and Dutch country-houses in general, since there is, as yet, no such museum in this country. Beeckesteyn House might also be suitable as a museum of family portraits of North and South Holland, after the manner of Canenburgh castle, which contains those of the

landed nobility of Gelderland. In that case it would be advisable for the House to be dependent upon one of the large urban museums.

One of the outbuildings could be used as a tea-room. Menkemaborg, a country-house in the province of Groningen, is a good example of what might be achieved at Beeckesteyn.

A furnished old country-seat and tea-room in the setting of a park, a combination which nowadays attracts numerous visitors in many countries, such as England, Scandinavia, the United States, France and Germany, is still rare in Holland, particularly in the province of North Holland. It is not too late to save Beeckesteyn House and use it for that purpose.

BOEKBESPREKINGEN

Studiecommissie Stichting Menno van Coehoorn.

Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland, deel 2, 1e afl. Overijssel. Leiden 1958. Uitgave Stichting Menno van Coehoorn — Niet in de handel.

In de kolommen 95-96 van deze jaargang besprak mr. J. Belonje het eerste deel van de Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland. (Inleiding en de prov. Groningen, Friesland en Drente). Hierbij uitte hij zijn waardering voor de opzet in het algemeen, maar maakte bezwaar tegen enkele details, t.w. sommige afkortingen en de typografische verzorging.

Nu de eerste aflevering (Overijssel) van het tweede deel ter beoordeling voor mij ligt, moet ik helaas zeggen, dat de verzorging er niet op vooruit is gegaan. De kaart is thans weliswaar redelijk gedrukt in plaats van wazig gefotocopieerd zoals in het eerste deel, maar de tekst is van boekdruk rotaprint geworden op een ander soort en formaat papier.

Ook tegen vele afkortingen en verwijzingen blijven bezwaren bestaan. Wanneer de lezer bijv. wil weten wat er nog over is van de vestingwerken in Hasselt, Kampen of Zwolle, wordt hij verwezen naar de Voorlopige Lijst, terwijl hij mocht verwachten, dat nu juist deze Atlas uitvoerige inlichtingen zou verstrekken. Een dergelijke

lijjk systeem moge voortvloeien uit gebrek aan plaatsruimte, kennelijk veroorzaakt door de beperkte financiën, maar mede als gevolg daarvan houdt de tekst het midden tussen een historisch overzicht in telegramstijl en een beredeneerde literatuuropgave (die overigens natuurlijk zeer welkom is).

Ernstiger is mijn bezwaar tegen de voorkeur voor de na-middeleeuwse vestingwerken. Bij de inleiding komt zulks reeds tot uiting. Terwijl aan de gebastioneerde omwallingen in woord en beeld zeer veel aandacht wordt gewijd, moet men zich aan de hand van een paar alinea's en een enkel prentje maar een indruk vormen van de versterkingen uit de middeleeuwen. Op geen muurdetail wordt ingegaan, zelfs de verschillende poorttypen blijven buiten beschouwing. Over de Romeinse vestingwerken (Valkenburg Z.H., Utrecht, Maastricht) wordt gezweven, over de omwalde nederzettingen uit de Drentse IJzertijd (Zeijen), eveneens, over de Hunnenschans bij het Uddelermeer en de Hunenborg bij Weerselo geen woord, hoewel de laatste toch ineens opduikt in de aflevering betreffende Overijssel.

De geringe belangstelling voor de middeleeuwse en oudere vestingbouw blijkt ook uit de lijsten. Zo worden in de stad Groningen als overblijfselen slechts resten in het Noord-plantsoen

genoemd, maar is verzuimd mede te delen, dat bij het Gedempte Zuiderdiep voor enige jaren fragmenten van de middeleeuwse stadsmuur zijn gevonden. Voor Deventer wordt wederom naar de Voorlopige Lijst verwezen, terwijl na de oorlog gedeelten van de stadsmuur zijn vrijgelegd en gerestaureerd. In Hasselt wordt wel van de overgebleven bastions gesproken, maar niet van de nog aanwezige muurresten.

Tot slot nog een paar opmerkingen over de provinciekaarten. De beschouwer kan hierop de ligging van de voormalige vestingsteden en de verspreide objecten duidelijk zien en van de laatste zelfs nagaan of ze nog bestaan dan wel reeds verdwenen zijn. Naar een typologisch onderscheid is echter nauwelijks gestreefd bij de keuze van de figuratieve aanduidingen en ook de strategische betekenis van de kleine verdedigingswerken komt niet tot uiting, daar de oude hoofdverbindingen, invalswegen en moerassen niet gemakkelijk uit de huidige toestand kunnen worden gereconstrueerd. Het is te begrijpen, dat een kaart waarop de bedoelde details wel zouden voorkomen, hogere kosten zou vergen, omdat men dan meer kleuren zou moeten toepassen. De gebruikswaarde zou echter aanzienlijk stijgen, want nu moet men steeds weer in de tekst naar een verklaring van een situering zoeken.

Het valt te betreuren, dat de Stichting Menno van Coehoorn voor een zo belangrijke onderneming niet eerst een proefbeschrijving met een proefkaart ter beoordeling heeft rondgezonden. Thans is het vrijwel onmogelijk in de volgende afleveringen nog veranderingen van principiële aard aan te brengen. Wel zou men de verwijzingen naar de (deels verouderde) Voorlopige Lijst kunnen vervangen door een korte opsomming van de nog bestaande overblijfselen en meer recht doen wedervaren aan de middeleeuwse objecten.

R. C. HEKKER

Armin Tuulse. Burgen des Abendlandes — Verlag Anton Schroll & Co, Wien 1958, 240 blz., 240 afbeeldingen. DM. 36.—

Prof. Armin Tuulse, geboortig uit Estland, sedert de Tweede Wereldoorlog wonend in Zweden, heeft reeds veel over burchten gepubliceerd. In de epiloog van het aangekondigde werk bekennt hij, hoe de rijkdom aan burchten in zijn vaderland de allereerste aansporing tot de studie van de castellologie heeft geleverd. Aan de universiteit van Dorpat was het Prof. Sten Karlin, die als een bezielend gids zijn ontwikkeling in goede banen leidde. De jaren 1937 en 1938

brachten voor hem de mogelijkheid, belangrijke Europese kastelen uit eigen aanschouwing te leren kennen. Een boek over kasteelbouw in de Oostzeelanden verscheen in 1942. In het jaar 1952 kwam *Borgar in Västerlandet* van de pers; een boek, dat men als een voorstudie van de onderhavige nieuwe publicatie mag beschouwen.

Na het reeds lang uitverkochte werk van Schuchhardt (1931), het zeldzaam geworden boek van Bodo Ebhardt (1939) — de oplage ging tijdens de oorlog bijna geheel verloren — en Sidney Toy's *A History of Fortification* (1955) een nieuwe poging tot een samenvattende studie. Overigens mag men deze opsomming niet beschouwen als een poging om de vier bedoelde werken over een kam te scheren. Sidney Toy betreft ook Azië in zijn beschouwingen; Schuchhardt — van huis uit archeoloog — schenkt veel aandacht aan de voor-historische versterkingen. In feite kan men Tuulse's studie nog het beste vergelijken met Bodo Ebhardt's *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*. Maar, terwijl de lezer bij Ebhardt haast omkomt in het gebodene, heeft Tuulse een verstandige keuze gedaan en zich ten doel gesteld, uit het weerbarstige materiaal kenmerkende verschijnselen af te leiden en vast te stellen, wat men in de kasteel-architectuur onder Romaans en Gotisch heeft te verstaan. Bovendien trachtte hij de verschillen tussen oost en west, noord en zuid te karakteriseren. Uit de aard der zaak beschouwt hij het kasteel in de eerste plaats als fortificatie, maar vergeet daarbij niet rekening te houden met de spanningen, die de eis van bewoonbaarheid soms opriep.

„Burgen des Abendlandes” is een kloek werk geworden, een goede gids voor degene, die een algemeen overzicht van de Europese kasteelbouw zoekt te verkrijgen. Anders dan bij Schuchhardt valt het zwaartepunt op het feodale kasteel. Men bespeurt onmiddellijk, dat Schuchhardt een diep gewortelde archeologische belangstelling heeft; in Tuulse daarentegen ontmoeten wij de architectuur-historicus. Het ligt in de opzet van zijn boek, dat hij de Egyptische, Hetitische en Grieks-Romeinse versterkingskunst in slechts 16 bladzijden behandelt. Dit gedeelte vormt uiteraard slechts een inleiding tot zijn onderwerp, het versterkte huis van de hoge en lage adel.

Het boek doorbladerend vindt men in de plattegronden en afbeeldingen vanzelfsprekend tal van oude bekenden; daarnaast echter wordt men aangenaam getroffen door veel nieuws. Wat het boek trouwens ook voor de insider aantrekkelijk maakt, zijn de nieuwe opnamen van de overigens reeds vaker behandelde burchten. Bovendien doet

het weldadig aan, dat de uitgever alle figuren in de tekst (plattegronden, reconstructies), ontleend aan oudere publicaties, door de architect Ludwig Bakalowits heeft doen overtekenen, zodat zij dezelfde hand vertonen.

Een levende wetenschap brengt steeds nieuwe resultaten en inzichten voort. Het moment, waarin een auteur zijn manuscript afsluit, is voor hem een fataal ogenblik. Dan namelijk begint zijn werk onherroepelijk te verouderen. Ook het boek van Tuulse ontkomt niet aan dit lot. In het voorjaar van 1958 werd de dissertatie van Hildegard Dölling gepubliceerd, waardoor de curtis-theorie van Holwerda-Rübel-Schuchhardt werd ondergraven. Wat Tuulse over Dorestad en de Karolingische curtis te berde brengt, behoeft dus herziening. Wat het Karolingische castrum betreft: in feite kennen wij deze fortificatie niet. Misschien zal Sprockhoff bij de onderzoekingen van Höbbeck a.d. Wezer nog eens tot de conclusie komen, met een Karolingisch castrum te doen te hebben.

Wanneer Tuulse wijst op het ontstaan van de adelsburcht via door water of omtuining beschermd boerenbedrijf en versterkte hoeve, denken wij aan de onderzoekingen van Herrnbrodt en betreuren het, dat onze Skandinavische auteur diens boek *Der Husterknupp, eine niederrheinische Buranlage des frühen Mittelalters* nog niet gekend kon hebben, toen hij zijn tekst aan de drukker overgaf.

Men vindt in „Burgen des Abendlandes” tal van gezonde uitspraken. Tuulse waarschuwt tegen een te scherpe scheiding tussen profaan en religieus in de architectuur. Meestal zijn het dezelfde bouwmeesters, die kerken en kastelen bouwen. Menig detail kon ongewijzigd aan beide catalogorieën van bouwwerken gebezigd worden.

Steeds weer legt hij er de nadruk op, dat bepaalde burchttypen — zoals de woontoren — niet aan een tijdperk gebonden zijn en dat men in sommige streken rekening moet houden met ontwikkelingsfasen, waarin naast stenen burchten nog plaats is voor walburchten en houten versterkingen.

In afzonderlijke hoofdstukken worden landen als Frankrijk, Engeland of Spanje aan de orde gesteld. Het hoofdstuk, aan Nederland gewijd, brengt de behandeling en afbeeldingen van o.a. Leiden, Oostvoorne, Muiden, Ammersoijen,

Doornenburg, Helmond, Croy en Wedde. In de bespreking van Wedde moet ik een klein misverstand signaleren. Tuulse meent, dat de voorburcht in het geval van Wedde geen aparte aanleg vormde, maar om de hoofdburcht — hier slechts een woontoren — was gegroepeerd. In het woonstadium van Wedde, dat in 1530 afgesloten werd, was dat zeker niet het geval. Na 1530 heeft het kasteel uitsluitend een militaire betekenis gehad als vesting. Een voorburcht met een agrarisch bedrijf heeft dan geen reden van bestaan meer.

Zonder zich in belegeringsgeschiedenissen te verdiepen wijst Tuulse op het passende moment in zijn tekst op de beslissende jaren in de geschiedenis van het defensief. Zo wordt de betekenis van het begrip flankering voor de versterkingskunst uitvoerig aan de kasteelbouw gedemonstreerd. De schrijver constateert daarbij het merkwaardige feit, dat men bijvoorbeeld de ronde burcht als vorm niet dadelijk kon laten varen en aan de behoefte aan flankering tegemoet kwam door een veelhoekige ommuring te bouwen met uitspringende torens op de knikken. In ons land geeft de ringmuur van Oostvoorne hiervan een voorbeeld.

Terecht kan men een waarschuwing vinden tegen de al te vaak gehuldigde mening, dat de kasteelbouw zich overal in Europa in hetzelfde tempo ontwikkeld zou hebben. Lezenswaardig is in dit verband, wat Tuulse over de Skandinavische burchten te zeggen heeft.

Zo valt er in dit boek veel te prijzen. Het is zo suggestief geschreven dat de argeloze lezer de indruk krijgt, dat we nu alles wel weten. De ingewijde echter wordt het na elke bladzijde duidelijker, hoe veel er nog nader onderzocht dient te worden. Bij de behandeling van Frankrijk bijvoorbeeld moet Tuulse voortdurend teruggrijpen op een 19de eeuwse bron van Violet-le-Duc. Het onderzoek van de kasteelbouw vanuit archivaal, archeologisch en architectuur-historisch oogpunt staat in de verschillende landen van Europa op een zeer ongelijk peil en een boek als dat van Tuulse, afhankelijk van de stand van het onderzoek in ieder land, moet daarvan de sporen dragen. Dat het desondanks een goed en bruikbaar boek is geworden, pleit voor de auteur.

J. G. N. RENAUD

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager,

Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Mr. A. P. van Schilfgaarde,

Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 Juni 1959

Zesde Serie / Jaargang 12 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 6

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Hoofdredacteur

*J. J. F. W. van Agt, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;*

Redactie-secretaris

*N. E. H. J. J. Zon, Rijswijkseweg 141, Den Haag,
telefoon 070-986739 (in bureautijden 070-180957);*

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

*Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck; Secretaris N. E. H. J. J. Zon;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;*

*afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;*

*afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182274.*

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT EXCURSIENUMMER

J. G. N. RENAUD EN G. VAN DER MARK

Middeleeuws Amersfoort, Kolom 193

W. J. RUST

's-Graveland en de Trompenburgh, Kolom 227

A. STORK

Het stadhuis van Weesp, Kolom 237

MIDDELEEUWS AMERSFOORT

ENIGE NOTITIES OVER ZIJN VERSTERKINGEN EN WOONHUIZEN

DOOR

J. G. N. RENAUD EN G. VAN DER MARK

Wie zich met de middeleeuwse geschiedenis van Amersfoort gaat bezighouden, komt tot de ontdekking, dat er ten aanzien van de stedelijke architectuurgeschiedenis nog veel detailonderzoek zal moeten plaats vinden. De geschiedschrijvers Abraham van Bommel en W. F. N. van Rootelaar* mogen dan reeds een veelvuldig en vruchtbaar gebruik hebben gemaakt van de gegevens uit het Stadsarchief, de wel heel kritisch ingestelde onderzoeker van onze dagen vindt nog vele vragen onbeantwoord. Vanzelfsprekend mag daarbij niet vergeten worden, dat hij andere, veel dieper op de materie ingaande vragen stelt dan zijn voorgangers. Zijn probleemstelling is nu eenmaal anders en hij is geneigd vraagtekens te plaatsen, waar een vorige generatie met het geruststellende gevoel van zeker te weten zich heel positief uitte.

In de 12de eeuw schijnt de agglomeratie te zijn ontstaan, die door de eeuwen heen de gemakkelijk te verklaren naam Amersfoort (voor de over de Eem) heeft gedragen. Een oorkonde uit 1132 leert ons de naam van Henricus van Amersfoort, zoon van Emo kennen. Hij treedt in dit stuk op als schout. Het vlek groeide om een hof, die nu nog als open ruimte het middelpunt van de stad uitmaakt. Zolang de archeologen het laatste woord niet gesproken hebben blijft er verschil van mening over de vraag, of de gebouwen van de oude curtis inderdaad gelegen waren op de Hof, dan wel op een terrein ten noorden van de St. Joris, bekend onder de naam Papenhofstede. De oorsprong van de St. Joris met zijn ridderlijke patroon schijnt wel duidelijk.

In 1259 krijgt het plaatsje stadsrechten. Dat wil dus onder meer zeggen, dat de inwoners zich door het aanleggen van versterkingen mogen beschermen. Vermoedelijk bestond die eerste bescherming uit een gracht en aarden wallen of palissaderingen. Een blik op de plattegrond (fig. 1)

* A. van Bommel, *Beschrijving van de stad Amersfoort*, Utrecht 1760. W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*, 2 dln., Amersfoort 1878.

laat ten aanzien van het beloop weinig te raden over. De vrij rechte waterloop, nu nog bekend onder de namen Korte en Lange Gracht vormde samen met de wijde boog, die de Hof omspant de oudste stadsgracht. Het zal dit kleine „op-pidum” geweest zijn, dat reeds een tiental jaren na het verlenen der stadsrechten de vuurdoopt te doorstaan had. De Geldersen, terugkerend van een vergeefse poging om Utrecht te bezetten, werven zich op een gemakkelijker prooi: Amersfoort. Het stadje wordt bij verdrag overgegeven. Een smalend of boos woord — volgens de Beka — geeft de Geldersen voldoende aanleiding om eens plezierig te plunderen. Omstreeks 1300 zal men wel druk bezig zijn om de stadsmuren te bouwen. Het laat zich denken — niet bewijzen! — dat de plaats zich toen al uitgebreid had over de grens, gesteld door de Korte en Lange Gracht tot aan de huidige Varkensmarkt en Westsingel. Tegen het midden van de 14de eeuw bezat Amersfoort een vrij ronde gedaante; de Langestraat doorkruiste het stadsgebied van zuidwest naar noordoost. Aan de huidige Varkensmarkt stond de Rodetorenpoort; aan het andere uiteinde van de as vond men de Viepoort. De Havicker Poort — vaak Havickentoren genoemd — lag in het noordwesten, terwijl in het zuidoosten een waterpoort naast Tinnenburg de Eem toegang tot de stad verleende. Zoals gewoonlijk zullen eerst de stadspoorten gebouwd zijn; bij gedeelten zal een muur uit baksteen met een weergang op bogen de wallen en palissaderingen vervangen hebben.

Het beloop van de muur tekent zich op zo aantrekkelijke wijze af in de bekende Muurhuizen, dat gemakkelijk de mening kon postvatten: de Muurhuizen vormen het overblijfsel van de oudste stadsverdediging. Dat men die stadsverdediging dan ook maar in de 13de eeuw liet ontstaan, was een begrijpelijk gevolg van de eenmaal aanvaarde opvatting. Van Rootselaar, in navolging van Van Bommel, stelt het zich bepaald aannemelijk voor: een reeks huizen, met de korte zijden aaneengeschakeld vormen een ring van evenzovele kleine kastelen of versterkingen. Hier

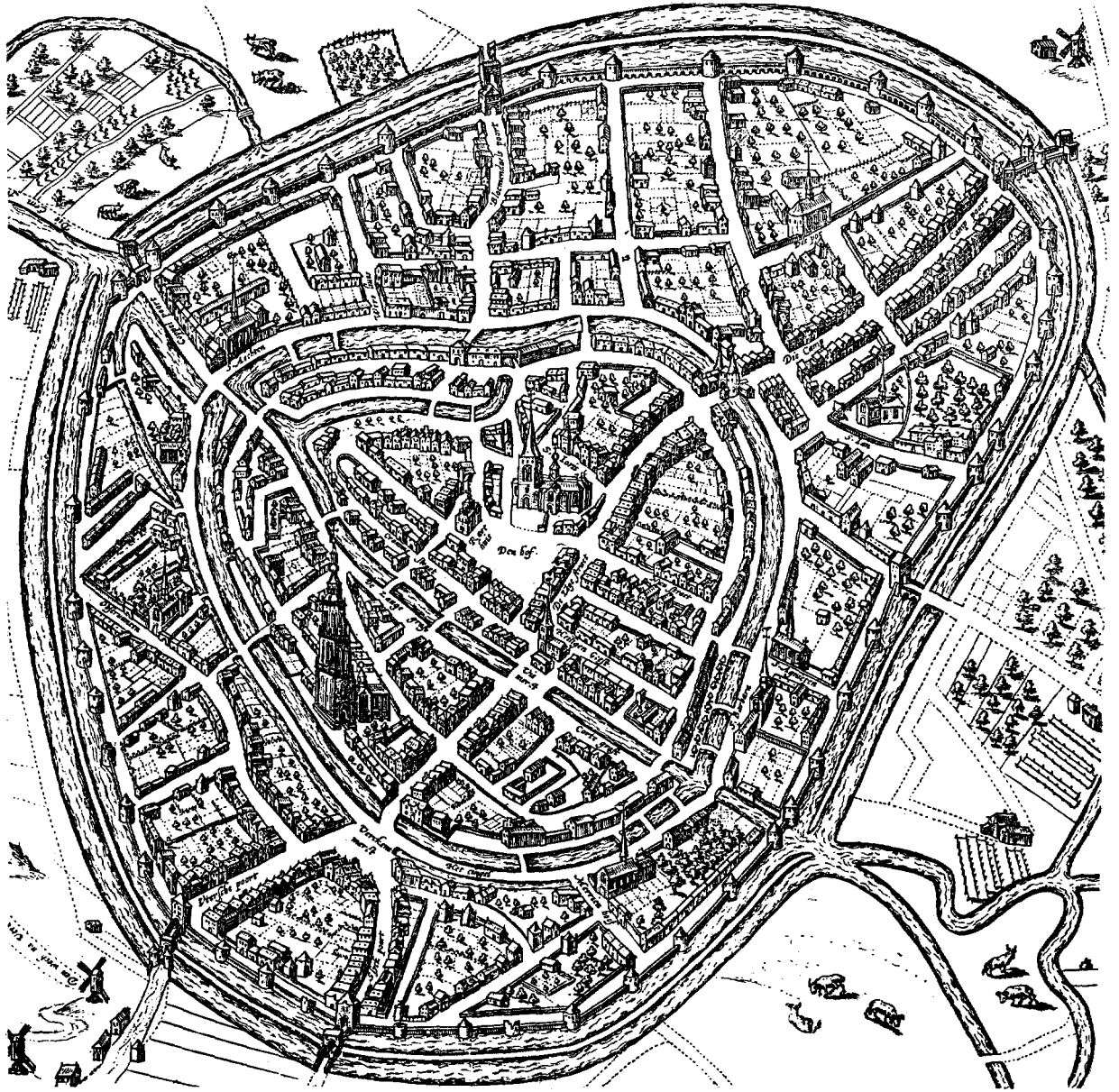

Fig. 1. Vogelvlucht naar Braun en Hogenberg.

en daar vertoende zich wel eens een lacune en daar vond men dan de gebruikelijke stadsmuur met zijn weergang op bogen. De vraag, wie die huizen dan wel gebouwd had, of het stadshuizen waren, dan wel woningen in het bezit van ge goede burgers, doemde voor Van Rootselaar en zijn naschrijvers niet op. Men heeft zich niet gerealiseerd, wat het omstreeks 1300 betekende

om een stenen huis te kunnen bouwen en hoe zeldzaam zelfs gedurende de 14de eeuw de stenen huizen in het stadsbeeld waren. Ook de vraag, welke bevoegdheden de stad dan wel bezat ten aanzien van die kleine versterkingen, zo belangrijk voor de veiligheid van de gehele stedelijke gemeenschap, schijnt Van Rootselaar nooit benauwd te hebben. Wij kunnen niet aannemen, dat de

voorstelling van zaken juist is. Het bouwen van een stadsmuur betekent een krachtsinspanning, die men vooral niet moet onderschatten. Hoe zou men dan toe hebben kunnen komen aan de bouw van zo'n imitatie wagenburcht, zo'n beschermende ring van kastelen-in-klein-formaat.

De heer H. Halbertsma heeft reeds enige jaren geleden in een krantenartikel zijn gerechte twijfel aan de geldigheid van de theorie-Van Rootselaar uitgesproken en als zijn mening te kennen gegeven, dat de Muurhuizen op zijn vroegst in de 15de eeuw zijn ontstaan; gebouwd over en tegen de eerste stadsmuur na het gereedkomen van de tweede stadsmuur. Betreffende Tinnenburg (Muurhuizen 25) had hij een acte gevonden, waaruit op te maken viel dat Tinnenburg tenminste in 1414 reeds bestond. Maar, zelfs hier is na de restauratie duidelijk aan het licht gekomen, dat de stadsmuur met zijn bogen er al stond, toen het huis gebouwd werd.

Wanneer men nu eens de moeite neemt het materiaal te bekijken, waaruit het muurwerk van de Muurhuizen werd opgebouwd, dan komt men tot conclusies, die men na het voorgaande ook mag verwachten. Baksteen van het formaat, dat voor de 13de eeuw karakteristiek geacht moet worden, zoekt men er tevergeefs. Dus geen lengten van om en nabij de dertig centimeter en dikten tussen de zeven en acht centimeter. Toch behoeft men er niet aan te twifelen, dat men deze grote baksteen in de buurt van Amersfoort wel gekend heeft. Het kasteel Stoutenburg, omstreeks 1260 ontstaan, werd uit dit materiaal opgetrokken. Merkwaardigerwijze vindt men binnen Amersfoort in de nog niet zo lang geleden schoongemaakte muur van Muurhuizen 1 eveneens veel baksteen van 28/30 cm lengte en 7/8 cm dikte. Deze bouwstof schijnt mij daar weliswaar secundair verwerkt; niettemin zullen de bouwers hem niet van ver weggehaald hebben.

In de muurdammen van Tinnenburg — overblijfselen van de steunberen van de oude weergang — meet men steenlengten van 27/28 cm. Al met al komt men tot de voorzichtige slotsom, dat de Amersfoorters zo tegen het einde van de 13de eeuw begonnen zullen zijn met de bouw van de verdedigingswerken en deze gedurende de eerste tientallen jaren van de 14de eeuw hebben kunnen voltooien.

Uit de beschikbare archivalia laat zich helaas geen bewijs putten voor deze veronderstelling. De bronnen zijn voor deze tijd in Amersfoort zeer schaars en hieraan zal het wel te wijten zijn, dat zelfs poorten pas laat in de stukken

genoemd worden. Voor de Havickentoren vonden wij een eerste vermelding in 1378, voor de Vietoren in 1381 en voor de Rodetorenpoort in 1388.

Tot overmaat van ramp beschikken wij al over even weinig oudheidkundige gegevens. Overblijfselen van de oudste stadsmuur zijn strikt genomen momenteel slechts zichtbaar in de gevel van Tinnenburg (afb. 12). Vervolgens heeft men, blijkens mededeling van de heer Halbertsma, bij de restauratie van het Secretarishuisje (Muurhuizen 109) binnen het pand een klein gedeelte ervan teruggevonden; kennelijk heeft men indertijd dit huis ter weerszijden van de oorspronkelijke muur gebouwd. Bij graafwerk aan de stadszijde van de dieventoren werd een stuk fundering, waarschijnlijk van de oudste ommuring, blootgelegd. Op grond van dit schaarse materiaal is het niet goed mogelijk tot een behoorlijk gefundeerd oordeel te komen betreffende de bouwgeschiedenis van de Amersfoortse stadsverdediging; de eerder uitgesproken mening moet dan ook als een heel voorlopige beschouwd worden.

Boven gaf schrijver zo in het voorbijgaan te kennen, dat men wel aangevangen zal zijn met de stadspoorten. Dit valt helaas niet meer uit oude stukken te bewijzen, daar de stadsrekeningen niet zo ver teruggaan. Aangezien het echter meestal het geval is, mag men hier wel van uitgaan. Met de poorten zelf valt niets aan te vangen, daar er geen enkele bewaard is gebleven. Aangaande de Rodetorenpoort weten wij, dat hij om zijn bouwvalligheid reeds vóór 1585 afgebroken werd. De Havicker poort onderging in 1513 een weinig ingrijpende verbouwing en bleef als Bloemendalse Binnenpoort nog lang intact. De poort bestond uit een torenachtig rechthoekig gebouw met een doorgang, waarvan verschillende afbeeldingen bestaan, zodat vorm en voorkomen ons in grote lijnen bekend zijn. Men vergete daarbij niet, dat onze Havickertoren er in de 14de eeuw beslist militanter, minder woonhuisachtig heeft uitgezien. Een terugliggend dak, een weergang achter een bekroning van kantelen en uitgekraagde arkeltorentjes op de hoeken zijn de kenmerkende details, die wij bij de behouden voorbeelden uit die dagen aantreffen.

Omtrent de vorm van de Viepoort kunnen wij slechts gissen. In de bronnen wordt vaak van Vye-toern of Vietoren gesproken. Wellicht mogen wij hieruit afleiden, dat de vorm niet ongelijk was aan die van de Havickertoren en wij dus ook in dit geval aan een hoog gebouw op een rechthoekige grondslag mogen denken. Het schijnt mij

onjuist om de huidige Kamper Binnenpoort voor de oude Viepoort uit de eerste ommuring te houden, zoals vaak geschiedt. In de eerste plaats spreken steenformaat en achtkantige vorm der torens tegen een al te vroege datering. Er is bovendien iets heel opmerkelijks aan deze torens met tussenliggende doorgang, waarop ook het bekende Kunstreisboekje de aandacht vestigt: Zij bevinden zich aan de veldzijde van de gracht en kunnen alleen reeds daarom niet het hoofdgebouw uitgemaakt hebben; dit stond ongetwijfeld in de stadsmuur. De beide achtkantige torens zal men hebben te beschouwen als een vooruitgeschoven vergroting van de oude Viepoort; een modernisering, waardoor een bouwsel ontstond, te vergelijken met de Amsterdamse Poort te Haarlem, of de St. Anthonispoort te Amsterdam. Wanneer deze aanpassing aan nieuwe krijgswaarkundige principes tot stand kwam, valt niet meer uit de stadsrekeningen af te leiden. Na hetgeen boven ten aanzien van de Amersfoortse archivalia gezegd is, zal dit geen verbazing wekken. Het tijdstip ligt in ieder geval vóór de voltooiing van de tweede stadsmuur omstreeks 1450; wij zullen het waarschijnlijk tussen 1400 en 1425 moeten zoeken en misschien zelfs nog vroeger. De oudste stadsrekening dateert echter pas uit 1427!

De naam Kamper Binnenpoort kon vanzelfsprekend eerst ontstaan, toen de Camppoort gebouwd was. Hij heeft bovendien pas laat burgerrecht gekregen. Tussen 1381 en 1513 vinden wij steeds „Viepoort” of „Vietroren” in de schepenoorkonden en in een charter van 1578 wordt het bouwwerk met de benaming „Camper Viepoort” aangeduid. Het is een aantrekkelijke veronderstelling, dat men hiermee in het bijzonder de beide vooruitgeschoven torens heeft willen aanduiden. Maar, het gaat toch wel wat te ver, om onze 16de-eeuwse Amersfoorters zo veel opzettelijkheid toe te dichten.

Inmiddels schijnt de oude Viepoort in deze dagen toch verdwenen te zijn. Op het bekende vogelvluchtplan van Braun en Hogenberg bespeurt men nog duidelijk de bekende torentjes aan de overzijde van de gracht (fig. 2). Bevreemdend is het, dat de plattegrond van Van Deventer (\pm 1560) één toren aan de stadzijde geeft. Voor de militaire kaarttekenaar Van Deventer waren deze zaken echter van ondergeschikt belang.

De Dieventoren dateert volgens ons Kunstreisboekje en in navolging daarvan, de tekst van het A.N.W.B.-bordje, uit de 13de eeuw. Het muurwerk vertoont echter geen baksteen uit die tijd.

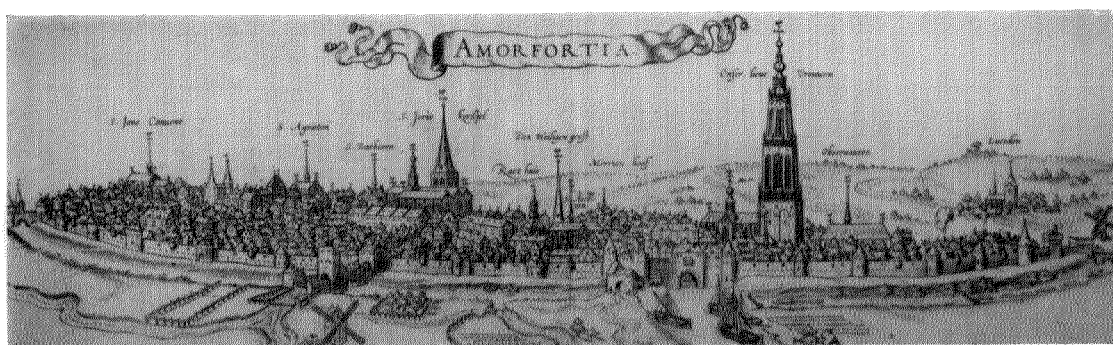
Formaten met een lengte van 25 en 26 cm zijn hier de normale; een enkele steen haalt met moeite de 27. Wanneer op bovenbedoeld bordje „13de” werd vervangen door „14de”, zou men er vrede mee kunnen hebben. Op grond van het boven gereleveerde feit, dat een stuk fundering, waarschijnlijk van de eerste stadsmuur, vóór de toren aan de stadzijde aan het licht kwam, valt het moeilijk aan te nemen, dat de Dieventoren tegelijk met de stadsmuur werd opgetrokken. In 1434 bestond hij ongetwijfeld; de stadsrekening van dit jaar bevat namelijk een post voor het timmeren van een „stoc” (gevangenis) in de Plompetoren. Zo krijgt dus de toren in 1434 een functie, die hem zijn naam Dieventoren of Gevangentoren bezorgde.

Bij de restauratie van 1942 heeft men een doorbraak gemaakt, waardoor de indruk gewekt wordt, dat onze Plompetoren aanvankelijk als stadspoort fungeerde. Van Rootselaar vermeldt een Plompetorenpoot; deze moet zich echter naast de toren bevonden hebben. Deze doorgang in de stadsmuur moet evenwel al vroeg zijn betekenis verloren hebben; op de kaart van Braun en Hogenberg vertoont zich ter plaatse van de toren zelfs geen brugje. Ook op de plattegrond van Van Deventer zoekt men tevergeefs naar een aanduiding.

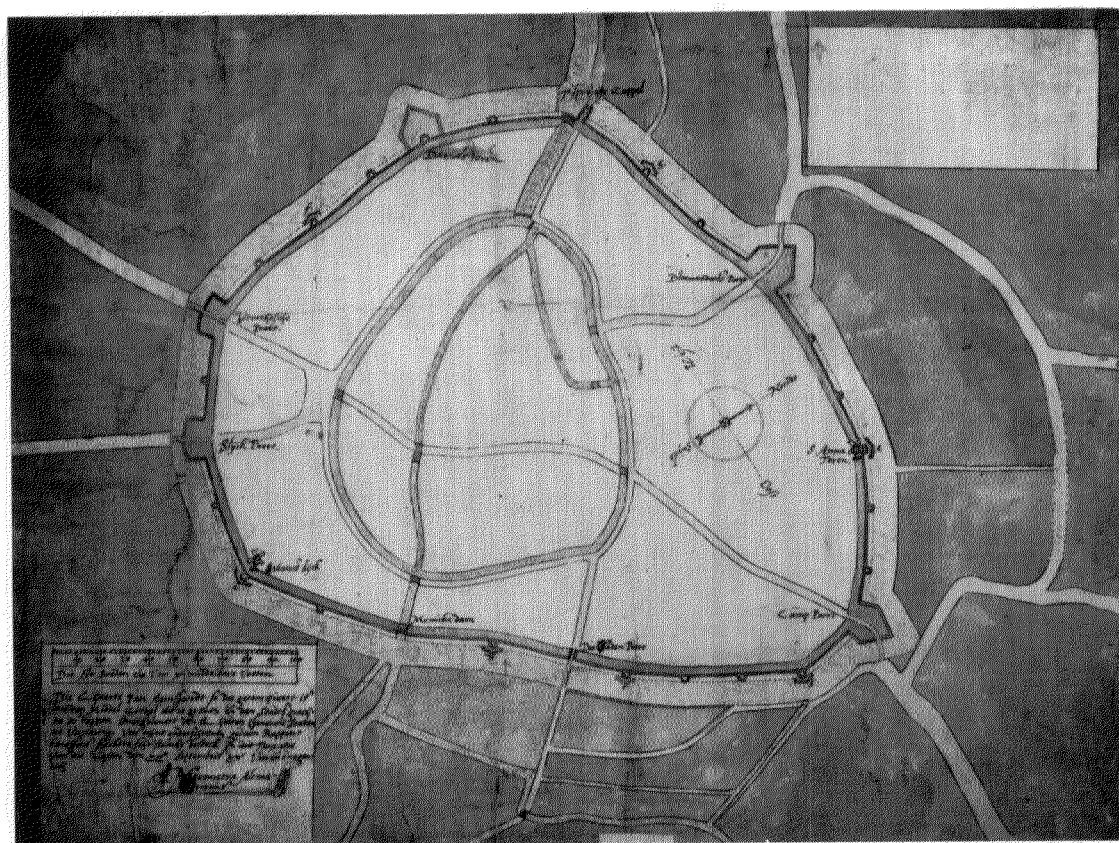
De waterlinie om de stad vertoonde een eigenaardigheid, die wij vaker aantreffen. Deze bestond namelijk uit een dubbele gracht, met een smalle singel tussen de beide waterlopen. Bij Braun en Hogenberg valt tussen Mariënhof en het Bloklandsgasthuis een overblijfsel van die singel te ontdekken. Op een dergelijke strook land met defensieve betekenis groeide vaak doornhout; soms zette men er staketsels. De stadsrekening van 1434 vermeldt een post voor het zetten van palen op de singel buiten de Rodetorenpoot. Toen men al aan de bouw van de tweede stadsmuur bezig was, werd het — waarschijnlijk voor de zoveelste maal — verboden op die singel te bouwen, al was het dan ook maar een varkenskot.

Omstreeks 1380 moeten de vroege vaders van Amersfoort besloten hebben om de stad concentrisch uit te leggen en o.a. de heerlijkheden Bloemendal en de Pothof binnen de stadsmuren te trekken. Voorlopig bleven echte muren een vrome wens; de overheid trachtte de bouw te bespoedigen, door grote en kleine zondaars zogenaamde steenboeten op te leggen. In plaats van een geldboete kon men dus veroordeeld worden om enkele duizenden stenen op de stadswerf af te leveren. De aantallen konden variëren van twee tot

MIDDELEEUWS AMERSFOORT

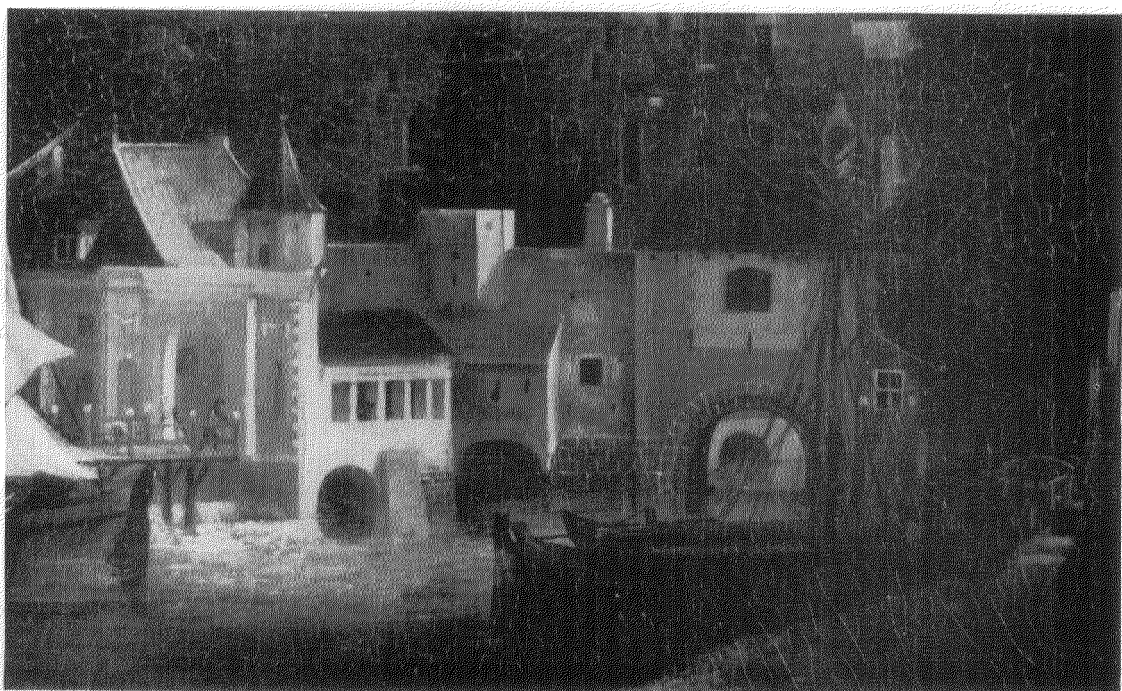

Afb. 1. De stad in de 16de eeuw naar Braun en Hogenberg.

Afb. 2. Plan der vestingwerken in 1594 naar opm. van Adriaen van Alckmaer.
(’s-Gravenhage, Alg. Rijksarch., nr. 3516)

MIDDELEEUWS AMERSFOORT

Afb. 3. De Koppelpoort in de 17de eeuw; buitenzijde. (Detail van een gezicht op de stad door Mathias Witboos.)
(Amersfoort, Museum Flehite)

Afb. 4. De Koppelpoort vóór 1886; buitenzijde.

vijf en twintig duizend steen! In haar ijver om zo veel mogelijk bouw materiaal bijeen te krijgen ging de stad zo ver om inbreuk te maken op de rechten van de bisschop, weshalve deze zich in 1394 hierover beklaagde. Hij had namelijk recht op een derde van de boeten en daar hem dit derde deel bezwaarlijk in steen uitbetaald kon worden, liet de bisschop de zaak maar rusten.

De onderneming had een slepend verloop; de krachtsinspanning was voor Amersfoort eigenlijk te groot. De stadsrekening van 1438 bevat posten in verband met het metselen van een stuk muur aan het Spui. Peter Gysbrechts zn. en zijn helpers hebben er 24 dagen aan „gewrocht” en toen ongeveer 66000 steen verwerkt. Als de stad te krap zat om de voortgang van het werk uit de lopende middelen te betalen, werd de burgers een extra belasting opgelegd, het settelgeld. In 1439 meende men 400000 steen te moeten verwerken. De vroege vaders hadden de steen al gekocht, maar zagen geen kans ze te betalen. Iedere burger kreeg toen een bijzondere heffing van 25 Beierse gulden te betalen!

Het jaar 1443 bracht een onverwacht buitenkansje. Baarn beloofde twintig roeden muur (ongeveer 70 meter) voor zijn rekening te nemen en ze ten eeuwigen dage te zullen onderhouden. Niet voor niets uiteraard. Baarnse burgers zouden dientengevolge in tijden van gevaar veiligheid binnen de Amersfoortse muren kunnen vinden. In 1445 werden de ingezetenen tenslotte nog eens duchtig aangesproken om de gelden voor de voltooiing van het grote werk te vinden. Toen echter omstreeks 1450 het laatste stuk muur opgetrokken was, kon de stad zich met zijn nieuwe verdedigingsgordel gelukkig prijzen. Vanzelfsprekend had men deze gemoderniseerd. De Eem kwam nu door een waterpoort, de Monnickendam, de stad binnen en verliet haar weer door de Koppelpoort. De hoofdverkeersader, vroeger tussen de Rodetorenpoort en de Viepoort gelegen, was naar beide zijden verlengd en strekte zich uit van de Utrechtse of Sint Jorypoort (ook wel Sint Joostenpoort genoemd) in het zuidwesten tot aan de Camppoort in het noordoosten. Buiten de Havickerpoort was de Bloemendalse poort verzezen, terwijl bovendien in het stuk Camppoort—Monnickendam—Utrechtse poort nog de Slyckpoort en de St. Andriespoort (Trysgenspoort) waren verzezen. Tussen deze poorten had men halfronde uitspringende muurtorens gebouwd, om flankering mogelijk te maken. Over het aantal zijn de schrijvers het niet eens; op een plattegrond van de vestingwerken uit 1594 telt men er twintig.

Uit een rekening van 1457 leren wij enkele namen kennen, hoewel men ze soms eenvoudig aanduidt met: toren tussen de Slyckpoort en de Utrechtse poort. De naamgeving heeft een duidelijke grondslag; de namen Smeetoren (smedentoren), Schutterstoren en Raadstoren roepen geen vragen op. Bij een aanduiding als Maagdentoren heeft men niet dadelijk een verklaring bij de hand. Als aanvulling op al deze werken vindt men nog melding gemaakt van aarden bolwerken.

Behalve de uitspringende torens waren er op geregelde afstanden kleine arkeltorens à cheval op de muurkroon gemetseld, die als wachttorentjes dienst deden. In de stadsrekeningen worden ze „koirhusen” of „koerhuysgens” genoemd. Kennelijk waren zij bedoeld als onderkomen voor de wachters op de muren.

De bouwgeschiedenis van de tweede versterkingsgordel is weer moeilijk vast te stellen bij gebrek aan voldoende bronnen. Volgens Van Rootselaar komt de Trysgenspoort al voor in een charter van 1390, terwijl de Sint Jorypoort vermeld wordt in een tekst uit 1417. De oudste stadsrekening uit 1427 noemt bovendien reeds de Koppelpoort, de Camppoort en de Bloemendalse poort. Het heeft er weer alle schijn van, dat ook ditmaal de poorten het eerst gebouwd zijn. Bovendien zal men de nieuwe gracht gegraven en de grond aan de stadzijde gedeponeed hebben om de uitleg althans een voorlopige bescherming te bezorgen in de vorm van een aarden wal met een staketsel. Langzamerhand kon men er vervolgens toe over gaan, de wal door een stenen muur met een weergang op bogen te vervangen.

Er zijn aanwijzingen voor, dat dit het eerst geschiedde in het gedeelte tussen de Bloemendalse poort en de Camppoort of in het stuk tussen de Camppoort en de St. Andriespoort. Het zuidelijk deel van de ommuring zou dan tijdens de sloffase van dit lange proces ontstaan zijn. De Rodetorenpoort, die toch tot de eerste ommuring behoorde, werd nog lang in staat van verdediging gehouden. De stadsrekening van 1438 onthult ons, dat er toen nog geld uitgetrokken was om de valbrug buiten deze poort in bruikbare staat (gancachtig) te houden. Bovendien vond men in dit jaar nog een draaiboom op de singel buiten de Rodetoren.

Aan de noordzijde van de stad, tussen Koningstraat en Kampstraat, is een groot gedeelte van de tweede stadsmuur bewaard gebleven. Het loopvlak naast de muur ligt aan de binnenzijde belangrijk veel hoger dan de straat — de huidige

St. Annastraat — langs dit boeiende restant. Dit valt gemakkelijk te constateren door de hoogte van de schietgaten! Het verschijnsel moet men verklaren uit de omstandigheid, dat men de muur bouwde op de aarden wal, die aanvankelijk ter verdediging van de nieuwe uitleg was opgeworpen. De zwaarte van de muur wekt niet bepaald ontzag; om en nabij 82 cm! De hoogte van de schietspleten 48/56 cm, de breedte 10/13 cm. Er valt nog geen oplegbalkje voor de walbus in te ontdekken, terwijl ook de schietgaten van twee half rond uitspringende torens nog niet de vorm hebben, die onmiskenbaar op het gebruik van vuurwapenen bij de verdediging wijst. Wij mogen hier een aanwijzing in zien, dat dit gedeelte van de muur behoort tot de werken, die het eerste tot uitvoering kwamen. Dit zou dan reeds omstreeks 1390 het geval kunnen zijn geweest. Het gebezigde bouwmateriaal is vrij homogeen en schijnt uit dezelfde steenbakkerij afkomstig. De lengte van de baksteen ligt tussen de 23 en 24 cm, de dikte schommelt om de 5 cm. De overeenkomst met de baksteen uit de oostvleugel van het Muiderslot, ontstaan in 1386, is groot genoeg om de bouwtijd van het onderhavige stuk Amersfoortse stadsmuur met grote waarschijnlijkheid op dezelfde tijd te mogen stellen.

Een kleine restrictie moet wellicht gemaakt worden voor de muurtoren, die het dichtste bij de Camppoort gelegen was. Hier toch vallen overblijfselen van een schietgat waar te nemen met een natuurstenen bovendorpel. In het op het terrein aanwezige fragment van de onderdorpel is een segment uitgehouwen met een afschuining aan de veldzijde. Dit wijst wel degelijk op een rond schietgat voor een veldslang of een vogelaar.

Aan de veldzijde hebben de bouwers de muur voorzien van steunberen. Zij corresponderen precies met de plaats van de beren aan de binnenzijde, waarboven de bogen van de weergang geslagen zijn. Hier en daar verdween in de loop der tijden wat te veel grond aan de voet van de muur tussen de steunbeertjes. De constructie van de muur treedt daardoor duidelijk aan den dag. De beren aan binnen- en buitenzijde heeft men vrij diep gefundeerd en verbonden door groundbogen. De muur rust aldus op een systeem van poeren en bogen. Een oude wijze van bouwen, die al in de tweede helft van de 12de eeuw werd toegepast, o.a. bij de stadsmuur van Keulen en de schildmuur van de burg Kessel.

De kanteling, waarmee de muur oorspronkelijk bekroond was, heeft zich nergens kunnen handhaven. Niettemin kan men vaststellen, dat deze

een weinig uitgekraagd was op een tand van een klesoor (= kwart baksteen) uitstekende koppen. Op het prospect bij Braun en Hogenberg zoekt men de kanteling tevergeefs; óf de tekenaar heeft deze detaillering maar achterwege gelaten, óf deze karakteristieke bekroning van een middeleeuwse stadsmuur was door modernisering al verdwenen.

De gracht vormde van de nieuwe werken ontegenzeggelijk de aanvang der dingen. Vanzelfsprekend viel het bij de aanleg niet te vermijden, dat men door particulier eigendom kwam. De stedelijke overheid had daarom in het keurboek laten vastleggen, dat zij zonder meer het recht had om grond te onteigenen, waarop een stuk gracht of „burchwall” ontworpen was. Volgens de oudste plattegronden had de gracht het gebruikelijke middeleeuwse fatsoen; hij bestond dus uit twee waterlopen, gescheiden door een singel.

Na het sluiten van de laatste onderbrekingen in de stenen muur bleef men geregeld aan de stadsverdediging werken. De stadspoorten werden voor en na aangepast aan de veranderde aanvalstechniek. Grote werken kwamen echter pas weer in de 16de eeuw tot uitvoering. In 1561 werd namelijk een begin gemaakt met het aanaarden van de stadsmuur aan de binnenzijde, zodat de bogen van de weergang geheel aan het gezicht onttrokken werden. Dit bracht vanzelfsprekend juist bij de poorten bepaalde consequenties met zich, waarop later zal worden ingegaan. Het was overigens weer een onderneming, die niet in een enkel jaar tot een goed einde gebracht kon worden. In 1566 was men nog bezig het zand uit de Eem en de binnengrachten op te baggeren en tegen de stadsmuren op te slaan. Ook gedurende de drie volgende jaren had men daar nog druk werk mee.

Tegen het einde van de 16de eeuw kwam de noodzaak, de stadsverdediging opnieuw aan te passen aan de eisen van de tijd. Niemand minder dan de beroemde vestingbouwkundige Adriaen van Alckmaer heeft adviezen voor een modernisering van de vestingwerken gegeven. Zijn voorstellen zijn neergelegd in twee plannen, waarvan een (in het Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage) — het minst ingrijpende — bij dit artikel gereproduceerd is (afb. 2). Het is gedateerd op 25 september 1594 en voorziet in de aanleg van drie bastions, waarvan twee ter plaatse van de Camppoort en de Bloemendalse poort, benevens verbouwing van de Slyckpoort en de Utrechtse poort. Bovendien stelde Van Alckmaer voor de singel te vergraven, de grond buiten tegen de

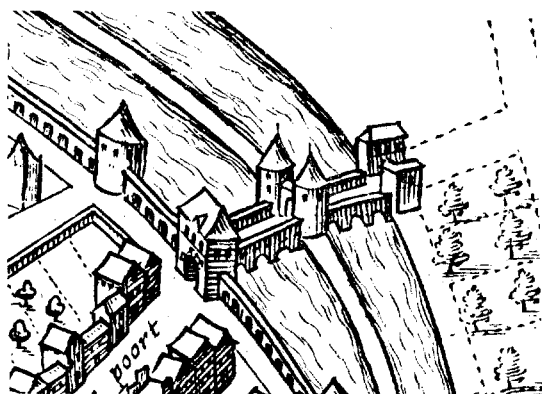

Fig. 2. Camppoort naar Braun en Hogenberg.

stadsmuur te brengen en om zeven uitspringende muurtorens kleine bastions aan te leggen. Dit was dan wel het minimum, wat de stad zou dienen te doen om zich met enige kans op succes tegen de legers van die tijd te kunnen verdedigen.

Het andere plan bracht veel meer wijzigingen met zich; bij uitvoering daarvan zouden vijf bastions aangelegd moeten worden, terwijl grote gedeelten van de muur daartussen van een naar buiten geschoven front zouden dienen te worden voorzien (Plan in de verzameling Bodell Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden).

De stad hield zich aan de eenvoudigste en goedkoopste oplossing. Nog in 1594 besloot de Raad de singel te laten vergraven en de grond tegen de muren te doen opslaan. Wanneer men echter de kaart van Blaeu raadpleegt ontdekt men al spoedig, dat deze maatregel omstreeks 1650 nog niet geheel doorgevoerd is. In het zuidelijk deel van het vestingfront, ongeveer van het huidige politiebureau via de Utrechtse poort tot aan de Monnickendam blijkt de singel nog intact. In aansluiting op het vergraven van de singel had men echter ter plaatse van de Bloemendalse poort en de Camppoort bastions aangelegd, zodat deze poorten tegen 1600 tenminste gemoderniseerd waren. De Utrechtse poort daarentegen ziet er bij Blaeu nog middeleeuws uit. Wel heeft men op een onbekend tijdstip vóór het tekenen van de kaart van Blaeu op dit front vier ravelijnen aangelegd, waarvan één voor de Slyckpoort. Bovendien was het westfront bij de Koppelpoort voorzien van een bastion.

Wij zijn met deze versterkingen ongemerkt in een nieuw historisch tijdperk aangeland en schrijver is daarmee tevens buiten de grenzen getreden, die hij zich gesteld had. Rest hem slechts te ver-

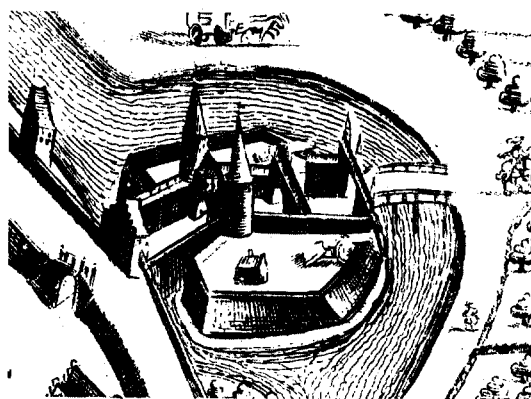

Fig. 3. Camppoort naar Blaeu (1648).

halen, dat de 19de eeuw druk doende is geweest om de vesting te slopen. Zo werd bijvoorbeeld in 1829 een groot gedeelte van de stadsmuur voor afbraak verkocht. De bekende tuinarchitect J. D. Zocher legde plantsoenen op de voormalige wallen aan. Nadat in 1842 weer een stuk muur, nu bij de Koppelpoort, verdwenen was, moest de Minister van Binnenlandse Zaken in 1844 aan het Gemeentebestuur mededelen, dat het de wil des Konings was, dat geen verdere afbraak van muren en poorten zou plaats hebben.

Zo bleven dan, waarschijnlijk door dit persoonlijk ingrijpen van Koning Willem II, de Koppelpoort en de Monnickendam gespaard. Alvorens ons echter met deze twee poorten te gaan bezig houden, keren we terug naar het midden van de vijftiende eeuw om de stadspoorten uit de tweede ommuring aan een algemene beschouwing te onderwerpen. Aanvankelijk droegen zij het karakter van min of meer torenachtige gebouwen met een poortdoorgang. Dit zou men tenminste willen afleiden uit de oudste afbeelding van de Camppoort op het gereproduceerde schilderij (afb. 6) en de uitbeeldingen op de plattegrond en het prospect bij Braun en Hogenberg (fig. 1 en 2). Dit middeleeuwse karakter bleef door de eeuwen heen het best bewaard in de Trysgens- of Sint Andriespoort, die wij in de 17de en 18de eeuw afgebeeld vinden als een eenvoudige poorttoren. Bij de andere poorten verscheen er al spoedig een vooruitgeschoven versterking op de singel, door een stenen brug met bogen en hoge schildmuren verbonden aan het oorspronkelijke poortgebouw. Bij de Slyckpoort en de Bloemendalse poort zijn het min of meer eenvoudige rechthoekige bouwsels, waarin wellicht een valhek was aangebracht. De buitengracht passeerde men over een valbrug. De

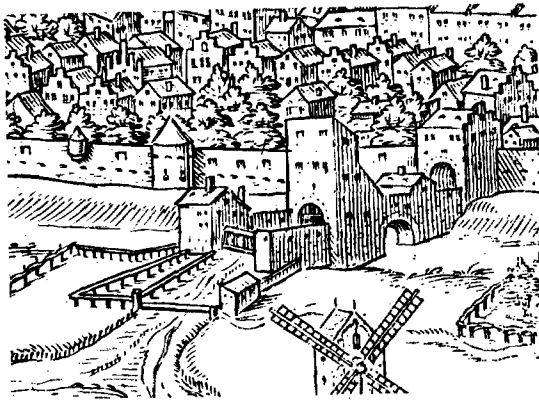

Fig. 4. Utrechtse poort naar Braun en Hogenberg.

stadsrekening van 1438 onthult ons, wat Goert Gosens soen verdiend heeft aan het onderhoud van de valbruggen aan de Camppoort en de Bloemendalse poort. Het bleek in dat jaar ook nodig om een arm van de zwengel aan de valbrug van de Camppoort te repareren. Blijkens de rekening van 1457 waren de valbruggen van de Bloemendalse poort en de Utrechtse poort nog niet vervangen door een vaste brug. Toch moet er aan de buitenzijde van de gracht al zo iets als een barbancane — een vooruitgeschoven werk — met een hamei geweest zijn. Wanneer men tenminste leest dat er op de Utrechtse poort gewerkt is „an den toern tusschen den 2 poerten” en men bekijkt met deze woorden in gedachten het prospect bij Braun en Hogenberg (fig. 4)), dan ziet men „den toern” staan op de middenwal oftewel singel; een echte middeleeuwse toren met een kanteling, uitgekraagd op een boogfriesje.

Het heeft schrijver aan tijd ontbroken om alle volgende stadsrekeningen door te lezen en zo is hij er niet in geslaagd om vast te stellen, wanneer men de laatste stap gedaan heeft en de valbruggen vervangen door gemetselde bruggen. Dat zal wel niet voor alle poorten gelijktijdig gebeurd zijn; daar de stadsrekeningen zelfs voor de tweede helft van de 15de eeuw niet zonder onderbrekingen bewaard zijn gebleven, is het niet zeker, dat men ook inderdaad alle gewenste gegevens zal vinden. Het meergenoemde prospect toont ons de volgroeide middeleeuwse poort met zijn barbancane, die over de buitengracht heengrijpt en klaarblijkelijk afstand gedaan heeft van de valbruggen. Een voorbeeld van een dergelijke barbancane vindt men nog in het geconserveerde overblijfsel van de Spaanse Poort te Zutphen.

Deze toestand kon natuurlijk gedurende de

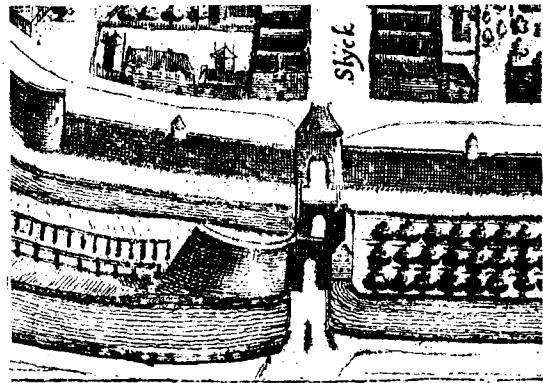

Fig. 5. Slyckpoort naar Blaeu (1648).

Tachtigjarige Oorlog niet onveranderd blijven. Op de plattegrond van Blaeu ontwaart men bij de Slyckpoort een merkwaardig half rond bouwsel op de singel, dat de indruk geeft van een rondeel (fig. 5). Wellicht heeft men hier een eerste bescheiden poging gedaan om in krijgskundig opzicht met zijn tijd mee te gaan. Dergelijke rondelen waren meestal opgevuld met grond en gaven gelegenheid om geschut op te stellen.

Het vergraven van de singel sedert 1594 heeft voor de Camppoort en de Bloemendalse poort belangrijke gevolgen gehad. Terwijl de Utrechtse poort ondanks kleine verbouwingen in feite een middeleeuwse poort is gebleven — men vergelijk daartoe het prospect met de afbeelding in vogelvlucht bij Blaeu — demonstreert zich in beide genoemde poorten de nieuwe tijd. Klaarblijkelijk heeft men hier het voorstel van Adriaen van Alckmaer om bastions aan te leggen, willen volgen. Terwijl er aan de oorspronkelijke poortgebouwen in de stadsmuur weinig veranderd zal zijn — wellicht zijn ze verlaagd — en het vooruitgeschoven deel op de singel geen wijzigingen van betekenis zal hebben ondergaan, heeft men de as van de doorgang verlegd — volgens Van Bommel in 1596 — en een nieuwe buitenpoort aangelegd. Het geheel is gevat in een machtig aardwerk, dat plaats bood om geschut op te stellen. Bij de Camppoort valt de toepassing van het bastion prachtig te volgen. Duidelijk zijn binnen het bastion de twee torens van het middeleeuwse poortgebouw te ontdekken (fig. 3). Waarschijnlijk heeft een verwoestende overstroming in 1595 krachtig bijgedragen om de beslissende stoot te geven tot de uitvoering van deze werken.

Terwijl de vijf toegangen tot de stad de een

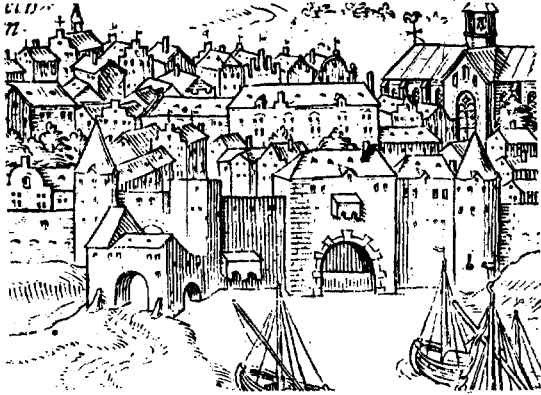

Fig. 6. Koppelpoort naar Braun en Hogenberg.

na de ander verdwenen zijn, heeft het ingrijpen van Koning Willem II de beide waterpoorten voor ondergang behoed. Heden ten dage vormen de Koppelpoort en de Monnickendam twee bezienswaardigheden van Amersfoort. Wanneer de Monnickendam gebouwd is, valt niet uit de stukken af te leiden. In de stadsrekening van 1434 wordt hij voor het eerst genoemd. Het bouw materiaal van de beide torens vertoont nog al verschil; dat van de zuidtoren is wat groter van afmeting. Men zou daaruit willen concluderen, dat de torens niet tegelijk gezet zijn en de zuidelijke wat eerder opgetrokken werd. Vergeten wij echter niet, dat in dezelfde tijd baksteen van verschillend formaat verkrijgbaar was; bij de 66 000 steen, in 1438 aangekocht, bevond zich een partij van 2000 „cleyns steens"! De zuidelijke toren vertoont overigens een rond schietgat voor het gebruik van een walbus; wij zullen de bouw van deze toren toch niet te vroeg mogen stellen. Bij een nadere beschouwing van het bouwwerk valt op, dat de verbindingsmuur met de boog wat later ontstaan moet zijn dan de torens. De stadsrekening van 1434 bevat de volgende interessante post: „Item geven (gegeven) van de brug te maken tusschen de twee Monnickendammen ende vande palen vursz. toe te palen". Men zou hier gaarne in willen lezen, dat in 1434 de boog tussen de beide torens geslagen is; daar echter andere posten, die op een dergelijk omvangrijk werk betrekking zouden kunnen hebben, te enen male ontbreken, houd ik het ervoor, dat hier inderdaad slechts sprake is van het slaan van een houten brug.

Wij zullen niettemin wel mogen aannemen, dat de boog en de schildmuur er vóór 1450 gekomen zijn. De schietgaten werden voorzien

Fig. 7. Koppelpoort naar Blaeu (1648).

van oplegbalkjes, om de nok van de walbus achter te laten haken. Op deze wijze kreeg dus het balkje de terugstoot van het wapen te verwerken en niet de schutter. Opmerkelijk is de samengestelde vorm van de nissen met twee schietgaten. Een schietgat voor walbus of knipbuis heeft al de late typische gedrukte vorm; aan de veldzijde 47 cm hoog, bij een breedte van 66 cm. Hierin een terugliggend veld met een ronde opening van 24 cm middellijn.

Toen het zandlichaam tegen de binnenzijde van de stadsmuur aangelegd werd, maakte dit bij de poorten bepaalde voorzieningen noodzakelijk. Zo moest men er toe overgaan, bij de Monnickendam de nog bestaande brug te bouwen, hetgeen geschiedde in of omstreeks 1565. De Monnickendam heeft in 1946 een grondige restauratie ondergaan.

De Koppelpoort (fig. 6-8, afb. 3-5) mag ongetwijfeld de meest bekende van de Amersfoortse poorten genoemd worden. Wellicht ook, omdat de treinreiziger van en naar het noorden er aan voorbij komt. Ook van de Koppelpoort weten wij niet, wanneer hij gebouwd is. Niettemin staat vast, dat het bouwwerk in 1427 deel uitmaakt van de verdedigingswerken. De Koppelpoort is een combinatie van waterpoort en landpoort. Met dien verstande, dat de doorgang aan de zuidzijde eerst in 1641 werd gemaakt. Aanvankelijk liep de weergang met zijn bogen zowel aan de zuid- als aan de noordzijde door tot tegen de waterpoort, die de tredmolen en de zware valdeur bevatte. Op den duur heeft men ter weerszijden van de waterpoort de bogen dichtgezet en hier woonruimte of onderkomen voor de bewaking geschapen.

De landpoort werd evenals de andere stads-

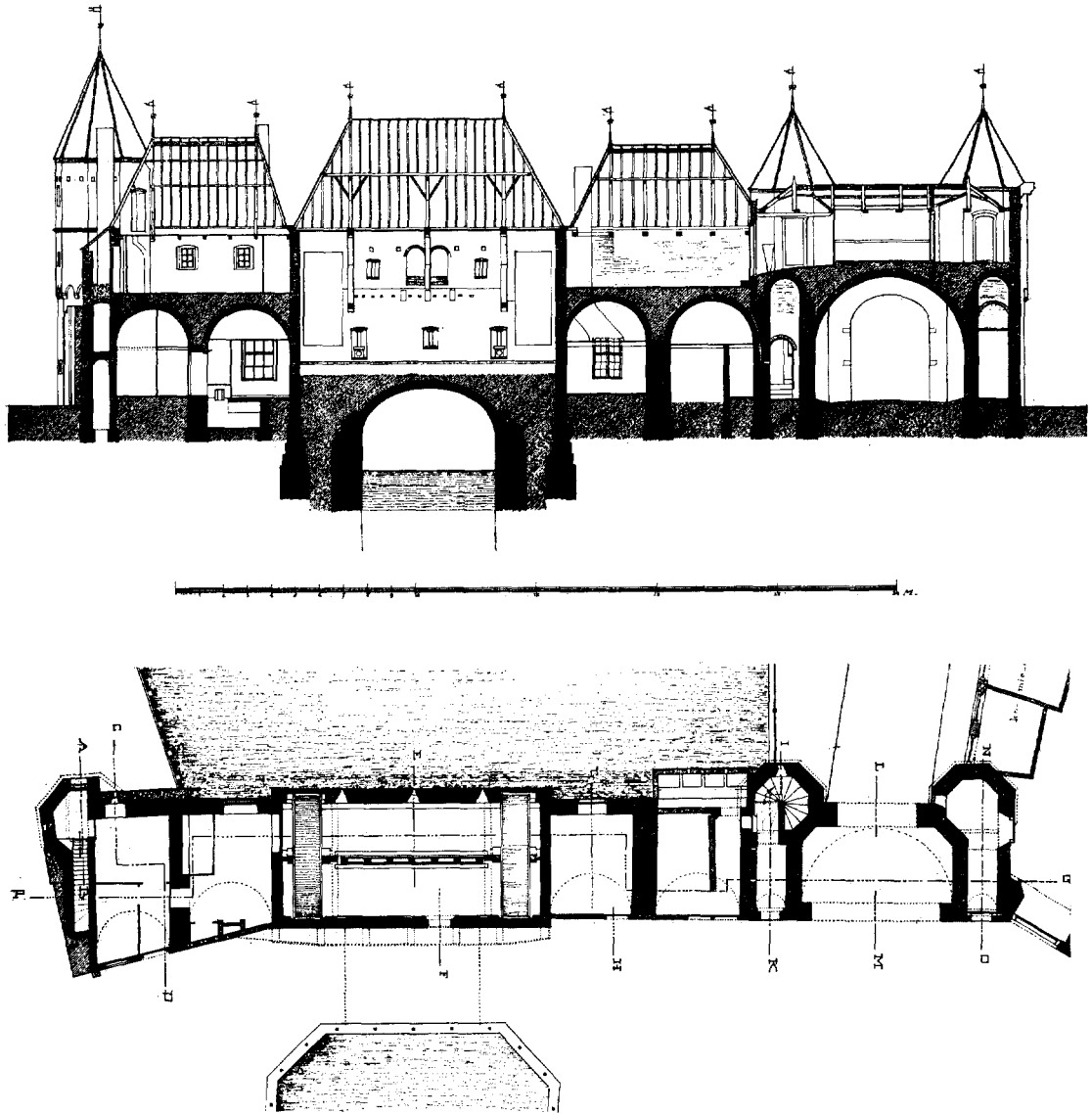

Fig. 8. Koppelpoort, doorsnede en plattegrond, naar een opmeting uit 1886.

poorten waarschijnlijk al omstreeks het midden van de 15de eeuw voorzien van een barbacane. Op het prospect (fig. 6) zien wij, dat een der torens de spits verloren heeft en de woonruimte tussen de landpoort en de waterpoort het dak mist. De zandwal tegen de binnenzijde van de stadsmuur moest bij de Koppelpoort natuurlijk doorlopen. Men zag zich daarom voor omvattende voorzieningen geplaatst. Een doorgang ten gerieve van de weggebruikers, een verhoging van de brug voor de scheepvaart; bovendien heeft men hier juist een opgang naar de weergang ge-

maakt. Een en ander is op de tekening van Roghman goed te zien, (afb. 5) evenals op het detail uit de kaart van Blaeu (fig. 7).

Ten gevolge van grote overstromingen in 1645 is de middeleeuwse voorpoort geheel onderspoeld, zodat deze vernieuwd moest worden. In die dagen heeft men ook de ommegang op de natuurstenen consoles langs de binnenzijde van de waterpoort aangebracht. Later heeft men de toren van de landpoort weer van een spits voorzien en de woonruimte onder dak gebracht.

In de 19de eeuw geraakte de poort lang-

zamerhand in een zeer slechte toestand. In 1886 kwam een restauratie tot uitvoering onder supervisie van Cuypers. Hierbij heeft men getracht tot de oude toestand terug te keren, hetgeen leidde tot het aanbrengen van kantelen op de binnenzijde van de weergang. Het is zeer twijfelachtig, of die er ooit geweest zijn. Zo zijn er nog wel enkele veranderingen doorgevoerd, waarbij men een vraagteken moet zetten. Hoofdzaak is, dat de poort behouden bleef en nog steeds een belangwekkend specimen van middeleeuwse versterkingskunst genoemd mag worden.

Na deze ietwat wijdloperige notities betreffende de ontwikkeling van de middeleeuwse vestingwerken wordt het tijd aandacht te besteden aan de burgerij, die deze goede stad bevolkte en in het bijzonder aan de woonhuizen.

Enkele oude huizen in Amersfoort.

Het is moeilijk, de oude huizen van Amersfoort chronologisch te behandelen, door het ontbreken van archivalia op dit gebied. De schaarse gegevens, die beschikbaar zijn in oude oorkonden en acten, dienen te worden aangevuld met gegevens welke bij de restauratie van die panden aan het daglicht zijn getreden, aangevuld met vergelijkbare gegevens van andere percelen, waarvan nog iets te vinden is geweest.

Door gelijktijdige beschouwing van de twee, vermoedelijk oudste bewaard gebleven huizen Krankeledenstraat 11 en Groenmarkt, hoek Appelmarkt 15 valt enigszins een conclusie te trekken. De Laatgotische gevel van het „Kapelhuis”, Krankeledenstraat 11 en de Laatgotische gevel van het huis „Onder de Linden” aan de Groenmarkt hebben een treffende overeenkomst.

Op de hoek van Groenmarkt en Papenhofstede staat het Mandaatshuisje, genaamd „Onder de Linden”, één de oudste gevels van de stad (afb. 7). Omstreeks 1400 was de Papenhofstede de woonplaats van het kapittel, waar de geestelijken woonden, die aan de dienst van de St. Joriskerk deelnamen. In 1520 brandde de gehele Papenhofstede, ook wel het Mandaat geheten, af. Bij de herbouw van de mandaatshuizen golden bijzondere bepalingen. Iedere kanunnik, die een huis bouwde of verbeterde, mocht zelf daarin wonen, zonder iets schuldig te zijn. Na zijn dood kreeg de erfgenaam het huis voor een jaarlijkse pacht. De meerdere opbrengst dan de pacht was bij verkoop voor de erfgenaam. Deze gunstige voorwaarden leidden tot spoedige herbouw van de Papenhofstede.

In 1523 is in een verklaring van Philips van Bourgondië, de 57ste bisschop van Utrecht,

sprake van een Montade. De Montade was een „Domus Immunitatis”, een vrije plaats, dertig schreden in het rond, die met de huizen, die er op stonden tot het kapittel behoorde. Binnen de Montade mocht de Schout niemand gevangen nemen, ook niet in kerken en kloosters. Uit deze gegevens laat zich de bouwtijd van het Mandaatshuisje vrij nauwkeurig benaderen. Wij zouden deze kunnen stellen op het begin van het tweede kwart der 16de eeuw.

Het huis bezit een bakstenen gevel met blinde, door profielstenen ommetselde spiegels. Op de hoeken van de geveltrappen staan overhoekse pilasters, waardoor de bovengevel in drieën verdeeld wordt. In de vleugel bevinden zich rondboogvensters. De onderpui is naar een vrij ontwerp bij de jongste restauratie aangebracht. Het aan de Groenmarkt staande Mandaatshuisje is thans verbonden met de beide panden Appelmarkt 15, onder welk nummer het, vreemd genoeg, te boek staat. In 1755 is voor het eerst een eigenaar genoemd. Het huis, inmiddels „Onder de Linden” gedoopt, wordt dan bewoond door Johannes van Luene. In 1941 zijn de drie panden, die inmiddels een gemeenschap waren gaan vormen, ontleisterd en volgens een plan van de heer D. Verheus gerestaureerd. Tijdens die restauratie onder leiding van de architect J. Blom, kwam aan het licht, dat de scheidingsmuur tussen de trap- en de topgevel aan de Appelmarkt voorheen een buitenmuur is geweest van het tweede pand. Het merkwaardige is, dat de op de hoek staande trapgevel dus van jonger datum moet zijn, dan de aangrenzende panden. Waarschijnlijk was de hoek dus oorspronkelijk onbebouwd.

Historisch en architectonisch nauw verwant met het mandaatshuisje is het Kapelhuis, Krankeledenstraat 11 (afb. 9 en 10), vroeger het broederschapshuis der O.L. Vrouwekapel, gebouwd kort voor 1500. Het bezit eveneens een laat-middeleeuwse gevel, doch hier wat rijker, met zandstenen kozijnen en raamdarmmetjes, waarin het glas-in-lood is aangebracht. Ook aan de zijde van het Lievevrouwekerkhof bevindt zich thans zulk een raam. Langs de treden van de trapgevel zijn dunne overhoekse pilasters aangebracht. Het bovenste gevelvlak wordt gevuld door kleine blindbogen, gesierd met vlechtwerk van baksteen, en op zichzelf staande en gepaarde segmentboogvensters. In de ondergevel bevindt zich een uitgespaarde hoekbaldakijn met console, waarop vroeger een Madonnabeeldje heeft gestaan.

In 1444 werd het miraculeuze Maria-beeldje, dat buiten de Camppoort in het water werd gevonden, in plechtige processie overgebracht naar de toen nog kleine Lieve-Vrouwekapel. Amersfoort werd een bedevaartplaats van betekenis. Van de offergaven werd de O.L. Vrouwetoren gebouwd en de Lieve-Vrouwekapel vergroot tot bijna zeventig meter lengte. Door een boog met gewelf werd de kapel aan de toren verbonden, zodat het verkeer en de processies tussen toren en kapel konden doorgaan. De „Broederschap van Onze Lieve Vrouw”, die was gesticht om de devotie tot de Heilige Maagd te bevorderen en de diensten in de kapel te regelen, stond onder het kapittel van St. Joris. Te hunnen dienste werd een gebouwtje opgericht, waarin de leden konden vergaderen en dat de benaming „Kapelhuis” kreeg.

Het einde van de werkzaamheden der Broederschap in het Kapelhuis kwam in 1579, toen de O.L. Vrouwekerk en de Minderbroederskerk met alle daaraan behorende goederen (dus ook het Kapelhuis) aan de Gereformeerden ter vrije uitoefening van hun kerkelijke diensten werden toegewezen. In de patriottentijd, waarin Amersfoort een grote rol speelde, werd de kerk munitie-opslagplaats en in 1787 werd zij door ontploffing van een buskruitvoorraad van 160 vaten, voor een groot deel vernield. De resten zijn in 1805 afgebroken. Het Kapelhuis bleef gespaard, evenals de toren.

Een restauratie van het Kapelhuis in 1905 zou blijkens de gevonden bijzonderheden niet op de juiste wijze hebben plaatsgevonden. Het gebouwtje werd in 1940-1941 door de architect W. van Gent definitief in zijn huidige vorm gerestoreerd.

Enkele woonhuizen in de Muurhuizen.

Zoals reeds is vermeld, verzeen de eerste Muurhuizen aan de buitenzijde van de eerste stadsmuur. Het overgrote deel werd gebouwd, nadat de eerste muur door het gereedkomen van de tweede zijn waarde als verdedigingswerk verloren had en dus vrijgegeven kon worden. Omdat de oude stadsgracht dicht onder de voet van de muur stroomde, werden de eerste huizen nog uit het water opgetrokken. Later, toen de gracht door vergraving of het storten van afval smaller werd, ontstonden de erven, die nu tot tuin dienen; zij boden gelegenheid tot het bouwen van huizen en hun aanhangsels. Daarom dateren de meeste Muurhuizen pas van ná 1450, toen de tweede stadsmuur voltooid werd.

Enkele huizen schijnen evenwel eerder gebouwd te zijn. Met vrij grote zekerheid vallen daar drie panden van aan te wijzen.

Muurhuizen 25 en 27, Groot- en Klein Tinnenburg (afb. 11 en 12)

Evenals zijn, helaas verdwenen pendant, het huis Rommelenburg, was Tinnenburg op een strategische plaats gebouwd aan de waterpoort, waardoor de Eem de stad binnenkwam.

Uit een onderzoek van Halbertsma blijkt, dat reeds in een charter van 1414 wordt gesproken van de hofstede, waar „Tynnenborch” op staat, gelegen in „die Langhestrate (de tegenwoordige Muurhuizen) daer an die syde geleghen is onser Statwaterpoerte”.

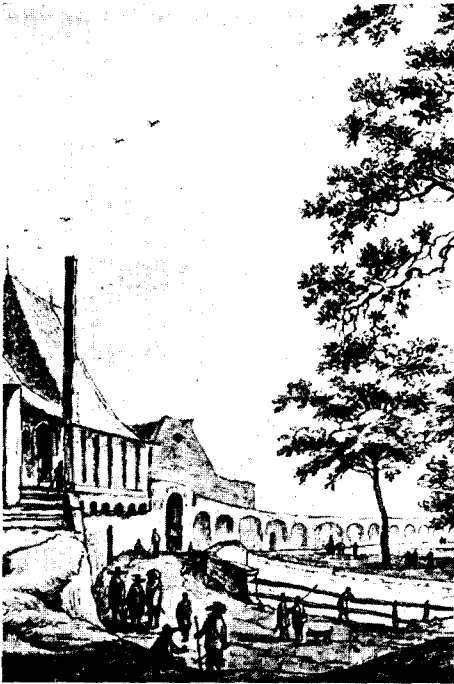
De jaarlijkse uitgang, waarmede Tinnenburg belast was ten behoeve van een der vijf en twintig vicarieën, tussen 1374 en 1533 gesticht in de parochiekerk St. Joris, wordt eerst genoemd in een Coopcedulle van 1719.

De huizinge Tinnenburg had vroeger gemeenschap met de „Waterpoerte”. Nadat de muur om de nieuwe uitleg der stad voltooid was en de toegang te water bij de Monnikendam kon worden verdedigd, is de oude waterpoort verdwenen en werd over de, in de schepenbrief van 19 mei 1540 als „Stadtcolck” aangeduide beek langs Tinnenburg de St. Jorisbrug geslagen. Eigenaars van Tinnenburg zijn dan mr. Peter van Noortwijk en Jonkvrouwe Sophia van Domselaar. Er wordt nu gesproken van de „alinge (het hele) huizinge, hof en hofstede gelegen in de Langestraat, in onser Stadt muur, gehete Groot- en Cleyt Tyneburgh”.

Voor zover de ringmuur om de oude stad niet met sterke huizen bezet was, ontstonden daartussen allengs woonhuizen en de straat daarlangs werd Muurhuizen genoemd, vermeldt een acte van 1631. In dezelfde acte wordt als belending van Tinnenburg de Stadtcolck, nu „Noortwijkcolck” genoemd, naar de vorige eigenaar, Frans van Westreenen van Noortwijk.

Uit latere overdrachten blijkt de aloude huizinge meer en meer achteruit te zijn gegaan. In 1802 blijkt Groot Tinnenburg, een ruim en sterk huis, erve en grond, bij publieke veiling tegelijk met veertig andere percelen, ingezet te zijn op f 600.— en niet te zijn verhoogd. Van 1846 tot 1851 was Groot Tinnenburg, ook wel genoemd het „blauwe huis” (naar de kleur van de bepleistering), verhuurd aan de heren Simon Ephraïm en Eleazer Ephraïm Visser, tot een katoenweverij. Later is het weer tot herenhuis ingericht. Als zodanig is het in de jaren 1943-

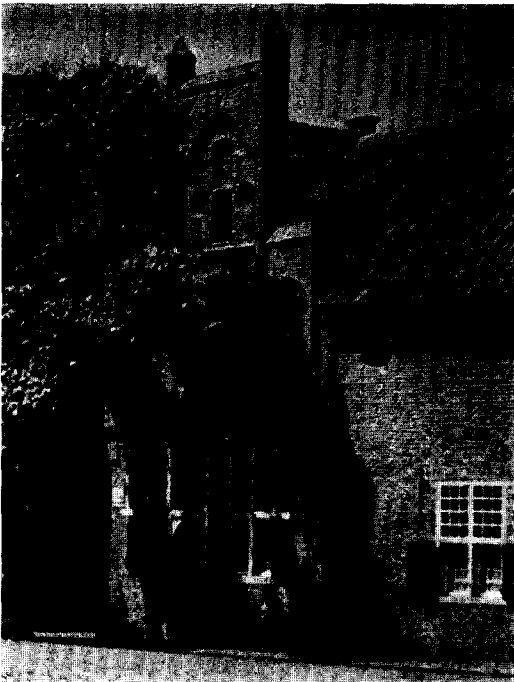
MIDDELEEUWS AMERSFOORT

Afb. 5. De Koppelpoort op het einde van de 17de eeuw; binnenzijde.
Detail van een tekening door R. Roghman

Afb. 6. De Kamperbinnenpoort naar een schilderij van \pm 1530.
(Amersfoort, Oud Kath. Kerk)

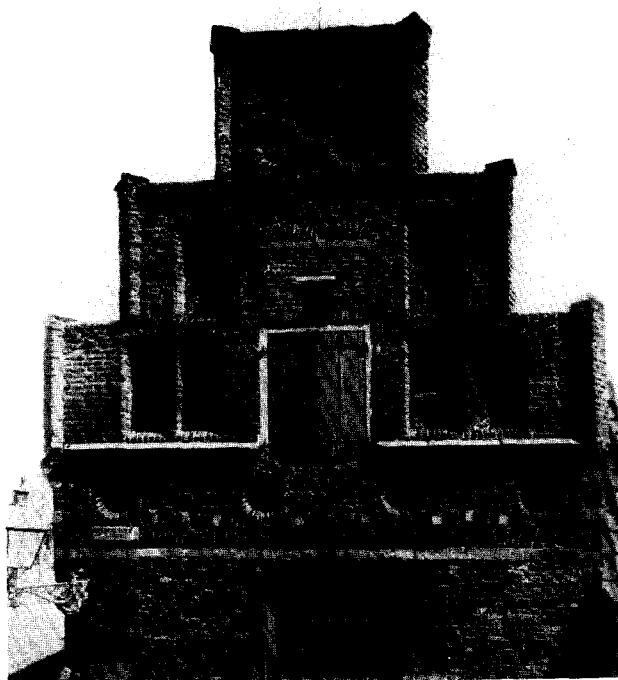

Afb. 7. Het Mandatshuisje aan de Groenmarkt, na restauratie in 1941-'42.

Afb. 8. Muurhuizen: Secretarishuisje na restauratie en Plompeteren.
(Foto G. van der Mark)

MIDDELEEUWS AMERSFOORT

Afb. 9. Krankeledenstraat 11, Kapelshuis vóór 1905.

Afb. 10. Kapelshuis na restauraties in 1905 en 1942.

Afb. 11. Muurhuizen 25, Groot Tinnenburg vóór de restauratie.

Afb. 12. Groot Tinnenburg na restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

1945 ontpleisterd en door de architect W. van Gent gerestaureerd.

Aan de andere zijde van de „Stadtcolck” heeft een dergelijk huis gestaan, R o m m e l e n b u r g genaamd, dat evenwel in de tweede helft van de 18de eeuw werd afgebroken, om plaats te maken voor een herenhuis in de trant van het huidige stadhuis, Westsingel 43, en het monumentale huis Zuidsingel 38.

Hoogstwaarschijnlijk zal de nieuwbouw kort na 1780 hebben plaatsgevonden, toen Ezechiël Benjamin Cohen het oude Rommelenburg kocht van Hendrik ter Horst. In 1833, bij de overdracht aan Pieter Antonius Ramaer werd het pand omschreven als „de hechte en sterke Heerenhuisinge met hardstenen voorgevel”, enz. In 1902 werd ook dit weer afgebroken om plaats te maken voor de smakeloze huizen nos. 21 en 23, die er thans staan.

Het derde huis van vóór 1450 vinden wij in het nog niet gerestaureerde woonhuis B r e e s t r a a t 52. (Breestraat wordt genoemd het stuk Muurhuizen tussen de O.L. Vrouwetoren en het Havik). Het bedoelde huis is van buiten bepleisterd en weinig opvallend, het is in de loop der jaren ernstig verknoeid en ook inwendig bedorven. Een voorlopig onderzoek bracht een tweetal jaren geleden merkwaardige dingen aan het licht. Op de verdieping bevindt zich een bijzonder groot vertrek met een zoldering van zeer zware eiken moer- en kinderbalken. In de hoek wordt een prachtige eikehouten spiltrap aangetroffen, waarvan alleen nog het gedeelte van de eerste- naar de zolderverdieping bestaat.

Het meest opmerkelijke is de vondst van drie muurnissen, overwelfd met spitsbogen. Eén daarvan heeft tot lampnisje gediend, de tweede komt uit in een in de buitenmuur gespaarde koker, die tot in de gracht reikte, het „gemak” (fig. 9), en de derde reikt tot in een onder de fundering uitgegraven waterput.

De muur, waarin de nissen zijn uitgespaard, was bij de bouw van het huis in de gracht aangelegd. Deze muur is vrij dik, namelijk 63 cm en kan onderdeel van een versterkingsmuur geweest zijn, dat buiten de stadsmuur uitstak. Een zodanig bouwwerk moet méér zijn geweest dan een gewoon woonhuis. Het aangetroffen baksteenformaat van $28 \times 14 \times 7$ cm wijst op een afkomst uit het eerste derdepart van de 14de eeuw.

De nis boven de afvalput heeft een met spijlstenen ommetselde Gotische vorm, gehalveerd door een toogje, waarboven zich in een „spie-

Fig. 9. Breestraat 52, nis.

gel'-bemetseling een sierlijk bewerkt driepasnisje bevindt, waarin wellicht een lampje of iets dergelijks plaats kon vinden. Het bijzondere is nog, dat het „gemak” precies midden in de lange wand van de grote kamer open en bloot wordt aangetroffen.

Een ander restant van versterkingswerken van de oudste stadsmuur vinden wij in het torentje, dat deel uitmaakt van M u u r h u i z e n 201. Het pand heeft, zoals vrijwel alle Muurhuizen, overkluisde kelders. Het bedoelde torentje is zeer waarschijnlijk het restant van een spie- of schuiltoren van de stadsmuur. Als bewijs kan dienen het grote baksteenformaat (14de of 15de eeuws) van de onderbouw. Na het vrijgeven van de stadsmuur werd het torentje benut als traptoren ten behoeve van het buiten de muur gebouwde huis. Een eiken spiltrap voert naar de bovenste verdieping, die vreemd genoeg, geen aansluiting

met het gebouw meer heeft. Pleisterwerk-moeten op de baksteen wijzen op een veel hogere kap boven het woonhuis, dan wij daar thans vinden. De bovenbouw van het torentje is van klein formaat baksteen, die reeds in de tweede helft van de 16de eeuw te Amersfoort gebruikelijk werd. Het torentje heeft een geheel eiken punt-dakje. In de gedraaide eikel-bekroning van de trapspil is met zwierige hand het jaartal 1569 gesneden, een van de weinige reële dateringen die in de Muurhuizen worden aangetroffen.

Een tweede datering vinden we in het royale pand *Muurhuizen 1*, waarin zich thans de muziekschool bevindt. Omtrent de bouwheer zijn geen gegevens bekend, doch het moet een zeer rijk man geweest zijn, die een stadshuis met een frontbreedte van ruim 19 meter kon doen bouwen. Behoudens een latere aanbouw aan de noordkant, moet het in één keer gebouwd zijn, op een aangeplempte strook van de eerste stadsgracht. De achtergevel zal in het water gestaan hebben, gezien de onvindbare fundering. Een Laatgotische uitbouw tegen deze gevel stond in het water, dienende tot botenberging met een daarboven gebouwde kamer. Blijkens een bij de verbouwing in 1957 ingesteld onderzoek is deze uitbouw jonger dan de achtergevel van het hoofdgebouw. De bouwtrant en steensoort wijzen op het begin van de 16de eeuw, hetgeen zijn bevestiging vindt in een gesneden eiken latei op de eerste verdieping, met het jaartal 1501, geflankeerd door twee blanke wapenschilden. Hierop zijn wel sporen van polychromie aangetroffen, doch de beschildering der wapens ontbreekt.

De benedenverdieping, die zich half onder en half boven de straat bevindt, heeft op zware muren rustende gewelven gehad, oorspronkelijk zes, waarvan er thans nog twee resten. Aan de noordzijde sluiten de gewelven aan op de 13de eeuwse stadsmuur. De vier ontbrekende gewelven zijn in de 18de eeuw vervangen door balklagen van behakte eiken stammen, 30 cm in het vierkant en 7 m lang. Eén der vertrekken in de kelder-verdieping bezit een geweldige schouw met wijde rookkanalen en een waterput met regenbak, onder de keldervloer. Hier zal zich de keuken hebben bevonden. Daarboven is de voornaamste verdieping, met drie vertrekken gelegen. Het meest westelijke vertrek moet blijkens de gevonden resten vroeger een gemetseld stergewelf hebben gehad, dat in het midden der 18de eeuw is vervangen door een stucplafond. Een tweede vertrek heeft een zoldering van moerbalken met fraai gesneden sleutelstukken. Hier heeft men

in het midden van de vorige eeuw een stucplafond aangebracht, ruim 1 meter onder de balken. Beide stucplafonds zijn in 1957 verwijderd. In de tussenruimte werden restanten van de beschilderd linnen behangsel aangetroffen. Een eerste grote verbouwing moet omstreeks het eerste kwart der 17de eeuw hebben plaatsgevonden, toen een trapportaal aan de straatzijde werd aangebracht, ter vervanging van een spiltrap, die in de noordwesthoek stond. Een tweede verbouwing vond plaats omstreeks het midden van de 18de eeuw. Het huis werd blijkens de Blaffert van het Huisgeld in 1755 bewoond door de heer Willem van Geyn, na 1763 door de heer Turbanus Emanuel Dreyer.

Bij deze 18de eeuwse verbouwing werden vier keldergewelven door een houten zoldering vervangen, grotere ramen ingebroken en een hoge lambrisering aangebracht. Ook moet toen het stergewelf op de eerste verdieping zijn uitgebroken voor schuiframen en het stucplafond. Bij het verwijderen van dat plafond in 1957, kwamen de gewelfaanzetten te voorschijn. Een fraai schoorsteenstuk in stucrelief, voorstellende de zonde van Koning David, zal tezelfder tijd zijn aangebracht. Het naastgelegen vertrek moet bij deze gelegenheid zijn bekleed met het beschilderde behang, dat later met laat-Empire motieven, in Pompejaanse stijl werd overgeschilderd. Het op lijn gespoten viltpatroon met de Pegasusfiguren is uniek voor ons land. Een derde verbouwing vond plaats in 1843, toen het huis werd ingericht voor bejaardentehuis der Diaconie. Bij het aanbrengen van het stucplafond tijdens de derde verbouwing werd het zeldzame behangsel eenvoudig afgescheurd, doch de bovenstrook tussen de plafonds bleef intact. Nadat het in 1878 nogmaals was verbouwd, volgde in 1942-1943 een bescheiden restauratie door de architect ir. T. van Hoogevest. Tenslotte volgde in 1957 opnieuw een beperkte restauratie met een kleine verbouwing om het pand voor het muziekonderwijs bruikbaar te maken.

Het belendende pand *Muurhuizen 3* is vrijwel het pendant van no. 1 en moet uit dezelfde tijd stammen, hetgeen afgeleid kan worden uit de gemeenschappelijke scheidingsmuur, waarin voor elk pand twee schoorstenen, dus vier in totaal, zijn opgenomen. De bouwwijze en de grootte komen overeen met no. 1 en het nader te noemen no. 19, Bollenburg. Het bezit dezelfde soort gewelven in de onderbouw. Naar oude zede bevindt ook hier de keuken zich in de kel-

derverdieping met de grote schouw en de waterput dicht tegen de muur langs de stadsgracht.

De hoofdverdieping is, evenals in no. 1, bereikbaar door twee trappen, links en rechts van het portaal. Boven de trap naar het souterrain is prachtig reliëf-stucwerk aangebracht, hetgeen wijst op voorname bewoning. Indien deze verfraaiing tezelfder tijd plaats heeft gevonden als in het buurmanshuis, dan zou dit door jhr. mr. Wilhelmus Franciscus van der Merwede van Muylwijck zijn gedaan, die omstreeks 1750 eigenaar en bewoner was. Van de oude spiltrap is nog een gedeelte te vinden, op de tweede verdieping.

Op de hoofdverdieping vinden wij thans één grote zaal. Voorheen waren hier twee kamers, getuige de beide toegangen. Aan de oostkant bevindt zich een dubbele schouw. Achteraan heeft deze een model, dat wel in middeleeuwse kastelen wordt gevonden, met het stookgat in de muur uitgehold. In later tijd (omstreeks 1750) werd voor deze middeleeuwse schouw een schoorsteenmantel gebouwd. Het prachtige behangsel is omstreeks 1910 verwijderd en naar het buitenland verkocht.

De 60 cm dikke muren, de zolderingen van zware moerbalken met fraaie sleutelstukken en de hoge ramen in diepe vensternissen, geven aanleiding de geschiedenis van dit pand in samenhang te bezien met no. 1, waarin het jaartal 1501 voorkomt. Het gebouw is in 1941 ontleisterd en gerestaureerd.

Een volgend interessant pand in deze reeks is het huis **Bollenburg, Muurhuizen** no. 19. De onderbouw bestaat uit overkluisde kelders, vanwaar een stenen wenteltrap naar de voormalige woonverdieping voert. Aan dit rijzige pand is in de loop der jaren al zoveel gewijzigd, dat het moeilijk valt, uit hetgeen ons thans nog rest, een indruk te krijgen van de vroegere luister. Nog in de 18de eeuw werd het bewoond door zeer vermogende eigenaren; in 1755 wordt Coenraadt Temmink genoemd, nadien Jan van Siddre en in de 19de eeuw de familie Van Holthe. Had laatstgenoemde het pand omstreeks 1885 ingrijpend laten verbouwen, een 20ste eeuwse eigenaar vestigde er een drukkerij in en liet in de blinde zijgevel twee grote ramen breken. Nochtans is het pand een met piëteit uitgevoerde restauratie ten volle waard. Het huis zal eveneens omstreeks het begin van de 16de eeuw zijn gebouwd. Tussen 1579 en 1642 was hierin het stads Lint- en Spinhuis gevestigd. Tervoren, in 1549, was het door Gerrit van Olden-

barnevelt, gekocht van mr. Hendrick Pijll. In 1575, toen Johan van Oldenbarnevelt 28 jaar was, verkocht zijn vader het uit geldgebrek aan Willem Andriesz. van der Eem, waarna het werd bestemd tot woonhuis van de arme kinderen van de H. Geest-school. Johan van Oldebarnevelt is dus niet in dit huis geboren; hij was twee jaar toen het door zijn ouders werd betrokken.

In 1612 werd tussen Bollenburg en Rommelenburg een opening in de ringmuur gemaakt en werd er een brug over de gracht geslagen ten dienste van het in 1611 naar Mariënhof overgebrachte Sint-Nicolaasweeshuis. De stadsmuur bestond hier dus toen nog.

Wij willen het bij deze beknopte beschrijving van deze Laatmiddeleeuwse panden laten, hoewel wij ons bewust zijn, verscheidene andere waardevolle panden, zoals Muurhuizen 9, (Openbare Leeszaal en Bibliotheek), het Secretarishuisje, Muurhuizen 109 (afb. 8), Muurhuizen 165 en 167, (thans meubelfabriek en inwendig in slechte staat); het „Oude Wevershuis”, Muurhuizen 297, Mariënwed, Muurhuizen 251, en andere daarmede te kort te hebben gedaan.

Tot slot zij de aandacht gevestigd op de aan het einde der 16de eeuw blijkaar reeds bestaande woningnood en het binnen de stadsmuren allengs ontstane ruimtegebrek.

De ring die de muurhuizen uiteraard hebben gevormd wordt onderbroken tussen het pand Muurhuizen 1 en de Krankeliedenstraat. Het is moeilijk aan te nemen, dat de sedert 1444 jaarlijks wederkerende processies hun cirkelgang zullen hebben onderbroken, om via de onaanzienlijke Scherbierstraat achter de Lieve-Vrouwekapel uit te komen. Wel gaat het zeer aanzienlijke pand Muurhuizen 1 thans schuil achter enige minder belangrijke woningen aan de Scherbierstraat, hetgeen de 16de eeuwse stadsplattegrond van Braun en Hogenberg ook weergeeft, doch dit zal ongetwijfeld niet de oude toestand zijn. Aan de zijde van de Langestraat moet in de late middeleeuwen, tot ongeveer 1600 een opening in de huizenrij zijn geweest, vlak naast Langestraat 9 met zijn belangwekkende laat-middeleeuwse achtergevel. Tegen het einde van de 16de of in het begin van de 17de eeuw werd die opening gedicht door de bouw van de beide panden met trapgevels, die thans tegenover de Krankeliedenstraat in de Langestraat staan.

Het overeenkomstige doet zich voor aan het Havik, tegenover de brug bij de Bloemendalse Binnenpoort, waar in de huizenrij de beide fraaie

vroeg-Renaissance huizen van de Vereniging Hendrick de Keyser staan. Deze zijn gebouwd ter plaatse waar zich vroeger de Havickerstraat heeft bevonden, die het binnenterrein achter het oude stadhuis doorsneed. Een van deze huizen is geda-

teerd 1618; een aanwijzing wellicht voor de datering van de overeenkomstige gevels aan de Langestraat. Hiermede zijn wij evenwel in de 17de eeuw aangeland waarvan een beschrijving niet in ons voornemen heeft gelegen.

SUMMARY

MEDIAEVAL AMERSFOORT: SOME NOTES ON ITS FORTIFICATIONS AND DOMESTIC BUILDINGS

BY J. G. N. RENAUD AND G. VAN DER MARK

Amersfoort was granted municipal rights in 1259. At that time the conglomerate consisted of the „curtis” and a trading-district, situated near the ford across the river Eem. A short cut, dug to avoid a winding of the river and still known nowadays as the Short and the Long Canals, marked the initial stage of a line of defence.

The first town wall enclosed a somewhat larger area, intersected by the Langestraat which ran from the south west to the north east. In the 14th century a gate, called the Rodetorenpoort, was at the south west end; another gate the Viepoort, at the other end. It is not known when the town gates were built or when the wall was completed. The construction probably took a long time and may have been undertaken towards the end of the 13th century, to be completed only in the course of the 14th century. It was usual for earthen ramparts and palisadings to be gradually superseded by walls with wall walks on ranges of arches that faced inward. The records mention three town gates. There actually were two twin moats, divided by a bank of earth, part of which existed as late as the 16th century. A concentric extension of the town was decided upon about 1380. It is probable that once again the first step taken was the construction of the gates. The town wall, on the other hand, was put up by stages and very gradually. Not until 1450 was the ring, which was formed by a brick wall with watch-turrets and projecting wall-towers, completely closed. The new moat was similar to the old one in that it consisted of two waterways, divided by a bank of earth which, in the time of danger, was provided with pales. In the 2nd half of the 15th century the gates were enlarged and became small fortresses; long projecting walls reached from the gateways, which were flanked by towers, across the two moats and the bank of earth as far as the outer bank of the second moat. Here the outer gate-

way was erected. The same development is still apparent even in the Koppelpoort, a combined land- and watergate.

In 1561 a bank was raised on the inside of the brick walls by means of sand from the river Eem and the town moats, in order to support the walls and increase their resistance against gunfire. From 1594 onwards the bank of earth between the moats was lowered and the earth was piled up against the outside of the wall. The oldest town wall lost its significance as a defensive work and eventually houses were built against and upon it. Thus the well-known „wall-houses” originated, a peculiarity by which the character of a concentric urban development has been preserved. Tinnenburg House, which existed as early as 1414, belongs to the oldest group of wall-houses. The Plompstoren, an important defensive work, became a prison and has since been known as the Prison Tower or Thieves’ Tower.

In the 2nd half of the 16th century the gates were modernised and provided with ramparts or ravelins. A few bastions were erected along the town wall. However, a single glance at the groundplan in Blaeu’s Town Atlas shows that the fortifications of Amersfoort have essentially remained mediaeval in character. A development such as that of Naarden did not take place here. These mediaeval characteristics are in evidence even in the present plan of the town which, unfortunately, does not imply that a great number of mediaeval houses have survived. The few remaining examples should, therefore, be mentioned here.

North of St. George’s Church, at the corner of Groenmarkt and Appelmarkt, is a house with a charming Gothic façade, probably the only survival of a range of canons’ houses that were burnt in 1520. Nothing remains of the original grouping of the rooms. The house at the corner of the Lievevrouwenkerkhof and Krankeleden-

straat is known as Kapelhuis. It used to be the seat of the churchwardens of Our Lady's Church. The principal façade was restored in the 19th century, the side façade was adapted to it in 1941.

Of the wall-houses Tinnenburg has already been mentioned. It is probable that the site was originally occupied by a wall-tower in defence of the watergate. The details that are visible at present indicate the end of the middle ages. In the house at nr. 50 Breestraat interesting details have come to light: niches in the thickness of the walls with a well and privy. The period of construction may be dated in the late middle ages.

Number 1 of the wall-houses dates from about 1500 according to the date 1501 carved in the doorlintel. The numbers 5-7 were built in 1645,

thus proving that wall-houses were erected as late as the 17th century. Number 19, Bollenburg House, has a very archaic façade. It was probably also built about 1500. The brick spiral staircase is an interesting feature. The only fragment of an originally wooden house is to be found at nrs. 4 and 6. L. Vrouwestraat. The characteristic overhanging storey and casement windows may belong to the 16th century. Hardly anything remains of the original interior of the house. When the house at 46 Krommestraat was in course of restoration, a mural painting representing St. George and the Dragon was discovered. In the roof of the attractive little tower near the lock we find the date 1521. The substructure is probably of an earlier period.

's-GRAVELAND EN DE TROMPENBURGH

DOOR

W. J. RUST

Het is een goed plan, dit jaar bij de zomerexcursie van de K.N.O.B. 's-Graveland te betrekken. Het dorp is goed bereikbaar, maar het ligt toch een weinig buiten de grote verkeersroutes en heeft dientengevolge wat minder toeristisch bezoek dan het verdient. Ook van een sterk toenemen van het aantal inwoners is hier, in tegenstelling tot overal elders in de omgeving, weinig sprake. Hieraan wellicht is het te danken, dat nog betrekkelijk veel van de oorspronkelijke aanleg van 's-Graveland is te herkennen ¹.

Hoewel binnen de grenzen van het oude Gooiland gelegen, draagt het dorp een totaal ander karakter dan de overige dorpen in deze landstreek. De dorpen in het Gooi — als wij tenminste nog van dorpen mogen spreken, want Hilversum, Bussum, Laren, Blaricum en Huizen zijn door de enorme uitbreidingen in de laatste halve eeuw, tot industrie- of tuinsteden uitgegroeid — zijn ontstaan uit vroegmiddeleeuwse nederzettingen van verspreid liggende plaggenhuizen. Typische zandgrond-dorpen dus, gekenmerkt door een onregelmatig grondplan.

's-Graveland is in het Gooi de uitzondering. In tegenstelling tot de andere Gooise dorpen is de plattgrond van 's-Graveland één en al regelmaat en strakheid. Ook de stichtingsgeschiedenis is nauwkeurig bekend. Sinds het begin van de 17de eeuw bestaat er een zekere relatie tussen Amsterdam en het Gooi. Dit nader aan te tonen zou mij te ver van mijn onderwerp afleiden. In ieder geval is de betrekking, die tussen Amsterdam en 's-Graveland heeft bestaan, duidelijk, want Gooilands jongste dorp dankt zijn stichting aan enige vooraanstaande inwoners van de grote koopstad. Vermoedelijk zal Pieter Cornelisz. Hooft, sinds 1609 Drost van Muiden, in zijn kwaliteit van Baljuw van Gooiland, in het wes-

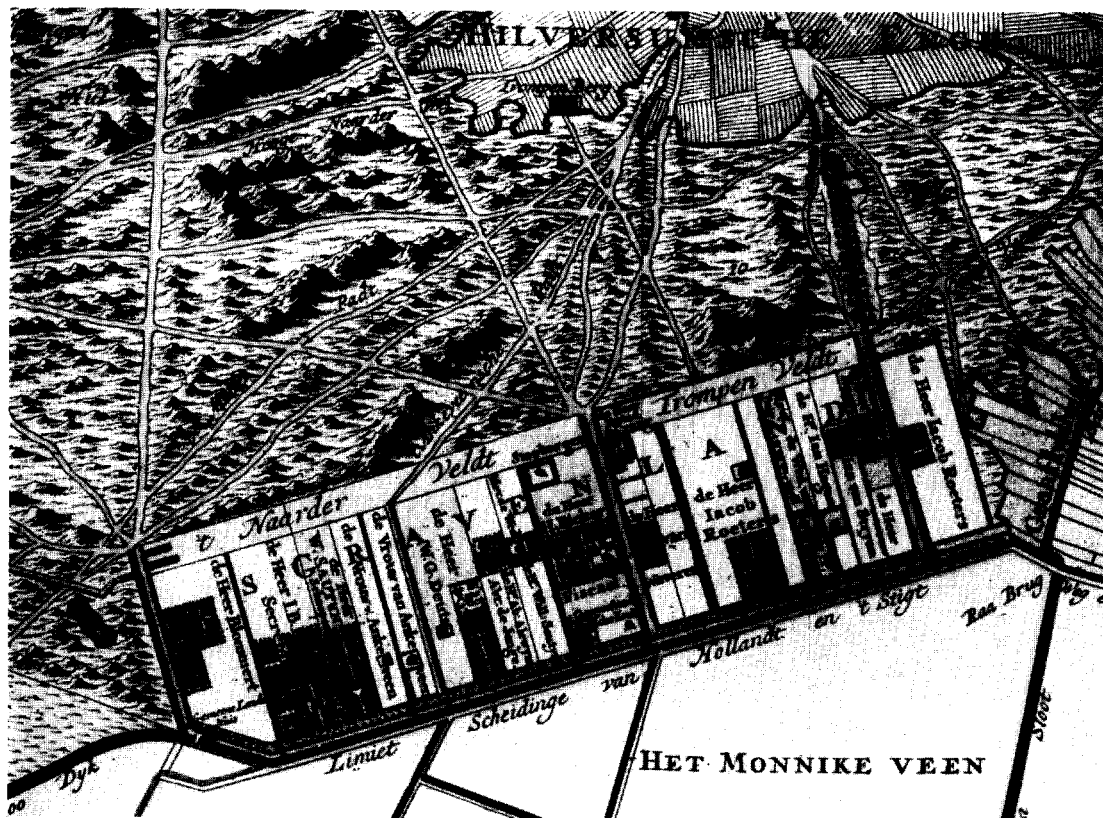
telijk deel van zijn bestuursgebied een uitgestrekt moerassig en onbewoonbaar oord hebben opgemerkt, dat ten tijde van de graven van Holland grafelijk domein was en sindsdien onder de naam 's-Gravelanden bekend stond. De lust tot vestiging van een zomerverblijf deed in de 17de eeuw menig lid van het Amsterdams patriciaat besluiten een landgoed te stichten op vaak tamelijk verre afstand van hun stad.

Eén van de vele bekenden van Hooft, de Amsterdamse patriciër Mr. Jan Ingel, bezat een landgoed te Ankeveen, in de nabijheid van de Gravelanden. Wellicht is deze degeen geweest, die Hoofts aandacht op de Gravelanden vestigde met het oog op ontginning en het stichten van buitenverblijven. Een aantal geïnteresseerden werd spoedig gevonden en zo kon in 1625 een verzoekschrift worden ingediend zowel bij de Rekenkamer van de Grafelijke Domeinen als tot de Staten van Holland en West-Friesland om 's-Gravelanden aan te kopen. De inwilliging van het verzoek geschiedde reeds op 17 maart 1625, zodat met de ontginningswerkzaamheden kon worden begonnen. De ondernemers begrepen, dat na de ontginning niet kon worden volstaan met het verdelen van de grond en het doen bouwen van landhuizen. Het personeel, in die dagen zeer uitgebreid, moest ook leven en wonen. Er zouden boerderijen moeten komen, verder huizen voor neringdoenden en ambachtslieden. Kortom er zou een nieuw dorp aangelegd worden. Dit nu kwam de inwoners van het naburige Hilversum ter ore en bracht daar de gemoederen danig in beweging. Weldra poogden Hilversumers het ontginningswerk te verhinderen door het plegen van gewelddaden en vernielingen. Telkens vonden schermutselingen plaats en ondanks klachten bij de Staten en een streng optreden tegen de geweldenaars en vernielzuchtigen, duurde het tot 18 maart 1634 vóór beide partijen tot overeenstemming kwamen.

De herhaalde storingen konden toch een gestadig vorderen van het ontginningswerk niet tegenhouden en zo kwam het tijdstip, dat het land verkaveld kon worden. Een regeling hier-

¹ Zie ook J. A. de Rijk, e.a., *Wandelingen door Gooi- en Eemland en Omstreken*, Hilversum 1905; L. A. Boéré, „De Heerlijkheid Ankeveen”, *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken*, 1941; W. J. Rust, *De Gooische Dorpen*, Amsterdam 1946.

'S-GRAVELAND EN DE TROMPENBURGH

Afb. 1. Plattgrond van 's-Graveland, detail van de gegraveerde kaart van Gooiland door Reinier en Josua Ottens omstreeks 1720 uitgegeven.

Afb. 2. Boerderij „T'huys Brambergen 1643”.

Afb. 3. Herv. Kerk.
(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 4. De Trompenburgh uit het noordoosten, naar een uit de hand gekleurde gravure door H. Numan, 1794.

Afb. 5. De Trompenburgh uit het zuidoosten.

(Foto Monumentenzorg)

omtrent is gedagtekend 7 juni 1634 en ieder der ondernemers kreeg bij loting zijn deel van de grond toegewezen. Dit gebeurde te Amsterdam ten overstaan van notaris van Zwieten. Het bestuur van de 's-Gravelandse polder werd opgedragen aan zes Hoofdingelanden, namelijk Dr. Andries Bicker, Burgemeester van Amsterdam, Abel Mathysz. Burgh, Raad in de Vroedschap van Amsterdam, Cornelis van Davelaer, Heer van Petthem enz., Anthony Oetgens van Waveren, Oud-burgemeester van Amsterdam, Reynier Pauw, Raadsheer in de Hoge Raad van Holland en Benedictus Schaeck, Heer van Ankeveen.

Met de bouw van landhuizen, hofsteden, woningen voor de dorpelingen en het aanleggen van parken, moestuinen en weilanden werd niet lang getalmd. Trouwens volgens de „Cavelconditiën” van 1634 moest ieder van de belanghebbenden op de door hem gelote kavel binnen veertien maanden een huis gebouwd hebben. Om aan deze bepaling te voldoen, werden waarschijnlijk de kleinere hofsteden behorend bij de grote huizen het eerst gebouwd. Zo vinden wij nog als belangrijk overblijfsel uit de begintijd van 's-Graveland het voor- of woonhuis van een boerderij tussen de landgoederen „Boekestyn” en „Sperwershof”. Het huis (afb. 2), op de ramen na nog grotendeels oorspronkelijk, ondanks een restauratie van enkele jaren geleden, draagt een gevelsteen, waarin gebeiteld: T’Huys Brambergen 1634. De tamelijk lange stal, tevens schuur dwars op het voorhuis staande, is helaas grondig verbouwd in 1926. Het huis Brambergen behoorde aanvankelijk tot Sperwershof en is later bezit van Boekesteyn geworden.

Het dorpsbestuur werd in handen gelegd van een schout en vijf schepenen, benoemd door de Baljuw van Gooiland. Van groot belang voor het jonge dorp was het gereed komen in 1641 van de 's-Gravelandse vaart, waardoor een goede verbinding met Amsterdam verkregen was. De eerste veer- en trekschuitdienst van 's-Graveland op Amsterdam dateert van 1644.

's-Graveland is feitelijk een polderdorp en zoals vroeger gebruikelijk, langgerekt en in hoofdzaak bestaande uit één rechte weg evenwijdig aan de vaart. Alleen in het noord-einde maakt de weg een hoek om gericht te worden op de Loodijk.

Ten oosten van de weg liggen, afgewisseld door boerenhofsteden, de uitgestrekte landgoederen, die door sloten van elkaar gescheiden zijn. De sloten komen op de vaart uit en doorsnijden dus de weg daarlangs. Enkele hierdoor nood-

zakelijke bruggetjes verlevendigen het dorp in niet geringe mate. De herenhuizen en hofsteden zijn meestal op tamelijk grote afstand van de weg gelegen en soms geheel of ten dele verschoolen achter bomen en struikgewas. De strook grond tussen de weg en de vaart was van ouds bestemd voor de huizen van ambachtslieden, neringdoenden en overige kleine luiden. Deze strook vormt dus de eigenlijke dorpsbuurt en is zo smal, dat de huizen met hun voorgevel vlak aan de weg liggen en met de achterkant direct aan het water. Tuintjes konden alleen worden aangelegd op plaatsen waar de huizen niet aaneengerijd stonden. Ondanks verbouwingen en modernisering van de laatste tijd is de situatie in de dorpsbuurt nog ongeveer gelijk gebleven als in de 17de eeuw en de grote tegenstellingen uit die tijd zijn dus nog duidelijk waarneembaar.

Alvorens een kort overzicht te geven van de landgoederen, een enkel woord over de oude kerk. Deze staat oostelijk van de weg bij de dorpsbuurt op grond, die tot het landgoed „Hilverbeek” heeft behoord. De kerk dateert uit 1658 en is een goed en gaaf voorbeeld van de 17de-eeuwse Protestantse kerkbouw. Het gebouw heeft een kruisvorm en kenmerkt zich door de sobere stijl van het 17de-eeuwse classicisme (afb. 3). Vermoedelijk is Daniel Stalpaert uit Amsterdam de ontwerper. De 's-Gravelandse kerk doet wat denken aan de Oosterkerk te Amsterdam, die evenwel eerst in 1671 voltooid werd en niet aan Stalpaert doch aan Adriaen Dortsman wordt toegeschreven². In het houten torentje, midden op het dak, hangt een door de gebroeders Hemony in 1655 gegoten klok, die na in de laatste oorlog gevorderd te zijn, in Groningen teruggevonden is.

De grootste aantrekkelijkheid van 's-Graveland vormen de landgoederen, vooral door hun rijkdom aan natuurschoon. Een drietal, namelijk „Hilverbeek”, „Gooilust” en „Spanderswoud” is eigendom geworden van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, zodat de bescherming van al wat leeft en groeit in deze ware lustoorden, menselijkerwijs gesproken, gewaarborgd is. Enkele zijn in handen van industriële ondernemingen gekomen en ook hier wordt alles wat aan natuurlijke en historische schoonheid aanwezig is, zoveel mogelijk onaangetast gelaten.

Tegenwoordig maakt 's-Graveland een bosrijke indruk. Maar zo was het vroeger niet. De park-

² M. D. Ozinga, *De Protestantsche Kerkebouw in Nederland*, Amsterdam, 1929, blz. 66-67; 70-72.

aanleg rond de herenhuizen heeft vanzelfsprekend alle wisselingen van smaak en mode op het gebied van tuinarchitectuur in de laatste drie eeuwen te zien gegeven. Zo is op een kaart van Gooiland uit \pm 1720 de vroeg 18de-eeuwse geometrische parkaanleg in 's-Graveland duidelijk te onderscheiden (afb. 1). Bomen en heesters werden bij de aanleg natuurlijk gebruikt, maar uitgestrekte terreinen waren nog in de 18de eeuw vrijwel boomloos. Van 's-Graveland tot de Hilversumse Eng strekte zich een heuvelachtige heide uit, waar slechts weinig dennen nauwelijks tot ontwikkeling konden komen door de vele schapen, die in het Gooi gehouden werden. Eerst in de 19de eeuw werd op grote schaal de aanleg van bossen ter hand genomen.

Jammer genoeg zijn de oorspronkelijk gebouwde herenhuizen in de loop van de tijd grondig verbouwd of geheel vervangen. Ook bestaat er, voor zover mij bekend, geen plaatwerk uit het begin van de 18de eeuw bijvoorbeeld, waarin de buitens van 's-Graveland bezongen en in fraaie gravures zijn afgebeeld, zoals „*De Zegepralende Vecht*” en „*Het Verheerlijkt Kennemerland*”. Alleen aan „*De Trompenburgh*” is de eer gegeven in een 18de-eeuws prentwerk door twee afbeeldingen voorgesteld te zijn, namelijk: *Hollandsche Buitenplaatsen*, door H. Numan, Amsterdam 1797.

In het Noordereinde van 's-Graveland ligt het landgoed „Schaep en Burgh”, gesticht door Gerard Schaep, Burgemeester van Amsterdam en Ambachtsheer van Kortenhoef. Door het overlijden van Gerard Schaep kwam de buitenplaats in 1666 in het bezit van diens neef Abel Mathysz Burgh, vandaar de naam van het landgoed. Tegen het eind van de 18de eeuw en in de eerste helft van de 19de eeuw vond een algehele verbouwing plaats. Slechts een gedeelte van de kelders is nog 17de-eeuws. In het huis is nu een conferentie- en vacantieoord van een handelsonderneming gevestigd, maar het interieur met aankleding en meubilering is vrijwel geheel in de toestand gelaten, zoals het voorheen was.

Huize „Boekesteyn” naast „Schaep en Burgh” gelegen, dateert zoals het zich nu vertoont uit omstreeks 1720 en is sindsdien weinig aan verandering onderhevig geweest, met uitzondering van de ramen, die in het begin van de 19de eeuw vernieuwd zijn en een uitbreiding in 1919 aan de zuidzijde. Van de nieuwe aanbouw is de burchtachtige toren het meest opvallend.

De naam van het landgoed „Sperwershof” herinnert aan de echtgenote van de eerste

eigenaar Benedictus Schaeck. Deze huwde namelijk op 20 juni 1651 met Elisabeth Dirckdr. Sperwer, dochter van een Amsterdams koopman. Latere eigenaars van het landgoed hebben de oorspronkelijke naam laten voortbestaan. Het tegenwoordige landhuis dateert pas van 1947.

Een fraai inrijhek uit de eerste helft van de 18de eeuw siert de toegang tot het landgoed „Spanderswoud”. Eerst omstreeks 1909 is het daar geplaatst en het moet uit de Vechtstreek afkomstig zijn. Het grote huis, van de weg af nauwelijks zichtbaar, dateert in zijn tegenwoordige gedaante uit het begin van de 19de eeuw en biedt weinig opmerkelijks.

Van de buitenplaats „Hilverbeek” is het herenhuis fraai gelegen aan de Leeuwenlaan, de bekende weg naar Hilversum. Het tegenwoordige huis dateert uit het tweede kwart van de 18de eeuw (afb. 7), maar verbouwingen in de 19de eeuw zijn de schoonheid van het gebouw niet ten goede gekomen³.

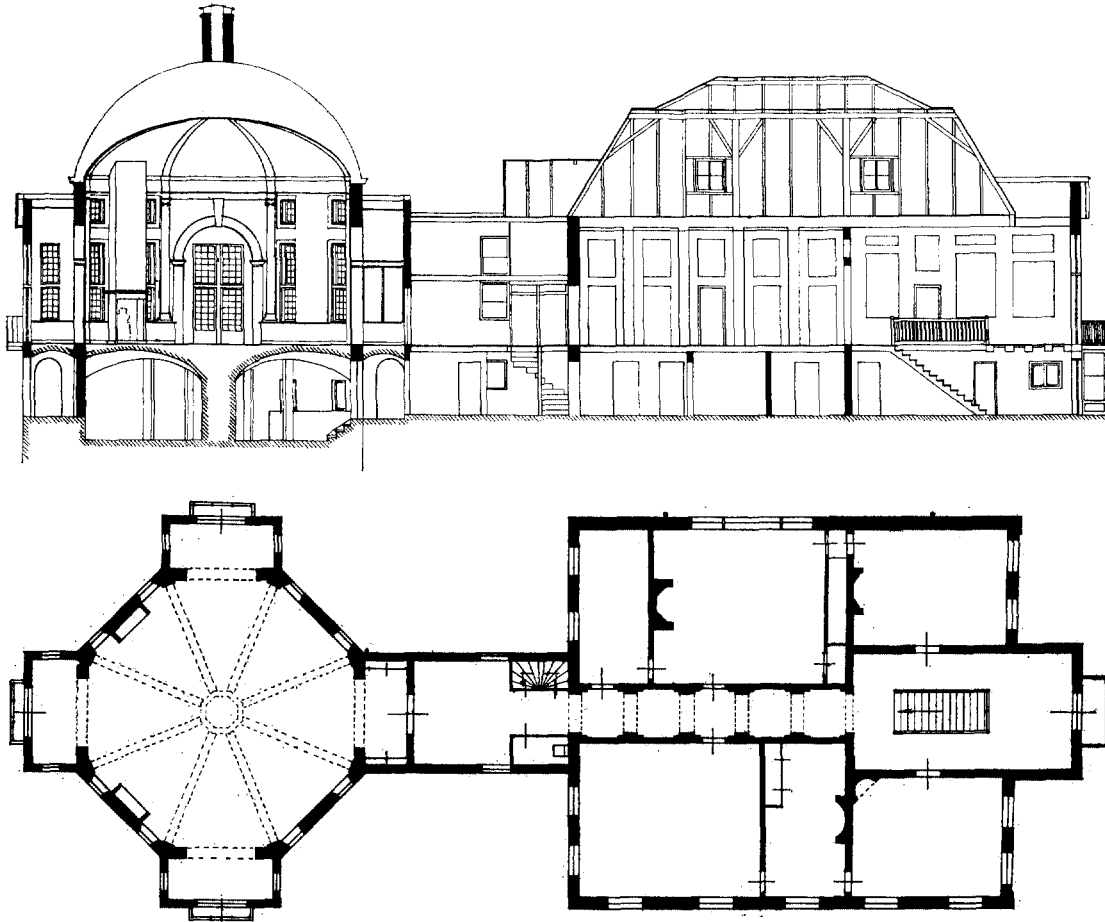
Een fraaie 18de-eeuwse theekoepel, aan de overkant van de Leeuwenlaan tegenover „Hilverbeek”, behoort bij „Land en Bosch”, waarvan het huis echter vrij modern is. Met een algehele restauratie van de koepel hoopt men binnenkort gereed te komen.

Aan de zuidzijde van 's-Graveland ligt „Gooilust”, een landgoed tegen het einde van de 18de eeuw gesticht door Mr. G. Corver Hooft, de laatste Baljuw van Gooiland. Het grote huis is gebouwd in de eenvoudige maar statige Hollandse Lodewijk XVI-stijl. De vorige eigenaar van „Gooilust”, de heer F. E. Blaauw, had een groot deel van het park als dierentuin doen inrichten. Vooral vogels, waaronder zeer zeldzame soorten, waren er gehuisvest. Het inrijhek bezit smeedijzeren posten in late Lodewijk-XIV stijl (afb. 8).

Uit architectonisch oogpunt bezien is „De Trompenburgh” verreweg het belangrijkste landhuis in deze streek⁴. Er kan zelfs gesproken worden van een unicum in de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst. Maar het is ook een historisch monument van de eerste orde, want de beroemde Nederlandse vlootvoogd Cornelis Maartenz. Tromp (1629-1691) heeft het huis

³ L. A. Boeré, „De buitenplaats Hilverbeek”, *Mededelingen v. h. Mus. v. h. Gooi en Omstreken*, 1943.

⁴ A. Hallema, *Cornelis Maartenszoon Tromp 1629-1691*, 's-Gravenhage (1941), blz. 210 e.v.; L. A. Boeré, „Een merkwaardig schilderij te Kassel”, *Mededelingen v. h. Mus. v. h. Gooi en Omstreken*, 1942; I. H. van Eeghen, „Trompenburgh”, *Amstelodamum* 44 (1957), blz. 84-86.

Trompenburgh, lengtedoorsnede en plattegrond.

doen bouwen en het van tijd tot tijd bewoond. De betrekking van Tromp tot 's-Graveland dateert sinds zijn huwelijk op 25 januari 1667 met Margaretha van Raephorst, weduwe van Dr. Jean van Hellemont te Amsterdam, hoofdingeland van de 's-Gravelandse Polder en tevens Schepen van het dorp. Kort te voren was Tromp uit zijn ambt ontzet en tot aan zijn rehabilitatie in 1673 schijnt hij veel in 's-Graveland vertoefd te hebben, hetgeen kan blijken uit de benoeming tot Schepen van het dorp, spoedig na zijn huwelijk. Ook in de perioden tussen latere roemruchte zeeslagen is de relatie met 's-Graveland blijven bestaan, want hij vervulde daar van 1675-1676 de waardigheid van Schout. Naast „Spiegelrust”, het buitenverblijf van zijn echtgenote, stichtte Tromp uit eigen middelen een landgoed. Het huis kreeg echter in 1672 en het volgende jaar tijdens invallen van Franse troepen veel plundering en verwoesting te verduren. Tromp liet het landhuis in vermoe-

delijk enigszins andere vorm herbouwen en het kreeg toen het aanzien, dat wij nog kennen. Vermoedelijk geschiedde dit kort na de triomfen in Deense dienst, die hem in 1678 onder meer de titel Graaf van Syllisburgh bezorgden. Begrijpelijk is, dat Tromp zijn landgoed „De Syllisburgh” noemde. De naam werd in de 18de eeuw door een latere eigenaar van het landgoed ter ere van de grote zeeheld in „Trompenburgh” veranderd.

Het gebouw bestaat uit een groot woonhuis op nagenoeg vierkant grondplan en een achzijdig paviljoen met koepeldak (afb. 4-6 en tekstfig.). Naar de windstreken gericht zijn vier korte vleugels aan het paviljoen gebouwd. De oostelijke van deze vleugels vormt de verbinding met het woonhuis. Hoewel het bouwwerk uit baksteen is opgetrokken, kan men dit alleen aan de lage onderverdieping zien, daarboven zijn de gevels met hout bekleed. In de onderverdieping van het paviljoen zijn vier nissen uitgespaard, waarin de beelden

van Flora, Bacchus, Ceres en Pluto prijken. De westelijke uitbouw is onderin getooid met een beeld van de Faam. Fraai smeedwerk vertoont de bekroning van de schoorsteen midden op het koepeldak. Trappen en terrassen op het dak van het woonhuis herinneren aan de tijd, dat in de omgeving nog vergezichten te genieten waren. Als rasechte zeeman zal Tromp menigmaal op dat dak vertoefd hebben.

Het paviljoen maakt op mij de indruk van een grote tuinkoepel en ik vraag mij af of het bekende tuinkoepeltype langs de Vecht en elders mede onder invloed van „De Trompenburgh” is ontstaan.

Wie is de bouwmeester geweest? Ik weet het niet en het heeft mij aan tijd ontbroken dit zo mogelijk op te sporen. Enkele details, zoals de hekken rond het paviljoen, brengen mij een Amsterdamse herkomst in gedachten.

Lange tijd was het hele gebouw door water van een grote vijver omringd en alleen een lange houten brug met ijzeren leuning gaf toegang tot het huis. In de 19de eeuw is het gedeelte van de vijver grenzend aan de oostzijde van het huis, gedempt.

Sinds ongeveer twintig jaar is „De Trompenburgh” in bezit van het Rijk en waakt de Rijksgebouwendienst over het wel en wee van het monument. Een restauratie was noodzakelijk. Zo werden de ramen met grote glasruiten uit begin 19de eeuw vervangen door ramen met kleine ruitjes in houten roeden. Dit is echter nog niet met de ramen in de oostgevel gebeurd.

Een probleem vormde de verdere bestemming van huize „De Trompenburgh”. De Rijksgebouwendienst mag zich gelukkig prijzen in Mr. H. L. Houthoff een huurder gevonden te hebben, bereid er zich met zijn gezin te vestigen. Een

betere oplossing is nauwelijks denkbaar, want de heer en mevrouw Houthoff blijken grote liefde en belangstelling voor oude kunst en cultuur te bezitten. Met hun rijke collectie van in hoofdzaak 18de-eeuwse meubelen hebben zij op voortreffelijke wijze het interieur van „De Trompenburgh” kunnen opluisteren. Het is daarom een waar genoeg huis en paviljoen van binnen te bezichtigen. De sfeer van het verleden is volkomen bewaard dank zij de toewijdende zorg van de huidige bewoners.

De wanden van het bovenportaal en ook van de gang, die midden door het huis naar de koepelzaal leidt, zijn met omlijste schilderijen met landschappen en andere taferelen versierd. Een hoogtepunt vormt het inwendige van het paviljoen, de indrukwekkende koepelzaal met rijke toof van allegorische voorstellingen en uitbeeldingen van Tromp's zegetochten (afb. 6). Wij ontwaren de portretten van Cornelis Tromp, diens vader Maarten Harpertsz. Tromp en de echtgenoten van beiden. Van de geschilderde zinnebeelden der toenmaals bekende vier werelddelen is een gedeelte van de uitbeelding van Europa merkwaardig, namelijk een vrouw die een model van „De Trompenburgh” toont. Buiten de decoraties is het vlakke houtwerk donkerbruin, terwijl architectonische details zijn verguld, hetgeen alles bijeen een voorname indruk maakt. De beschilderingen verraden de hand van verschillende kunstenaars, maar behoudens enkele uitzonderingen, zijn geen namen of signaturen gevonden. Evenmin zijn de kunstenaars door toeschrijvingen te identificeren. Uitzonderingen zijn een plafondschildering in één der kamers met de naam van Johannes Voorhout, en het jaartal 1680, en een der stukken in de gang, die gesigneerd is door J. de Wulven.

SUMMARY

The village of 's-Graveland is situated in Gooiland, the south-eastern part of the province of North Holland. It was founded in the second quarter of the 17th century by some influential citizens of Amsterdam who intended to build their summer-residences there. The original plan has been well preserved and its pattern can be re-traced in the village, which consists largely of one long straight road, east of which extensive landed properties alternate with farmsteads. To the west a narrow stretch of land, bounded by the road and a canal, contains the residential quarters.

The scenery in the vicinity of 's-Graveland is very fine. Three estates are owned by the „Ver-

eniging tot Behoud van Natuurmonumenten”, a society for the preservation of places of natural beauty or historic or scientific interest. The original country residences have been drastically altered or been replaced by other houses. „De Trompenburgh” built towards the end of the 17th century, was the only house that preserved its original plan and appearance. The founder of the house and the estate was the famous naval hero Cornelis Tromp (1629-1691). The building, which is now owned by the Government, consists of a large house and an adjoining octagonal pavilion with a dome-shaped roof. Its interior is remarkable for the many paintings, reminiscent of the triumphs of Cornelis Tromp.

Afb. 6. De Trompenburgh, Koepelzaal naar het westen.

(Foto Monumentenzorg)

'S-GRAVELAND EN DE TROMPENBURGH

Afb. 7. Hilverbeck.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 8. Gooilust.

(Foto Monumentenzorg)

HET STADHUIS VAN WEESP

DOOR

A. STORK

De bouw in de jaren 1772-1776 van een stadhuis van allure in een kleine plaats als Weesp, dat destijds hoog uit 2800 inwoners telde, is een opmerkelijk feit in een periode van algemeen verval, toen men doorgaans niet gul was met het verstrekken van kunstenaarsopdrachten. Die tijdsomstandigheden zijn er overigens enigszins de oorzaak van, dat de bouwmeester, Jacob Otten Husly, geboren te Doetinchem op 11 november 1738 en overleden te Oosterholt bij Kampen begin januari 1796, tot nog toe niet de aandacht heeft gekregen, waarop hij gezien zijn kwaliteiten aanspraak mag maken. Ten dele komt dit namelijk omdat men niet genoegzaam rekening heeft gehouden met zijn onuitgevoerde projecten. Toch zijn het dikwijls juist de gemiste kansen, die meespelen in een kunstenaarsloopbaan, terwijl de plannen, die in portefeuile blijven liggen soms grotere kwaliteiten hebben dan uitgevoerde werken. De betekenis van Husly is veelal onderschat en niet door de minste auteurs. Hij was namelijk veel meer dan een stukadoor of mischien een niet onverdienstelijk bouwmeester¹.

Ten aanzien van het stadhuis van Weesp is het interessant om de achtergronden en wel voornamelijk de economische te kennen. De algemene economische toestand in de Nederlanden was bepaald niet gunstig. In de 17de eeuw leefde de handel in Nederland wel iets boven zijn stand door het ontbreken van concurrentie. In de 18de eeuw kwam deze van alle kanten opzetten en door allerhand oorzaken zag men zich hier te lande genoodzaakt om van goederenhandel over te schakelen op geldhandel. Dit had natuurlijk tal van consequenties. De speculatie vierde hoogtij. De bereidheid tot kapitaalinvestering en

het verstrekken van kredieten was zeer groot. Deze omstandigheden betekenden in de 18de eeuw de bloei van Weesp. In 1759 bracht de Zweedse reiziger Bengt Ferrner een bezoek aan het plaatsje en omschreef zijn indrukken als volgt:

„Den 24sten Maart voer ik alleen in de trekschuit naar Weesp, een stadje op twee uur gaans van Amsterdam. Deeze stad is alleen merkwaardig door een groote hoeveelheid brandewijn of zooals ze hier zeggen jenever, die er bereid wordt. De stad is lang en smal en bestaat uit niet meer dan twee grachten. Allen, die wonen aan den buitenkant van beide grachten en sommigen aan de binnenkant, zijn branders. Hunne werkplaatsen en ketels zijn heel groot. Zij hebben het heel handig ingericht om het water, dat zij noodig hebben in en uit hunne werkplaatsen te pompen. Deze drankoningen mesten een ongelooflijk groot aantal varkens in daarvoor gemaakte lange stallen. Velen van hen hebben er verre over de honderd; stel U dan voor, hoe talrijk het knorrende geslacht moet zijn in deze heele zwijnen- en brandewijnstad”².

Inderdaad werd het leven in Weesp beheerst door de jeneverstokerijen en bierbrouwerijen. Zeer belangrijk was voor deze bedrijven de zuiverheid van het Vechtwater. Hierdoor was het namelijk mogelijk om jenever te stoken die bestand was tegen tropische temperaturen. De meeste drank werd namelijk afgenomen door de Oost Indische Compagnie evenals het spek van de varkens, die gemest werden van de afval van bovengenoemde bedrijven. Dit betekende een enorm voordeel voor de Weespenaren, want de jenever van de concurrentie bedierf zodra de evenaar gepasseerd was. De omstandigheden waren dus gunstig voor Weesp, slechts het kapitaal ontbrak. Onze beschouwing betreffende de bereidheid tot kredietverstrekking gold ook de Amsterdamse graanhandelaren. Nergens elders in Nederland is in deze periode ooit zo'n gebruik gemaakt van kustingbrieven³ als hier. Uiteraard een zeer kwetsbare vorm van zaken doen. Dit bleek dan ook toen maar het eerste wolkje aan

¹ Dit artikel is voornamelijk het resultaat van naspeuringen in het Gemeente Archief van Weesp (resolutiën van Burgemeesteren en Vroedschap, betaalstaten, verordeningen en authentieke bestekken) en het Gemeente Archief van Amsterdam (geboorte- en huwelijksregisters, collaterale successie). De auteur die werkt aan een publicatie over leven en werken van Husly, houdt zich aanbevolen voor gegevens ook schijnbaar onbelangrijke; zijn adres is: Gr. van Gronsveld Diepenbroickpark 10, Weesp.

² P. J. Dobbelaar, *De branderijen in Holland tot het begin der negentiende eeuw*, (diss. Utrecht), Rotterdam 1930, blz. 138.

³ Vorm van hypotheek.

de jeneverhorizon kwam opzetten. Het aantal executoriale verkopen was enorm. De algehele toestand in de stad werd echter in zijn totaliteit niet veel anders. Er kwamen meerdere ketels in één hand en het feest kon vrolijk doorgaan.

In 1772, toen met de bouw van het stadhuis een aanvang werd gemaakt, telde Weesp nog 19 branderijen met samen 42 ruw- en 23 destilleerketels. De roggevoorraad bestond uit ongeveer 530 lasten. De roggeprijs was in 1771 gestegen tot 194 goudgulden per last, terwijl de normale prijs ongeveer 60 goudgulden bedroeg. Op last van de Staten van Holland was de vroedschap dan ook genoodzaakt om als laatste regeringsdaad in 1771 (31 december) de stadstimmerman opdracht te geven om een aantal ruwketels te verzegelen aangezien het gevaar voor hongersnood, door de abominabele graanprijs, niet denkbeeldig was. Teneinde enige indruk te verkrijgen omtrent de werkelijk enorme hoeveelheid drank, het volgende voorbeeld:

De Heer Jean d'Arrest was in het gelukkige bezit van 5 branderijen met 11 ruwketels, elk met een capaciteit van 200 pond meel per dag en nog 5 ruwketels elk met een capaciteit van 2400 pond per dag. Met de andere branderijen bij elkaar konden in de periode 1771-1772, per dag 988 eenheden van 100 pond meel verwerkt worden. Per 100 pond meel verwierf men 11 stoop of 2662 liter moutwijn. Een totaal dus van rond 26000 liter per dag. Er was dus duidelijk sprake van welvaart. Een plezierige omstandigheid was dat hiervoor ook een groot aantal (elf) molens vereist waren, alleen bijzonder bedroevend is het feit dat er van dit alles zo weinig is gebleven.

Zichtbaar overblijfsel van deze welvaart is in ieder geval het stadhuis. Na onze inleiding, waarin gesproken werd over een tekort aan kansen voor kunstenaars, is dus de opdracht van dit gebouw voor Husly zeer verheugend geweest. Was Weesp nog nooit eerder in het bezit geweest van een hiertoe gebouwd stadhuis, het nu gebouwde voorzag voorzeker in deze behoefte en bleek zelfs te kunnen voldoen tot aan de stadsuitleg van 1947. Het eerste onderkomen van het stadsbestuur was een rondel op de Hoogstraat en het tweede was de Sint Jorisoelen waarin zich de voorgeschiedenis tot de nieuwbouw ging afspelen.

In de resolutiën van Burgemeesteren en Vroedschap verschijnt als eerste symptoom op 9 mei 1770 een inventarislijst van alle goederen welke zich op het stadhuis bevinden (stadhuis was hier dus Sint Jorisoelen). Hierna is men plannen gaan beramen buiten de officiële sfeer. De reso-

lutiën vermelden echter op 4 april 1771 het volgende:

... De Heer President Burgemeester heeft ter vergadering voorgedragen, dat het stadhuys deser stad noctzakelijk diende verbeterd te worden, en hebben Burgemeesteren daartoe geproduceert twee differente projecten om hetselve te verbeteren, of vernieuwen. Waar over gedelibereert zijnde hebben de leden van de Vroetschap Heren Burgemeesteren versocht sig dien aangaande met lieden sig des verstaande, te beraden, en daarvan aan deese vergadering verslag te doen; te eynde als dan ter naaster vergadering bij de Vroetschap kan werden gedelibereert, en na bevinding en overleg van saken finaal kan werden geresolveert so als bovendien sal werden te behoren...

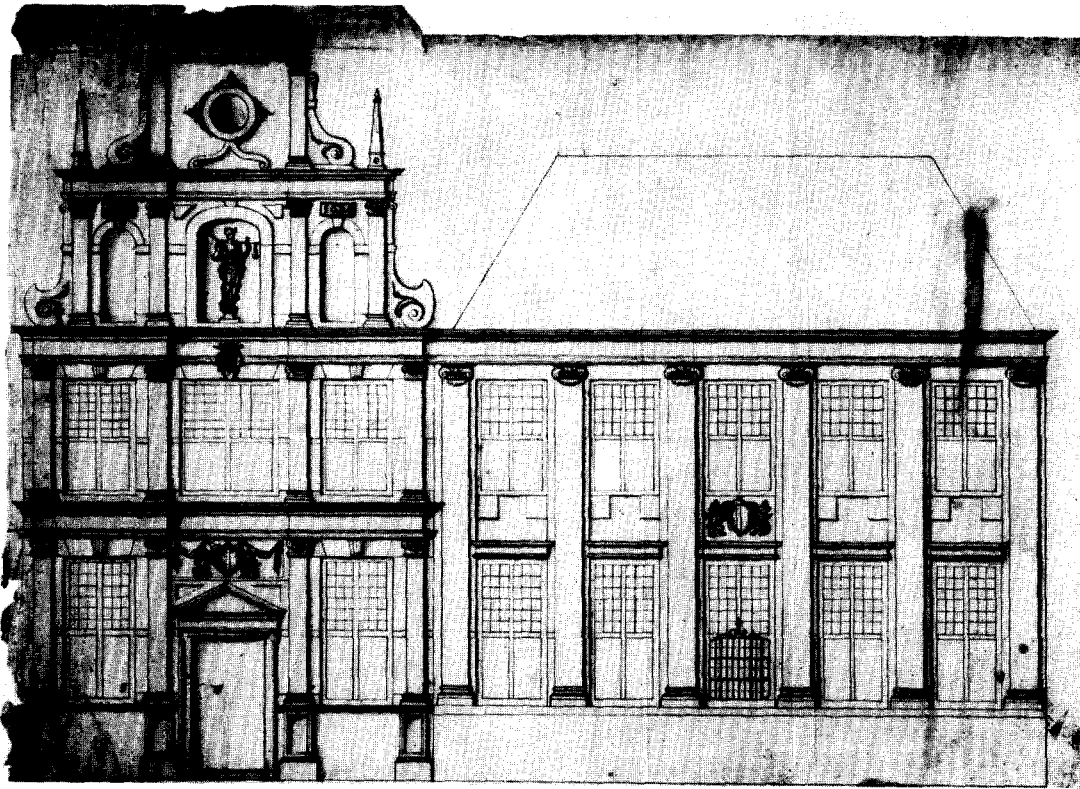
De eerste stap was dus gezet. De burgemeesteren wendden zich tot bekwame lieden voor het maken van een plan. Alhoewel in deze resolutie geen naam genoemd wordt zijn er verschillende aanduidingen in de richting van Abraham van der Hart. Op 28 december 1771 werd namelijk aan Van der Hart een present toegedacht „recompens van sijne gedane diensten moeytens vacantiën daggelden en tekeningen” van 275 gulden. Deze diensten kunnen niet anders geweest zijn dan het rapport betreffende de doelen en een suggestie voor nieuwbouw.

Afb. 1 vertoont een opmeting van de Sint Jorisoelen met belending. Deze tekening is zeer onlangs uit een particuliere verzameling gekomen en vertoont de tekentechniek van Van der Hart. Er bestaat nog een oud schilderij (in het museum van Weesp) waarop een afbeelding voorkomt van deze gevel doch geheel vertekend. De afgebeelde opmeting lijkt ons, gezien de verhoudingen zeer geloofwaardig. Deze behoorde dus bij het rapport betreffende handhaving van het bestaande gebouw. De belending van de doelen werd gevormd door het woonhuis van Pieter de Haan, schepen en later burgemeester van Weesp. Dit woonhuis had in het plan van Van der Hart een officieel tintje gekregen door het opnemen van een wapenschild met leeuwen en een bulletinkooi. Dit laatste is waarschijnlijk, doch niet zeker, aangezien op het schilderij, dat zeker de werkelijkheid weergeeft, net op deze plaats een boom geschilderd is. Overigens is dit punt niet belangrijk.

Gezien het gehele spel en de verslagen hiervan, lijkt het ons duidelijk dat alle partijen geporteerd waren voor nieuwbouw en het afkeuringsrapport slechts moest dienen als verantwoording jegens de vroedschap.

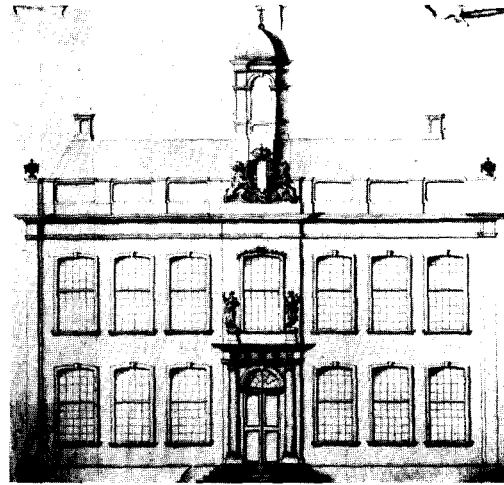
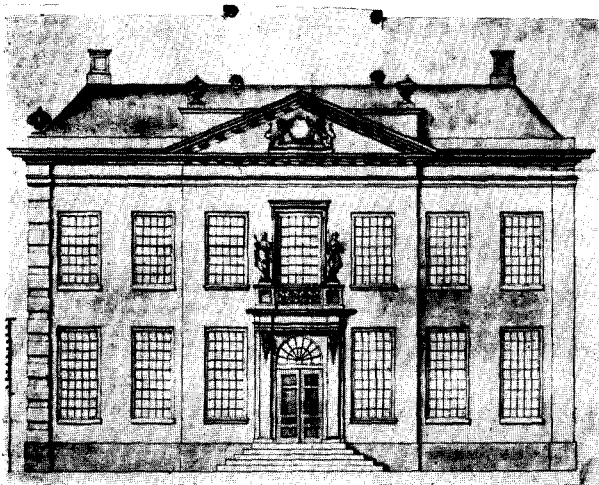
Afb. 2 en 3 geven twee stadhuisplannen weer, onmiskenbaar van de hand van Van der Hart.

HET STADHUIS VAN WEESP

Afb. 1. De voormalige St. Jorisdoelen; tekening A. van der Hart.

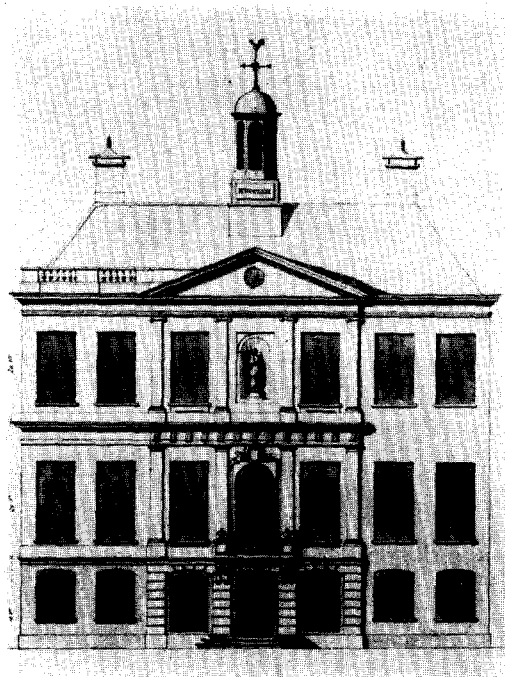
(Weesp, Gemeente Archief)

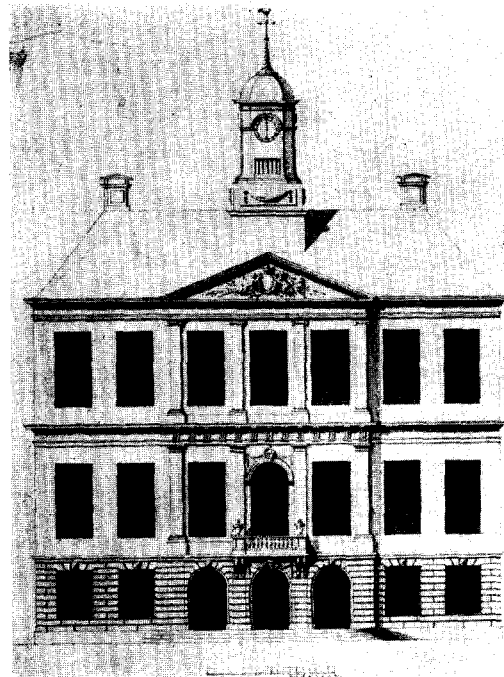
Afb. 2 en 3. Gevelontwerpen door A. van der Hart.

(Weesp, Gemeente Archief)

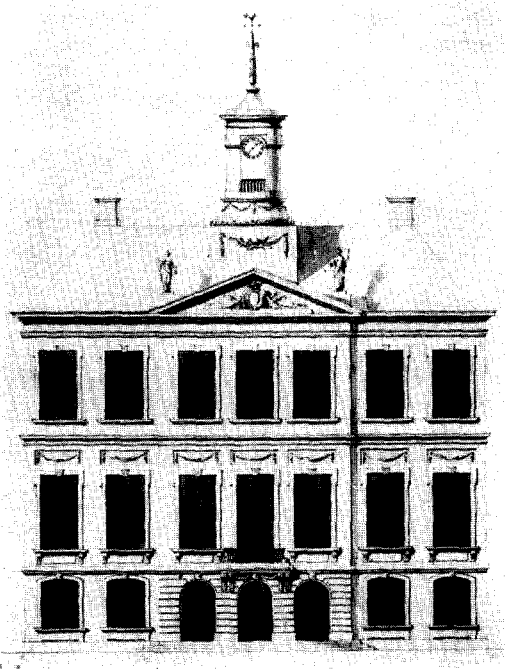
HET STADHUIS VAN WEESP

Afb. 4 en 5. Gevelontwerpen door J. O. Husly, 1771.

(Weesp, Gemeente Archief)

Afb. 6. Gevelontwerp door J. O. Husly, 1771.
(Weesp, Gemeente Archief)

Afb. 7. Tegenwoordige toestand.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 2 met middenrisaliet en fronton vertoont nog de sporen van lakzegels op het dak. Aan gezien het papiervlak binnen deze zegels minder verkleurd is dan daarnaast, lijkt het waarschijnlijk dat Burgemeesteren en Vroedschap hier een toren naar keuze op konden plakken. Afb. 3 vertoont ten aanzien van de ingang relatie met de Oudemanhuispoort te Amsterdam. Ook de schrijfwijze is duidelijk van Van der Hart. Overigens zijn deze plannen waarschijnlijk slechts bedoeld om de tegenstelling met het bestaande te demonstreren. De vereiste ruimten waren namelijk onmogelijk in twee lagen onder te brengen en een oppervlakkige beschouwing liet al geen twijfel aan de wenselijkheid van de derde laag. Tot zover het aandeel van Abraham van der Hart.

Dit alles speelde zich af tussen het begin van 1771 en 29 augustus van dat jaar. In de vroedschapsvergadering van 29 augustus vertelden de burgemeesters dat zij voldaan hadden aan het verzoek van de vroedschap d.d. 4 april om een rapport te doen opstellen, waarvan wij de strekking reeds gezien hebben, om tot slot voor te stellen over te gaan tot de bouw van een nieuw stadhuis.

Met grote meerderheid van stemmen werd besloten om het oude stadhuis te slopen en ter plaatse een nieuw te bouwen. In dezelfde vergadering werd een bouwcommissie samengesteld met alle bevoegdheden. Op 28 september 1771 werden de dependances bekend gemaakt waar de verschillende afdelingen onderdak zouden vinden gedurende de bouwperiode. De burgemeesterskamer kwam in de consistoriekamer van de Hervormde kerk. De rechtbank in het Burgerweeshuis, waar tevens de vroedschap zou vergaderen enz.

Op 1 oktober d.a.v. werd het sloopbestek goedgekeurd van het oude gebouw. Het bestek bestond uit twee percelen, welke publiek geveild werden. Deze percelen betroffen uitsluitend de Sint Jorisdoulen, want er was sprake van het sparen der gemene muren met Pieter de Haan en het gasthuis (fig. 1). De sloop zou aan de koper vervallen met uitzondering van de meubilaire goederen, het beeld der gerechtigheid en enige wapenstukken. Het beeld der gerechtigheid staat nu nog in de vierschaar en op de binnenplaats ligt de hardstenen deurbekroning te wachten op een plaats in het uitbreidingsplan van het stadhuis ⁴.

⁴ De uitbreiding terplaatse van het gasthuis is opgedragen aan Ir. J. Krüger te Voorburg.

Tevens vermeldt het bestek het uitbreken van een „raamt” om daar het schilderij uit de Scheepskamer door te kunnen halen.

Het „trekgelt” van perceel no. 1 werd gehaald door Willem Stork, meester timmerman, die een bod deed van *f* 1050.— en hiermede een gouden rijder verdiende, bovendien mijnde hij het af op *f* 100.—, zodat hij voor *f* 1150.— koper werd van perceel 1.

Eveneens een gouden rijder verdiende Frederik Kaal door *f* 725.— te bieden voor perceel 2, terwijl Klaas Klaver uit Munnikendam dit afmijnde op *f* 40.— en voor *f* 765.— koper werd.

De volgende stap was het instellen van een lijfrente tontine tot een bedrag van *f* 40000.—. Dit bedrag werd in 100 porties van ieder *f* 400 verdeeld, waarop men in kon schrijven. De rente bedroeg 4 % en werd ieder jaar medio augustus uitgekeerd aan diegene (op het lijf) die een „attestatie de vitea” (sic!) kon overleggen d.w.z. een bewijs, dat hij of zij op 30 april van dat jaar klokslag 12 uur nog in leven was. Bij overlijden vervielen alle rechten. Letterlijk dus het systeem van wie het langst leeft heeft alles. Het totaal van de rente werd namelijk uitgekeerd ongeacht het aantal levende lijfen. Men ziet dus dat er veelal werd ingeschreven op het leven van jongere personen, alhoewel dit door de grote kindersterfte dikwijls verkeerd uitpakte.

Vervolgens bleek dat de grondoppervlakte van de Sint Jorisdoulen alleen niet voldoende was voor verwezenlijking van het bouwprogramma. In de vergadering van 16 november 1771 verscheen Pieter de Haan en contracteerde met de „Commissarissen gecommiteert tot den opbouw” voor *f* 1800.— de verkoop van zijn huis. Het sparen van de gemene muur met Pieter de Haan behoorde dus tot de verleden tijd.

Niets stond er meer in de weg en op 28 december, in dezelfde vergadering waarin Abraham van der Hart, zijn presentje kreeg, besloot men Jacob Otten Husly tot bouwmeester uit te nodigen. Dit gaf kennelijk niet veel moeite, want drie dagen later op 31 december (dezelfde dag waarop men de nodige ruwketels moest verzegelen) is ter vergadering „gecompareert Jacob Otten Husly, verkorene architect, en door haar Ed. Agtb. gevraagd zijnde, op hoeveel des zelfs salaris voor de besor- gting en waarneming van al hetgeen hij als Architect te verrigte hadde, soude komen te belopen, heeft Husly gedeclareert sulks aan de generen- siteyt van de Heeren Commissarissen over te laten, en sig na voltooying van het werk sig te

vreedten te sullen houden, met het geen haar Ed. Agbt. hem alsdan sullen gelieven toe te leggen".

Uiteraard voor de Heren een zeer aantrekkelijke voorwaarde. Over de afrekening hiervan volgt aan het slot van dit artikel meer. De vraag blijft hoe of men tot de aanstelling van Husly is gekomen. Husly was 33 jaar en had nog niets groots gebouwd.

De aanleiding kan een bepaalde relatie geweest zijn met een Weesper ingezetene of wellicht het feit, dat hij verbonden was aan de tekenacademie te Amsterdam. Reeds in 1765 is Husly medeoprichter en bestuurder van deze academie, later docent in de bouwkunde en befaamd redenaar ter gelegenheid van de jaarredenen. De banden tussen Amsterdam en Weesp waren zeer nauw, niet alleen door de graanleveranties en kredieten, doch onder meer ook omdat de Amsterdamse watersociëteit haar water betrok te Weesp.

Een mogelijke relatie met Weesp kan ontstaan zijn door de verbondenheid van de families Frauen-Viervant-Husly. In 1751 huwde Hendrik Vier(de)vant van Arnhem met Catrina, Maria Otten van Doetinchem. De vader van de bruid werd Albert Otten van Doetinchem genoemd; Husly's vader droeg dezelfde naam. In 1776 huwde Leendert Viervant van Arnhem met Clasina Frauen van Amsterdam. Ook de naam Frauen kwam in die tijd te Weesp voor.

De namen Frauen en Viervant kwamen voor bij de aannemers van steenhoudwerk aan het nieuwe stadhuis, die krachtens een besteksbepaling Weesper ingezetenen moesten zijn. Hoe dan ook, Husly ontving officieel (althans volgens de resoluties) op 31 december 1771 de opdracht, d.w.z. er werd een financieel akkoord bereikt. Er is echter een brieffragment van Husly aan de Heer Weyer, stedehouder en schout van Weesp, waarin hij vertelt reeds zover met de tekeningen te zijn gevorderd dat hij overleg noodzakelijk vindt; dit schrijven is gedateerd 19 oktober 1771.

Eerst in de vergadering van 29 augustus 1771 viel het besluit tot nieuwbouw en werden de commissarissen aangesteld. Husly moet dus vrij spoedig hierna een opdracht hebben gekregen, anders zou hij op 19 oktober de plannen nog niet zover klaar gehad kunnen hebben. De vergaderingen van de commissarissen waren blijkbaar bijeenkomsten waar mededelingen werden gedaan van hetgeen gaande was of zou gebeuren, zodat de commissarissen vrij waren, binnen het kader van hun volmacht, besluiten te nemen en deze dan later te laten notuleren.

Op 4 januari 1772 werd besloten om aan de Heer Abraham d'Arrest junior, zoon van de president burgemeester te verzoeken de eerste steen te leggen. Reeds 8 januari werd op de volgende vergadering medegedeeld dat genoemde Heer betuigd had „zeer sensibel" te zijn voor de eer hem door de stad aangedaan. De 19de februari 1772 werd door Abraham d'Arrest jr. de eerste steen gelegd. Dit was een zeer feestelijk gebeuren, ter gelegenheid waarvan een bundel bouwzangen verscheen, waarin vooraanstaande Weesper ingezetenen literair in de mast klommen met echter een zeer matig resultaat. Veel wetenswaardigheden zijn uit deze lofgedichten niet te halen. De bouw verliep verder zonder enige moeilijkheden zodat op 2 februari 1776 de eerste vergadering in het nieuwe stadhuis gehouden kon worden.

De president burgemeester Ds. Christiaan Swaving hield een „cierlijke" toespraak en bovendien was er nog een agendapunt, dat afgehandeld diende te worden en wel de voordracht van 14 schepenen aan de hoofdofficier van Weesp, Baron van Boetselaar, die volgens een handvest van 1445 van Philips van Bourgondië hieruit de 7 schepenen moest kiezen. Twee figuren uit ons verslag hadden de eer om gekozen te worden en wel de eerstesteenlegger Abraham d'Arrest en de man die het eerst, zij het dan indirect, een gouden rijder aan het stadhuis verdiende, en wel Willem Stork Mr. timmerman. De bouwgeschiedenis van het stadhuis is hiermede wel geschreven. Natuurlijk zijn er meerdere bijzonderheden, doch deze vallen buiten het kader van dit verslag.

Tot slot van onze beschouwing nog een beknopt overzicht van de technische details en het verloop van het bouwplan.

Wij hebben dus gezien, dat Van der Hart reeds voorbereidend werk verricht had toen Husly aan het werk ging. Hoogstwaarschijnlijk echter zonder een programma van eisen.

Van een onbekende hand en ook niet gesig-neerd bestaan er drie tekeningen „distributie van gronden" genoemd, die een overzicht geven van de verschillende vertrekken, verdeeld over begane grond en twee verdiepingen. Dit ontwerp heeft weinig relatie met het door Husly uitgevoerde plan. De grondvorm mag oppervlakkig beschouwd enige verwantschap vertonen, het enige wat gerealiseerd werd is de ligging van trappenhuis en burgemeesterskamer. Mogelijk is dit plan van de architect L. Druk, aan wie een bedrag van f 131.5 is uitbetaald voor een stadhuisplan.

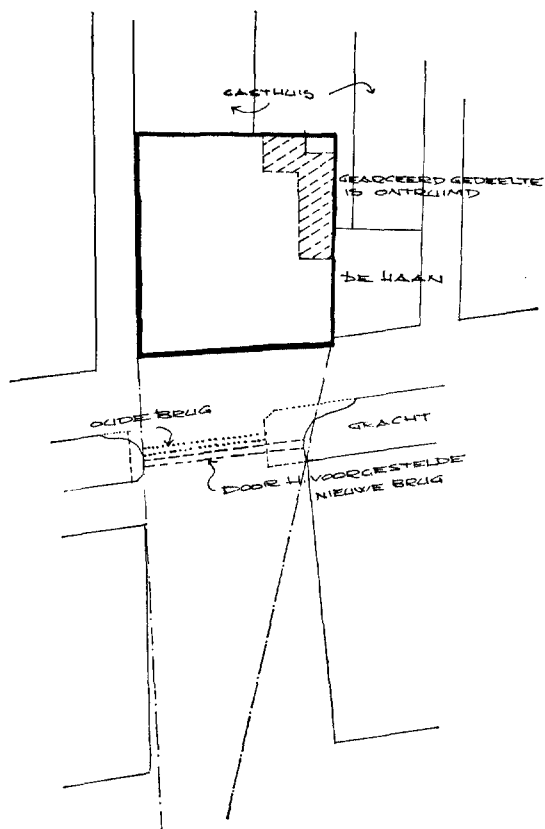

Fig. 1.

Van Husly's hand is er een situatieschets, die echter moeilijk reproduceerbaar is, reden waarom wij er een analyse van maakten voor de interessante details (fig. 1).

De situatie van het gasthuis is duidelijk zichtbaar, zo ook dat een gedeelte van het gasthuis plaats heeft moeten maken voor het stadhuis. Het perceel van De Haan, althans wat hiervan overgebleven is, blijft een wonderlijke zaak, men heeft het nimmer nodig gehad en het is er hier verder nooit van gekomen een bouwplan te maken binnen het stadhuiscomplex. Het huidige front is waarschijnlijk van dezelfde datum als het stadhuis, doch de zijgevel van het gasthuis in de Schoolsteeg had kennelijk ooit nog eens tot de hoek toe doorgetrokken moeten worden. Het systeem van de traveeën klopt precies tot op de hoek, terwijl de gemene muur tussen beiden een tijdelijk karakter heeft.

Husly heeft in de situatie twee lijnen getrokken vanaf de hoeken van het stadhuisfront langs de hoeken van het Grootte Plein; hij omschreef de grond hiertussen als volgt:

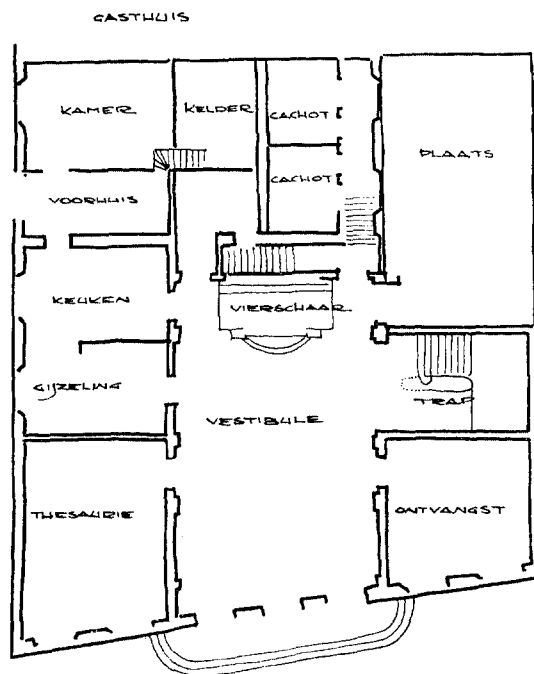

Fig. 2. Plattegrond gelijkvloers naar Husly.

„alle standplaatsen tusschen deeze twee lijnen beslooten, vertoonen het gehele gebouw. Waarom den brug of wip schoon uit het midden van het Plijn gelegen noodzaaklijk moet blijven”.

Husly dacht zich dus de nieuwe brug meer naar rechts geplaatst, teneinde het aspect van het stadhuis niet te schaden. Na het dempen van de Grobbe echter speelde het bruggenprobleem niet meer mede. Zelfs de bovenbouw van de brug over de Oude Gracht verdween zeer onlangs, waardoor men Weesp binnenkomende reeds van ver het stadhuis kan bewonderen.

Ten aanzien van de indeling vertoonde Husly al dadelijk een vaste lijn. Ook in de eerste plannen is de plattegrond rechthoekig met de voorgevel hier gerend voor geplaatst. De burgerzaal, welke sedert Van Campen gemeengoed was geworden, werd op de eerste verdieping geplaatst, met aansluitend een balkon. In een eerder plan was ook de vierschaar in de burgerzaal geplaatst, doch later verhuisde deze naar beneden.

De definitieve bestemmingen van de verschillende ruimten zijn aangegeven op fig. 2-4. Enige wijzigingen zijn ook hierop nog wel aangebracht, doch deze versterken eerder het plan, dan dat dit er door verzwakt zou worden. Met name de vierschaar is door zijn minder rechthoekige vorm mooier in de ruimte geplaatst; hij is ook door de

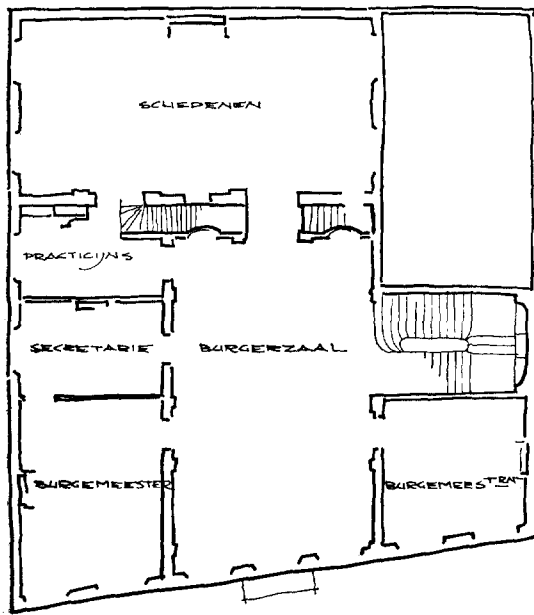

Fig. 3. Plattegrond 1ste verdieping naar Husly.

afwerking bijzonder fraai te noemen (afb. 9).

In de vierschaar heeft het beeld der gerechtigheid plaats gevonden, afkomstig uit de voorgevel van de Sint Jorisdooien, het is echter enigszins verminkt. Achter in de vierschaar staan de banken voor de schepenen. Het gehele juridische aspect van het stadhuis speelt zich consequent af in de achterzijde van het gebouw. Beneden achter de cachotten, op de begane grond dus de vierschaar, op de eerste verdieping de schepenenkamer en op de tweede verdieping het kantongerecht en de pijnkamer.

Het meer representatieve gedeelte, — dus de kamers van burgemeesteren en vroedschap e.d. — ligt aan de voorzijde.

De frequentie waarmede de vroedschap vergaderde was zeer gering, enige malen per jaar, de schepenen echter vergaderden veel meer, want op zeer veel vergrijpen stonden lijfstraffen. In 1768 bijvoorbeeld, vinden wij een verordening, waarbij het rapen van zwaneëieren, „zijnde een praerogatief van de grafelijkheid” aan den lijve gestraft zou worden. In kasboeken vinden wij verschillende uitgaven voor executies, ook zelfs nog in latere tijd.

De begane grond is zeer sober behandeld, in de gevel duidelijk geaccentueerd, in het interieur eveneens. Via het bijzonder fraaie trappenhuis

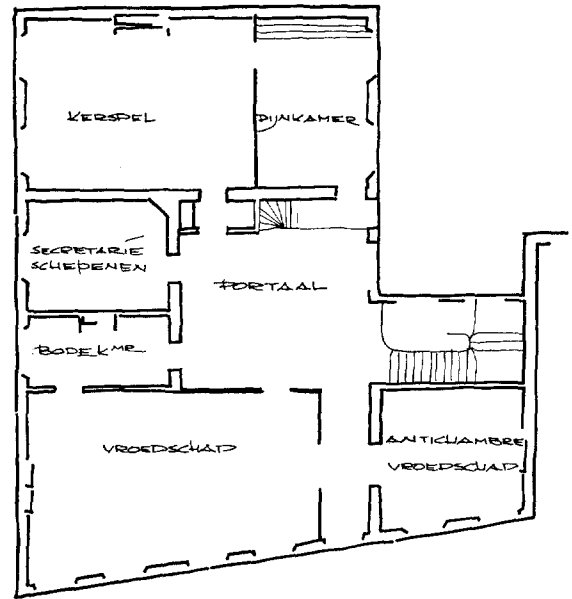

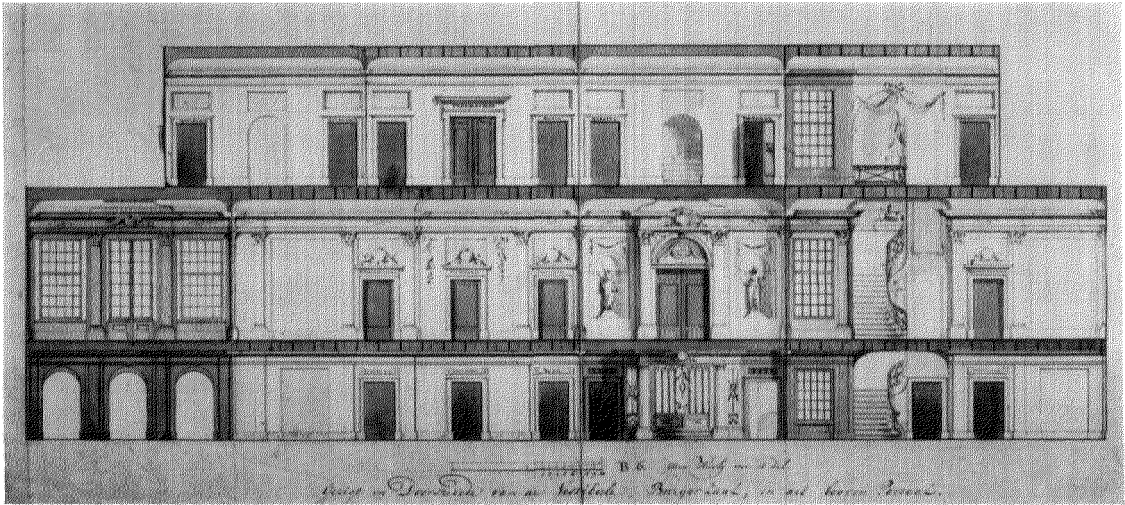
Fig. 4. Plattegrond tweede verdieping naar Husly.

komt men in de burgerzaal. Deze is met zeer veel zorg ontworpen en het blijkt ook hier, dat Husly zijn opleiding als stukadoor en decorateur niet tevergeefs gehad heeft. De vloer is ingelegd met bloemgezaagd marmer in een verlopend patroon (afb. 10 en 11). Op de burgerzaal komen uit, ten eerste de reeds genoemde schepenenkamer met het toepasselijke opschrift „audi et alteram partem”. Verder de burgemeesterskamer, de secretarie en de practisijskamer. Op de tweede verdieping bevinden zich de vroedschap-, wees-, kerspel-, bode- en pijnkamer.

Dit alles is duidelijk te zien op de als afb. 8 gereproduceerde tekening. Husly heeft van deze tekening a.h.w. een maquette willen maken. Het is een uitslag van alle wanden van vestibule, burgerzaal en bovenportaal. Het geheel is in te vouwen (zie de plafondlijn) en dan draait men van het bovenportaal het wandje met de weeskamer naar buiten en ziet zodoende het interieur zonder de vloeren. Ook is het verschil in decoratie tussen de eerste verdieping en de begane grond plus bovenverdieping goed te zien.

Het is vrijwel zeker dat al het stucwerk van de hand van Husly is. Bij de afrekeningen staan posten hiervoor alleen op zijn naam. Het stucwerk is bijzonder fraai, alhoewel door het vele malen witten de scherpe vormen natuurlijk wel

HET STADHUIS VAN WEESP

Afb. 8. Ontwerp voor de interieurs door J. O. Husly.

(Weesp, Gemeente Archief)

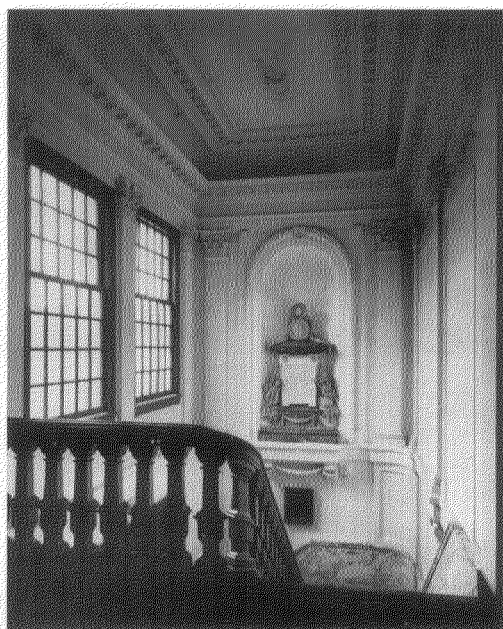
Afb. 9. Burgerzaal.

(Foto Monumentenzorg)

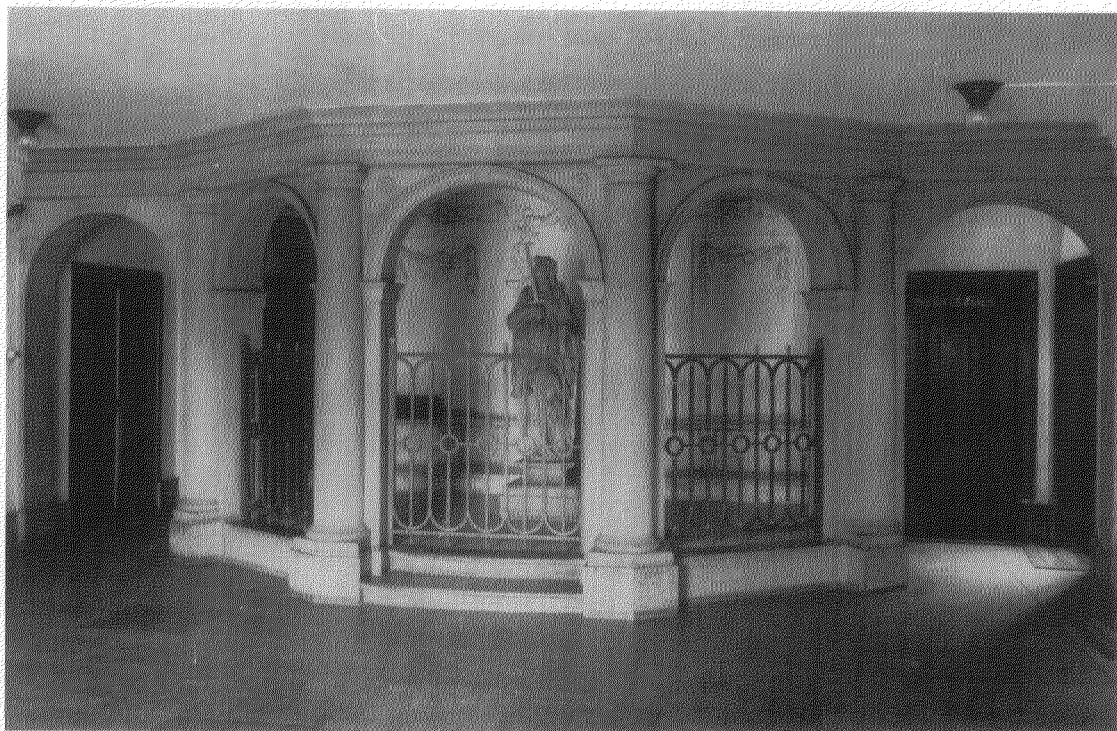
HET STADHUIS VAN WEESP

Afb. 10. Burgerzaal.

Afb. 11. Trappenhuis.

Afb. 12. Vierschaar.

(Foto's Monumentenzorg)

enigszins verloren zijn gegaan. Husly had een voorliefde voor dit vak en hield het dan ook gaarne in eigen hand. Ook de rekeningen voor het gebouw van Felix Meritis op de Keizersgracht te Amsterdam vermelden uitsluitend Husly als stukadoor.

De interieurontwerpen werden gecompleteerd door een serie zeer uitgebreide bestekken, zodat er voldoende zorg van de zijde van de architect aanwezig was. Het interieur bevat verder nog enige aantrekkelijke schilderijen, van de hand van een vroegere burgemeester G. J. Sybilla, uit het midden van de 17de eeuw. Wij zagen reeds eerder dat het sloopbestek van de Sint Jorisdoelen een bepaling bevatte om een raam uit te breken, teneinde een van deze schilderijen over te kunnen brengen.

Afb. 4-7 geven een overzicht van de verschillende gevelplannen en een foto van het uiteindelijke resultaat. Geen van de drie plannen is het helemaal geworden. De bestaande gevel lijkt wat betreft de onderbouw het meeste op afb. 5, echter met dien verstande dat de ramen minder hoog zijn en de hoekpilasters van het balkon niet de breedte van de achterstaande pilasters hebben doch van het basement van deze pilasters. Dit laatste betreuren wij zeer, het getekende balkon is fraaier dan het uitgevoerde. De bovenbouw lijkt het meeste op afb. 6, alleen is de uitgevoerde toren slanker dan de getekende, dit is o.i. een winst. Naast het tympan zijn voetstukken aangebracht voor eventuele beelden, die er echter nimmer gekomen zijn.

Verder willen wij liever niets vertellen of uiteenzetten aangaande in- en exterieur omdat een bezoek ter plaatse vele malen meer verhelderend kan werken en een al te uitgebreid verslag U hiervan wellicht zou kunnen weerhouden.

Tenslotte nog iets over de bestekken en de aanneming van het gehele werk. Voor alle onderdelen schreef Husly een bestek of meerdere in diverse percelen. Alle inschrijvers moesten inwoners van Weesp zijn en ieder twee borgen stellen. Het was geoorloofd op afzonderlijke percelen in te schrijven. Een opleveringstermijn wordt voor verschillende stadia uitvoerig omschreven, doch een boetebepaling ontbreekt. Een fraaie zin uit het bestek luidt ongeveer als volgt: Indien het werk of een onderdeel daarvan niet

duidelijk omschreven is, heeft de aanbesteedster het recht dit op haar manier uit te leggen, waarbij de aannemer zich onvoorwaardelijk moet neerleggen. Wij zagen reeds dat voor de financiering een bedrag werd opgevraagd van f 40000.— middels een lijfrente tontine. Later werden nog obligaties verzilverd tot een bedrag van f 20000.—. Het valt moeilijk te zeggen of dit toereikend was. Wij geloven het echter wel.

Ter illustratie volgen enige bedragen van aanneming: Al de metselwerken tezamen f 13876.—, het houtwerk f 6300.—, schoorstenen en cachotten f 2878.—, loodgieterswerk f 5555.—. Dit laatste werd aangenomen door de schepen Pieter de Haan.

Het natuursteenwerk bij elkaar werd natuurlijk wel een heel bedrag. De aanbesteding van dit werk, in wel twintig percelen, geeft een interessant beeld. Wij zagen reeds dat het stellen van twee borgen verplicht was. Welnu het gehele werk werd vrijwel geheel uitgevoerd door vier steenhouwers en wel: Jan Huybers, A. Frauen, L. Viervant en Joh. Diderik Beuken. De heren schreven beurtelings met tweeën in, waarbij dan de andere twee borg stonden.

Hetzelfde geschiedde met het timmer- en metselwerk, uitgevoerd door de fam. Paddenburg, waarbij de een voor de ander borg stond. Het honorarium van Husly doorkruist enigszins zijn declaraties voor het stukadoorswerk. Wel vinden wij, dat bij een besluit van Burgemeesteren en Vroedschap hem een honorarium werd toegedacht van 500 goudgulden. De laatste afrekening met Husly had plaats in 1781 dus vijf en een half jaar na het gereedkomen van het stadhuis ten bedrage van f 1400.—. Deze uitgave werd als volgt geboekt:

„Aan Jacob Otto Huslii tot slot van rekening als architect en Mr stukatooren, Rijs en Teerkosten van 't nieuwe stadhuis volgens generale Quitantie'.

Vermelden wij tenslotte nog dat het stadhuis ook zeer gemakkelijk uit eigen middelen, d.w.z. zonder tontine, gebouwd had kunnen worden aangezien de „generale staet van de Theaurie der stad Weesp" in 1771 sloot met een vrij bezit aan obligaties van f 133669.10 en aan kasgeld f 2872.11, een totaal vrij kapitaal dus van f 136542.1.

SUMMARY

THE TOWN HALL OF WEESP

BY A. STORK

In the period between 1772 and 1776 a new Town Hall was built at Weesp on the site of the St. George's „Doelen" (house of a band of the civil guards), which had previously served as Town Hall. The first man to be engaged by the corporation was Abraham van der Hart who drew up a report concerning the existing building and suggested plans for a new structure. After another plan had been submitted, presumably by the architect L. Druk, Jacob Otten Husly was commissioned to design the new building.

At that time Weesp was a very prosperous place because of its gin-distilleries and breweries. In 1771 the annual accounts of the town were closed with a free capital of about 43000 guilders, a fact which sufficiently warranted the construction of a Town Hall of some grandeur.

The various plans made by Husly show considerable consistency of design, although the

actual building is a slight departure from the last design on more than one point.

Once undertaken, the construction proceeded very smoothly. A number of authentic specifications have been preserved. For the masonry, for example, Husly drew up specifications of about 20 articles.

Part of the masonry was executed by Leendert Viervant.

The hall and well staircase are the best features of the interior, which shows a remarkably high standard of workmanship. The Husly family invariably aimed at designs that provided ample scope for decorative details. The stucco work was executed most skilfully by Husly himself. The statue of Justice in the court-room of the tribunal was taken from the façade of the St. George's Doelen. We do not know what the total building expenses were. They must have amounted to approximately 60000 guilders, because that was the sum set aside for the purpose.

BOEKBESPREKING

Herma M. van den Berg, Westfriesland, Tessel en Wieringen, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, VIII, 2, 's-Gravenhage 1955.

De Nederlandse monumentenbeschrijving vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, begonnen in 1912 en voortgezet in 1926 met termijnen van gemiddeld 2 à 3 jaar, vordert gestadig. Dat het een langdurige onderneming zou zijn, voorzag men indertijd, zodat tevens begonnen werd met de *Voorlopige lijst*, een serie van 11 delen, verschenen tussen 1908-1933, welke vooral aanvankelijk goeddeels werd samengesteld door plaatselijke oudheidkenners en leden van de Rijkscommissie, die deze arbeid in hun „vrije tijd" deden. Geleidelijk is deze arbeid echter door ambtenaren van de Rijksdienst overgenomen. Naast deze *Voorlopige Lijst*, welke ondanks tekortkomingen de basis moet vormen voor de huidige „bescherming" van de monumenten, hebben wij het *Kunstreisboek voor Nederland*, dat de geïnteresseerde toerist inmiddels

voor het gehele land met zijn tussen 1940 en 1953 verschenen 4 handige deeltjes (waarvan deel 2 onlangs herdrukt werd) een praktisch surrogaat biedt. Ook buiten onze grenzen beseft men de bezwaren van het langzame tempo en zo begon de Beierse monumentenzorg met een serie *Bayerische Kunstdenkmale* met als eerste deeltje van deze „Kurzinventare" *Die Stadt Augsburg* door Tilman Breuer (München 1958), een keurig verzorgd boekje waar we hier terloops melding van maken.

Het tempo van verschijnen van onze Geïllustreerde Beschrijving is afhankelijk van het aantal beschikbare beschrijvende ambtenaren of andere deskundigen. Ook spreekt mee de tijd, welke nodig is zich in te werken of het archiefonderzoek te doen (hoewel dit laatste in beginsel niet tot de taak van de monumentenbeschrijving behoort, is dit evenals bij de voorbereiding van een restauratie in feite toch onmisbaar), terwijl het ene gebied veel meer tijd vergt voor het beschrijven en het opstellen van de samenvattende inleidingen dan een andere.

Tenslotte moet ook gedacht worden aan werkzaamheden van de tekenaars en fotografen, het controlerende werk en niet te vergeten de voor de publicaties beschikbare financiën, want dat bij een dergelijke welverzorgde publicatie met een betrekkelijk kleine oplaat en een in het huidige bestel toch nog lage prijs geld bij moet, spreekt vanzelf.

Wij willen nog enkele andere „algemene”, niet speciaal met dit deel verband houdende opmerkingen maken. In het programma, dat zich bepaalt tot een inventaris of „tegenwoordige staat” steekt voor hem die zich voor de geschiedenis van een bepaalde streek of plaats interesseert, onvermijdelijk een reden tot teleurstelling. Daarom is het destemee toe te juichen, dat met de illustraties tevens aandacht aan de vorige status of ontwikkeling wordt besteed. Wat betekent overigens in dit tijdperk van onrustbarende snelle veranderingen ten aanzien van onze monumenten een dergelijke „état présent”, vooral wanneer men bedenkt, dat deze publicaties tientallen van jaren dienst zullen moeten doen. Over twintig jaar zullen misschien, evenveel thans beschreven monumenten verdwenen zijn, als gedurende de laatste honderd jaar verloren gingen. En zo rijst ook de vraag of het overweging verdient dan toch maar pro memorie in dit kader van de inventaris, een zeer summier lijst op te nemen van verdwenen monumenten. Het zou weliswaar volmaakt in strijd zijn met de principes van de inventaris, maar de waarde van deze serie zou ongetwijfeld winnen. Wij denken geenszins aan een volledige lijst van verdwenen monumenten, welke door overlevering bekend zijn en zelfs niet van die monumenten welke wij door afbeelding kennen, maar slechts van die welke hetzij door hun eenmaligheid, hetzij door hun illustratie van ook aan andere monumenten waargenomen plaatselijke eigenaardigheden van aanmerkelijk belang zijn. Gelukkig wordt reeds niet al te zeer meer aan de strakke richtlijnen vastgehouden en zo worden naar elders overgebrachte zaken, in tegenstelling tot vroeger, bij het betrokken monument wel degelijk vermeld. Ook de vergelijkende kunsthistorische beschouwingen zouden niet worden gegeven. Niettemin mag, gelukkig verschijnsel, hier en daar van die regel worden afgeweken, gelijk in dit deel op blz. 51 bij het snijwerk van het bekende Enkhuizer koorhek.

Veel behoeft niet gezegd te worden over dit weer zeer verzorgde deel met uitstekende foto's, waarvan die betreffende de kunstnijverheid achterin zijn samengevat: koper, zilver (voor een

deel reeds behandeld uit de publicaties van Frderiks) en één (!) kazuifel afkomstig (!) uit Hoorn; de rest der textilia is blijkbaar zo verrestoreerd, dat reproductie geen zin heeft. Als een aangename verbetering constateerden wij de gladde snede in tegenstelling tot de vroegere delen, waarbij een kwasi artistieke manier van binden het snelle raadplegen bemoeilijkt.

Een deel van de inleiding valt op door een uitvoerige beschouwing op geologisch en archeologisch terrein van de hand van G. D. van der Heide, wellicht gevolg van de grotere belangstelling, welke aan de dag trad bij de drooglegging van de Zuiderzee. Deze archeologische belangstelling heeft inmiddels haar neerslag gevonden in een speciale afdeling van het Westfries Museum te Hoorn. Voor het overige geeft de inleiding een weldoorwrocht overzicht van de eigenlijke geschiedenis van de voor dit gebied karakteristieke verschijnselen der monumenten. De drie steden, Enkhuizen, Hoorn en Medemblik, welke ook ieder een historische inleiding hebben, beslaan respectievelijk 77, 68 en 24 bladzijden, samen rond 200 op totaal 270. Naast goede reproducties van oude kaarten treft men hedendaagse plattegronden aan met blauwe opdruk ter demonstratie van de ontwikkeling van de stad en tevens ter lokalisering van de monumenten. Bij deze blauwe opdrukken, welke wij niet zo overzichtelijk vinden als wellicht gehoopt werd, missen we bij de „legenda” een nadere verklaring. De luchtfoto's van Enkhuizen, Hoorn, Den Burg en de schans van Oude Schild zijn bijzonder nuttig. Dorpskerken en boerderijen, waaronder die van Tessel en het voormalige eiland Wieringen, bepalen het karakter van de rest van dit deel.

Aangezien de tekst door plaatselijke en ook op bepaalde onderwerpen gespecialiseerde deskundigen is doorgelezen, achten wij ons ontslagen van een nauwkeurige controle van de gehele beschrijving. Slechts enkele opmerkingen veroorloven wij ons. P. C. Bloys van Treslong Prins en J. Belonje hebben het de monumentenbeschrijving wel heel gemakkelijk gemaakt met hun *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken* enz. Misschien wel al te makkelijk, want de wapenbeschrijvingen bij andere dan kerkelijke monumenten zijn, evenals ook in andere delen van de monumentenbeschrijving er weer wat stiefmoederlijk afgekomen. Wat te zeggen van een vermelding op een vrouwenportret, blz. 72: Het wapen is gedeeld en wordt in de rechterhelft gevormd door het wapen (de) Coninck (noot: volgens mededeling

van het Centraal Bureau voor Genealogie), de linker helft draagt drie morenkoppen"? Welke familie Coninck en welke zijn de kleuren? Voor een nadere indentificatie van de voorgestelde zijn nadere gegevens onmisbaar. Op blz. 133 wordt „het wapen der familie de Groot" vermeld. De *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden*, deel 3, blz. 307, laten ons echter ook in de steek.

Bij de inleiding tot de stad Hoorn wordt melding gemaakt van de pogingen van de Vaderlandse Maatschappij om aan het einde van de 18de eeuw de industrie te doen opleven. Dat daarbij een behangselfabriek werd opgezet, waarvan het modellenmateriaal in het Westfries Museum te Hoorn wordt bewaard, wordt daar niet vermeld; wel wordt even verder (blz. 160) melding gemaakt van deze „Hoornsche Maatschappij" aan de hand van Van Eynden en Van der Willigen. Dat het plein te Hoorn, op het knooppunt van twee oude dijkwegen, zijn naam aan een steen in het plaveisel (al dan niet bestemd voor rechtshandelingen, gelijk wij dit ook te Arnhem, Nijmegen, Keulen en Leiden kennen) te danken heeft, had wellicht vermelding verdiend. „Twee schilderijen, copieën omstreeks 1700, naar prenten van (beter: naar) Rubens" (blz. 15) laat ons in het onzekere omtrent de voorstelling.

Een opmerking nog. De *Beschrijving van Waterland e.o.* begon (afgezien van één maal in de Bommelerwaard) voor het eerst met de vermelding van windvanen. Hier misten wij dit dik-

wijls zo markante en geestige onderdeel weer geheel.

Dat een beschrijving als deze onmogelijk zonder steun en contrôle van specialisten tot stand kan komen, spreekt vanzelf en doet niets af aan de grote verdienste van de samenstelster van dit deel, die kennelijk met veel toewijding te werk ging. Maar niet alleen zij, ook wij moeten voldoening gevoelen, wanneer er weer een deel gereed komt. De archeologie, de vestingbouwkunde, schilderkunst, kunstnijverheid en molens kan de kunsthistoricus, die zich op de bouwkunst heeft toegelegd, tegenwoordig onmogelijk meer geheel beheersen en het is dan ook verheugend, dat nog steeds weer zovelen hun medewerking willen verlenen. Opmerkelijk is de bijdrage van de vestingbouwkundige, Kol. W. H. Schukking, die naast zijn medewerking voor de beschrijving van de versterkingen van Medemblik en de verdedigingswerken van Enkhuizen en Hoorn, een uitvoerige, meer de aard van een „opstel" hebbende beschrijving van de schans van Tessel gaf. Voor het zilver kon voor een belangrijk deel worden teruggegrepen op de publicaties van J. W. Frederiks, terwijl B. J. A. Renckens, bijzonder geïnteresseerd voor dit gebied t.a.v. de schilderkunst, eveneens zijn medewerking verleende. Indien de tekenen niet bedriegen, bestaat een goede kans, dat binnen afzienbare tijd Noordholland benoorden het IJ geheel beschreven zal zijn, hetgeen een moedgevend vooruitzicht genoemd mag worden.

E. PELINCK

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager,

Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Mr. A. P. van Schilfgaarde,

Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 September 1959

Zesde Serie / Jaargang 12 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Hoofdredacteur

*J. J. F. W. van Agt, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;*

Redactie-secretaris

*N. E. H. J. J. Zon, Rijswijkseweg 141, Den Haag,
telefoon 070-986739 (in bureautijden 070-180957);*

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

*Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck; Secretaris N. E. H. J. J. Zon;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;*

*afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;*

*afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.*

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

J. HOLLESTELLE

Haardstenen

Kolom 257

DR. R. VAN LUTTERVELT

Een Indische Ceremoniestaf uit 1604

Kolom 279

HAARDSTENEN

DOOR

J. HOLLESTELLE

Bijna ieder Nederlands museum bewaart in de afdeling Bouwfragmenten behalve wat oude bakstenen, holle en platte dakpannen en allerlei vloer- en muurtegels ook een aantal „haardstenen”. Dit zijn een bijzonder soort bakstenen, welke op één der platte zijden met een reliëf zijn versierd. Zij worden ook wel aangeduid als „haardtegels” of „schoorsteenstenen”¹. Doordat deze stenen een plaats innemen tussen gewone bakstenen enerzijds en de op verschillende wijze versierde tegels anderzijds, wordt er vaak weinig aandacht aan geschonken. In geschriften over bakstenen komen ze doorgaans helemaal niet voor, omdat ze niet op één lijn gesteld kunnen worden met massaproducten als metselstenen of dakpannen; bij de behandeling van tegels worden ze meestal slechts terloops vermeld in de inleiding, omdat ze ook met tegels niet goed kunnen worden vergeleken. Toch zijn deze haardstenen wel een nadere beschouwing waard.

Vooraf in de 19de eeuw is er nogal eens over geschreven; het uitvoerigst zijn de verhandelingen van C. Leemans, die destijds directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden was, en van S. Muller, de bekende archivaris van Utrecht. Beide artikelen gaan uit van een verzameling van stenen; Leemans beschrijft de collectie in Leiden, welke sedertdien naar het Rijksmuseum in Amsterdam is overgebracht, waar ze in een depot is opgeborgen²; Muller behandelt

¹ In België noemt men ze „briques de foyer”; in de Nederlandse catalogus van het Vleeshuismuseum in Antwerpen geeft men van dit woord geen regelrechte vertaling en omschrijft de objecten als „bakstenen met stempelindruk”, *Stad Antwerpen, Catalogus Oudheidkundige Musea, Vleeshuis, IV, Glas en ceramiek*, blz. 65-71; 74.

² C. Leemans, „Bijdragen tot de geschiedenis der bouw- en beeldhouwkunst in Nederland”, 1 en 3, „Bakstenen met verheven beeldhouwwerk”, *Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudheidk.*, 4 (1844), blz. 1-28; 282-293. Th. H. Lunsingh Scheurleer vermeldt de overbrenging naar het Rijksmuseum in zijn artikel „Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S., 9 (1956), kol. 289.

de stenen van het Centraal Museum in Utrecht, welke tot 1956 in overzichtelijke opstelling voor de liefhebbers te bezichtigen waren³. Beide schrijvers hebben reeds verschillende vormen en soorten onderscheiden en voor het nu volgende kon van hun geschriften nog een dankbaar gebruik gemaakt worden.

Leemans en ook andere schrijvers uit zijn tijd spraken van „bakstenen met verheven beeldhouwwerk”, maar deze weidse benaming is slechts een puristische vertaling van „bakstenen met reliëfversiering” en met werkelijk beeldhouwwerk hebben zij eigenlijk niets te maken. De versiering is namelijk niet aangebracht door een oorspronkelijk effen baksteen te bewerken, hetgeen een zeer moeizame en ondankbare arbeid zou zijn geweest, maar evenmin door pas gevormde, nog ongebakken stenen uit de vrije hand te modelleren. Het reliëf kwam tot stand door middel van een stempel, welke in de vochtige klei van de pas gevormde steen werd gedrukt.

Algemeen wordt aangenomen, dat de oudste haardstenen uit het laatste kwart van de 15de eeuw stammen, maar zij zullen voorgangers hebben gehad in de vorm van onversierde bakstenen voor schoorsteengebruik. Toen de huizen in het algemeen nog van hout werden gebouwd gold in de meeste steden al het voorschrift dat de wand, waartegen een haardvuur brandde, van steen moest worden gemaakt of daarmede moest worden bekleed; ook de schoorsteen moest van steen worden gemetseld. Het ligt voor de hand, dat men voor dit doel liefst steen gebruikte, die grote weerstand bood aan vuur en al doende zullen steenbakker en metselaar gemerkt hebben, welke baksteen daarvoor het meest geschikt was. Dat hing namelijk af van de gebruikte klei en van de manier van bakken. Vooral in Vlaanderen is men er spoedig in geslaagd een steen te bakken, die aan de gestelde eisen voldeed, en deze

³ S. Muller Fz., *Catalogus van het historisch museum der stad, Centraal Museum Utrecht*, Utrecht 1904, blz. 172. Wegens reorganisatie zijn ze in 1956 tijdelijk opgeborgen; alleen in de Gotische schouw is er nu een aantal te zien.

kreeg tot buiten de grenzen van dit gebied vervaardigd en werd ook wel uitgevoerd. Toen men elders de werkwijze had overgenomen, bleef men deze baksteensoort nog altijd „vlaamse steen” noemen. Wanneer wij dus lezen, dat omstreeks 1400 in Engeland Vlaamse stenen werden gebruikt in schoorsteenwanden⁴, behoeven wij niet dadelijk te veronderstellen, dat deze steen uit Vlaanderen kwam, al is dat zeer goed mogelijk; het kan evengoed zijn dat in Engeland vervaardigde, maar in ieder geval vuurvaste baksteen is bedoeld. Evenzo komen in Hollandse bouwrekeningen wel „vlaamse stenen” voor, altijd bestemd voor schouwen of schoorstenen en al dan niet in Holland zelf gemaakt.

De laat-middeleeuwse schouw werd dus bekleed met zo goed mogelijk daartoe uitgezochte, of speciaal daarvoor vervaardigde, onversierde bakstenen; ook in de 16de eeuw stelde men zich in eenvoudige huizen nog gaarne daarmee tevreden. Op enkele schilderijen van Pieter Aertsen (1508-1575), zoals „de koekenbakster” in het Museum Boymans en „de eierdans” in het Rijksmuseum, is duidelijk een schouw te zien, waarvan de achterwand bestaat uit gewone bakstenen. Maar bij het stijgen van de welvaart nam de behoefte aan versiering toe: op de vloer maakten eenvoudige rode plavuizen plaats voor geglazuurde tegels in verschillende kleuren of voor tegels met gekleurde figuren en achter het haardvuur wilde men ook wat meer afwisseling. Of men aanvankelijk getracht heeft hiertoe halfdroge, nog ongebakken stenen met een mes te bewerken om een versiering tot stand te brengen, is de vraag. Inderdaad zijn er hier en daar wel bakstenen gevonden, die een eenvoudig figuurtje in kerfsnee vertonen⁵; misschien is deze techniek wel vrij algemeen geweest, maar veel is er niet van bewaard gebleven. De werkwijze was natuurlijk nogal omslachtig en spoedig zal men de doeltreffender methode gevonden hebben door een voorstelling in hout te snijden en deze te stempelen op de net uit de vorm plat neergeslagen stenen. Dat had bovendien het voordeel, dat van de steenbakker zelf geen bijzondere kunstvaardigheid

werd geëist, want hij kon de stempel laten maken door een in dit werk bedreven kistenmaker of schrijnwerker.

Dat de versiering aangebracht werd op de platte kant van de stenen, die daartoe trouwens ook de meeste ruimte bood, had tot gevolg, dat men de stenen op de kant tegen de schoorsteenwand moest aanbrengen; daardoor zag men zich genoodzaakt de dikte groter te maken dan bij gewone metselstenen om toch de nodige veiligheid te bereiken. Daarentegen maakte men de lengte wat geringer dan voor bouwstenen gebruikelijk was. Zo zijn de oudste haardstenen 13-15 cm lang, 9-10 cm hoog en 7-10 cm dik. Gewone bakstenen uit die tijd zijn meer dan 20 cm lang en doorgaans niet dikker dan 6 cm. Opmerkelijk is, dat bij de oudste haardstenen, welke uit het laatste kwart van de 15de eeuw stammen en uit het eerste kwart van de 16de eeuw, de stempel vrij wat kleiner werd genomen dan de steen, zodat de figuren zich in een lijst gevat vertonen. De voorstellingen zijn tamelijk grof gesneden en weinig gedetailleerd van tekening. De meest gebruikte motieven waren heraldische figuren: de Bourgondische vuurslag, de Franse lelie, de leeuw en de rijksadelaar; verder veel mannen- en vrouwenkoppen, al of niet in medaillon; hetzij twee koppen naar elkaar toegewend op één steen, hetzij één kop in het midden.

Omstreeks 1500 werden ook reeds eenvoudige taferelen uit de Bijbelse geschiedenis of uit heiligenlevens als onderwerp gekozen, waarbij kleine series verschillende stempels werden gebruikt om een heel verhaal uit te beelden. Het is duidelijk, dat de stempelsnijder daartoe zijn voorbeelden zocht in platenboeken of losse prenten; misschien werkte hij ook wel eens naar het voorbeeld van een meubelstuk of een aarden kruik, welke echter op hun beurt aan de hand van algemeen bekende prenten werden versierd. Gaandeweg werd de uitbeelding artistieker en precieser en het beeldvlak werd zo groot mogelijk genomen. Ook de aard van de grondstof toont een fijner samenstelling, omdat anders een fijne tekening niet tot haar recht kon komen. In verband met het feit, dat de huizen meer en meer met geheel stenen muren werden gebouwd, kon de dikte van de haardstenen verminderd worden, omdat ze toch tegen een stenen wand gemetseld werden. Zodoende onderscheidde Muller als tweede, jongere groep de stenen van 13.5-15 cm lang, 9.5-11 cm hoog en slechts 5-8 cm dik, van een fijner materiaal en met een gedetailleerde tek-

⁴ L. F. Salzman, *Building in England down to 1540*, Oxford 1952, blz. 98.

⁵ In de Friese kloosters heeft men wel op deze manier gewerkt, getuige enkele stukken in het Fries Museum te Leeuwarden; het is echter niet waarschijnlijk, dat deze speciaal voor gebruik in een schouw waren bestemd. In het museum te Kampen bevinden zich ook enkele met snijwerk versierde bakstenen.

ning in een smal randje. In het algemeen horen ze thuis in het midden van de 16de eeuw.

Toch is deze indeling mijns inziens wat te kunstmatig. Inderdaad is er vooruitgang in materiaal en artistieke vormgeving te zien en meestal zijn de stenen met de primitiefste versiering ook de dikste, maar niet altijd is de relatie tussen afmeting en afwerking precies in een schema te passen. Er zullen van plaats tot plaats kleine verschillen in materiaal en werkwijze geweest zijn en ook zullen stempelsnijders en steenbakkers hun persoonlijke eigenaardigheden hebben gehad. Bij een onderzoek in België is mij gebleken, dat in Luik gewerkt werd met een grove, lichtrood tot geel bakkende grondstof en dat daar tot in de 18de eeuw voorliefde bestond voor dikke stenen met een breed ingelijst patroon. In Antwerpen daarentegen gebruikte men al voor het midden van de 16de eeuw fijne, roodbakkende klei en de taferelen maakte men groot in een smalle lijst. Mullers indeling van oude, dikke stenen met brede lijst tegenover jongere van geringe dikte met smalle lijst klopt dus wel voor Antwerpen, maar niet voor Luik. Ook in de keus van de afgebeelde voorstellingen is verschil op te merken: in Antwerpen maakte men graag fijn uitgewerkte medaillons en uitvoerige bijbeltaferelen, maar in Luik hield men vast aan heraldische motieven, fabeldieren en dergelijke in eenvoudige tekening.

Geheel afzonderlijk kunnen de stenen worden beschouwd, welke Muller in een derde groep samenbracht, namelijk die haardstenen, waarop de tekening over het gehele oppervlak doorloopt, zonder enige rand. De stempel had dus dezelfde grootte als de steen, terwijl aan vele stenen duidelijk te zien is, dat ze langs de kanten zijn bijgesneden, opdat toch geen richeltje het patroon aan de rand zou onderbreken. Want het aardige is, dat deze stenen aangepast een doorlopend patroon te zien geven, op de manier als dat ook bij tegels het geval is. De versiering is dusdanig ontworpen, dat eenzelfde motief tweemaal op de steen voorkomt, of zo, dat de versiering langs de rand zich herhaalt, opdat zelfs bij verspringend metselverband, — waarbij de staande voegen niet in elkaars verlengde komen —, het patroon niet wordt verstoord. Zo zijn er stenen met twee ovalen of twee medaillons naast elkaar, terwijl op den duur een ornament van twee staande ruiten met hoekvullingen van bloemen of rozetten zeer algemeen werd. In de ovalen of ruiten konden willekeurige figuren worden geplaatst; behalve de reeds genoemde

profielkoppen vooral klimmende leeuwen, adelaars, ruiters, herten, bloemvazen enzovoorts (afb. 14 en 18). Dit soort stenen is doorgaans even groot als die met de smalle lijst, maar bijna altijd slechts 4-5 cm dik. Ze zijn over het algemeen stellig jonger dan die met ingelijste patronen, als wij de typisch Luikse exemplaren even buiten beschouwing laten. Daar er vele bij zijn, welke in het ornament een jaartal dragen, kunnen ze met zekerheid gedateerd worden in de tweede helft van de 16de en het eerste kwart van de 17de eeuw. Het oudste mij bekende jaartal is 1561 en het laatste 1641. De grondstof van deze groep is fijn en de kleur warm rood.

Als vierde soort kunnen we onderscheiden de haardstenen met glazuur; ze zijn meestal in alle afmetingen iets kleiner dan de tweede en derde groep en vertonen bijna uitsluitend een doorlopend patroon zonder rand. Vóór 1600 waren ze nog zeldzaam; later zijn ze zowel in Holland als in Luik en Limburg gemaakt, zoals in kol. 272 nader wordt besproken (afb. 17).

Tenslotte is er dan een vijfde groep, die van de grote haardstenen: de sluitstukken of (af)dekstenen. Deze hebben een lengte van tweemaal die van een gewone haardsteen, dus 28-30 cm; ze zijn onderaan gewoon rechthoekig maar aan de bovenkant halfcirkelvormig of met een stompe driehoek, een frontonvorm dus. De totale hoogte in het midden kan tot 20 cm reiken en de dikte is 4-6 cm. Er zijn er nog grotere van 38 cm breed en 26 tot 27 cm hoog. Met hun grote oppervlakte bieden ze een mooie ruimte voor decoratie en er zijn ware pronkstukken bij. Het meest komen er wapentaferelen op voor, in het bijzonder van Karel V, Philips II en prins Maurits. Een enkele bijbelse voorstelling is er bewaard, zoals een Salomo's oordeel van 1533⁶; verder wat wapenstukken van edelen of voorname burgers. Het is waarschijnlijk, dat behalve de wapenstenen der regerende vorsten, welke in grote aantallen werden gemaakt en waarvan er daarom nog verscheidene over zijn, deze grote dekstenen alleen op bestelling werden gemaakt als een zeer persoonlijke versiering van de schouw⁷.

⁶ Leemans dateerde abusievelijk 1438.

⁷ Het is mogelijk dat enkele stenen niet in een schouw geplaatst werden, maar als epitaaf moesten dienen, wat een verklaring zou geven van het feit, dat het Centraal Museum in Utrecht er enige bezit, die uit de Buurkerk afkomstig zijn. Dat is dan een uitzondering, want meestal vertonen de stenen wel sporen van gebruik achter het haardvuur in de vorm van zwartblakering of roetaanzetting.

Men had namelijk maar één exemplaar nodig, dat boven een aantal gewone haardstenen als een bekroning daarvan in het midden van de schouwwand werd geplaatst.

Er is echter maar weinig over bekend, in welke opstelling men de haardstenen over het algemeen in de schouw metselde. Er kwam mij nog geen enkele schilderij of prent uit de 16de eeuw onder ogen met een afbeelding hiervan. En ofschoon er in de 19de eeuw meermaals nog haardstenen in oude huizen werden aangetroffen, is mij ook geen foto bekend, die kan aantonen, hoe de inmiddels afgebroken schoorsteenwand er toen uitzag. Gelukkig is er in België althans één schouw bewaard, waarin de haardstenen nog in de oorspronkelijke opstelling aanwezig zijn. Deze bevindt zich in de Raadkamer van het Brouwershuis in Antwerpen en dateert uit het midden van de 16de eeuw. Er zijn zestig haardstenen in aangebracht in acht horizontale rijen: de onderste vier rijen tellen afwisselend 9 en 10 stenen in verspringend metselverband; de vier bovenste afwisselend 5 en 6 stuks. Het geheel wordt in het midden bekroond door een halfronde deksteen met een wapen. De kleine ruimtes, welke ter weerszijden naast de rijen van 9 en 5 stenen overbleven, zijn aangevuld met reliëfstenen van halve grootte. Verder zijn nog vier grote, voluutvormige stenen aangebracht als hoekvulling naast de vier bovenste rijen en ter weerskanten van de deksteen, waardoor het geheel een ongeveer driehoekig vlak vormt, waarvan de grootste hoogte in het midden ruim een meter bedraagt. Nu komen haardsteentjes van halve grootte in de 16de eeuw practisch niet voor en ze zullen niet in de handel geweest zijn; ongetwijfeld zijn ze voor dit gebouw op bestelling geleverd, maar met een groot deel van de andere stenen is dat ook het geval, want daarop staat als ornament het wapen van het brouwersgilde, te weten een moutkorf met daaromheen een roerspaan en een schep. Samen met de eveneens zeldzame voluutstenen toont deze schouwbekleding dus een luxe, welke slechts bij uitzondering zal zijn voorgekomen. Alle stenen zijn van de soort met ingelijst patroon, ook de kleintjes en ze zullen stellig in Antwerpen zijn gemaakt.

In ons land is misschien de schouwversiering in de Stichting „Armen de Poth” in Amersfoort nog origineel. Daar zijn 43 haardstenen gebruikt, gerangschikt in vier rijen van zeven recht boven elkaar met vervolgens daarop drie rijen van zes, vijf en vier stuks in verspringend metselverband; een halfrond dekstuk bekroont het geheel. Helaas

is van vele stenen en van het dekstuk het reliëf geheel afgebladderd en een datering is nergens meer te vinden. Maar ook dit gebouw stamt uit het midden van de 16de eeuw en de stenen zijn zeker uit die tijd. De minder geschonden exemplaren vertonen alle het type met de smalle lijst; enkele Sint Jorisvoorstellungen zijn nog herkenbaar en ook twee mannen op stokpaardjes in Renaissanceversiering.

De rangschikking van de stenen tot een driehoekig vlak was dus gebruikelijk en is ook natuurlijk, omdat het vuur in het midden hoger reikt dan op zij. Kennelijk waren de haardstenen te kostbaar om er de hele achterwand van de schouw mee te bekleden; hogerop en opzij volstond men met gewone baksteen, al dan niet gepleisterd. In de meeste musea heeft men dan ook een driehoekige opstelling gekozen, wanneer men de in de verzameling aanwezige haardstenen in een schouw aanbracht. Toch maakt de vlakverdeling in de Gotische schouw van het Centraal Museum in Utrecht (afb. 1) geen volledig geloofwaardige indruk; de driehoek komt mij te spits voor. Maar de zeer stompe driehoek van slechts 70 cm hoogte in de chirurgijkamer van het Amersfoortse museum Flehite doet ook onwaarschijnlijk aan; het aantal stenen, 25 stuks, is trouwens te gering. Uit de pas besproken voorbeelden weten we, dat een groter aantal gebruikelijk was⁸ en ook een post in de Nijmeegse stadsrekening van 1540 bewijst, dat men in die tijd voor één schouw 50 haardstenen gebruikte⁹.

Vermeldenswaardig is nog, dat in het Antwerpse Brouwershuis alle stenen zwart gemaakt zijn. Hetzelfde is ook het geval met de haardstenen in een viertal schouwen in het Curtiusmuseum in Luik; weliswaar zijn de stenen daar alle in moderne arrangementen gerangschikt, maar met het zwart maken volgde men blijkbaar een oud gebruik. In de musea van Utrecht en Zwolle heeft men dus niet ten onrechte deze traditie ook gevolgd. Het is wel begrijpelijk, dat een

⁸ Dat geldt tenminste voor voorname huizen; in eenvoudige woningen nam men wel met een kleiner aantal genoegen; J. H. van Dale vermeldt er 12 stuks in een huis te Sluis in zijn artikel „Vuurhaardstenen”, *Navorscher* 20 (1870), blz. 319; C. R. Hermans 21 in Den Bosch in zijn „Verslag betreffende de bibliotheek en andere verzamelingen”, *Handelingen v.b. Prov. Genootsch. v. Kunsten en Wetensch. in Noord-Brabant*, 3 (1843), blz. 49 e.v.; 5 (1845), blz. 31.

⁹ H. D. J. van Schevichaven e.a., *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*. Nijmegen 1910-1918, deel 7, blz. 154, 158.

HAARDSTENEN

Afb. 1. Gotische schouw.

(Utrecht, Centraal-Museum)

Afb. 2. Gedeelte van een schoorsteenwand. (Londen, Victoria and Albert Museum; Crown copyright)

nette huisvrouw de door het vuur geblakerde stenen 's zomers een extra likje zwartsel gaf; ja, ze werden dan wel met potlood glimmend gewreven of geverfd. Dat daardoor het reliëf enigszins aan duidelijkheid verloor kon geen bezwaar zijn, want de vernielende werking van het vuur was nog groter.

Maar waar werden deze decoratieve stenen gebakken? Aanvankelijk stellig alleen in de zuidelijke Nederlanden. Daar zijn de grootste aantallen bewaard gebleven en ze zijn er vermoedelijk op vele plaatsen gemaakt. Het is echter licht te begrijpen dat een gewone steenbakker, die wel graag af en toe een partijtje onversierde, harde bakstenen leverde voor schoorsteengebruik, niet veel voelde voor de vervaardiging van dit speciale sierproduct. Er was een apart kleimengsel voor nodig en hoe kon hij in een gewone steenoven, waarin vijftigduizend stenen tegelijk gaar gestookt werden, bijzondere aandacht geven aan deze reliëfstenen? Zo zal de vervaardiging in handen zijn gekomen van de gespecialiseerde tegel- en pottenbakkers; zij hadden meer ervaring met allerlei kleisoorten en zij beschikten over een oven, waarin ook de haardstenen een goed plaatsje konden krijgen. Pholien en De Borchgrave d'Altena betogen, dat vooral Doornik, Luik en Antwerpen als centra van aardewerkfabricage de haardstenen hebben geleverd¹⁰. Over Doornik is mij niets naders bekend, maar Luik en Antwerpen zijn belist grote middelpunten van de productie geweest. En dat er van daar veel uitgevoerd werd is zeker. In Brugge gevonden stenen met het Luikse wapen kunnen bewijzen, dat er Luikse stenen naar Vlaanderen gingen, maar natuurlijk vinden we daar in hoofdzaak Antwerpse soorten. Van vervaardiging in Gent en Brugge zijn geen bewijzen bekend, maar de mogelijkheid behoeft niet uitgesloten te worden¹¹.

Een schouw in het Victoria and Albert Museum in Londen, die bekleed is met haardstenen van het Antwerpse type met een wapenstuk van Karel V uit 1552 als bekroning (afb. 2), toont aan dat zelfs uitvoer over zee plaats had. Helaas vertoont ook deze schouw niet de oorspronkelijke opzet en er zijn zo veel stenen toegevoegd, dat

¹⁰ F. Pholien, *La céramique au pays de Liège*, Luik 1906, blz. 25. J. de Borchgrave d'Altena, *Décors anciens d'intérieurs mosans*, Luik (1930 e.v.), deel 3, blz. 105-109.

¹¹ Het Gruuthuismuseum in Brugge bevat een rijke verzameling van alle typen uit de diverse perioden.

er een vlak van 3.30×2.85 m mee gevuld is, wat vroeger nooit zal zijn gebeurd. Het feit dat al deze stenen, in totaal 168 stuks, in Engeland bewaard bleven, bewijst wel dat de import oudtijds belangrijk was. Volgens de conservator, dr. Lane, zijn er ook enkele 19de eeuwse imitaties bij, die echter eveneens uit België zullen zijn aangevoerd¹². Waarschijnlijk werden er in de 16de eeuw ook haardstenen uit Antwerpen naar Scandinavië geëxporteerd en ongetwijfeld zijn er talloze stukken naar de Noord-Nederlandse gewesten verscheept; daarom waren de haardstenen in ons land in het zuiden veel algemener dan in het noorden. Volgens Van Wijn kwamen ze op Zuidbeveland zelfs in boerenwoningen voor¹³, daarentegen bleven ze boven het IJ vrij zeldzaam. Over het algemeen golden ze in ons land in de 16de eeuw als een luxe product en van vele exemplaren in de musea staat vast, dat ze uit kastelen en andere belangrijke gebouwen afkomstig zijn¹⁴. Toch zijn er ook bewijzen van herkomst uit gewone woonhuizen, zoals in Utrecht, 's-Hertogenbosch en Nijmegen. In de laatste twee steden was aanvoer langs de Maas voor de hand liggend en het is dus geen wonder dat het merendeel van de in Nijmegen aangetroffen stenen het Luikse type vertoont. Het stedelijk museum bezit zelfs een groot aantal met het Luikse wapen; samen met andere zijn deze thans aangebracht in de schouw van de Trêveszaal in het stadhuis. Het beschikbare aantal was zo groot, dat men de ge-

¹² A. Lane, *A guide to the collection of tiles of the Victoria and Albert Museum*, Londen 1939, blz. 37, afb. 25 a, b, c.

¹³ H. van Wijn, *Huiszittend leven.....*, Amsterdam 1801-1812, deel 1, blz. 517-533 en *Naleezingen* Amsterdam 1807, blz. 614-623.

¹⁴ Enkele van de stenen van het Zeeuwse Genootschap, uitgesteld in het Museum te Middelburg, zijn afkomstig van de Zandenburg bij Veere en van Huize Krayenstein op Schouwen.

De stenen, die tevoorschijn kwamen bij baggerwerkzaamheden voor het graven van het Noordhollands Kanaal, lagen tussen puin van een kasteel bij Alkmaar. Van Hasselt noemt enkele exemplaren uit het bezit van Martinet, die afkomstig waren van een kasteel bij Zevenaar. Reuvens kende er van het kasteel De Park bij Elst. Verder worden nog als plaats van herkomst opgegeven: de abdij Berne bij Heusden, het Hof te Dieren e.a. Vgl. S. de Wind, „Iets over oude bakstenen met verheven beeldhouwwerk”, *Arch. Zeeuwsch Genootsch.*, 1 (1856-1863), blz. 11-20. G. van Hasselt, *Over de Jacobakannetjes*, Amsterdam 1780, blz. 3-5. N. Westendorp en C. I. C. Reuvens, *Antiquiteiten*, Groningen 1822-1823, deel 2, blz. 130-131, 215-217.

hele schouwwand er mee volgezet heeft, ofschoon dat historisch gezien vermoedelijk niet verantwoord is. Bovendien bleven er nog genoeg over om in het museum zelf ten toon te stellen. Het Provinciaal Museum in 's-Hertogenbosch heeft ook verscheidene Luikse stenen in zijn bezit.

In Nijmegen is een eigentijdse mededeling over haardstenen in het archief bewaard gebleven, want in de reeds vermelde stadsrekening van 1540 wordt de aankoop verantwoord van „hyrtsteen” voor de nieuwe Kraanpoort, welke post even verder nog wordt gespecificeerd als: „100 vuerstenen voor 2 herdden”. Helaas staat de herkomst er niet bij; wel de prijs, nl. vier gulden¹⁵.

Andere berichten uit de tijd zelf kwamen mij nog niet onder ogen. Bij de raadpleging van de oude stukken geeft het bovendien moeilijkheden, dat het woord „hertsteen” in Holland en Utrecht meestal gewone, harde baksteen betekent, terwijl met „heertsteen” vaak vloertegels bedoeld worden. Een bericht van aankoop van 1500 „dubbelt hertsteens” om de sacristie van de Buurkerk in Utrecht mee te plaveien in 1440, kan geen betrekking hebben op haardstenen¹⁶. Dan is het Nijmeegse woord „vuersteen” duidelijker. Datzelfde woord staat ook in een ontwerp voor een nieuw wetboek voor de stad Kampen omstreeks 1570¹⁷. Daarin wordt bepaald, dat „die schoersteen sall beneden an een scheidmure well mit iseren plaeten of vuerstenen versien sijn, op dat die mure van de nabuer daer doer niet beschedicht worde.”

Het is mogelijk dat reeds halverwege de 16de eeuw ook in ons land haardstenen werden gebakken. Vooral van Utrecht is het waarschijnlijk, want volgens Scheltema was daar omstreeks 1540 op het Schapenburg een „fabriek” van gebakken stenen met figuren¹⁸. Maar Scheltema overleed zonder er meer over te hebben gepubliceerd en Muller heeft er niets naders over kunnen vinden¹⁸; de grote hoeveelheid in en om Utrecht gevonden haardstenen maakt vervaardiging ter plaatse zeer aannemelijk. Een bericht uit de Utrechtse stadsrekening van 1612 over aankoop

van 108 „heertsteentgens” voor de „heert ofte schoorsteen” in de raadkamer¹⁹, kan echter geen bewijs daarvoor leveren, want het is voor tweeërlei uitleg vatbaar. Na 1600 werden namelijk de gekleurde wandtegeltjes in ons land algemeen en deze heetten in de wandeling meestal „steentjes” of „steentgens”. Wij kunnen daarom niet weten of de schouw in de raadkamer met haardstenen of met deze tegeltjes werd bekleed; Muller gelooft het eerste en anderen volgen zijn mening, maar zeker is het mijns inziens lang niet. Het grote aantal wijst meer op tegeltjes.

In ieder geval zal de uittocht van talloze Zuid-Nederlanders naar het vrije noorden tussen 1560 en 1600, welke hier in allerlei nijverheid opleving en vernieuwing bracht, de kunst van het haardsteenbakken in ons land verdere uitbreiding hebben gegeven. Zowel de pannenbakkers aan de Oude Rijn en de Vecht als de fabrikanten van de juist genoemde tegeltjes zullen ook wel haardstenen hebben gemaakt. De klei was er hier niet zo geschikt voor, maar voor aardewerk en tegeltjes werd toch grondstof van elders aangevoerd en dat kon voor de haardstenen dus ook gebeuren. De meeste stenen van de derde groep, dus de latere, dunnere soort met doorlopend patroon zijn van gewone roodbakkende klei gemaakt en de vuurvastheid laat inderdaad wel eens te wensen over.

Voorstellingen op de stenen, zoals de leeuw in de Hollandse tuin en het wapen van Maurits laten geen twijfel toe aan de Noord-Nederlandse herkomst. Ook wapens van steden of personen kunnen bewijs hiervoor leveren, maar dat een deksteen met de voorstelling van Sint Maarten uit Utrecht zou stammen, omdat het Utrechtse wapen op deze heilige teruggaat, is lang niet zeker. Een dergelijke steen is inderdaad gevonden in Utrecht en thans in de verzameling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (afb. 6)²⁰, een tweede exemplaar bevindt zich in het Rijksmuseum, maar een zelfde stuk, eveneens gedateerd 1554, is er in het Vleeshuismuseum in Antwerpen. De stijl van de voorstelling, met details als de puntbaardjes der afgebeelde personen, lijkt zo veel op die van andere stenen uit die stad, bijv. de nog te noemen Suzannastenen,

¹⁵ Zie n. 9.

¹⁶ F. A. L. van Rappard, „De rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht”, *Meded. Hist. Genootsch.*, 3 (1880), blz. 76, aangehaald bij Muller, *o.c.*

¹⁷ H. Croese, *Ontwerp van een stadsregt van Kampen*, Zwolle 1892, blz. 321.

¹⁸ J. Scheltema, *Tijdschr. v. Gesch. v. Utrecht*, 1 (1835), blz. 24. Muller, *o.c.*, blz. 172 en 173.

¹⁹ Muller, *o.c.*, blz. 172 en 173.

²⁰ De steen is afkomstig van een voormalig huis aan de Oudegracht (no. 301), in 1651 genaamd „Den Booth”, in 1667 „De Swarte Dootkist”; het opschrift op de steen luidt: „gheeft . te . wjl . ghij . sijt . leven . de . na . de . doot . ist . u . begevende . an 1554”.

dat deze Sint Maarten-stukken wel in Antwerpen zullen zijn gemaakt.

In Leiden bevindt zich in het Museum De Lakenhal een deksteen met het wapen van Philips II, welke in een der bovenhoeken een wapentje van Leiden, de twee gekruiste sleutels, toont²¹. Deze zou dus in Leiden gemaakt kunnen zijn, maar in Brussel bewaart men een dergelijke steen, die op het kleine wapenschildje een sleutel en een zwaard heeft en dat is ook het geval op eenzelfde stuk in het gemeentemuseum in Arnhem (afb. 11). Is de Leidse steen misschien tot stand gekomen door een oorspronkelijke Antwerpse vorm enigszins te wijzigen? Heeft een geëmigreerde Antwerpenaar zijn vormen meegenomen naar het noorden en ze na enkele geringe veranderingen rustig verder gebruikt?²²

Want uit het feit, dat noch in Antwerpen, noch in andere plaatsen in westelijk België dekstenen worden aangetroffen met andere wapens dan die van Karel V en Philips II kan afgeleid worden, dat de haardsteenbakkerij daar na 1585 praktisch teniet is gegaan. Enkele kleine stenen met een mans- en een vrouwekop in medaillon worden wel eens gezien als een voorstelling van Albertus en Isabella, maar vermoedelijk ten onrechte; een groot wapenstuk van dit vorstenpaar is echter nergens gevonden. In ons land moet de productie van haardstenen in het eerste kwart van de 17de eeuw aanzienlijk geweest zijn; er zijn vele stenen bewaard gebleven met jaartallen uit deze periode en een nog groter aantal ongedateerde, die volgens de stijlkenmerken uit dezelfde tijd zijn. Wapenstukken van Maurits zijn er nog vele, met jaartallen van 1601 tot 1612. Er zijn ook enkele dekstenen met het keizerlijk wapen

²¹ V(erster) van W(ulverhorst). „Iets over eenige oude gebakkenen steenen”. *De Gids*, 1 (1837), *Wet. bijdr.*, blz. 45-47.

²² Leemans was ook al overtuigd, dat er bij Leiden wel haardstenen werden gebakken, maar gebruikte daartoe een argument, dat geheel onjuist is. Hij merkte op, dat verschillende bijbelse voorstellingen zowel op haardstenen voorkomen als op aarden kruiken. Op een bepaalde grijze kruik, toen te Leiden aanwezig, maar thans in het Rijksmuseum te Amsterdam (nr. N.M. 9431) staat het opschrift: „bei mei mester Balden Mennicken pottenbecker wonende toten raren in leiden gedolt — anno dusent 579”. Hieruit meende Leemans te mogen opmaken, dat de pottenbakker in Leiden woonde, maar de woonplaats is het dorpje Raeren, ten zuiden van Aken; de laatste woorden moeten wij misschien zo lezen, dat meester Mennicken woonde in een huis met het opschrift „in leid en gedolt”. Leemans, *o.c.*, blz. 27.

en daaronder een naam, bijvoorbeeld Dierck Hendriks Snoek en Gisbert Jellies van Suulen (afb. 16). De laatste is waarschijnlijk in Utrecht gebakken, waar in de 15de eeuw al steenbakkers met de naam van Suulen waren; het wapen op het schild is niet dat van de heren van Zuilen. Op de kleine stenen zijn de klimmende leeuwjes in de meerderheid, zowel voor Holland als voor de Republiek een geliefd symbool. Ook in gewone woonhuizen vonden de haardstenen in deze jaren geregeld toepassing.

Na 1625 moet het echter met de nog nieuwe bedrijfstak snel achteruit gegaan zijn; dat kwam door de grote opgang van de gekleurde tegeltjes. Terwijl de middeleeuwse tegels bedekt werden met gekleurd loodglazuur of versierd met een slobversiering van geelbakkende klei op rode ondergrond, kwam in de 15de eeuw volgens Italiaans en Spaans voorbeeld tinglazuur in gebruik en werden versieringen in verschillende heldere kleuren aangebracht. De uitgeweken Zuid-Nederlanders brachten omstreeks 1600 deze techniek ook naar ons land over. De oude tegels waren niet geschikt om achter het vuur te worden geplaatst, maar de nieuwe soort kon wel hitte verdragen. Bovendien werden in de 16de eeuw de gietijzeren haardplaten algemeen, terwijl er ook al kachels in gebruik kwamen met versierde gietijzeren wanden. Het feit dat de geglazuurde tegeltjes goed afwasbaar waren, terwijl de haardstenen snel onooglijk werden door roetaanzetting, besliste in korte tijd de concurrentiestrijd: de haardstenen verloren. In het vervolg bracht men vlak achter het vuur een ijzeren haardplaat aan en bekleedde verder de gehele achterwand van de schouw met tegeltjes. Ook wel werd de middenbaan boven de haardplaat gewoon zwart gemaakt en kwamen de tegeltjes alleen in twee stroken ter weerszijden daarvan. Een enkele maal vonden de oude haardstenen nog een plaatsje in die middenbaan boven de haardplaat; ook zwart gemaakt natuurlijk. Een dergelijke opstelling is thans te zien in het Overijsels Museum voor Geschiedenis en Kunst te Zwolle en gaat vermoedelijk terug op een oud voorbeeld. Maar vraag naar de een tijd lang toch zo geliefde „figuursteentjes”²³ was er al spoedig niet meer en de productie werd gestaakt. Een enkel jaartal uit het

²³ Dit woord werd vroeger inderdaad gebruikt: G. W. Kernkamp, „Memoriën van Ridder Theodorus Rodenburg aan koning Christiaan IV, 1621”, *Bijdr. Hist. Genootsch.*, 23 (1902), blz. 257, n. 1, „allerhande steine, pannen, astrack (= estrik), figursteine, etc.”.

tweede kwart van de 17de eeuw is nog te vinden op een haardsteen van het noordnederlandse type; van na 1650 bijna niets meer ²⁴.

In het oosten van de zuidelijke Nederlanden werd in Luik en omgeving de vervaardiging van haardstenen gedurende de 16de en 17de eeuw zonder onderbreking voortgezet. Tot omstreeks 1700 volhardde men er bij het oude model van ruim 9 cm dik, met eenvoudige patronen in een brede lijst gevat. Vele stenen zijn er bewaard met het Luikse wapen: de „perron” met de letters L.G. (afb. 3); andere zijn versierd met de wapens van de verschillende prins-bisschoppen, met het Christusmonogram IHS (afb. 19) en met eenvoudige heraldische en mythologische figuren als leeuw, griffioen, zeemeermin (vgl. afb. 15). Ook in de 18de eeuw bleven de haardstenen hier in zwang, maar toen vervolmaakte men het product tot een dunnere en grotere relieftegel met bloemen- en ornamentversiering in de achtereenvolgende Lodewijkstijlen. Zo een phoenix met een stralende zon in rocaillemotieven en een vogel in een omlijsting van druivenranken (afb. 4 en 5). Ook wapentaferelen bleven toepassing vinden. De afmeting van deze 18de eeuwse Luikse stenen is $17 \times 12.5/13.5 \times 5/6$ cm en ook wel $22 \times 14.5 \times 4/4.5$ cm. De Borchgrave d'Altena geeft verscheidene afbeeldingen van schouwen, die geheel met dit soort stenen zijn bekleed. In ons land zijn ze te vinden in een viertal schouwen van het stadhuis in Maastricht en in enkele zuidlimburgse kastelen, zoals te Mheer. In de musea van Roermond en Maastricht is dit genre goed vertegenwoordigd; in Arnhem zijn er ook enkele.

Behalve de gewone haardstenen maakte men in Luik ook steentjes van halve grootte voor aanvulling bij verspringend metselverband; verder nog smalle, kleine modellen voor lijstwerk, meestal met bloemversiering en ook wigvormige stenen, die gemakkelijk rondom een ijzeren haardplaat konden worden gerangschikt. De aard van de klei in deze streek, o.a. in het plaatsje La Rochette, was zodanig, dat het mogelijk bleek niet alleen met houten stempels te werken, maar ook met vormen van aardewerk of metaal ²⁵. Ook

²⁴ Het langst bleven de stenen met leeuwjes in doorlopend ruitpatroon in zwang. In Leiden is er een met het jaartal 1634; in de musea van Leeuwarden en Dordrecht zijn er van 1641; in het Westfries Museum in Hoorn is een leeuw in tuin in lijst gevat, met het jaartal 1684, vermoedelijk Zuid-Nederlands.

²⁵ P. Jaspas, „A propos de quelques vieilles briques”, *Chron. Arch. du Pays de Liège*, 19 (1928), blz. 5-18.

werd wel glazuur toegepast, loodglazuur in geel, groen of bruin. Het zijn deze geglazuurde haardstenen, van het oude model van $13 \times 10 \times 4$ cm of nog iets kleiner, vaak met het bekende motief van de klimmende leeuwjes in doorlopend ruitpatroon, welke men wel eens Limburgs hoort noemen ²⁶. Het is best mogelijk dat plaatsten in Limburg, misschien Tegelen, een aandeel hadden in deze nijverheid, maar het merendeel van de productie kwam waarschijnlijk uit Luik. Ook Forrer ²⁷ onderscheidt de geglazuurde haardstenen van de vroegere ongeglazuurde en noemt ze Belgisch. Toch blijft het mogelijk dat ook in Holland en Utrecht omstreeks 1610 wel eens met glazuur werd gewerkt; in later tijd kwam alles van deze aard uit de Maasstreek.

Laten wij nu terugkomen op de versiering van de stenen in de loop der jaren. Vergelijking met tekeningen en gravures en met reliëfs op aardewerk en meubels maakt vaak een datering mogelijk, tenminste bij benadering. Wel moeten we bedenken, dat een pottenbakker jarenlang eenzelfde stempel kon blijven gebruiken; zelfs een stempel met een jaarcijfer kon langer dan één jaar dienst doen, door er telkens met een mes de jaarcijfers in te veranderen, waardoor deze op de duur erg diep uitgesneden en in het reliëf op de steen dus sterk uitspringend werden. Het oudst zijn wel de heraldische voorstellingen van de Bourgondische vuurslag en de leeuw en verder de mannen- en vrouwenkoppen in brede lijst. De profielen werden aanvankelijk zo grof gemodelleerd, dat men thans sommige van deze koppen kenschetst als de „reus van Antwerpen”, maar geheel ten onrechte (afb. 12). Later werd de voorstelling verfijnd tot hoofden in medaillons met allerlei ranken en krullen als versiering. Soms worden gekroonde hoofden afgebeeld, maar ook wel gehelmde ridders; de vrouwen vertonen verschillende hoofdbedekkingen en kapsels volgens de mode van de tijd. Meestal staan man en vrouw tegenover elkaar (afb. 14), maar er zijn ook stenen met slechts één kop in het midden; bij de laatste overwegen de vrouwenfiguren in aantal (afb. 13). Sommige schrijvers zien in de gekroonde hoofden de beeltenissen van Karel V en zijn echtgenote en later die van Philips II en zijn gemalin; het paar op een gedateerde steen van 1594 zou dan Albertus en Isabella moeten

²⁶ IJ. Kok, *De Hollandse tegel*, Amsterdam 1949, blz. 16-18.

²⁷ R. Forrer, *Geschichte der Europäischen Fliesenkeramik vom Mittelalter bis zum Jahre 1900*, Straatsburg 1901, blz. 51, fig. 101-103.

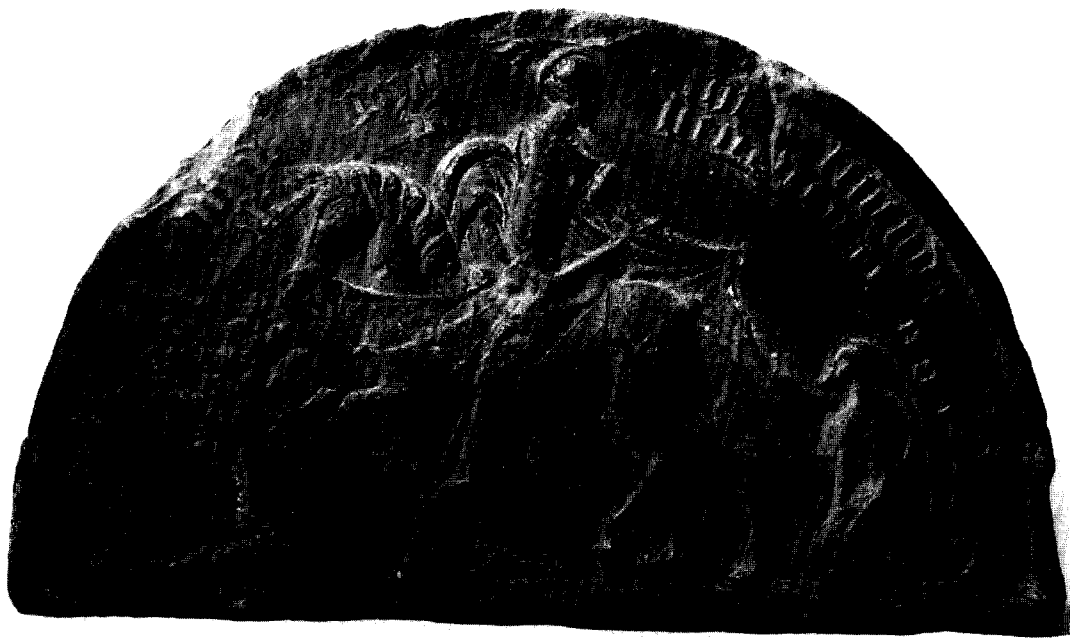
Afb. 3. Haardstenen in het Jubelparkmuseum te Brussel.
(Copyright A. C. L. Brussel)

Afb. 4. Vogel in rococo-omlijsting, groot model; Luik - 1740.
(Copyright A. C. L. Brussel)

Afb. 5. Fenix met zon, groot model; Luik ± 1760.
(Copyright A. C. L. Brussel)

Afb. 6. Deksteen met St. Maarten, 1554, vermoedelijk Antwerps. (Verzameling Monumentenzorg)

Afb. 7. Steniging der Suzanna-ouderlingen, Antwerps type.

Afb. 8. Zijkant van dezelfde steen met 1532. (Arnhem, Gemeentemuseum)

Afb. 9. Visioen van Daniël; vroeg-Antwerps of Luiks, 1525. (Verzameling Monumentenzorg)

Afb. 10. Stal van Bethlehem; vermoedelijk Luiks, 1550. (Arnhem, Gemeentemuseum)

Afb. 11. Deksteen met wapen van Philips II, 1561.

(Arnhem, Gemeentemuseum)

Afb. 12. Vermoedelijk vroeg-Antwerps ± 1525.
(Copyright A. C. L. Brussel)

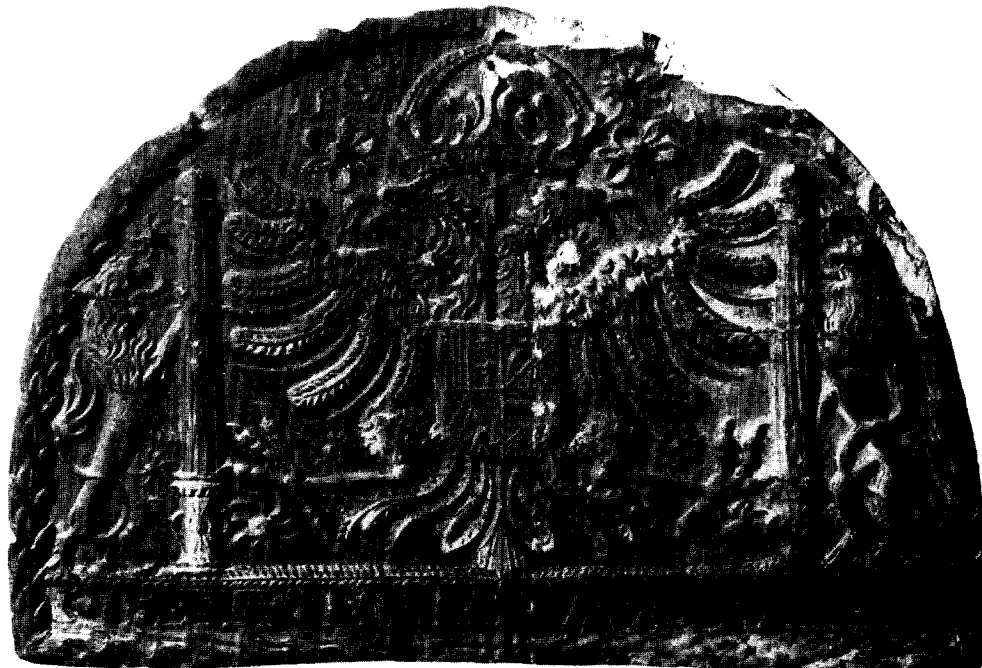
Afb. 13. Misschien aartshertogin Isabella; laat-Antwerps, ± 1600. (Copyr. A. C. L. Brussel)

Afb. 14. Laat-Antwerps of Hollands, ± 1580.
(Copyright A. C. L. Brussel)

Afb. 15. Luiks, 17de eeuw.
(Copyright A. C. L. Brussel)

Afb. 16. Deksteen met het keizerlijke wapen en de naam Gisbert Jellies van Suulen; vermoedelijk Utrechts, 1600. (Arnhem, Gemeentemuseum)

Afb. 17. Hollands of Luiks, 1610; geglaazuurd. (Arnhem, Gemeentemuseum)

Afb. 18. Hollands, 1611. (Arnhem, Gemeentemuseum)

Afb. 19. Luiks, 17de eeuw. (Copyright A. C. I. Brussel)

Afb. 20. Wapenschild van een geestelijke; Luiks, 1685. (Copyright A. C. I. Brussel)

voorstellen²⁸. Ofschoon een enkele maal inderdaad de vorsten bedoeld kunnen zijn, behoeft men er in het algemeen slechts willekeurige, zuiver decoratief bedoelde figuren in te zien, zoals er in de Renaissancetijd zo veel werden toegepast.

Van de Bijbelse voorstellingen was de verscheidenheid zeer groot. Van het leven van Christus komt een nog zeer primitief getekende serie voor, verkondiging, geboorte, doop en kruisiging, welke vermoedelijk uit het Luikse stamt (afb. 10). Ook voorstellingen van de vier evangelisten en van enkele heiligen vertonen die trant. Veel gedetailleerder zijn de typisch Antwerpse series uit het midden van de 16de eeuw; daarin vinden wij de geschiedenis van Simson (6 tafereelen), David (minstens 4 tafereelen), Esther, Judith en Suzanna (6 tafereelen). Verder verschillende series van de vier evangelisten en diverse heiligen, onder wie Sint Joris, Sint Hubertus en Sint Maarten het meest in trek waren. Daarnaast kwamen er ook jacht- en krijgstaferelen voor, herdersscenes, minnende paartjes, spelende putti enzovoorts. Ook zuiver ornamentale motieven als bloemvazen en balusters, cartouches, ranken en krullen, aanvankelijk in de renaissance-trant en later in nieuwer stijl, zijn op de haardstenen te vinden en sluiten geheel aan bij wat aan gebouwen, meubels en aardewerk als versiering gangbaar was.

Een serie Simsonvoorstellingen, waarvan er enkele in het Jubelparkmuseum in Brussel zijn, komt zo sterk overeen met een reeks gravures van Cornelis Matsijs, dat het voor de hand ligt dat deze prenten de stempelsnijder als voorbeeld hebben gediend, of dat Matsijs zelf de stempels heeft gemaakt. Daar deze kunstenaar omstreeks 1550 in Antwerpen werkte, is dit een bewijs te meer voor de Antwerpse oorsprong van de bedoelde haardstenen. Omdat de Suzannastenen, die van Esther en nog andere dezelfde stijl vertonen zullen ook deze in de Scheldestad gemaakt zijn. Een Suzannasteen in het museum in Arnhem draagt op een zijkant een ingekrast jaartal 1532, waarmee een zekere datering van dit soort stenen is verkregen (afb. 7 en 8).

Hoewel in de 17de eeuw de haardstenen dus nog zijn gemaakt en ze in tal van huizen honderd jaar later nog aanwezig moeten zijn geweest,

²⁸ P. C. J. A. Boeles in de *Catalogus van het Fries Museum*, Leeuwarden 1899, blz. 85. H. van Duyse in de *Catalogus van het Museum van Oudheidkunde der Stad Gent*, Gent 1891, blz. 22.

waren toch sommige mensen in de 18de eeuw er niet meer mee bekend. In die tijd begon de lust op te komen tot het verzamelen van antiquiteiten en vooral Romeinse voorwerpen waren gezocht. Toen er tussen andere bouwfragmenten wel eens haardstenen werden aangetroffen, zijn deze meermalen voor Romeinse oudheden gehouden. Allerlei fantastische verklaringen van de gevonden voorstellingen werden uitgedacht en vooral de Suzannastenen zijn in dit opzicht befaamd geworden. De daarop voorkomende scènes van een vrouw voor de rechter, de wegleiding van twee gevangenen, geboeide vrouw tussen soldaten enz., werden in verband gebracht met de opstand der Bataven tegen de Romeinen, waarbij de vrouw voor de priesteres Velleda werd gehouden. In Van Loons *Aloude hollandsche histori* uit 1734 werd dit verhaal opgedist. Goede oudheidkenners hebben er steeds tegen geprotesteerd, zoals Van Hasselt in 1780 en Van Wijn in 1797. De laatste toonde later in zijn *Huiszittend Leven* uitvoerig de onmogelijkheid van Van Loons fantasieën aan en beschreef de stenen zeer juist als 16de eeuwse haardstenen, waarbij hij de Suzanna-voorstelling ook identificeerde. De Zuid-Nederlander De Bast heeft de onhoudbaarheid van de Romeinse oorsprong eveneens uitvoerig bewezen²⁹. Toch had deze legende een taai leven; in de *Overijsselse Volksalmanak* van 1848 kwam men nog eens met het verhaal van Velleda aandrigen, waartegen Janssen van het Leidse museum van Oudheden met klem protesteerde onder verwijzing naar het toen al verschenen artikel van Leemans³⁰.

Daarna is er over de haardstenen niet veel meer geschreven, behalve mededelingen in museumverslagen en beschrijvingen van de verzamelingen in diverse catalogi. In verhandelingen over het interieur van de gebouwen omstreeks 1600 worden de haardstenen meestal slechts terloops genoemd,

²⁹ G. van Loon, *Aloude Hollandsche histori*, 's-Gravenhage, 1734, deel 1, blz. 154. G. van Hasselt, *o.c.*, blz. 3-5. H. van Wijn, *Bijvoegsels en aanmerkingen, bestaande in noodige naleezingen voor de vaderlandsche historie van Jan Wagenaar*, Amsterdam 1797-1801, deel 1, blz. 49. Dezelfde, *Huiszittend Leven*, deel 1, blz. 517-533. M. J. de Bast, *Recueil d'antiquité's Romaines et Gauloises trouvées dans la Flandre.....*, Gent 1804, blz. 154-163.

³⁰ J. H. L. R., „Iets omtrent een gevonden steen in de oude Luthersche pastorij te Deventer”, *Overijsselsche Almanak voor 1848*, blz. 341-243. L. J. F. Janssen, „Over een Deventerschen baksteen”, *Kunst- en Letterbode* 1848, blz. 3.

zoals bij Sluijterman³¹, die ze terra cotta reliëfstenen noemt. Van der Pluim³² nam die term later van hem over, ofschoon dit woord op het zo dicht bij de gewone baksteen staande materiaal niet goed van toepassing is. Kok wijdt in zijn tegelboekje een aparte paragraaf aan de haardstenen, welke voor de oudheidminnaars nog altijd een aantrekkelijk verzamelobject zijn. Naast de grote aantallen in de musea zijn er in de antiquiteitenhandel nog vele in omloop; wel een bewijs hoe algemeen ze eens waren. Sommige architecten met voorliefde voor oude bouwstijl passen ze weer toe achter open haardvuren³³. He-las hebben de vaak al in kwaliteit achteruit gegane stenen daar te veel te lijden, zodat het reliëf snel aan duidelijkheid verliest; men doet in ieder geval verstandig vlak achter het vuur een ijzeren haardplaat aan te brengen en de stenen daar om heen te groeperen.

Het verdient nog vermelding, dat in de tweede helft van de 19de eeuw opnieuw haardstenen zijn gemaakt in een gemoderniseerde vorm, namelijk zeer dunne, egaal rode, geperste relieftegels met een van de oude haardstenen afgekeken versiering. Evenals bij de gietijzeren namaakgotiek uit die tijd is juist de perfecte gladde afwerking van het massaproduct de oorzaak, dat de imitatie niet half zo mooi is als de originelen. De twee schouwen in de grote zaal van het Prinsenhof in Delft zijn bij de restauratie omstreeks 1880 met dit soort tegels bekleed: de ene met Suzannataferelen, de andere met leeuwtjes in ruitpatroon. Ze zijn in vele andere gebouwen ook te vinden, o.a. in de benedenzaal van het stadhuis in Nijmegen en in de schepen-zaal van het voormalige raadhuis in Woerden.

In België heeft men aan deze mode ook meegedaan en ook daar zijn de 19de eeuwse producten te herkennen aan de geringe dikte en de al te gladde afwerking. In het Vleeshuismuseum in Antwerpen is een hele schouw met deze stenen bekleed, waarvan de patronen ontleend zijn aan oude evangelisten- en Suzannavoorstellingen. De

afmeting van dit soort tegels is $14/14.5 \times 9/10 \times 2/3$ cm; ze komen in de antiquiteitenhandel ook al voor.

Tot slot wil ik mijn dank betuigen aan de vele museumdirecties voor de inlichtingen en de hulp bij mijn onderzoek.

Nadere toelichting bij enkele afbeeldingen.

A f b. 1. Alle 42 stenen vertonen het type met brede lijst en stammen uit de eerste helft van de 16de eeuw. Het dekstuk is gedateerd 1552 en dus wat jonger. Het oudst zijn waarschijnlijk de exemplaren met de twee koppen in de onderste rijen. Het geheel is egaal zwart geverfd.

In de bovenste rijen zijn o.a. Sint Joris en Sint Hubertus te zien en de stal van Bethlehem in twee verschillende tekeningen.

A f b. 2. Het dekstuk is nagenoeg hetzelfde als dat in de Utrechtse schouw; het komt in andere verzamelingen ook vaak voor. De kleine haardstenen zijn alle van het specifiek Antwerpse type met fijne tekening in smalle lijst. Onderaan rechts een scene uit de historie van Esther.

A f b. 3. In Brussel zijn vele haardstenen tot dergelijke ensembles verenigd, waarbij stenen van uiteenlopende herkomst en uit verschillende perioden zijn samengevoegd. De halfronde deksteen met het wapen van Karel V en het jaartal 1554 is stellig uit Antwerpen afkomstig; de kleur is warm rood. Van de veertien gewone haardstenen zijn er twaalf zeker uit Luik; de meeste zijn grauw en lichtrose van kleur; alle vertonen het ornament in brede lijst en ze dragen het Luikse wapen. De bovenste zes zijn nog uit de tijd van keizer Maximiliaan met het opschrift Max.imp.dilige. Enkele zijn gedateerd 1506. De middelste twee zijn, waarschijnlijk in de tijd zelf, op ondeskundige wijze vervaardigd in navolging van beschikbare voorbeelden: de tekening op de wapenschilden is onbeholpen en de woorden staan in spiegelschrift; het jaartal, 1507 in plaats van 1506, staat ook in spiegelbeeld.

Op de overige stenen zijn de wapens te onderscheiden van prins-bisschop Ernest van Beieren, anno 1581 en van Ferdinand van Beieren, anno 1616. De onderste steen rechts, ook gedateerd 1616, is roder van kleur met smalle lijst en kan wel in Antwerpen zijn vervaardigd, ofschoon daar toen niet veel meer werd geproduceerd.

³¹ K. Sluijterman, *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, 's-Gravenhage 1918, blz. 16, 17, 54, 55, afb. 52-53.

³² W. van der Pluim, *Vijf eeuwen binnenhuis en meubels in Nederland* Amsterdam 1954, blz. 34 en 35.

³³ Bijvoorbeeld in het Besiendershuis te Nijmegen.

SUMMARY

BRICK LININGS FOR FIREPLACES

BY J. HOLLESTELLE

In the 16th century the rear of the chimney-piece in the Netherlands was partially faced with bricks, the surface of which had decorations in low relief that had been imprinted with a stamp before the bricks were baked. These bricks were made especially at Liège and Antwerp. The oldest specimens measure 15-15 x 9-10 x 8-10 centimetres and exhibit simple designs, enclosed in wide borders. Thinner bricks were made in Antwerp about 1550. They were 5-7 centimetres in thickness, with delicate reliefs surrounded by narrow borders. Heraldic devices and heads seen in profile were the principal ornaments. Series of biblical figures and saints were frequently made in Antwerp, often in imitation of prints by well-known artists such as Cornelis Matsijs. In the second half of the 16th century unbordered decorated bricks were made which constituted one continuous pattern. The predominant motifs were lions within lozenge-shaped patterns and profiled heads, enclosed in medallions which occasionally incorporated the date.

About fifty bricks were used in one fireplace. They were crowned by one large decorative brick

which mostly represented a shield with the armorial bearings of Charles V or Philip II. The brick industry was shifted from Antwerp to Holland and Utrecht about 1600, but after 1625 bricks were superseded by cast-iron firebacks and glazed tiles. They continued to be current only in Liège and its vicinity, where thick bricks with heraldic devices and mythological figures enclosed in borders were made as late as the 17th century. After 1700 very large specimens were made there with dimensions of 17 x 13 x 6 and 22 x 14 x 4.5 centimetres and decorated with baroque and rococo ornaments.

Bricks for fireplaces were exported in large numbers, particularly from Antwerp. They were shipped even to England and Scandinavia. Bricks from Liège are very common in Limburg, Nymegen and Bois-le-Duc. Many museums contain large collections of odd bricks as well as bricks that have been incorporated anew in the lining of fireplaces. Sixty bricks in their original arrangement have been preserved in the Brouwershuis at Antwerp.

EEN INDISCHE CEREMONIESTAF UIT 1604

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

Over de herkomst van de hoogst decoratieve „ceremoniestaf” die in 1955 in de kunsthandel opdook en toen voor de Historische Afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam werd aangekocht, is niets bekend. De Nederlandse antiquair, die de voorlaatste bezitter was, wist alleen te vertellen dat hij het stuk in de Verenigde Staten verworven had. Wie er méér van wil weten dient dit van het voorwerp zelf af te lezen.

De staf is vervaardigd uit palissanderhout en meet 196 cm. Als bekroning dient een holle zilveren „peer”, die bewerkt is als een grote bloemknop, waaruit vier kleine blaadjes spruiten (afb. 1). Het snijwerk, dat met veel handigheid over de volle lengte van het stuk is aangebracht, heeft een Indisch karakter, hetgeen dus in overeenstemming is met de herkomst van de houtsoort. Belangrijk is vooreerst het feit dat de uitvoerige teksten, die erop voorkomen, in het Nederlands gesteld zijn; verder het wapen van de stad Enkhuizen, dat bovenaan prijkt en tenslotte de datum die in de tekst verwerkt is: 1604.

In 1604, eerst twee jaar na de oprichting der *Verenigde Oostindische Compagnie*, waren de contacten tussen Nederland en het Verre Oosten nog slechts summier, nauwelijks méér dan incidenteel. Elke reis derwaarts was toen een grote onderneming naar een onbekend deel van de wereld, die alom belangstelling trok en in extenso gepubliceerd diende te worden. Daardoor weten wij uitvoerig en met volkomen zekerheid, hoeveel Nederlandse schepen in die eerste jaren de Indische wateren bevoeren. In het bewuste jaar 1604 kruisten daar twee door de Compagnie uitgezonden expedities, respectievelijk onder leiding van de admirals Wybrandt van Warwijck, die in 1602 het vaderland had verlaten, en Steven van der Hagen, die op 18 december 1603 zee gekozen had. De laatste kwam op 17 juni 1604 onder Mosambique en ging van daar naar Goa en Calicut, waar zijn vloot op 6 november weer compleet werd, toen enige schepen die aanvankelijk voor Mosambique waren achtergebleven zich bij hem voegden. Twee dagen later besloot de vlootvoogd een bezoek te brengen aan de heftig anti-Portugese „Samorijn ofte Keyser van Mala-

bar, ende Coninck van Calicut”¹, aangezien deze zelf de Hollanders wenste te spreken. De vorst ontving hen minzaam en men kwam tot een verdrag van vriendschap. Daarna splitste Van der Hagen zijn vloot weer: twee schepen, de *Zee-landia* en de *Enkhuizen*, zetten koers naar *Cambaya*, terwijl de rest naar *Cochin* stevende. In verband met het stedelijk wapen op de ceremoniestaf, die ons hier bezig houdt, trekt de naam van het tweede schip de aandacht: de *Enkhuizen*. Het mat 150 last en stond onder commando van schipper Claes Thijsz. Cul². Tezamen met drie andere schepen, de *Hoorn*, de *Medemblik* en de *West-Vriesland*, was het uitgerust door de *Kamer Hoorn en Enkhuizen der V.O.C.*

Voortzeilende arriveerde Van der Hagen de 14de november op de kust van *Cochin*; de 22ste liet hij het anker vallen voor de aan Portugal behorende stad *Colombo* op *Ceylon*. Op 13 december kwam hij aan op *Sumatra* en de 31ste daaropvolgende op *Banka*. Wanneer de *Zeelandia* en de *Enkhuizen* zich weer bij hem voegden, vernemen wij niet.

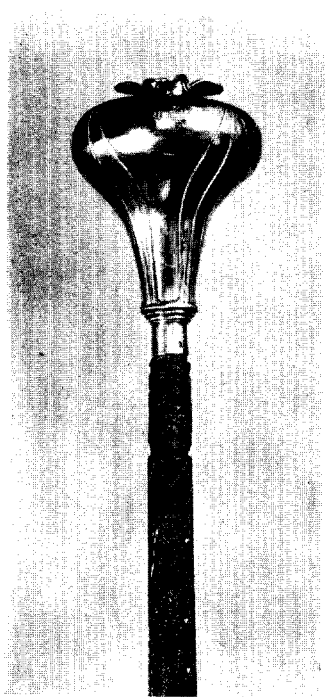
Het grootste deel van hetzelfde jaar 1604 voer intussen de vloot van Van Warwijck naar *Borneo*, *Djohor*, *Siam*, *Banda* en vooral in de Chinese wateren³. Ook onder zijn bevel stonden schepen van de *Kamer Enkhuizen der V.O.C.*, namelijk de *Hollandsche Tuyn* en de *Enckhuysen-Maecht*⁴. Andere Nederlandse expedities waren er toen niet in de Oost. Het is hierom niet anders mogelijk of de Indische staf met Nederlandse teksten en figuren moet vervaardigd zijn voor een van deze beide vloten bij gelegenheid van hun bezoek aan de tropische kusten in 1604. De opvarenden van

¹ *Beschrijvinghe van de tweede Voyagie, ghedaen met 12 schepen naer d'Oost-Indien. Onder den heer admirael Steven vander Hagen*, blz. 8.

² *O.c.*, blz. 2.

³ *Historische verhael, vande reyse gedaen inde Oost-Indien, met 15 schepen voor reeckeninghe vande verenichde Gheoctroyeerde Oost-Indische Compagnie: onder het beleydt van den vroomen ende manhaften Wybrandt van Waerwijck, als admirael, ende Sebalt de Weert, als vice-admirael.*

⁴ *O.c.*, fol. 1.

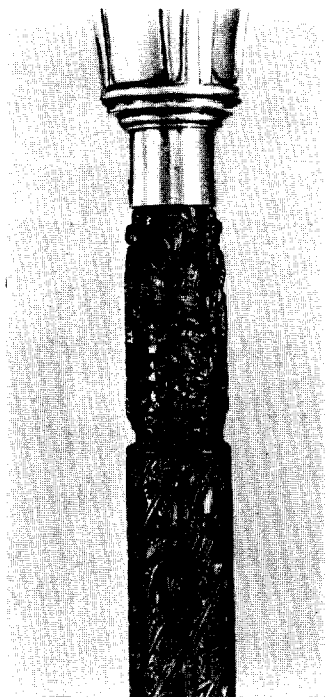
Afb. 1.

Afb. 3.

Afb. 5.

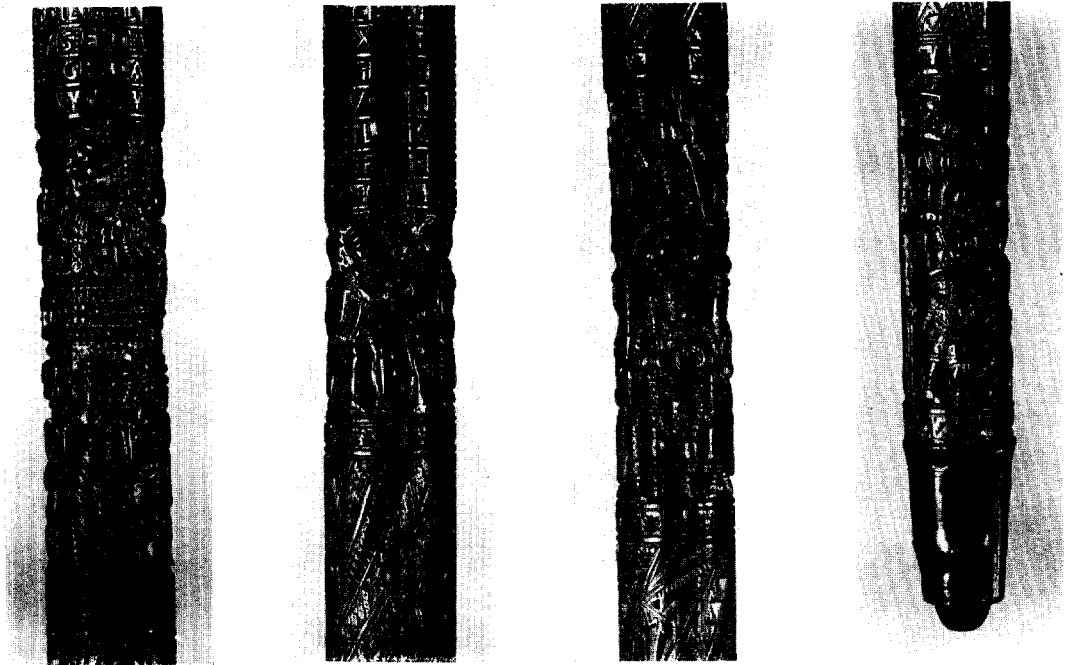
Afb. 2.

Afb. 4.

Afb. 6.

Afb. 7—10.

Afb. 11. Molukse schermers of „bakeleyers”; anonieme gravure.

de Enckhuysen en van de Enckhuysen-Maecht komen het meest in aanmerking om als de bestellers ervan te worden aangezien van wege het stedelijk wapen dat wij reeds noemden. Dit wordt vastgehouden door de Maagd der stad (afb. 2). Ruggelings hiermee (afb. 1) is het volledige en door een kroon gedekte wapenschild van prins Maurits aangebracht (Oranje-Nassau met als hartschild Saksen, ter ere van zijn moeder). Deze combinatie heeft niets vreemds: juist in de steden van West-Friesland, in Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en Alkmaar werd in die jaren het wapen van de populaire stadhouder talloze malen aangebracht op gebouwen, meubelen en voorwerpen van min of meer „officiële statie”.

Onder deze twee schilden is een brede zône met een decoratief Indisch patroon in spiraalvorm aangebracht: met rozetten gevulde ruitjes, gestyleerde vruchten- en eike(?)takken, enzovoorts (afb. 1).

Dan volgt een strook met een Christelijke en Europese voorstelling: Adam en Eva bij de appelboom der kennis (afb. 3). Drie leeuwen (dieren die in de Oost niet voorkomen!) en een eenhoorn — symbool van de kuisheid — kijken toe. De manier waarop de uitbeelding van de slang naar het ornamentale neigt, de gedrongen mensfiguurtjes, van wie de man een kroeskop heeft doch de vrouw sluik afhangend haar, de aanzierende koppen der leeuwen, wier manen en staartpluimen door een ruit-arcering zijn aangeduid, het is alles over-duidelijk niet-Europees van uitvoering, maar half begrepen copie van de hand van een Oosterling, die bezield was van een sterk gevoel voor decoratie. De voorstelling evenwel past natuurlijk volkomen in het denkpatroon van de Nederlander uit het begin van de 17de eeuw.

Lager komt opnieuw een decoratieve zône (afb. 3). In spiralen, die zich tegengesteld aan de eerstgenoemde wentelen, onderscheidt men vierkantjes en rozetten, gestyleerde bladranden, eenvoudige arceringen, geheel tot ornament geworden vruchtentakken, driehoekjes en meer van dergelijke patronen. Alles is ingekerfd terwijl de werking van het vlak ten volle werd behouden.

Na het Christelijke verhaal verschijnt nu een mythologisch tafereel, dat in het Nederlandse milieu van omstreeks 1604 evenzeer thuis hoort: een geharnaste en gehelme Pallas doorsteekt met haar lans een draak, die voor haar op de grond ineem krimpt (afb. 4). Achter haar staat een boom, vóór haar een geheel naakte Venus op een schildpad, een tortelduifje tegen de boezem

drukkende, terwijl een gevleugelde Amor aan haar voeten zit. Boven de twee godinnen rijdt Neptunus, herkenbaar aan zijn drietand, te paard door de lucht. Achter Venus balanceert Victoria, met wapperende rokken en wijd uitgespreide vleugels, op een bol. Boven haar hoofd vliegt een grote, pelikaanachtige vogel. Het is alles weer onloochenbaar Oosters copiëstenwerk naar slecht begrepen Europese voorbeelden. De koppen met hun ronde vormen, platte neuzen en zware lippen zijn niet Nederlands. De moraal van deze voorstelling wordt duidelijk gemaakt door een goed Hollandse tekst, die eronder is gesneden:

EN DAT DE VROUWEN
SOO WIE VELE LOOPT
DAER MENS NIET EN ROEPT
OM ALLE DINCK TE WETEN
GODT VOECHTET 100 (= SOO?) HET
COMT ALSOO HI WORT BE
BESCHAEMT OFT BESCHETN

Na de verlokkingen van de vrouw volgens het Bijbelverhaal dus hier een mythologische versie ervan.

Hier beneden komt andermaal een ornamentale strook, gelijkend op de bovenste, doch wat smaller, en dan volgt de uitbeelding van de politieke situatie der Nederlanden van dat ogenblik. De figuur van prins Maurits (afb. 5), een driedubbele keten schuin over de borst, de commandostaf in de rechter hand, een lange, slepende degen aan zijn zijde en een bepluimde hoed op het hoofd, staat tussen twee leeuwen. Naast hem ziet men aartshertog Albertus, om de hals een keten met kruis, in de hand een tak met bloemen omhoog houdend. Achter beider ruggen de paus. Hij is herkenbaar aan de tiara op zijn breedgerande hoed (sic!). In de linker hand houdt hij een takje bloemen, dat kleiner is dan dat van de aartshertog, in de rechter een kruis-staf. Van 1592 tot 1605 zat Clemens VIII uit het geslacht Aldobrandini op de stoel van Petrus. De elegante snor en sik van de paus op de stok zijn wel naar de mode van de tijd, doch zij werden niet aldus door Clemens VIII gedragen. De pauselijke figuur is dus blijkbaar louter symbolisch bedoeld en geen portret, in tegenstelling tot die van Maurits en Albertus. In de hemel boven hen onderscheidt men allerlei allegorische wezens: Orpheus(?) met aan zijn voeten een vogel en een baviaan (afb. 5), vier kindertjes, wier aanwezigheid niet duidelijk is en tenslotte, wederom, een volledig bewapende Pallas. Een omstandige en opmerkelijk correcte tekst onder de voorstelling verklaart deze:

MAVRITS PRINSE VAN ORANGEN GRAEVE
VAN NASSAV CATSEN ELLEN BOGEN MARQVIS
VANDER VEER ENDE VAN VLISSINGEN GOV-
VERNEVR ENDE CAPITIEN GENERAEL VAN
GELDERLANT HOLLANT SELANT WEST VRIS-
LANT SVTPHEN VTROCHT EN OVERISSEL AD-
MIRAEL GENERAEL

ALBERTVS CARDENAEL DIE CLAP MVETS
DEN PAVS VAN ROEMEN.

De titels van de stadhouder zijn even uitvoerig als juist geformuleerd, ook wat de volgorde der opgesomde provinciën betreft. Albertus wordt lichtelijk geridiculiseerd door de herinnering aan het feit dat hij, terwille van het voordelige huwelijk met de Spaanse infante Isabella, de kardinaalshoed had afgezet (1598); de paus krijgt een veeg uit de pan. Het is allemaal karakteristiek voor de Calvinistische opvattingen, welke toenmaals in de Republiek heersten. De tekst besluit met het reeds vermelde jaartal 1604.

Als vierde voorstelling komt het leven van de Europeanen in de Oost aan de beurt (afb. 6). Deze zône wordt gevuld door een drietal mannen, gekleed op zijn westers, naar de mode van de tijd. Een van hen is gewapend met een piek; de twee anderen zwaaien kromme, brede klewangs, terwijl zij een voet van de grond hebben geheven. Een anonieme gravure, die het „*Waerachtigh verhael van de schipvaerd op Oost-Indien ghedaen by acht schepen in den jare 1598*” illustreert (afb. 11) en de daarbij behorende verklarende tekst maken de voorstelling op de stok duidelijk: de twee mannen zijn aan het „bakkeleien”. Deze sport was o.a. inheems op Ternate. De schrijver van het „*Waerachtigh verhael*” vertelt over de bevolking van dit eiland 5:

„Sy hebben mede seeckere schermers, in haer tale Bakeleyers ghe-naemt, op 't hoofd hebbende een stormhoedt met een paradijs-voghel verciert, in stede van een pluymagie. Als dese teghen malkanderen vechten, so staense altydt op een been, hebbende alsoo een sprongh te bate, ende soo haest den eenen tot den anderen in springht, springht den anderen weder een groot stuck achterwaerts uyt, blijvende altydt staende op eenen voet. Dese spronghen gaen soo licht ende veerdigh te wercke, dat het een lust om sien is. Sy zijnder oock seer moedigh ende stout op, ja wilden de onse verpocchen, segghende een van haer wilde teghen onser ses staen. Daer op een van d'onse seyde, hy wilde alleen wel teghen hem aen met rappier ende poenjard, maer dat en begeerde de schermer niet te doen, dan alleenlyck vechten met zijn gheweer, wesende seer als Turcx-sche sabels, dan aen 't eynde zijn sy wel een handt breedt. In de lichter-hand hebben sy een langhe schild.”

⁵ O.c., blz. 32.

Dit laatste ontbreekt bij de twee bakkeleiërs op de staf, maar voor de rest is alles vrijwel conform de inlandse wijze van vechten. De Nederlanders hebben deze sport dus blijkbaar spoedig overgenomen. Het onderschrift beneden dit curieuse tafereel luidt:

HOE VEEL IS DES VOLCK,
HEER, DAT MI BE NIET SO SER,
HOE VEEL MENSCHEN QVELLIN
HOE VEEL VIANDEN, MIN NV
STERCK TE VELDE SIN, DIE
HEN TEGEN MI STELLEN; ICK
SIE DAER VEEL VOORWAER,
DIE TOT MI SPREKEN CLAER,
VERGAEN SIN AL SI CRA-
CHTEN, SIN GOD DIE HELPT HIM
NIET, IN DIT CRVIS END VERDR-
IET, MAER SIN IDEL GHEDACHTEN

(Interpunctie van ons).

De tekst is merkwaardig; men leest eruit dat de voorstelling van het bakkeleien hier niet, naar men verwachten mocht, als een spel werd bedoeld, doch als een gevecht dat bittere ernst is.

Hier onder komt een brede figurale strook, die in twee zônes verdeeld is. In de bovenste valt in de eerste plaats koning David op (afb. 7), die op een fraai gedecoreerde zetel harp zit te spelen voor een opspringende leeuw, terwijl — vreemde combinatie! — Venus op haar door vogels getrokken wagen nadert, omstuwd door amoretten. Beneden hen vindt men de klassieke godin van de overvloed met haar hoorn (afb. 7), en een op een troon gezeten naakte vrouw met grote vleugels, die een wijschaal in de hand houdt van het type, dat in het begin van de 17de eeuw in West-Europa veel voorkwam. Om haar heen nog verschillende kinderfiguren, van wie één met een tweetand (een mislukte drietand?) is bewapend, terwijl twee anderen, met haneveren op het hoofd, een guirlande dragen. Het is niet duidelijk, wat dit alles te betekenen heeft. Een protestantse versie van de verzoeking van Sint Anthonius? De tekst, die eronder volgt, schijnt alleen op de psalmist te slaan:

WANT GHI SIT HEER MIN
SCHILT, DIE MI BESCHERMEN
WILT, END MI EERE WILT
GHEVEN; GHI DOET DAT ICK
VOORTAEN MACH VRI OPENT
TLICK GAEN, MET DEN HOOFD
OP GHEHEVEN (Interpunctie weer van ons).

Dit herinnert aan Psalm 3 vers 4: „Doch gij, Heere, zijt een schildt voor mij, mijn eere, en die mijn hoofd opheft.”

Aan het brave burgerlijke leven is de volgende, zeer smalle strook gewijd: Aan de ene kant staat een Europees echtpaar, de armen achterom elkaars middel geslagen; aan de andere reikt een heer (afb. 8), wiens kleding eer archaïserend Duits dan Nederlands lijkt (vooral het kleine barretje op zijn hoofd), een trouwring, welke voor de duidelijkheid de grootte van een armband heeft gekregen, aan een vrouw, terwijl hij in de linker hand intussen een takje omhoog houdt. Commentaar werd hier blijkbaar overbodig geacht, want onder dit tafereel zonder problemen sluit direct een getorste decoratieve strook aan van het type, dat reeds drie maal hoger op de stok voorkwam. Dit keer werden vegetatieve motieven tussen de ornamentale gebruikt.

De figurale zône die hierna komt is het moeilijkst verklaarbaar. In nissen, welke door op zuilen rustende bogen worden afgesloten, staan drie personen: een vorst met kroon, scepter en rijksappel (afb. 9) en twee vrouwen. De kroon lijkt het meest op de hoge keizerskroon, welke Rudolf II in 1602 liet vervaardigen⁶. De drager zou dus deze keizer kunnen voorstellen, die in 1604 inderdaad over het Duitse rijk regeerde. In dat geval is de dame rechts van hem zeker niet de echtgenote van de keizer, daar deze ongehuwd was. Edoch, zij draagt ook een grote kroon op het lange, afhangende haar. Kreeg Zijne Majesteit hier dus bij vergissing toch een wederhelft? Of moeten wij in deze gekroonde hoofden het Spaanse koninklijke paar, Philips III en Margaretha van Oostenrijk, zien? Dan zijn de kronen echter wel erg onnauwkeurig weergegeven en bovendien het uiterlijk van de vorstin, die in werkelijkheid niet de 16de eeuwse mode van de Duitse jonge meisjes en bruiden gevolgd heeft, om het haar los te laten hangen. Duits en archaïserend schijnt deze vrouw zeker, met haar stijve keurslijf, waarover de beide handen gevouwen zijn en haar schortje over een gestreepte, geplooid rok. De gelaatsuitdrukkingen zijn te schematisch weergegeven om tot conclusies te kunnen leiden; bovendien Ieken Rudolf II en Philips III, als neven, enigszins op elkaar en droegen zij dezelfde modieuze knevel en baard. De derde figuur en tweede dame is anders uitgedost, met zware „pikkadillekens” op de schou-

⁶ Thans in de Schatzkammern van de Hofburg te Wenen. Zie: H. Fillitz, *Katalog der weltlichen und der geistlichen Schatzkammer*, Wenen 1954, no. 55. De snijder van de stok heeft deze kroon natuurlijk niet zelf gezien en maakte er dan ook een variant op.

ders, een wijde, openstaande kraag en een enorme hoofdtooi met een aigrette en struisveren. Onwillekeurig herinnert deze opschik aan koningin Elisabeth van Engeland, doch die was reeds in 1602 overleden en zij werd dikwijls met scepter en rijksappel afgebeeld, insignia, die de vrouwefiguur in kwestie niet voert. Boven de drie nissen staan drie korte soldaten met pieken; tussen hen in een Bourgondisch-Spaanse vlag met een Sint Andrieskruis, heel duidelijk afgebeeld, en een met horizontale banen (afb. 9), waarvan het aantal niet goed te bepalen valt. Waarschijnlijk is hier de Nederlandse driekleur bedoeld. Dit alles wijst op de Tachtigjarige oorlog en zou voor een identificatie van het vorstelijk paar met Philips III en zijn koningin pleiten. Helaas ontbreekt een verklarend bijschrift.

Onder de nissen volgt direct een ornamentale strook van het bekende soort en daar beneden verschijnt, tot slot, nog een figurale, waarin een jachttafereel (afb. 10). Twee Europeanen met spiesen, van wie een op een kromme jachthoorn blaast, achtervolgen, geholpen door twee nogal miezerig uitgebeelde honden, in een bos (dat door een zware boom vol eikels gesuggereerd wordt) een hert met groot gewei. Beide mannen dragen de Nederlandse dracht van circa 1600. Ook ditmaal ontbreekt commentaar.

In al deze tafereelen geeft de staf een levendig beeld van de sfeer, waarin de aristocratische Noord-Nederlanders in 1604 leefden. Een verklaring waarvoor het voorwerp gediend heeft en van wat de inhoud van de aan de maker verstrekte opdracht geweest is, blijkt echter niet uit de voorstellingen. Veilig zal men dit pracht-exemplaar een „ceremonie-staf” mogen noemen, maar hoe en wanneer hij gebruikt werd, ja of hij ooit practisch gebruikt is, blijft onzeker. Mogelijk kwamen dergelijke staven voor aan de hoven van Oosterse potentaten en hebben de Nederlanders er een voor Europeanen aangepaste variant op willen bezitten. In het bijzonder schijnt Steven van der Hagen op het voeren van een grote staat gesteld te zijn geweest. Hij vormde hiermee overigens geen uitzondering onder zijn landgenoten in de tropen⁷.

Het ontplooiën van praal en statie kon men toen echter niet op de Indische eilanden leren kennen, daar hoven als die van Bantam en Mataram in deze tijd nog allerminst op luxueuse

⁷ Vgl. F. de Haan, *Oud Batavia*, Batavia 1922-1923, blz. 171.

voet geschoeid waren⁸. Het was in Hindostan, Perzië, Siam en China dat onze voorvaderen de fascinerende voorbeelden van Oosterse weelde aantroffen.

Afbeeldingen van plechtigheden, waarbij soortgelijke staven met zilveren knoppen werden gedragen, kennen wij van het Turkse hof⁹. Of deze ook bij de Vorsten in het Verre Oosten voorkwamen, bleek mij tot nogtoe uit geen afbeelding. Onmogelijk is zulks inmiddels niet, gezien

⁸ F. de Haan, *o.c.*, blz. 173.

⁹ T.w. op schilderijen van J. B. Vanmour. *Rijksmuseum, Amsterdam, schilderijencatalogus*, no 2367.

de nauwe contacten, die de volkeren van de Islam in de 16de en 17de eeuw gewoonlijk onderhielden.

Zover onze kennis momenteel strekt kan men slechts zeggen, dat de unieke palissanderhouten ceremoniestaf in het Verre Oosten voor Nederlanders gemaakt moet zijn en wel voor iemand van de vloot van Steven van der Hagen of misschien voor die van Wybrandt van Warwijck. Wellicht komen deze admiraals zelf het eerst in aanmerking om voor de bestellers ervan te worden aangezien. Zou misschien Van der Hagen's statige vriendschapsbezoek aan de vorst van Malabar de aanleiding tot het vervaardigen van de staf zijn geweest?

SUMMARY

A CEREMONIAL STAFF FROM THE DUTCH EAST INDIES OF 1604

BY DR. R. VAN LUTTERVELT

In 1955 the Rijksmuseum bought a silver-mounted rosewood staff from an art-dealer. The various carvings represent: the arms of the town of Enkhuizen and the coat-of-arms of Prince Maurits of Orange; the Fall of Man; Minerva and Venus; Amor and Neptune; Prince Maurits standing beside the Archduke Albert of Austria, governor of the Southern Netherlands, and the Pope; King David and — once again — Venus; a married couple; three royal persons (one of them possibly Queen Elizabeth of England?) and finally a deer-hunting scene. The narrative texts under the carved representations are in Dutch.

Ornamental bands in Indian style give variety to the design. The staff is dated 1604.

By order of the Dutch United East India Company two fleets of the mercantile marine were sailing the East Indian waters in 1604, one under the command of admiral Steven van der Hagen and one under Wybrandt van Warwijck. We cannot but assume that this ceremonial staff, which is unique of its kind, must have been made for either of these commanders. No further information is available concerning the history of the object.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager,

Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Mr. A. P. van Schilfgaarde,

Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 November 1959

Zesde Serie / Jaargang 12 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering 11

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN DE
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernesstraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

A. L. DE VREESE

*Een fraai verlucht Agnietenbergs getijdenboek
in het British Museum te Londen*

Kolom 289

EEN FRAAI VERLUCHT AGNIETENBERGS GETIJDEN- BOEK IN HET BRITISH MUSEUM TE LONDEN

DOOR

A. L. DE VREESE

Hoe spreken d'oude heilige gebeden
Door d'oogen tot het vroom gemoed, wanneer
't In 't schoon verciert getijdenboek den vrede
Zocht, die Christus in 't Evangelie leert.

Zijn naam en die van Maria omwonden
Met eedle lijnen zilver, goud en blauw,
Waartusschen in wuivende palmen stonden
Met groote vruchten, somtijds ook een pauw.

In 't stil aandachtig teekenen en turen
Gleed 't leven van den vromen monnik heen.
Daarbuiten beukte wild tegen de muren
De krijg, voor hem 't getijdenboek alleen

Bestond tot op een dag de goede Dood
Hem ophief en droeg tot in Godes schoot.

HENRIËTTE ROLAND HOLST *Ad Interim*

Nog tijdens de Tweede Wereldoorlog, bij bestudering van het magistrale werk over de *Noord-nederlandsche Miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*, van de hand van dr. A. W. Bijvanck en dr. G. J. Hoogewerff ('s-Gravenhage, 1925) viel mijn aandacht op het aldaar vermelde nummer 124 (tekst, blz. 51), zijnde een Nederlands Getijdenboek, zich bevindend in het British Museum te Londen, Add. Mss. 29887. Na lezing van de aldaar gegeven beschrijving en onderzoek van de bijgevoegde drie volblad-miniaturen en van één blad met een gehistorieerde initiaal (plaat 78 A-C) kwam ik, vooral na ontdekking van de zich in de sneekantmarges van fol. 14r° en 134v° bevindende specifiek Agnietenbergse achtstralige karbonkelsmet-gouden-kern (zie afb. 8), tot de overtuiging, dat we hier met een wel zeer fraai verlicht Agnietenbergs Getijdenboek te maken hadden.

Echter, de oorlog belette een nadere bestudering van dit zo belangrijke horarium; daarna bleef het mijn vurige wens het hs. in Engeland zelf te gaan beschrijven. Het onderthavige artikel is de vervulling daarvan. Het is mij dan ook een grote eer hierbij mijn oprechte dank te betuigen

aan het Bestuur van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek te 's-Gravenhage, dat mij tijdens de Paasvacantie van dit jaar in staat heeft gesteld deze wens te realiseren. Mogen de resultaten van dit onderzoek en de beschouwingen, waartoe zij aanleiding hebben gegeven, het door deze Organisatie in mij gestelde vertrouwen niet beschamen. Grote dank ben ik tevens verschuldigd aan de wetenschappelijk staf van het „Department of Manuscripts” van het British Museum, die mij tijdens dit onderzoek niet alleen met welwillenheid, maar met raad en daad terzijde stond.

Het handschrift, daterend van \pm 1460, op vrij dik, nogal vergeeld perkament geschreven, bestaat uit de volgende katernen 1: V-1 2; III 3;

¹ De katernentelling werd zeer bemoeilijkt, doordat het hs., na het herstellen van de rug en mede als gevolg daarvan, zo vast ingebonden werd.

² Gerekend vanaf het eerste ongefol. schutblad, tegen de binnenkant van het voorbord geplakt, t/m fol. 7, alias de wederheft van het zojuist genoemde ongefol., maar niet vastgeplakte schutblad heeft het zijn wederheft verloren. (Men kan het kimmetje nog zien tussen fol. 6/7). Hierna volgen de gefol. kalenderbladen 1

I-1 4; 4 IV; IV + 1 5; IV; IV + 1 6; 2 IV; IV-1 7; I-1 8; 2 IV; IV + 1 9; IV; IV + 1 10; 4 IV 11; IV-4 12; IV-1 13; III-2 14; I 15; I 16;

t/m 7. Dat het een quintern is geweest, kan men zien aan het touwtje tussen fol. 3/4.

³ Fol. 8r^o t/m 12v^o (dus de rest van de kalender), plus daarachter één wel gelinieerd, maar ongefol. blad.

⁴ Nl. fol. 13r^o blanco, 13v^o; miniatuur: Annunciatie. De kim van dit miniatuurblad is te vinden tussen fol. 7/8. Hier is dus eigenlijk ook een blad weggesneden. Vandaar I-1; in het vervolg tel ik de miniatuurbladen gewoon als I.

⁵ Fol. 46r^o-54v^o; fol. 48r^o blanco; 48v^o; miniatuur: Christus aan het Kruis. Kimmetje van dit laatste blad tussen fol. 52/53.

⁶ Fol. 63r^o-71v^o; 70r^o blanco; 70v^o miniatuur: Pinksterfeest. Kimmetje tussen fol. 63/64.

⁷ Fol. 88r^o-93v^o plus het daarna nog komende wel geliniëerde, maar ongefol. blad. Hier is het erg oppassen; van deze katern, zijnde dus geweest een quintern, is het eerste blad weggesneden (zonder tekstverlies). Men ziet dit als kimrestant tussen fol. 87/88. De wederhelft van dit weggesneden blad is het wel gelinieerde, maar ongefol. blad nà fol. 93v^o.

⁸ Fol. 94r^o blanco; 94v^o; miniatuur: God de Vader met op Zijn Schoot het Lichaam van Zijn Zoon. De kim van dit miniatuurblad zit tussen het (wel gelinieerde, maar) ongefol. blad, dat komt na fol. 93 en het gefol. blad 94. Ik reken hier dus liever het miniatuurblad als één blad; beter m.i. dan te rekenen van fol. 88r^o-94v^o en te spreken van een quatern. Dit laatste zou fout zijn. Men kan dan nog eerder zeggen: V-2 (kimrestant tussen fol. 87/88; 88-93; ongefol. blad; kimrestant 93/94; miniatuur: fol. 94).

⁹ Fol. 111r^o-119v^o; 115r^o blanco; 115v^o miniatuur: Boetvaardige David. Kim van het miniatuurblad (niet meegeteld) tussen fol. 114/115.

¹⁰ Fol. 128r^o-136v^o; fol. 134r^o blanco; fol. 134v^o miniatuur: Hellemuil. Kim van het miniatuurblad tussen fol. 129/130.

¹¹ Fol. 137r^o-144v^o; 145r^o-152v^o; 153r^o-160v^o; 161r^o-167v^o + één wel gelinieerd, maar ongefolieerd blad tussen fol. 167/168. Op fol. 167v^o eindigt het Agnietenbergs gedeelte van dit hs.

¹² Fol. 168r^o-171v^o, nl. fol. 168r^o blanco; telkens één blad weg tussen fol. 168v^o/169r^o; tussen fol. 169v^o/170r^o; tussen fol. 170v^o/171r^o en tenslotte tussen 171v^o/172r^o; tezamen 4 bl. weg zonder enig tekstverlies.

¹³ Fol. 172r^o-178v^o; één blad weg (zonder tekstverlies) tussen fol. 178v^o/179r^o.

¹⁴ Fol. 179r^o-182v^o; één blad weg (zonder tekstverlies) tussen fol. 179v^o/180r^o en één blad weg tussen 182v^o en het voorlaatste schutblad.

¹⁵ Dit is het voorlaatste schutblad, aan recto- en verso-zijde zo goed als blank. Enige liniëring.

¹⁶ Laatste schutblad, blanco (enige liniëring aan boven- en onderkant) tegen de binnenkant van het achterbord geplakt.

te zamen 189 bl., 172 x 123 mm), met nu eens licht bruine, dan weer iets donkerder bruine inkt afgeschreven en gelijnd voor 20 regels (90 x 68 mm) per blad. De lijnen van de schrijfspiegel zijn, alleen ten aanzien van de beide verticalen, doorgetrokken tot aan het boven-, respectievelijk onderende van het blad. Hier en daar, altijd helemaal in de linker benedenhoek van sommige bladen, nog sporen van signaturen (bijv. 128r^o). Het hs. is afgesneden aan boven- en onderkant, niet aan de sneekantzijde, gezien het feit dat aan de laatstgenoemde kant de puntjes van de liniëring nog zo goed als altijd te zien zijn (meestal een centimeter van de sneekantzijde af).

Moderne potloodfoliëring, te beginnen bij de Kalender, nl. fol. 1r^o t/m 182r^o, met dien verstande dat het hs. vier ongefolieerde bladen telt, nl. het tweede schutblad voorin, vlak vóór het begin van de Kalender, één bl. tussen 12v^o en 13r^o, een dito tussen 167v^o en 168r^o, alsmede het voorlaatste schutblad, aan het eind van het hs., nl. achter fol. 182v^o.

Er is een rond gaatje (17 mm) in een der perkamenten bladen van het hs., nl. in het midden, maar iets onder de bovenste helft van het eerste schutblad, dat tegen de binnenkant van het voorbord is geplakt.

Het hs. steekt nog in zijn oude band voor wat de eikenhouten borden (176 x 115 mm) betreft; deze zijn met roodbruin leer overtrokken (het leer van het achterbord is nogal beschadigd) en aan boven-, onder- en sneekantzijde afgeplat. Voor- en achterplat zijn blind gestempeld, nl. elk voorzien van een dubbele rechthoek van drievoudige filets. De buitenste meet 134 x 95, de binnenste 115 x 81 mm. Elke binnenrechthoek bevat aldus 12 ruiten en 12 driehoeken van dito-filets.

De rug van het hs. is met licht bruin kalfsleer hersteld. Hij telt zes ribben, is niet verguld op snee, terwijl de oorspronkelijke koperen sloten (die elk met drie spijkers — gezien de overgebleven gaten — er aan vastgeklonken waren) verdwenen zijn. Op de rug van de band staat, tussen de eerste en de tweede rib, met vergulde kapitaalletters — tweeregelig: HORAE/B. M. VIRGINIS. Tussen de tweede en derde rib met dito letters: BRIT. MUS. Tussen de derde en vierde rib met dezelfde letters, alsmede cijfers (tweeregelig): ADDITIONAL/29.887. Geheel bovenaan is op de rug van de band een ovaal etiketje geplakt, waarop het nummer 656 te lezen staat, terwijl een dito-etiketje zich geheel onderaan op de rug bevindt, waarop α 9.

Wat de aantekeningen op de schutbladen be-

treft diene het volgende: Op het eerste, tegen de achterkant van het bord geplakte schutblad staat geheel onderaan (met potlood) geschreven A.7.c. Deze aantekening is echter op haar beurt met potlood door middel van een dwarsstreepje doorgehaald. Geheel in de linkerhoek van dit zelfde schutblad staat, eveneens met potlood S.656.a. Op het tweede schutblad voorin is, helemaal bovenaan, het nummer 29887 getypt. Onderaan op dit blad staat (met zwarte inkt) geschreven in modern schrift (tweeregelig): Purchased of Mr Hart/31 July 1875. Op het eerste schutblad achterin staat met potlood: 182 folios Apr. 1876 S.S. De twee schutbladen achterin zijn zo goed als blanco (met boven- en onderaan enige liniëring). Op beide schutbladen ziet men duidelijk de liniëringgaatjes.

Op een dertiental bladen (meestal precies in het midden van de blanco-zijden van de bladen met miniaturen) vindt men het bezitsmerk van het British Museum, zijnde een rode stempeldruk, ovaal van vorm (al dan niet omljnd).

Inhoud - 1ste deel (Agnietenbergs):

fol. 1r ^o -12v ^o	[Kalender voor het bisdom Utrecht] ¹⁷
fol. 13r ^o	blanco
fol. 13v ^o	Miniatuur: de Annunciatie
fol. 14r ^o -47v ^o	[Getijden der H. Maagd] ¹⁸
fol. 47v ^o -69v ^o	Hier beghint die langhe crûs tide ¹⁹
fol. 48r ^o	blanco
fol. 48v ^o	Miniatuur: Christus aan het Kruis
fol. 69v ^o -93r ^o	Hier beghint des hilighen ghiestes tide ²⁰
fol. 70r ^o	blanco

¹⁷ De namen der maanden met rubriek in het latijn en het diets. Verder met rood o.a.: Ponciaen mi (14 jan); Agniete ioncfrou (21 jan); Pauwels bekieringe (25 jan); Thomas van aquinen (8 maart) staat met zwart; en niet met rood, zoals Bijvanck-Hoogewerff *o.c.*, tekst blz. 51. Verder met rubriek: (12 juni): O dulfconf. Hiernaast met zwart: Kunera ioncf. Met rood: (4 juli): Merten schudcorf; September heet picmaent; Eluendusent mageden (21 okt.); met zwart (13 december) Lucia ioncfrou.

¹⁸ In de redactie van Geert Grootte, echter zonder de Proloog.

¹⁹ Redactie Geert Grootte.

²⁰ Deze regel, in rubriek, staat als laatste regel na de Lange Kruisgetijden. De regel hiervoor, zijnde maar een halve, is die van de Lange Kruisgetijden; hij luidt:

fol. 70v ^o	Miniatuur: Nederdaling van de H. Geest
fol. 94r ^o	blanco
fol. 94v ^o	Miniatuur: God de Vader en God de Zoon
fol. 95r ^o -114v ^o	[Getijden der Eeuwige Wijsheid] ²¹
fol. 115r ^o	blanco
fol. 115v ^o	Miniatuur: De boetvaardige David
fol. 116r ^o -123v ^o	[De Zeven Psalmen] ²²
fol. 124r ^o -133r ^o	[De Litanie]
fol. 133v ^o -167v ^o	Hier beghint die langhe vigilie
fol. 134r ^o	blanco
fol. 134v ^o	Miniatuur: Christus en de Hellemuil.

Inhoud - 2de deel (niet-Agnietenbergs):

fol. 168r ^o	blanco
fol. 168v ^o -171v ^o	Hier beghint die ziel misse in duutsche
fol. 172r ^o -182v ^o	[Gebeden tot Christus en Maria, alsmede Communiegebeden]
fol. 172r ^o -175v ^o	Een ghebet van onsen lieuen heren ²³
fol. 175v ^o -177r ^o	Een ander ghebet [nl. tot Christus] ²⁴
fol. 177r ^o -178r ^o	Van maria ²⁵

in vreden amen. De tweede helft van de laatste regel der Lange Kruisgetijden is gevuld met twee, in heel klein cursief geschreven woorden, nl. hillige geest. De Getijden van de Heilige Geest niet in de redactie van Geert Grootte.

²¹ Redactie Geert Grootte.

²² Van 116r^o-167v^o, zijnde de Zeven Psalmen, de Litanie en de Lange Vigilie, alle in de redactie van Geert Grootte.

²³ Inc.: O Du sone hoghe heerscap godliker volcomenheit. Hoe onbekent es ter werelt dijn rijcheit...

Explic... Ende alle menschen moeten hem voederen met haren wesen in dinen wesen ende moeten di gheuen een weder schijn dijns doghens ende antwert der gherechtigher minnen. Du die daer leefste ende regneerste in verdicheden boven alle loue god inder ewicheit Amen.

²⁴ Inc.: O heer ihesu christe almachtighe god ende goedertieren ghesontmaker...

Explic... O minnentlijke lieue heer Verleen mi bi dijne milder goedertierenheit. Goet ghelouf seker hoep volcomen caritaet ende na desen verganclike leuen dat ewich leuen Amen.

²⁵ Inc.: O Moeder ons heren ihesu christe ende weerdighe vrouwe Ic beuele mi v alle die daghe mijns

fol. 178 ^o	Alstu ten heilighen sacramente selste gaen
fol. 179 ^o	Alstu ten heilighen sacramente gaeste
fol. 180 ^o	Alstu dat heilige sacrament ontfaen selste
fol. 181 ^o	Alstu dat sacrament ontfaets
fol. 181 ^o	Vanden sacrament
fol. 182 ^o	Alstu dat sacrament ontfangen hebste.

Schrift: (Agn. gedeelte: 1° t/m 167°)

Het hs. is over het algemeen met grote zorg geschreven door een vrij vaste en duidelijke hand met meestal donkerbruin schrift, nl. de littera textualis (rotunda)²⁶, waarbij de kopiïst niet vaak de liniëring overschrijdt.

In de Kalender vindt men *i* en *y*, met of zonder tekens erboven, dus *i*, *î*, *y* en *ÿ*. Twee keer *û*, nl. fol. 4°: Anastasius paus (27 april), Remigiûs biscop (1 oct.). Zie fig. 1A.

In de tekst der Getijden valt de letter *z* op bijv. zeem (fol. 17°). Nu en dan *u* of *û* (in een nûwen teiken der heilichheden, fol. 75°; dat vûer dîjnre minnen 81°).

Ook valt op de *s* aan het einde van een woord, dat op *zijn* beurt aan het eind van de regel staat. Deze *s* wordt dan meestal buiten de verticale schriftspiegelliniëring geschreven (bijv. 16° en passim; zie voor de vorm: fig. 1A) en komt aldus veelvuldig voor.

Terwijl het in sommige Agnietenbergse getijdenboeken wemelt van *u*'s met een klein nulletje erboven, (dus *û*, zowel met *u*- als *v*-waarde) treft men deze in dit hs. niet veel aan, het meest nog bij de rubricale opschriften²⁷, al vindt men hier boven de *u* vaak half geopende pennulletjes; dus bijv. psalmûs (40°); crûstide (47°); Nûnc dimittis (92°, 113°). Overigens komen de rubricale opschriften even zo vele malen verkort dan wel voluit voor. Vaak hebben de hoofdletters dier opschriften — voor zover zij daartoe bruik-

leuens... O Maria ontfanghet mijn ziel metten heilighen inghelen als si van haren lichaam verscheidet ende weset met allen heilighen haer voerspreecster wanneer mense voerden strenghen rechter leidet.

²⁶ Zie voor deze latijnse schriftbenamingen het gedege en van prachtige schriftvoorbeelden voorziene artikel van de hand van dr. G. I. Liefstijck „Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle”. *Centre National de la Recherche Scientifique*, 1954, blz. 15-34.

²⁷ De meeste rubrieken in rood; éénmaal een blauwe rubriek: a n t' (= antiffe, fol. 140°).

baar zijn — de gebruikelijke punt in hun holte (zie bijv. de *D* op fol. 55°, fig. 1A). Hetzelfde geldt voor *O* en *P*. Opmerkenswaardig zijn bij deze rubricale opschriften de *s* en *t* aan het wordeinde, waarbij de *s* zoals gebruikelijk buiten de schriftspiegel belandt. De *t* heeft een dik dwarsbalkje en vandaar af een klein fijn haaltje naar beneden: antt (30°); hues (domus, 30°); psalmus (137°) (zie fig. 1A). In het geval dat het rubricale opschrift de regel niet helemaal weet te vullen, komt achter het laatste woord daarvan meestal een punt (zie fig. 1D) als regelvulsel (zie verder aldaar). Afkaptaken komen vanzelfsprekend zeer vaak voor en wel als een dun lichtbruin penhaaltje na het woord- of lettergroepeinde (met dien verstande dat men rekening houdt met de gewoonte van de middeleeuwse kopiïsten om een woord bij elke willekeurige letter daarvan af te breken). In haast alle gevallen ziet dat afkaptaken eruit als een soort komma (zie fig. 1B), eenmaal als een fijne omgekeerde *s* (sterne des meers 42°).

Ten aanzien van de afkortingen zij opgemerkt, dat deze in de kalender niet veel voorkomen. De waardigheid der verschillende heiligen wordt meestal onverkort weergegeven, (dus abt, apostel, bisscop, confessor, coninc, heremite, ioncfrou(we), paus, priester, wedue); het meest vindt men als afkorting: bisc' (bisscop) en zo goed als altijd mir/mirs (martelar, martelers).

In de tekst vindt men de gebruikelijke verkortingen voor *-m*, *-n*, *-er*. Zeer vaak wordt het suffix *-heit* verkort tot *-ht*, bijv. eerlicht (14°) en hillicht (21°). (Zie fig. 1C).

Dat zwarte t'tje is meestal zeer klein geschreven, iets hoger dan de voorafgaande letter, en voorzien van een dik horizontaal dwarsbalkje waardoorheen of waaraan een zeer fijn verticaal lichtbruin penhaaltje. Doch vaak belandt het, als het woord, waar het bij hoort, net aan het einde van een regel staat, precies buiten de schriftspiegelliniëring. Enige malen treft men ook een afkorting aan voor *-et* (zie fig. 1C), bijv. singz (singet, 18°), magz (maghet, 28°); ghebz (ghebet, 43°, 85°).

In de litanie komen tenslotte de gebruikelijke verkortingen voor, nl. b' (bidt), v'l'(verloes) en ht (-heit).

Wat de correcties betreft: in de kalender komen nogal wat verschrijvingen voor, die onverbeterd zijn gebleven: (15 jan.) Maricius abt; (17 jan.) Anthonijs nonic; (26 april) Clerus paus; (28 sept.) Wenselai mir; (10 oct.) Gereon ende victor miris. Het zelfde euvel geldt ten aanzien

van de Litanie: Seilige (met een bladgouden S i.p.v. een bladgouden H); coninginne²⁸ der hemelen Bid voer ons (124r°); Santte (i.p.v. Sancte) Lambert (125v°); Slle (met een bladgouden S i.p.v. een bladgouden A); heilighe confessoren b' (127r°).

In de overige Getijdentekst komen maar weinig fouten meer voor. Ongecorrigeerd bleven hier de volgende regels:

fol. 54v°: hie is gheleuet (i.p.v. gheleuert) ter doet;

fol. 60r°: O D criste (i.p.v. O Du criste) die wordes gheleit...;

fol. 88r°: Alle ghelouighe sielen moten (weggelaten: rosten!) in vreden amen.

Als er iets te verbeteren valt, dan wordt het woord waterpas doorgehaald met een fijn en dun zwart streepje²⁹.

Ten aanzien van het gebruik van hoofdletters diene het volgende: In de kalender worden alle beginletters van namen van heiligen rood doorstreept; in de litanie is dit niet het geval, met uitzondering van Sancte Iuo (126r°). Bij deze heilige is de S van Sancte van bladgoud, terwijl de I van Iuo rooddoorstreept is. Wel rooddoorstreept zijn in de litanie de initiaalletters van: b' of bid; van \forall ' of verloes; van Spaer ons here en van hoer ons. In de gehele verdere tekst der Getijden vindt men maar weinig rooddoorstreepte hoofdletters, om de eenvoudige reden, dat het hs. van het begin tot het einde wemelt van hetzij blauwe, hetzij bladgouden lombarden.

Interpunctie: Zeer zorgvuldig wordt gebruikt de punt met een fijn penhaaltje naar boven (die echter minstens evenveel, zo niet meer, dient als regelvulsel) alsmede de dubbele punt, bijv. Glorie si den vader: Als \forall ns (33v°). Zie fig. 1D.

Lombarden: Van het begin tot het einde is het hs. verlucht met een groot aantal afwisselend bladgouden (maar liefst 742!) en blauwe, lombarden van één regel hoog³⁰.

²⁸ In veel verluchte Getijdenboeken uit Oost-Noord-Nederland komt niet de vorm coninginne, maar conincinne voor.

²⁹ Bijv. of fol. 41v° het woordje en aan het einde van de tweede regel bovenaan.

³⁰ Het aantal bladgouden initialen is, naast de mate waarin bladgoud voor miniaturen, gehistorieerde initialen en randverstering werd gebruikt, altijd een maatstaf voor de kostbaarheid van een handschrift. Dat hier de hoogte van de initialen met het „aantal regels” weergegeven wordt is in overeenstemming met het feit, dat de middeleeuwse miniaturen de prijs van een letter be-

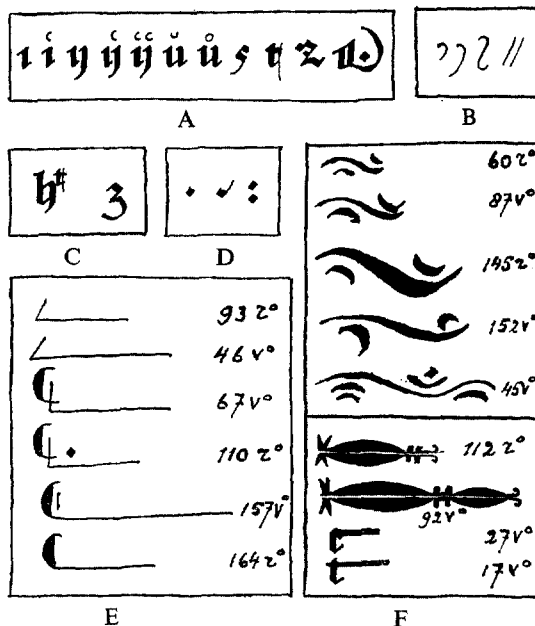

Fig. 1. Londen, British Museum, Add. Mss. 29887; A. Specimina van schrifttekens; B. Afkaptakens; C. Afkortingen; D. Interpunctie of regelvulsel; E. Paraaftekens; F. Regelvulsel. Alles op ware grootte.

(tek. Dolf de Vreese)

Paraaftekens komen maar weinig voor, steeds in rubriek, en met onderling weinig variatie. Het is een haak (nu eens korter, dan weer langer), waarvan de horizontale balk soms gebogen is. (Zie fig. 1E).

Regelvulsel³¹. Over het algemeen zijn in het hs. maar weinig regels, voor een groter of

rekenden naar het aantal regels dat hij hoog was. Bij minder kostbare Getijdenboeken neemt het aantal bladgouden initialen meestal na de Litanie af of zij komen helemaal niet meer voor.

In mijn collectie beschrijvingen van verluchte Agn. Getijdenboeken spant in dit opzicht het hs. van de Heer J. Bastin te Namen de kroon met tot op het voorlaatste blad maar liefst 810 bladgouden initialen van 1 r hoog, voorzien van raamwerk van resp. rood dan wel zeer lichtpurper filigraanwerk; daarnaast 1 bladg. initiaal van één r, 268 van twee, 4 van vijf en 34 van zes regels hoog, alle op een ondergrond van blauw en bleekpurper (zwemend naar lichtbruin). In totaal hier dus 1117 bladgouden initialen, waarvan het goud glanst als paarlemoer. Bijna niet minder in aantal als in fraaiheid van bladgouden initialen is hs. 49 van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem. In dit laatste hs. hebben sommige initialen ook schelpjesgoud.

³¹ Zie ook i.v. tintenel.

kleiner gedeelte, aan het eind wit dan wel ongevuld gebleven. Het rubricale regelvulsel is het geringst in aantal, aangezien de rubricale opschriften meestal nog al lang zijn, zodat het toch al moeite kostte, zelfs afgekort, het regeleinde niet te overschrijden. In het geheel vindt men het slechts twaalf maal (Zie voor de verschillende vormen: fig. 1F, bovenste gedeelte).

Zwart regelvulsel vindt men veel en veel meer. Het meest komt hierbij voor de punt (al dan niet voorzien van een heel fijn lichtbruin penhaaltje naar boven). Een enkele maal bezigt men als zodanig de dubbele punt (Zie fig. 1D). Zeer vaak vult men de regel door rekking van de t van het laatste woord in de regel: bijv. loesheit (17v^o). Minder vaak rekt men de c aan het wordeinde: coninc (27v^o). Zie fig. 1F, onderaan.

Tintennellen: terwijl hierover straks gehandeld wordt bij de Litanieversiering (zie fig. 7A) valt in dit hs. op — en dit is vrij zeldzaam — dat dit versieringselement, geheel in blauw, als regelvulsel gebruikt wordt. Het is nu eens wat korter (112r^o), dan wat langer (92v^o). Zie voor de vormen fig. 1F, onderaan.

Schrift (niet-Agn. gedeelte: 168v^o t/m 182v^o)

Aan dit gedeelte hebben twee andere kopiïsten gewerkt. De kopiïst, die op fol. 168v^o de *Zielmis* begint te schrijven, heeft dit gedaan in een regelmatig bruin schrift, nl. de littera textualis formata rotunda (Zie hiervoor, noot 26). Zijn letter is nl. regelmatig, rond en tevens kleiner dan die van de kopiïst van het Agn. gedeelte. Fol. 168v^o telt net als de Agn. bladen 20 regels schrift. Ook de rubricator is een ander.

Aan het begin van de *Zielmis* staat een kobaltblauwe G op een ondergrond van baksteenrood, zich uitstrekkend over 8 regels schrift. Het oog dier G is versierd met een zachtrose krulornament (gearceerd) van ineengestregelde bladen. Verder vindt men op dit tekstblad afwisselend rode en blauwe lombarden van een of twee regels hoog. Langs de gehele schriftspiegel van de sneekantmarge, zich zelfs verder uitstrekkend tot de boven- en onderkant van dit blad, treft men een penwerkversiering aan in het bleekpurper met hier en daar wat blauw er doorheen. De taal kan men naar dit ene blad niet vast bepalen. Op fol. 169r^o ³² begint weer een andere kopiïst,

³² Nog steeds de *Zielmis*. Vanaf 169r^o tot aan het einde van het hs. hebben alle bladen 16 regels schrift.

die een veel grotere, donkerbruine letter bezigt, m.i. de littera textualis formata fracta (Zie hiervoor, noot 26). De tekst van 169r^o t/m 171v^o telt 6 blauwe lombarden van elk één regel hoog, voorzien van rood penwerk, terwijl men hier en daar ook een stofgouden dan wel bladgouden dito-lombarde aantreft. Vanaf fol. 172r^o (Een ghebet van onsen lieuen heren) is nog steeds dezelfde kopiïst bezig als die van 169r^o, maar de kleur van zijn inkt is van donkerbruin zo goed als zwart geworden. De rubricator is hier weer een ander dan die van het Agn. gedeelte en van blad 168v^o. Vanaf 172r^o t/m 182v^o vindt men in de tekst wel rooddoorstreepte hoofdletters, maar geen enkele lombarde. Er hadden er wel moeten staan ³³, maar al de plaats en, waarop ze dienden te komen, zijn ongevuld gebleven. Als regelvulsel vindt men hier een punt met een fijn penhaaltje naar boven (Zie fig. 1D) en als afkaptaken twee fijne schuine dwarsstreepjes (Zie fig. 1B).

De taal is West-Middelnederlands met enkele Oost-Nederlandse vormen er doorheen ³⁴.

Taal (Agnietenbergs gedeelte 1r^o t/m 167v^o):

Het hs. is geschreven in het Oost-Middelnederlands en wel in het Overijssels; de specifieke oostelijke taalvormen overtreffen verre de westelijke (zie voor de laatste vooral kol. 305).

Het hele hs. door treffen we de taalvormen met ongevocaliseerde -ol- aan, bijv.: sie solden gaen (15r^o); du woldes (15v^o); golt (17r^o); olden mitten iongen (25r^o); menichuoldicheit (26r^o); die olders der volke (53r^o); des ghewoldes (76r^o); veroldet (141v^o); sie moten beholden (165v^o).

Daarnaast tweemaal: des ghewaldes (20r^o, 101r^o) en éénmaal: kelde (41r^o).

Westelijke vormen met ou slechts 3 x, nl.: Die mint hout mijn reden (74v^o); ... Ende sine ghebede niet en hout (74v^o); soude (75r^o); soe soude ghi iv verbliden (88v^o).

Opvallend is wel, dat deze ou-vormen juist vallen in de *Getijden*, die in dit hs. niet in de redactie van Geert Groote geschreven zijn!

³³ Wschl. blauwe, dan wel stofgouden of bladgouden lombarden van 1 regel hoog, zoals die voorkomen in de tekst van 169r^o t/m 171v^o.

³⁴ Zo vindt men: sint (latijn sunt): stimme van den hemel (169r^o); versumenisse (delicta, 171r^o); almechtige god; Ghegruet systu (175v^o); suete Maria (177v^o); meyster (178v^o); sueticheit (179r^o); teiken der minnen; van ewicheiden tot ewicheiden (182v^o).

Overijssels of in ieder geval Oostnoordnederlands zijn ³⁵: bedrucknisse (tribulatio), 83ro pass.; duneggen (tempores) 44ro; ghetimmert (aedificavit) 29vo pass.; hent (usque) 29vo pass.; vmbegrijp ³⁶ (orbis terrarum) 77vo; mit smaheiden (despectione) 32ro; weite (frumento) 160ro; woe ³⁷ (quam), 45ro (2 x).

Noordnederlands zijn de volgende vormen ³⁸: achterlaten (frustrabatur), 32ro pass.; blenkinge (splendor) 38vo, 108ro; boert op (extollite) 45ro; deckenisse (velamento) 22vo, 160vo; ewe (lex) 16vo pass.; gheluen (fluctuum) 159vo; gheweerde (fiat) 21ro; groetdadicheit (magnificentia) 15vo; heuet guetlic ghedaen (benefecit) 136vo; doe guetlike (benigne fac) 120vo, 159ro; heilgheuer 14vo pass.; herende (dominans) 38vo; cule (foveam) 142vo; lijclawen (cicatrices) 118ro; omcleet (opertorium) 122ro; onwetenheit (ignorantia); 147vo; die niet vp en luket (non aperiens) 118vo, 152ro; slike (stercore) 40ro; suethertighen (mites) 146vo; toegheuest (confortavit) 41ro; tughe (testimonium) 65vo; vakinghe (dormitationem) 44ro; vandes (visitas) 15vo; verhudet (abscondit) 16vo, 149ro; versumenisse (delicta) 17ro, 46vo, 129vo; verurouwede (exultavit) 16vo.

Naar het oosten wjzen verder de talrijke umlautsvormen als bijv.: sueticheit (17vo); ghegruettet (19ro); suete (22ro); hie huedt (40vo); ondersuekers (60vo); behuedet (64ro); guedertiren (66ro); suetlike (81vo); guet (114ro); guetheit (119ro); guetlic (159ro); guetliker (166vo).

Deze vormen met -ue zijn veel talrijker dan die met oe of o (zie hieronder).

Van begin tot het einde predomineren de vormen met -ei: ghemeine lude (23ro); teiken (58ro pass.); vleisch (30vo pass. et semper); meister (31vo); pass. et semper; gheheilichde maghet (46vo); die cleinen (136vo).

Verder in alle woorden met het suffix -heit (meer- vout bijna altijd -heiden) gherechticheiden (16vo); in ewicheiden (pass.); crancheiden (78ro en pass ³⁹). Opmerkenswaardig is 1 × gheiselen (subst. plur.: 117vo) tegenover 3 × in

³⁵ Cfr. B. van den Berg, „Geert Groote's Psalmenvertaling". *Tijdschr. Nederlandse Taal- en Letterkunde* 59 (1942), blz. 260.

³⁶ Tegenover 6 x omganc der eerden (71ro pass.).

³⁷ Tegenover 17 x hoe (16ro pass.) en 1 x ho (160vo).

³⁸ Cfr. B. van den Berg, *o.c.*, blz. 260.

³⁹ Enkele malen vormen met -e: ghesteente (17ro); deel (22vo); in lijcheden (23ro); ghemeine lude (25vo); gheheten (nominatus) (27vo, 57ro, 100vo); ghemeenscap (40ro); cleden (40vo); eenheit (83ro); ghebeente (116ro pass. et semper); soem sijns cledes (45ro); een

totaal: ghiselen (subst. plur.) 56ro; ghiselde (53ro) en gheghiselt (49ro). Wat de woorden g(h)eest/ghiest, alsmede heiligh/hillich betreft zij vermeld dat de vorm g(h)iest veel meer voorkomt dan g(h)eest. Daartegenover staat dan weer dat de kopiïst veel meer heilich bezigt dan hillich. Geheel in overeenstemming daarmee is het verschijnsel dat de doxologie ... heilighe gheest die van het begin tot het einde der Getijden gebezigt wordt), meestal luidt: heilighe ghist (57 ×), tot op fol. 167vo toe.

Verder vindt men de vormen: hillicheit (21vo); die hilligen (25vo): Op fol. 72ro zo goed als na elkaar gheest/ghiest. Fol. 164ro: ingeesten. Fol. 78ro en pass.: gheestlike. Na fol. 100vo zo goed als altijd de vorm hillig (h).

Tenslotte dienen nog genoemd te worden: in den berge die libanus hiet (38ro); hieten (inf., 42vo en pass); ghehieten (79ro).

Umlautsvormen zijn verder: ghestedighet (17vo); beteemt (21vo); sonders, sonderen (peccatores, 32vo et pass.); seyen (34vo); meyen (34vo pass); voetschemel (38vo); scheme des dodes (68ro pass); mertelers, martelers (76ro, 123ro, 132ro); dinen eerberens soene (101vo); van idelen ghebere (129ro); des vegheuiers (131ro); kese (145ro).

Oostelijke pronominale vormen:

Pron. pers. 3de: nom. masc. sing.: slechts 2 × he (52ro, 142vo) ⁴⁰; acc. masc. sing.: oen (53ro, 56vo, 66vo, 163vo); acc. plur. (alle drie genera): sie (60vo en pass.). Enclitisch: acc. sing. fem.: oer (21ro, 38ro); gen. plur. (alle drie genera) oerre (143vo).

Pron. reflex: sich (21vo, 23ro, 25vo, 77vo, 161ro, 163vo) ⁴¹.

Pron. demonstr.: Bij het bepalend lidwoord luidt de vorm meestal die, maar hiernaast komt soms ook de oostelijke vorm de (te lezen als dee) voor: de sonne (19vo); de troester (77ro); den eet den hi swoer (27ro en pass.); acc. fem. sing.: de stad (34vo); de boesheit (37vo); acc. masc. sing.: den ghesontmaker (38ro).

Niet meer als lidwoord, maar echt als demonstratief: so we de neighe hem (102vo) ⁴².

enich een (65ro); cleet (122ro); omcleet (122ro); ghecledet (144vo). Daarmee is het aantal uitgeput.

⁴⁰ Door het hele hs. verder altijd hie (naast 7 x hi). De nom. van de 3de persoon pluralis (aller drie genera) is altijd sie (1 x soe, 17ro en 1 x se, 160ro).

⁴¹ Waartegenover iets meer de vorm hem (16vo en pass.).

⁴² Voor de rest zijn de pronomina demonstrativa meestal de vormen met die (dien): nom. sing.: die mensche (15vo); die vrucht (18vo); acc. fem. sing.: die benedixie (19ro); help vrouwe dien die altoes totti roepen.

Verder de verschillende vormen van dese: Eénmaal

Pronomen relativum: ... den here de ons ghemaket heuet (14vo) ... in dien de hem ghemacet heft (25vo); soen des leuenden gods de to sextentijt (63ro); Wi bekennen dat die doernenbusch den moises sach (33ro); den eet den hi swoer (57ro); Inlichte here den die sitten in duesternissen (27vo, 103vo, 165vo); Mitten die den vrede haten was ic vreedsam (29ro, 137ro); ic heb ghewoent met den die in cedars tabernakel woenden (137ro); wie is die mensche de den heren onfruchtet hie sette hem de ewe inden weghe den hie vercoes (146vo); om wrake te doen den die veer gheboren sint (25vo); Hebic hem wederghulden den die mi quaet weder doen (142ro). Overulodicheit si den ghenen de di minnen (30ro, 60ro)⁴³.

Pronomen indefin.: soe we (74vo, 102vo).

Oostelijk zijn ook: nyen sanc (24vo pass.); ghedanche (42vo pass.); hierde („herder“ 67ro pass.); vernÿen (inf. 81vo); bilde („beeld“ 108ro); vrende (amici 118vo, 131ro, 155vo)⁴⁴; spiegel („spiegel“ 108ro); ghebuerten (42vo pass.); hirt („hert“ 153vo).

Oostelijke werkwoordsvormen:

ghi nedersitten (34vo); ghi sitten (40vo); ghi verghaen (51vo); ghi hielden (53ro); ghi moghen (39ro); ghi minden (88vo); ghi horen (96vo); ghi bekierden (142vo); ghi sint (87ro); Ewich god in wes macht steet die menschelike staet (157ro).

Heel het hs. door, van het begin tot het eind, altijd de vormen: wi sint en sie sint. Slechts 3 × wi

desse: Wie desse dinge doet (81ro); 1 × des-
desse: ... in den vloten desses leuens (100vo).

⁴³ Daarnaast vele vormen met -ie, dus die, dien etc. Van het pron. relat. welke vindt men niet veel voorbeelden. Meestal welke en wilke door elkaar: een stad, wilker ghemeenschap (29vo); een stad, welker gemeenschap (40ro); in wilken blode (55vo); in wilken cruce (61vo); in wilken cruce (63ro); die kinderen godes in wilken wi ropen ... (83vo).

Ter completering diene nog: Pron. pers. 1ste nom. plur.: altijd wi (1 × wij, 29vo); 2de nom. sing.: Altijd du (1 × doe, 57ro); 2de plur., dat. of acc. altijd iu of v (2 × v; 81vo, 117vo).

Pronomina possessiva oer hantvolle (34vo); die glorie oers namen; die glorie hoers namen (96ro); hoer saet (34vo); hoer stemmen (16ro); hoer sonden (116vo); oer boesheiden 116vo). Door het hele hs. iuwe (15ro); ook wel geschreven yuwe (15ro) of iuwe (17vo); iuwe vaderen (15ro); yuwe vaderen (15ro); iuwe herten (50ro); 1 × ic sal comen in v hues (75ro).

Pron. interrog.: altijd wie (17vo pass.).

⁴⁴ Tegenover in totaal 2 × vrient (75ro), 1 × vrienden (151vo); 1 × vriendinne (100vo).

⁴⁵ Op fol. 61vo sie sin/sie sint zo goed als achter elkaar.

sin (34ro, 64ro, 156vo) en 5 × sie sin (60ro, 144ro, 2 ×; 147ro, 159vo)⁴⁵; hi heuet afghesat (67ro, 139vo); du heues ghesat (149ro)⁴⁶.

Tenslotte zijn nog de volgende taalverschijnselen in dit hs. opmerkenswaardig:

a. Men vindt veel meer de gerekte vormen als bv.: steernen (15vo); eertrike (16vo); des zweerdes (22vo); veer („ver“ 25vo); hoveerdich (32vo); weercster („beworkster“ 41vo); weerdicheit (42vo); lanteerne 44vo; eerde (45ro); veronweerden (inf. 51ro); eerfnisse (77ro), peert (117vo) dan ongerekte als: erue (34vo); sterne (35vo); erfnisse (51vo); eruen (inf. 146vo). Daarentegen slechts 2 × weerden (= „worden“ inf. 28ro) tegenover herhaaldelijk werden (59vo pass.).

b. Opvallend zijn (meestal in Agn. Getijdenboeken) de vormen met ie, speciaal voor -r: ierste lesse (18vo); vroe iersten (22vo); ghien einde (30vo pass.); kier di om here (166ro); omghekiert (117ro); bekieren (120ro); ghi bekierden (142vo); afkier (imp. 43vo pass.); ofkier (imp. 83ro); viertich ier (50ro pass.) iubilieren (49ro pass.); regnieren (28ro pass.) glorificieren (95vo)⁴⁷.

Wat de klinkerwisseling betreft, het volgende:

c. oe/o: Naast de vele vormen met oe, bv. voete (pedes, 16ro); soeken (17vo), stoel (21vo); moet (debet, 23ro pass.); doen (facere 25vo); roede 38vo; toegader (40ro); bloet (sanguis 55vo); toe gheuen (79ro); staan er onnoemelijk veel meer met o: bv. (altijd) moder (17vo pass.) en moten (debemus/debent); vloyen⁴⁸ (inf. 24vo pass.); drouich (tristis 26vo); brodere (fratres, 30ro pass.); (altijd) ropen (clamare) 31ro pass.; hodanich (56vo); to⁴⁹ sexten tijt (63ro).

⁴⁶ Tegenover hie sette (157ro); gheset (157vo); niet ter staving van het oostelijke taaleigen, maar ter completering van het ww. in dit hs. diene: door het hele hs. sal (éénmaal sel (105ro)). Meerv. vormen meestal solen (minder soelen bijv. 22ro), naast enkele malen sullen (22vo pass.).

⁴⁷ Tegenover veel minder: iubilieren (35ro); omkerde (34ro); wy glorificeren (2 × 46ro); gheen water (22ro); eerst (160vo). Gezien wat J. J. Mak in: „Het vocalisme in beklemd syllaben van enige Oost-Mnlse geschriften“, *Tijdschr. voor Ned. T.- en Letterkunde* 55 (1936) blz. 89-90 daarover zegt mag dit verschijnsel misschien ook als oostelijk beschouwd worden.

⁴⁸ Bij de ww. altijd oy, nimmer oey/oei!!!

⁴⁹ Naast veel to, tegenover minder toe, staat zeer veel te (bv. te helpen, 31vo). Cf. voor het laatste, als bewijs van sterke Nederfrank. invloed op het Saksisch (denk ook aan het meer voorkomen van het pron. reflex. hem dan sich in dit hs.): J. J. Mak, *o.c.*, blz. 68 e.v. Jammer, dat dit over de devotentaal zo knap geschreven artikel, niet met vele concrete voorbeelden uit dit idioom is verduidelijkt.

d. De *ě/ã* en *ü/ö* wegen in haar wisseling zo goed als tegen elkaar op. *ontfarme/ontferme* (132r^o); *wal* (*bene*) 72v^o, 163v^o; *wel* (*bene*) 88r^o; *verwalustigen* (159v^o); *martelaren* (101r^o); *merterelen* (76r^o); *die starken* (83r^o); *starcklike* (104r^o); *herte* (66v^o pass.); *merren* (73r^o); *ghesunt* (21r^o); *sunde* (*peccato* 21r^o); *vns* (*nos*, 21r^o pass.); *vm begriip* (21v^o); *vp dat* (28v^o); *vp* (30r^o); *rusten* (*inf.* 33v^o); *vervult* (32r^o); *mutten* („motten” *subst.* 149r^o) tegenover: *ons* (*nos*, 77r^o); *rosten* (*inf.* 31r^o; deze vorm veel meer dan *rusten*!); *vervollet* (32r^o); *ghemolken* (144v^o); *ommermeer* (158v^o); *ghebonden* (122r^o); *mi dorstet* (166r^o). Als *praepositie* veel meer *vp* dan *op*!

e. Wat tenslotte de *ij/ij* wisseling betreft: terwijl in sommige Agn. hss. herhaaldelijk *i* voor *n* als *ij* voorkomt, geschiedt dit hier maar 1 X, nl. 25r^o *wijnt* (*ventus*) tegenover *wint* (72v^o pass.). Verder altijd: *kint* (*puer* 27v^o pass.); *plur.*: *kinder/kinderen* (25r^o, 39v^o pass.); *vinster* (26v^o); *vanden suden winde* (34v^o); *sie timmerden* (37v^o).

f. Aan het eind van dit taaloverzicht nog een reeks westelijke vormen: *aarons baert* (45r^o); *salich* (59v^o pass.); *dwalen* (*inf.* 14v^o pass.); *schape, rundere, beeste, vogele des hemels* (16r^o); *stemmen* (*voces*, 16r^o pass.); *macht* (21v^o); *machten* (*plur.* 18r^o); *des machtighen* (29r^o pass.); *verdienste* (18r^o, 132r^o); *ghenade* (19r^o pass.); *ghenadich* (159v^o); *ghenadelike* (67v^o); *dorde* (19v^o westelijk en oostelijk!); *martelaren* (20v^o pass.); *moerdenaer* (157v^o); *ghedachtich* (22v^o); *handen* (*manus*, 22v^o); *crachte* (*plur.* 23r^o); *vee* (24r^o pass.); *geschapen* (24v^o pass.); *mageden* (*plur.* 25r^o pass.); *bescherminge* (29v^o); *beschermnisse* (54r^o); *gheslachte* (*subst. plur.* 30r^o pass.); *gheslaghen* (35r^o pass.); *ghestadighet* (119r^o); *gestadighe mi* (120r^o); *onstadicheit* (129v^o) *kase* (144v^o, 145r^o); *betrouwen* (32v^o); *troulike* (79v^o); *ghetrouwen* (*inf.* 166r^o)⁵⁰; *coninginne*⁵¹ (41v^o pass.).

De taal, waarin de Getijden van de meeste Agnietenbergse horaria zijn geschreven, is, zeer voorzichtig gezegd, Oost-Noord-Nederlands, steeds gemengd met een meer of minder aan westelijke taalvormen, hetgeen als normaal dient te worden beschouwd⁵². Het feit, dat in het onderhavige hs. bv. na fol. 100v^o alleen nog maar de vorm *hilligh* (*sanctus*) voorkomt, zou de ver-

onderstelling kunnen wettigen, dat de kopiïst van Oost-Noord-Nederlandse afkomst was⁵³. Toch moet men met het trekken van een dergelijke conclusie zeer voorzichtig zijn.

Miniaturen:

Het hs. telt zes volbladminiaturen, alle in een rechthoek met bladgouden omlijsting (soms een dubbele, waarvan de binnenste „gedeeld”⁵⁴, waarbinnen zich de voorstelling bevindt tegen een gekleurde achtergrond, en wel zo, dat bij sommige miniaturen die achtergrond, voor wat de gehele bovenste helft of het bovenste kwart betreft, van bladgoud is (al dan niet „gepointsonneerd”)⁵⁵.

Het kleurengamma bestaat uit: lichtblauw, diepkobaltblauw, zachtbleekpurper, roodpurper, bruin, (al dan niet licht-, donker-, sepia- of okerbruin), geel of zachtgeel; blad- of stofgoud; grijs of diepgrijs; donker olijfgroen; zacht kopergroen; scharlakenoranje (al dan niet zacht); rood; oranjerood; wit of grijswit en ten slotte zwart; met dien verstande dat het gehele hs. door zoals op de Agnietenberg gebruikelijk, de zachte kleuren overheersen.

De voorstellingen zijn:

- fol. 13v^o: Maria Boodschap.
- fol. 48v^o: Jezus aan het Kruis, met Maria en Johannes.
- fol. 70v^o: Maria temidden der Apostelen (Pinksterfeest).
- fol. 94v^o: God de Vader met God de Zoon op Zijn Schoot.
- fol. 115v^o: De Boetvaardige David.
- fol. 134v^o: Christus en de Hellemuil.

Fol. 13v^o: Annunciatie. Afb. 1.

In een rechthoek met bladgouden omlijsting (93 × 72 mm) — omlijsting meegerekend (3 mm breed) — ziet men een interieur, voorzien van een tegelvloer (afwisselend zwarte en gele

⁵³ Cfr. W. de Vreese, „Een Noordnederlandsch handschrift met „verlichteriën” uit het midden van de 15de eeuw”, *Het Boek*, 1922, blz. 38, alwaar gesproken wordt over het verschijnsel, dat in de meeste van een Utrechtse kalender voorziene getijdenboeken de van het algemeen Middelnederlands afwijkende, oostelijke vormen, aanvankelijk maar sporadisch voorkomend, hoe langer hoe talrijker worden en in het gedeelte dat op de Zeven Boetspalmen en de Litanie volgt, verreweg het talrijkste zijn.

⁵⁴ D.w.z. dat die omlijsting in twee kleuren (voorzien van witte filets) is aangebracht.

⁵⁵ Stralenbundels, gepointeerd in het bladgoud.

⁵⁰ De laatste drie vormen met *-ou* zijn specifiek Brabants.

⁵¹ Niet éénmaal in dit hs. de in veel Agn. Getijdenboeken voorkomende vorm *conincinne*. Bijv. New York, Public Library (olim Den Haag, M. Nijhoff), fol. 38v^o *conincinne* tegenover fol. 43v^o: *coninghinne*.

⁵² Zie J. J. Mak, *o.c.*, blz. 67, alsook A. van Loey, *Middelned. Spraakkunst*, I (*Vormleer*), Groningen 1948, blz. 5.

tegels), in het midden waarvan zich een (grijsgrauwe) vrij dunne pilaar bevindt, die de gewelven (met zwarte contouren) schraagt en tegelijk het interieur in ongeveer twee gelijke helften verdeelt.

Om de bovenste helft van deze pilaar slingert zich het uiteinde van een witte banderol (Mnl. rolle), waarop in kleine zwarte Gotische minuskels de legende: *Aue gracia plena dominus tecum*. Die rol nu „ontspringt” a.h.w. aan de rechterhand van de knielende engel Gabriël, die zich op de rechterhelft (heraldice!) van het genoemde interieur bevindt, met zijn rug naar een hoge rechthoekige deuropening toegekeerd (met witte posten), aangebracht in een grijze bakstenen muur. In deze muur, helemaal bovenaan, een vierkant glas-in-loodraam (geruit), gevat in een witte omraming. Door die deuropening heen ziet men uit op een (donkerolijfgroene) heuvel, waarop een soort „burcht” met drie (blauwgrijze) torentjes; het geheel getekend tegen een zo goed als witte achtergrond, naar boven toe zachtblauw. Boven de deuropening (bijna tot aan het gewelf) is in die muur een rond gat, waardoorheen — tegen een lichtblauwe hemel als achtergrond — de halffiguur van God de Vader verschijnt. Deze laatste heeft een heel klein, maskerachtig getekend gelaat, waarachter een rond stofgouden nimbusje, terwijl Zijn bovenkleed wit en zachtbleekpurper van kleur is. Uit de mond van God de Vader komt een (stofgouden) stralenbundel, die neervalt op de H. Maagd, die ter linkerzijde van de besproken pilaar gezeten is (op twee op elkaar liggende orangerode kussens, aan de zijanten dichtgeknoopt met elk een grijze knop) voor de ingang van een geopende (zacht kopergroene) tent⁵⁶, die een puntvormig baldakijn heeft, dat voorzien is van een soort stofgouden inktomrand kroontje.

De gordijnen, die de ingang afsluiten zijn naar

⁵⁶ Zou de voorstelling van Maria voor een geopende tent (met opgebonden gordijnen) met puntvormig baldakijn wijzen op Vlaamse invloed? Men vindt een dergelijke tent (zij het niet altijd bij de voorstelling van een Annunciatie, maar ook bij die van de Genadestoel, de Tronende God. etc.) vaak bij de Meester van Flémalle (1379-1444; Robert Campin?). Zijn werk werd vaak gecopieerd. Dezelfde tentconceptie ook bij Jan van Eyk, (± 1390-1441) en Rogier van der Weyde (1399-1464), leerling van Robert Campin. De invloed van deze laatste op de Nederlandse kunst van de 15de eeuw was zeer groot. Zie E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, Cambridge-Massachusetts 1953, II, pl. 95, 107, 155 en 194.

links en rechts „omhooggehaald”, a.h.w. opgeschort. Deze tent nu, waarvan de contouren der plooien met geel zijn weergegeven, heeft als achtergrond eveneens een bakstenen muur (gelijk aan de reeds besprokene, maar veel witter van kleur), waarin bovenin een dubbel rechthoekig glas-in-loodraam (geruit) is aangebracht, (evenals het eerste donker-, bijna zwartgrijs), in witte omraming.

Maria draagt een zachtpurperen kleed (aan de hals uitgesneden tot aan de schouders en in talrijke plooien tot over haar voeten vallend), waaroverheen een mantel (van diepkobaltblauw), waarvan de zoom is afgezet met een strak geel lijntje (waarlangs dito stippeltjes).

Haar wit gelaat is — Oostlandse invloed — vrij breed, maar zeer fijn getekend, met golvend (grijsgrauw) afhangend haar; daarachter een ovale (met zwarte inkt omrande) stofgouden nimbus. De H. Maagd — de ogen neergeslagen — houdt de (witte) slanke handen gekruist voor de borst. Op haar schoot ligt een gebedenboek opengeslagen, waarvan de bladen voorzien zijn van kleine zwarte (quasi) lettertjes.

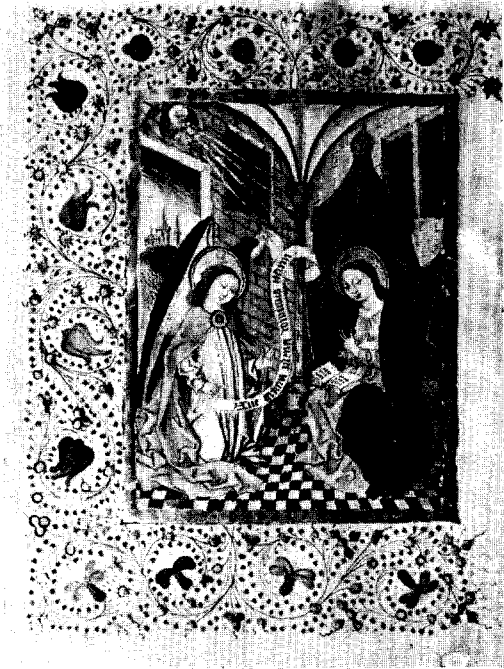
Tegenover Maria zit de groetende engel Gabriël, geknield, met een wit kleed aan (in vele plooien — waarvan de contouren zijn aangegeven met lichtblauw — neervallend tot over de voeten), waarover een veelgeplooid (zachtbleekpurperen) mantel, aan de hals gesloten met een stofgouden „hexel”⁵⁷.

De mantel is, zoals bij die van Maria, afgezet met een geel lijntje. De Engel heeft, evenals de H. Maagd, een breed, maar fijn getekend gezicht, (waarvan de ogen neergeslagen) en dik, kort, golvend, donker goudgeel haar⁵⁸, d.w.z. donkerblond haar; achter het hoofd een ovale, met zwarte inkt omrande, stofgouden nimbus; twee grote vleugels (van binnen wit, aan de buitenzijde diepkobaltblauw).

Tenslotte ziet men tussen de Engel en de H. Maagd de H. Geest in de gedaante van een witte duif met een klein grijs „koppetje” en wel vlak naast de boventop van de linkervleugel van de engel Gabriël. Deze voorstelling van de H. Geest verliest zich a.h.w. in het boveneind van de zich om de reeds hierboven besproken pilaar slingerende banderol.

⁵⁷ *Hexel* is het Middelned. woord voor gesp, haak of slot, dat aan een bovenkleed bevestigd is. Hier is het een stofgouden, met zwarte inkt omrande gesp!

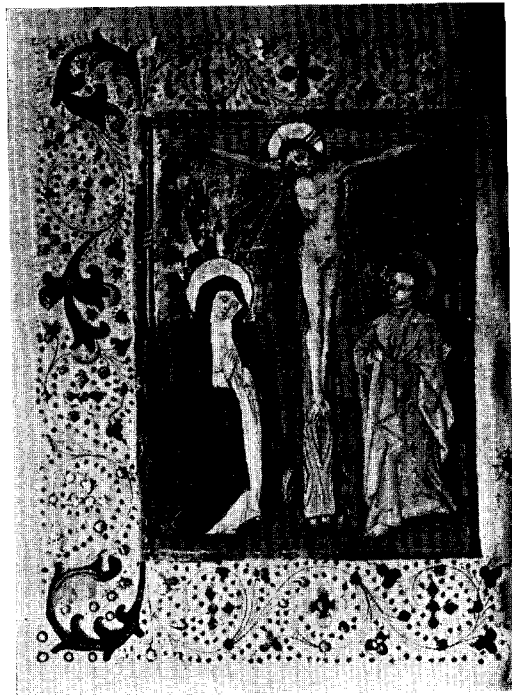
⁵⁸ Mnl. gelu haar = blond haar; die ghele varwe guldijn = goudgeel.

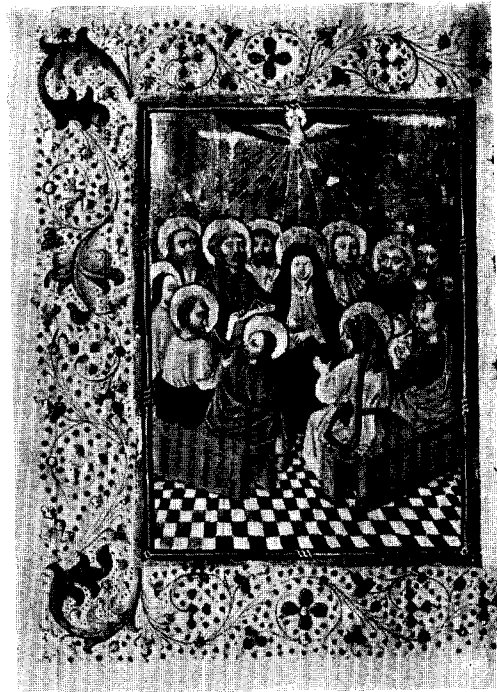
Afb. 1. Londen, British Museum, Add. Mss. 29887, fol. 13 v° (Agn.).

Afb. 2. 's-Gravenhage, Kon. Bibl., hs. 133 H 30, fol. 16 v° (niet Agn.).

Afb. 3. Londen, British Museum, Add. Mss. 29887, fol. 48 v° (Agn.).

Afb. 4. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 70 v°. (Agn.).

Afb. 5. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 94 v° (Agn.).

Afb. 6. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 115 v° (Agn.).

Afb. 7. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 134 v° (Agn.).

Afb. 8. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 14 r° (Agn.).

Fol. 48 v°: Jezus aan het Kruis. Afb. 3.

In een dubbele rechthoekige omlijsting (92 x 70 mm) — buitenlijst (2 mm breed) geheel van bladgoud; binnenlijst (ook 2 mm) gedeeld, nl. in de kleuren blauw en roodpurper (gehoogd met witte filets) — ziet men op de voorgrond (benedenste helft der miniatuur) een zacht kopergroene heuvelrug (met gele contouren), in de bodem waarvan een, sterk generfd, lichtbruin Tau-kruis is geplant, waaraan de gekruisigde Christus hangt. De binnenzijden van de kruisbalken zijn donkerbruin gekleurd.

Het Lichaam van de God-Mens is niet spierwit, maar heeft een nogal bruinige tint. Christus bloedt (met rood aangegeven) uit handen, voeten en zijde. De handen en voeten — deze laatste ongestut — zijn met zwarte nagelen doorboord. Het donkere, enigszins afhingende haar van Zijn hoofd is omrand met een zacht kopergroen bandje met gele dwarsstreepjes, zijnde de Doornenkroon. Hieronder vandaan stroomt het bloed over het (lelijk getekende) gelaat. Achter Christus' hoofd een ronde stofgouden nimbus (voorzien van een zwart dubbelkruis). Zijn lendendoek is met enige witte lijntjes — netwerkachtig — weergegeven.

Onderaan het Kruis, ter rechterzijde, staat de bedroefde Moeder Gods (de handen opwaarts gevouwen), gehuld in een bleekpurperen kleed, waaroverheen van het hoofd tot de voeten (bijna onzichtbaar) een in vele plooiën neervallende (diepkobaltblauwe) mantel, waarvan de zoom is weergegeven met een geel strak lijntje (waarlangs geen stippels). Op het hoofd — onder de mantel — en om de hals heeft Maria nog een witte doek (soort kap?), erachter een ronde stofgouden (met zwarte inkt omrande) nimbus. Het gelaat der H. Maagd is niet wit, maar bruinig, met een wel zeer fijne, maar toch maskerachtige uitdrukking. Ter linkerzijde van het Kruishout ziet men de H. Joannes, het gelaat (maskerachtig) en de handen (gevouwen) biddend omhoog geheven.

Hij draagt een veelgeplooid scharlakenoranje kleed (waaronder de naakte voeten zichtbaar), waarover een zachtbleekpurperen mantel. De Apostel heeft kort, bruin haar; achter het hoofd een (met zwarte inkt omrande) ronde stofgouden nimbus. De gehele voorstelling tegen een achtergrond (bovenste helft der miniatuur) van puur bladgoud, dat hier en daar beschadigd is en waarin stralenbundels gepointsonneerd zijn, die vanuit de Hemel op Christus, Maria en Joannes neerdalen.

Fol. 70 v°: De Nederdaling van de H. Geest. Afb. 4.

In een dubbele rechthoekige omlijsting (96 x 70 mm) als bij de miniatuur van fol. 48 v° treft men een voorstelling aan van het Pinksterfeest: midden in een interieur met een geruite tegelvloer (afwisselend geel en zwartbruin) is de H. Maagd gezeten tussen twaalf Apostelen, zes rechts en zes links, het geheel tegen een bladgouden achtergrond⁵⁹ (bovenste derde gedeelte der miniatuur), waarop (uitgaande van de H. Geest op een wolk) een dikke stralenbundel (ca. 22 stralen) „gepointsonneerd” is, die neerdaalt op het zich beneden bevindende Heilige Gezelschap.

Maria heeft een scharlakenoranje kleed aan, waarover een van het hoofd tot over knieën en voeten (de laatste onzichtbaar) in vele plooiën neervallende kobaltblauwe mantel. Vlak onder die mantel, over haar hoofd tot op de schouders — over het kleed — een grijze kap, die bij de hals duidelijk zichtbaar is. Hoewel haar gestalte hier zittend is, en kleiner dan die op fol. 48 v°, is de weergave van het gelaat der Moeder Gods op beide miniaturen nagenoeg gelijk. Maria houdt de handen op haar schoot, de rechter iets naar boven gericht, de linker — een boek vasthoudend — iets naar beneden. De H. Maagd heeft, evenals alle apostelen, een ronde, met zwarte inkt omrande, stofgouden nimbus achter het hoofd en vlak erboven een rood vlammetje („vurige tong”).

Hoewel alle apostelen een vrij maskerachtige gelaatsuitdrukking hebben, valt er toch nog veel verschil te onderkennen: de een is jonger, de ander ouder; de een heeft bruin, blond of grijs haar, de ander is vrijwel kaal; de een heeft een breed, de ander een smal gezicht; het ene gezicht getuigt van intellect, het ander van een zekere listigheid, dan wel goedheid; de een kijkt wat onbeholpen, de ander guitig; van een derde is het gezicht lachwekkend; de een is actief („betogend”), de ander is passief („er zo zonder meer bijzittend”).

De groepering der personen is een bekende, maar niettemin opvallende. Het coloriet van het geheel is zacht en harmonieus. Rechts van Maria zit de H. Petrus (met beide handen een boek vasthoudend op zijn schoot) en links de H. Paulus. Beider gelaat is dat van een oude grijsgebaarde man, met dien verstande, dat Petrus al aardig kaal is, zodat de grijze haren alleen opzij

⁵⁹ Het bladgoud is hier en daar beschadigd.

voorkomen; hij heeft een korte grijze baard en grijze snor, draagt een kobaltblauw kleed waaroverheen een zachtkopergroene mantel. De kop van de H. Paulus is groter en breder dan die van Petrus; deze heilige is ook al wat kalig, heeft echter een vrij lange, weelderige grijze baard, draagt een zachtbleekpurperen kleed, met daarover een kobaltblauwe mantel.

Zeer opvallend zijn ook de vier apostelfiguren tegenover de H. Maagd, zittend op een langwerpige bruingekleurde bank, die van binnen hol is. Van rechts naar links (heraldice) zien zij er als volgt uit:

a. Een oud man, met een nogal scherp en smal getekend gelaat, grijze haren en dito baard; draagt een tot aan de hals van de schouders uitgesneden bleekpurperen kleed, waaroverheen een kobaltblauwe mantel, die tot op zijn schoot is neergezakt (zie zijn rug); het is alsof hij aan het betogen is (rechterhand opgestoken)!

b. Een eigenaardig, omkijkende man! Het lijkt wel of zijn hoofd achterstevoren op zijn schouders geplant is. Hij is gehuld in een zachtkopergroene, in vele plooiën neervallende mantel; heeft verder donkerkastanjebruin afhangend haar plus dito gekleurde puntbaard.

c. Een nogal komisch uitzierende figuur, waarvan het gezicht slechts voor de helft zichtbaar is. Deze apostel heeft een zachtbleekpurperen, veelgeplooid kleed aan, terwijl zijn hoofdbedekking bestaat uit een soort muts (zachtkopergroen), waaraan een smalle lintvormige ditokleurige lus ontspringt, die, naar beneden vallend, zich daar net even om zijn grijze ceintuur slingert. Hij heeft een korte bruine baard en rode lippen. Ook hij is aan het betogen (linkerhand opgestoken)⁶⁰.

⁶⁰ Deze figuur komt ook voor op de miniatuur, voorstellende de Bruiloft van Kana, in een Ned. Bijbel, (Utrecht ± 1465), zich thans bevindend te Wenen, Nat. Bibl., Cod. 2771-2772.

Cfr. Bijvanck-Hoogewerff, *o.c.*, tekst no. 102 en fig. 85, en G. J. Hoogewerff, *o.c.*, dl. I, blz. 562, afb. 316. Volgens deze laatste is deze miniatuur van de hand van Meester „Zenobius”. De „mutsman” komt ook voor in het Getijdenboek van Catharina van Gelre en wel op de miniatuur, voorstellende *H e t L a a t s t e A v o n d m a a l*. Hij zit met zijn rug naar de beschouwer toe. Deze miniatuur is van de hand van Meester „Pelagius”. Zie G. J. Hoogewerff, *o.c.*, blz. 451, afb. 234.

De miniatuur met de Nederdaling van de H. Geest in een Nederl. Getijdenboek, zich bevindende te Cambridge, Fitzwilliam Museum, Mc. Clean, 94, fol. 74v^o (± 1470) vertoont wat de groepering der personen betreft veel gelijkenis met onze Londense miniatuur.

d. Een grappige, er nogal kaal uitzierende man, met lichtbruin haar (opzij en van achteren) en een dito „dotje” haar van voren op zijn kale schedel. Hij draagt een zachtkopergroen kleed, waarover een scharlakenoranje mantel, die de gehele linkerschouder onbedekt laat. Betooft met opgestoken rechterhand.

Men ziet verder van achteren, links, tussen de H. Maagd en de H. Paulus de figuur van de H. Joannes. Een jonge man, met een breed rond gezicht, voorzien van een lichtbruine haardos. Hij heeft een sepiabruine mantel aan, waaronder (nog net bij de hals waarneembaar) een zachtkopergroen kleed. Alle overige, niet speciaal besproken, apostelfiguren hebben, hetzij grijs, hetzij donkerbruin haar, terwijl hun kleed en/of mantel resp. scharlakenoranje, kobaltblauw of zachtbleekpurper gekleurd is. Bij de meeste apostelen is de zoom van hun mantel weergegeven met een strakke gele lijn.

Vanuit de Hemel daalt, zittend op een diepkobaltblauwe wolk, de H. Geest neer in de gedaante van een witte duif met uitgespreide (grijs gefonceerde) vleugels. Het „koppetje” van de duif is voorzien van een kleine, ronde (zwart bekruste) stofgouden nimbus. Bij haar borst kleine rode vlammetjes.

Fol. 94v^o: God de Vader met op Zijn schoot God de Zoon. Afb. 5.

In eenzelfde rechthoekige omlijsting (91 x 71 mm) als die op 70v^o treft men hier, tegen een achtergrond van bladgoud (bovenste helft der miniatuur beslaande) op een geruite tegelvloer (benedenste helft der miniatuur) — tegels afwisselend geel of lichtbruin — een voorstelling aan van God de Vader, gezeten op een troon met baldakijn, terwijl Hij met beide armen het achteroverhellende, slappe, naakte Lichaam van Zijn Zoon, dat enigszins op Zijn schoot rust, ondersteunt⁶¹.

Het meest aan elkaar gelijk zijn de afbeeldingen van de persoon van de H. Maagd. Ook hier komt de bovenbesproken figuur voor (zie Bijvanck-Hoogewerff, *o.c.*, tekst no. 139, pl. 151. In de tekst staat, dat dit hs. van ± 1470 is, op de plaat staat ± 1480!

⁶¹ Deze, vrij gangbare voorstelling, is geen Genadestoel. Cfr. R. Ligtenberg, O.F.M. *Over den oorsprong en eerste beteekenis van den Genadestoel*, 's-Hertogenbosch 1932. Hoewel geen Genadestoel is het toch een „tweegroep”, nl. God de Vader en God de Zoon. Is de H. Geest erbij, dan spreekt men van een „driegroep”. Een voorstelling als onze tweegroep is in Ligtenberg's boek niet te vinden. Onze miniatuur komt als „driegroep”

De troon is lichtbruin gekleurd (contouren sepiabruin); het baldakijn is zacht kopergroen en versierd met zwarte krullende penrankjes (waar-aan trillende haartjes); de fries van het baldakijn telt aan de voorkant zeven kleine cirkeltjes (met lichtbruine inkt getekend en gearceerd).

God de Vader (met grijsblauwachtig haar en dito baard) draagt een stofgouden (met zwarte inkt omrande) kroon, waarachter een ovale (met zwarte inkt omrande) stofgouden kruisnimbus. Over Zijn in vele plooiën tot over de voeten (onzichtbaar) neervallend zachtbleekpurperen kleed, hangt Zijn kobaltblauwe (met strakke gele lijn afgezette) mantel, die weliswaar bij de hals is dichtgeknoopt met een gesp (een met zwarte inkt omrand stofgouden quatrifolium), maar overigens het kleed grotendeels zichtbaar laat.

God de Vader is gezeten op een scharlaken-oranje kussen (aan de zijkant dichtgeknoopt met een stofgouden knop). Met beide armen ondersteunt Hij het witte Lichaam (bruin gecontour) van Zijn Zoon. Christus heeft donkerbruin afhangend haar, terwijl Zijn voorhoofd omwonden is met een zacht kopergroene band (met gele dwarsstreepjes), zijnde de Doornenkroon. De lendendoek is wit (lichtblauw gecontour). Hij bloedt uit Hoofd, handen, voeten en zijde. Achter Zijn (hier lelijk en maskerachtig getekend) ge-laat een (met zwarte inkt dubbelbekruiste) stofgouden nimbus (met zwarte inkt omrand).

Fol. 115^v: De Boetvaardige David⁶². Afb. 6.

In een rechthoekige, louter bladgouden omlijsting (91 × 70 mm) — lijstbreedte 3 mm — die aan de buitenzijde omzoomd is met een zwarte inktlijn, ziet men een (uit witte steen opgetrokken) interieur, waarvan de gewelven (contouren met dikke zwarte lijnen aangegeven) worden geschraagd door een grijsgrauwe pilaar, die onge-

voor in het Agn. hs. 133 H 31 (fol. 78^v) van de Kon. Bibl. te Den Haag, maar heel wat minder fraai! Van onze voorstelling zegt J. J. M. Timmers, *Symboliek en Iconografie der Christelijke Kunst*, Roermond-Maaseik 1947, blz. 72, no. 74, dat deze vooral op schilderijen gevonden wordt.

⁶² Een „Boetvaardige David” in gehist. initiaal vinden we in het Agn. hs. van de Heer J. Smit te Den Haag, en wel op fol. 24^r. (*Oudheidk. Jaarb.* 12 (1944), pl. XXI, afb. 4.), alsmede in Hs. Den Haag, Antiquariaat M. Nijhoff, fol. 111^r. De figuur van David als grijsaard (knielend temidden van een rotsachtig landschap), zijn houding, zijn kleding etc., hebben veel weg van dezelfde persoon, die op onze miniatuur (afb. 6) voor het altaar zit.

veer in het midden van het heiligdom staat. Mid-denin bevindt zich, knielende op een geruite tegelvloer (de tegels zijn hier groter dan die van de reeds beschreven miniaturen; kleuren afwisselend scharlakenoranje, c.q. donkerroodbruin), David, als grijsaard, de handen smekend omhoog-gevouwen, vóór een altaar, zijnde een soort schuin-aflopende „lessenaar” met opstaand blad, en rustend op een schuinaflopend voetstuk (van een plint voorzien). Op het altaar ligt een wit kanten kleed (zie het afhangend gedeelte ter rechterzijde). Het opstaande blad, — (in twee vakken verdeeld, in ieder waarvan een nogal popachtig aandoende heilige, ten halven lijve, geschetst is) — de voorkant (gemarmerd aandoend) alsmede de plint van het altaar zijn lichtsepiabruin ge-kleurd; de rest is grijswit.

David, (met grijsbruin haar, een grijze, dikke korte baard, en rode lippen) heeft een zachtbleek-purperen kleed aan, waarover een in vele plooiën tot op de grond over zijn voeten (onzichtbaar) neervallende kobaltblauwe mantel, geheel gesloten, behalve de hals- en mouwopeningen. Langs de rand van de mantel loopt een strakke gele lijn (waarlangs dito stippeltjes).

In de muur boven het altaar is een klein rechthoekig raam aangebracht (zonder glas), waar-doorheen men de halffiguur van God de Vader ziet verschijnen. Gekleed in het zachtpurper, voorzien van een kleine (met zwarte inkt bekruste) stofgouden nimbus achter het zeer kleine en maskerachtig getekende gezicht (met donkerbruin haar), zendt Hij vanuit de Hemel (lichtblauw) een stofgouden stralenbundel neer op de boetvaardige David; deze heeft zijn stofgouden kroon neergelegd op het voetstuk van het altaar. David zit, aldus geknielend, met de rug naar een bijna tot aan de gewelven reikende deuropening in de witte bakstenen muur ter linkerzijde van het interieur. Een deur ziet men niet, wel de lichtsepiabruine deurposten. Vlak boven de deur is een dubbel rechthoekig (zwart-grijs) glas-in-loodraam aangebracht. Door de deuropening heen ziet men tenslotte uit op een zacht kopergroen bergland-schap met op de achtergrond daarvan een witte horizon, meer naar boven lichtblauw.

Fol. 134^v: Christus en de Hellemuil⁶³. Afb. 7.

⁶³ Miniaturen met „Christus in de Hellemuil” in de volgende Agn. hss.: Den Haag, K.B. 133 H 31, fol. 141^v; Namen J. Bastin, fol. 202^v; dezelfde voorstel-ling, maar in een gehist. initiaal. G., in hs. New York, Public Library, fol. 155^r.

In eenzelfde rechthoekige omlijsting (90 × 70 mm) als die van de miniaturen op fol. 48^v, 70^v en 94^v, komt hier, tegen een achtergrond van een zacht kopergroenkleurig heuvellandschap⁶⁴ en van bladgoud de voorstelling (ter rechterzijde op de miniatuur) van Christus, staande ten voeten uit, met kruisbanier, Zijn linkerhand reikend aan de eerste van een groep naaktfiguren, die zich binnen de opengespalkte muil (ter linkerzijde der miniatuur) van een groot monster (zijnde de Hellemuil) bevindt.

Christus heeft donkerbruin, sluijk, tot op de schouders afhangend haar en een dito-kleurige dubbelpuntige baard. Achter Zijn hoofd een, met zwarte inkt omrande en met dito-inkt dubbelbe-kruiste stofgouden nimbus.

Hij draagt een zachtbleekpurperen mantelkleed, dat aan de hals weliswaar is dichtgeknoopt met een gesp (een met zwarte inkt omrand stofgouden bolletje), maar dat overigens, in vele plooiën neervallend, de borst, rechter- en linkervoet ontbloot laat, waardoor tevens zichtbaar zijn de Wonden in zijde, handen en voeten (met rood aangegeven).

Met Zijn rechterhand houdt Christus een zwarte (nogal slordig getekende) kruisbanier vast, waaraan van boven een grijswit vaantje bevestigd is, waarop een dun bordeauxrood kruis getekend is. Met Zijn linkerhand houdt Hij de rechterhand van de eerste der zes (geheel of gedeeltelijk zichtbare) naaktfiguren vast, die zich binnen de monstermuil bevinden. De eerste figuur is wellicht Adam (oude man met grijsblauw afhangend haar en dito korte baard); vlak achter deze komt Eva (met bruin, golvend, langafhangend haar). Achter Adam en Eva weer twee mannen, grijsaards; de ene met een breed gezicht, de ander met een wat smaller gelaat; beiden hebben bruin haar en dito baard, alsmede rode lippen. Tenslotte achter Eva en de twee grijsaards nog twee gezichten; het ene links nog gedeeltelijk zichtbaar; het andere, rechts, bijna niet meer te onderscheiden.

De kleur van het ganse monster zelf is zacht-

⁶⁴ Men zou deze miniatuur, ter beschrijving van de achtergrond, het best horizontaal en verticaal in drieën verdelen. Het meest linkse, verticale derde gedeelte der miniatuur wordt van boven tot onder ingenomen door de voorstelling der Hellemuil. Van de overige twee verticale derde gedeelten wordt het onderste tweederde gedeelte, zowel vanuit verticaal als horizontaal oogpunt bekeken, ingenomen door Christus, staande temidden van een heuvellandschap; één derde bovenste gedeelte is van (zeer beschadigd) bladgoud.

okerbruin. Onder in zijn bek neemt men de scharlakenoranje vlammen waar van het Hellevuur; bovenin heeft het twee kromme witvoren slag-tanden. Tenslotte bezit het een groteske neus (die doet denken aan die van de „Lelijke Hertogin” van Quinten Metsijs⁶⁵), monsterachtige ogen en rechtopstaande, vlamme haren.

Gehistorieerde initialen:

Het handschrift telt zes gehistorieerde initialen (van elk tien regels hoog) *k o b a l t b l a u w* gekleurd, en gehoogd met witte versieringen: St. Andrieskruisjes, trifolia, quatrifolia of arabesken, op een ondergrond van *b l a d g o u d*. De „historie” in het oog is bij drie initialen in het bladgoud uitgespaard (14^r, 49^r, 95^r).

De voorstellingen zijn:

- Fol. 14^r Maria met het Kindeke.
- Fol. 49^r Christus als Man van Smarten.
- Fol. 71^r Mozes ontvangt de Tafelen der Wet.
- Fol. 95^r Christus, Koning der Koningen.
- Fol. 116^r Christus als Rechter bij het Laatste Oordeel.
- Fol. 135^r Zielen in het Vagevuur.

F o l. 1 4 r°: H (50 x 59 mm).

In het bladgouden oog uitgespaard aanschouwt men de *H. M a a g d* (afb. 8) (driekwartsfiguur), het hoofd enigszins naar links gebogen, met het *K i n d e k e J e z u s* op haar linkerarm. Haar gelaatsuitdrukking is zeer fijn weergegeven. Zij heeft lang en golvend, tot op de rug afhangend haar, op het hoofd een stofgouden kroon met daarachter een ronde stofgouden nimbus (beide met zwarte inkt omrand). De Moeder Gods draagt een zachtbleekpurperen kleed, waarover een veelgeplooid diepkobaltblauwe mantel, waarvan de zoom is afgezet met een strakke gele lijn (waarlangs dito-gekleurde stippeltjes). Het Kindeke, met ronde (met zwarte inkt omrande) stofgouden Kruisnimbus, klemt zich aan Zijn Moeder met het rechterhandje vast bij de halsopening van Haar kleed, terwijl Zij op haar beurt haar Kind (op de linkerarm) met de linkerhand ondersteunt; met de rechterhand houdt Maria haar mantel op⁶⁶.

⁶⁵ Quinten Metsijs (1508-1565). Zie de prachtige afb. van „The Ugly Duchess” in E. Panofsky, *o.c.*, II., pl. 332.

⁶⁶ Fol. 14^r is een der prachtbladen uit dit Getijdenboek. Schitterend is de harmonie der kleuren van de gehistorieerde initiaal met die der randversiering. Pracht-

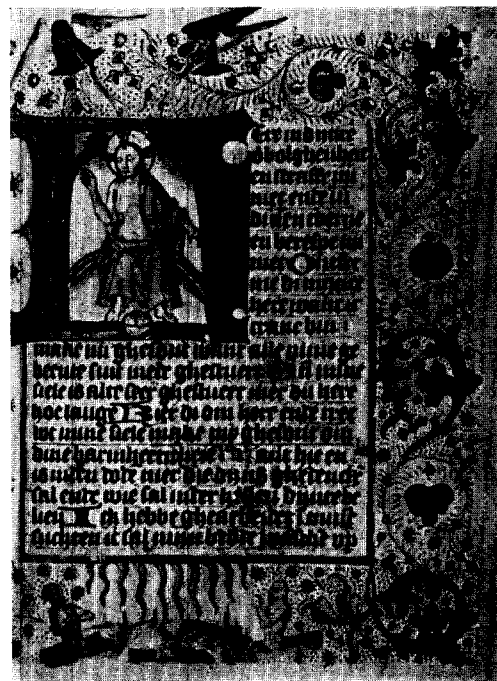
Afb. 9. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 49 r° (Agn.).

Afb. 10. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 71 r° (Agn.).

Afb. 11. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 95 r° (Agn.).

Afb. 12. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 116 r° (Agn.).

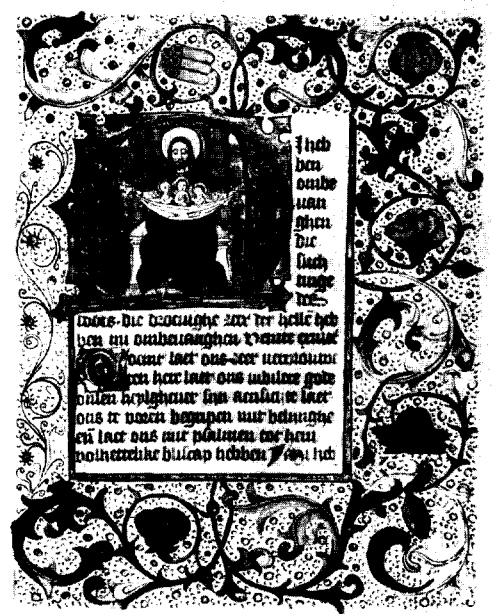
Afb. 13. Londen, British Museum, Add. Mss., 29887, fol. 135 r° (Agn.).

Afb. 14. Namen, J. Bastin, fol. 100 v° (Agn.).

Afb. 15. Krakau, Museum Czartoryskich, Ms. 3091, fol. 51 v° (niet Agn.).

Afb. 16. 's-Gravenhage, Kon. Bibl., hs. 133 H 30, fol. 153 r° (niet Agn.).

Fol. 49 r°: H (55 x 55 mm).

In het waarlijk nog naschitterende bladgoud van het oog uitgespaard ziet men (afb. 9) de voorstelling van Christus als Man van Smarten⁶⁷, staande in de geopende graf-tombe (van buiten roze en van binnen bordeaux-rood)⁶⁸.

Christus (driekwartsfiguur) heeft bruin sluijk afhangend haar, dat maar tot even op de schouders valt. Om Zijn voorhoofd een lintvormig bandje (zacht kopergroen met zacht gele dwarsstreepjes), zijnde de Doornenkroon, waaronder vandaan bloed (roodbruin) te voorschijn komt. Achter Zijn hoofd een (met zwarte inkt omrande) ovale stofgouden kruisnimbus. Bloedend uit zijde en handen (wonden met een klein rood streepje of stippeltje aangegeven) staat de Man van Smarten met gekruiste handen in het geopende graf, in de linkerhand een zacht kopergroene gard⁶⁹, in de rechterhand de geselroede (een sepiabruine knots) waaraan geselriempjes⁷⁰ vastzitten.

Fol. 71 r°: H (58 x 58 mm).

Het oog is gevuld met een voorstelling van Mozes, die de Tafelen der Wet in ontvangst neemt (afb. 10). Op de voorgrond rechts rijst, vanuit een bergachtig rotslandschap (opeengestapelde zacht kopergroene stenen, waarvan de contouren zijn weergegeven met een gele streep of gele streepjes) de driekwartsfiguur op van Mozes, die met beide handen de (sepiabruine) stenen tafelen (waarop donkerbruine onleesbare lettertjes) ontvangt uit de handen van God de Vader (ten halven lijve en op wolkjes). Deze verschijnt

tig harmoniëren ook de kleuren van dit gehele blad met die van de daaraan voorafgaande miniatuur (met randversiering) op fol. 13 v°.

⁶⁷ Een zeer gangbare voorstelling, meestal in een gehist. initiaal H van Agn. hss., bijv. Brugge, Kabinet Houtart, hs. 1, fol. 52 r°; Den Haag, Kon. Bibl., hs. 76, G 28, fol. 45 r°; Leeuwarden, Prov. Bibl. v. Friesland, hs. 689, fol. 32 r°; Warmond, Bibl. Groot-Seminarie, hss. 92 A 14, (fol. 51 r°) en 92 A 15 (fol. 49 r°).

⁶⁸ Dat Bordeauxrood is hier dieprood, dus niet zacht van kleur. Zeer gebruikelijk in de Agn. hss., speciaal bij initiaal-versiering. Overigens zijn de kleuren in Agn. hss. altijd zacht.

⁶⁹ Dat de gard uit twijgjes bestaat kan men zien aan de dunne gele streepjes die erop aangebracht zijn.

⁷⁰ De geselriempjes, weergegeven met gele streepjes (van de punt van de knots neervallend in het graf), zijn voorzien van dwarsstreepjes en aan hun uiteinde van een sterretje.

vanuit de Hemel (rechterbovenhoek van de oogversiering), gekleed in het bleekpurper, met maskerachtig getekend gezicht, grijs afhangend haar en rode lippen, en gezeten op een lichtblauw, wit gekarteld wolkje. Achter Zijn Hoofd een ronde stofgouden (met zwarte inkt omrande) nimbus. Mozes zelf draagt een diepkobaltblauw kleed (donkerder dan het blauw van de schachten van de initiaal), met om zijn middel een donkergrijze ceintuur. Zijn gezicht is dat van een oude man; hij heeft bruin haar en op het hoofd twee dito-gekleurde horentjes.

De gehele voorstelling⁷¹ is weergegeven tegen een witte achtergrond, (bovenste helft van het oog van de gehistor. initiaal) nl. de lucht, die aan de horizon blauw-wit, maar daarboven lichtblauw is. Aan de witte horizon ziet men nog wat boompjes (?) of torentjes (?), met enkele, zeer lichtblauwe streepjes weergegeven.

Fol. 95 r°: M (51 x 55 mm).

In het bladgouden oog uitgespaard aanschouwt men de voorstelling (afb. 11) van Christus, als Koning der Koningen⁷², bijna ten voeten (zichtbaar) uit getekend, Zijn rechterhand omhooggeheven, (wijs- en middelvinger opgestoken), terwijl de linker arm en -hand een stofgouden wereldbol⁷³ omvat houdt, die horizontaal door een dubbele zwarte inktlijn in twee gelijke helften verdeeld is, waarvan de onderste door middel van een dito lijn (maar dan verticaal) op gelijke wijze verdeeld is. Achter Christus' Hoofd een grote ovale (met zwarte inkt omrande) stofgouden nimbus, waarop een dubbel kruis (van dezelfde inkt). De God-Mens (onderlip zachtroze, de ogen neergeslagen) draagt een, vrijwel in rechte plooiën neervallend, zacht-bleekpurperen kleed, dat de hals ontbloot laat. Hij heeft sluijk, tot op de schouders afhangend, kastanjebruin haar, alsmede een korte dubbelgepunte baard van lichtbruine kleur.

Fol. 116 r°: H (54 x 54 mm)⁷⁴.

Gezeten op een driedelige regenboog — bo-

⁷¹ Ongeveer dezelfde voorstelling in hs. Den Haag (olim Meyer Elte), M. Nijhoff, fol. 89 r°.

⁷² Zie voor dezelfde voorstelling in gehistor. initiaal M: Blaricum, A. L. van Gendt, fol. 81 r°; Leiden, Univ. Bibl., Letterkunde, hs. 298, fol. 82 r° en Warmond, Bibl. Groot-Seminarie, hs. 92 A 15, fol. 96 r°.

⁷³ Geen rijksappel, want dat is een stofgouden bol, van een kruis voorzien.

⁷⁴ De voorstelling van Christus als Rechter bij het Laatste Oordeel is op dit folioblad

venste segment scharlakenoranje, middelste zachtkopergroen, onderste zachtgeel (dit laatste naar beneden toe lichtblauw geschaduw) — ziet men tegen een witte hemel (bovenaan in lichtblauw overgaand) de gedaante van Christus (afb. 12), gehuld in een bleekpurperen mantel, die, in vele plooiën over Zijn linkerschouder en -arm hangend, knieën en benen grotendeels bedekkend, vrijwel het hele bovenlichaam, rechter-schouder en -arm, alsmede de voeten ontbloot laat, waardoor de Wonden (met lichtrood aangegeven) van handen, zijde en voeten zichtbaar zijn.

De Verlosser heeft een breed, vrij maskerachtig getekend gezicht, waarvan mond en neusvleugels met rood zijn aangestipt; sluijk, tot op de schouders ahangend, donkerbruin haar, alsmede een korte lichtbruine, dubbelgepunte baard; achter Christus' Hoofd een grote, ronde, (met zwarte inkt omrande) dubbelbekruiste, stofgouden nimbus; tussen (maar los van) Zijn voeten een stofgouden wereldbol (horizontaal door een zwarte inktlijn in twee gelijke helften verdeeld, waarvan de bovenste door een dito lijn, maar dan verticaal. (Zie n. 73).

Christus houdt Zijn rechterhand (waarvan wijs- en middelvinger opgestoken) zegenend omhoog; met de linkerhand (naar beneden gericht) maakt hij een afwijzend gebaar.

In aansluiting aan de voorstelling van deze initiaal ziet men in de rechterhelft van de randversiering der bovenmarge twee bazuinende Engelen, elk ten halven lijve en op een kobaltblauw wolkje; hun gezichten (zonder nimbus) zijn zeer slecht, maskerachtig getekend, vormen a.h.w. één donkergrijze, grauwe massa. De Engel

weergegeven in een gehistorieerde initiaal H, voor de rest in de rechterhelft van boven- en ondermarge. Terwille van de harmonie van het geheel, komt een bespreking van de randversiering van dit blad hier dus reeds gedeeltelijk aan de orde. Eenzelfde voorstelling als in dit Londense hs. vinden we in hs. Amsterdam, Menno Hertzberger, fol. 69^r; bijna eender (maar zonder de „Vuurstroom“) in de hss.: Brugge, Kabinet Houtart, ms. 1, fol. 118^r; 's-Gravenhage, Kon. Bibl., 76 G 28, fol. 98^r; Kopenhagen, Kon. Bibl., ms. no. (?), fol. 73^r; Warmond, Groot Seminarie, hs. 92 A 14, fol. 114^r. Tenslotte alleen maar de gehistorieerde initiaal H, waarin Christus op de Regenboog, met Zijn voeten op de wereldbol (al of niet met kruis); in hs. Blaricum, A. L. van Gendt, fol. 101^r; New York, Public Library, fol. 107^r; Warmond, Groot-Seminarie, hs. 92 A 15, fol. 117^r. Als miniatuur in: hs. Leningrad, XXJXVII, fol. 108^v.

ter rechterzijde (heraldice) heeft veel en dik haar, een zachtkopergroen kleed en bleekpurperen vleugels; die ter linkerzijde „bezit“ weinig haar, draagt een bleekpurperen kleed en heeft zachtkopergroene vleugels. Bij beide Engelen is de bazuin van stofgoud, terwijl hun vleugels aan de binnenzijde wit/geel zijn.

In de rechterhelft van de ondermarge, eveneens in aansluiting op de historie van deze initiaal, is de Verrijzenis der Doden weergegeven. Aan de voet van een bergeuvel met torentjes (het geheel in zeer luchtig lichtblauw) ziet men drie grafopeningen (het lijken net drie sepia-bruine, rechthoekige timmermansgereedschap-kistjes). In de grafopening ter rechter- en in die ter linkerzijde staat een (zeer primitief getekend) naaktfiguurtje (slechts voor driekwart zichtbaar), dat, de handen gevouwen ten hemel geheven, zowat met het gezicht naar de lezer toe gekeerd is. Van het naaktfiguurtje (slechts voor een kwart zichtbaar), dat zich in de grafopening tussen de beide eerstgenoemde bevindt, ziet men slechts de achterzijde van het hoofd en het bovenste gedeelte van de rug.

Tenslotte ontwaart men vlak boven de heuvel (met de Hemel als achtergrond), de zgn. „vuurstroom“, nl. tien scharlakenoranje golfende stralen, zijnde de vlammen der loutering; deze „ontspringen“ a.h.w. aan de dunne horizontale bladgouden staaf (2 mm breed), die de onderkant van de schriftspiegel omzoomt.

F o l. 1 3 5 ^r: M (49 x 54 mm).

Als het ware uitgespaard in de diep bordeauxrode achtergrond ⁷⁵ — met uitzondering van een klein stukje scharlakenoranje, geheel onderaan elk oog van deze letter — ziet men in deze initiaal twee knielende naaktfiguren (voeten nog net zichtbaar, tenen niet), de handen gevouwen en smekend ten hemel heffend (afb. 13). De gebruikelijke vlammetjes bij hun knieën zijn niet aanwezig, tenzij men het stukje scharlakenoranje bodem, waarop zij knielen, als een vlammencomplex (Vagevuur) wenst te beschouwen.

Rechts (heraldice) is het een man met sluijk,

⁷⁵ Dit diepe bordeauxrood is gemengd met een ander, nog dieper rood, zodat de vulling van de ogen iets tapijachtigs krijgt. Dezelfde voorstelling in gehistorieerde initiaal M in de hss.: Blaricum, A. L. van Gendt, fol. 117^r; Den Haag, K.B., hs. 76 G 28, fol. 115 ^r; New York, Public Library, fol. 123^r; Leiden U.B., (Letterkunde) hs. 298, fol. 112^r; Warmond, Groot-Seminarie, hs. 92 A 14, fol. 134^r en 92 A 15, fol. 136^r.

tot op de schouders afhankelijk, donkerbruin haar (Adam?); links een vrouw met over de schouders tot op de rug neergolvend lichtsepiabruin haar (Eva?). Beider gezichten, naar elkaar toegekeerd, zijn maskerachtig getekend. Van uit de Hemel — a.h.w. ontspringend aan elk der bovenste hoeken van de middelste schacht van deze initiaal — vallen stofgouden stralen op deze figuren neer; op Adam een bundel van drie, op Eva een bundel van vier stralen.

Niet-gehistorieerde initialen:

Dit handschrift is, zoals we hiervoor reeds zagen (zie kol. ...), van het begin tot het einde (van het Agn. gedeelte) verlucht met 742 puur bladgouden initialen van één regel hoog. Daarnaast treft men 231 initialen van twee regels hoog, 2 van vier, 28 van vijf, 2 van zeven en 4 van acht regels hoog aan: al deze initialen zijn van bladgoud, op een ondergrond van blauw en bleekpurper (of omgekeerd), beide laatste kleuren gehooft met witte versieringen. In totaal dus 1009 bladgouden initialen (zie n. 30). In dit verband zij hier vermeld, dat in zo goed als alle Agn. hss. de kleuren blauw en bleekpurper gehooft zijn met een witte versiering; de aard dier versiering is vooral van belang als het de ogen betreft der niet-gehistor. initialen van bijv. 6 regels hoog. Slechts één Agn. Getijdenboek, dat tevoren toebehoorde aan het Antiquariaat M. Nijhoff te Den Haag, en zich thans in de Public Library te New York bevindt, telt 29 bladgouden initialen op een ondergrond van blauw en bleekpurper, zich uitstrekkende over 6 regels. De meeste van die initialen — vijftien — hebben een blauw oog, gehooft met witte versiering; één heeft een bleekpurper oog met dito versiering en tenslotte — als een unicum — 13 bladgouden initialen, waarvan 12 stuks met een bleekpurper oog, één met een blauw oog, tezamen (alle 13) gehooft met schelpjesgouden versieringen (meestal ranken, bijv. 31ro)⁷⁶. Hoe belangrijk het is die

⁷⁶ Nadat dit artikel zo goed als klaar was herinnerde ik me, dat in mijn collectie beschrijvingen van Agn. hss., hs. 49 van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem nog meer niet-gehistorieerde initialen heeft, waarvan het oog versierd is met schelpjesgoud dan het Getijdenboek uit New York, Public Library (olim Den Haag, Antiquariaat M. Nijhoff). In het Haarlemse Getijdenboek zijn het blauwe initialen op een ondergrond van bleekpurper (het oog nl.) en bladgoud. In totaal komen er 18 zulke blauwe initialen in voor, nl. 16 van 6 rr. hoog en 2 van 5 rr. hoog. Bij al die initialen is het bleekpurperen oog versierd met schelpjesgoud. Het

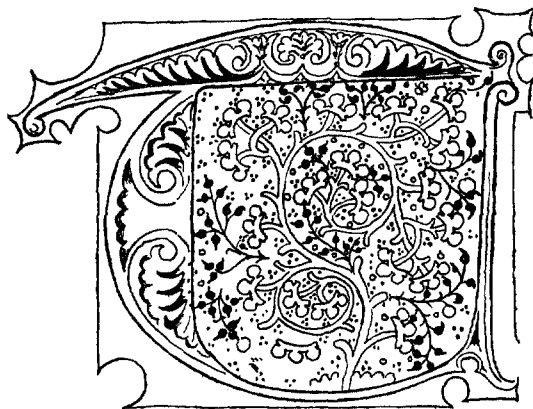

Fig. 2. Warmond, Groot-Seminarie, hs. 93 A 18. Verkleind. (tek. Dolf de Vreese)

oogversieringen na te tekenen, zal mogelijk spoedig weer blijken. Op het Groot-Seminarie te Warmond bevindt zich een kasboek (Hs. 93 A 18), betrekking hebbende op de inkomsten en uitgaven van het St. Michielsklooster te Haarlem over de jaren 1547-1563. Toevalligerwijze is een der schutbladen een fragment uit een Misaal, waarop de versierde initiaal T (het begin van *Te igitur*, waarmede de canon der H. Mis aanvangt) bewaard gebleven. De schachten van deze T zijn blauw (gehooft met witte arabesken) op een gouden ondergrond. Het oog is versierd met een blauwe s-vormige rank (ontspringend aan een lichtgroen „grondje” onderaan), waaraan gouden drielobbige kronen (fig. 2), het geheel op een bleekpurperen fond, opgevuld met fijne, tere, witte rankjes, waaraan witte blaadjes; de verdere ruimte van de ondergrond, tussen de kronen en de witte randjes, werd opgevuld met hele kleine witte stipjes, (telkens een groepje van drie) en witte nulletjes. Het zou mij te ver voeren, in dit stadium van het onderzoek, nog verdere conclusies te trekken, maar in elk geval is het zeer waarschijnlijk, dat de versiering van bovengenoemde initiaal, voor wat betreft de witte blaadjes, identiek is met die in de oogversieringen der bladgouden niet-gehistorieerde initialen van enkele Agn. hss. nl. Den Haag, J. Smit, fol. 107vo (fig. 3A), alsmede Weert, Prov. Archief der Minderbroeders, hs. 20, fol. 94ro (fig. 3B), terwijl het zeer waarschijnlijk is, dat de witte oogversieringen in het

gebruik van schelpjesgoud vond in de vroegere periode van de Agn. verluchtkunst (1400-1435) veelvuldiger toepassing dan in de latere (1435-1470).

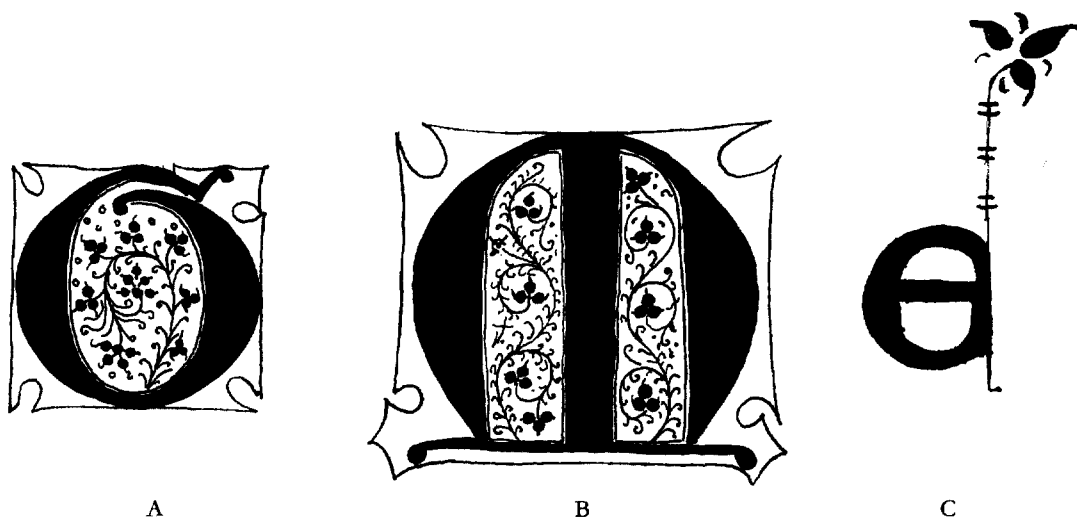

Fig. 3. A. Den Haag, hs. J. Smit, fol. 107v^o; B. Weert, Prov. Arch. der Minderbroeders, hs. 20, fol. 94r^o; C. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibl., hs. 324, dl. I (1439), fol. 24r^o. Alles op ware grootte. (tek. Dolf de Vreese)

hs. Leiden, U.B. (Letterkunde, 285) fol. 28r^o, 35r^o, 47r^o, 99r^o, daarvan een vergroving zijn ⁷⁷.

Trouwens de precieuzen vorm van deze kleine witte folia vindt men ook in de Bijbel van Thomas a Kempis, die zich bevindt op de Hessische Landes- und Hochschulbibliothek te Darmstadt, hs. 324. In de delen I en V van genoemde Bijbel zijn de lombarden, gebezigd bij het schrijven van de titels of initia der bijbelboeken, vaak voorzien van dergelijke folia, nu eens rood, dan weer blauw. Zo treft men op fol. 24r^o van deel I (1439) bij het begin van Boek Genesis XXVIII (Erat ante abraham senex) een rode lombarde E aan, 3 regels hoog, waaraan een dunne verticale rode rank, aan de top waarvan een rood trifolium (fig. 3C). Daarnaast vindt men bijv. in deel V (1427) vaak randversieringen, bestaande uit een penrank, waaraan langs weerszijden, afwisselend blauw dan wel rood, de door mij zo genoemde „kasboek-folia” van hs. Groot-Seminarie Warmond, 93 A 18, voorkomen, maar dan groter.

Randversiering

A. Bij de miniaturen:

Op al deze bladen vindt men, (met als ondergrond het naakte sterk vergeelde perkament) ⁷⁸

⁷⁷ Dr. G. I. Lieftinck was zo vriendelijk mijn aandacht op dit Warmondse kasboek te vestigen.

⁷⁸ Zo op het eerste gezicht lijkt het of de grond bezaaid is met de gebruikelijke fijne en zeer lichtbruine

in de boven-, onder- en sneekantmarge ⁷⁹ een of meer der volgende rankversieringen, in de krullen waarvan telkens één bloem of vrucht:

Type I: Slingerende lichtbruine s-vormige-penrank ⁸⁰ met kleine donkergroene bolletjes ⁸¹, waarop van afstand tot afstand kleine (al dan niet met zwarte inkt omrande) bladgouden bolletjes ⁸², (al dan niet getand), waaraan bladgouden trifolia van tweeërlei soort (al dan niet met zwarte inkt omrand) ⁸³ en in de krullen waarvan telkens één gekleurde bloem of vrucht (bijv. fol. 13v^o).

Type II: De slingerende lichtbruine-s-vormige-penrank, met kleine donkergroene bolletjes etc. (zie type I), in de rechterboven- en benedenhoek der sneekant-

pennulletjes, -driehoekjes, -puntjes, -veertjes, -kommaatjes etc. Het is echter beslist niet zo. Men vergist zich hier door die gele kleur van het perkament en door de aanwezigheid op al deze bladen van de slingerende-s-vormige-penrank-met-trillende-haartjes-of-bolletjes. Alleen de ondergrond van fol. 115v^o is „bezaaid” met lichtbruine pennulletjes (al dan niet geopend) etc.

⁷⁹ Men zie voor wat de versiering der vouwkantmarge betreft onder karbonkelversiering.

⁸⁰ Hier en daar heeft deze penrank of hebben de bladgouden bolletjes en trifolia trillende haartjes.

⁸¹ De voornaam. bijw. waarop, waaraan en waarvan hebben steeds het woord „penrank” als antecedent.

⁸² Zie afb. 1 (fol. 13v^o), en fig. 4, type I.

⁸³ Zie afb. 1 en fig. 4, type I.

marge onderbroken door telkens éénmaal een sterk-gestyleerde-volutaire akant (IIa), alsmede ongeveer in het midden van de sneekantmarge door éénmaal de sterk-gestyleerde-kortgerekte volutaire akant⁸⁴, bijv. fol. 48v^o, 70v^o, 94v^o, 134v^o (IIb). (Zie voor type II-IIa-IIb, fig. 4).

Type III: De slingerende lichtbruine s-vormige penrank met trillende haartjes etc. (verder geheel gelijk aan IIa en IIb met dien verstande dat de donkergroene bolletjes ontbreken), bijv. fol. 115v^o (fig. 5).

De vouwkantmarge van fol. 13v^o is onversierd gebleven; bij de overige volbladminiaturen vindt men in deze marge (in een verticale rij onder elkaar) 4 x de achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern, met dien verstande dat op fol. 48v^o één dier vier slordig is getekend, nl. de bovenste (afb. 3).

B. Bij de gehistorieerde initialen:

De eigenlijke randversiering van boven-, onder- en sneekantmarge is op deze bladen aangebracht op een ondergrond van een groter of kleiner aantal licht- dan wel donkerbruine penpuntjes, -haaltjes, -nulletjes (al dan niet geopend), -driehoekjes, en wel zo dat de ondergrond van fol. 14r^o ermede „bezaaid” is.

Men vindt de volgende ranken of rankencombinaties:

Type IV (Zie fig. 5 en afb. 8, zijnde fol. 14r^o): Drie in elkaar overlopende sterk-gestyleerde-volutaire akanten⁸⁵, in

⁸⁴ Deze akanten in twee of drie kleuren (met witte of geel gestippelde nerven) en wel in de volgende combinaties (van boven naar beneden gerekend):

fol. 48v^o. a. kobaltblauw + bleekpurper (nerf wit); b. zachtkopergroen (nerf geel) + bleekpurper (aan de uiteinden); c. kobaltblauw (nerf wit) + scharlakenoranje + zacht-bordeauxrood.

fol. 70v^o. a. diepbleekpurper + scharlakenoranje + kobaltblauw; b. lichtbleekpurper + zachtkopergroen; c. kobaltblauw + zachtkopergroen + bleekpurper.

fol. 94v^o. a. bleekpurper (nerf wit); diep kobaltblauw + zachtkopergroen; c. scharlakenoranje + lichtbleekpurper + donkerbleekpurper.

fol. 134v^o. a. kobaltblauw + lichtbleekpurper + donkerbleekpurper; b. zachtkopergroen + scharlakenoranje; c. kobaltblauw + bleekpurper.

⁸⁵ De kleuren der akanten zijn twee of drie der navolgende: zachtkopergroen (met geel gestippelde nerven); licht of donker bleekpurper; kobaltblauw (witgestippelde nerven); oranjerood; bij de stofgouden ranken (hier en daar met zwart gearceerd) zijn de nerven zwart gestippeld.

de krullen waarvan bladgouden bolletjes (al dan niet getand) op een ondergrond, bezaaid met licht- dan wel donkerbruine penpuntjes etc. (zie hierboven) of bladgouden bolletjes (soms getand) en hier en daar het bekende bladgouden trifolium (zie n. 82/83).

Bij deze randversiering horen (in de linkerboven- en -benedenhoek van dit blad) altijd twee „aanvliegende” engelen (driekwartsfiguren) op golvende (met witte streepjes aangegeven) kobaltblauwe wolkjes. Zij hebben een vrij maskerachtig getekend gezichtje (dat van de engel boven is beslist lelijk; dat van de onderste is breder en iets beter getekend), een ronde (met zwarte inkt omrande) stofgouden nimbus, donkerbruin (tot op de schouders afhankelijk) golvend haar, alsmede kobaltblauwe vleugels, die aan de binnenkant bruinachtig wit of donkerbruin zijn. De Engel boven draagt een donkersteenrood kleed, terwijl hij met de rechterhand de akantversiering der bovenmarge, met de linkerhand die der sneekantmarge vasthoudt; de Engel beneden is gehuld in een (bijna verkleurd) bleekpurperen kleed en houdt met beide handen de akantversiering der ondermarge vast.

Type V. (Zie fig. 5 en afb. 9, zijnde fol. 49r^o): De zachtgroene-slingerende-s-vormige knoestige bladsteelrank, waaraan ditokleurige lovertjes, (nl. blaadjes, waarvan de verticale nerf met geel en zwart is weergegeven, terwijl ze bovendien gearceerd zijn (met gele lijntjes), en in de krullen waarvan telkens één bloem of vrucht. Deze rank komt voor in de sneekant- en ondermarge van fol. 49r^o, onderbroken door 3 x type IIa en 1 x type IIb, terwijl de bovenmarge versierd is met type III, éénmaal onderbroken door een vrij lange editie van type IIb. Kleuren bij de akanten gebruikt: stofgoud, diepkobaltblauw, zachtkopergroen (gele nerven), bleekpurper, scharlakenoranje.

Fol. 71r^o en 135r^o: Randversiering in boven-, onder- en sneekantmarge, bestaande uit een combinatie van type III + 5 x IIa + 1 x IIb.

De akanten hebben de bekende kleuren.

Fol. 95r^o: Randversiering in boven-, onder- en sneekantmarge bestaat uit een combinatie van type III + 5 x IIa, met dien verstande dat de twee sterk-gestyleerde-volutaire-akanten in de linkerbenedenhoek ontspringen aan een soort boomstronk⁸⁶ (een korte buis, hol, open aan boven- en onderkant); zie afb. 11.

⁸⁶ Al is het gebruik van deze boomstronk

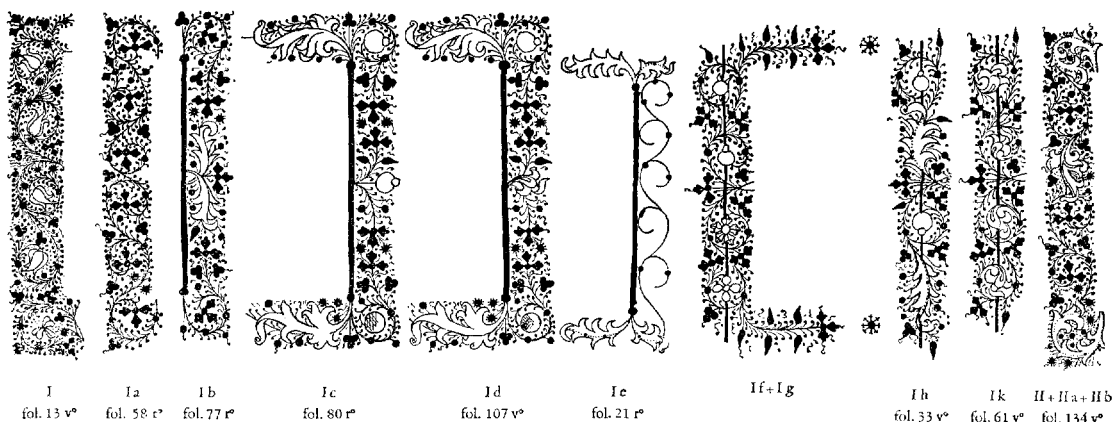

Fig. 4. Londen, British Museum, Add. Mss. 29887, typen randversieringen. Sterk verkleind. (tek. Dolf de Vreese)

Akanten in de bekende kleurencombinaties.

Fol. 116r^o: Randversiering in boven-, onder- en sneekantmarge is een combinatie van type III + IIa + IIb. Speciaal op dit blad doen de akanten in linkerboven- en benedenhoek denken aan de fraaie uit de Zwolse Bijbel⁸⁷. De kleuren zijn zachtblauw, purper, kobaltblauw en stofgoud.

Wat harmoniëren in dit hs. toch de zachte kleuren der miniaturen met die der gehistorieerde initialen en der randversieringen. Zeker is, dat op blad 116r^o de maker der gehistorieerde initialen tevens die van de randversiering is!

De vouwkantmarge van de bladen met gehistorieerde initialen zijn, op één blad na (95r^o) alle versierd met de achtstralige karbonkel-met-bladgouden kern, nl. in een verticale rij onder elkaar, bv. op fol. 14r^o, 71r^o telkens vier stuks, op fol. 49r^o twee stuks, op fol. 116r^o driemaal de achtstralige en éénmaal (vrij slordig) de twaalfstralige karbonkel-met-bladgouden-kern (zie de afb. 8, 9, 10, 12).

C. Bij de niet-gehistorieerde initialen:

Type VI (Zie fig. 5): Haast op alle bladen met bladgouden initialen van 2 rr. hoog — op een ondergrond van blauw en bleekpurper (of omgekeerd) beide laatste kleuren gehoozd met

niet speciaal eigen aan Agn. hss., toch is het opmerkenswaard, dat dit in deze hss. vaak voorkomt. Eveneens in de Zwolse Bijbel, (Utrecht, Univ. Bibl. Hs. 31 en wel in de randversiering van dl. II, fol. 2v^o, van dl. III, fol. 217r^o en in die van dl. V, fol. 50v^o.)

⁸⁷ Utrecht, U.B., Hs. 31, bv. in de randversiering van dl. V, fol. 182v^o.

witte versieringen — en daaraan⁸⁸ ontspringend vindt men telkens twee penrankjes-met-trillende-haartjes, waaraan twee bladgouden bolletjes en één bladgouden trifolium en waartussen de bekende achtstralige karbonkel-met-bladgouden kern⁸⁹.

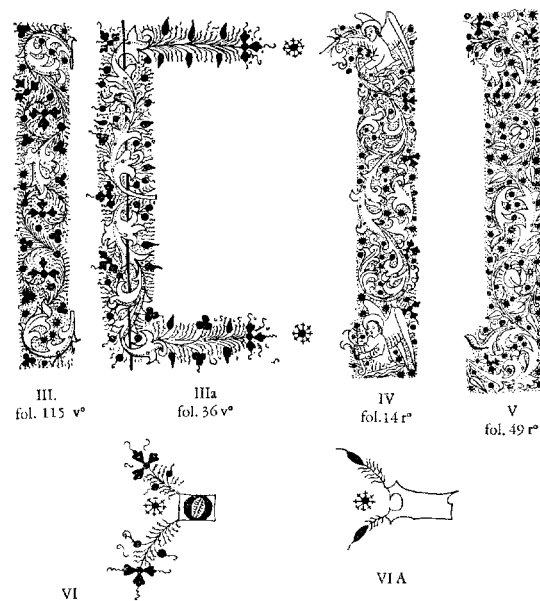

Fig. 5. Londen, British Museum, Add. Mss. 29887, typen randversieringen. Sterk verkleind.

(tek. Dolf de Vreese)

⁸⁸ Nl. aan die initialen.

⁸⁹ Men treft ook bladgouden initialen van 2 rr hoog aan, waaraan drie bruine penrankjes-met-trillende haartjes, maar dan zijn er natuurlijk twee achtstralige karbonkels!

Type VI a (Zie fig. 5): Een enkele maal ontspruiten aan het boven- en ondereinde van bovenbedoelde initialen dezelfde bruine penrankjes-met-trillende-haartjes (waartussen 1 x de karbonkel), met aan elk rankje slechts een (met zwarte inkt omrand) bladgouden folium (bijv. fol. 47v^o 90). Deze beide versieringen (fig. 5, type VI en VIa) bewijzen voor de zoveelste maal de rijkdom van dit hs., want men handhaafde dit ornamenteringssysteem tot het einde van het Agn. gedeelte van het hs. toe. Er zijn veel bladen, waarbij aan één bepaalde zijde van de schriftspiegel zich twee zulke bladgouden initialen van 2 rr. hoog bevinden, elk voorzien van drie bruine rankjes-met-trillende-haartjes etc., met dien verstande dat de illustrator daardoor één marge reeds volledig versierd had.

Van 28 bladen is de schriftspiegel versierd met een bladgouden initiaal, op een ondergrond van blauw en bleekpurper (of omgekeerd), beide laatste kleuren gehooft met wit. Het bleekpurper trekt naar het chocoladebruin. Op 26 bladen is bladgouden initiaal vijf, op 2 bladen vier regels hoog.

Drie van de vier marges dezer bladen (met uitzondering van fol. 95v^o) — hun vouwkantmarge blijft steeds onverlucht — zijn voorzien van een randversiering, die excelleert door het uitbundig gebruik van het bladgoud temidden van de harmonie der overige — immer zachte kleuren.

Naar de Litanie toe (beginnend fol. 124r^o) en onmiddellijk daarna neemt het aantal bladen, dat van een randversiering voorzien is, zoals gebruikelijk, af. We zullen thans trachten een enigszins summier en toch overzichtelijke indeling der verschillende soorten te geven, daarbij uitgaande van de volgende gemeenschappelijke kenmerken:

1. Dat het grondmotief van al deze randversieringen meestal type I is (zie fig. 4).

2. Dat deze lichtbruine-slingerende-s-vormige-penrank etc. hier vaak onderbroken wordt door akanten (in prachtige zachte kleuren); soms een, twee, drie of vier akanten; nu eens de sterk voluterende, soms de kortgerekte, en dan weer de langgerekte soort.

3. Dat zich in elk der krullen van deze lichtbruine penranken telkens één bloem of vrucht bevindt, met dien verstande, dat op sommige

⁹⁰ Dit type VIa varieert nog met een ander, in die zin, dat men drie bruine penrankjes-met-trillende-haartjes heeft, waartussen 2 x de achtstralige karbonkel. Aan het eind van elk penrankje één (met zwarte inkt omrand) bladgouden folium (bijv. fol. 50r^o).

bladen de krullen alle verlucht zijn met telkens éénmaal het bekende bladgouden trifolium (zie fig. 4, type Ia), hetgeen deze bladen bijzondere luister bijzet (aldus fol. 55r^o, 58r^o, 65r^o).

4. Dat op sommige bladen deze randversiering in de sneekantmarge zich slingert om een dunne bladgouden staaf (0.5 à 1 mm breed), die deze marge van boven naar beneden verticaal in twee helften verdeelt, waardoor bloemen en vruchten a.h.w. „aan het spit” gestoken zijn (zie fig. 4, type If + Ig). Het is nl. zo, dat bij de ene helft van deze bladen de drie marges versierd zijn zonder meer, terwijl de schriftspiegel is afgezet met een bladgouden en/of gekleurde staafversiering (zie fig. 7B), terwijl bij de andere helft deze staafversiering ontbreekt, maar in dat geval de sneekantmarge verticaal midden-door gedeeld wordt door de bladgouden „spitstaaf”.

5. Dat alle 28 bladen verlucht zijn met één of tweemaal de achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern (meestal één in de boven-, één in de ondermarge).

Aldus komt men voor al deze randversieringen tot een hoofdverdeling in:

A. Bladen met staafversiering vlak langs de schriftspiegel.

B. Bladen met de „spitstaaf”.

A en B laten vervolgens een onderverdeling toe in grotendeels variaties op type I.

Bij A wordt dit type I, plus vijf variaties daarop, dus I, Ia, Ib, Ic, Id, Ie; bij B heeft men vier variaties op type I, zijnde If, Ig, Ih, Ik, alsmede type IIIa; met dien verstande dat zich in de penkrullen van type I, Ib-If, Ih en Ik telkens maar één gekleurde bloem of vrucht bevindt.

Als volgt (Zie fig. 4-5):

A. Type I zonder meer: fol. 63v^o, 86r^o.

Type Ia: fol. 58r^o, 109r^o. In de krullen van de penrank telkens éénmaal het bekende Agn. bladgouden trifolium (met zwarte inkt omrand); boven elk folium een vraagtekentje.

Type Ib: fol. 39r^o, 77r^o, 102r^o, 104v^o, 106r^o: Aan het midden van de verticale bladgouden schriftspiegelstaaf ontspringt een dubbele vrij langgerekte-sterk-gestyleerde-volutaire-akant.

Type Ic: fol. 80r^o. Aan het boven- en onder-eind van de verticale bladgouden schriftspiegelstaaf ontspringt telkens één langgerekte-sterk-gestyleerde-volutaire-akant.

Type Id: fol. 107v^o, 110r: Aan het boven- en onder-eind van de dunne bladgouden schriftspiegelstaaf ontspringt telkens één langgerekte-sterk-gestyleerde-volutaire-akant, terwijl aan het midden van de staaf een zeer „kortgerekte-akantje” ontspruit.

Type Ie: fol. 21r^o: Aan het boven- en onder-eind van de dunne bladgouden schriftspiegelstaaf ontspringt telkens één sterk-gestyleerde-langgerekte-volutaire-akant naar rechts (heraldice), één sterk-gestyleerde-volutaire-akant naar links (heraldice).

B. (bij de hierondergenoemde randversieringen slingert zich de ornamentatie om de bladgouden „spitstaaf”:

Type If. (28v^o, 31v^o, 43v^o, 59v^o, 67v^o, 82r^o, 88r^o, 90v^o, zie fig. 4): Twee penranken, ontspringend ongeveer aan het midden van de verticale inktlijn der schriftspiegelliniëring (en aldus bij de aanvang een kleine lus vormend, al dan niet met bladgoud gevuld⁹¹), zich slingerend om de bladgouden „spitstaaf” der sneekantmarge en zich verbreidend over de eerste horizontale helft van boven- en ondermarge. Daar is de penrank voorzien van 4 à 5 bladgouden (met zwarte inkt omrande) lovers, met helemaal aan het eind (eraan vast) het bekende Agn. bladgouden trifolium.

Type Ig (fol. 55r^o, 65r^o; zie fig. 4): Is ongeveer gelijk aan type Ia, maar dan zich slingerend om de bladgouden „spitstaaf” (1 mm breed, 115 mm hoog) waarop bladgouden bolletjes, waaraan bladgouden trifolia van tweeërlei soort, en aan het eind waarvan bladgouden folia (bolletjes en folia met zwarte inkt omrand). Aan het einde van elke rank (los ervan) in boven- en ondermarge telkens 1 x de achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern.

Type Ih (fol. 33v^o). Op dit blad heeft de ganse lichtbruine- (zich om de bladgouden „spitstaaf”) slingerende-s-vormige-penrank” maar twee krullen (gevuld met telkens één gekleurde granaatbol). Van boven naar beneden gerekend wisselt de eerste penkrul af met één langgerekte-sterk-gestyleerde-volutaire-akant; vervolgens de tweede penkrul met een dito-akant (zie fig. 4).

Type IIIa (fol. 36v^o): Met als ondergrond lichtbruine penrankjes-met-trillende-haar-

tjes, slingert zich langs de bladgouden „spitstaaf” in de sneekantmarge een akantrank, bestaande uit vier langgerekte-sterk-gestyleerde-volutaire akanten. Onder- en bovenmarge zijn voor driekwart versierd met een rechte horizontale lichtbruine-penrank-met-trillende-haartjes, waaraan 6 bladgouden, met zwarte inkt omrande, folia (drie rechts, drie links) en aan het eind waarvan — eraan vast — zich het bekende bladgouden trifolium (met vraagteken) bevindt (fig. 5). Naast elke rank, los ervan, 1 x de achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern (zie type IIIa ook in Haarlem, Bisschop. Mus., Hs. 49, fol. 62r^o).

Type Ik (fol. 61v^o; zie fig. 4). Om de bladgouden „spitstaaf” slingert zich type I. In elk der vier penkrullen telkens één (tweekleurige) „kortgerekte-akant” (zie bij de bloemen, fig. 6 C, no. 3).

De kleuren van de akanten of akantencombinaties, bij deze randversieringen gebruikt, zijn de volgende: zachtkopergroen (gele nerven); scharlakenoranje (gele nerven), donker-bordeauxrood; oranjerood; bleekpurper (witte nerven); kobaltblauw (witte nerven); sepiabruin. Deze laatstgenoemde kleur vindt overigens in dit hs. veelvuldige toepassing. Hier geen stofgoud bij de akanten. Dit wordt weer wel gedaan bij akanten op bladen met miniaturen of gehistorieerde initialen. De nerven en de contouren van stofgouden akanten worden altijd met zwart aangegeven.

De bloemen of vruchten⁹², die in de krullen der randversieringen van dit hs. voorkomen zijn (zie fig. 6 C, no. 1 t/m 35):

1. Akelei (diepkobaltblauw vijftoppige) fol. 49r^o, 95r^o.

2. Akeleizaad (vijf scharlakenoranje „kokertjes” met zes zachtkopergroene knopblaadjes) fol. 95r^o, 135r^o.

3. Akant (nl. vier stuks, van boven naar beneden en „van afstand tot afstand” op de bladgouden „spitstaaf” van fol. 61v^o, telkens in twee kleuren: a. sepiabruin en oranjerood; b. sepiabruin en bleekpurper; c. diepkobaltblauw en sepiabruin; d. zachtkopergroen en sepiabruin.

4. Roos (bleekpurper met van onder zes zachtkopergroene knopblaadjes) fol. 95r^o.

⁹² Opzettelijk is op fig. 6 C een afbeelding weergegeven van elke bloem of vrucht die bedoeld wordt. De naamgeving speelt dus geen rol. Alleen zeer gebruikelijke benamingen heb ik gehandhaafd.

⁹¹ Zo'n lus met bladgoud gevuld (bijv. op fol. 88r^o).

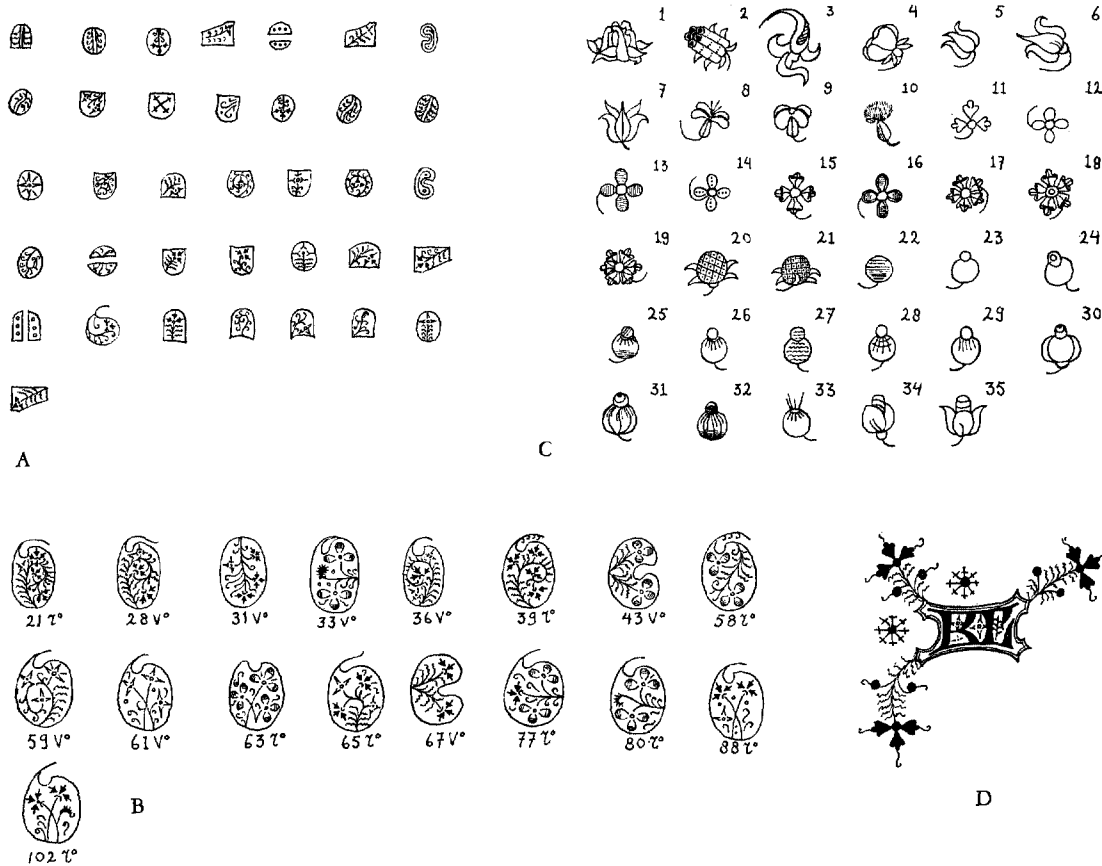

Fig. 6. Londen, British Museum, Add. Mss. 29887; A. Witte oogversieringen (op ondergrond van blauw en bleekpurper) der bladgouden initialen 2 rr. hoog; B. Witte oogversieringen (op een ondergrond van blauw en bleekpurper, de laatste kleur zwemend naar chocoladebruin) der bladgouden initialen van 4, 5, 7, dan wel 8 rr. hoog; C. Bloemen of vruchten, die in de krullen der randversieringen voorkomen; D. Kalenderversiering. Alles sterk verkleind. (tek. Dolf de Vreese)

5. Bloem (gestyleerde) òf geheel a. kobaltblauw òf b. scharlakenoranje òf c. zachtkopergroen. Geen knop van onder! fol. 13v^o.

6. Bloem (gestyleerde) òf scharlakenoranje (71r^o) of kobaltblauw (135r^o). Van onder zachtkopergroene knop.

7. Bloemkelk (zachtkopergroene vijftopige bloemkelk; contouren der kelkbladen zwart; middelste kelkblad een verticale gele nerf) fol. 39r^o.

8. Bloem. De vier bovenste horizontale blaadjes altijd in hun geheel òf bleekpurper òf oranjerood; boven de bloem ditokleurige sprietjes. De verticale stamper (?) zachtkopergroen (geel generfd). Fol. 13v^o, 21r^o, 49r^o, 86r^o.

9. Bloem. Als hierboven bij no. 8. Eenzelfde bloem, bleekpurper, maar nu zonder sprietjes. Fol. 116r^o, 2 x.

10. Bloem. Bleekpurper „zaadpluis” boven een zachtkopergroen blaadje (geel generfd). De ene helft van het blaadje is gearceerd.

11. Bloem. Nl. het bekende, met zwarte inkt omrande, bladgouden trifolium. Fol. 13v^o, 39r^o, 48v^o, 55r^o, 58r^o, 65r^o, 70v^o, 94v^o, 106r^o, 112v^o, 115v^o, 134v^o.

Quatrifolia-met-bladgouden-kern (de kern altijd met zwarte inkt omrand).

12. Alle blaadjes òf oranjerood (48r^o), òf kobaltblauw (al dan niet diep) (21r^o, 28v^o, 31v^o, 39r^o, 43v^o, 67v^o, 82r^o, 86r^o, 104v^o).

13. Alle blaadjes purper (met witte arcering); fol. 48v^o.

14. Alle blaadjes diepkobaltblauw; de nerf van elk blaadje versierd met 4 witte stippeltjes (70v^o).

15. Alle blaadjes òf bleekpurper (82^r, 104^v) òf scharlakenoranje (86^r); op elke nerf een golvend, geel streepje. Aan het bovineinde van elk blaadje een bordeauxrood dwarsstreepje.

16. Alle blaadjes òf lichtkobaltblauw (70^v, 94^v, 134^v) òf diepkobaltblauw (115^v), dan wel oranjerood (115^v); soms bleekpurper (134^v). Bovendien is elk blaadje langs de binnenrand wit omljnd en verder voorzien van een witte dwarsarcering.

Quintifolia-met-bladgouden-kern (deze laatste met zwarte inkt omrand).

17. Blaadjes donkerbleekpurper; in elke nerf een verticaal golvend zwart streepje. Bij elk blaadje bovenaan een donker-bordeauxrood dwarsblakje. Fol. 21^r, 28^v, 31^v, 67^v, 71^r (bovenmarge), 107^r.

18. Blaadjes bleekpurper; in elke nerf een verticaal golvend wit streepje. Bij elk blaadje helemaal bovenaan een donker bordeauxrood dwarsbalkje, bijv. fol. 71^r (sneekantmarge).

Sextifolium-met-bladgouden-kern (met zwarte inkt omrand):

19. Alle blaadjes òf oranjebruin (49^v, 135^r) òf roodpurper (95^r) dan wel oranjerood (95^r). In elke nerf een verticaal golvend geel streepje. Boven aan elk blaadje een donker-bordeauxrood dwarsbalkje.

20-21. *Aardbei* (geruite, witgestippelde) met vier dan wel vijf zachtgroene knopblaadjes; van onder al dan niet een zachtkopergroene knop. De vrucht altijd òf scharlakenoranje òf oranjerood dan wel wijnsteen- of donkerbruinrood, bijv. fol. 21^r, 28^v, 31^v, 39^r, 67^v, 71^r, 95^r, 104^v, 135^r.

Bolvormige vruchten („granaatlen”):

22. *Zonder top*: (a): Bol òf diepkobaltblauw òf scharlakenoranje dan wel diepbleekpurper (fol. 80^r). Witte of gele arcering.

Met ronde top: (b): zonder arcering van bol en/of top:

23. Bol zachtkopergroen - (top) bleekpurper (13^v); of oranjerood - (top) zachtgeel (13^v); of kobaltblauw - (top) purper (13^v); of bleekpurper - (top) bruin (13^v, 21^r).

24. Bol diepkobaltblauw - (top) stofgoud (49^r).

25 t/m 32. *Met ronde top* (c) en met arcering van bol en/of top⁹³.

Bol diepkobaltblauw - (top) wijnrood (of stofgoud); of zachtkopergroen - (top) kobaltblauw (of scharlakenoranje of sepiabruin of stofgoud); of oranjerood - (top) stofgoud. Fol. 71^r, 116^r, 135^r.

33. *Met „sprietjes”* (d): Bol oranjerood, waarboven 4 bordeauxrode sprietjes. Gele arcering, fol. 107^v.

34. *Bolvormige „gespletten” vruchten*: De bol òf scharlakenoranje (contouren al dan niet met geel), òf zachtkopergroen (contouren met geel òf zwart) òf diepkobaltblauw.

Het uit de bol komend „hart” is òf van stofgoud (met zwarte dwarsstreepjes) òf sepiabruin (met zwarte of donkerbruine dwarsstreepjes) òf scharlakenoranje (met wijnrode dwarsstreepjes). Fol. 31^v, 43^v, 49^r, 63^r, 77^r, 86^r, 107^v, 110^r.

35. *Vrucht*. Een bleekpurperen kelk (bordeauxrood gecontour) waaruit een sepiabruin (van horizontale donkerbruine dwarsstreepjes voorzien) „hart” te voorschijn komt. Fol. 39^r.

I-versiering.

Over het hele hs. verspreid vindt men als versiering langs de marge van de schriftspiegel zeer fraaie bladgouden I's op een ondergrond van blauw en bleekpurper (gehoogd met wit). Meestal heeft elke I aan het boven- en onderind een *lichtbruin-penrankje-met-trillende-haartjes*, waaraan twee bladgouden folia en aan het eind het bekende Agn. bladgouden trifolium.

Naast elke I, verticaal, onder elkaar tweemaal de *achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern* (fol. 41^v, 73^v, 97^v, 137^v, 161^v).

Op fol. 63^v (zie fig. 7B, d) vormt de I onderaan het sluitstuk van de schriftspiegelstaafversiering, en is a.h.w. „ingeborgen” in de randversiering van de sneekantmarge.

Kalenderversiering (zie fig. 6D).

Deze bestaat voornamelijk hieruit, dat aan het hoofd van elke kalendermaand een bladgouden KL staat, op een ondergrond van blauw en bleekpurper (of omgekeerd), beide laatste kleuren

⁹³ De bollen en/of toppen zijn vaak rechtlijnig dan wel golvend, horizontaal dan wel verticaal gearceerd met witte, zwarte of gele streepjes. Ook worden soms de contouren der bollen aangegeven met geel of zwart. Nu en dan onderaan de bol een zacht kopergroene knop. De toppen vaak met zwarte inkt enkel- of dubbelomrand (vooral bij stofgoud!).

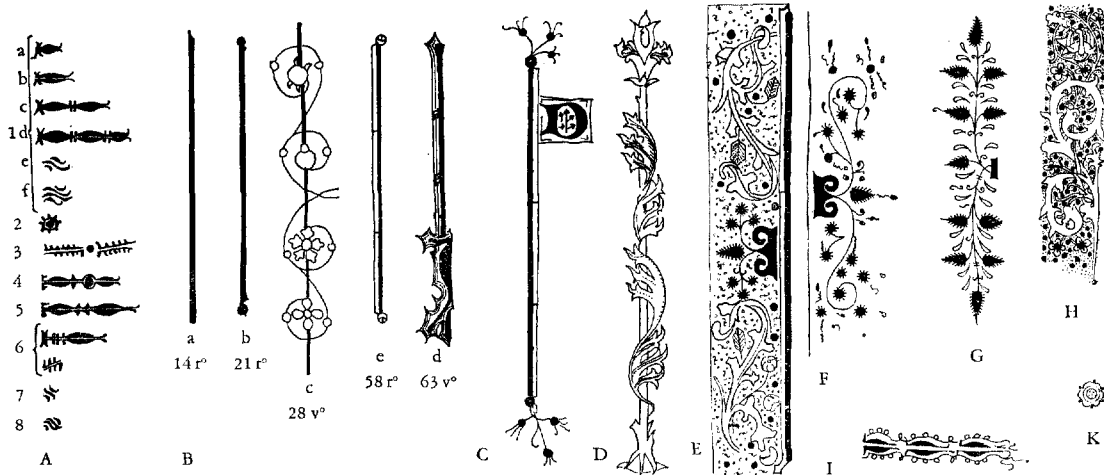

Fig. 7. A. Agnietenbergse tintenellen als Litanieversiering; 1 a-d, van boven bladgoud, van onder blauw, e-f, geheel bladgoud; Londen, Brit. Mus., Add. Mss. 29887; 2, blauwe getande cirkel, waarin bladgouden bolletje; Leiden, U.B. (Letterk.), hs. 285, fol. 186v^o; 3, rood en blauw getand ornament, waartussen bladgouden bolletje; Den Haag, Kon. Bibl., hs. 133 H 31, fol. 131r^o; 4, van boven rood, van onder bladgoud, in cirkel bladgouden bolletje; Antwerpen, Bibl. Ruusbroec-Genootsch., hs. 1, fol. 108r^o; 5, van boven bladgoud, van onder blauw; 's-Heerenberg, Huis Bergh, fol. 13v^o; 6, beide ornamenten komen aldus voor: van boven bladgoud, van onder blauw; het bovenste komt daarnaast driemaal geheel in het blauw voor; Brugge, Kabinet Houtart, hs. 1, fol. 130r^o (bovenste ornament), fol. 132v^o, 133v^o (onderste ornament); 7, helemaal bladgoud; Den Haag, M. Nijhoff, fol. 119r^o; 8, bovenste twee golfjes van bladgoud, benedenste twee blauw; Diepenveen, Mevrouw G. van der Lande-Sterck, fol. 130v^o. Dit alles is een greep uit de tintenellenversiering in de litanieën van een aantal Agn. Hss. Het aantal variëteiten is hiermee echter nog niet uitgeput. B. Agn. staafversieringen; Londen, Brit. Mus., Add. Mss. 29887. C. Niet-Agn. staafversieringen; Londen, Brit. Mus., Add. Mss. 29887. D. Niet-Agn. staafversiering in de linker-marge (heraldice) van Londen, Brit. Mus., 29887, fol. 172r^o. E. Niet-Agn. randversiering; Den Haag, Kon. Bibl., hs. 133 H 30, fol. 117v^o. F. Niet-Agn. randversiering; Den Haag, Kon. Bibl., hs. 133 H 30, fol. 194r^o. De randversieringen E en F ontspringen aan de Bourgondische vuurslag. G. Agn. randversiering; Weert, Prov. Arch. der Minderbroeders, nr. 20, fol. 29v^o (zie n. 106). H. Houterige langgerekte volutaire akant in de randversiering van hs. Amsterdam, Menno Herzberger, fol. 112r^o (zie n. 102). I. Niet-Agn. tintenellenversiering, van boven rood, van onder blauw, het geheel omgeven met rood penkrulwerk; Londen, Brit. Mus., Add. Mss. 29887, fol. 169r^o. K. Niet Agn. schelpjesgouden sextifoliaire rozet, met witgestippelde kobaltblauwe kern plus zes zachtgroene kelkblaadjes; in randversiering van Londen, Brit. Mus., Add. Mss. 29887, fol. 172r^o. Alles sterk verkleind. (tek. Dolf de Vreese)

gehoogd met wit. Aan drie uiteinden der letterversiering ontspringt telkens een lichtbruinpenrankje - met - trillende - haartjes, aan het einde waarvan men het bekende bladgouden trifolium, met even daaronder twee bladgouden bolletjes vindt. Trifolia en bladgouden bolletjes zijn met zwarte inkt omrand⁹⁴.

⁹⁴ Nagenoeg dezelfde randversiering vindt men in de kalenders van de Agn. hss.; zijnde Amsterdam, Menno Hertzberger, fol. 137r^o (Sept. Picmaent); Brugge, Kabinet Houtart, fol. 9r^o (Sept. Picmaent); 's-Gravenhage, M. Nijhoff, (olim Meyer-Elte), fol. 8r^o (Julius-Hoymaent), met dien verstande, dat men daar aan de penranken-met-trillende-haartjes alleen de gewone bladgouden folia of trifolia aantreft, dan wel de combinatie van deze gewone met het bekende

Karbonkelversiering.

De rijkdom van dit Getijdenboek wordt ook geïllustreerd door het groot aantal karbonkels-met-bladgouden-kern, dat er in voorkomt. In totaal maar liefst 259, waarvan 258 achtstralige en één (vrij slordige) twaalfstralige (fol. 116r^o). Dit aantal is zeer groot, wanneer men het ook nu weer vergelijkt met de twee andere zeer fraai geïllumineerde Agnietenbergse horaria: Hs. Namen, J. Bastin heeft er nl.

Agn. trifolium. Overigens is een KL-versiering met een aan drie hoekpunten daarvan ontspringende rank internationaal. Zie E. Panofsky, *o.c.*, II, pl. 5 (fig. 11-12; Kalenderbladen uit de „Belleville Breviary" in Parijs, Bibl. Nationale, Ms. Lat. 10483-10484).

147, terwijl Hs. 49 van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem er maar 113 in totaal telt.

Ze komen in het Londens Getijdenboek voor op de gebruikelijke wijze, nl. in de vouwkantmarges van de bladen met miniaturen en gehistorieerde initialen, meestal vier onder elkaar, van afstand tot afstand. Verder bij de bladgouden I's in de KL-versiering van de Kalender, en in de dito-versiering van sommige niet-gehistorieerde initialen, terwijl ze voor de rest in de boven- en ondermarges (telkens éénmaal) van zowat alle bladen met niet-gehistorieerde initialen voorkomen.

Litanieversiering.

Aan het begin van de Litanie (fol. 124ro) staat een bladgouden H (2 rr. hoog), op een ondergrond van blauw en bleekpurper, beide laatste kleuren gehooft met wit. De versiering is verder als die van de KL bij de Kalender, met dien verstande, dat hier naast de H slechts éénmaal de achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern voorkomt.

De voornaamste hoofdletters in de Litanie, de A van Alle . . . , de B van Bi . . . , de C van Christe . . . , de D van Dattu . . . , de G van God . . . , de H van Heilighe . . . , de L van Lam Godes . . . , de S van Sancta of Sancte . . . , de V van Van . . . , de W van Wes . . . , zijn afwisselend blauw of van bladgoud.

Alle niet volgeschreven gedeelten van de regels der Litanie zijn gevuld met een tintenel, die van boven bladgoud, van onder blauw is (een enkele maal omgekeerd).

Al naar gelang de ruimte, die gevuld moest worden, was deze langer of korter (zie fig. 7A, no. 1 a t/m d). Daarnaast komen twee andere vormen, geheel van bladgoud voor, ieder éénmaal, nl. op fol. 125ro, en 128ro: (zie fig. 7A, no. 1 e-f). De meest voorkomende vorm is die van fig. 7A, no. 1 c). Aldus schittert de ganse Litanie van bladgoud en blauw.

Staaftversiering.

Men vindt vijf verschillende soorten:

1. Op de bladen met gehistorieerde initialen is de schriftspiegel langs de sneekant- en onderzijde en benedenste helft van de vouwkantzijde versierd met een dunne bladgouden staaft (1.25 mm breed), bijv. fol. 14ro (zie fig. 7B, a).

Op de bladen met niet-gehistorieerde initialen vindt men nogal eens:

2. Vlak langs alleen maar de schriftspiegel van de sneekantzijde een dunne bladgou-

den staaft (1 à 2 mm breed) met telkens aan het boven- en onderende daarvan een bladgouden (met zwarte inkt omrand) bolletje (zie fig. 7B, b). Aan die bolletjes ontspringt dan een gedeelte der randversiering (bijv. fol. 21ro, 31ro, 39ro).

3. De zgn. „spitstaaft” (zie fig. 7B, c). Deze komt het meest voor. Bij vele bladen is de sneekantmarge dan van boven naar beneden, dus verticaal, in twee helften verdeeld door middel van een dunne bladgouden staaft (1 mm breed) zonder uiteinden; omdat de bloemen in de krullen der randversiering daardoor a.h.w. aan het „spit” gestoken zijn, heb ik deze staaft „spitstaaft” genoemd. Bijv. fol. 28vo, 36vo en passim.

4. De „anderhalfstaaft” komt slechts éénmaal voor, en wel op fol. 63vo. Deze staaft (101 x 3 mm, zie fig. 7B, d) bestaat eigenlijk uit twee staven, elk 1.5 mm breed; de ene staaft is van boven tot onder bladgoud en loopt vlak langs de schriftspiegel; de andere staaft loopt verticaal vlak naast de bladgouden, maar is voor de bovenste helft bleekpurper, voor de onderste blauw (beide laatste kleuren gehooft met wit).

5. Tenslotte op fol. 58ro een staaft van 2.5 mm breed (zie fig. 7B, e) zijnde: twee staven. Vlak langs de schriftspiegel van de vouwkantmarge loopt een dunne bladgouden staaft (1 mm breed), onmiddellijk daarnaast en daarlangs een gekleurde staaft (1.5 mm breed), geleed in drieën: boven- en onderstuk bleekpurper, middenstuk blauw (de kleuren gehooft met wit). Aan boven- en onderend van de staaft een bladgouden (met zwarte inkt omrand) bolletje.

Versiering Niet-Agnietenbergse tekst (169ro-182vo).

Terwijl de bladen van de Agnietenbergse tekst altijd 20 regels tellen, hebben die vanaf 169ro er nog slechts 16.

Gezien de bladgouden initialen — veertien stuks van 2 rr. hoog — op een ondergrond van blauw en bleekpurper (gehooft met wit) wordt de schijn gewekt, alsof de „illuminator” van dit gedeelte aansluiting gezocht heeft, wat zijn kleurenpalet betreft, bij die van de Agnietenbergse tekst.

Zijn bladgoud is echter een lelijk soort stofgoud; de kleuren blauw en bleekpurper zijn dof en onooglijk, terwijl de witte versiering van een slechte niet-Agn. kwaliteit is.

Op al de bladen met een dergelijk bladgouden initiaal vindt men een staaftversiering (zie fig.

7C) vlak langs de schriftspiegel (aan sneekantzijde), die bestaat uit twee staven naast elkander; de buitenste is een dunne, zeer doffe bladgouden staaf met aan boven- en onderind een dito bolletje, aan elk waarvan drie lichtbruine penrankjes; elk penrankje heeft aan het eind een stofgouden bolletje met drie lichtbruine pensprietjes (zie fig. 7C), de verticale binnenste staaf langs de schriftspiegel is horizontaal in drieën gedeeld: het bovenste derde gedeelte is kobaltblauw, de twee onderste derde gedeelten zijn beide bleekpurper.

Op fol. 169^r vindt men als regelvulsel in de tekst der Zielmis een eigenaardige driedelige tintenel, omgeven met rood penkrulwerk. Het eerste en laatste deel van de tintenel zelf is van boven rood, van onder blauw; bij het middenstuk is het precies omgekeerd (zie fig. 7I).

Als belangrijkste versiering van dit niet-Agnietenbergse gedeelte treft men op fol. 172^r aan, in het begin van de tekst: (Een ghebet van onsen lieuen heren) een bladgouden initiaal (28 x 25 mm), op een ondergrond van blauw en bleekpurper (beide laatste kleuren gehooft met wit), zich uitstrekkend over 4 regels, terwijl het oog gevuld is met twee krulranken, op een ondergrond van schelpjesgoud.

De sneekantmarge van dit blad wordt verticaal middendoor gedeeld door een dikke schelpjesgouden staaf (3 mm breed), waaromheen zich vrij ruw getekende „triton-akanten" slingeren, (zie fig. 7D), tezamen 4 stuks; de bovenste en onderste zachtkopergroen gekleurd; de tweede van schelpjesgoud; de derde kobaltblauw. Boven aan de staaf zit een soort kegelornament (kegel bleekpurper; de smalle bladen erlangs kobaltblauw; de zijbladen en het onderste gedeelte zachtgroen en bleekpurper; al deze kleuren zeer lelijk).

Aan deze schelpjesgouden staaf, die a.h.w. „geplant" is in een stukje zachtgroene bodem, ontspruiten verder rechts en links lichtbruine penrankjes, aan elk waarvan een soort rozet-met-bladgouden-kern (sextifolium), met dien verstande, dat er zich in de sneekantmarge, van boven naar onder, negen rozetten bevinden, vier aan de schriftspiegelzijde (rechts van de rank), vijf aan de sneekantzijde (links van de rank). Zie fig. 7K.

Boven- en ondermarge zijn versierd met diezelfde lichtbruine-penrank (ontspringende aan de staafuiteinden) waaraan telkens vijf rozetten.

In deze beide marges zijn het duidelijk schelpjesgouden-sextifolia met (witgestippelde) kobaltblauwe kern, plus zes zachtgroene knopblaadjes. De sextifolia der sneekantmarge zijn of zachtkopergroen of bleekpurper of kobaltblauw of schelpjesgouden, hier echter alle met bladgouden kern (dof) en zonder knopblaadjes.

Men onthoudt: het gehele kleurengamma is beslist niet Agnietenbergs!

Aan het eind van de beschrijving van dit waarlijk schitterend specimen onder de geillumineerde Agnietenbergse getijdenboeken is er thans alle reden om te wijzen op het verband dat er bestaat tussen enerzijds dit Londens Getijdenboek, alsmede dat van de Heer J. Bastin te Namen⁹⁵ — beide echt Agnietenbergse hss. — en anderzijds maar liefst drie niet-Agnietenbergse, maar wel Noord-Nederlandse, m.i. Oost-Nederlandse horaria, nl. Den Haag, Kon. Bibl. hs. 133 H 30⁹⁶; Krakow, Mus. Czartoryskich, hs. 3091⁹⁷ en ten slotte een nogal beschadigd Getijdenboek, dat zich bevindt in het Landesmuseum Schloss Gottorf (Schleswig)⁹⁸.

Men vergelijkte allereerst de miniatuur met de Annunciatie uit het Londense Getijdenboek (afb. 1) met die uit het hs., Den Haag, Kon. Bibl. 133 H 30, fol. 16v^o (afb. 2).

Gezien de relatie, die er bestaat tussen het juist genoemde Haagse hs. en dat uit Krakow,

⁹⁵ Het Agn. Getijdenboek, in het bezit van de Heer J. Bastin te Namen, hoop ik t.z.t. nader te kunnen bespreken. Het heeft prachtige miniaturen, gehistorieerde initialen en randversieringen; speciaal de miniaturen wijzen erop, dat de Agn. illuminatoren onder invloed gestaan hebben van de zg. „Meester Francke", alias de schilder „Frater Nicolaus", die, geboortig van Zutphen, gewerkt heeft te Hamburg en Munster. Cfr. G. J. Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 153 t/m 162; Bella Martens, *Meester Francke*, Hamburg 1929.

⁹⁶ Zie voor een summier beschrijving Bijvanck-Hoogewerff, *o.c.*, tekst, no. 138, pl. 177-178. Dit hs. is volgens de Paascirkels van 1478.

⁹⁷ Een beschrijving van de hand van Marja Jarostawiecka-Gasiorowska vindt men in: *Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures*, 18 (1935) blz. 113 t/m 120. Zie ook: Bijvanck-Hoogewerff, *o.c.*, tekst, blz. 48, no. 114, alsmede de platen aldaar 72-73; verder: E. Gaillard en W. de Vreese, *Jaarboek der Vlaamsche Academie* 1910, blz. 12, no. 12. Het is een gedateerd hs. nl. v. 1468.

⁹⁸ Het bestaan van dit hs. ken ik uit een aan mij door Dr. Erika Hoenig te Rendsburg, Duitsland, gezonden brief d.d. 26-4-59.

is het al niet verwonderlijk meer dat een miniatuur uit dit laatste hs., voorstellende Christus als Twaalfjarige in de Tempel temidden van de Schriftgeleerden (fol. 51v^o; zie afb. 15) zo goed als zeker teruggaat op een Agnietenbergs voorbeeld; immers het hs. van de Heer J. Bastin te Namen (fol. 100v^o; zie afb. 14) heeft precies dezelfde voorstelling, maar mooier en duidelijker. Voorzichtig kunnen wij concluderen, dat \pm 1480 bepaalde Oost-Noord-Nederlandse verluchters gewerkt hebben naar voorbeelden, die aan het Agnietenbergse atelier toebehoorden.

Teneinde een nadere vergelijking de lezer wat te vergemakkelijken, volgt hier allereerst een beschrijving van de miniatuur der Annunciatie in het hs. Den Haag, Kon. Bibl. 133 H 30, fol. 16v^o:

In een rechthoek (93,5 x 65 mm) met een bladgouden omlijsting (2 mm breed), die van boven doorbroken wordt door een driedelig dak, dat op twee lichtblauwgrijze pilaren rust — de grootste hoogte van de rechthoek bedraagt in dit geval 100 mm — ziet men een soort gewelfd, kerkelijk interieur. Dat gewelf (sepiabruin gecontourde) rust op twee ronde lichtblauwgrijze pilaren (één rechts, één links). De middelste grijze muur op de achtergrond heeft een dubbel (openstaand) raam, waardoorheen men de blauwe lucht ziet. In de muur links zijn twee (vrij hoge) langwerpige, zwart-geruite, glas-in-lood ramen aangebracht, die van boven rond zijn. Twee dito (maar minder hoge) glas-in-lood ramen ziet men in de bovenste helft van de blauwgrijze muur ter rechterzijde, terwijl zich in de onderste helft daarvan een hoge rechthoekige deuropening bevindt (met blauw panorama).

Links van het interieur, op de voorgrond, ziet men de H. Maagd, geknield op de betegelde vloer (afwisselend zwarte dan wel stofgouden kleine vierkante tegels) vóór een zachtkopergroene tent, die van boven een spitsvormig baldakijn heeft (spits versierd met een klein stofgouden lelie-ornamentje), terwijl de voorste veelgeplooid gordijnen (met een dun geel lijntje gebied) opgebonden zijn, waardoor in de tent een okerbruine zetel met dito rug (waarop kleine poppetjes) zichtbaar is.

De H. Maagd zit, de handen gevouwen ten hemel, in gebed voor een lessenaar (bovenste helft wit, onderste okerbruin), waarop haar gebedenboek open ligt. Zij draagt een donkerwijnrood, aan de hals hoekig uitgesneden (aangegeven met een dubbel filetljintje van geel en

stofgoud) kleed, waaroverheen een diepkobaltblauwe, in vele plooiën neervallende mantel, waarvan de onderrand omzoomd is met een dubbele stofgouden lijn (waaraan trifolia).

Het gezicht van Maria is fijn, maar maskerachtig getekend. Zij heeft bruin, tot op de schouders afhankelijk golvend haar en een stofgouden nimbus (omrand met een dubbele zwarte inktlijn), die binnenin een stofgouden spinnewebachtige vlakverdeling heeft. Maria houdt het gelaat afgewend van de lessenaar en enigszins toegekeerd naar de zich, rechts in het interieur, iets meer op de achtergrond bevindende figuur van de Engel Gabriël, die met zijn rug naar de rechthoekige deuropening gekeerd is. Deze Engel heeft stofgouden (van binnen groen gekleurde) vleugels, kort, dik, donkerbruin haar en eenzelfde nimbus als de H. Maagd.

Gekleed in een, in vele plooiën neerhangend purperen gewaad, dat de voeten onzichtbaar maakt, begroet de Engel Gabriël met de linkerhand Maria, terwijl hij in de rechterhand een oranjegekleurde stok schuin omhoog houdt, waaromheen zich een witte banderol slingert, waarop, met kleine, zwarte gotische minuskels te lezen staat: *Aue gratia plena Dominus tec...* Aan het einde van de stok zit dezelfde stofgouden versiering als aan de spits van de tent, terwijl van afstand tot afstand, op de stok „gestoken”, stofgouden ringetjes zitten.

Tussen de H. Maagd en de Engel Gabriël staat op de tegelvloer nog een laag okerbruin bankje (met drie pikfels), waarop een roze vaas waarin drie groene takjes.

Achter de Engel en de tent is nog een bleekpurper geruit (van lilies voorzien) tapijt of gordijn zichtbaar, dat de voorstelling tegen de achtergrond a.h.w. afsluit.

Deze miniatuur tenslotte is met vlijt getekend, wil de indruk wekken van rijke allure te zijn; getuigt echter van een hoekige, weinig soepele, ietwat overdreven stijl. Het kleurengamma is veel harder dan dat van de Agnietenbergse miniaturen. De miniaturen van ons Londense hs. zijn in tegenstelling daarmee veel eenvoudiger, en daardoor rijker, en hebben een zachte kleurenharmonie.

Vervolgens een korte beschrijving van de miniatuur, Christus temidden van de Schriftgeleerden, uit het hs. van de Heer J. Bastin te Namen (fol. 100v^o, afb. 14)⁹⁹.

⁹⁹ De door ons weergegeven afbeelding is iets verkleind. Voor de beschrijving van de hiermee bijna

Binnen een rechthoekige bladgouden omlijsting (90 x 68 mm) ziet men een tempel, waarvan de vloer bestaat uit afwisselend zwarte en gele tegels. Ongeveer midden in het interieur ziet men Jezus, als Kind van Twaalf jaren, zittend op een (uit twee verdiepingen bestaand) zeshoekig voetstuk van gemetselde steen. De kleine Jezus is in discussie met vijf Schriftgeleerden, terwijl van links zijn Moeder en de H. Jozef naderen.

Het Kind is gehuld in een veelgeplooid paars kleed, dat Zijn rechtervoetje bloot laat. Het steekt beide handjes „onderwijzend” omhoog, heeft kort, dik, bruingeel tot op de schouders afhangend haar. Achter Zijn hoofd een ronde (met zwarte inkt omrande) stofgouden nimbus (waarop een zwart kruis is getekend). Jezus wordt geflankeerd door twee staande Schriftgeleerden (slechts voor driekwart zichtbaar). Die ter rechterzijde draagt een scharlaken-oranje kleed, waarover een in rechte plooiën neervallende, diepkobaltblauwe mantel, en heeft een paars hoofddeksel; de Schriftgeleerde links is in een paars kleed gestoken, waaroverheen een diepkobaltblauwe mantel, waaraan een beigeleurige hermelijnen halskraag is bevestigd. Als hoofddeksel een blauwe bonnet met beige hermelijnen rand. Meer op de voorgrond en a.h.w. aan de voeten van Jezus zitten drie andere Schriftgeleerden op een donker-okergele, in drie vakken verdeelde bank, die daardoor een soort omheining vormt. De rechtse draagt een paars kleed (aan de hals afgezet met stofgouden rand) en heeft een scharlaken muts op. Haar en baard zwart. In zijn rechterhand houdt hij een opengeslagen boek vast. De linkse heeft een groen kleed aan, waarover een paarse mantel (aan de hals met stofgouden rand afgezet). Als hoofdbedekking een gele knopmuts. Zijn haar is bruin.

De middelste is in het diepkobaltblauw gehuld (aan de hals met bruine zoom), draagt een zacht-kopergroene muts, waaronder zwart haar en dito lange baard.

Geheel links in het interieur ziet men de

identieke miniatuur in het hs. te Krakow, Mus. Czartoryskich, fol. 51v^o zie men: *Bulletin de la Société Française de Repr. de Manusc. à Peintures*, 18 (1935), blz. 116; een korte en niet al te beste descriptie (zie de verkeerd gelezen tekst der banderollen!). Vervelend is ook dat de afmetingen der miniaturen niet worden opgegeven. Men kan zich ietwat behelpen met de wetenschap, dat de bladen van het hs. 182 x 138 mm meten. Men zie verder de miniaturen op, veronderstel ik, zowat de ware grootte in Bijvanck-Hoogewerff, *o.c.*, pl. 72-73.

Moeder Gods staan, ten voeten (onzichtbaar) uit getekend. De H. Maagd draagt een in vele plooiën neervallend scharlakenoranje kleed, waaroverheen een diepkobaltblauwe mantel. Over het hoofd (waarachter een ronde, met zwarte inkt dubbelomrande, stofgouden nimbus) draagt zij een tot op schouders en rug neerhangende witte sluijer.

Achter Maria staat (slechts gedeeltelijk zichtbaar) de H. Jozef, met een zachtkopergroen kleed aan en op het hoofd een paarse, driedelige, nogal platte muts.

De achtergrond van deze groep personen — het vierde bovenste gedeelte van de miniatuur — is van bladgoud, waarin ruimte is uitgespaard voor witte verstrengelde „rollen” voorzien van een met kleine zwarte gotische minuskels beschreven tekst.

Op de banderol achter Maria staat te lezen: *fili quid fecisti nobis sic ego et pater tuus dolentes querebamus te.*

Op die achter het Kind Jezus staat: *et quid est quod me querebatis nesciebatis quia in hiis que patris mei sunt oportet me esse*¹⁰⁰.

Men kan aan hun handen zien, dat alle personen op deze voorstelling in drukke discussie zijn. De gezichten hebben, hoewel niet zo fijn getekend, toch een levendige en afwisselende uitdrukking.

Over de randversiering bij deze miniatuur wordt hier niet gerept; immers zij is welbekend en door en door Agnietenbergs, zoals trouwens het gehele Getijdenboek.

Dat er door latere verluchters naar Agnietenbergs patroon is gewerkt geldt natuurlijk niet alleen voor de miniaturen, maar ook voor gehistorieerde initialen en randversieringen.

Nemen we de randversiering bij de Annunciatie (16v^o) van Den Haag, Kon. Bibl. 133 H 30 (afb. 2). Deze is zeer zeker niet-Agnietenbergs, al is de ondergrond der marges dan ook bezaaid met zwarte penpuntjes of pendriehoekjes of half geopende penkrulletjes, waartussendoor vele kleine bladgouden (met zwarte inkt omrande) bolletjes en al is het gebruik van vele banderollen (al dan niet van een tekst voorzien) aan de Agnietenbergse illuminatie niet vreemd.

¹⁰⁰ Deze woorden zijn ontleend aan Lucas II, 48-50. De Vulgaattekst luidt: *Fili, quid fecisti nobis sic? ecce pater tuus, et ego dolentes quaerebamus te. Et ait ad illos: Quid est quod me querebatis? nesciebatis quia in his quae Patris mei sunt, oportet me esse.* (A. Colunga, O.P. en L. Turrado; *Biblia Vulgata*, 2de druk, Madrid 1951).

Temidden van deze „bezaaide” achtergrond vindt men in sneekant- en ondermarge verschillende typologieën der H. Maagd, nl. God de Vader, verschijnend aan de zich ontschoeiende Mozes in het brandende braambos¹⁰¹; Gedeons vacht; Vervloeking door de Slang. Verder vele halffiguren in bloemkelken (al dan niet met banderollen). Tussen deze voorstellingen hier en daar houterige langgerekte volutaire akanten¹⁰². In de sneekantmarge een zeer smalle versiering, bestaande uit een zwarte-langgerekte-s-vormige-penrank-met-trillende-haartjes — totaal niet Agnietenbergs — waarop kleine (met zwarte inkt omrande) bladgouden bolletjes en waaraan bladgouden folia (al dan niet getand), terwijl in elk penkrulletje één klein gekleurd bloempje of bladgouden trifolium voorkomt.

De kleuren in deze gehele randversiering gebruikt, zijn: kopergroen, donkergroen, zeegroen, bruin, donkerblauw, wijnrood, fel scharlakenoranje, geel, grijs, stof- en bladgoud. Het gehele kleurengamma zeker niet-Agnietenbergs.

De gehele randversiering bevindt zich — dit geldt ook voor alle andere verluchte bladen van dit hs. — in een kader met lichtbruine omlijning.

Eén randversiering uit dit Haagse hs. worde hier nog besproken, nl. die van fol. 153^r (begin Lange Vigilie). Op dit blad vindt men een gehistorieerde initiaal, zijnde een *lichtkobaltblauwe M* (gehoogd met wit) op een ondergrond van dof bladgoud, zich uitstrekkende over 10 regels schrift (47,5 x 57 mm). Zie afb. 16.

In het bladgoud van het oog uitgespaard ziet men de voorstelling van *Zielen in Abrahams Schoot*. Van de randversiering van dit blad zou men, mogelijk terecht, kunnen beweren, dat zij tot stand is gekomen naar Agn. model. Op de bekende „bezaaide ondergrond” zijn drie marges versierd met een combinatie van de kopergroene knoestige bladsteelrank, (in de krullen waarvan telkens één gekleurde bloem of vrucht; hier bijv. 2 x de bleekpurperen roos; de kobaltblauwe vijftoppige akelei; een scharlakenoranje bolvormige vrucht; en

het bekende scharlakenoranje „akeleizaad”) met de houterige-sterk-gestyleerde-volutaire-akant (in twee of drie der navolgende kleuren: diepkobaltblauw, bleekpurper, scharlakenoranje, al of niet fel; zacht kopergroen en bruinrood).

Toch blijkt ook hier weer uit het gehele coloriet, dat het hs. niet op de Agnietenberg verlucht is geworden¹⁰³. De randversieringen van dit hs. bij de miniaturen, voorstellende Christus temidden van de Schriftgeleerden (57^v), Christus aan het Kruis (82^v), de Nederdaling van de H. Geest (106^v) Het Laatste Oordeel (130^v), zijn kennelijk van dezelfde illuminator, die de randversieringen gemaakt heeft in het Getijdenboek uit het Landesmuseum (Schloss Gottorf, Schleswig)¹⁰⁴.

Hetzelfde geldt voor de weelderige verstrengelde akantenbundels, meestal aangebracht in een der hoeken der randversiering. Beide hss. hebben ook gemeen, dat de randversiering zich bevindt binnen een rechthoekige kaderomlijning (van lichtbruine inkt).

Wanneer we de randversiering bij de miniatuur „Christus temidden der Schriftgeleerden” in het hs., Krakow, Mus. Czartoryskich 3091, fol. 51^v bezien, dan is mogelijk de maker daarvan identiek met die van de randversiering in hs. Den Haag, K.B. 133 H 30, fol. 16^v. Ook de vorm van sommige der gehistorieerde initialen van dit laatste hs., bijv. op fol. 17^r, (kobaltblauwe H, gehoogd met witte arabesken op bladgouden ondergrond, zich uitstrekkende over 11 regels; 57 x 72 mm) wijst in die richting. In het bladgoud van het oog is nl. ruimte uitgespaard voor de voorstelling (driekwartsfiguur) van Maria met het Kind op maansikkel.

De bladgouden initiaal is bijv. ter rechter zijde (vouwkantmarge) gekarteld. Aan het midden van deze „karteling” ontspruit een klein zwart penrankje, waaraan drie bladgouden (met zwarte inkt omrande en getande) folia. In de linkerbovenhoek van deze initiaal is een ongekleurd

¹⁰¹ Zie ongeveer dezelfde voorstelling in de randversiering van een miniatuur (Annunciatie), in de sneekantmarge van fol. 14^v van het hs. uit het Fitzwilliam Museum, nl. Mc. Clean, 95 (Spierinck ± 1480). Zie Bijvanck-Hoogewerff, *o.c.*, pl. 156A.

¹⁰² Een heel enkele maal vinden we de houterige-langgerekte-volutaire-akanten ook in de randversiering van Agn. hs. bijv. A'dam, Menno Hertzberger, fol. 2^r; zie fig. 7H; Brugge, Kabinet Houtart., hs. 1., fol. 59^r.

¹⁰³ Maar dit te beweren is alleen mogelijk bij consultering van de hss. zelf. Het zou mij niet moeilijk vallen een zwart-wit foto uit mijn collectie foto's van geillumineerde bladen uit Agn. hss. te leggen naast een zwart-wit afdruk van fol. 153^r uit Hs. Den Haag, K.B. 133 H 30. Men zou waarschijnlijk direct geneigd zijn te besluiten, dat ook dit laatste hs. Agnietenbergs is.

¹⁰⁴ Op de U.B. te Leiden bevindt zich een foto-copie van een blad met randversiering uit dit hs., in 1957 welwillend ter beschikking gesteld door Dr. Schlee.

klaverblad uitgespaard in het bladgoud. Dezelfde soort gehistorieerde initialen vindt men in hs. Krakow, Mus. Czartoryskich, nl. op fol. 22° de H, in het oog waarvan Maria met het Kind, en op fol. 90°, eveneens een H, in het oog waarvan Abrahams Offer. Een andere opvallende overeenkomst is, dat veel randversieringen in het Haagse hs. ontspringen aan een bladgouden ornament, nl. de *Vuurslag van Bourgondië*¹⁰⁵, (zie fig. 7E en F), hier echter niet op bladen met miniaturen en gehist. initialen). Hs. 3091 van het Mus. Czartoryskich heeft op fol. 89^v een miniatuur met de voorstelling: Christus aan het Kruis. De randversiering van de vouwkantmarge van genoemd blad bestaat uit een lichte-langgerekte-s-vormige-penrank, waarop kleine bladgouden (met zwarte inkt omrande) bolletjes, en waaraan gekleurde loofblaadjes. Deze penrank ontspringt aan dezelfde Vuurslag, die zich precies op het midden van de randversiering, vlak langs de omlijsting der miniatuur, bevindt¹⁰⁶.

Vermeldenswaard is ook nog, dat Hoogewerff¹⁰⁷ de randversieringen van fol. 51^v en 90° uit bovengenoemd hs. behandelt naar aanleiding van zijn bespreking der gewelfschilderingen in de St. Walburgkerk te Zutphen, behorende tot het laatste decennium der 15de eeuw. Hij meent „dat in „dergelijk verluchtende” gewelfdecoraties motieven verwerkt zijn, die aan de randversieringen in Getijdenboeken zeer kenmerklijk ontleend zijn”.

Tenslotte willen wij trachten in een volgende publicatie nog eens een overzichtelijke samenvatting te geven van het geheel der bijzondere en illustratieve kenmerken, dat nodig is om

¹⁰⁵ Nadat Philips de Goede in 1430 de Orde van het Gulden Vlies had gesticht, nam hij de vuurslag (stukjes ijzer met twee krulvormige handvaten) en -steen als symbolen daarvan aan onder het devies: „Ante ferit quam flamma micet”. De Vliesridders dienden nl. vervuld te zijn van het Vuur des Geloofs; het devies had betrekking op de Kruistochtplannen van genoemde vorst.

¹⁰⁶ Cfr. Bijvanck-Hoogewerff, *o.c.*, pl. 72. Bij vele der randversieringen in hs. Weert, Prov. Archief der Minderbroeders, nr. 20, nl. op bijv. fol. 22^v (sneekantmarge) en 29^v (ook sneekantmarge), ontspringt een zwarte of lichtbruine penrank, waaraan bladgouden (met zwarte inkt omrande en getande) foliën of trifolia en ontspringend aan een bladgouden staafje. Mogelijk is dit staafje het resterende bovenstuk van de „Vuurslag v. Bourgondië”. (Zie fig. 7G).

¹⁰⁷ G. J. Hoogewerff, *o.c.*, I. blz. 213-216, afb. 95a en 95b.

de veronderstelling te kunnen rechtvaardigen, dat een Bijbel, Missaal, Brevier of Getijdenboek op de Agnietenberg verlucht is. Daarbij zal altijd als eerste criterium het *kleurengamma* behoren te staan.

Het Agnietenbergse palet is daarbij boven alles doorslaggevend. Men stelle zich niet met enkele kenmerken tevreden!¹⁰⁸ Vele der Agn. kenmerken — bijv. de bekende tintenel van bladgoud en blauw (zie fig. 7A, 1a-1d) — komen ook in andere hss. voor, zonder speciaal Agnietenbergs te zijn! Men late zich bovendien pas dan verleiden tot enige definitieve conclusie, nadat men door onderzoek uit eigen aanschouwing daartoe gekomen is. Sterk op zijn hoede moet men zijn voor een miniatuuronderzoek etc., dat louter en alleen berust op vergelijking van fotografisch zwart-wit materiaal. Zeker voor wat de randversieringen betreft zou het niet moeilijk vallen twee zwart-wit foto's uit twee verschillende hss. — het ene wel, het andere volstrekt niet-Agnietenbergs — af te drukken, alsof men met twee volkomen Agnietenbergse hss. te maken had. En dan te denken, dat men goeddeels alleen van de randversieringen uitgaat.

Vertrouwend, dat bovenstaande zo gedetailleerde uiteenzetting niet al te veel van het geduld van de lezer zal gevergd hebben, hoopt de schrijver, dat de geschiedenis en de schoonheid der Middeleeuwse Oost-Noord-Nederlandse, speciaal Overijsselse verluchtkunst, opnieuw, in al haar eenvoud, in een helder daglicht is komen te staan. Het zij hem vergund zijn opstel te beëindigen met een bibliografie over het Londense horarium, Brit. Mus., 29887, alsmede met een gereviseerde lijst van de hem tot nu toe bekend geworden geïllumineerde Agnietenbergse handschriften.

¹⁰⁸ In dit verband zij het mij vergund hier een fout te corrigeren, die, door uitval van een noot, destijds in mijn vorige publicatie in dit Bulletin 6de S. 10 (1957) geslopen is. In kolom 39-40 werd daar een lijst afgedrukt van aan mij „bekende Agnietenbergse handschriften”. Bij 's-Gravenhage, K.B. hadden de nrs 71 G 54, 131 H 25, 133 D 3, 133 E 16, 133 H 18 niet als Agn. mogen zijn aangegeven. Ook al tonen deze hss. veel verwantschap met de Agnietenbergse, pas na diepgaand onderzoek lijkt het mij verantwoord tot een (meer) definitieve toewijzing te komen. Verder zij vermeld, dat het hs. Berlijn, Preuss. Staatsbibl., cod. germ. 8°, no. 7 zich thans te Tübingen bevindt. Bij Kopenhagen staat foutief gedrukt: Dr H. de Vries de Hoekelingen. Dit had moeten zijn: Dr. H. de Vries de Heekelingen.

BIBLIOGRAFIE

- H. Brugmans, *Verlag van een onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1895, blz. 419.
- K. de Flou en Edw. Gaillard, *Beschrijving van middel-nederlandsche en andere handschriften, die in Engeland bewaard worden*. III. Gent 1897, blz. 21-25.
- R. Priebsch, *Deutsche Handschriften in England*, II, Erlangen 1901, blz. 250, nr. 287.
- W. de Vreese, *Bouwstoffen van het Mnl. Wdb.*, Den Haag 1927-1941, 1e ged. (A-F), art. 408, blz. 288, nr. 102.
- A. W. Bijvanck en G. J. Hoogewerff, *Noordnederlandsche Miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*, 's-Gravenhage 1925, N 124, blz. 51, pl. 78.
- G. J. Hoogewerff, *De Noordnederlandsche Schilderkunst I*, 's-Gravenhage 1936, blz. 466, afb. 24.
- A. W. Bijvanck, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, Parijs 1937, blz. 97.
- A. L. de Vreese, „Bind- en verluchtkunst van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle”, *Oudheidk. Jaarb.*, 12 (1944), blz. 85, n. 10.
- A. L. de Vreese, „Agnietenbergse verluchtkunst op de Tentoonstelling Willet Holthuysen te Amsterdam”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 10, (1957), kol. 32, n. 24; kol. 39.

LIJST VAN AAN DE AUTEUR BEKENDE GEÏLUMINEERDE AGNIETENBERGSE HANDSCHRIFTEN¹⁰⁹

- Amsterdam, hs. Menno Hertzberger.
- Antwerpen, hs. Frans Claes.
- Antwerpen, Mus. Mayer van den Bergh, hs. 302 (Missaal).
- Antwerpen, Ruusbroec-Genootschap, hs. 1.
- Assen, Rijksarchief, Coll. Oldenhuis-Gratama, nr. 929.
- Blaricum, hs. A. L. van Gendt.
- Brugge, Kabinet Houtart, hs. 1.
- Budapest, Mus. Hungaricum, cod. Hollandicus., nr. 3.
- Darmstadt, Hess. Landes- und Hochschulbibliothek, hs.

¹⁰⁹ Dr. G. I. Lief tinck vestigde mijn aandacht op enige missalen, zich bevindende resp. te Antwerpen, Mus. Mayer van den Bergh (zie *Catalogue du Musée Mayer van den Bergh*, Brussel 1933, blz. 29, nr. 302), te Luik, Univ. Bibl., hs. 189, en Münster, Univ. Bibl. hs. 41. Nu ik de vijfde Bijbel van Thomas a Kempis (1427-1439) te Darmstadt (Landes- und Hochschulbibliothek, hs. 324), na diepgaand onderzoek, meen te mogen rekenen tot de vroege Agn. verluchtkunst, is de herkomst der Antw. fragmenten zonder meer duidelijk. Zie daarover trouwens reeds de studie van Dr G. I. Lief tinck in de *Dancwerk-Opstellen, aangeboden aan Prof. Dr. Th. Enklaar*, Groningen, 1959 en getiteld: „Windesheim, Agnietenberg en Mariënborn en hun aandeel in de Noordnederlandse boekverluchting”.

Intussen heb ik ook een onderzoek ingesteld te

- 324 (Bijbel van Thomas a Kempis), alsmede de horaria, hs. 1873 en 1921.
- Diepenveen, hs. Mevr. G. van der Lande-Sterck. Giessen, Univ. Bibl.
- 's-Gravenhage, Kon. Bibl., hss. 74 G 8; 76 G 28; 130 E 20; 131 H 4; 133 E 20; 133 H 25; 133 H 31.
- 's-Gravenhage, hs. W. Nijhoff (olim Antiquariaat Meyer Elte).
- 's-Gravenhage, hs. J. Smit.
- Haarlem, Bisschoppelijk Museum, hss. 49, 50, 62 en 63.
- 's-Heerenberg, Huis Berg, hs. wijlen Dr. J. H. van Heek.
- Heeswijk, Abdij Berne.
- 's-Hertogenbosch, hs. P. Gerlach, O.F.M. Cap.
- Kopenhagen, Kong. Bibliotek (olim Freiburg-Zw. Hs. Dr. H. de Vries de Heekelingen).
- Leeuwarden, Prov. Bibl. van Friesland, hss. 689 en 691.
- Leiden, Univ. Bibl. (letterkunde), hss. 285, 298, 299, 322.
- Leningrad, hs. XXJXVII (naar foto's berustende op de Univ. Bibl. te Leiden).
- Londen, British Museum, Add. Mss. 29887.
- Londen, Victoria & Albert Museum, Ms. 600.
- Luik, Univ. Hs. 189 (Missaal), vol. I.
- Munster, Univ. Bibl., hs. 41 (Missaal van Johannes de Hoya).
- Namen, Hs. J. Bastin.
- New York, Kunsthandel (Canonplaat)¹¹⁰.
- New York, Public Library (olim 's-Gravenhage, Antiq. M. Nijhoff).
- Redlynch (Salisbury), Major R. Abbey (olim Cambridge, coll. Sydney Cockerell).
- Stellenbosch, hs. Bibl. der Theologische Kweekschool.
- Tübingen, Universitätsbibl. (Abteil.: Depot der ehem. Preuss. Staatsbibliothek) cod. germ. 8°, nr. 7.

Munster en bevonden dat hs. 41, zijnde het Missaal van Johannes de Hoya een en al vroeg-Agnietenbergse verluchtkunst is en het prachtigste specimen mij tot nu toe bekend. Over de Bijbel te Darmstadt, hs. 324, de Getijdenboeken hss. 1873 en 1921, eveneens aldaar en hs. Tübingen (olim Berlin, Preuss. Staatsbibl. cod. germ. oct. 7), alsmede Munster, Missaal Joh. de Hoya hoop ik t.z.t. uitvoerig te rapporteren. De definitieve schakel tussen de vroegere en latere Agn. verluchtkunst is eindelijk gevonden!

Ten aanzien van hs. Redlynch (Salisbury), Major R. Abbey (olim Cambridge, coll. Sydney Cockerell B), welk manuscript ik reeds in 1943 bij mijn onderzoek had betrokken en toen reeds als Agn. had geïdentificeerd, heb ik destijds toch gemeend met definitieve toewijzing te moeten wachten tot ik het hs. uit eigen aanschouwing zou hebben leren kennen. De Heer Lief tinck smaakte het genoeg dit hs. bij de tegenwoordige eigenaar te mogen zien en aldus de Agn. herkomst definitief vast te stellen.

¹¹⁰ Zie G. I. Lief tinck „Windesheim, Agnietenberg en Mariënborn en hun aandeel in de Noordnederlandse boekverluchting etc.”, *Dancwerk-Opstellen*, blz. 203 en afb. 7.

Utrecht, Univ. Bibl., hs. 31 (Bijbel van Thomas a Kempis).
 Utrecht, Aartsbisschop. Mus., hss. 35 en 72.
 Warmond, Groot-Seminarie, twee horaria, nl. de hss.

92 A 14; 92 A 15 en 93 A 18, een kasboek waarin ingevoegde initiaal T.
 Weert, Prov. Arch. der Minderbroeders, hss. 18, 20.

SUMMARY

AN ILLUMINATED AGNIETENBERG BREVIARY IN THE BRITISH MUSEUM

BY A. L. DE VREESE

A complete description is given of one of the finest illuminated breviaries, executed in Agnietenberg Monastery at Zwolle (Netherlands) about 1460, now in the British Museum in London, Add. Mss. 29887. Although the article with its wealth of illustrations is primarily an art-historical study, it also sheds light on the palaeographical and linguistic aspects of the book. The author discusses miniatures, initial letters adorned with miniature pictures or otherwise and combined with borderdecorations.

The illumination of the London codex is of great importance for the history of miniature painting in the east of the northern Netherlands in the 15th century. Therefore it is compared with many other illuminated breviaries executed

in Agnietenberg Monastery and elsewhere. A 15th century book of hours, illuminated in Agnietenberg and in the possession of Mr. J. Bastin at Namur, as well as three books of hours not executed in Agnietenberg but belonging to the east of the northern Netherlands, to be found respectively at the Hague, Royal Library, Ms. 133 H 30, at Cracow, Czartoryskich Museum, Ms. 3091 and in the Landesmuseum Schloss Gottorf (Schleswig), justified a special comparative study with the breviary in question.

The author concludes the article by giving a list of books and papers dealing with or relating to the London book of hours, as well as a list of the illuminated Agnietenberg codices known to himself.

BOEKBESPREKING

E. J. Haslinghuis, De gemeente Utrecht, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, II, 1, afl. 1, 's-Gravenhage 1956.

In de eerste aflevering van het eerste stuk van Deel II van *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* maakt dr. E. J. Haslinghuis een aanvang met de geïllustreerde beschrijving der gemeente Utrecht. Achtereenvolgens worden in deze aflevering behandeld: naam, wapen, zegel, keur en munt, de stadsgeschiedenis, de verdedigingswerken, bruggen, werven, kluisen en kelders, militaire gebouwen, paleizen, rijksdienst-, gewestelijke en stedelijke gebouwen.

Deze opsomming moge een denkbeeld geven van de indeling; de rijkdom van de inhoud spreekt er geenszins uit. Haslinghuis heeft zich namelijk niet tevreden gesteld met een uitvoerige beschrijving van „alle bestaande aardwerken en bouwwerken (van enig belang), die ouder zijn dan 1850”, maar heeft zijn taak nog ruimer opgevat. Aldus komen enerzijds verdwenen monumenten als de Romeinse castella ter sprake, anderzijds opmerkelijke gebouwen uit de tweede helft van de vorige eeuw, zoals het Commiezenhuis (1858, ± 1875) en het Bureau der Invoerrechten en Accijnsen (1860-62).

Het zou te ver voeren alle vondsten van de samensteller te vermelden en zelfs maar alle onderwerpen de revue te laten passeren. Bij wijze van uitzondering noem ik slechts het vraagstuk van de nederzetting der Slavische Wilten, het geheimzinnige Paleis Lofen en de stedenbouwkundige ontwikkeling. Bij de laatste had ik graag wat meer bijzonderheden uit oude verordeningen vernomen en nog afbeeldingen van de plannen van Moreelse en Zocher gezien. Dit kleine gemis wordt echter ruimschoots vergoed door de fraaie reproductie van de panoramatekening uit 1560 door Van den Wyngaerde.

Een paar andere onderdelen, waarvan ik de behandeling iets uitvoeriger zou hebben gewenst, vormen de munten en de openbare werken. Ik begrijp, dat er bij munten slechts een beperkte keuze kan worden gedaan, maar waar onder het hoofd bruggen, werven e.d. naar volledigheid wordt gestreefd — zelfs de bij de Klaaskerk opgegraven middeleeuwse bestrating is niet vergeten — zouden enkele gegevens omtrent de nog bestaande delen van het zeer oude rioleringsstelsel niet mogen ontbreken. In verband met de Utrechtse werven zij voorts opgemerkt, dat

Haslinghuis weliswaar stelt, dat dergelijke onderkaden nog alleen in Leeuwarden zouden voorkomen, doch dat ook het Bassin in Maastricht een soortgelijke oplossing te zien geeft. Amersfoort bezat in de middeleeuwen eveneens zijn onderkaden, maar hier staken deze als plankieren in de gracht uit.

In hetzelfde hoofdstuk wordt melding gemaakt van de voormalige vis- of „kalis”-banken, doch een verklaring van laatstgenoemde term ontbreekt. Het *Woordenboek der Nederlandse Taal* van J. W. Muller en A. Kluyver geeft aan, dat „kalis” via de zigeunertaal in de betekenis van zwerver of berooide hier ingeburgerd is geweest. De „kalisbanken” te Utrecht zouden dan dat gedeelte van de markt vormen, waar degenen, die geen lid waren van het Viskopersgilde — vreemdelingen dus — hun vangst moesten slijten. Deze verklaring zou echter moeilijk betrekking kunnen hebben op de middeleeuwse benaming „Calisplein” voor de uitmonding van de dorpsstraat op de zeereep te Noordwijk. Zou hier een eigenaam aan ten grondslag liggen? Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* noemt althans een „Cales de Vischdrager” bij Bredero en een „Pieter Kalis Visser”.

Ten slotte vraag ik mij af, of men de — nog steeds in hetzelfde hoofdstuk genoemde — twee (hardstenen) schamppalen van ca. 1550 niet beter als stoeppalen zou kunnen betitelen. Indien ze oorspronkelijk tot bescherming tegen aanrijdingen gediend zouden hebben, had men ze niet zo rijk bewerkt. Blijkens een aantekening in de *Catalogus van het Centraalmuseum* (Hist. Afdeling, uitgave 1928, nr 450) stonden ze dan ook aanvankelijk op de stoep voor een huis aan de Kromme Nieuwegracht.

Uit het bovenstaande volgt, dat het werk van Haslinghuis zo gedegen is, dat men slechts enkele onbeduidende opmerkingen kan maken. Met ongeduld zie ik daarom uit naar de volgende afleveringen, waarin nog als aanvulling moge worden opgenomen een kort verslag van de restauratie van Paushuize. Tevens hoop ik — maar dat is een andere zaak — dat de historische verzameling van het Centraalmuseum weer eens kan worden tentoongesteld, opdat men de bijzonder belangwekkende collectie bouwfragmenten aan de hand van de Monumentenbeschrijving kan bestuderen.

R. C. HEKKER

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Dr. H. Gerson, Dr. W. C. Braat, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager,

Ir. R. Meischke, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Mr. C. A. van Swigchem,

Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopij aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond Rijswijkseweg 141, Den Haag. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodem-onderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag; Afd. III Musea, Kazernestraat 3, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de K.N.O.B.: Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag

Secretariaat van de Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden

*1

*2

BONDS-NIEUWS

Verslag van de jubileumbijeenkomst van de *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan op zaterdag 17 januari 1959 te Amsterdam.

Meer dan 100 leden en introducés hadden zich — sneeuw en gladde wegen ten spijt — vroegtijdig naar de hoofdstad begeven teneinde het feestelijk jubileum van de Bond, die op 7 januari 1899 te Amsterdam werd opgericht, mee te vieren. Omstreeks 11 uur stroomt de Oude Kerk vol met belangstellenden, waarna IR. R. MEISCHKE een uiteenzetting geeft van de bouwgeschiedenis van de kerk. Bij de rondwandeling kan men zich een indruk vormen van de resultaten, welke ondanks de geringe beschikbare geldmiddelen reeds met de restauratie zijn bereikt, en ook, hoe schrikbarend veel er nog te doen valt, eer dit eerbiedwaardige bedehuis weer in volle luister zal zijn hersteld.

Het gezelschap wandelt dan naar de oude R.K. schuilkerk „Ons' Lieve Heer op Solder”, waar het Bestuur van de Stichting „Amstelkring” de enigszins verkleumde deelnemers met warme koffie verkwikt, een hogelijk gewaardeerde attentie, waarvoor een bijzonder woord van dank hier wel op zijn plaats is. De heren J. LEEUWENBERG en H. J. A. M. VAN HAAREN, Directeur van de Stichting, geven in de romantische vertrekjes van het museum een toelichting en in de eigenlijke schuilkerk luisteren de excursisten naar orgelspel, een uiteenzetting van de heer VAN HAAREN over de totstandkoming van de Stichting „Amstelkring” en een verslag van IR. MEISCHKE over de bouwgeschiedenis van dit voormalige koopmanshuis.

In de enorme ruimte van de goederenbeurs van de Beurs van Berlage aan het Damrak verenigt men zich aan een gemeenschappelijke koffiemaaltijd en het is daar, dat de waarnemend tafelpresidente, mejuffrouw DR. M. E. HOUTZAGER, de teleurstellende mededeling moet doen, dat de voorzitter van de Bond, PROF. DR. M. D. OZINGA, tengevolge van een hem enige dagen tevoren overkomen auto-ongeluk niet in staat zal zijn de leiding van de 's-middags in de Beurs te houden vergadering op zich te nemen. Na de lunch bezichtigt men onder leiding van de heer P. SINGELENBERG de verschillende zalen van de Beurs.

Te omstreeks 3 uur opent de waarnemend-voorzitter, DR. P. GLAZEMA, in de zaal van de Kamer van Koophandel de jubileumvergadering, waarbij hij een bijzonder woord van welkom richt tot MR. F. P. TH. ROHLING, die de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vertegenwoordigt, tot de heer W. F. P. BOSHOEWERS, lid van Gedeputeerde Staten van Gelderland, en tot MR. R. VAN DEN BERGH en MR. G. VAN 'T HULL, beiden wethouder van Amsterdam. Het verheugt hem bijzonder drie ere-leden van de Bond op deze feestelijke bijeenkomst aanwezig te zien: PROF. DR. A. W. BIJVANCK, DR. H. E. VAN GELDER en JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL. De voorzitter geeft daarop het woord aan PROF. DR. A. W. BIJVANCK voor het uitspreken van zijn rede „Her-

inneringen uit de geschiedenis van de Bond"; de tekst van de rede van prof. Bijvanck is in dit nummer van het Nieuws-Bulletin afgedrukt.

Daarna is het woord aan IR. R. MEISCHKE, die zich bereid heeft verklaard de herdenkingsrede uit te spreken in de plaats van PROF. DR. M. D. OZINGA, die door ziekte is verhinderd; ook deze rede vindt men elders in dit Nieuws-Bulletin. De derde spreker, MR. R. VAN DEN BERGH, wethouder van Amsterdam, die het door onvoorziene omstandigheden verhinderde lid der Tweede Kamer J. WILLEMS vervangt, acht de titel „Overheidspolitiek ten aanzien van monumentenzorg" niet gelukkig, omdat „politiek" in de gebruikelijke zin van het woord juist met betrekking tot de monumentenzorg praktisch geen rol speelt. Spreker, die als wethouder van Amsterdam vele jaren o.a. de gemeentelijke monumentenzorg onder zijn hoede heeft gehad, heeft daarbij de ervaring opgedaan, dat vrijwel alle eigenaren van een monument hun bezit in stand wensen te houden en ook bereid zijn daarvoor offers te brengen, maar meestal kunnen zij daarbij de financiële hulp van de overheid niet ontberen. Ten aanzien van het beleid van de monumentenzorg zijn daarom de wettelijke voorschriften natuurlijk van grote betekenis, maar niet minder belangrijk is de vraag, in hoeverre de overheid de eigenaren in geldelijk opzicht de behulpzame hand kan bieden. Het gemeentebestuur van Amsterdam stelt voor de restauratie van monumenten jaarlijks een bedrag van f 500.000.— beschikbaar; het rijk een som van f 5.500.000.—. Men kan er over redetwisten, of deze bedragen te laag zijn, maar naar sprekers mening zijn zij aanzienlijk, wanneer men in aanmerking neemt voor welke uiteenlopende doeleinden de overheid gelden beschikbaar moet stellen.

In het ontwerp-Monumentenwet, dat thans bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal aanhangig is, heeft het begrip „monument" een zeer ruime omschrijving gekregen; het zal in feite omvatten alle onroerende en roerende zaken van culturele of oudheidkundige betekenis. Als nieuw element omvat het ontwerp van wet de bescherming van stads- en dorpsgezichten. Spreker betreurt het, dat het ontwerp geen bepalingen bevat ten aanzien van het herstel van een geschonden stads- of dorpsbeeld en ook de centraliserende strekking, die in tal van artikelen tot uitdrukking komt, kan spreker niet bewonderen. Zulks is niet alleen onbillijk, maar ook ondankbaar, want de plaatselijke overheden hebben bij herhaling bezeugd een open oog voor de monumentenzorg te bezitten, getuige het feit, dat in tal van ge-

meenten reeds voor de oorlog een monumentenverordening bestond.

De thans jubilerende Bond stelt zich ten doel zo mogelijk alle monumenten van ons land voor de ondergang te behoeden. Dat is een loffelijk ideaal, maar het is helaas niet te verwezenlijken; offers zullen onvermijdelijk zijn. Voor de stedelijke overheden beginnen de conflicten al bij de wijzigingen, die het stadsbeeld noodgedwongen moet ondergaan. Het stratenplan is verouderd en het stadspatruon is zo nauw verweven met de stadskern, dat nieuwe verkeersdenkbeelden deze kern onmiddellijk zullen aantasten. Daarnaast is er de grote moeilijkheid, een passende bestemming te vinden voor een monument, dat zijn eigenlijke functie heeft verloren. Het omvormen van een grachtenhuis van particuliere woning tot kantoorpand behoeft in vele gevallen het monumentale karakter niet aan te tasten, maar wat dient te geschieden ten aanzien van oude kerken in stadscentra, die wegens de plaatsgevonden ontvolking geen functie meer hebben en wat is het lot van monumentale, doch verouderde bejaardentehuizen? De laatste tijd is daar nog bijgekomen de zorg voor de jongere monumenten, dat zijn die bouwwerken, die omstreeks vijftig jaar oud zijn. Een treffend voorbeeld daarvan is het monument, waarin wij thans in vergadering bijeen zijn. De fundering van Berlage's Koopmansbeurs is slecht en het gemeentebestuur heeft dus een krediet verleend voor het instellen van een onderzoek en het treffen van voorlopige voorzieningen. Wat zal de beslissing van de raad indien dit onderzoek ongunstig uitvalt en derhalve een hoog bedrag gevoteerd moet worden voor het behoud? Spreker ziet de ontwikkeling hoopvol tegemoet, want iedere Amsterdammer is er in zijn hart immers trots op, in de Beurs „een echte Berlage" te bezitten.

Na een korte pauze krijgt IR. F. P. J. PEUTZ het woord om rekenschap af te leggen van de betekenis van onze historische monumenten voor de moderne architect, waarbij hij vooral de nadruk legt op de vakkennis en de bekwaamheid van de eenvoudige handwerksman.

Nadat op voorstel van PROF. BIJVANCK is besloten een telegram te zenden aan de voorzitter met de beste wensen voor een spoedig herstel en een telegram aan het gemeentebestuur van Utrecht, waarin de Bond uitdrukking geeft aan zijn bezorgdheid over het plan-Feuchtinger tot het dempen van de singels en het maken van doorbraken in de binnenstad, sluit de waarnemend-voorzitter de vergadering.

Tegen 7 uur vinden de meeste deelnemers aan

het jubileumfeest elkaar terug in het Internationaal Cultureel Centrum in het Vondelpark, waar een gemeenschappelijk diner plaatsvindt. Tijdens het diner vindt MR. G. VAN 'T HULL, wethouder van Amsterdam, gelegenheid uiting te geven aan de waardering van het gemeentebe-stuur voor het werk van de Bond.

Schoonheid en charme zou het motto kunnen zijn van de uiterst verzorgde costumeshow, waar-med CRUYS VOORBERGH en zijn assistenten de aanwezigen tenslotte tot laat in de avond in hoge mate hebben geboeid: de Waterlandse vrouw in 17de eeuwse dracht en het 18de eeuwse Frie-zinnetje van goeden huize, maar ook de mole-

naarsdochter uit de Zaanstreek, de 18de eeuwse op de Franse mode geïnspireerde damescostuums, de 19de eeuwse „tot in de puntjes” geklede manspersoon, tenslotte de Walcherse drachten uit de vorige eeuw en het thans practisch uitgestor-ven vrouwencostuum uit het land van Axel pas-seerden de revue en lieten met dankbaarheid vaststellen, welk een rijkdom aan materiaal en kleur het Nederlands Costuummuseum voor al-gehele ondergang heeft weten te behoeden.

Een waardig slot van een alleszins geslaagde jubileumviering, waarover slechts de afwezigheid van de Voorzitter PROF. OZINGA een schaduw heeft geworpen.

v. d. M.

HERINNERINGEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE BOND

DOOR PROF. A. W. BIJVANCK

Onze Voorzitter, die wij bij deze feestelijke bijeenkomst in ons midden zo node missen, heeft mij verzocht op deze Feestdag een en ander op te halen uit mijn herinneringen, voor zover zij de Bond betreffen. Op zichzelf zou dat niet moeilijk wezen, want er is in de zestig jaren, die de Bond oud is, genoeg voorgevallen, dat vermeldenswaard is en waarover ik wel iets zou kunnen mededelen. Intussen kan men in het Bulletin allerhand over de geschiedenis van de Bond lezen. Het meeste danken wij aan H. G. van Gelder en nog dezer dagen heeft U van hem een artikel aangetroffen over de personen, die veel voor de Bond hebben betekend. Om niet in herhalingen te vervallen zullen mijn beschou-wingen rekening moeten houden met hetgeen vroeger reeds is verteld.

Het is vijf en veertig jaar geleden, dat ik mijn intree in het leven van de Bond heb gedaan. In het najaar van 1913 werd ik opgenomen in de redactie van het Bulletin en juni 1914 maakte ik te Breda voor de eerste maal een jaarverga-dering van de Bond mede. Ook in andere opzichten is het jaar 1913-1914 voor mij een belangrijk jaar geweest. Het begon op 1 juli 1913, toen ik een betrekking aan de Koninklijke Bibliotheek aanvaardde, en het eindigde op 1 augustus 1914, toen ik mij in de vroege morgen-uren op weg begaf om mij bij het 32ste Bataillon Landweer-grenadiers te voegen ter mobilisatie.

In dat jaar moest ik mij niet alleen inwerken in de taak van redacteur van het Bulletin en van ambtenaar, weldra conservator van handschriften, aan de Koninklijke Bibliotheek. Bovendien werd ik als secretaris opgenomen in het Comité voor een standbeeld van Johan de Witt te 's-Gra-

venhage en kreeg ik de opdracht voor 's Rijks Commissie voor Geschiedkundige Publicaties de bronnen voor de Romeinse geschiedenis van Ne-derland te bewerken en uit te geven. — Ik moet mij verontschuldigen voor deze autobiografische bijzonderheden. Het was alleen mijn bedoeling te laten uitkomen, hoe met mijn intree in de Bond ook mijn leerschool voor het leven is begonnen.

Met de Bond ben ik voor het eerst op een meer intieme wijze in aanraking gekomen bij gelegenheid van de eerste vergadering van de Redactie van het Bulletin, die ik heb medege-maakt. Daar heb ik kennis gemaakt met Over-voorde. Onlangs heeft U in het Bulletin kunnen lezen wat H. E. van Gelder over hem heeft ge-schreven. Een gemakkelijk mens in de omgang was Overvoorde niet, maar ik heb nooit moei-lijkheden met hem gehad, ook niet toen ik secre-taris van de Redactie was. Van hem heb ik veel geleerd en ik heb langzamerhand het grootste respect gekregen voor zijn werkkraft en zijn toewijding.

Levendig herinner ik mij nog die eerste ver-gadering van de Redactie in het merkwaardige interieur van Van Kerkwijk, de zeer toegewijde secretaris, aan de Nassaulaan in Den Haag, en de daarop volgende maaltijd, waarvan de hoofd-schotel, zeer tot genoegen van Overvoorde, uit grote moten zalm bestond. De Redactie vormde een prettig gezelschap, waar de omgang zeer ka-meraadschappelijk was. Meestal waren de leden compleet. Alleen Vogelsang liet nogal eens verstek gaan, meestal zonder voorafgaande me-dedeling. Zeker was hij de interessantste per-sonlijkheid. Ik heb hem altijd in zekere zin als een van mijn leermeesters beschouwd, nadat ik

met zijn catalogus in de hand de meubelen in het Rijksmuseum had bestudeerd. Veertig jaar later heb ik nog eens van mijn dankbaarheid kunnen getuigen.

Door het Bulletin ben ik al gekomen bij mijn herinneringen aan personen. Gelukkig kan ik die herinneringen illustreren door de afbeeldingen in het zo pas uitgekomen nummer van het Bulletin en in het Bulletin van 1934, uitgegeven ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van de Bond. Daar is een foto gereproduceerd, die gemaakt is bij gelegenheid van een excursie in 1911, toen Vogelsang voorzitter en H. E. van Gelder secretaris waren. In het midden staat een deftige figuur, vermoedelijk een burgemeester, links van hem Hoefler en rechts van hem Vogelsang, in jacquet, met wit vest, strooien hoed en wandelstok met zilveren knop. Geheel links staat H. E. van Gelder, jeugdig en slank. Op de voorgrond zitten Borcius en Morren op de grond. De aanwezige dames verbazen ons door hun kleding en door hun hoeden, de heren door hun zeer gevarieerde hoofddeksels.

Verder vindt men in hetzelfde nummer een plaat met tien portretten in de vorm van medailles, voorstellend de „Paladijnen”, zoals zij door H. E. van Gelder zijn aangeduid. Men zou ook van onze „Voorouders” kunnen spreken.

Over de oudsten, die ik als de „Heroën” wil betitelen, kan ik niet veel zeggen. Hen heb ik alleen terloops gezien, toen zij reeds lang hun volle kracht hadden verloren. Maar het is opmerkelijk, hoezeer zij nog in ons bewustzijn voortleven. De Stuers is dikwijls in het Bulletin ter sprake gekomen. Ik wil hier alleen nog aan zijn brieven herinneren om de kernachtige manier, waarop hij zich wist uit te drukken. H. E. van Gelder heeft er enige van laten afdrukken als bijlage van een artikel in het Bulletin. Zelf heb ik er een in handen gehad, waarin De Stuers een standje uitdeelt aan een museumdirecteur, die hem niet had uitgenodigd bij de opening van het nieuwe gebouw voor zijn verzamelingen. De man kreeg te lezen, dat hij zonder de medewerking van De Stuers nog naar zijn museum „kon staan fluiten”. Nog één enkel voorbeeld! In de Tweede Kamer kreeg een Minister, die gezegd had, dat de monumentenzorg een gebied „vol angels en klemmen is” van De Stuers te horen „dat dit een terrein is, waarop men de uitgestrekte rietvelden aantreft, waarin wij met kluitjes plegen gestuurd te worden.”

Cuypers is voor ons nog een levende macht, zo dikwijls wij het Centraalstation of het Rijksmuseum betreden. Na de meester van de

Burgerzaal in het Paleis op de Dam, het meest indrukwekkende niet-kerkelijke interieur dat ik ooit heb betreden, heeft geen Nederlands architect als Cuypers de kunst verstaan ruimte te scheppen. Ik denk aan de Eerste Klasse wachtkamer in het station, voordat een schennende hand daaruit de door Cuypers ontworpen meubelen had verwijderd, en aan het wonderbaarlijke complex van de grote hal, de Eregalerij en de Nachtwachtzaal, voordat het was ontluisterd. Levendig herinner ik mij de indruk, die de Nachtwacht, ruim zestig jaar geleden, op mijn kinderlijk gemoed heeft gemaakt, toen dit schilderij op zijn oude ereplaats stond, als sluitstuk van dit complex. Mijn eerbied voor de schepper, die zijn bouwwerk om de Nachtwacht heeft gecomponeerd, is in de loop der jaren niet verminderd, al moet ik erkennen, dat het schilderij in zijn tegenwoordige sobere omgeving als kunstwerk beter tot zijn recht komt.

Over de volgende generatie, die ik de „oude garde” wil noemen, moet ik kort zijn, na wat H. E. van Gelder onlangs heeft te berde gebracht. Sam Muller was van hen de oudste. Aan hem heeft Vogelsang een zeer geslaagd „in memoriam” gewijd in het Bulletin van 1923. Ik herinner mij nog levendig de eerste maal, dat ik bij hem mijn opwachting maakte, zijn „onoverwinnelijk lijkende tegenspraak en de ongewilde schamperheid van zijn reparties”, waarvan Vogelsang gewaagt. Een gesprek met hem had inderdaad altijd het karakter van een schermutseling, waarin men plezier kon hebben, maar die ook kon intimideren. Maar ik herinner mij met grote dankbaarheid zijn hulpvaardigheid, telkens wanneer ik voor mijn werk een inlichting nodig had over een Utrechtse zaak of een Utrechtse persoonlijkheid en de nuttige wenken, die hij bij zulk een gelegenheid placht te geven.

Tot de volgende groep, de tijdgenoten van de Tachtigers, behoren, naast Overvoorde, Pit en Hofstede de Groot, twee uitermate verschillende figuren. Pit, iemand met een zeer verfijnde smaak en filosofisch van aanleg, zocht naar het historische verband tussen de kunstwerken, vooral de werken van toegepaste kunst. Hofstede de Groot, de enigszins nuchtere systematicus en vermaard om zijn uitgebreide kennis van schilderen, heb ik als mens ten zeerste leren waarderen in het bestuur van de Vereniging „Die Haghe”.

Ik kom nu nog een ogenblik tot de „Negen-tigers”, zoals zij eens zijn genoemd door André Jolles, eertijds medestander van Jan Kalf. Kalf, een van onze Ereleden en bezitter van de Gouden Medalje van de Bond, kan ik niet voorbij-

gaan. Volkomen terecht heeft H. E. van Gelder in zijn recente artikel op de periode-De Stuurs de periode-Kalf laten volgen. Inderdaad was het Kalf, die tot voor kort de leiding aangaf. Hoe belangrijk de „Negentigers” zijn voor ons, dat wil zeggen voor de zaken waarin de Bond belangstelling heeft, blijkt uit de namen van Kalf's tijdgenoten: H. E. van Gelder, Huizinga, Martin, Vogelsang. Een van deze mannen is, zeer tot onze vreugde en tot ons nut, nog in ons midden. Van de anderen is de herinnering nog zò levend, dat ik hen nauwelijks tot onze „Voorouders” kan rekenen.

Ik wil mij thans bepalen tot een van de belangrijkste activiteiten van de Bond, waarin ik zelf een rol, al is het dan ook maar een klein rolletje, heb gespeeld. Ik bedoel de reorganisatie van het museumwezen. Er was inderdaad alle reden om naar zulk een reorganisatie te streven wegens het algemene gevoel van onbehagen over de manier, waarop de musea eertijds waren ingericht en werden beheerd. Men heeft eens van het „redderen van onze kunstboedel” gesproken.

Een voornaam bezwaar was het tweeslachtige karakter van veel musea, die indertijd als historische verzamelingen waren opgezet en langzamerhand het karakter van kunstmusea hadden gekregen. Wat men vooral verlangde, was de *scheiding tussen historie en kunst*. Die gedachte was uitgewerkt door een Bondscommissie, die in 1918 een brochure in het licht gaf over „Herforming en beheer van onze musea”. Naar aanleiding van deze brochure werd in 1919 een Regeringscommissie ingesteld, die onder de voortvarende leiding van Duparc snel heeft gewerkt. Reeds in 1921 is een rapport uitgebracht, dat men nog altijd als een indrukwekkend werkstuk moet beschouwen. Er werd gestreefd naar een strenge scheiding tussen voorwerpen met een voornamelijk historisch belang en de waarlijke kunstwerken. Wat deze laatste opstelling betreft, waaraan de meeste aandacht was besteed, werd voor de opstelling verlangd, dat hun artistiek belang volledig tot zijn recht zou komen. Niet alleen de historie, maar ook de kunsthistorie moest op de achtergrond blijven.

Op deze beschouwingen hebben blijkbaar allerlei denkbeelden, die in de eerste jaren van de 20ste eeuw in de mode waren gekomen, grote invloed gehad. Het waren denkbeelden, vooral geuit door propagandisten van de Aziatische kunst. Zeker was die propaganda verre van overbodig. De Aziatische kunstwerken waren tot dusverre verborgen in de pakhuizen, die toen als het Ethnographisch Museum werden aangeduid,

verstopt tussen ethnographica. Er was een „Vereniging van Vrienden van de Aziatische Kunst” opgericht, waarvan ik van de oprichting af lid ben, en de belangstelling voor die kunstwerken was aangewakkerd door enige op waarlijk voorbeeldige wijze ingerichte tentoonstellingen, die als een openbaring werkten en een sensationeel succes hadden.

Een van de belangrijkste voorstellen van de Rijkscommissie was de stichting van een Nederlands Historisch Museum. Daardoor zou het Rijksmuseum worden ontlast en zich tot de kunst bepalen. Bovendien werd een hergroepering voorgesteld van het gehele Nederlandse kunstbezit en in verband daarmee de stichting van een afzonderlijk museum, waar de voornaamste kunstwerken, niet alleen schilderijen, sculpturen en de meesterwerken van de kunstnijverheid, maar ook de schoonste voortbrengselen van de antieka en van de Oostaziatische kunst, zouden worden samengebracht in een speciaal voor dit gebouwd en fraai ingericht museum, dat de „toppen” van de kunst zou bevatten.

Bij deze voorstellen was het leidende denkbeeld, dat het publiek door het eensdeels historische en anderzijds kunsthistorische karakter van de musea op den duur was afgeschrikt. Er moest een drastische zuivering van de musea worden doorgevoerd en een zeer veel verbeterde opstelling van de kunstwerken.

De reactie op de voorstellen van de Rijkscommissie was gematigd. Wel twijfelde men enigszins aan de mogelijkheid van een Algemeen Kunstmuseum, waar het voornaamste uit het openbare kunstbezit zou worden bijeengebracht, ook de beste bezittingen uit het Mauritshuis, uit de Koninklijke Bibliotheek en uit het Penningkabinet in Den Haag, benevens uit het Museum van Oudheden en uit het Ethnographisch Museum te Leiden. Men voorzag niet veel goeds voor het „Nederlandsch Museum”, die ietwat zonderlinge collectie van historische monumenten, van beeldhouwwerken en van voortbrengselen van kunstnijverheid. Men vroeg zich verder met grote bezorgdheid af, wat er zou worden van de Leidse musea, als de fraaiste kunstwerken naar het Toppenmuseum zouden zijn overgebracht.

Wat van Leidse zijde over de voorstellen van de Rijkscommissie was te berde gebracht in het Bulletin en in een adres aan de Staten-Generaal, werd als een uiting van „maniakken” gebrandmerkt. Tot die „maniakken” behoorde overigens ook Snouck Hurgronje. In zijn rede over de lotgevallen van de Rijksuniversiteit te Leiden, als aftredend Rector Magnificus, herhaalde Snouck

nog eens „de vele decennia oude jammerklacht over de armelijke behuizing van 's Rijks ethnographische verzameling". Maar — zo voegde hij daaraan toe, en ik citeer nu woordelijk — „de arbeid der Rijkscommissie van Advies in zake de reorganisatie van het Museumwezen hier te lande heeft niet gestrekt om hierin verbetering te brengen. Men kan zelfs vragen, of de ondergang van deze collectie door vocht, stof en ongedierte wel een groter ramp zou zijn dan de stelselloze versnippering, waaraan zij volgens de plannen dezer commissie zou zijn prijsgegeven".

Bij de beoordeling van hetgeen van Leidse zijde als bezwaren tegen de voorstellen van de Rijkscommissie was geopperd, heeft men blijkbaar niet voldoende begrepen, dat daarbij was uitgegaan van een andere manier kunstwerken te beschouwen dan degene, die een der grondslagen van het Rapport vormde. De Leidse manier van beschouwen komt evenwel merkwaardig overeen met de nieuwe richting van kunstgeschiedenis, die zich toen reeds had aangekondigd.

Volgens een van de kampioenen voor het Rapport was het de wens van de samenstellers geweest, — ik citeer weer woordelijk — „dat de kunstwerken niet in hun tijdelijke gebondenheid aan periode en ras, maar in hun eeuwige schoonheidsdrang tot het gemoed van de bezoekers zouden worden gebracht". — Dit had in 1921 nog een zuiver 19de-eeuwse klank.

Al dadelijk komt de zelfgenoegzaamheid van deze formulering uit. Kunstwerken zijn nu eenmaal ontstaan in een bepaald milieu en in een bepaalde periode, waarmede zij nauw zijn verbonden. Men kan er niet met vrucht over spreken, wanneer men niet begrijpt, wat zij voorstellen, en wanneer men niet weet, uit welke geestelijke sfeer zij stammen. Men moet zich rekenschap geven van de functie, die het kunstwerk heeft gehad in de maatschappij, waarin het is ontstaan.

Dit is nu alles gemeengoed. Bij de verklaring van de stukken van Shakespeare en van Vondel houdt men rekening met het doel, waarvoor zij zijn geschreven, met de plaats, waar zij zijn opgevoerd, met de manier, waarop zij zijn vertoond, dat wil zeggen met het toneel en zijn opbouw, met de kleding en de gebaren van de acteurs, met de regels die gevolgd werden bij de voordracht. Kortom, men tracht zich bij de interpretatie voor te stellen, hoe de functie van de tekst is geweest, voor de dichter, voor de opvoerenden en voor het publiek.

Met de Nachtwacht en de Staalmeesters staat het niet anders. Cuypers dacht aan de enorme

waarde van het kunstwerk, toen hij het een centrale plaats gaf in zijn museum en het tot zijn recht trachtte te brengen met de romantische fantasie, waarover hij als een groot kunstenaar beschikte. Latere commissies en directeuren hebben getracht iets anders, meer volgens de smaak van hun tijd, tot stand te brengen. Zeker is het niet mogelijk de oorspronkelijke opstelling enigszins te benaderen, maar men kan de Nachtwacht nu tenminste bekijken, zoals Rembrandt zijn schilderstuk heeft bedoeld.

Laten wij thans nagaan, wat er van de voorstellen van het Rapport van de Rijkscommissie is terecht gekomen. Met de meeste voortvarendheid is de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden aan het werk getogen, toen hij gelegenheid kreeg de verzamelingen nieuw op te stellen in het gebouw, waar zij zich nu nog bevinden. Aan het begin van elke afdeling richtte hij een „kunstzaaltje" in voor de „toppen" van die afdeling, zonder te rekenen met hun functie en hun plaats in de geschiedenis van de kunst. Er was niet veel geld beschikbaar. Om die reden werd gebruik gemaakt van eterniet, dat goedkoop is en geen bekleding vereist. Maar een fraaie achtergrond voor de kunstwerken vormde het niet bepaald. Na de nieuwe opstelling, die de tegenwoordige directeur met evenveel smaak als energie tracht te voltooien, kan men zich moeilijk meer voorstellen, hoe het er vroeger uitzag.

Bijna was ook het Ethnographisch Museum het slachtoffer van het eterniet geworden. Gelukkig is die ramp afgewend. Toen in het vroegere Ziekenhuis een onderdak voor de verzameling was gevonden, is daar onder leiding van Van Eerde en met de voortreffelijke medewerking van Van Erp al dadelijk een aantrekkelijk resultaat bereikt, waaraan de latere directeuren met vrucht konden doorwerken.

De reorganisatie van het Rijksmuseum werd de taak van Schmidt Degener, een van de voornaamste leden der Rijkscommissie, die in 1921 tot Hoofddirecteur was benoemd. Bij die reorganisatie heeft hij geducht ingegrepen. Het was zijn doel het Rijksmuseum een volledige metamorphose te laten ondergaan en het tot een eenheid te maken. Daarvoor wist hij voor zichzelf een dictatoriale macht te verwerven en hij heeft inderdaad zeer fraaie resultaten bereikt in het kader van de toen geldende denkbeelden.

Een aantal Italiaanse schilderijen verhuisde uit het Mauritshuis naar het Rijksmuseum, met ernstige schade zowel voor het Mauritshuis als voor de schilderijen. De Van Dijk, die tussen de portretten van de Oranjes zo uitnemend op

zijn plaats was, maakt nu de indruk van een wat stijf opgezette afbeelding van twee verklede kinderen. Daar er geen verklarend bijschrift aanwezig is, begrijpt niemand, dat een vorstelijk verloofd paar is voorgesteld. De Murillo, die in het Mauritshuis zoveel effect maakte, doet het in het Rijksmuseum niet. De zogenaamde Velasquez, die in zijn vroegere omgeving een interessant schilderij was, heeft thans met zijn betekenis ook zijn naam verloren.

In het Rijksmuseum zelf werd het vroegere „Nederlandsch Museum” slachtoffer van de streng doorgevoerde scheiding tussen de historisch belangrijke bezittingen en de kunstwerken. Het moet levendig worden betreurd, dat daarbij het werk van Pit is vernietigd. Zijn wens was het, onder andere, geweest, de betekenis van het Delfts aardewerk te laten uitkomen door het verband duidelijk te maken met andere ceramiek.

Een Nederlands Historisch Museum, een van de belangrijkste voorstellen van het Rapport, is er niet uit voort gekomen. Dit Museum moest in enige afdelingen worden verdeeld. Van de Eerste Afdeling, die de Praehistorie, de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen zou omvatten, is getracht iets tot stand te brengen in het Rijksmuseum van Oudheden. Het is daarbij evenwel niet goed mogelijk gebleken de historie te scheiden van de archaeologie, die het materiaal voor de historie levert.

Een veel beter resultaat is bereikt met de afdeling „Nederland's geschiedenis ter zee” in het Rijksmuseum. Daar sprak de historie van de scheepvaart, van de ontdekkingsreizen, van de zeeoorlogen onmiddellijk tot de bezoekers. Jammer genoeg was de catalogus, de onmisbare aanvulling van het tentoongestelde, niet met de nodige kennis en zorg samengesteld. Daar bleek weer eens het betreuenswaardige wantrouwen in de wetenschap, dat het museumbeheer van die dagen kenmerkte.

Wellicht heeft dit wantrouwen ook de verwaarlozing van de historie in de musea veroorzaakt. Hoe een historisch Museum er vroeger uitzag, heb ik eens in herinnering gebracht door een beschrijving van de inrichting van het door Sam Muller volgens een streng wetenschappelijk systeem ingerichte museum op het Hogeland te Utrecht. Het is begrijpelijk, dat men thans iets anders wenst en dat het zeer moeilijk is iets waarlijk beters tot stand te brengen.

Des te verheugender is het, dat in Den Haag onlangs een voorbeeld is gegeven. Inderdaad moet men zich daarover verheugen, want afbeeldingen van onze oude steden zijn zonder twijfel het beste

middel om belangstelling te wekken voor het oude stadsschoon. Die belangstelling is thans zo broodnodig, nu de historische schoonheid van onze steden ernstig wordt bedreigd. Men spreekt van verbreding van straten, van opruiming van gebouwen, van demping van grachten, alsof dit alles geen onherstelbare schade zou berokkenen aan de schoonheid van een stad.

Wat voor Alkmaar wordt voorgesteld, schreit ten hemel. Daar hoeft men niet eens te vragen, wat het gevolg van de voorgestelde dempingen zal wezen. De Laat, waar niet zo lang geleden nog water was, vertoont het duidelijk. Bovendien wordt door de dempingen niet alleen de schoonheid aangetast, maar alles wat gebouwd is, wordt bedreigd. Waar het open water verdwijnt, hoopt het grondwater zich op en tast onverbiddelijk de fundamenten en de kelders aan. Amersfoort, waar een gedeelte van een singel is gedempt, vormt met de rampzalige gevolgen van deze demping een teken aan de wand.

Door mijn ontboezeming over de dempingen ben ik afgedwaald van mijn herinnering om te komen op de paden, waarlangs de Bond nu zestig jaren zwoegt om de Overheid te wijzen op haar verplichtingen. Het zou een droeve taak wezen thans na te gaan, hoe dikwijls de Bond daarbij geen succes heeft gehad. Liever wil ik wijzen op een paar middelen, die onze landgenoten in staat konden stellen wat meer voor onze monumenten te doen.

Onlangs is een schilderij van Van Gogh geveild voor een bedrag, dat overeenkomt met meer dan een miljoen gulden. Het schilderij ging naar Amerika. Dat is dadelijk verklaarbaar als men weet, dat een Amerikaan 30 % van zijn belastbaar inkomen mag aftrekken, mits dit bedrag is bestemd voor een cultureel doel of voor een kunstwerk, dat aan een openbare verzameling wordt gelegateerd.

Dit is een voorbeeld ter navolging! Ik kan er nog een tweede aan toevoegen. In Italië hebben tal van manifestaties op cultureel gebied plaats en worden kostbare boekwerken uitgegeven met krachtige steun van banken. Ik heb eens bij een directeur van een onzer grote banken geïnformeerd, waarom deze instellingen niet ook bij ons op deze wijze van hun belangstelling blijf geven. Zijn antwoord was, dat dit door fiscale bepalingen onmogelijk wordt gemaakt.

Ik vraag mij af, waarom bij ons niet zou kunnen, wat elders wél mogelijk is. Deze vraag laat ik aan U over ter overweging en geef U gaarne daarvoor onmiddellijk de tijd door mijn beschouwingen thans te beëindigen.

DE TAAK VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND IN DE NAASTE TOEKOMST

DOOR IR. R. MEISCHKE

Bij de herdenking van het zestigjarige bestaan van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond is het nodig het oog te richten op de toekomst en zich af te vragen welke taak voor de Bond in de komende decennia is weggelegd. Daarbij moeten de verschillende facetten van het werk van de Bond in ogenschouw worden genomen. In de eerste plaats willen wij stilstaan bij het wetenschappelijke werk, dat de Bond heeft gestimuleerd en verricht.

Toen de Bond werd opgericht was er nog weinig gedaan aan de studie van de Nederlandse monumenten. Zelfs aan het leggen van de grondslag tot deze studie, de inventarisatie en beschrijving van de monumenten, was men in ons land nog niet toe. Na de willekeurige reeks van opmetingen van „oude bestaande gebouwen”, die in de loop van de vorige eeuw verscheen, was men hier en daar begonnen met het opstellen van systematische monumentenlijsten. Van Arkel en Weissman inventariseerden Noord-Holland, (1891-1905). De Dordtse monumentenlijst van Overvoorde verscheen in 1900. Binnen enige jaren zouden nog monumentenlijsten volgen van Delft (1904), Leiden (1907) en Haarlem (1907), terwijl Peters in deze tijd doende was met het samenstellen van een overzicht van de Groningse monumenten. De secretaris van de Bond, Overvoorde, begreep dat ondanks deze initiatieven nimmer een goed overzicht van de monumenten van ons land zou ontstaan. De Bond richtte een adres tot de Regering, waarin zij verzocht de beschrijving der monumenten van Rijkswege ter hand te nemen. Dit adres had succes. In 1903 werd er geld voor dit doel op de begroting geplaatst en in datzelfde jaar werd een Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving in het leven geroepen. Sindsdien vindt de inventarisatie en beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst een gestage voortgang.

Naast dit zo noodzakelijke en succesvolle initiatief heeft de Bond nog op andere wijzen er toe bijgedragen dat de kunsthistorische wetenschap in Nederland een wijder omvang verkreeg. Steeds heeft zij aangedrongen op de uitbreiding van het kunsthistorisch onderwijs aan de Universiteiten en op het verrichten van archeologische onderzoekingen.

Naast het stimuleren van wetenschappelijk werk op kunsthistorisch gebied kan de Bond te-

rugzien op een eigen activiteit, die naast afzonderlijke publicaties als de Repertoria, en het, aan een Bondsinitiatief ontsproten, boek der Bouwkundige Termen vooral zijn weerslag heeft gevonden in het Bulletin. Men zou kunnen menen dat het Bulletin in de loop der tijden de Bond over het hoofd is gegroeid. In het begin zou het niet meer zijn dan een onregelmatig verschijnend geschriftje, gewijd aan de belangen van de Bond. Reeds na tien jaar constateerde men trots, dat er ook in serieuze werken over de Nederlandse kunstgeschiedenis uit het Bulletin werd geput, terwijl thans voor velen het lidmaatschap van de Bond niet anders is dan een abonnement op het Bulletin. Wanneer men de monumentale reeks jaargangen, die in deze zestig jaar zijn verschenen, beziet, dan wordt het duidelijk dat hiermee naast de monumentenbeschrijving van Rijkswege, het fundament gelegd wordt voor de studie van de geschiedenis van de Nederlandse monumenten.

Mag de Bond na zestig jaar niet met tevredenheid terugzien op de hier verrichte arbeid? Indien men dit werk op dezelfde voet blijft voortzetten, zal er dan niet bij het honderdjarig jubileum van de Bond een vrij volledig bronnenmateriaal over de Nederlandse monumenten verzameld zijn? Het antwoord hierop moet helaas ontkennend luiden. Reden tot tevredenheid bestaat er in geen enkel opzicht. Wanneer wij op deze wijze met de Monumentenbeschrijving en het Bulletin doorgaan, dan zal men over veertig jaar ontegenzeggelijk iets afweten van de monumentale architectuur, van kerken, kastelen en stadhuizen. Er zullen dan echter ook gehele categorieën van gebouwen zijn, waarvan weinig werd vastgelegd en die dan vrijwel geheel zijn verdwenen. Over het algemeen heeft men de studie gewijd aan monumenten, die in de naaste toekomst het minste gevaar lopen; maar gebouwen-groepen als de landelijke bouwkunst, het stedelijke woonhuis en industriële gebouwen, zoals molens, brouwerijen e.d., verdwijnen snel en bijna volledig. Het onderzoek van deze kleinere monumenten is dan ook een belang van de eerste orde.

Een andere categorie gebouwen, die in de komende tijd eveneens gevaar loopt snel te verdwijnen, is de architectuur van tussen 1800 en 1940. Toen in 1903 de commissie voor de Monumentenbeschrijving werd opgericht, nam men als grens voor het terrein der activiteit het jaar

1850. De Monumentenbeschrijvingen strekken zich echter zelden verder uit dan het jaar 1800, zodat alles wat na dit jaar komt een nog vrijwel on-ontgonnen gebied is. Nu wij een halve eeuw verder zijn, is het een dwingende noodzaak de grenzen van onze studie meer naar het heden te verleggen. Waar op dit moment zelfs een gebouw als de Beurs van Berlage niet zeker van zijn behoud is, dienen wij ons te realiseren dat de architectuur van na 1800 in zijn geheel bedreigd wordt.

Wij komen derhalve tot de conclusie dat de Bond ook op wetenschappelijk terrein in de toekomst belangrijke taken te vervullen heeft, namelijk het stimuleren van het onderzoek van het kleinere monument en van de nieuwe architectuur. Wij hopen dan ook dat van het Bulletin een stoot in deze richting zal uitgaan.

Toch was het stimuleren van de historische wetenschap en kennis van de monumenten niet de eerste taak die de Bond zich bij haar oprichting gesteld heeft. Het behoud van de monumenten ging voorop. In de eerste jaren was de bedreiging die de monumenten ondergingen nog niet zo groot als thans. Het was aan het eind van de 19de eeuw veelvuldiger een kwestie van waken tegen willekeurige verfraaiingen en wijzigingen, dan een strijd tegen afbraak. Hoewel dit laatste, getuige de vele adressen, die de Bond richtte aan Rijk en Gemeentebesturen, waarin het behoud van een monument wordt bepleit, ook vaak voorkwam.

De vraag hoe men met monumenten moest handelen, ze moest restaureren, uitbreiden, aanpassen of verbouwen stond echter centraal. Eén van de belangrijkste en rumoerigste hoofdstukken uit de geschiedenis van de Bond is het opstellen van de restauratieregels, die in 1917 het licht zagen. Deze regels vormden het einde van het tijdperk van Victor de Stuers en Cuypers. Achteraf is het duidelijk dat deze hevige en plotselinge wijziging in de opvattingen met een reactie naar de andere zijde gepaard ging. De restauraties, waarbij de regels werden toegepast, lijken ons nu vaak gewilde modernisering in de trant van de Amsterdamse school en bevredigen soms minder dan voorbeelden van de oude werkwijze. Toch zijn de regels, die toen werden opgesteld in hoofdtrekken nog geldig al worden ze zelden meer geraadpleegd. De belangrijkste gedachten zijn als gemeengoed blijven voortleven. In de latere vergaderingen van de Bond klaagde Kalf er over dat deze strijd slechts beperkt was gebleven tot een korte episode en dat er geen belangstelling meer bestond voor de

wijze van restaureren. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat voor de Bond op dit terrein in de naaste toekomst nog een belangrijke taak is weggelegd. Geleidelijk richtte zich de aandacht van de monumentenzorg van de aestetische vragen steeds meer op de praktische en werd de vraag niet langer in welke vorm behouden wij onze monumenten, doch op welke wijze.

Een belangrijk middel tot het behoud van de monumenten zou een monumentenwet kunnen zijn. Zolang de Bond bestaat heeft dit probleem haar bezig gehouden. Het werd een zestigjarige tocht door de woestijn, steeds zeer dicht bij het beloofde land. Slechts de oase van de Voorlopige Monumentenwet heeft ons voor een wisse ondergang behoed. Toch hopen wij als steeds dat de monumentenwet nu werkelijk nabij is, hoezeer dit ook een andere wet zal zijn dan waarvoor de Bond gestreden heeft. Hiermede zal dan weer één van de taken van de Bond vervallen zijn.

Naast de monumentenwet is voor het kwantitatieve behoud van de monumenten de subsidiëring van overheidswege bij restauraties van veel belang. Vele malen is er door de Bond bij de Regering op aangedrongen het subsidie voor restauraties te verhogen. Reeds tegen het eind der dertiger jaren werd duidelijk dat het met de monumenten mis ging. Er was onvoldoende geld voor restauraties en het meest fundamentele probleem van de monumentenzorg, dat der bestemmingswijzigingen, begon zich op onrustbarende wijze af te tekenen. Er kwamen gehele categorieën van monumenten, die hun oorspronkelijke bestemming verloren en waarvoor zich slechts traag nieuwe gebruikers meldden. In de binnensteden kwamen kerken en andere gebouwen leeg te staan. Ook bij kastelen en landhuizen toonde zich deze bestemmingswisseling duidelijk. Uit de beschouwingen welke men over de „Nood van onze kastelen” ten beste gaf, blijkt dat hier voor de eerste maal de zorg voor het individuele monument plaats maakte voor de zorg voor een categorie of groep van gebouwen. Steeds sneller zette deze bestemmingswijziging zich voort; in de tweede helft van deze eeuw was voor de kwalitatieve monumentenzorg de vraag „in welke vorm behouden wij het monument?”, de kwantitatieve monumentenzorg de vraag „hoe behouden wij van een verdwijnende categorie van gebouwen een aantal specimen” in de plaats gekomen.

De fundamentele kwestie van de bestemmingswijziging en aanpassingsmogelijkheden van de monumenten treedt het duidelijkst aan het licht bij planologische kwesties. Het landschap ondergaat een ingrijpende wijziging door wegaanleg

en ruilverkaveling. Bij dit laatste komt de vraag naar de bruikbaarheid van de oude boerderijen en molens naar voren en worden de historische relikten, die een streek karakter geven en van belang zijn voor de landschapsgeschiedenis, veelal vernietigd. Doch ook zonder deze ingrepen wijzigt het platteland zich geheel. Kastelen en buitenplaatsen worden gebruikt voor collectieve vestigingen en omgeven door nieuwe gebouwen. Van de dorpen wordt de structuur veranderd door de uitbreidingsplannen. Nieuwe bouwwijzen en industrieën doen de oude dorpsvorm teniet, terwijl het centrum een modernisering ondergaat. Meestal is er van de dorpen niet veel meer behouden dan de kerken; soms nog een enkel oud gebouw als raadhuis of dorpshuis.

Het belangrijkste echter voor de Nederlandse monumenten zijn de vele plannen, welke voor de binnensteden gemaakt worden. Er is na 1950 vrijwel geen stad van enige omvang meer in ons land, die niet een binnenstadsplan met een aantal doorbraken en dempingen bezit. Ook is men bezig gehele stadswijken in onze oude steden wegens bouwvalligheid af te breken (Nijmegen, Utrecht, Zwolle).

Wat is de taak van de Bond in een tijdperk dat stad en land door structuurwijziging en stedenbouwkundige plannen onherkenbaar veranderd worden? Reeds van het begin heeft de Bond belangstelling bezeten voor het behoud van het stadsplan en het stadsgezicht en daarvoor menigmaal op de bres gestaan.

Toch lagen de problemen vroeger anders. Het was de strijd tegen een incidenteel, ongelukkig idee, een strijd, die met een goed gesteld betoog soms gewonnen kon worden. Het gevecht gaat nu tegen een dieper liggend euvel, tegen een met studie en zorg voorbereid plan, waarin voordat het in openbaarheid komt, reeds veel geïnvesteerd is en waarvan het welslagen in politieke zin vaak reeds bepaald is. Bovendien zijn de redenen die nu tot wijziging nopen, klemmender dan voorheen en het verweer kan ook niet meer een „niet doen” beogen, doch moet tevens een andere oplossing inhouden. De adressen, die de Bond richt aan stadsbesturen worden veelvuldiger, langer en onleesbaarder. Zij zijn een bron van vermoeienis voor degene die ze samenstelt en degene die ze ontvangt en zij geven minder resultaat dan vroeger.

Wij moeten ons realiseren dat wij staan aan de vooravond van ingrijpende wijzigingen in onze meest geliefde steden. Een zeer ernstig voorbeeld willen wij met name noemen, meer als symptoom dan als individueel geval, nl.

Dordrecht. Het was nu zestig jaar geleden dat de Vereniging „Oud Dordrecht” de stoot gaf tot het oprichten van onze Bond. Men voelde dat er voor de bescherming van de monumenten iets gedaan moest worden. Dordt was toen nog een gave stad, één der fraaiste van ons land, waarvan alle onderzoekers van de Nederlandse architectuur (Galland, Ysendyck, Ewerbeck) aandacht besteedden. Wat is er in deze zestig jaar van de stad geworden? Uit grote oude huizen verdwenen met de bewoners de fraaie interieurs. De betimmeringen gingen naar het buitenland of naar de moderne villawijken. De huizen werden gedegradeerd tot pakhuis of industrieruimte en werden niet meer onderhouden. Slechts weinige hadden het geluk door een kantoor te worden betrokken. De zo typische burgerhuizen in de smallere straten, welke in 1900 nog vrijwel geheel intact waren, bleven weliswaar langer bewoond, doch verpauperden geleidelijk.

Tot op dit moment moesten in de Dordtse monumenten enorme bedragen geïnvesteerd worden: in de toren van de Grote Kerk, in het Hof en later ook in de Nieuwe Kerk en de Groothoofdspoort. Wanneer zullen wij aan de woonhuizen toekomen? Ondertussen is er dit jaar een zo ingrijpend basisplan gepubliceerd dat het historische karakter van de stad geheel zal worden gewijzigd.

Eenzelfde situatie bestaat in andere steden. De grote gebouwen zullen in de naaste toekomst zo veel geld vragen, dat er voor de kleinere weinig overblijft, en hiermee zal niet alleen hier en daar een kleiner monument verloren gaan, doch zullen wij hele steden gaan verliezen. Wij zullen niet meer kunnen volstaan met het schrijven van adressen dat men geen doorbraken of smallere doorbraken moet maken, zolang het voortbestaan van de monumenten op de gebieden tussen die doorbraken niet gewaarborgd is. Het is niet langer meer een kwestie van cultuurwaarde ontzien en gebouwen laten staan, want wat behouden moet blijven, moet worden hersteld en bruikbaar gemaakt voor een nieuwe bestemming.

Waarop moet in deze hachelijke toestand het streven van de Bond zijn gericht? Op het schrijven van steeds meer adressen om de overheid op haar taak te wijzen? Geenszins! Het wordt tijd dat er een wijze van samenwerken gevonden wordt tussen de stedenbouwkundigen en de oudheidkundigen. Dat er in een vroeger stadium bij de plannen contact wordt opgenomen tussen stedenbouwers en leden van oudheidkundige verenigingen om in onderling overleg de waarden te bepalen, die moeten worden ontzien, en voor-

al ook de wegen te vinden om deze waarden in stand te houden. Want ook wij oudheidkundigen, werken mee aan de vorm, die ons land in de toekomst zal krijgen, ook wij hebben een taak om onze steden in de toekomst zo bewoonbaar mogelijk te maken, al betekent deze bewoonbaarheid dan ook veelal een geestelijke waarde, die groter wordt naarmate de schakering rijker is.

Het is de taak van de Bond mee te helpen een brug te bouwen tussen oudheidkundigen en stedenbouwers die nu wederzijds in een onvruchtbaar isolement gevangen zijn. De hevigheid van het gevecht en de belangrijkheid van de inzet moge geen verwijdering doen ontstaan tussen deze twee groepen, die elkaar voor alles nodig hebben. Het zal van de Bond in de komende jaren één van de belangrijkste taken zijn om het contact met de stedenbouwkundige wereld te verdiepen.

Tenslotte komen wij tot de conclusie dat er

voor de Bond op dit moment belangrijke taken zijn weggelegd, taken die wellicht omvangrijker en moeilijker te volbrengen zijn dan de vroegere, doch taken die beslist op ons terrein liggen en die niet door anderen verricht zullen worden. Dit werk zal in wetenschappelijk zin dienen te bestaan uit het stimuleren van het onderzoek van het kleinere monument en de nieuwere architectuur en in praktische zin uit het ontwikkelen van contacten met stedenbouwkundigen en stimuleren van een stedenbouwkundige aanpak van de oude stadskernen, waarbij zoveel mogelijk oude bebouwing gespaard blijft. Deze twee taken op zo verschillend terrein gelegen, zullen uiteindelijk zo zeer blijken samen te hangen dat ze afzonderlijk niet te vervullen zijn.

Zo ongeveer waren de gedachten, die onze voorzitter professor Ozinga onder Uw aandacht gebracht zou hebben, indien hij niet door een ongeval verhinderd was hier zelf aanwezig te zijn.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTE

Coevorden. De opgraving werd gedurende de maand december voortgezet. Sporen van de oudste aanleg van het kasteel kwamen alleen in de vorm van grondophogingen te voorschijn. Funderingen aan de achterzijde van het bestaande complex behoren tot gebouwen uit de 16de-17de eeuw. Vondsten van belang zijn niet gedaan. In een 18de eeuwse afvalput werd veel schervenmateriaal uit de 17de/18de eeuw aangetroffen. *R.O.B., Amersfoort.*

Erm, gem. Sleen. Bij egalisatiewerkzaamheden kwamen fragmenten van een helaas onvolledige grote beker, vermoedelijk een klokbeker, voor de dag. Deze is afkomstig uit een vlakgraf, waarvan de vorm nog kon worden bepaald. *B.A.I., Groningen.*

Wijster, gem. Beilen. Het onderzoek van de nederzetting wordt intensief voortgezet. Van ruim 30 grote gebouwen uit verschillende perioden zijn de plattegronden geheel of gedeeltelijk vastgesteld. De nederzetting blijkt vele hectaren groot te zijn. *B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Arnhem. In de bouwput van de Gelderse Spaarbank aan het Nieuwe Plein kwam over een

lengte van 10.5 m nog een ca 3 m hoog deel van een zware walmuur te voorschijn. De muur was gefundeerd op 60 cm hoge en 1.30 m brede basementen, waartussen spaarbogen van 2.70 m lengte waren aangebracht. Het hoogste punt van deze bogen reikte tot 1.25 m. De breedte van de gehele muur, die uit baksteen van het formaat $30 \times 15 \times 7$ cm was opgetrokken, bedroeg 2.65 m. Het te voorschijn gekomen gedeelte helde in zuidelijke richting achterover. In de nabijheid gevonden scherven bestonden uit 13de-15de eeuws Rijnlants aardewerk. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

UTRECHT

Amersfoort. Bij het bouwen van het nieuwe postkantoor aan het Plantsoen-West, is men gestoten op de fundering van de tweede Amersfoortse stadsmuur, opgetrokken in 1380 en 1450. De muur werd in 1828 afgebroken. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

's-Gravendeel. Bij het leggen van de pijpleiding Pernis-Roergebied heeft men funderingen aangetroffen van een kasteel dat tijdens de St.-Elisabethsvloed in 1421 verdwenen is. De

muren waren bedekt met een laag klei van omstreeks 90 cm. De breedte van het metselwerk bedroeg 120 cm, terwijl de gebruikte baksteen een lengte had van ongeveer 28 cm. Aan de overkant van de weg heeft de eigenaar van het betreffende stuk land, de heer Herweijer, bij het graven van een aardappelkuil enige jaren geleden reeds fundering aangetroffen. Het vermoeden is gewettigd dat het nu aan het licht gekomen metselwerk deel uitmaakt van een vrij groot complex. *R.O.B., Amerfoort.*

Ouddorp. In samenwerking met Cultuurtechnische Dienst wordt het onderzoek van de omvangrijke Romeinse nederzetting, gelegen ten noorden van de stad Goedereede, voortgezet. Langs de met zware palen bekade oever van een in de Romeinse tijd nog bestaande stroom blijkt aldaar een zeer intensieve bewoning aanwezig te zijn geweest. Op verscheidene plaatsen werden onder elkaar de bouw- en verwoestingslagen (brand) van minstens drie opeenvolgende gebouwen — vermoedelijk houtbouw — aangetroffen. In de wandreppels van de oudste woningen is het houtwerk (palen) goed bewaard gebleven. Funderingen van steen werden nog niet gevonden. In de grachten die de nederzetting doorsnijden, is vrij veel houtwerk aangebracht. Het is nog niet duidelijk of hier van een ontwateringsdan wel van een verdedigingssysteem sprake is. De hoeveelheid in de grachten en cultuurlagen aangetroffen aardewerk, enz. is buiten-

gewoon groot. Het bestaat uit geïmporteerde Romeinse ceramiek, daterende uit het laatst van de 1ste eeuw tot in de 3de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Milheze, gem. Bakel. Het onderzoek te Milheze heeft in stratigrafisch verband in de dekzanden vondsten van een Mesolithische cultuur en een Tjongergroep opgeleverd. Deze laatste bevond zich in een niet gestoorde Usselolaag. *B.A.I., Groningen.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Op de zuigerstorten bij Kamperhoek en halfweg Kamperhoek-Leliestad zijn enige beenderen verzameld van steppenwisent, wild rund en edelhart en rendier. Er is ook een schedelfragment van een mens aangetroffen op het zanddepot. Het is geenszins zeker dat dit van gelijke ouderdom zal zijn als de bovengenoemde, op dezelfde plaats gevonden beenderen. Voorts is op diverse plaatsen jonger, van scheepvaart afkomstig vaatwerk aan het licht gekomen, waaronder ook enig Siegburgsteengoed van laat-middeleeuwse datering. Een eerder nabij het toekomstige Dronten gevonden scheepswrak werd verkend. Dit bleek zeer compleet te zijn, doch de ouderdom kon nog niet nader worden bepaald.

In sectie O is een scheepswrak bij ondergrondwoelen geraakt. Dit moet nog nader worden verkend. *Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Ezinge. Herv. kerk. Tijdens de onlangs gereed gekomen restauratie van dit 13de eeuwse eenbeukige gebouw met inspringend vijfzijdig inwendig half rond gesloten koor en vrijstaande toren is gebleken, dat het schip vóór het aanbrenge van de Gotische zijingangen naar het westen was verlengd. Bij de restauratie kon het bestaande muurwerk slechts aan de koorsluiting gehandhaafd blijven. De zuidmuur moest vrijwel geheel, de noordmuur over grote gedeelten rondom de vensters opnieuw bemetseld worden. De reeds eerder herhaaldelijk gewijzigde westgevel werd geheel vernieuwd. Aan de zuidoostkant van de koorsluiting

werd een gave vensterkop met rechte dagkant aangetroffen; naar dit voorbeeld werden de vensters hersteld. Tegen de dagkant van de grote spitsboogvensters, die in het schip waren ingebroken, kwamen gedeelten van moeten van Romaanse vensterkoppen in het zicht, waardoor de plaatsing van de schipvensters bepaald werd. In de westelijke verlenging werd welstandshalve aan de noord- en zuidzijde een gelijkvormig venster aangebracht, doch hier met kleinere steen omlijst. De kap is vernieuwd. Preekstoel met doophek en één herenbank werden in het interieur gehandhaafd.

OVERIJSSSEL

Steenwijk. Kleine of Lieve Vrouwekerk, blijkens opschrift in de voorgevel herbouwd in 1477. Naar aanleiding van de vernieuwing der kappen is de oude kapconstructie bestudeerd, hierbij is gebleken, dat het over middenschip en lagere zijbeuken doorlopende grote dak ouder moet zijn geweest dan dat van het koor, daar het spant ten westen van de triomfboog slechts aan de westzijde schoren droeg; aan de oostzijde was de kap van het koor er tegenaan gebouwd. Uit de gesneden sleutelstukken der trekbalken viel op te maken, dat de stenen gewelven niet van de aanvang af aanwezig zijn geweest. De zijbeuken hebben oorspronkelijk een ziende bekapping gehad; later zijn de scheibogen gedeeltelijk dichtgezet voor het aanbrengen der zijbeukgewelven.

GELDERLAND

Nijmegen. Met welwillende medewerking van het gemeentebestuur kon een begin worden gemaakt met de documentatie van oude panden, die gesloopt worden in verband met de sanering van de binnenstad.

Grootestraat 75/79. Twee smalle huizen, rechts met trapgevel (*Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), pl. XVII, afb. 12), bleken tezamen een geheel te hebben gevormd. Het voorhuis was vermoedelijk ongedeeld; achterhuis, in steek en verdieping waren in tweeën gedeeld. Aan de achterkant van het linkerhuis was vroeger een trapgevel, gelijk aan de voorgevel van het rechterhuis, dat aan de achterzijde een vermoedelijk oudere puntgevel had. Smidstraat 10/12, vermoedelijk uit het midden van de 16de eeuw, vormde een geheel met no. 6/8, dat met de nok evenwijdig aan de straat ligt; in later tijd achterwaarts uitgebouwd en in tweeën gedeeld.

UTRECHT

Soest. Herv. kerk. Onderzoekingen tijdens de restauratie hebben aangetoond, dat de vier oostelijke traveeën van het eenbeukige schip en het smallere driezijdig gesloten koor in dezelfde periode zijn gebouwd en dat de twee westelijke schiptraveeën zijn toegevoegd na voltooiing van de toren omstreeks 1506; vgl. opschrift voorm. grote klok: +, , ihesus. maria. iohannes. bapstista. is. myn. nam. myn. ghelut. is. voor. god. bequame. den. levenden. roepic. den. doden. overludic. wilhelmus. de. wou. me. fecit. anno. domini. MCCCCCVI'. De aan de toren herbezigde moppen — 27.5/28 x

12/13 x 6/6.5; 10 l. = 83 — wettigen de veronderstelling, dat op de plaats van de westelijke schiptraveeën een oudere toren heeft gestaan, hoewel bij bodemonderzoek hiervan niets is gebleken. Ook in de plinten van koor en schip zijn van afbraak afkomstige moppen verwerkt. In het jongere gedeelte van het schip bevinden zich twee zijingangen tegenover elkaar; van de zijingangen in het oudere gedeelte zijn sporen teruggevonden, de noordelijke in een spitsbogig spaarveld, gedeeltelijk oversneden door een der vensters. Van de in 1847 afgebroken sacristie aan de noordzijde van het koor werden de funderingen blootgelegd door de R.O.B. Bij de restauratie zijn de verminkingen van het interieur uit 1854 ongedaan gemaakt. De kap is geheel vernieuwd met toepassing van enige oude eiken onderdelen in het koor; deze vernieuwing bood gelegenheid tot reconstructie van het houten tongewelf met verhoogd middengedeelte, volgens aftekeningen in de eindwanden van het schip; vgl. Stiens (Fr.) en Uitgeest (oude toestand). In het interieur prijkt thans de 17de eeuwse preekstoel uit het Oud-Katholieke seminarie te Amersfoort.

Werkhoven. Kasteel Beverweerd. Tijdens verbouwingswerkzaamheden was het mogelijk de bouwgeschiedenis na te gaan. De kern wordt gevormd door een woontoren uit de 13de eeuw tot welke periode blijkens het baksteenformaat (32 x 16 x 8/8.5; 10 l. = 94) ook enige resten van de oude ommuring behoren; dichtgemetselde nissen en vensters zijn tijdens de verbouwing zichtbaar geweest. In een volgende periode kwamen beide vierkante hoektorens tot stand en het bij de noordwestelijke toren aansluitende gedeelte van de noordvleugel. Vervolgens werd de woontoren verhoogd, blijkens bewaarde kaponderdelen vermoedelijk in de 15de eeuw. In de 16de eeuw kwamen de vleugel tussen de hoektorens en het oostelijke gedeelte van de noordvleugel tot stand; in dit laatste gedeelte zijn moerbalken in het zicht geweest met een decoratieve beschildering. (Vgl. tekening R. Roghman, Rijksprentenkab., Amsterdam). In de loop van de 17de eeuw zal het kasteel in hoofdzaak de gedaante hebben gekregen, die bekend is uit de tekeningen van Jan de Beyer van 1745. (Coll. Monumentenzorg). Tenslotte begon in 1836 een zeer ingrijpende verbouwing, waarbij o.a. het bovenste gedeelte van de woontoren werd afgebroken (de benedengedeelten van dichtgemetselde vensters uit de 15de eeuwse bouw-

fase zijn zichtbaar geweest) en het gebouw uitwendig werd gepleisterd. Het werd hierdoor een van de vroegste voorbeelden van Neogotiek in ons land. Inwendig werd het kasteel van 1836 tot \pm 1865 aangekleed volgens de in die periode achtereenvolgens gangbare Neostijlen.

NOORD-HOLLAND

Enkhuizen. Zuiderkerk. Enige jaren geleden heeft mejuffrouw B. Bijtelaar er reeds op gewezen, dat het kapiteel van de zuil tussen de noordbeuk en de z.g. Kruiskamer dezelfde eigenaardigheden vertoont als de scheiboogkapitelen van het schip der Amsterdamse Oude Kerk (vgl. H. Janse, in *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), kol. 158). Bij een nader onderzoek is komen vast te staan, dat ook de zuil zelf volkomen gelijk is aan die in de Oude Kerk. Omstreeks 1512 werden in de Oude Kerk de westelijke steunen van de kruising bij een verhoging van het schip vervangen door de huidige bundelpijlers, waarna een der oude zuilen te Enkhuizen werd herbezigd bij de bouw omstreeks 1516 van de Kruiskamer van de Zuiderkerk. Opmerkelijk zijn ook de tot dusverre slechts uit de Oude Kerk en O.Z. Kapel te Amsterdam bekende z.g. stoeltjesmerken in de kappen (*Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), fig 2, kol. 4). Bij de restauratie zijn voorts vele fragmenten van muurschilderingen gevonden.

Schagen. Raadhuis. In verband met de sloping werd een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Het huis, vermoedelijk oorspronkelijk een herberg, bleek te bestaan uit een voorgedeelte van 1612, dat geheel was opgebouwd met een houtskelet, en een smaller achtergedeelte met Laatgotische resten, te weten twee balken met gesneden sleutelstukken en korbels en een gewijzigde spiltrap met omtimmering. Het was mogelijk de oude indeling vast te stellen van het 17de eeuwse gedeelte; onder het voorhuis, waarvan de vloer was geplaveid met rode zandsteen, lag een overwelfde kelder; het achterhuis had op de begane grond een groot vertrek, waarlangs men via een gang in het oudere gedeelte kon komen. Bij het begin van de gang bevond zich een houten spiltrap. De 17de eeuwse kap was blijkbaar na een brand met vele nog bruikbare onderdelen herbouwd. In 1731 kreeg het huis de bestemming van raadhuis; de voorgevel werd toen met gebruikmaking van oude onderdelen veranderd in een ingezwenkte halsgevel.

Een nieuwe trap werd aangebracht ter verangang van de oude spiltrap, waarvan slechts het bovenste stuk gehandhaafd bleef. In 1898 werd een nieuwe namaak-17de eeuwse trapgevel opgetrokken, waarbij elementen van beide voorafgaande voorgevels werden gebezigd.

ZUID-HOLLAND

Leiden. Rapenburg 65. Dit pand is ontstaan uit twee afzonderlijke huizen; het linkse met een van de korte zijden naar de straat gekeerd, het rechtse met een van de lange zijden. Bij de restauratie die thans aan de gang is kwam uit het linker gedeelte een fraai gesneden Laatgotische balkconsole te voorschijn, waarop een wapendragende vos is voorgesteld met vogelkluwen. Het rechter huis werd in de 17de eeuw aanzienlijke achterwaarts uitgebreid en voorzien van een nieuwe nog grotendeels bestaande kap. In 1759 werden beide huizen verenigd en kwam de huidige voorgevel met natuurstenen middenrisaliet en zijpilasters tot stand. De voorruimte van het rechterhuis bleef ongedeeld en in het met een verdieping verhoogde smalle huis links werd een gang gemaakt, zodat de ingang niet in het middenrisaliet van de voorgevel kwam doch in de tweede travee van links. Het stucwerk in Régence- en Lodewijk XV-stijl, dat in de vorige eeuw gedeeltelijk is verwijderd en weggewerkt, wordt thans hersteld. In de voorruimte rechts werden een Lodewijk XV-schoorsteenmantel en -plafond, afkomstig uit het huis Hoogstraat 1, ingebracht; het plafond is aangepast aan deze ruimte.

NOORD-BRABANT

Woudrichem. Molenstraat 6/8. In verband met de komende restauratie werd een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Het huis, terplaatse bekend als Huis van Jacoba van Beieren of het Klooster, is een der weinige gebouwen, die de verwoesting van de stad in 1573 hebben overleefd. Het maakte deel uit van een gebouw, waartoe ook de in 1852 gesloopte z.g. Hoftoren behoorde en een kort voor 1832 afgebroken vleugel tussen deze toren en het nog bestaande gedeelte (Vgl. tekeningen in het Prov. Archief te 's-Hertogenboch). Baksteen 30.5 x 13/14 x 6.5/7; 10 l. = 82; kapspanten met Laatgotische telmerken 3, 3, 4 en 5. Haaks op het middeleeuwse gedeelte staat een vleugel met jaartalsteen, 1639. Later werden nog enige lagere vleugels aangebouwd.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (P. Buyslaan 1). Pater Ph. Stein
-2 febr.

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*.
J. Greshoff -28 febr.
- *Rijksmuseum*. Keuze uit de aanwinsten van
18de eeuwse kunstnijverheid, verworven
1948-1958 -16 febr.
- *Rijksprentenkabinet*. Aanwinsten van 1958
-21 febr.
- *Stedelijk Museum*. Bazaine -26 febr.
- Jean Lurçat -16 febr.
- Fayga Ostrower -23 febr.
- Dada -2 febr.
- Leven met beelden -2 febr.
- *Zoölogisch Museum*. Evolutie -juni
- *Museum Willet Holtbuysen*. Schilderijen uit
de Romantische School (Verzameling B. de
Geus van den Heuvel) -2 febr.
- *Kunsthandel P. de Boer* (Herengracht 512).
Wintertentoonstelling. Werkd. 10-17; za. 10-
13; zon- en feestdagen gesloten. -1 febr.
- *La Cave Internationale* (Herengracht 561).
-17 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Bekeraardewerk uit de
jonge steentijd „Uit graven en graven”
-15 mrt.

ASSEN

- *'t Zaalje*. Reproducties Perzische miniaturen
3-14 febr.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Vorming
-2 mrt.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Suriname, land in
opkomst -1 apr.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. J. Bos-
boom -3 febr.
- Voorwerpen uit het bezit van de Oud-Katholieke
Kerk te Delft -2 mrt.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Tekeningen en aqua-
rellen van Dordtsche meesters 1750-1850
-1 febr.

Aanwinsten in 1958 verkregen door schen-
king, aankoop of als bruikleen -1 febr.
De nieuwe opstelling van het toegenomen
kunstbezit

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Gesel van de
oorlog -2 mrt.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*.
Antiek kerkelijk zilver -16 febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Werk van R. Drayer
-2 febr.
- De Japanse kimono, ziel van een volk
-2 febr.
- Van vormende hand tot lopende band (ten-
toonstelling aansluitend bij de museumlessen)
-juni
- Isaac Israëls -16 mrt.
- *Het Mauritsbuis*. Jan Steen. Werkd. 10-17;
zo. 1317; bovendien wo. en vrij. 20-22
-16 febr.
- *Museum voor het Onderwijs*. Van zonne-
wijzer tot elektrische klok -juli
- De auto -juli
- *Panorama Mesdag*. H. Kley -8 febr.
- Sinemus 14 febr.-8 mrt.
- *Galerie Loujetzky* (Pr. Mauritsplein 21-22).
Jubileumtentoonstelling Vilmos Huszar.
Werkd. 11-16; zo. gesloten
- *Kunsthandel Pietr A. Scheen* (Zeestraat 50).
Tentoonstelling 1 febr.
- *Padmoskelder* (Jacobstr.) J. A. Stolker
-15 febr.
- *Kunstzaal Plaats*. Johanan Simon -13 febr.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelan-
den*. Werken van acht hedendaagse Zuid-
afrikaanse schilders -15 febr.
- Architectuurtentoonstelling, speciaal gewijd
aan stadsuitbreiding, georganiseerd door de
regenten van het Pragmaticum Illustre
24 jan.-23 febr.
- Rotterdam, een vernieuwde stad in ontwikke-
ling ???
- *Pictura* (Martinikerkhof). Japanse prenten
van Hiroshige -13 febr.

HENGELO (.O)

- *Hengelose Kunstzaal* (Stationsplein). Russische ikonen uit particuliere collecties. Werkd. 14.30-17; zo. 11-12.30, 14.30-17; bovendien do. en vrij. 20-22 -2 febr.
Delftse keramiek in traditie, architectuur en experiment (door de Porveleyne Fles georganiseerd). Werkdagen 14½-17, 20-22; zo. 11-12.30, 14.30-17. 7 febr.-2 mrt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Liga. Nieuwe beelden -15 febr.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Wat doe je in de kou -2 mrt.
— *Stedelijk Museum De Lakenhal*. De Grafische Schatten uit het Mauritshuis -16 febr.
Wie was Vincent van Gogh? -1 mrt.
— *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Tekeningen Bernard Boutteville. Werkd. 14-17 u. (m.u.v. 9 febr.) -15 febr.

MAASTRICHT

- Zalen Fa. De Jong-Bergers (Grote Straat 65). Miserere door Georges Rouault -2 febr.

NIJMEGEN

- *Waag*. Kees Verwey en M. Andriessen -16 febr.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Europoort een schakel -1 apr.

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Witte de With 1 apr.
— *Museum Boymans-Van Beuningen*. Edvard Munch -8 febr.
Het Oude Testament in de prentkunst -22 febr.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het marktwezen in Marokko -zomer
— *Instituut Stad en Landschap van Zuid Holland* (Delftsestr. 15b). Dit gebruikte men vroeger. Werkdagen 14-17, 19-22. -3 febr.
— *Rotterdamse Kunststichting* (Lijnbaan 18c). Ed van Zanden -1 febr.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. „Op een blad papier”. Tekeningen en aquarellen van Nederlandse meesters uit de 19de en begin 20ste eeuw, verzameling Rijksmuseum Kröller-Möller 1 febr.
„Ach tijd waar ben je gebleven”. Mensen en dingen in het oude Schiedam -eind febr.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Amerikaanse „Art Schools” -9 mrt.
Afdeling Kunst na 1850 (Maliëbaan 42). Nederlandse keramiek -16 febr.

ZWOLLE

- *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*. Reproducties Perzische miniaturen -2 febr.

MEDEDELINGEN

VACATURE

GEMEENTE UTRECHT

Bij het Centraal Museum der gemeente Utrecht kan worden geplaatst een

CONSERVATOR-B

Jaarwedge f 8.952.— tot f 12.348.— (6 jaarlijkse verhogingen), exclusief huurcompensatie. Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

Vereist: Universitaire kunsthistorische opleiding en beheersing der moderne talen. Publicaties en museumervaring kunnen tot aanbeveling strekken.

Eigenhandig geschreven sollicitaties te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Dalfsen. In deze gemeente werden sporen gevonden van ijzerertsmelterijen. In de onmiddellijke nabijheid kwam een bronzen fibula te voorschijn. *Oudheidkamer Twentbe, Enschede.*

Tubbergen. Op het Haarler grafveld werden aardewerkscherven gevonden die versierd zijn met diepsteekornament. *Oudheidkamer Twentbe, Enschede.*

UTRECHT

Utrecht. Bij graafwerk voor de bouw van een huis aan het Pieterskerkhof te Utrecht werd een groot aantal Romeinse scherven gevonden op \pm 2.60-2.75 m diepte. De meeste hiervan dateren uit de 2de helft van de 1ste en uit de 2de eeuw. *Archaeologisch Instituut, Utrecht.*

ZUID-HOLLAND

Brouwershaven. Bij het aanleggen van de deeldijk door Schouwen zijn door medewerkers van de Rijkswaterstaat ten westen van Brouwershaven scherven van inheems aardewerk gevonden. Datering omstreeks begin der jaartelling. Bij het onderzoek, dat door de R.O.B. werd ingesteld, bleek dat de stratigrafie ter plaatse door middeleeuwse moerverveningen volkomen verstoord was, ten gevolge waarvan de inheemse scherven die oorspronkelijk, naar mag worden aangenomen, op het veen hebben gelegen, in de verwerkte klei en veenresten boven de vrijwel geheel afgegraven veenlaag zijn terechtgekomen. *R.O.B., Amersfoort.*

Puttershoek. Bij graafwerkzaamheden voor de aanleg van de olieleiding kwamen opnieuw bouwsporen aan het licht. Het betrof thans de buitenhoek van het reeds vroeger vermelde gebouw. De muur was gefundeerd op vier

lagen hout, waarvan twee uit balken van ongeveer 5.5 cm (2 duim) dikte. Met zekerheid kan thans worden aangenomen dat de rest van het gebouw zich onder de weg en in het tegenover liggende land bevindt. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Veldhoven. Aan de Kerkakkerstraat te Veldhoven zijn enige Romeinse scherven gevonden, o.a. een bodemfragment van een terra sigillata-bord, vorm Dragendorff 31 (Oost-gallisch, 2de eeuw na Chr.); het is voorzien van een stempel: DRILOF (?). *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In sectie F is een bronzen bijl gevonden. Een nadere verkenning moet nog geschieden op de vindplaats. *Oudheidkundig Onderzoek, IJsselmeerpolders.*

Oostelijk Flevoland. Op het zuigerstort bij de Kamperhoek zijn gevonden: een bekken- en kaakfragment met kies van een mammoet; een gedeelte van een geweastang van een rendier; een nog niet bekend been van een prehistorisch zoogdier.

Op het zuigerstort van de Houtribsluizen is een kies van een mammoet gevonden, alsmede een scheenbeengedeelte van een wild rund.

Verkenning vond plaats van twee scheepswrakken: de scheepsrest sectie O 64ª bleek van een overnaads, met koehaar gebreeuwd schip te zijn, zodat verwacht mag worden dat dit wrak dateert van vóór de 17de eeuw. Een wrak in sectie N 67 is jonger en zeer gehavend. Van systematisch onderzoek van dit schip is afgezien. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Nijmegen. Bottelstraat 7-9. Door sneeuwbelasting is het dak bezweken van de laatste stadsboerderij, die nog in gebruik was. Het gebouw, dat blijkens Gotische sleutelstukken onder de moerbinten, nog uit het einde van de middeleeuwen moet dateren, vertoont wat de indeling betreft een opvallende gelijkens met een boerderij in de Vinkengas (vgl. J. Kuiper, *Numaga* 4 (1957), blz. 103/107).

UTRECHT

Blauwkapel. Het Laatgotische eenbeukige kruiskerkje, dat thans gerestaureerd wordt, is in één periode gebouwd (baksteen 27/30 x 14/14.5 x 6/7 cm.; 10 l. = 76 cm.). Een aanwijzing voor de datering kunnen twee tot het oorspronkelijke werk behorende kraagstenen in de koorsluiting bieden met de door putti gehouden wapens van Dirck van Wijck, † 1515, en Johanna van Drakenborch, die in 1505 met elkaar gehuwd waren. De kappen van het koor en de lagere dwarsarmen hebben gesneden telmerken; de kap van het schip, die iets hoger is dan de oorspronkelijke, heeft gehakte telmerken. Eerst bij een ingrijpende inwendige verbouwing in de jaren 1842-1844 werd er een gewelfbeschieting aangebracht; in het van het schip afgescheiden koor bleef ook toen een beschieting achterwege. De dichtgemetselde hoge rondboog tussen toren en kerkruimte zal bij de restauratie weer worden geopend.

ZUID-HOLLAND

Scheveningen. Herv. kerk. De restauratie bood gelegenheid tot een onderzoek naar de bouwgeschiedenis. Het is bekend, dat deze kerk eerst werd opgetrokken nadat de vorige in 1470 door de zee was verzwolgen. Het oudste gedeelte, het koor, kan blijkens de kapconstructie en de daarin voorkomende telmerken inderdaad betrekkelijk kort na die ramp tot stand zijn gekomen (baksteen 20 x 9.5/10 x 5 cm.; 10 l. = 61 cm.). Het latere driebeukige schip is vermoedelijk nog in de 15de eeuw in twee fasen doch volgens één plan opgetrokken van dezelfde soort baksteen en tevens van grotere baksteen (28/30 x 14 x 6.5/7.5 en 24.5 x 12 x 5/6 cm.), die afkomstig kan zijn van de in 1470 verdwenen kerk. Het schip had aanvankelijk geen toren; voor de westgevel, die een groot spitsboogvenster bevatte, moet een lage portaal aanbouw hebben gestaan. De toren uit de eerste helft van de 16de eeuw werd tegen deze westgevel aangebouwd. Aan de zuidzijde kwamen tijdens de afbraak van een grotendeels 19de eeuwse aanbouw fragmenten te voorschijn van een nimmer voltooid 16de eeuwse dwarsarm; o.a. de oostgevel. Op de gevonden fundering werd nu een nieuw dienstgebouw opgetrokken. Tegen de noordzijde van het koor is op de oude funderingen de sacristie gereconstrueerd, waarvan ook nog moeten tegen de muren zichtbaar waren. Inwendig werd op de plaats van een verwijderde scheidingsmuur tussen koor en schip een 18de eeuwse koorhek opgesteld afkomstig uit het Groene Kerkje te Oegstgeest.

MUSEUM-NIEUWS

75-jarig bestaan van het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam.

Het Museum voor Land- en Volkenkunde bestond in augustus 1958 75 jaar. Naar aanleiding daarvan werd op 30 december jl. een herdenkingstentoonstelling geopend over de geschiedenis van het museum, die tot eind februari kan worden bezichtigd.

Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden tijdelijk gesloten.

Wegens werkzaamheden in het gebouw zal het museum met ingang van 23 februari 1959 voor ongeveer 4 maanden voor het publiek gesloten zijn.

De verstrekking van inlichtingen en andere diensten zal echter zoveel mogelijk normaal voortgang vinden.

Voor speciale gevallen richt men zich schriftelijk of telefonisch (01710-23084) tot de directie.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Aanwinsten der laatste 3 jaar -22 febr.
- Kring van Tekenaars 27 febr.-22 mrt.

ALMELO

- *De Waag*. Vorming 14 mrt.-13 apr.

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (P. Buyslaan 1). Dirk Harting 7 mrt.-23 mrt.

AMSTERDAM

- *Rijksprentenkabinet*. Aanwinsten van 1958 -21 febr.
- *Stedelijk Museum*. Bazaine -26 febr.
- St. Lucas -2 mrt.
- Fayga Ostrower -25 febr.
- *Kunsthandel Corvey Papiergroothandel* (Keizersgracht 289). Grafisch werk van 6 Zuid-nederlandse kunstenaars -28 febr.
- *Toonzaal Kunstkontakt* (1e Jac. van Campenstr. 64). Frits Cramberg en Fon Klement -7 mrt.
- *Fodor*. Gerard Hordijk. - Herdenkingstentoonstelling -16 mrt.
- *Museum Willet Holthuysen*, Schilderijen uit de Romantische School -23 febr.
- *Stedelijk Museum*, Werner Bischof -23 mrt.
- Germaine Richer -16 mrt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Bekeraardewerk uit de jonge steentijd „Uit groeven en graven” -15 mrt.
- *De Populier* (Gele Riddersplein). Vincent Hamel en Karl Pelgrom. Werkd. 10.30-17; zo. 14-17; bovendien wo. 19-21. -23 febr.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Vorming -2 mrt.
- Wessel Couzijn -23 febr.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Suriname, land in opkomst -1 apr.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Kunstschatten van de Oud-Katholieke Kerk te Delft -16 mrt.

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum*. Aquarellen en tekeningen van Dordtse meesters 1750-1850, II -2 mrt.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Gesel van de oorlog -2 mrt.
- Jean Lurçat 21 febr.-30 mrt.
- Anton Heyboer (grafiek) en Livinus (fotopainting). Werkd. 10-17; zo. 14-18; di. en do. bovendien 20-22 -17 febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Van vormende hand tot lopende band (tentoonstelling aansluitend bij de museumlessen) -juni
- Isaac Israëls -16 mrt.
- Acht hedendaagse schilders uit Zuid-Afrika -27 febr.-6 apr.
- *Museum voor het Onderwijs*. Van zonnwijzer tot elektrische klok -juli
- De Auto -eind '59
- *Panorama Mesdag*. Sinemus -8 mrt.
- Heer en Mevrouw Van der Voort 14 mrt.-5 apr.
- *Galerie Loujetzky* (Pr. Mauritsplein 21-22). Moshe Bernstein -21 febr.
- *Kunsthandel Martinus Liernur* (Zeestr. 63). R. Verspyck -20 febr.
- *Pulchri Studio* (L. Voorhout 15). Werken van de Talens prijsvraag -23 febr.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Susana Simon -6 mrt.
- *Haagse Kunstkring* (Denneweg 64). Tekeningen en grafiek van Hoogendoorn, G. Lutz, Arie Vermeer en Volkers. Werkd. 10-17; zo. en ma. 14-17. -27 febr.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Omme-landen*. Grafiek van Edvard Munch 20 febr.-16 mrt.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Interscholair jeugdturnooi. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; zo. 14-17 -1 mrt.

HENGELO

- *Hengelse Kunstzaal* (Stationsplein). Delftse keramiek in traditie, architectuur en experiment. Werkd. 14.30-17; 20-22; zo. 11-12.30, 14.30-17 -2 mrt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Nederlandse expressionisten febr.-15 mrt.
— *Poespaskelder* (onder het Stadhuis). Daan Gielen, Jan Franken, Cees Nouwens -18 mrt.

LAREN (N.H.)

- *Singer Memorial Museum*. Tekeningen en grafisch werk van G. V. A. Röling -9 mrt.

LEEUWARDEN

- *Prinsentuin*. Start -21 febr.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Wat doe je in de kou? -2 mrt.
— *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Wie was Vincent van Gogh? -2 mrt.
De Grafische -2 mrt.
— *Akademiegebouw Rijksuniversiteit*. Informatie kunst -28 febr.
— *Universiteitsbibliotheek*. Stukken en werken met betrekking tot het leven van Scaliger -21 febr.

RIJSWIJK (Z.H.)

- *Stichting Oudheidkundig Museum Rijswijk* Afrikaanse klanken -21 febr.-21 mrt.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Europoort een schakel -1 apr.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het marktwezen in Marokko -aug.
Afrika danst -aug.
Tibet -aug.
Middelen van bestaan in Nieuw-Guinea -aug.
Herdenkingstentoonstelling t.g.v. het 75-jarig bestaan -1 mrt.
— *Kunstcentrum 't Venster* (Goevernestr. 129). L. P. J. Braat en Maaïke Braat -21 febr.
— *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). Grafiek. Werkd. 10-17; zo. 11-16 -2 mrt.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Ach tijd, waar ben je gebleven -1 mrt.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Start -28 febr.-13 mrt.
— *Textielmuseum*. Antieke Oosterse tapijten -7 mrt.

MEDEDELINGEN

De Intendant der Koninklijke Paleizen te 's-Gravenhage, zoekt in verband met het beëindigen der werkzaamheden aan het Kon. Paleis „Het Huis ten Bosch" te 's-Gravenhage, voor een *voortreffelijke stoffeerder*, een passende werkkring.

De betrokkene is belast geweest met het opmaken en stofferen van de stijlmeubelen van genoemd paleis, met welk moeilijk werk hij bij de deskundigen veel waardering ondervond.

Correspondentie gaarne te richten aan de Intendant der Koninklijke Paleizen te 's-Gravenhage, Noordeinde No. 72 aldaar.

VACATURE

GEMEENTE ARNHEM

Sollicitanten worden opgeroepen voor de functie van

ASSISTENTE BIJ HET GEMEENTEMUSEUM,

wier taak zal bestaan uit het beschrijven en systematisch ordenen van het bibliotheekbezit, de collecties topografie, kunstprenten, foto's en dergelijke, het beschrijven van de kunstvoorwerpen en andere museumwerkzaamheden.

Vereist, naast een behoorlijke algemene ontwikkeling en grote accuratesse, kennis van het bibliotheekwezen (titelbeschrijven en classificeren) en belangstelling voor kunsthistorie.

Indienstneming zal geschieden op arbeidsovereenkomst, naar gelang van bekwaamheid in de rang van klerk (f 3411,84 - f 4721,52) of bureau-ambtenaar (f 4164,— - f 5446,80).

Sollicitaties binnen 10 dagen te richten aan Burgemeester en Wethouders van Arnhem.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSEL

Deventer. De reeds in vorige jaren ondernomen oudheidkundige verkenningen in de binnenstad werden aangevuld met enige steekproeven op de Stroommarkt en de daarop uitkomende Sandrasteeg. De zijmuur van het op de hoek staande gebouw, tot 12 m hoogte opgetrokken uit tufsteen en deels bekleed met blokken, gehouwen uit Drachenfelser, deels uit Wolkenberger natuursteen, bleek tot onder de Stroommarkt door te lopen. De sokkel der bekledingsstenen werd voorts tot 1 m beneden het huidige straatniveau aangetroffen; vermoedelijk betreft het hier secundair verwerkt Romeins bouw materiaal, uit Xanten aangevoerd. Aan de Sandrasteeg werd een keldercomplex uitgegraven, bestaande uit muren, opgemetseld uit tufsteen en baksteenmoppen. Deze muurresten hebben een onderdeel uitgemaakt van een aanzienlijk gebouw, dat mogelijk de deken van het Deventer Domkapittel tot woonhuis heeft gediend. *R.O.B., Amersfoort.*

Rijssen. Bij verkenningen werden diverse heuvels, waarvan vermoed kon worden dat het tumuli zijn, alsmede urnenvelden, vindplaatsen van merovingisch aardewerk en een laat-Saksische houten put gekarteerd. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Ermelo. Bij het bouwen van een nieuwe wijk aan de Hamburger weg te Ermelo zijn over een grote uitgestrektheid nederzettingssporen uit de 4de-7de eeuw aangetroffen; een deel hiervan kon in kaart worden gebracht.

Ten zuiden van deze vindplaats is tevens een ernstig beschadigde grafheuvel onderzocht, waarvan het hoofdgraf volkomen vernield bleek te zijn. Tot de grafinhoud zal echter de uit dioriet vervaardigde hamerbijl hebben behoord, waarvan een fragment in de geroerde grond werd teruggevonden.

De primaire heuvel werd omgeven door een ringgreppel met middellijn van 10 m. Boven deze greppel, in de naderhand over de kernheuvel aangebrachte grond werden twee bekens aangetroffen, versierd met wikkeldraad-indrukken en daterende uit de vroege Bronstijd. Na het onderzoek van de heuvel, waarvan twee kwadranten werden opengelegd, is deze zo goed mogelijk in zijn oorspronkelijke gedaante hersteld. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Houten. Op een terrein van een boerderij van de heer Spitshoven in 't Goy zijn bij graafwerkzaamheden Romeinse vondsten gedaan, o.a. funderingen, glas, terra sigillata, terra nigra, alsmede talrijke dakpannen. *Gemeentewerken, Houten.*

LIMBURG

Elslo. Het onderzoek van de bandceramische nederzetting werd deze maand hervat. *R.O.B., Amersfoort.*

Maasbree. Naar aanleiding van een muntvondst van de correspondent van de R.O.B., de heer Hendriks, archivaris te Venlo, werd een verkenning gedaan op een terrein in deze gemeente. Gebleken is dat men te doen heeft met een vindplaats van fraai kerfsnede-aardewerk. Bij een naderhand ingesteld onderzoek kwam een bijzetting aan het licht die omgeven was door een door vier paalgaten gemarkeerde rechthoek welke binnen een kringgreep was gelegen. *R.O.B., Amersfoort.*

Malden. Ten zuiden van de R.K. kerk werden bij grondwerkzaamheden zeven houten putten aangetroffen. Eén hiervan, een tonput, was vervaardigd uit smalle duigen; een tweede had een zeshoekige vorm en was gebouwd van \pm 10 cm dikke planken. De overige putten waren uitgeholde boomstammen van eikenhout. Het in deze putten voorkomende aardewerk stamt uit de 14de en 15de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSEL

Steenwijkerwold. Herv. kerk. Een onderzoek naar de bouwgeschiedenis van dit Laatgotische kerkje heeft uitgewezen, dat het eenbeukige schip iets jonger is dan het smallere koor. Dit koor (baksteen 23/24 x 11.5/12 x 5; 10 l. = 64 cm) is overdekt met een stergewelf over de sluitingstravee en een kruisribgewelf over het rechthoekige gedeelte. In het schip (baksteen 24.5 x 11/11.5 x 5/5.5; 10 l. = 66 cm) zijn moeten zichtbaar geworden van muurstijlen, die onder trekbalen hebben gezeten. Hieruit zou men kunnen concluderen, dat het schip een houten tongewelf heeft gehad, waarvan echter geen sporen meer kunnen bestaan, daar de kap een halve eeuw terug vervangen is door een nieuwe, die \pm 60 cm lager werd aangelegd. Het terugvinden van de oorspronkelijke spitse triomfboog boven de latere rondboog heeft tot consequentie, dat bij de restauratie die nu aan de gang is nieuwe trekbalen worden aangebracht boven de muurplaten. Op de balen komt een vlakke zoldering te liggen. In het koor zijn aan de noordzijde enkele jaren geleden bij overpleisteren sporen van schilderingen gezien. De oude noordingang van het koor is weer geopend, terwijl de latere zuidingang is dichtgemetseld. De zijingangen van het schip worden in de oude vorm hersteld, waarbij de spitsbogige spaarvelden worden aangevuld en de niet oorspronkelijke vensters daarboven worden dichtgemetseld. Het in betrekkelijk recente tijd uit afbraakmateriaal opgemetselde bovengedeelte van de westgevel en het latere torentje moeten geheel worden vernieuwd. Van de oude rechtafgedekte westingang werden sporen teruggevonden na verwijdering van de cementen Neoklassicistische omlijsting. De eenvoudige natuurstenen vorktraceringen van de meest westelijke zijvensters dienden tot voorbeeld voor nieuwe traceringen in de overige vensters, waaruit de houten ramen verwijderd zijn.

UTRECHT

Utrecht. Mariastraat 28. Het 15de eeuwse poortgebouwtje van het huis Zoudenbalch (bak-

steen \pm 29 x 14 x 7 cm) is uitwendig en ten dele inwendig gerestaureerd. Hierbij bleek, dat de grote boog in de straatgevel niet tot de oorspronkelijke opzet behoort doch wel kort na de bouw moet zijn aangebracht.

NOORD-HOLLAND

Bergen. Herv. kerk. Dit gebouw bestond vóór 1574 uit een driebeukig schip met ingebouwde toren en een koor met een kapel tegen de noordzijde en een sacristie tegen de zuidkant. In 1574 kort na het beleg van Alkmaar werd de kerk door brand geteisterd, waarna in de jaren 1594-1597 slechts het koor met beide aanbouwen werden hersteld. Het koor kreeg toen de open dakruiter. Van het schip staan de muren nog voor een groot deel overeind, de toren is echter verdwenen. Tijdens de restauratie bleek het vijfzijdig gesloten koor te zijn gebouwd op de fundering van een ouder, vermoedelijk omstreeks 1300 tot stand gekomen koor, waarvan elementen in het huidige werden opgenomen. In de kap van het koor bevinden zich onderdelen met brandsporen, afkomstig van de in 1574 verbrande kap. De dwarskapel aan de noordzijde is uit dezelfde tijd als het huidige koor. De sacristie aan de zuidzijde is van later tijd evenals het schip, waarvan thans een travee hersteld is ter uitbreiding van de kerkruimte.

ZUID-HOLLAND

Gravezande, z.g. Oude Pastorie, bij de Hoflaan. Bij de sloping eind vorig jaar van dit ernstig verwaarloosde om een kleine binnenplaats gelegen gebouwencomplex is een kort documentatie-onderzoek ingesteld. Het oudste, vermoedelijk 15de eeuwse gedeelte had muren van herbezigde reuzemoppen en kleinere baksteen. Verbouwingen in de 17de eeuw en later hadden het helaas onmogelijk gemaakt de oorspronkelijke opzet en indeling te achterhalen. In een lagere zijvleugel was een trekbal herbezigd met fraai gesneden Laatgotische sleutelstukken. De buitengevels waren op vele plaatsen bedekt met resten van oud pleisterwerk, met een imitatie baksteen verband, bestemd om het „opgelapte” muurwerk een

homogeen aanzien te geven. De bovenverdieping van het oudste gedeelte bezat op alle vier de wanden belangrijke overblijfselen van 15de eeuwse muurschilderingen — nog zichtbaar de kleuren zwart, oker en geel — met figurale voorstellingen, wapens en spreukbanden in rechthoekige kaders. Van het meeste belang was de schildering op de zuidoostelijke wand, die samenhang met een (door een 17de eeuwse balklaag oversneden) voorstelling van het Laatste Oordeel op de zolderverdieping. In de noordwestelijke wand van dit vertrek bevond zich een rondboogpoortje met een rondgeprofileerde omlijsting.

Leerdam. Herv. kerk. Bij de restauratie van deze Laatgotische kruiskerk met driebeukig pseudo-basilikaal schip en oudere westtoren werd een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. De onderste nog 13de eeuwse torengleding (baksteen 27/29 x 13.5 x 7; 10 l. = 79 cm) heeft aan de westzijde twee zware steunberen en een rondboogfries, waarvan ook aan de zuidzijde onder het kerkdak overblijfsels zijn teruggevonden; de tweede misschien 16de eeuwse geleding (baksteendikte 5.5/6 cm, jaartal op klok 1517) met spitsbogige galmgaten is in de 19de eeuw ongeveer anderhalve meter verhoogd en voorzien van de tegenwoordige spits. In de zijbeuken zijn funderingen gevonden van een ouder eveneens driebeukig schip, dat dus smaller was dan het huidige. Tot de oudste gedeelten moet ook de aanleg van de zuidelijke transeptarm behoren, waarvan de muren tot ongeveer anderhalve meter hoogte zijn opgemetseld uit baksteen van 25.5/27 x 13.5 x 6/6.5; 10 l. = 71 cm en daarboven van afbraakmateriaal (zelfde formaten als in onderste torengleding); bij de zuidoostelijke hoek, waar inwendig een paar nissen zijn teruggevonden, is wat tufsteen verwerkt. Het vijfzijdig gesloten koor, dat blijkens de detaillering van het netgewelf in de tweede helft van de 15de eeuw tot stand zal zijn gekomen, is vermoedelijk eveneens gebouwd met afbraakmateriaal (baksteen 29 x 13.5/14.5 x 6/6.5; 10 l. = 77 cm); zeven spaarnissen onder de vensters van de sluitingstravee zijn bij de restauratie weer geopend. Kort na voltooiing van het koor moet de kruising onder de kap zijn gekomen. Blijkens de constructie van de kappen moet het in de bedoeling hebben gelegen ook de kruising (baksteen 25 x 12/13 x 6/6.5; 10 l. = 73/74 cm) te voorzien van een

stenen gewelf dat echter nimmer tot stand zal zijn gekomen. In de fundering werden aanzetten gevonden van halfzuilen met achthoekige basementen, waarop de bogen van de kruising gerust moeten hebben. De noordelijke transeptarm (baksteen 25.5/27 x 12/13 x 5.5/6.5; 10 l. = 75/76 cm), die blijkens merken in de kap omstreeks 1500 gebouwd zal zijn, staat met zijn oostgevel op de buitenzijde van de fundering van een smallere transeptarm, in breedte gelijk aan de zuidelijke. Het pseudo-basilikale schip (baksteen 26/27 x 12.5/14 x 6; 10 l. = 71 cm) zal blijkens de horizontale tussenribben van de houten tongewelven uit de 16de eeuw dateren. Slechts naast de toren waren deze houten gewelven nog te zien; verder waren ze aan het oog onttrokken door Neogotische stucgewelven, die inmiddels verwijderd zijn evenals het Neogotische bladwerk van stuc, waarmee de lijstkapitelen bedekt waren. Het met een netgewelf overdekte zuidportaal was blijkens teruggevonden funderingen voorzien van hoeksteunberen, terwijl er in de hoek met de zijbeuk een veelhoekige trap-toren stond, waarvan resten zowel in de fundering als in het opgaande werk te voorschijn zijn gekomen. Van het noordportaal zijn nog belangrijke resten bewaard. Tegen de westgevel van de zuidbeuk stond blijkens teruggevonden funderingen een driezijdig gesloten doopkapel, die met een nog aanwezige spitsboog naar de kerkruimte geopend was. Op de westwand van het schip kwam een zwaar beschadigde Kruisigingsvoorstelling in rode tinten voor den dag.

Poortugaal. Herv. kerk. Een onderzoek van de kapconstructies heeft bevestigd, dat het koor, het dwarspand en het huidige schip na elkaar tot stand moeten zijn gekomen (vgl. M. D. Ozinga, *Oudheidk. Jaarb. = Bull. N. O. B.*, 4de S. 4 (1935), blz. 50). Berichten omtrent een dorpsbrand in 1489 (*Bronnen v. d. Gesch. v. Rotterdam*, 2, blz. 94) schijnen te worden bevestigd door brandsporen in alle drie de kappen. Vermoedelijk bestonden koor en transept destijds reeds in hun huidige vorm en werd het huidige schip omstreeks 1540, toen er volgens de heer G. J. Vermaat Hz. sprake was van „fabrick van de nieuwe achterkerck” (kerkarchief), gebouwd met nog bruikbare onderdelen van de oude kap, waarvan de moeten nog zichtbaar zijn tegen de oostelijke torenmuur, ongeveer een meter onder het hui-

dige dak; spijkergaten aan de schipzijde van het westelijke spant boven de kruising tonen aan, dat daar een tijdelijke houten afsluiting moet hebben gezeten. De traveeën aan weerskanten van de in aanleg vermoedelijk 13de eeuwse toren zijn overblijfselen van het vorige, hoogstwaarschijnlijk eveneens driebeukige schip, waarvan de zijmuren stonden op de plaats van de tegenwoordige scheiboogrijen.

NOORD-BRABANT

Lieshout. Huis Ribbius. Dit in de *Voorl. Lijst* voorkomende huis, dat door de eigenaar eigenmachtig gesloopt is, kon op het allerlaatste moment nog onderzocht worden. Het witgepleisterde rechthoekige huis met wolfdak, opgetrokken van lichtrode baksteen (23 x 11.5/12 x 5.3 cm) op een ruim omgracht terrein, stamde geheel uit de 18de eeuw. Het was oorspronkelijk vermoedelijk bestemd om door twee gezinnen bewoond te worden. Het voorhuis bevatte een kelder en een opkamer. Het ongeveer dubbel zo grote achterhuis, dat door een lange gang in tweeën werd gedeeld, had eveneens een opkamer. De constructie van het gebouw herinnerde nog sterk aan houtskelet- en vakwerkbouw. Hoewel de muren dragend waren uitgevoerd zaten de stijlen van deuren raamkozijnen in de zijgevels met een pen in de muurplaten onder het dak, die dus tevens de functie hadden van bovendorpel. De

jukken van de kap stonden op balken, waarvan er twee over de volle lengte werden gesteund door een muur. In het voorhuis werd de zware balk, waarop kinderbintjes lagen, slechts op enkele punten gesteund, en wel aan een kant door een zware stijl. De 17de eeuwse toegangspoort tot het erf, die gespaard zal blijven, zou afkomstig zijn van het in 1648 opgeheven vrouwenklooster Binderen bij Helmond.

Woudrichem. Molenstraat 2/8. Van de heer H. Voogd te Rijswijk N. Br.) ontvingen wij nog enige historische bijzonderheden over dit, ter plaatse ten onrechte als Huis van Jacoba van Beieren, aangeduide pand (vgl. kol. *28). Het moet staan op de plaats van een tolhuis, dat als zodanig dienst heeft gedaan van 1356 tot 1420. In 1432 geeft Jacoba van Beieren dit voormalige tolhuis „staende an die Waiterpoirt” in eigendom aan Floris van Kijfhoek, waarna het enige malen van eigenaar verwisselt om tenslotte in 1474 de bestemming te krijgen van Kruisherenklooster. In de in 1852 gesloopte Hoforen bevond zich een klok, die geschonken was door de kanunniken van Eemstein. De laatste prior was Judocus van Hemert, die in 1573 verklaart dat het klooster door brand verwoest is (vgl. Korteweg, *Rechtsbronnen v. Woudrichem*, en Schutjes, *Gesch. v. h. bisd. 's-Hertogenbosch*, 5, blz. 956).

MUSEUM-NIEUWS

75-jarig bestaan van De Amstelkring

Vijf en zeventig jaar geleden werd op 9 januari 1884 onder de naam „De Amstelkring” een gezelschap opgericht, dat zich ten doel stelde voorwerpen te verzamelen, die als belangrijk werden beschouwd voor de geschiedenis van Katholiek Amsterdam. Drie jaar na de oprichting van de kring kon de schuilkerk „Ons' Lieve Heer op Solder” worden aangekocht, met het doel deze in stand te houden en de inmiddels gevormde verzameling daar onder te brengen.

Ter gelegenheid van deze herdenking werd in januari j.l. een bijeenkomst gehouden, waarbij als spreker prof. dr. W. J. M. A. Asselberghs een voordracht hield getiteld „Katholiek geestesleven in de zeventiende eeuw te Amsterdam”.

Tentoonstelling „Witte Cornelisz. de With, Vice-Admiraal van Holland en West-Friesland”. Maritiem Museum „Prins Hendrik” Rotterdam, december 1958-1959.

Bij het componeren van een historische, aan één persoon gewijde tentoonstelling kan het materiaal uit de volgende factoren bestaan: Portretten van de hoofdpersoon en van de personen, die in zijn leven een rol hebben gespeeld (ikonografie), afbeeldingen van de plaatsen, waar hij geleefd en gewerkt heeft (topografie en kartografie) en afbeeldingen van gebeurtenissen (historieprenten, maar ook schilderijen). Voorts objecten uit de tijd zelf en tenslotte archivalia en drukwerken. Al deze zaken moeten het „verhaal”, waar een historische tentoonstelling op ge-

baseerd behoort te zijn, illustreren. Wat dit laatste betreft, weet iedereen, die wel eens te maken heeft gehad met een historische tentoonstelling of de historische afdeling van een museum, dat het meestal andersom is, dat wil zeggen dat het verhaal, althans de accenten daarvan, bepaald worden door het maar al te vaak moeizaam bijeengebrachte materiaal, welk materiaal voor een tijdelijke tentoonstelling overigens gemakkelijker te vinden is, dan voor een permanente opstelling.

Bij de tentoonstelling welke naar aanleiding van de 300ste sterfdag van de hierboven vermelde zeeheld in het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam is ingericht, mogen we wel zeggen, dat men van het verhaal is uitgegaan en dat de tentoonstelling op het oog de indruk wekt, dat het gezinszins moeilijk was het materiaal te vinden.

Er zijn 50 portretten, 30 kaarten en topografische gezichten, 50 afbeeldingen van gebeurtenissen, waarbij uiteraard ook topografie, 5 portretten van schepen, 10 historiepenningen, 20 historische objecten, 80 archivalia en manuscripten, 40 boeken, pamfletten en andere drukwerken. Deze getallen laten zien, dat meer dan 1/3 deel geschreven en gedrukte stukken zijn, welke behalve door hun inhoud, evenals dit het geval is bij de voorwerpen, door hun aanwezigheid de geschiedenis moeten „evoceren”, om een term van Huizinga te gebruiken. Het is een van de vele verdiensten van de inrichters van deze tentoonstelling geweest, dat deze schrifturen en drukwerken dusdanig zijn gerangschikt in de vitrines, dat zij de oppervlakkige bezoeker niet afschrikken, doch tevens de meer belangstellende leek, ook met behulp van getypte afschriften, animeren tot nadere studie. Op speelse wijze zijn de archivalia in de vitrines gelegd, waardoor deze ook minder „saai” voor het oog zijn.

De portretten, betrekkelijk talrijk (van enkele personen, waaronder uiteraard van de hoofdpersoon, zijn er portretten op verschillende leeftijden), zijn onmisbaar om telkenmale er aan te herinneren, wie de voornaamste rol op een bepaald punt van het verhaal speelt. Bovendien heeft men nu de gelegenheid gehad verschillende exemplaren van een portret op kwaliteit te kunnen vergelijken.

Het door de karto- en topografie geïllustreerde toneel en de handelingen zelf, met respectievelijk 30 en 50 nummers, bepalen met de portretten als „wandversiering” voor een belangrijk deel het aspect van de tentoonstelling. We

mogen wel zeggen, dat dit aspect door de goede kwaliteit en de voortreffelijke staat, waarin het materiaal zich bevindt (er heerst orde en netheid, zoals men deze aan boord gewend is) bijzonder aantrekkelijk is. De schamele kwaliteit van de overigens in een vitrine gelegde prentjes van Gevangenpoort (onmisbaar in het verhaal) wordt ruimschoots goed gemaakt door de prachtige pentekening toegeschreven aan Claes Jansz. Visscher met de Hofvijver en omgeving. De unieke serie tekeningen van Willem van de Velde de Oude betreffende de slotepisode van De Withs leven, de slag in de Sont, is zowel illustratief als aesthetisch een genot op zich zelf.

De „historische” objecten zijn, we zezen er reeds op, betrekkelijk gering in aantal. Bijzondere vermelding verdient de „reconstructie” van de boekerij van De With. Het grafmonument, de restanten van de praaldekseis der doodkisten van De With en Pieter Florisz. vormen een passend slot.

Het verhaal, zowel in de voortreffelijk en vlot geschreven inleiding (we missen node de ondertekening van de conservatrice van het museum, Mejuffrouw J. B. van Overeem), als de catalogus zelf, is naar episodisch ingedeeld en ook bij de opstelling heeft men zich daar aan kunnen houden, zonder dat de aesthetische aanblik van het geheel daar van te lijden had. Wel werd de Winterkoningin van haar man gescheiden, die als pendant van Prins Maurits Jan Pietersz. Coen moet flankeren, waarschijnlijk om de stadhouder een meer centrale plaats te geven.

Witte de With is zowel door zijn stroef karakter als door de geschiedschrijving niet tot een „populaire” zeeheld geworden en daarom is het in zekere zin een waagstuk geweest, juist deze vice-admiraal, wiens leven zich voor een deel te Rotterdam heeft afgespeeld en naar wie een straat aldaar werd genoemd, tot hoofdpersoon van een stuk vaderlandse geschiedenis te maken en niet bijvoorbeeld Piet Heyn of een der Trompen. Het gehele om De With gecomponeerde verhaal, waarbij Piet Heyn, Tromp en De Ruyter toch ook hun partij meeblazen, brengt niet alleen een stuk vaderlandse geschiedenis (toegespitst op de zeevaart, met uiteraard de zeeoorlogen als zeer belangrijk onderdeel), maar, als gevolg van de levensloop van Witte de With, ook „aardrijkskunde”. Aan de hand van de geschiedenis van een persoon is de tentoonstelling dus zowel een geschiedenis- als een aardrijkskundeles.

Het persoonlijke en huiselijke leven wordt

telkenmale weer tussen het „openbare” leven van de held naar voren gebracht. Het portret van de man zelf wordt aldus des te plastischer.

Een grote kennis is noodzakelijk, niet alleen van de geschiedenis, maar ook van het materiaal, dat zich voor de tentoonstelling leent. Het is gelukt dit materiaal als een concert tot een boeiend geheel te maken.

Slechts nog een paar kleine aanmerkingen. We missen voor degeen, die verder wil studeren een literatuurlijst. Ook de literatuuropgave bij ieder nummer vereist voor de leek bibliografisch meer uitvoerigheid en wel in een aparte lijst. Voorts koopt, ondanks de lage prijs van f 1.—, niet ieder de van de inleiding voorziene, ook uiterlijk zeer wel verzorgde catalogus. Zonder deze of een mondelinge toelichting verliest zulk een

tentoonstelling veel aan waarde. Het is een heel werk overal verklarende opschriften bij te leggen en het maakt het aspect niet fraaier, terwijl de voor het museum vrij kostbare catalogus er veel minder door verkocht zal worden. Maar deze bijschriften zijn onmisbaar. Bovendien hechten wij ook veel waarde aan duidelijke opschriften boven aan de wand of bij de vitrine om de *porté* van het betrokken onderdeel van de tentoonstelling duidelijk te maken. Vooral dit laatste animeert de bezoeker ten eerste door het „herkennen” en begrijpen, waar hij is. Maar al met al, als men deze tentoonstelling aanschouwt en leest, is het resultaat evenredig aan de vele moeite en kennis, welke voor de samenstelling noodzakelijk moet zijn geweest.

E. PELINCK

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Nederlandse kring van tekenaars. Werkd. 10-12 en 14-17 u.; zo. 14-17 u.; bovendien wo. 1930-21.30 u.
-22 mrt.

ALMELO

- *De Waag*. Vorming -13 apr.

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (P. Buyslaan 1). Dirk Harting
Werkd. 10-12, 14-17; zo. 14-17 -22 mrt.
Amersfoorts kunstenaars genootschap
27 mrt.-16 apr.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Lodewijk Napoleon
20 mrt.-24 mei
— *Stedelijk Museum*. Werner Bischof -23 mrt.
Le Fauconnier -13 apr.
Germaine Richier -23 mrt.
Rietveld -6 apr.
B. v. d. Leek -6 apr.
Grafiek van kunstenaars van de Brücke en enkele anderen -6 apr.
— *Rijksacademie van Beeldende Kunsten*. Tentoonstelling -12 apr.
— *Zoölogisch Museum*. Evolutie -12 apr.
— *Kunsthandel Santee Landweer* (Prinsengracht 1083). Werk door Mevr. A. G. Luttge-Deetman -31 mrt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Wie was Vincent van Gogh? 22 mrt.-1 juni
Portrettisten. Nederlandse kunstenaars van nu 22 mrt.-14 juni
— *De Populier* (Gele Rijdersplein). Wouter van Heusden. Werkd. 10.30-17; bovendien wo. 19-21; zo. 14-17 -1 apr.

ASSEN

- *'t Zaalje*. Jacob Maris, Matthijs Maris en Willem Maris -29 mrt.

BAARN

- *Baarnse Oudheidkamer*. Schilderijen van Jan Kennedy. Di. en do. 14-17; wo. en vr. 19-21 -28 mrt.

BAKKEVEEN (F.)

- *Buurthuis Allardsoog*. Wie was Vincent van Gogh? 24-31 mrt.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. G. Princée Miserere van Ronault, litho's op Paasthema van Manessier, Passion van Buffet -13 apr.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Suriname, land van opkomst -1 apr.
— *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Contour 21 mrt.-3 mei
— *Scheppend Ambacht*. Glas en kristal -eind mrt.

DINTELOORD-PRINSENLAND

- *Raadhuis*. Wie was Vincent van Gogh? -20 mrt.

EINDHOVEN

- *Stedelijk van Abbe Museum*. Jean Lurçat -31 mrt.
- Isaac Israel 21 mrt.-1 mei
- *Kunstzaal Krabbedans*. (Keizersgracht 7). Gouaches en tekeningen uit Portugal van Johan Barendsma. Werkd. 12-17; bovendien di. en do. 19.30-21.30 -18 mrt.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeewerken*. Herdenkingstentoonstelling „Schokland” 26 mrt.-1 nov.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Haagse aquarellisten -1 apr.

'S-GRAVENHAGE

- *Postboorn*, Arie Visser -27 mrt.
- *Gemeentemuseum*. Acht hedendaagse schilders uit Zuid-Afrika -1 apr.
- Herdenkingstentoonstelling Bertram Weihs (grafiek) -27 apr.
- Architectuurtentoonstelling. Kerkbouw te 's-Gravenhage -26 apr.
- Manessier 20 mrt.-25 mei
- Wessel Couzijn 20 mrt.-26 apr.
- *Museum voor het Onderwijs*. Van zonnwijzer tot elektrische klok -juli
- De auto eind '59
- *Kunsthandel Cojean* (Stevinstraat 103). Peter van den Braken -18 mrt.
- *Haagse Kunstkring* (Denneweg 64). Toegepaste kunst -20 mrt.
- *Galerie Loutjetzky* (Pr. Mauritsplein 21-22). Gerrit Kwakkelstein -20 mrt.
- *Panorama Mesdag*. Heer en Mevrouw Van der Voort -5 apr.
- *Kunstzaal Liernur* (Zeeustr. 63). Jan en Katherina Gocking -2 apr.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Stien Eelsingh -26 mrt.
- M. J. Ide-Peres 28 mrt.-16 apr.
- *Zingende Zolder* (Mallemolen 55-61). Ad van Dijck, Frans de Haas, Theo Mooijman. Wo. en za. 14-17 u. 31 mrt.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Lande*. Edvard Munch -17 mrt.
- *Mangelgange* (Lage der A 29) J. A. R. van Bruggen -27 mrt.
- Carelus Wildervanck. Werkd. 9-18 28 mrt.-16 apr.

HAARLEM

- *De Vleeshal*. Start 20 mrt.-19 apr.

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Emile Vieggers. Werkd. 14.30-17; bovendien do. en vr. 20-22; zo. 11-12.30, 14.30-17 -1 apr.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Poespaskelder* (onder het stadhuis. Daan Gielen, Jan Franken, Cees Nouwens -18 mrt.

LEEK

- *Voormalige Vaktekenschool*. Ontmoeting met Groninger schilders -23 mrt.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit* (Klokesteg 25). Livinus. Grafiek, fotografiek, foto-peinture. Ma. t.m. za. 14-17u., behalve op feestdagen -11 apr.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Nederlandse Ceramiek 26 mrt.-27 apr.
- Affiches en prenten over kermisvieringen -23 mrt.

MUNNEKEBUREN

- *Gebouw Centraal*. Wie was Vincent van Gogh? 17-24 mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Keuze uit de grafische aanwinsten van 1958 -12 apr.
- *Bouwcentrum*. Europoort een schakel -2 apr.
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*. Witte Cornelisz de With -1 apr.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het marktwezen in Marokko -aug.
- Afrika danst -aug.
- Tibet -aug.
- Middelen van bestaan in Nieuw-Guinea -aug.
- *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). British grafic art -1 apr.
- *Voorlichtingscentrum voor ouders en opvoeders* ('s-Gravendijkwal 60). Pop en spel -17 mrt.

RIJSWIJK (Z.H.)

— *Oudheidkundig Museum. Afrikaanse klanken*
-21 mrt.

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum. Nederlandse Keramiek*
-23 mrt.

Ed. van der Elsen 25 mrt.-half apr.

Wie was Vincent van Gogh? -23 mrt.

UTRECHT

— *Centraal museum. Mens en evolutie (Darwinherdenking).* -5 apr.

— *Jacobitoren (St. Jacobsstraat 31). Italiaanse landschappen door H. Knoppen en F. Albertoni. Mnd. 13-18, di. 8-18* -27 mrt.

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1959 zal gehouden worden in Groningen, op vrijdag 26 en zaterdag 27 juni. Het algemeen onderwerp, waaromheen de inleidingen en discussies zullen zijn gegroepeerd, zal zijn:

Museum en Universiteit.

Op zaterdag 27 juni zal een excursie door de provincie Groningen worden gemaakt, o.a. naar de Menkumaborg. Op vrijdag 26 juni zal bij voldoende belangstelling in de namiddag een bezoek worden gebracht aan het Rijtuigmuseum in De Leek (Huize Nienoord).

VACATURE

GEMEENTE ROTTERDAM

Burgemeester en wethouders roepen sollicitanten op voor de in de tweede helft van 1959 bij het *Historisch Museum* vacant komende betrekking van

CONSERVATOR (TRICE) EERSTE KLASSE

Aan de te benoemen functionaris zal de leiding van het museum worden toevertrouwd.

De voorkeur gaat uit naar een academisch gevormde kunsthistoricus/-historica, die als bijvak geschiedenis heeft gekozen en beschikt over museumervaring.

Salarisgrenzen: f 9958.— - f 12852.—. Aanstelling boven het minimum is mogelijk. De verplaatsingskostenregeling is van toepassing.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen betreffende opleiding en museumervaring te richten tot burgemeester en wethouders en te adresseren aan de chef van het bureau Personeelvoorziening, kamer 331, Stadhuis, binnen een maand na deze oproep, onder no. 73.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Welsum. Ten oosten van de dijk van Welsum naar Veessen is bij zandzuigen scheepshout te voorschijn gekomen. Het wrakhout is vermoedelijk niet ouder dan de 17de eeuw. De vondst is van belang in verband met de zeer snelle sedimentatie ter plaatse. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

GELDERLAND

Aalten. Bij een proefonderzoek dat te Aalten werd ingesteld naar aanleiding van het vinden van enige urnen in een hoge es van de landbouwer A. J. te Paske, bleek het hier een begraafplaats te betreffen van een lengte van meer dan 200 m. Crematiebijzettingen werden aangetroffen, deels „verpakt” in veldkeien, deels in urnen van zeer verschillende vorm en versiering, alsmede losse bijzettingen zonder urn. Eén crematie was omgeven door een steenkrans van pl.m. 4 m diameter. Vermoedelijk is gedurende enige eeuwen op dit terrein begraven, aanvangende omtrent de 8ste/7de eeuw voor Chr. Zo mogelijk zal een volledig onderzoek ingesteld worden. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Houten. In de afgelopen maand is een aanvang gemaakt met het onderzoek in „t Goy” ten noorden van de Tuurdijk op een terrein dat eigendom is van de heer A. W. Spithoven. Bij een proefonderzoek zijn daar onlangs o.a. resten van Romeinse muren gevonden (zie kol. *42). De aanstaande bouw van een bewaarplaats voor fruit maakte een uitgebreider onderzoek noodzakelijk. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Anna Paulownapolder. Hier zijn, veelal tezamen met sporen van oude dijkzolen en resten van

een nederzetting uit de 10de/12de eeuw aanwijzingen gevonden, dat het middeleeuwse bedrijf van zelnering hier moet hebben plaats gevonden. De door Paludanus in de 17de eeuw genoemde „duifsteen” uit „de weg van Paludanus” is waarschijnlijk hetzelfde materiaal als de thans gevonden, door kalkneerslag hardgeworden turf. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Enkhuizen. Bij Enkhuizen zijn enkele beenderen van prehistorische dieren aangetroffen, een gewefragment van een rendier en een scheenbeen, vermoedelijk van een wild rund. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

ZUID-HOLLAND

Alphen. Ten noorden van de Ned. Herv. kerk, vlak ten zuiden van de Schoolstraat, is een onderzoek begonnen. Deze opgraving, die betrekking heeft op de Romeinse militaire nederzetting (castellum?), staat in verband met de voorgenomen verbreding van de Schoolstraat en de aanleg van een riolering. Het is een voortzetting van de in 1950 en 1953 door het B.A.I. te Groningen in de onmiddellijke omgeving gedane opgraving. *R.O.B., Amersfoort.*

Deltawerken. Blijkens een telefonische melding van de Deltadienst te Hellevoetsluis zijn in een bouwput in het Haringvliet op 12m — N.A.P. eikenhouten spantdelen en stukken hout gevonden, deze laatste vermoedelijk van huidgangen. De mogelijkheid van de aanwezigheid van meer scheepshout werd niet uitgesloten geacht. Het betrof een schip van vermoedelijk zeer middelmatige afmetingen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Hagestein. Bij werkzaamheden van de Rijkswaterstaat is te Hagestein — 3 km oostelijk van Vianen — een klein scheepswrak aan het licht gekomen. Het scheepje was platboomd, over-

naads gebouwd en van een punterachtig type. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

NOORD-BRABANT

Bergeyk. Een begin is gemaakt met de voortzetting van het onderzoek van het Merovingisch grafveld. De west-oost ligende graven hebben een diepte die varieert van pl.m. 1 m-1.50 m onder het maaiveld. Er werden 7 graven onderzocht, waarvan er twee ongestoord bleken te zijn. De overige vertoonden duidelijke oude ingravingen, destijds aangebracht met de bedoeling de in het graf aanwezige sieraden te roven. In velen gevallen was de kist op het tijdstip van de grafroof nog intact, van andere staat evenwel vast dat de kist reeds geheel of gedeeltelijk vergaan was. De inhoud der graven varieert van enkele ijzerfragmentjes tot gordelgarnituren, wapens, aardewerk en glas. Onder meer werden twee lansspitsen, vier stuks aardewerk en één glas opgegraven. Dit laatste is een kleine bruine tumbler met langs de rand omlopende en daaronder lusvormige draden, die midden onder de bodem bijeenkomen. Ze zijn van dezelfde kleur. Twee der gevonden potten hebben een uitzonderlijk type.

LIMBURG

Elsloo. In de afgelopen maand is het onderzochte oppervlak, waarin zich bandceramische bewoningssporen bevinden, met ca 1200 m² uitgebreid. Een nieuw gebouw, waarvan de wanden zich als een doorlopende greppel aftekenen, is voor een groot deel vastgesteld. Een reeds eerder gevonden soortgelijke plattegrond kon worden aangevuld. In totaal zijn nu uit Elsloo vijf gebouwen van dit type bekend. Van de zeven thans onderzochte Nederlandse voorbeelden behoren er vier tot de oude periode der "Linearbandkeramik" en drie tot de jonge periode.

In het nieuw onderzochte gedeelte blijken de sporen van gebouwen sterk door elkaar heen te lopen, zodat het de indruk wekt, alsof de bewoning daar veelvuldiger is geweest dan op het in 1958 opgegraven terrein. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Deze maand is een begin gemaakt met de voortzetting van het onderzoek van de in 1956-1957 ontdekte ronde toren aan de noordzijde van de laat-Romeinse versterking. Deze toren is gelegen op een terrein dat om-

sloten wordt door de Smedenstraat-Grote Stokstraat-Molenstraat en Havenstraat. Twee fragmenten van de oostelijke helft waren reeds opgegraven. Thans is het zuidwestelijke kwadrant vrijgelegd. Tevens is aan de westzijde de op de toren aansluitende in westelijke richting lopende stadsmuur teruggevonden. Deze zelfde muur is bovendien vastgesteld in een kelder van het pand Havenstraat nr. 3. Ten zuidwesten van de toren zijn muren gevonden van een zeer waarschijnlijk uit een andere periode daterende stenen kelder met een door trapwangen geflankeerde ingang. De toren is ingebouwd over de west-oost lopende fundering van een oudere muur; van de bij deze laatste behorende vondsten zijn enige stempels van particuliere pannenbakkers te vermelden, welke zich alle bevinden op fragmenten van tegulae: AAF (vier maal, in cirkel), MHF (een maal, in cirkel) en een figuurstempel dat bestaat uit drie concentrische met dwarsstreepjes versierde cirkels. Uit de Romeinse kelder is o.a. een bronzen beeldje te voorschijn gekomen: een naakte zittende Mercurius met een vleugelhoed en — in de rechterhand — een geldbeurs. *R.O.B., Amersfoort.*

Neer. Bij een onderzoek te Neer zijn een Paleolithische vindplaats van het Creswellien en een Mesolithische van het Campignien aan het licht gekomen. *B.A.I., Groningen.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In sectie F is een geweitak van een eland gevonden. Het betreft een afgestoten gewei.

In dezelfde sectie zijn twee aan elkaar verbonden zilveren stukken gevonden, versiering van een mansbroek. De stukken zijn van een niet meer gebruikelijk type.

In sectie C is een fragment van een tak van edelhertgewei gevonden met een klein gedeelte van de schedel. Hiervan bleken ijs- en oogtak weggesneden en in de stam van het gewei bleek in een bijgesneden gedeelte een iets ovaal gat te zijn gemaakt. Daarboven is de stam wel afgesneden, maar niet verder bijgewerkt naar het schijnt.

Nabij de Middelbuurt is een grote 16de eeuwse geglazuurde Duitse steengoedkan aangetroffen bij het egaliseren van een der vele dijkzolen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

UTRECHT

Rhenen. St. Cunerakerk. Een onderzoek van de Laatgotische toren, 1492-1531, die reeds geruime tijd in restauratie is, heeft duidelijk gemaakt, dat de onderste bogen aanvankelijk open waren doch betrekkelijk spoedig zijn dichtgezet in de thans bestaande vorm. Vooral aan de westzijde is duidelijk te zien, dat de ingangspartij in de boog werd ingevoegd. De vullingen rusten door middel van spaarbogen op de voeten van de torenpijlers. De daarboven aanwezige diepe nissen hadden oorspronkelijk geen traceringen; de open traceringen, weergegeven op een tekening uit 1644 van Pieter Saenredam (Haarlem, Teijlsmuseum; zie P. T. A. Swillens, *Pieter Saenredam, schilder van Haarlem 1597-1665*, Amsterdam 1935, afb. 119), zijn vermoedelijk aangebracht na het dichtzetten van de onderste bogen; zij zijn opvallend veel grover dan het oorspronkelijke werk terwijl de profilering er niet mee strookt; aan de zuidzijde, waar zich nog het meeste authentieke werk bevindt, is te zien hoe de brug zeer primitief aansluit op de dagkanten; ook is te zien, dat voor de balustrade een stuk van de oude dagkanten is weggehakt. Van de iets verlaagde afzaat is de oude hoogte op sommige punten nog zichtbaar; de schuine kant sloot aan op een der staande zijprofielen. Blijkens oude foto's was in de loop der tijden de trasering van de westelijke nis geheel verdwenen; in de noordelijke en de zuidelijke nis bleef het gedeelte onder de brug bewaard; op de bovenzijde van de brug zijn op sommige punten nog aanzetten van de stijlen zichtbaar. Na de brand van 1897 werden nieuwe traceringen aangebracht, die niet stroken met de weergave van Saenredam.

NOORD-HOLLAND

Weesp. De Herv. kerk, die thans in restauratie is, heeft de volgende bouwgeschiedenis: De grotendeels 13de eeuwse toren (baksteen 30/33 x 13.5/15 x 6.5 x 7.5; 10 l = 83/86 cm) is verhoogd met tufsteen, blijkens de spitsboogvorm en de deelzuiltjes van de vensters omstreeks 1300. Het baksteenwerk (28/29 x 14/15 x 6/6.5; 10 l = 82 cm) aan de oostzijde van de zijbeuken kan zijn overgebleven van een

vroeger dwarspand uit het begin van de 14de eeuw. In de 15de eeuw werd de toren nogmaals verhoogd met afbraakmateriaal (baksteen 27.5/29 x 12.5/13 x 6.5/7.5; 10 l = 79/82); de spits bevatte nog onderdelen uit deze tijd met gesneden telmerken. Het schip uit de eerste helft van de 15de eeuw bezit nog de oorspronkelijke kap met gesneden telmerken, evenals het iets latere koor (baksteen 22/22.5 x 11/11.5 x 4.7/5.2; 10 l = 59 cm).

ZUID-HOLLAND

Rotterdam. Bolwerk 1/2, Hertekade 1. Dit huis, dat binnenkort zal worden afgebroken, is te beschouwen als een huurkazerne uit de 18de eeuw (baksteen 22/22.5 x 4/4.5; 10 l = 50 cm). Het bestaat uit twee gedeelten; een van vier en een van twee venstertraveeën, elk met een eigen trap naar de bovenwoningen. De gevelindeling suggereert een hoge benedenverdieping, twee bovenverdiepingen en een lage ruimte onder de vliering. De benedenverdieping is echter van de aanvang af in twee lagen verdeeld geweest door een vloer die gemaskeerd wordt door de geprofileerde kalven van de houten puien; de benedenruimten, die als winkel en als bergplaats fungeerden, liepen onder bij hoog water; erboven bevonden zich de benedenwoningen. De twee daarboven gelegen verdiepingen herbergden eenkamerwoningen, elk met een stookgelegenheid, waarin nog donkergevlamde tegels aanwezig zijn. De vloeren waren blijkens resten geplaveid met op planken aangebrachte plavuizen, rode op de overloopjes, gele en groene in de woonruimten. De bovenruimte, waar stookplaatsen ontbreken, heeft dezelfde hoogte als de daaronder gelegen verdiepingen doch de lage vensters reiken slechts tot borsthoogte.

Vianen. Raadhuis. Dit Laatgotische gebouw, dat thans in restauratie is, was oorspronkelijk kennelijk lager. Bij een verhoging is de oude achtergevel, een trapgevel van gelige baksteen (25/26.5 x 13 x 6/6.5; 10 l = 73), in zijn geheel opgenomen in de huidige trapgevel van rode baksteen (26.5/27 x 12.5/13 x 5.5/6.5; 10 l = 75 cm); beide steensoorten zijn ook terug te vinden in de zijgevels, waarvan de zuidelijke aan de kant van de Voorstraat bleek

te staan op de zijgevel van een ouder huis (baksteen 29 x 14 x 6,5/7; 10 l = 81 cm), dat in 1926 gesloopt is. De balkjucken van het benedengedeelte zijn in volgorde geplaatst; die van de verhoging hebben evenals de dakspanten gesneden telmerken, waarvan de volgorde echter niet is aangehouden; ook de daksporen met gezaagde telmerken staan door elkaar (vgl. de door elkaar geplaatste daksporen met gezaagde merken van de buitenste zuidbeuk der Buurkerk te Utrecht uit 1514). Het oudste gedeelte van het raadhuis zal te oordelen naar vele zandsteenstukken bij kruisvensters in de voorgevel en de zijgevels op zijn vroegst in de tweede helft van de 15de eeuw tot stand zijn gekomen, waarna het gebouw in het begin van de 16de eeuw verhoogd zal zijn. In de bui-

tenste vakken van de buiten de daklijn stekende blinde bovenvensters van de voorgevel bevinden zich duimen voor gehengen, waaruit men zou mogen afleiden, dat rekening was gehouden met nog een bovenverdieping. Het buitenpoortje van de traptoren is later ingebroken, de eerste treden zijn dientengevolge ingekort. De drie vensters in de eerste verdieping van de voorgevel en de daarbij aansluitende van de zijgevels hebben blijkens sporen vroeger vensterbanken gehad. Onverklaarbaar is de doorgang op de eerste verdieping in het oostelijke gedeelte van de zuidgevel. Duimen wijzen op een vroegere deur aan de buitenzijde doch de uitgetande stenen tonen geen spoor van een weggebroken aanmetseling.

MUNTVONDSTEN 1958

MEDEGEDEELD DOOR HET KON. PENNINGKABINET

Terwijl het jaar 1957 slechts een sobere oogst aan muntvondsten heeft opgeleverd, heeft het toeval der ontdekkingen zich in 1958 gerevancheerd door talrijke en belangrijke vondsten aan de dag te brengen. De gemelde vondsten bevatten dit jaar tezamen meer dan 6000 gouden, zilveren en koperen munten, voor het grootste deel daterend uit de late middeleeuwen. De belangrijkste hiervan zijn de volgende.

DRENTHE

Koelvorden: Bij bouwwerkzaamheden werd een zeer beschadigde zilveren brandewijnkom gevonden, die gevuld was met 6 zilveren sieraden en 69 zilveren munten uit de 17de eeuw. De munten zijn in hoofdzaak Zuid-Nederlandse ducatonen en Noord-Nederlandse zilveren ridders, waarvan de jongste gedateerd zijn in 1671, wat de veronderstelling voor de hand doet liggen, dat de schat in veiligheid gebracht werd voor de Munsterse invasie van 1672. De nauwkeurige datering van de munten is van belang voor de tijdsbepaling van het tezamen aangetroffen zilver. Het voorkomen van een groot aantal Zuid-Nederlandse vondsten is geheel in overeenstemming met de overwegende rol die dit geld, blijkens vondsten en documenten, in het midden van de 17de eeuw in de circulatie van de Republiek speelde.

GELDERLAND

Barneveld: Bij ontginningswerkzaamheden werd een stenen kruikje gevonden met 11 gouden en 224 zilveren munten, verborgen ± 1425. In tegenstelling tot bijna alle muntvondsten, bevatte deze schat naast enkele gouden en grote zilveren munten, een zeer groot aantal kleine zilvestukjes: duiten en penningen ter waarde van $\frac{1}{8}$ en $\frac{1}{16}$ stuiver, helaas tengevolge van de voor deze kleine munten gebruikelijke alliage met een grote overmaat koper in zeer slechte staat van conservatie. Desondanks is de vondst van eminent belang, juist omdat zo weinig gegevens ter beschikking staan betreffende het in de 15de eeuw circulerende kleine geld, dat voor het dagelijks leven van grote betekenis was, doch in het algemeen niet voor schatvorming wordt bezigd, en daardoor zeer slecht bekend is. De vondst bevatte dan ook tientallen munttypen, die of in het geheel niet of slechts in zeer enkele exemplaren bekend waren. Evenals ook elders geconstateerd kon worden, bleek ook hier het kleine geld een zeer beperkt circulatiegebied te hebben: de muntjes waren in hoofdzaak Utrechts en Hollands. Verrassend was daarnaast een groot aantal muntjes aan te treffen uit de ateliers van kleine machthebbers als de graaf van Megen, de heren van Batenburg, Bergh en Alpen (bij Neuss), die zich

toelegden op het imiteren — met lager gewicht en gehalte — van de bekende munten van hun machtiger bureu. De grotere munten van deze heren vormden slechts een zeer geringe percentage van de circulatie, daar zij overal als verboden geweerde werden: het kleine geld, waarop door het publiek kennelijk een minder scherpe controle werd uitgeoefend, blijkt een ongekende verbreiding gehad te hebben.

Zutphen: Bij het uitgraven van een diepe fundering werd een pot gevonden, waarin 188 gouden en 2358 zilveren munten, benevens een zilveren gesp, waren verborgen. Deze ongewoon omvangrijke en gevarieerde schat moet blijkens de jongste erin voorkomende stukken omstreeks 1410/12 in de grond verborgen zijn. De locale spreiding was uiteraard veel groter dan die van de bovengenoemde vondst van klein geld. Vrijwel alle Noord- en Zuid-Nederlandse gewesten waren vertegenwoordigd, verder verschillende Westduitse vorstendommen, Engeland en Frankrijk, tot Aquitanië en Provence toe.

De grote massa van het zilvergeld bestond uit Vlaamse en Gelderse munten, die tezamen meer dan de helft van de gehele schat uitmaakten. Merkwaardig is vooral hierin de invloed van de Gelderse en Vlaamse muntwetgeving te constateren. De Vlaamse munten dateren in hoofdzaak uit de jaren 1365-1390, terwijl later geslagen stukken vrijwel ontbreken. Deze waren nl. in Vlaanderen zelf in 1391 buiten koers gesteld of laag getarifieerd, zodat zij naar het buitenland afvloeiden, waar zij o.a. in Gelre tegen een met de intrinsieke waarde overeenkomende koers gangbaar waren. De Gelderse munten daarentegen dateren vrijwel alle uit de jaren 1402-1410 en vertegenwoordigen de lopende emissie. Deze genoten, om het aanbod van zilver aan de Gelderse munt te stimuleren, een hogere koers dan de intrinsieke waarde en bleven dus behouden voor de binnenlandse circulatie, terwijl ouder Gelders geld, dat niet deze bescherming genoot, werd versmolten en in nieuwe munten omgezet.

Ook deze vondst leverde weer een aantal niet of weinig bekende typen op, waaronder enkele imitaties van de gangbare typen, deze laatste echter, zoals gebruikelijk, in zeer klein aantal.

NOORD-HOLLAND

Monnikendam: Bij het opspuiten van bouwterrein met van elders aangevoerde grond kwam een pot met 300 zilveren munten te voorschijn. Het waren zilveren munten uit de 17de en 18de eeuw, in hoofdzaak Noordnederlandse. De jongste droegen het jaartal 1796. Het verborgen moet na dat jaar hebben plaats gevonden, maar kan niet nauwkeurig gedateerd worden. De zeer talrijke vondsten sluitend met \pm 1795 kunnen slechts gedateerd worden in de periode 1795-1845. Zólang zijn immers de munten van de Republiek in ons land in omloop gebleven, terwijl de nieuwe aanmunting in die gehele tijd van zeer weinig betekenis is geweest, zodat het ontbreken van munten uit de periode, 1795-1816, waarin praktisch in het geheel niet gemunt werd en uit 1817-1839, waarin zeer weinig groot zilvergeld geslagen werd, geen duidelijke terminus ante quem oplevert. Eerst onder de regering van Willem II werd het oude geld ingetrokken en door nieuw zilvergeld vervangen.

ZUID-HOLLAND

Heenvliet: In een oude schuur werden ruim 60 gouden munten uit de 15de en 16de eeuw gevonden, die kort na 1540 verborgen moeten zijn. De samenstelling is typerend voor de internationale circulatie van gouden munten over geheel West-Europa in de 16de eeuw. Slechts een derde van de goudstukken zijn Nederlands, de overige stammen uit Engeland, Schotland, Frankrijk, Spanje, Portugal en het Duitse Rijk. Het is de tijd, waarin ieder die veel met grote geldbedragen te maken had een gedrukt tarief bij de hand moest hebben, om zich in deze bonte massa te kunnen oriënteren: van deze met afbeeldingen van honderden in de praktijk voorkomende gouden munten voorzien Evaluatieboekjes en Beeldenaars bestaan tientallen uitgaven uit de 16de eeuw.

ZEELAND

Zierikzee: In de omgeving van de stad werd een kogelpotje gevonden met 300 zilveren munten uit de 13de eeuw. Het zijn alle penningen van graaf Floris IV (1222-1235) van Holland, vergezeld van één enkele Vlaamse munt. Deze Hollandse penningen, die vroeger ten onrechte aan een oudere Floris werden toegeschreven, hebben een zeer ruime verbreiding gekend in alle Nederlandse gewesten en worden ook in West-Duitsland veel gevonden tezamen met

inheemse stukken. In Holland en Zeeland zelf hebben zij blijkbaar de circulatie zo volledig beheerst, dat zij alle andere muntsoorten, ook de in zo grote massa geslagen munten van het naburige Vlaanderen, verdrongen.

Domburg: Bij landbouwwerkzaamheden werd een schat gevonden bestaande uit 223 Nederlandse zilveren dukaten en 21 Engelse half crowns. De munten werden kennelijk kort na 1737 verborgen. De zilveren dukaten waren op één na alle afkomstig uit de Zeeuwse munt. Terwijl in het algemeen de munten van de Nederlandse provinciën door het gehele land circuleerden en overal dezelfde koers genoten, stelde Zeeland sedert 1672 de waarde van de eigen zilveren dukaten, die overigens evenveel zilver bevatten als alle andere, op 53 i.p.v. 52 stuiver, tengevolge waarvan in Zeeland zelf alleen Zeeuwse exemplaren circuleerden. In de loop van de 18de eeuw verdrongen de Zeeuwse zilveren dukaten zelfs in het gehele gebied der Republiek alle andere, die nog slechts ten behoeve van de buitenlandse handel werden aangemaakt.

LIMBURG

Venray: Een reeds het vorige jaar als „vondst Noord-Limburg” genoemde partij 15de eeuwse munten bleek een fragment te zijn van een veel omvangrijker in de omgeving van Venray aan de dag gebrachte schat die vermoedelijk uit ten minste 700 gouden en zilveren munten bestaan heeft. De schat, die nog niet volledig achterhaald kon worden, moet verborgen zijn in 1481 en bestaat in hoofdzaak uit munten van de Bourgondische Nederlanden en van de

toen nog onafhankelijke gewesten in het N.O. des lands; verder zijn Duitsland, Engeland, Frankrijk, Spanje en Italië vertegenwoordigd met enkele zilverstukken en een groter aantal gouden munten. De ruime internationale verbreiding van zilveren en vooral van gouden munten in de 16de eeuw, kondigt zich in de tweede helft van de 15de eeuw reeds aan. De spreiding is reeds zeer veel groter dan in de overigens vergelijkbare, doch 70 jaar oudere vondst van Zutphen.

Kessel: Bij opgravingen in het kasteel werd een lederen beurs gevonden met 6 sterk vergane zilveren munten uit de eerste helft van de 16de eeuw. Merkwaardig is de verafgelegen herkomst van de 4 vreemde munten: uit Lübeck, Polen, Milaan en Montferrat, alle soorten die wel eens een enkele maal in de Nederlandse circulatie verdwaald raakten, maar tezamen een curieus gezelschap.

Weert: In een tuin werd een kleine „schat” gevonden, die merkwaardigerwijze wederom geheel uit klein geld bestond: 14 zilverstukken ter waarde van een stuiver of minder en 334 koperen munten, meest duiten en oorden ($\frac{1}{8}$ en $\frac{1}{4}$ stuiver) uit het eerste kwart van de 17de eeuw. De totale waarde van dit vermogen bedroeg slechts enkele guldens. Dergelijke dépôts van koperen kleingeld zijn tot nu toe slechts uit de provincie Limburg bekend geworden: elders schijnen zij niet te worden aangetroffen. Evenals de andere bekende voorbeelden bestond de vondst overwegend uit Luiks kopergeld, vergezeld van een aantal imitaties van kleine ateliers in de Maasstreek als Gronsveld, Reckheim en Thorn.

MUSEUM-NIEUWS

Enige aantekeningen naar aanleiding van de brand in het Museum of Modern Art te New York.

In het *Quarterly of the National Fire Protection Association*, juli 1958, is van de hand van Rexford Wilson, een uitvoerig artikel verschenen, gewijd aan de brand, die op 15 april 1958 uitbrak in het Museum of Modern Art te New York. Het leek gewenst om ook op deze plaats aandacht voor dit gebeuren te vragen. Immers dit wordt niet alleen gerechtvaardigd door de omvang van deze brand, doch evenzeer door de uiteenzetting van de oorzaken en de opsomming

van een aantal maatregelen, die zeker ook voor de brandveiligheid van de Nederlandse musea vermeldenswaard zijn.

Ernstige gevolgen heeft de brand in het New Yorkse museum gehad. Twee mensenlevens waren te betreuren; 33 personen werden gewond; twee schilderijen, respectievelijk van Claude Monet en Candido Portinari, gingen totaal verloren, terwijl 7 schilderijen door vuur en water werden aangetast. De gehele schade bedroeg \$ 700.000.—.

In genoemd artikel van Wilson wordt mede aan de hand van plattgronden en dwarsdoor-

sneden een beschrijving gegeven van het in 1939 opgetrokken gebouw, dat 6 verdiepingen telt en een glazen front heeft.

De in- en uitwendige situatie met betrekking tot de plaats van trappenhuizen, liften, leidingen en de omliggende panden, waartoe ook de in 1951 gebouwde „Annex” behoort, die op alle verdiepingen verbonden is met het hoofdgebouw, wordt uitvoerig behandeld.

Het blijkt, dat men twee soorten alarminstallaties had; één systeem is uitsluitend bestemd voor melden van brand in het gebouw. Verder kunnen door middel van veiligheidskastjes op iedere verdieping aanwezig, de centrale posten van politie en brandweer worden bereikt.

Het toenemen van de belangstelling van de zijde van het publiek voor moderne kunst maakte het in 1958 noodzakelijk bepaalde voorzieningen in het gebouw te treffen, waardoor men aan de grote stroom van bezoekers beter het hoofd kon bieden. Omstreeks 15 april van genoemd jaar was men op de tweede etage bezig met de voltooiing van de werkzaamheden; de schilders waren nog aan het werk. Na de lunchpauze werd op deze verdieping, waar op dat moment 150 liter verf in open blikken stond, een kleine brand geconstateerd, die men met behulp van blussers trachtte te doven. Eerst na vergeefse bluspogingen werd alarm gemaakt. Het vuur greep snel om zich heen. Daar verschillende deuren, uitkomend op het trappenhuis, in verband met het werk open stonden, vulde de rook deze ruimten.

De meer dan 500 personen, die in het gebouw waren, konden zich met moeite in veiligheid brengen.

Na een uiteenzetting over het optreden van de brandweer, het blus- en opruimingswerk, besluit dit artikel met de samenvatting van een reeks voorzorgsmaatregelen, waarvan hieronder het eerst genoemd moeten worden, de voorschriften, die naar aanleiding van het recente geval uitermate belangrijk zijn gebleken. Als uitgangspunt wordt erop gewezen, dat, wanneer er bouwkundige voorzieningen worden getroffen, de grootste veiligheid betracht moet worden. Men dient de gedeelten, waar gewerkt wordt, af te sluiten van de rest van het gebouw. Alle voorwerpen moeten worden verwijderd. Extra blusapparaten, brandslangen e.d. zijn noodzakelijk; voorts is het toezicht van een brandweerman gewenst. Alle installaties, die nodig zijn voor brandveiligheid, moeten volledig bedrijfsklaar zijn.

Een bijzondere vermelding zij gemaakt van het voorschrift, dat in geval van brand, vóór alles alarm wordt gemaakt; pas hierna moet het bluswerk ter hand worden genomen. In sommige gevallen zal het gelijktijdig kunnen geschieden. Het roken, lassen en snijbranden dient in bepaalde daarvoor geschikte ruimten te geschieden onder behoorlijk toezicht.

Met betrekking tot het beperken van brand wordt gewezen op het belang van het behandelen met een onbrandbare oplossing van alle textilia, als gordijnen, tapijten, werkzeilen, e.d.

J. WOLFF-FILZ

Aantekening bij prof. Bijvanck's rede.

Ter gelegenheid van de jubileum-bijeenkomst van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond op 17 januari j.l. heeft professor Bijvanck enige herinneringen uit de geschiedenis van de Bond opgehaald, die zijn afgedrukt in het Nieuws-Bulletin, 6de serie, jaarg. 12, afl. 1, blz. 5-14. Men zal met belangstelling het relaas van de persoonlijke ervaringen van deze nestor hebben aangehoord of gelezen. Hoe graag wij ook mémoires lezen, als geschiedkundige bronnen moeten wij ze echter veelal met enig voorbehoud tegemoet treden. Zo ook het stuk van prof. Bijvanck, dat stevig gekruid is met kritische opmerkingen aan het adres van hedendaagse verschijnselen in de kunstwereld. Bij het noemen van voorbeelden ter ondersteuning van zijn betoog heeft zijn geheugen hem echter parten gespeeld en daar dit het betoog eerder verzwakt dan ondersteunt, meen ik dat een rechtzetting hier op zijn plaats is.

Wanneer hij de reorganisatie van het Rijksmuseum door Schmidt Degener na 1921 bespreekt, vloeit hem uit de pen: „Een aantal Italiaanse schilderijen verhuisde uit het Mauritshuis naar het Rijksmuseum, met ernstige schade zowel voor het Mauritshuis als voor de schilderijen.” De onbevangen lezer zal na deze scherpe bewering de nagedachtenis van Schmidt Degener misschien bezwaren met verwijten. Hij zij echter gerustgesteld: het gewraakte feit vond eerst plaats in 1948, zeven jaar na het overlijden van Schmidt Degener. In ruil voor de Italiaanse en andere schilderijen ontving het Mauritshuis toen van het Rijksmuseum de Zuidnederlandse primitieven, een aantal Vlamingen, de Franse 18de eeuwse schilderijen en de Engelse miniaturen. Wat prof. Bijvanck verder bedoelt met schade aan de schilderijen is een raadsel — ma-

teriële schade is het zeker niet, zoals men misschien zou concluderen, maar misschien verkoos hij het licht van het Mauritshuis?

Voortgaand over de uitwisseling schrijft hij dan: „De Van Dijk die tussen de portretten van de Oranjes zo uitnemend op zijn plaats was, maakt nu de indruk van een wat stijf opgezette afbeelding van twee verklede kinderen.” Het bedoelde portret van Van Dijk, Prins Willem II en prinses Maria Stuart is reeds van de oprichting van het Rijksmuseum af, dus sinds 1808, in Amsterdam en heeft derhalve met de ruil niets te maken.

Tenslotte: „De Zogenaamde Velasquez, die in zijn vroegere omgeving (Mauritshuis) een interessant schilderij was, heeft thans met zijn betekenis ook zijn naam verloren.” Waarom dit portret tussen de Spaanse schilderijen van het Rijksmuseum zijn betekenis zou hebben verloren is moeilijk te begrijpen, maar wat de naam betreft is er bij de verhuizing werkelijk niets zoek geraakt, want reeds Martin schreef in zijn catalogus van vijf en twintig jaar geleden dit schilderij toe aan Juan Baptista del Mazo, wiens naam het nu nog steeds draagt.

A. VAN SCHENDEL

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (P. Buyslaan 1). Amersfoortse Kunstenaarsgroep „De Ploegh”
25 apr.-11 mei

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. A. Bernstein (figuren en scènes uit Israël)
-19 apr.
- *Rijksmuseum*. Lodewijk Napoleon en het Koninkrijk Holland
-24 mei
- *Stedelijk Museum*. Jonge Duitse kunst
-4 mei
- Nederlandse kring van tekenaars
-4 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Wie was Vincent van Gogh?
-1 juni
- Portrettisten. Nederlandse kunstenaars van nu
-14 juni
- Sieraden en producten uit de stijlperiode van omstreeks 1900 (verz. K. A. Citroen)
-1 juni
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen, materialen en gereedschappen in het oude bouwvak
-1 nov.
- De blijde gebeurtenis. Klederdrachten met betrekking tot kraam- en doopgebruiken in Nederland
1- nov.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Grafiek van Chris Brand, Lou Strik en Kurt Löb
-20 apr.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Contour
-11 mei

DORDRECHT

- *Museum Mr. Simon van Gijn*. „In kruissteekjes geschilderd”
-11 mei

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Isaac Israëls
-1 mei
- Le Fauconnier
18 apr.-20 mei

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Herdenkingstentoonstelling „Schokland”
-1 nov.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharine Gasthuis*. Waaiers en kant (collectie De Monchy, afkomstig uit Museum Boymans-Van Beuningen)
-4 mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Herdenkingstentoonstelling Bertram Weihs
-27 apr.
- Architectuurtentoonstelling. Kerkbouw te 's-Gravenhage
-26 apr.
- Manessier
-19 mei
- Wessel Couzijn
-19 mei
- *Museum voor het Onderwijs*. Van zonnwijzer tot elektrische klok
-juli
- De auto
eind '59
- *Panorama Mesdag*. Nederlandse Kunstkring
18 apr.-10 mei
- *Kunsthandel Martinus Liernur* (Zeestraat 63). Jan Vegter
-23 apr.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Han van Dam
18 apr.-8 mei
- *Kunstzaal De Posthoorn* (Lange Voorhout

- 4). Engelchor, plastic-tekeningen -19 apr.
 Pierrot Manzoni 21 apr.-9 mei
 — *Panorama Mesdag*. Ned. Kunstkring
 18 apr.-10 mei
- GRONINGEN
 — *Groninger Museum voor Stad en Lande*
 (Praediniussingel 59). Jean Lurçat (schilder-
 rijen Oude Boteringestraat 34). -5 mei
 — *Mangelgang* (Lage der A 29). Jan Bosboom.
 Werkd. 9-18 -8 mei
 — *Pictura* (Martinikerkhof). Tekeningen van
 C. A. B. Bantzinger -20 apr.
- HAARLEM
 — *Het Huis Van Looy*. Start. Werkd. 10-12.30,
 13.30-17; zo. 14-17 -20 apr.
- HENGEL
 — *Hengelose Kunstzaal*. Nederland schildert
 (georganiseerd door Talens en Zn. N.V. te
 Apeldoorn naar aanleiding van de Talens-
 prijs 1958) -27 apr.
- HOENSBROEK
 — *Kasteel Hoensbroek*. Hedendaagse kunst uit
 Belgisch Limburg -27 apr.
- LAREN
 — *Singer museum*. H. J. Wolter (1873-1952).
 Werkd. 10-17; zo. 13-17 -5 mei
- LEIDEN
 — *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Nederlandse
 ceramiek -27 apr.
- LISSE
 — *Keukenhof*. Beeldhouwkunst -beg. mei
- RHENEN
 — *Streekmuseum*. Frederik en Elisabeth van de
 Palts -okt.
- ROERMOND
 — *Hendrik Luyten-Dr. Cuypersmuseum*. Heden-
 daagse kunst uit Belgisch Limburg -19 mei
- ROTTERDAM
 — *Bouwcentrum*. Europoort - een schakel
 -26 apr.
 — *Gemeentearchief*. Het circus van vroeger
 -27 apr.
 — *Kunstcentrum De Brug* (Meent 114). Vroeg
 Russische Ikonen. Werkd. 9-18 -18 apr.
 — *Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart*.
 Schoonheid in scheepslijnen 1959 (werk van
 Nederlandse zeeschilders) -20 apr.
 — *Museum Boymans-Van Beuningen*. A. Mon-
 ticelli 1824-1886 -4 mei
 — *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het
 marktwezen in Marokko -aug.
 Afrika danst -aug.
 Tibet -aug.
 Middelen van bestaan in Nieuw-Guinea.
 -aug.
 — *Rotterdamsche Kunstkring* (Witte de With-
 str. 35). Germaine Richier -20 apr.
 Dolf Henkes -20 apr.
 Bram Bogart 24 apr.-18 mei
 Jan Gregoor en W. Aten 22 mei-15 juni
 — *Voorlichtingscentrum voor Ouders en Op-
 voeders* ('s-Gravendijkwal 60). Pop en spel
 -17 mei
- SCHIEDAM
 — *Stedelijk Museum*. Ed van der Elken
 -18 mei
- UTRECHT
 — *Centraal Museum*. Vorming 18 apr.-17 mei

MEDEDELINGEN

MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1959 zal gehouden worden in Groningen, op vrijdag 26 en zaterdag 27 juni.

Het algemeen onderwerp, waaromheen de inleidingen en discussies zullen zijn gegroepeerd, zal zijn: Museum en Universiteit.

Op zaterdag 27 juni zal een excursie door de provincie Groningen worden gemaakt, o.a. naar de Menkemaborg.

Daar het voor vele deelnemers moeilijk zal zijn op vrijdag reizende tijdig in Groningen aan te komen, zodat zij op donderdag 25 juni zullen reizen, bestaat het voornemen op die dag in de namiddag, bij voldoende deelname, een bezoek te brengen aan het Rijtuigmuseum te Huize Nienoord, De Leek.

Museumuitgaven

Er is nog een aantal exemplaren beschikbaar van het boekwerkje „So you want a good museum, a guide to the management of small museums” van Carl E. Guthe. De prijs bedraagt f 0.50. Bestellingen kunnen worden opgegeven bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage. Tel. 01700/182275.

VACATURES

Bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage, kan een jong afgestudeerd kunsthistoricus worden geplaatst, die belast zal worden met de taak van het beschrijven van kunstvoorwerpen en is met ingang van 1 september 1959 een vacature van schilderijen-restaurateur vacant. Gegadigden worden verzocht schriftelijk te solliciteren bij de Rijksinspecteur voornoemd. Salaris nader overeen te komen. Sollicitaties binnen 14 dagen na verschijnen van dit blad.

Het Postmuseum te 's-Gravenhage vraagt een mannelijke assistent voor de afdeling Postzegelkunde. Het is de bedoeling dat de nieuwe functionaris de huidige conservator van deze afdeling t.z.t. zal opvolgen. De taak bestaat uit het administreren van zegels, het bijhouden van de officiële gegevens betreffende de postwaarden van Nederland, het bewerken, opzetten en beschrijven van gespecialiseerde collecties, het verstrekken van schriftelijke inlichtingen, het geven van rondleidingen en het arrangeren van tentoonstellingen.

Vereist is algemene ontwikkeling op hbs-niveau, nauwkeurige en visuele aanleg. Kennis van grafische technieken strekt tot aanbeveling. Filatelistische kennis is niet vereist, aangezien een opleiding wordt gegeven. Aanvangssalaris is afhankelijk van leeftijd en kundigheden.

Het uiteindelijk te bereiken max. salaris als conservator bedraagt thans ± f 800.— p. m. Leeftijd max. 30 jr.

Brieven met uitvoerige inlichtingen over diploma's en levensloop worden ingewacht bij het personeelsbureau van de Centrale Directie PTT, Zeestraat 5, 's-Gravenhage, binnen een maand na deze oproep.

CENTRO INTERNAZIONALE DI STUDI DI ARCHITETTURA „ANDREA PALLADIO”

Op 18 december van het vorig jaar is te Vicenza opgericht het Centro Internazionale di Studi di Architettura „Andrea Palladio”, onder voorzitterschap van prof. R. Pallucchini. Door cursussen, het uitgeven van monografieën, het bijeenbrengen van studiemateriaal en het opstellen van een bibliografie wil men de studie van de Palladiaanse architectuur trachten te bevorderen. Het ligt in de bedoeling elk jaar twee cursussen te geven van elk twintig dagen. De voordrachten zullen worden gehouden te Vicenza in het Odeon — naast het Teatro Olimpico — en in de op bijzonder royale en briljante wijze gerestaureerde Villa Cordelina-Lombardi, die door mevrouw Lombardi voor dit doel ter beschikking werd gesteld.

De eerste cursus, die dit jaar zal worden gehouden van 27 augustus tot 1 september, zal zijn gewijd aan Andrea Palladio en Michele Sanmicheli; met voordrachten van Ackerman, G. C. Argan, prof. S. Bettini, G. Fiocco, F. Franco, Gazzola, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. R. Pane, Rogers, prof. R. Wittkower, prof. B. Zevi. Na de voordrachten zal er gelegenheid zijn tot discussie. Voorts zullen er excursies worden georganiseerd naar de steden van de landstreek Veneto en zal men in de gelegenheid worden gesteld de villa's te bezichtigen.

De cursus staat open voor studenten, kunsthistorici en architecten. Verblijfskosten en inschijfgeld zullen de 65 000 Lire niet overschrijden. De deelnemers zullen kunnen logeren in de bijgebouwen van de Villa Cordelina-Lombardi. Voor inlichtingen wende men zich tot het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht, Drift 25, Utrecht.

IN MEMORIAM

MGR. E. LAGERWEY, BISSCHOP VAN DEVENTER,

26 September 1880—13 Maart 1959

Op onderscheiden plaatsen en in verschillend verband zijn woorden van herdenking gewijd aan de op 13 maart 1959 te Utrecht overleden bisschop van Deventer, mgr. Engelbertus Lagerwey. Het is dan ook slechts één der vele facetten van deze veelzijdige mens, dat in dit Bulletin belicht kan worden, nl. zijn werkzaamheid op de terreinen, die de Oudheidkundige Bond in het bijzonder ter harte gaan, het museumwezen en de monumentenbescherming. Hoewel autodidact op dit gebied, heeft hij zich er toch verdienstelijk weten te maken. Vooraf enkele personalia.

Engelbertus Lagerwey, die 26 September 1880 te Amsterdam geboren werd — een zekere Amsterdamse humor is hem steeds bijgebleven — kwam als jongen onder de humanisten van het Oud-Katholiek seminarie te Amersfoort om daar de lessen van het stedelijk gymnasium te volgen. Hij volbracht de theologische studie in het seminarie en ontving in 1904 de priesterwijding. Na te Zaandam en te Dordrecht het pastoraat der Oud-Katholieke parochies te hebben vervuld, werd hij in 1924 te Utrecht tot pastoor der kathedrale kerk van St. Gertrudis benoemd als opvolger van de kunstzinnige en historisch belangstellende pastoor C. Deelder, die na een veertigjarige ambtsvervulling emeritaat verkregen had. In 1941 werd mgr. Lagerwey benoemd tot bisschop van Deventer, welk ambt hij, ook na zijn aftreden als pastoor in 1945, tot zijn dood is blijven vervullen.

Mgr. Lagerwey was een geboren heerser, zo is van hem gezegd, maar een werker en doorzetter was hij ook. Hij zou in zoverre met zijn voorganger, de genoemde pastoor Deelder, vergeleken kunnen worden. Anders echter dan deze heeft hij op bepaalde punten de wind mede gehad en zo heeft hij, in het bijzonder ten aanzien van het Oud-Katholiek museum, plannen tot uitvoering kunnen brengen, die zijn voorganger noodgedwongen heeft moeten laten varen. Immers, plannen om tot de oprichting van dit museum te komen waren meer dan dertig jaren vroeger al gemaakt. Pastoor Deelder, die in zijn thans niet meer bestaande pastorie aan de Mariahoek niet

slechts de archieven der Oud-Bisschoppelijke Clerezij, maar tevens een aantal aan het Metropoli- taankapittel in eigendom toebehorende kerkelijke pretiosa te beheren had gekregen, was, gelijk boven gezegd, een man van historische en kunstzinnige aanleg. Mede op zijn initiatief werd in 1894 een commissie ingesteld, die de mogelijkheid om tot de oprichting van een Oud-Katholiek museum te komen te onderzoeken kreeg. In de zomer van 1895 heeft zij een kleine tentoonstelling van kerkelijke kostbaarheden en kunstvoorwerpen in Deelder's pastorie bijeengebracht. Men vond daar een collectie schilderijen met portretten van aartsbisschoppen en pastoors, en van personen uit de kring van Port Royal, gewaden, waaronder de albe van St. Bernulphus, kerkezilver, een collectie kant en verschillende andere voorwerpen. Vermoedelijk was dit de eerste maal, dat een dergelijke verzameling uit het bezit der Clerezij werd tentoongesteld, en zij trok grote belangstelling.

Bij die expositie is het toen gebleven en tot de inrichting van een museum is het niet gekomen, naar alle waarschijnlijkheid, omdat de eerste voorwaarde, een geschikt gebouw om er de collecties in onder te brengen, niet te vervullen viel. Eerst Deelder's opvolger heeft dit museum wel tot stand kunnen brengen, voornamelijk omdat hem wel een gebouw ter beschikking stond, nl. de oude schuilkerk van St. Gertrudis, die tot 1914 in gebruik is gebleven en toen vervangen werd door de neo-romaanse kathedraal van St. Gertrudis aan het Willemsplantsoen. Het oude kerkgebouw, in oorsprong een claustraal huis van het kapittel van St. Marie en omstreeks 1645 tot schuilkerk ingericht, moet in de 17de eeuw de voornaamste katholieke kerk in de stad Utrecht zijn geweest, zelfs zo, dat Cosimo de' Medici er bij zijn bezoek aan Utrecht in 1667 de dienst schijnt te hebben bijgewoond (het reisverslag spreekt wel van een Jezuïet, die de dienst verrichtte, maar Muller beredeneert op grond van plaatselijke beschrijving, dat het niet om een der beide Jezuïetenkerken, maar om dit kerkgebouw ging). Toen pastoor Lagerwey in 1924 te Utrecht

kwam, trof hij er dit gebouw in enigszins verwaarloosde staat aan. De grote pastoriebibliotheek was er in ondergebracht, maar het gebouw was oud en eiste veel onderhoud, zodat men zelfs over afbraak en vervanging door woonhuizen heeft gedacht. Dat zou een verlies zijn geweest, niet alleen omdat het merkwaardige gebouw op de gemeentelijke monumentenlijst voorkomt, doch ook om zijn grote betekenis in de geschiedenis der Oud-Katholieke kerk van Nederland.

Reeds op 26 mei 1925 hield pastoor Lagerwey in een algemene vergadering van de geestelijkheid een inleiding over de samenstelling ener geïllustreerde beschrijving der kerkelijke pretiosa en over de oprichting van een eigen museum. Tot het eerste, waarvan de wenselijkheid werd erkend, is het nooit gekomen, al is er wel voorbereidend werk voor gedaan. Voor het tweede werd een commissie van drie pastoors ingesteld, die onder het voorzitterschap van de initiatiefnemer met voortvarendheid heeft gewerkt. Zij heeft gelden bijeengebracht voor een restauratie van de oude schuilkerk, die door het kerkbestuur voor het beoogde doel was afgestaan uitsluitend tegen betaling van een geringe jaarlijkse recognitie als erkenning van eigendomsrecht, en tot museum ingericht. Het is duidelijk, dat het leeuwendeel van haar arbeid door de voorzitter is tot stand gebracht. Toen het Oud-Katholiek museum op 1 augustus 1928 door de toenmalige burgemeester mr. J. P. Fockema Andreae officieel werd geopend, is met recht op de verdiensten van de pastoor van St. Gertrudis voor de totstandkoming gewezen. Voor de financiële belangen was een vereniging opgericht, maar toen op den duur het apparaat van ledenvergadering en bestuursverkiezingen, met bestuursleden overigens, die telkens herkozen plachten te worden, bezwaren opleverde, is deze vergadering in 1952 in een stichting omgezet, waarbij de contribuanten tot vrienden van het museum zijn geworden.

Het was niet meer dan vanzelfsprekend, dat pastoor Lagerwey de eerste directeur van het museum is geworden, van „zijn” museum kan men gerust zeggen, want hij heeft daar niet zijn enige, maar toch één van zijn vele levenstaken gevonden. Met soms primitive hulpmiddelen en steeds met een beperkt budget heeft hij kans gezien de collecties uit te breiden en verschillende tentoonstellingen te organiseren, dit enkele malen naar aanleiding van een of ander kerkelijk jubileum. Daarbij kon hij dan tevens putten uit de in het museum ondergebrachte, rijke verzameling van gegraveerde prenten en portretten, die eigendom

is van de pastoorsvereniging Cor Unum et Anima Una. Reeds in 1929 kon een zilvertentoonstelling worden gehouden en in de jaren 1931-1933 werden portretten van leden van het Metropolitankapittel bijeengebracht in verband met het derde eeuwfeest der reorganisatie van dit lichaam onder de naam van Vicariaat in 1633. In andere jaren vonden enkele kleinere tentoonstellingen plaats naar aanleiding van b.v. een kerkelijk jubileum. Dit was echter niet het enige. Met stage volharding wist de directeur, die naast zijn museum woonde en er dus op alle hem passende ogenblikken heen kon gaan, de bijeengebrachte collecties aan te vullen, en wat er was, te ordenen en te verzorgen. Om één voorbeeld te noemen, uit de reliekschat der kerk van St. Gertrudis bracht hij weefsels e.d. te voorschijn, die tot de relieken van de H. Willibrord en de H. Lebuinus hebben behoord. Naast dit alles had hij in 1939 een werkzaam aandeel bij de inrichting van de aan de H. Willibrord en diens tijd gewijde tentoonstelling in de aula der Rijksuniversiteit, waarvoor ook uit het Oud-Katholiek museum voorwerpen waren afgestaan. In samenwerking met prof. Bijvanck publiceerde hij in 1943 een verhandeling over het handschrift van Beatrix van Assendelft, dat in dat museum berust.

De oorlogsomstandigheden hebben het in 1940 nodig gemaakt verschillende kostbaarheden op te bergen en het museum tijdelijk te sluiten. Later in die jaren heeft het tijdens razzia's nu en dan aan onderduikers een schuilplaats verleend. Zij sliepen op de zolder boven de galerij en des avonds kwam de directeur hun het laatste nieuws van de Engelse zender vertellen. Op 1 mei 1942 heeft mgr. Lagerwey, die inmiddels in 1941 tot bisschop van Deventer was benoemd, zijn functie van directeur nedergelegd, maar het museum bleef zijn troetelkind en hij behield een zeker toezicht, omdat zijn opvolger als directeur pastoor C. F. Nieuwenhuysen niet te Utrecht woonde. Ook nadat deze in verband met zijn benoeming tot pastoor der grote parochie te IJmuiden voor dat ambt had bedankt en ondergetekende het beheer op zich had genomen (1949), bleef mgr. Lagerwey steeds bereid om met raad en, zolang zijn gezondheid dit gedoogde, ook metterdaad behulpzaam te zijn. Hij placht te zeggen: „ik ben niets meer van het museum, maar het museum is nog wel iets van mij”. Het was ook door zijn initiatief en door zijn hulp, dat nog enkele kleine tentoonstellingen konden plaats vinden, o.a. betreffende de abdij van Port Royal en de kring der Port-Royalisten, en over de oude en de nieuwe St. Ger-

trudis. Bij die van kerkelijke gewaden uit eigen bezit in 1957 liet hij nog gaarne een wakend oog over alles gaan.

Ook buiten het eigen terrein werden de adviezen van mgr. Lagerwey gewaardeerd. Hij was sedert 1940 lid en sinds 1945 ondervoorzitter der stedelijke Monumentencommissie, terwijl hij in de jaren 1954-1958 ook lid was van de Museumcommissie (voor het Centraal museum der gemeente Utrecht). Voor deze laatste commissie heeft hij een herbenoeming in 1958 niet aanvaard. In de ledenvergadering van het Utrechts Monumentenfonds hield hij in 1955 een inleiding over „Opwekking, aanwakkering en bewaring van de liefde tot het stedelijk bezit aan schoonheid en kunst bij de burgerij”. Nog slechts enkele maanden vóór zijn overlijden schreef hij voor de stedelijke Monumentencommissie een

kort daarna door hem in het maandblad der vereniging Oud-Utrecht gepubliceerd advies over het zoveel deining verwekkende verkeersplan-Feuchtinger met zijn voorstellen tot doorbraken en dempingen, waarin hij wilde aantonen, dat de ontwerper met de mens als voetganger en bewoner der stad geen rekening had gehouden. Voor zijn verdiensten ten opzichte van de gemeente Utrecht heeft het gemeentebestuur hem in 1950, toen hij ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag gehuldigd werd, de zilveren erepenning toegekend. Tevens ontving hij toen een benoeming tot officier in de orde van Oranje Nassau. In de Utrechtse samenleving heeft mgr. Lagerwey een eigen plaats ingenomen, die met name voor „zijn” museum niet gemakkelijk zal kunnen worden aangevuld.

A. J. VAN DE VEN.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Middelstum. Bij rioleringswerkzaamheden werd in de terp van Middelstum een oost-west gericht menselijk skelet gevonden op ca. 1 m diepte. Op dezelfde diepte aangetroffen aardwerkscherven dateren uit ongeveer de 7de eeuw na Chr. Wellicht bevindt zich hier een laat grafveld van het type Godlinze. *B.A.I., Groningen.*

Noorderhogebrug, gem. Noorddijk. Bij egalisatie van een hoogte werd een woonniveau aangesneden, waarbij aardewerk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling en uit de 12de-13de eeuw werd gevonden. Het is waarschijnlijk, dat de sporen van oudste bewoning grotendeels verstoord werden door bewoning in de Middeleeuwen. *B.A.I., Groningen.*

Oldehoven. Onder een dijk langs het stroomdal van een der Drentse diepjes kwam een vrij groot aantal scherven aan het licht, dat gedateerd mag worden in de 12de-13de eeuw. *B.A.I., Groningen.*

Ter Apel, gem. Vlachtwedde. Op de Vosseberg nabij Ter Apel werd een breedtoppig vuurstenen bijltje, vrij zeker behorend bij de trechterbekercultuur, gevonden. *B.A.I., Groningen.*

DRENTHE

Borger. Bij aanleg van een weg nabij Borger stootten arbeiders op een urnbijzetting (vroeg Urnenveldentijd). Verdere vondsten werden ter plaatse niet gedaan. *B.A.I., Groningen.*

Schipborg, gem. Anlo. Bij egalisatiewerkzaamheden kwam een vlakgraf aan het licht van de standvoetbekercultuur, met als bijgave een beker en een mesje, een klokbeke, vermoedelijk eveneens uit een vlakgraf afkomstig, scherven en vuursteenafslagen van de trechterbekercultuur, scherfjes van laat bekeeraardewerk, en ten slotte een Bronstijdpotje.

Een onderzoek op dit blijkbaar zeer rijke terrein was niet meer mogelijk. Het direct aangrenzende perceel biedt echter gunstige mogelijkheden. *B.A.I., Groningen.*

Vathermond, gem. Valtbe. In een tuin kwam bij het graven van een kuil op geringe diepte een strijdhamer voor den dag. Vermoedelijk heeft het voorwerp oudtijds ter plaatse in het veen gezeten en is het bij afgraven weggeworpen. *B.A.I., Groningen.*

Wyster, gem. Beilen. De opgraving van de nederzetting aan het voormalige Looveen werd voortgezet. Belangrijke nieuwe gezichtspunten zijn niet te melden. Het aantal volledige gebouwplattengronden, putten, hutkommen, graanschu-

ren e.d. neemt gestadig toe. Het droge voorjaar vormt een ernstige belemmering voor het onderzoek, daar de grondsporen zeer snel uitdrogen en door stuifzand worden bedekt. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSEL

Noorddeuringen, gem. Denekamp. Bij egalisatiewerkzaamheden is een potje te voorschijn gekomen met 24 zilveren munten uit de 16de eeuw. Er worden pogingen aangewend deze vondst voor de Oudheidkamer Twenthe te behouden. *Oudheidkamer Twenthe.*

Noord-Twenthe. Bij terreinverkenningen zijn sporen van het reeds in vroegere jaren geheel gestoorde grafheuvelveld op de Neelkesberg bij Ootmarsum teruggevonden.

Tussen de Hooijdijk en de Duitse grens, gemeente Tubbergen en Denekamp, zijn verschillende grafheuvels in kaart gebracht. *Oudheidkamer Twenthe.*

Tubbergen. Bij onderzoek van een grafheuvel, gelegen aan de zandweg van Tubbergen naar Haarle, genaamd „Het Ladderke”, bleek dat deze reeds vroeger door afgraving en schatgraverij ernstig was gestoord. Slechts een der smalle zijden van een steenkist was nog aanwezig. De heuvel was opgetast uit schoon, geel zand. *Oudheidkamer Twenthe.*

UTRECHT

Houten. Op 11 april is het onderzoek in 't Goy beëindigd. De oudste aangetroffen bewoningssporen bestaan uit paalgaten en inheems-Romeins aardewerk. In een later stadium (laat-Romeinse tijd?; 3de eeuw na Chr.?) is ter plaatse een zuidoost-noordwest gericht gebouw opgetrokken, dat aan de zuidwestelijke zijde een \pm 2.90 m breed terras heeft gehad. Hierbij is Romeins materiaal secundair verwerkt: stukken dakpannen (zonder stempels), tufsteen, kwartsiet, muurschildering en scherven van aardewerk (datering: einde 1ste tot in 3de eeuw na Chr.). Tevens is een vroegmiddeleeuwse, rond eikehouten waterput (ton) gevonden, die vermoedelijk gemaakt is in de 9de-10de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Hilversum. Bij nivelleringswerkzaamheden werden ten zuiden van de Kolhornse weg bij de Bosdrift scherven gevonden van een Drakenstein- of Hilversumurn. Deze scherven zouden zich hebben bevonden in een bruine verkleu-

ring met een oppervlak van enige meters, aan de basis van de ca. 40 cm dikke enggrond. Gecremeerde beenderen of houtskool werden niet opgemerkt. Daar bij de verkenning de grond reeds te diep was afgegraven, kon niet worden nagegaan of het hier een urnbijzetting, dan wel een afvalkuil betrof. *I.P.P., Amsterdam.*

ZUID-HOLLAND

Alphen. Bij de opgraving in de Romeinse nederzetting ten noorden van de Herv. kerk zijn thans nog in situ liggende resten van Romeinse gebouwen gevonden. De oudste bewoningssporen zijn uit het midden van de 1ste eeuw na Chr. Er zijn minstens drie perioden te onderscheiden: twee met houtbouw (eikehouten palen) en een met stenen gebouwen, gefundeerd op ingeheidde iepenhouten palen, waarvan de koppen zijn afgedekt door een laag klei. Verder is een eikehouten vierkante waterput aan het licht gekomen. Tot nu toe zijn dakpanstempels gevonden van de Exeritus Germanicus Inferior en de Legio XXX. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Bergeyk. Het voortgezet onderzoek van het Fransisch grafveld te Bergeyk dat op 21 april werd beëindigd, heeft tot resultaat gehad dat in totaal 129 graven zijn blootgelegd. In het zuidwesten van het grafveld werden enkele dicht aaneengesloten rijen west-oost georiënteerde graven aangetroffen die alle minder dan 1 m diep lagen en een meer of minder duidelijk silhouet vertoonden. De vondsten waren beperkt tot een enkel ijzeren gespje.

Sommige graven, waarvan de maximum lengte nergens meer dan 1.60 m bedroeg, bevatten kennelijk kinderbijzettingen. Geen dezer kindergraven was gestoord.

Onder de elders in het grafveld blootgelegde graven, waren vrijwel alleen die, waarin weinig of geen vondsten werden aangetroffen, niet gestoord. Alle andere vertoonden ingravingen aan het hoofdeinde met het doel de sieraden aldaar te roven.

Naast de algemeen voorkomende vondsten als kralen, gespen, riemtongen en leerbeslag van brons of ijzer, werd een laat-7de eeuwse imitatie van een gouden Madelinusmunt uit Dorestad en nog een bronzen spoor gevonden, gelijk aan die welke tijdens de opgravingen in 1957 ontdekt werd. Ten slotte enig aardewerk, o.a.

knikpotten en een bruin gekleurde kogelbeker (squat jar) zonder versiering. Opmerkelijk is wel het aantal bruine glazen in dit grafveld.

Een klein gedeelte van het grafveld dat nu niet bereikbaar was, zal over enkele jaren nog onderzocht kunnen worden, terwijl het noord-oostelijke gedeelte voorsnog niet voor onderzoek in aanmerking komt in verband met de bebouwing ter plaatse. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Elsloo. Het onderzoek van de bandceramische woonsporen wordt nog steeds voortgezet. Het belangrijkste resultaat in april is wel dat aan één zijde de grens van de nederzetting is bereikt. Overigens worden de nog bestaande lacunes in de plattegrond verder aangevuld. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. De begrenzing van de laat-Romeinse versterking („stadsmuur”) is thans aan de noord- en westzijde globaal bekend. De stadsmuur is nog teruggevonden in de kelder van het pand Plankstraat nr. 18 (zuid-noord). Resten van ronde torens zijn niet meer aangetroffen. De noordwestelijke hoektoren moet gestaan hebben op de plaats van het gebouw van „De Nieuwe Limburger” (oostzijde; grenzend aan de Havenstraat). In de werkput op het

terrein tussen de Moren- en de Smedenstraat zijn verscheidene (minstens negen) bewonings- en bouwperiodes en enige brandlagen vastgesteld. Een muur die vlak ten zuiden van de hier gevonden toren is gebouwd, dateert uit de tweede helft van de 4de eeuw. Men moet rekening houden met de mogelijkheid dat ook de stadsommuring pas in die tijd (na 355?) is aangelegd.

In de kelder van pand O. L. Vrouwekade nr. 1 is een oost-westlopende muur gevonden, die waarschijnlijk ook tot een Romeins gebouw heeft behoord. *R.O.B., Amersfoort.*

Stein. Een perceel, in vroeger tijd genaamd De Tombe, is ten behoeve van de Staatsmijnen geëgaliseerd. Het vermoeden bestaat dat hier een Romeinse grafheuvel heeft gelegen. Dank zij de medewerking van de Staatsmijnen waren wij in de gelegenheid observaties te doen bij het afgraven van een verhevenheid op het bewuste perceel. Pater A. Munsters M.S.C. waarschuwde ons als het de moeite waard was om te komen. Helaas hebben al deze activiteiten alleen tot het negatieve resultaat geleid dat geen enkele aanwijzing is verkregen over een graf, laat staan een Romeinse bijzetting. *R.O.B., Amersfoort.*

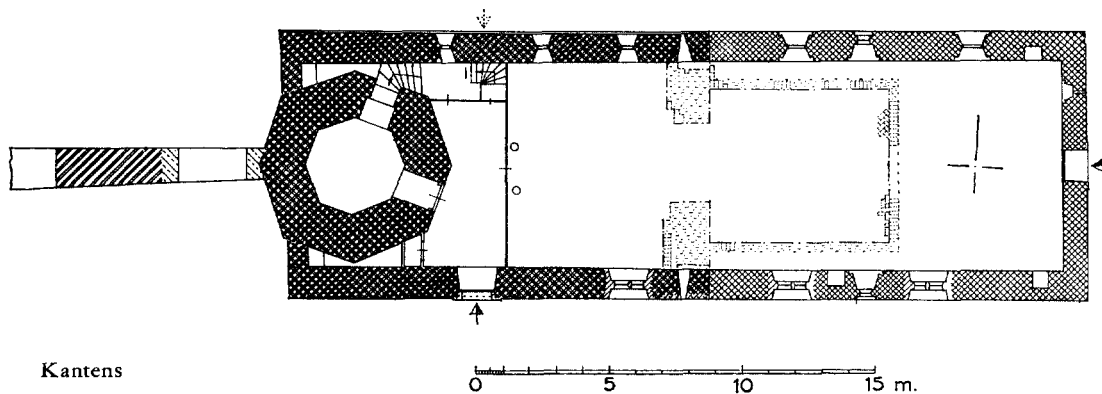
MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Kantens. Herv. kerk. Bij de zojuist voltooide restauratie van dit ten dele Romaanse gebouw is gebleken, dat de achzijdige ingebouwde toren uit vrijwel gelijk materiaal is opgetrokken als het westelijke deel van het eenbeukige schip (baksteen 29/29.5 x 8/8.7; 10 lagen = 97 cm en hier en daar wat tuf). Wel was het torenmuurwerk bij de aansluiting van de westmuur afgevoegd doch het feit, dat het plint van de toren alleen aan de twee westelijke zijden met een profiel was afgewerkt, mag mede pleiten voor een vrijwel gelijke bouwtijd van toren en westelijk schipgedeelte omstreeks 1200. De toren had oorspronkelijk geen gelijkvloerse ingang; aan de noordoostzijde werd op ongeveer 2.50 m hoogte een met een sluitboom te vergrendelen doorgang aangetroffen, waardoor men in een ongeveer 5 m hoge, vroeger

door een koepelgewelf overkluisde ruimte kon komen; deze doorgang, die dichtgemetseld was, is thans weer open. Iets beneden de kennelijk Laatgotische klokverdieping is de aanzet te zien van een tweede gewelf. De zijmuren van het westelijke schipgedeelte zijn elk versierd met een spaarveld onder een rondboogfries; van de in deze spaarvelden teruggevonden rondboogvenstertjes zijn die aan de noordzijde hersteld; boven het boogfries aan de zuidzijde bevinden zich gebeeldhouwde kopjes van baksteen. Het oostelijke rechtgesloten kerkgedeelte is blijkens opgravingen in de plaats gekomen van een inspringend eveneens rechtgesloten koortje, vermoedelijk uit dezelfde tijd als het westelijke gedeelte der kerk. In de zijmuren van het schip kwamen op een geringe hoogte twee tegenover elkaar gelegen smalle met tufsteen omlijste rondboogopeningen tevoorschijn, vermoedelijk

Kantens

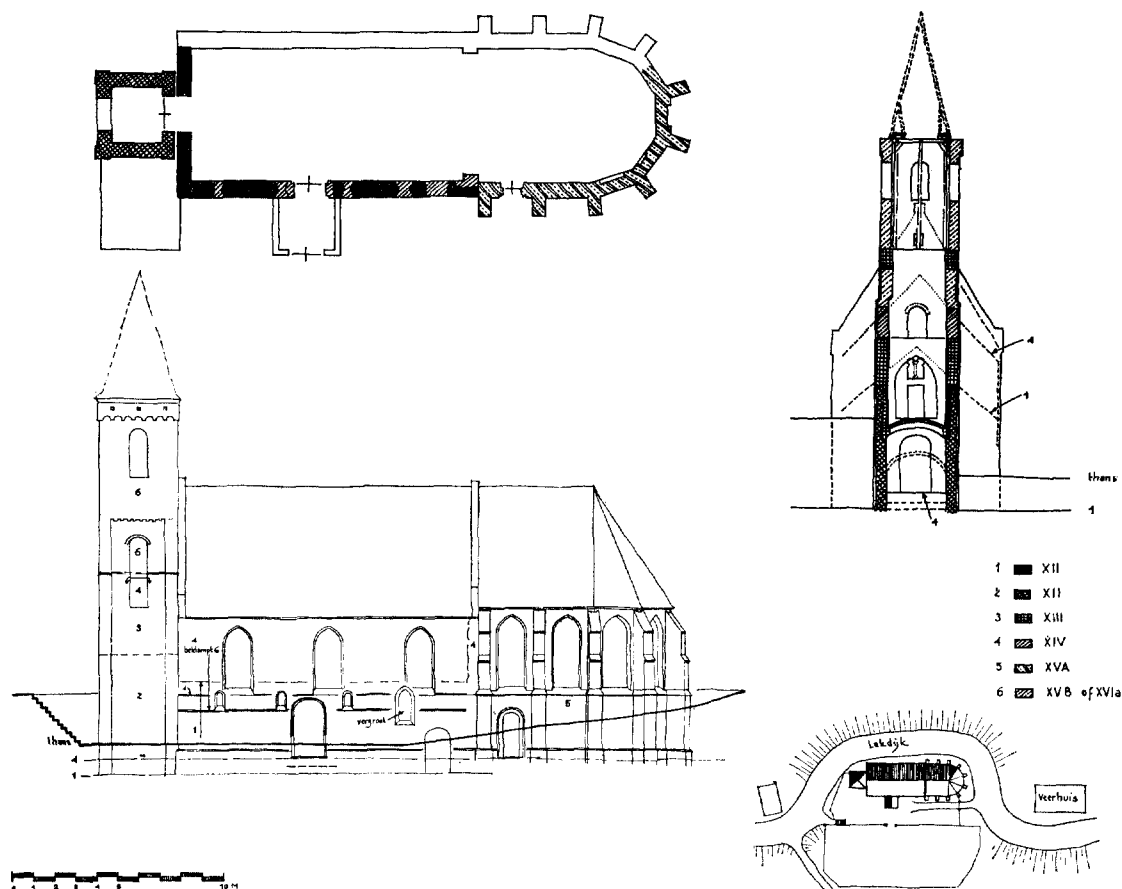
0 5 10 15 m.

hagioscopen, die uitkwamen op altaarnissen aan weerskanten van de betrekkelijk smalle doorgang naar het vroegere koor. Binnen de funderingen van dit vroegere koor werden resten van een in visgraat- en vlechtverband gelegde baksteenvloer aangetroffen. Blijkens de smalle spitsboogvensters moet het huidige oostelijke kerkgedeelte in de 13de eeuw gebouwd zijn; de dagkanten dezer vensters, die aan de noordzijde naar gevonden restanten hersteld konden worden, bestaan uit een enkele overhoeks geplaatste steen, zoals langs de Waddenzeekust wel meer voorkomt; de vensters aan de zuidzijde waren in de 15de eeuw ten dele opgeofferd aan nieuwe bredere spitsboogvensters, waarvan telkens één dagkant werd aangetroffen; de andere waren verdwenen bij het aanbrengen van grote rondboogvensters. In de oostelijke gevel, die in 1664 werd verfraaid, zijn de sporen van de oudere indeling verloren gegaan behalve bij het middenvenster, dat inwendig als nis is zichtbaar gemaakt. De vermoedelijk in 1664 aangebrachte overdekking met bakstenen troggewelven tussen overhoeks gelegde balken is hersteld na verwijdering van het stucplafond uit 1851. De inrichting met de eenvoudige knopbanken kon grotendeels gehandhaafd blijven.

ZUIDHOLLAND

Tienhoven. Herv. kerk. Tijdens de restauratie is gebleken, dat dit eertijds aan de H. Nicolaas gewijde kerkje een tamelijk ingewikkelde bouwgeschiedenis heeft gehad (zie voor onderzoek naar de funderingen het Archeologisch Nieuws in de vorige jaargang kol *167-*168). Aanvankelijk was er slechts een vermoedelijk

12de eeuws tufstenen zaalkerkje, waarvan de west- en de zuidgevel nog grotendeels behouden zijn. Het schip had in de zuidgevel vier kleine rondboogvensters, waarvan er nog drie dichtgemetseld bewaard zijn, en een rondboogpoortje. De top van de oorspronkelijke westgevel bevat een blindnis waarin vermoedelijk een deelzuiltje heeft gestaan. De tufstenen torenonderbouw, met resten van een kruisgewelf over de benedenruimte, staat koud tegen deze westgevel aan. Bij een verhoging in baksteen ($31.5/33 \times 14.5/15.5 \times 7/8$; 10 l. = 88 cm) is dit tufstenen kruisgewelf uitgebroken en vervangen door een hoger gelegen tongewelf van baksteen, waarschijnlijk omdat verlegging van de Lekdijk reeds toen een verhoging van het vloerpeil noodzakelijk maakte. Van de galmgaten uit die tijd zijn de boogaanzetten nog zichtbaar. In deze periode zal ook het meest oostelijke rondboogvenstertje vergroot zijn tot spitsboogvenster. De tegenwoordige gedaante van het schip is grotendeels te danken aan een vermoedelijk 14de eeuwse verhoging in baksteen ($28 \times 13 \times 6.5/7$; 10 l. = 84 cm), waarbij aan de zuidzijde de drie grote spitsboogvensters en een nieuwe korfboogingang werden aangebracht, terwijl de oude vensters en ingang evenals de toreningang werden dichtgemetseld. Bij deze veranderingen, die het gevolg zullen zijn geweest van een verdere binnenwaartse verlegging van de Lekdijk en die gepaard zullen zijn gegaan met een nieuwe vloerverhoging, werden de oude galmgaten van de toren dichtgezet, waarna op een iets hoger niveau nieuwe werden ingebroken. In de kap van het schip bevinden zich nog enkele gemerkte onderdelen, die uit deze tijd kunnen

Tienhoven

stammen. Het koor zal blijken het formaat van de baksteen (21.5/22 x 11.5 x 4.5/5.2; 10 l. = 61 cm) en de standvinkenconstructie op de gewelfjucken van de kap in het begin der 15de eeuw zijn toegevoegd. Bij een laatste verhoging van het schip werd het oude werk boven de versnijding van het tufstenen gedeelte beklampt met baksteen (22/24 x 10.5/11.5 x 5/6; 10 l. = 64 cm) en kwam de huidige kap tot stand; blijkens het type der telmerken (links - rechts gebroken) en het ontbreken van standvinken in de tweede helft van de 15de of het begin van de 16de eeuw. De toren werd toen verhoogd terwijl de 14de eeuwse galmgaten werden dichtgezet. Tengevolge van gronddruk van de dijk was het in de 19de eeuw tenslotte noodzakelijk een groot gedeelte van de noordmuur te vernieuwen, waardoor

gegevens betreffende de bouwgeschiedenis aan die zijde ontbreken.

NOORDBRABANT

Steensel. De toren van de in 1936 gesloopte kerk van de H. Lucia, waarvan het dwarspand en het driebeukige pseudobasilikale schip in 1821 door een lager eenbeukig schip vervangen waren, is thans in restauratie. De baksteenformaten (24/25 x 5.5/6; 10 l. = 65 cm) en de gehakte merken in de klokkestoel wijzen er op dat de toren tegen het einde van de 15de eeuw gebouwd is, hetgeen bevestigd wordt door het randschrift van de klok met het jaartal 1495 (vgl. P. C. Blois van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Brabant*, Utrecht 1924, deel 2, blz. 184). Tegen de

oostkant dakmoeten en aanzetten van het Gotische en het 19de eeuwse schip.

LIMBURG

Hillensberg (Drostant Tudderden). Bij restauratie zijn na verwijdering der bepleistering belangrijke gegevens tevoorschijn gekomen. De zuidgevel van het westelijke gedeelte bleek namelijk grotendeels middeleeuws te zijn. Boven een fundering van grote zandsteenblokken bestaat deze muur tot ongeveer 1 m hoogte uit Maasgrint; daarboven bevindt zich vrij regelmatig werk van Kunradersteen; duidelijk zijn

de rechterdagkant van een dichtgemetselde ingang te zien en de resten van twee voormalige rondboogvenstertjes. Mogelijk is de zuidingang dichtgemetseld met materiaal van de oude westgevel, toen op de oude fundering van zandsteenblokken een nieuwe bakstenen westgevel met ingang werd gebouwd, blijkens jaarankers in 1713. Het bakstenen oostelijke gedeelte uit de 19de eeuw evenals de segmentboogvensters en de bekamping aan de noordzijde — kan in de plaats zijn gekomen van een smaller wellicht rechtgesloten koor als dat van de oude kerk te Lemiers.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. Tentoonstelling van Groep Binding van Maatschappij „Arti et Amicitiae” Werkd. 10-12, 14-17; zon.- en feestdagen 14-17; bovendien wo. 19.30-21.30 -20 mei

AMSTERDAM

— *Arti et Amicitiae* (Rokin). Voorjaarstentoonstelling -25 mei
 — *Museum Fodor*. Puntprijs voor de Sport -30 mei
 — *Prentenkabinet Rijksmuseum*. Het Hollands Impressionisme in tekenkunst en grafiek -1 juni
 — *Rijksmuseum*. Lodewijk Napoleon en het Koninkrijk Holland -24 mei
 — *Stedelijk Museum*. Tekeningen en gouaches van Lucebert -26 mei
 Monticelli -15 juni
 Constant -8 juni
 De Onafhankelijken -1 juni
 De Brug -1 juni
 Arne Jacobsen 16 mei-22 juni
 Calder 16 mei-22 juni
 — *Zoölogisch Museum*. Vogelfototentoonstelling door Eric Hosking „Looking at birds” -15 juni

APPINGEDAM

— *Spaarbankgebouw*. Wie was Vincent van Gogh? 2-16 juni

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Wie was Vincent van Gogh? -1 juni
 Portrettisten. Nederlandse kunstenaars van nu -14 juni

Sieraden en producten uit de stijlperiode van omstreeks 1900 (verz. K. A. Citroen) -1 juni
 — *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen, materialen en gereedschappen in het Oude bouwvak -nov.
 De blijde gebeurtenis. Klederdrachten met betrekking tot kraam- en doopgebruiken in Nederland -1 nov.

BREDA

— *De Beyerd*. Lurçat 16 mei-29 juni
 — *Volkenkundig Museum*. „Justinus van Nassau”
 Wat doe je in de kou -7 sept.

BUITENPOST

— *Nutsgebouw* (Kuipersweg). Wie was Vincent van Gogh? 26 mei-1 juni

DELFT

— *Ethnografisch Museum*. Suriname, land in opkomst -sept.
 — *Prinsenzolder* (Oude Delft 1783). Scheppend ambacht uit West-Vlaanderen -29 mei
 — *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*. De Kring (Vereniging van Schone Kunsten in Delft) -27 mei

DOETINCHEM

— *Havezathe Hagen*. Stad en landschap in de Nederlandse schilderkunst 16 mei-13 juni

EINDHOVEN

— *Stedelijk Van Abbe Museum*. Le Fauconnier -20 mei

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Herdenkings-tentoonstelling Schokland -1 nov.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Waaiers en kant (collectie De Monchy, afkomstig uit Museum Boymans-Van Beuningen) -19 mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Van vormende hand tot lopende band -1 juni
 Manessier -19 mei
 Wessel Couzijn -19 mei
 Jonge Spaanse kunst -25 mei
 — *Museum voor het Onderwijs*. Van zonnwijzer tot elektrische klok -1 juli
 De auto -eind '59
 — *Panorama Mesdag*. Odis 16 mei-28 juni
 Werken van wijlen L. Hernàdy 6 juni-28 juni

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Lande*. Reünie van het voorgeslacht, 18de en 19de eeuwse familieportretten 29 mei-23 juni
 — *Instituut voor Kunstgeschiedenis* (O. Boteringstr. 34). W. Steyn -6 juni

DEN HELDER

- *Stichting Museum Den Helder*. Jan Sluyters en tijdgenoten van de Bergense School 12-26 juni

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Eretentoonstelling Jan Visser -18 mei

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal* (Stationsplein). Friese kunst ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum Friese Vereniging „Yn 'e Frjemdte" Werkdagen 14.30-17; zo. 11-12.30, 14.30-17; bovendien do. en vrij. 20-22 -1 juni

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Damast uit de 17de en 18de eeuw -31 mei

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Het Nederlands Portret. Traditie en Vernieuwing 22 mei-31 aug.

MANTGEM (F.)

- *Gemeentebuis*. Wie was Vincent van Gogh? -19 mei

NIJMEGEN

- *Afrikamuseum*. Moeder en kind en het diermotief in de Afrikaanse kunst -1 sept.
 — *Waaig. Gène Eggen*. Dag. 14-17; bovendien wo. 19.30-21.30 -1 juni

RHENEN

- *Streekmuseum*. Frederik en Elisabeth van de Palts -okt.

ROERMOND

- *Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum*. Hendaagse kunst uit Belgisch-Limburg -19 mei

ROTTERDAM

- *Gemeentearchief*. Het circus van vroeger -27 april
 — *Historisch Museum*. „Vrouwen van heden in costuums uit het verleden" -begin juli
 — *Kunstcentrum 't Venster* (Gouvernestraat 129). Johanna Doebele-Visser en Joep Rooduyn -23 mei
 — *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het marktwezen in Marokko -aug.
 Afrika danst -aug.
 Tibet -aug.
 — *Rotterdamsche Kunstkring* (Witte de Withstraat 35). Bram Bogart. Werkd. 10-17; zon.- en feestdagen 11-16 -20 mei
 — *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). Hollandse aquarellistenkring. Werkd. 10-17; zon.- en feestdagen 14-17 -19 mei

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Ed van der Elsen -18 mei

SURHUISTERVEEN (F.)

- *Gymnastieklokaal Lagere Technische School* (Langelaan). Wie was Vincent van Gogh? 19-26 mei

TIEL

- *Politiebureau*. Bloem en vrucht -18 mei

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Vorming '58 -18 mei
 Oorlog en Vrede -30 juni

BONDS-NIEUWS

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE.

Op de algemene ledenvergadering van 20 juni 1958 is besloten de zomervergadering van de K.N.O.B. in het jaar 1959 te AMERSFOORT te houden en daaraan een excursie naar het noord-westelijk deel van de provincie Utrecht en het Gooi te verbinden.

Het Bestuur heeft als data voor vergadering en excursie vastgesteld *vrijdag 19 en zaterdag 20 juni 1959.*

VERKORT PROGRAMMA:

vrijdag 19 juni:

- 14.00 uur. Vergadering in de voormalige kapel van het Oud-Katholiek Seminarie aan de Muurhuizen, door het gemeentebestuur van Amersfoort welwillend ter beschikking gesteld.
- 16.00 uur. Causerie (met lichtbeelden) door de Burgemeester van Amersfoort, de heer H. Molendijk, gevolgd door een rondwandeling door de binnenstad.
- 18.30 uur. Gemeenschappelijk diner.
- 20.30 uur. Ontvangst door de Directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in „Marienhof”, Kleine Haag 2.

zaterdag 20 juni:

Excursie: Route: Amersfoort — Soest (Herv. kerk) — Eemnes Binnen en Buiten (Herv. kerken) — Weesp — huize Trompenburg te 's-Graveland — Hilversum.

Een uitvoerig programma wordt de leden van de K.N.O.B. begin juni toegezonden. Leden van de Museumdag zijn welkom.

DE MUSEUMDAG

In verband met toezending van nadere berichten betreffende de eerste museumdag in 1959 verzoek ik hiermede de leden van de K.N.O.B., die deze museumdag denken bij te zullen wonen, mij dit spoedig te melden.

Daar voorts de logis-accomodatie in Groningen niet overvloedig is, is het noodzakelijk dat aanvragen daarvoor uiterlijk op 1 juni in mijn bezit zijn. (Zie ook de mededeling in het Nieuws-Bulletin van 15 april 1.1., kolom *3- 4).

De secretaris van De Museumdag, Dr. H. C. Blöte,
Raamsteeg 2, Leiden.

MEDEDELINGEN

Centro internazionale de Studi di architettura „Andrea Palladio”.

Onder verwijzing naar het berichtje in het Nieuwsbulletin van april j.l. (kol. *75-*76) delen wij mede, dat de data van de cursus zijn 27 augustus tot 16 september en niet tot 1 september, zoals abusievelijk was vermeld.

Werk gezocht

Beatrix Lugard, ruim 17 jaar oud, kunnende typen, zoekt een werkkkring in een museum. Opleiding: 4 jaar Meisjes H.B.S., 2 jaar Academie voor Kunst en Industrie te Enschede.

Brieven te richten aan de Directeur van het Museum De Waag, Brink 56, Deventer.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Hemelumer Oldeferd. Een krantenbericht vermeldde de vondst van een vuurstenen mes te Koudum. Een ter plaatse gebracht bezoek wees uit dat op een noordelijke uitloper van het Gaasterland, genaamd De Weste, een vuursteenspaan van vermoedelijk mesolitische ouderdom was gevonden. In de hellingen van de daar gelegen zandgraverij werden nog enige ruwe afgeslagen en een gedeelte van een krabber opgeraapt. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Leeuwarden. In verband met de toekomstige aanleg van een rondweg over het terrein van de voormalige Heechterp werd nagegaan of een drietal houten putten, die destijds niet uitgegraven werden, kon worden teruggevonden. Hoewel het slechts mogelijk bleek de vindplaats bij benadering aan te geven, liggen zij binnen het voorgenomen wegtracé. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Ooststellingwerf. Bij het egaliseren van een zandrug in De Russchen te Donkerbroek (ruilverkaveling Tjonger-Noord) kwam een breedtoppige geslepen stenen bijl van 11 cm lengte aan het licht. Nadere vondstomstandigheden konden niet meer worden nagegaan; het terrein bleek geheel vergraven. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Rauwerderhem. Bij graafwerk aan de Rijksstraatweg onder Irnsum kwam een fraai versierd benen mesheft uit de 8ste/9de eeuw te voorschijn. *Fries Museum, Leeuwarden.*

DRENTE

Elp, (gem. Westerbork). Een toevallig bezoek aan een heuvelachtig terreintje leidde tot de ontdekking van een nog niet bekende, geheel gave Bronstijd-tumulus. Bij een eerste bezoek aan de eigenaar, drie dagen nadien, bleek dat deze juist de vorige dag toestemming had gegeven tot afgraving van een paar voer zand. De schade bleek mee te vallen. Een voorlopig onderzoek van een gedeelte van het beschadigde kwadrant bewees de aanwezigheid van

een minstens tweevoudige paalkrans en een groot aantal secundaire graven. Het onderzoek zal in de nazomer van 1960 worden voortgezet. *B.A.I., Groningen.*

Wijster, (gem. Beilen). De aanhoudende droogte vormt een ernstige handicap bij de voortzetting van het onderzoek van de nederzetting. Inmiddels groeit het aantal aangetroffen gebouwen, hutkommen, korenschuren, putten, omheiningen, e.d. gestaag. Aardige ontdekkingen waren een viertal kleine akkertjes, door regelmatige schopsteken herkenbaar, en een kleine verzameling fragmentaire houten en leren voorwerpen, welke bewaard waren gebleven in een put. *B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Oosterbeek. Op 13 april is het onderzoek op de Duno hervat. Volgens de aantekeningen van Janssen die omstreeks 1840 een proefgraving verrichtte, werd in het westelijk deel een muur aangetroffen. Het is niet gelukt de muur terug te vinden, aangezien tijdens de bezettingstijd de grond zeer verstoord is. Een coupe over de gracht in het westelijk deel bevestigde dat hier in feite geen gracht is geweest; de weg naar de poort liep namelijk langs de wal en steeg geleidelijk tot aan de poort. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

's-Gravenland. Op het landgoed Boekesteijn worden geregeld vondsten gedaan, o.a. Majolica-scherven en aardewerk met blauwe decoratie; voorts vele kralen, ruw materiaal voor de vervaardiging daarvan en halffabricaten. Het blijkt, dat al deze vondsten afkomstig zijn van stadsafval uit Amsterdam, dat in de 17de eeuw hierheen is vervoerd, toen grote hoeveelheden zand werden afgegraven voor ophogingen in Amsterdam. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Alphen aan de Rijn. Het onderzoek in de Romeinse nederzetting ten noorden van de Herv. kerk is op 23 mei afgesloten. Van de (1.80-

2 m brede) fundering van iepenhouten palen, waarop in het laatste kwart van de 2de of in het eerste kwart van de 3de eeuw een stenen gebouw is opgetrokken, kon in oostelijke richting nog een stuk worden ontgraven. Dit gebouw, waarvan thans de gehele noordzijde bepaald is en waarvan het loopniveau zich bevindt op ± 35 cm \pm N.A.P., heeft voor het grootste deel gestaan op de plaats van de huidige kerk. Verder is een houtconstructie aan het licht gekomen (balken en palen, waartussen een plankenvloer op ± 30 cm — N.A.P.), die behoort tot de oudste bewoningsporen ter plaatse (midden 1ste eeuw). Van de vondsten zijn voorts te vermelden een bronzen bel (uit de oudste periode) en een dakpanfragment met stempel van de Legio I Minervia Antoniniana. *R.O.B., Amersfoort. Ouddorp.* Het onderzoek naar de Romeinse nederzetting in de Oude Oostdijkpolder te Goedereede zal eind mei worden afgesloten. Uit grondboringen is gebleken dat de nederzetting zich over een veel groter gebied uitstrekt dan aanvankelijk werd verwacht, zodat naar verhouding slechts een klein gedeelte in kaart is gebracht wat betreft sporen van gebouwen enz. Getracht zal worden door middel van grondboringen de ligging van grachten, vaargeulen en cultuurlagen in het niet opgegraven gedeelte nader vast te leggen. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Prinsenbeek, (gem. Breda). In aansluiting op een in 1958 gedaan onderzoek werd in een perceel aan de Steenakkerstraat een kleine opgraving gedaan. Enkele Romeinse en inheemse aardewerkscherven werden gevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Brunssum. Aan de Oelovenstraat werd een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van een \pm 13de eeuwse pottenbakkerij. Het is mogelijk gebleken om uit horizontale en verticale stratigrafie aardewerk te verzamelen. Dit leidde tot het verheugende resultaat, dat in de juiste chronologische volgorde een aardewerktypenindeling in vier perioden opgesteld kon worden. Belangrijke gegevens omtrent de ovenconstructie werden verkregen.

Een aanvullend onderzoek in de pottenbakkerij in het Engels Broek (onderzocht in 1954) toonde aan, dat in deze oven uitsluitend aardewerk van het type periode II gebakken

is. Het onderzoek is beëindigd. *R.O.B., Amersfoort.*

Elsloo. In de meimaand hebben de opgravingen te Elsloo een onverwachte keer genomen. Het onderzoek van de nederzettingen der Bandkeramiekers liep ten einde. Dat daarbij nog steeds verrassingen kunnen voorkomen, bleek uit een huisplattegrond van de jonge periode die aan de lange noordoostelijke wand van een aanbouw was voorzien. Een dergelijke uitbreiding van de woonruimte kennen wij nog niet. Ter bevestiging van de in april geconstateerde grens der nederzettingssporen werd op een terrein ten noorden van de onderzochte percelen een sleuf gemaakt, die geen gebouwssporen opleverde. Groot was evenwel de verrassing toen in deze sleuf een vijftal graven werd gevonden. Het is de eerste maal in Nederland dat bijzettingen van de Bandceramische cultuur zijn geconstateerd.

Tot nu toe zijn vier graven onderzocht, waarvan een vermoedelijk een kindergraf is. De graven zijn in dezelfde richting georiënteerd als de huizen, d.w.z. W.N.W.-O.Z.O. In twee gevallen troffen wij reeds boven in de vulling scherven en een gaaf potje aan. Alle doden bleken giften te hebben meegenomen. Drie maal bestonden deze uit aardewerk (eenmaal zelfs drie potten in één graf). Alle aardewerk is versierd op de wijze, zoals deze in de jonge periode der „Linienbandkeramik” gebruikelijk was. Aan de vierde dode waren een wrijfsteen voor okerpoeder, een stukje oligist en een disseltje meegegeven. De grafkuilen zijn vrij klein, zodat het het meest aannemelijk is dat de doden met tot de kin opgetrokken benen zijn bijgezet. Van het skelet is tot nu toe alleen het glazuur van het gebit teruggevonden. Twee graven geven de indruk dat de dode daarin oorspronkelijk in een kleine holle ruimte werd neergelegd. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. De opgravingscampagne in de oude binnenstad is op 29 mei beëindigd. In een noord-zuidslief welke in het noordelijke deel van de Houtmaas is gegraven op de plaats waar de laat-Romeinse stadsmuur zich volgens de berekeningen moest bevinden, is geconstateerd dat de grond tot op een zeer grote diepte is omgewoeld. Slechts niet meer in situ liggende resten van Romeins muurwerk werden er aangetroffen.

Op de hoek van de Eksterstraat-O.L. Vrouwekade is een 1.10 m dikke west-oostlopende

muur van kolenzandsteen gevonden. Deze heeft naar alle waarschijnlijkheid deel uitgemaakt van de hoofdpoot — bij de plaats van overgang over de Maas — aan de oostelijke zijde van het laat-Romeinse Maastricht. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. In een perceel aan de Bouillonstraat kwam bij het graven van een sleuf voor een olietank een vierkant gaven voorwerpen te voorschijn: een potje van Pingsdorf-aardewerk, een buidelvormige beker, een pot met „vroeg glazuur” en een maalsteen van basaltlava. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. In het noordoostelijk deel van de polder is een ijzeren bijtje gevonden van een vermoedelijk middeleeuws type.

In sectie O is een scheepswrak aangetroffen dat echter zodanig was beschadigd dat van een systematisch onderzoek moest worden afgezien.

Er zijn enkele losse vondsten van laat-middeleeuws aardewerk en steengoed te voorschijn gekomen in het ontginningsgebied. Deze zijn vermoedelijk alle van scheepvaart afkomstig. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

UTRECHT

Culemborg. Binnenpoort 6. De restauratie bood gelegenheid tot een onderzoek van dit groten-deels 16de eeuwse huis. Het is opgetrokken uit baksteen van $24/25.5 \times 5/5.5$; 10 lagen = 69 cm. In het begin van de 17de eeuw kreeg het echter een nieuwe voorgevel, terwijl op het midden van de zuidelijke zijgevel een topgevel kwam, evenals de voorgevel een trapgevel (baksteen $19.5 \times 4/4.5$; 10 lagen = 55 cm); de zijtopgevel werd door middel van een steekkap verbonden met de 16de eeuwse hoofdkap. De zuidgevel bevat resten van de vroegere voorpoort van de Binnenpoort, namelijk op de linkerhoek een penant van baksteen ($25/26 \times 5.5$; 5 lagen = 33 cm) met uitspringende mergelbanden van een in 1617 aangebrachte Renaissance-poort en voorts het overblijfsel van een der halfronde uitgekraagde torentjes, waarmee de poort geflankeerd was (baksteen $28/30 \times 13/14 \times 6$; 10 lagen = 73 cm); in het torentje bevinden zich drie schiet-sleuven; van het andere torentje was blijkens een oude foto nog in 1899 een overblijfsel bewaard aan de overzijde van de straat; beide vermoedelijk 14de eeuwse torentjes hadden een ongetwijfeld latere koepelvormige bekroning, zoals o.a. blijkt uit een overigens niet op alle punten betrouwbare 18de eeuwse tekening door G. Tooren (Archief De Poll, Rijksbureau v. Kunsthist. Documentatie, 's-Gravenhage). Blijkens sporen aan voor- en achtergevel heeft het huis vroeger één geheel gevormd met het

in 1899 verbouwde pand Binnenpoort 4. Bij een verbouwing van het voorhuis in het begin van deze eeuw is de voorgevel onder de pui-balk gewijzigd terwijl de kelder werd dichtgegooid. De oorspronkelijke indeling is niet meer volledig vast te stellen. Wel zijn op balken en tegen de onderzijde van de zoldervloer resten van schablonenbeschildering aangetroffen, die geen verband houden met de 17de eeuwse indeling en dus nog 16de eeuws zullen zijn. Een dichtgemetselde doorgang en een staande tand in de achtergevel wijzen wellicht op een vroeger uitgebouwd gemak; de oude geprofileerde deur van eikenhout is nog aanwezig. Bij funderingsverbeteringen is evenwijdig aan de achtergevel even buiten de lijn daarvan een smalle in de richting van de gracht lopende fundering aangetroffen, samengesteld uit baksteen van hetzelfde formaat als het uitgekraagde torentje. Deze fundering rustte op houten roosterwerk met dunne palen.

Vleuten. Boerderij De Hoge Weide. Deze boerderij, die enige maanden geleden gesloopt moest worden in verband met herverkavelingswerkzaamheden, was het product van vele verbouwingen. Het woonhuis zal voor een belangrijk gedeelte 15de eeuws zijn geweest (baksteen $26 \times 6.5/7$ cm) doch de westgevel en het smalle oostelijke gedeelte waren vermoedelijk 16de eeuws (baksteen $22.5/23.5 \times 11 \times 4.7/5$; 10 lagen = 61 cm). De opkamer in het oostelijke gedeelte bezat een balkenzoldering met Laatgotische sleutelstukken; het tongewelf van de daaronder gelegen kelder zal

17de eeuws geweest zijn. De zijmuren van de 19de eeuwse schuur bevatten onderin 16de eeuwse sloopsteen terwijl merkwaardige kromhouten dienst deden als korbeels onder de gebinten van de kap, mogelijk waren deze onderdelen afkomstig van een vroegere schuur uit de 16de eeuw. Het middenvertrek van het woongedeelte bezat aan de noordzijde een grote 18de eeuwse schouwruimte met paarsetegeltafel's. Ten zuidwesten van de boerderij stond een 18de eeuws bakhuis, waarvan de stookplaats een achterwand had met schildpadtegels, geflankeerd door paarsetegeltafel's.

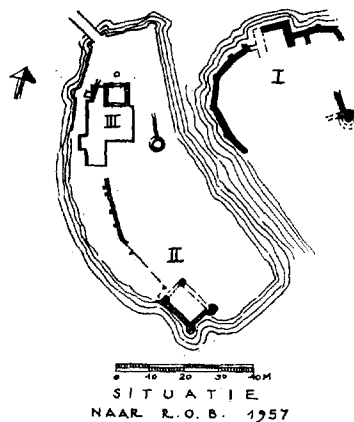
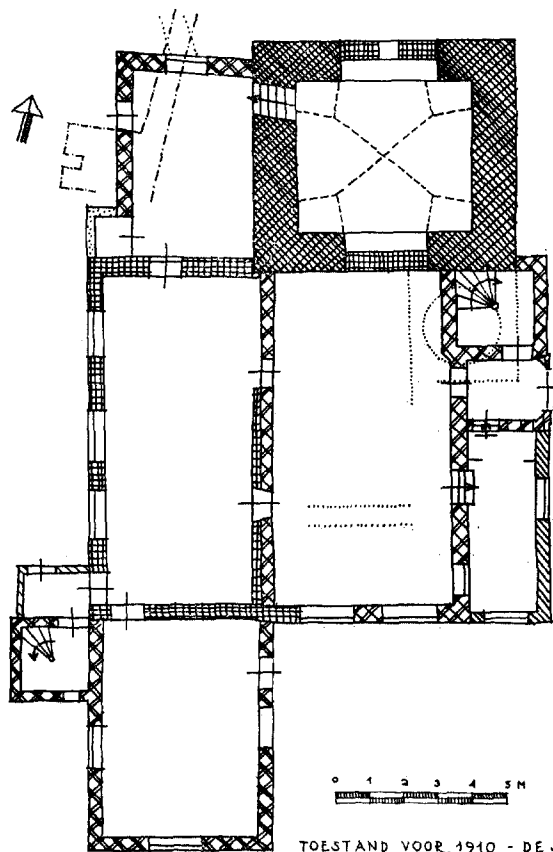
NOORD-BRABANT

Gerwen. St. Clemenskerk. Een kort documentatie-onderzoek is ingesteld naar de bouwgeschiedenis van deze aardige Laatgotische kruisbasiliek, waarvan de noordelijke transeptarm en de onderbouw van de toren het oudst zijn. Het dwarspand — althans het noordelijke gedeelte daarvan — was oorspronkelijk lager. De noordelijke eindgevel bevat nog volledig de oude lagere topgevel; aan weerskanten van het huidige grote spitsboogvenster bevinden zich sporen van vermoedelijk twee lagere vensters en daaronder de inkassingen van een portaal. De boven een tandlijst verhoogde westgevel van de noordelijke transeptarm vertoont naast de huidige noordbeuk een dichtgemetselde halve spitsboog en een muuraanzet, die bovenaan eindigt bij de tandlijst; vermoedelijk wijst dit alles op een vroegere brede noordbeuk van gelijke hoogte als het oorspronkelijke transept. De verhoging van het dwarspand heeft kennelijk plaats gevonden toen het koor gebouwd werd. De lichtbeuk van het schip had oorspronkelijk een buitengeleding van nissen tussen de vensters. Deze nissen zullen zijn dichtgemetseld in de vorige eeuw (1879?) toen ook de vensters gewijzigd werden en de kerk een Neogotisch interieur verkreeg. Boven de Neogotische gewelven bevindt zich nog een tongewelf van stuc. De kap moet dateren van een ingrijpende herstelling na een brand in de jaren 1612-20. (Vgl. A. M. Frenken, *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten*, 's-Hertogenbosch, 1948, blz. 30). De torenspits werd in 1801 aangebracht, nadat de vorige door storm vernield was.

ZEELAND

Aardenburg. St. Bavokerk. De schilderingen uit graf II kunnen evenmin als de schilderingen uit graf 1 en 1a te Sluis (*Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 8 (1955), kol. 139-140, afb. 3, 4, 12 en 14) als laat 13de eeuws werk beschouwd worden op grond van hun verwantschap met in 1878 in de Brugse St. Salvatorkerk gevonden graf-schilderingen, daar laatstgenoemde schilderingen niet uit 1270 stammen doch zeker 14de eeuws zijn (vgl. L. Devliegheer, „Middeleeuwse beschilderde graven”, *West-Vlaanderen*, 8 (1959), blz. 68).

Renesse. Slot Moermond. Bij een onderzoek is gebleken, dat het oudste gedeelte van het huidige kasteel oorspronkelijk een poortgebouw moet zijn geweest, vermoedelijk bij het door Arent van Haamstede, heer van Moermond, gebouwde slot. De baksteen (27.5/28.5 x 13.5/14.5 x 6.5/8; 10 lagen = 78 cm) is sloopmateriaal, mogelijk afkomstig van het vorige kasteel, dat in 1297 verwoest was. Nadat het 14de eeuwse kasteel op zijn beurt verwoest was op het einde van de 15de eeuw liet Jacob van Serooskerke het poortgebouw in 1513 verbouwen tot buitenverblijf. De oude doorgangen werden dichtgemetseld en de keldergewelven werden aangebracht. Ten zuidwesten van het voormalige poortgebouw werd, vermoedelijk eveneens in deze tijd een rechthoekige vleugel toegevoegd, opgetrokken uit sloopsteen, welke vleugel vervolgens noordwaarts en zuidwaarts werd verlengd. Er zijn nog enige balken aanwezig met vroeg 16de eeuwse sleutelstukken. In het zuidelijk deel is nu een uit Vlissingen afkomstige balk met sleutelstukken uit het midden van de 16de eeuw ingebracht, waarnaar de overige balken is dit gedeelte gecopieerd zijn. Het huidige aspect is voor een groot gedeelte te danken aan bouwactiviteiten in de 17de eeuw, waarbij in 1612 de achtkantige toren en de vleugel ten oosten van de binnenplaats tot stand kwamen evenals de westelijke binnenplaatsgevel en voorts het Renaissancepoortje uit 1613 naast de toren; alle met de karakteristieke kenmerken van het z.g. Dordtse werk. Bij de restauratie van 1911 is op het noordelijke dakschild van het oudste gedeelte een dakbedekking aangebracht met naar voorbeeld van opgegraven materiaal vervaardigde leipannen en een natuurstenen nok (vgl. J. Hoogenboom, *Bouwkunst*, 3. (1911), blz. 33 en 6. (1914-1915), blz. 115).

- XIII
- XIV A
- 1513
- XVI A
- 1612
- 1613
- XVII A
- ±1750

FUNDERINGEN

- VOLGENS HOOCENBOOM 1911
- VOLGENS R. O. B. 1957

TOESTAND VOOR 1910 - DE STOOKPLAATSJEN ZIJN WEGGELATEN

MAART 1959

Renesse, kasteel Moermond.

MUSEUM-NIEUWS

Alphen (N.B.), Museum.

Op 12 mei j.l. werd te Alphen (N.B.) een klein museum geopend. Het is gehuisvest in de voormalige Herv. Kerk, een eenschepig kerkje met in elke wand drie vensters. Aan de achterzijde bevindt zich nog een klein vertrekje. Dit museumpje is gewijd aan te Alphen uit de tijd der Merovingers opgegraven bodemvondsten.

In het midden van de grote zaal zijn twee graven — een mannen- en een vrouwengraf — gereconstrueerd om de bezoekers een denkbeeld te geven welke voorwerpen aan een dode werden meegegeven.

Bodemvondsten zoals vaatwerk (o.m. dubbel-

conische urn), ijzeren en bronzen wapens en halskettingen zijn in langs de wanden aangebrachte vitrines tentoongesteld. Buitengewoon fraai zijn de halskettingen met meerkleurige en barnstenen kralen.

Op een kaart van Noordbrabant en het aangrenzende België zijn de tot nu toe bekende Merovingische graven aangegeven. De meeste van deze graven zijn pas na de laatste wereldoorlog ontdekt.

Vergrotingen van onderdelen (ornament) en enkele tekeningen van Merovingische voorwerpen zijn langs de wanden opgehangen.

De gehele opstelling, welke er van uitgaat, dat de bezoeker een beeld zal krijgen van de Mero-

vingische cultuur, maakt een aantrekkelijke en verzorgde indruk.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER.

Gouda, Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis.

Door een gang tussen het museumgebouw en het archief te overdekken is een langwerpige ruimte ontstaan, welke vanuit het „Ruim” te bereiken is. Hier is de collectie gerechtswerktuigen tegen wit geschilderde muren opgesteld. De vloer is belegd met plavuizen en bakstenen.

MUSEUMPUBLIKATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublikaties, die in het *Nieuwsbulletin* 6de S. 11 (1958) kol. 111 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

Verslagen der rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst, 1957.

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 1958.

ALKMAAR, *Museum*, Jvsl. 1958.

AMSTERDAM, *Koninklijk Instituut voor de Tropen*, Jvsl. 1957.

—, *Museum Amstelkring*, Jvsl. 1957.

—, *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek*, Jvsl. 1958.

—, *Vereniging Arti et Amicitiae*, Jvsl. 1957.

ARNHEM, *Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen*, Jvsl. 1957.

ASSEN, *Provinciaal Museum van Drenthe*, Jvsl. 1956.

BREDA, *Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Breda*, Jvsl. 1956, 1957.

DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*, Jvsl. 1957.

DEVENTER, *Museum De Waag*, Jvsl. 1957-1958.

DORDRECHT, *Dordrechts Museum*, Jvsl. 1957.

ENSCHEDÉ, *Stichting Textielgeschiedenis*, Jvsl. 1958.

GOUDA, *Stedelijke Musea*, Jvsl. 1957, 1958.

'S-GRAVENHAGE, *Museum voor het Onderwijs*, Jvsl. 1957.

—, *Het Nederlandse Postmuseum*, Jvsl. 1957.

—, *Oranje Nassamuseum*, Jvsl. 1957, 1958.

GRONINGEN, *Gronings Museum voor Onderwijs, Opvoeding en Literatuur*, Jvsl. 1958.

HAARLEM, *Frans Halsmuseum*, Jvsl. 1956, 1957.

HARLINGEN, *Hannemahuis*, Jvsl. 1957.

HILVERSUM, *Museum voor het Gooi en Omstreken*, Jvsl. 1958.

HOORN, *West-Friesch Museum*, Jvsl. 1957.

LEEUWARDEN, *Fries Museum*, Jvsl. 1957.

—, *Friesch Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1958.

—, *Museum Princessehof*, Jvsl. 1957-1958.

LEIDEN, *Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoefler”*, Jvsl. 1957.

—, *Rijksherbarium*, Jvsl. 1956.

—, *Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie*, Jvsl. 1957-1958.

—, *Stedelijk Museum De Lakenhal*, Jvsl. 1957.

LELYSTAD, *Expositiegebouw*, Jvsl. 1958.

NOORDOOSTPOLDER, *Oudheidkundig Museum voor het Zuiderzeegebied*, Jvsl. 1958.

ROOSENDAAL, *Oudheidkundige Kring De Gbulden Roos*, Jvsl. 1958.

ROTTERDAM, *Vereniging Nationaal Reizend Museum voor Ouders en Opvoeders*, Jvsl. 1957.

RIJNSBURG, *Spinozahuis*, Jvsl. 1957-1958.

SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1957.

TILBURG, *Textiel-Museum*, Jvsl. 1957, 1958.

UTRECHT, *Centraal Museum*, Jvsl. 1957.

—, *Universiteitsmuseum*, Jvsl. 1957-1958.

WAALWIJK, *Nationaal Museum voor de schoenen lederindustrie*, Jvsl. 1957, 1958.

WEST-TERSCHELLING, *'t Behouden Huys*, Jvsl. 1957-1958.

ZIERIKZEE, *Gemeentemuseum*, Jvsl. 1958.

ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1957.

ZWOLLE, *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*, Jvsl. 1957, 1958.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *De Waag*. Han Hulsbergen en Engel Chor -22 juni

AMERSFOORT

- *Museum Flebite*. Nederlandse 17de eeuwse schilderkunst juli aug.-sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Vlaamse miniaturen uit de Bourgondische tijd 27 juni-13 sept.
- *Rijksprentenkabinet*. Van Hieronymus Bosch tot Vincent van Gogh. Vijf eeuwen tekenkunst -20 juni
- *Kon. Instituut voor de Tropen* (Mauritskade 63). Congo Contrasten 18 juni-18 aug.
- *Stedelijk Museum*. Arne Jacobsen -22 juni
- Calder -22 juni
- Jonge Spaanse kunst -29 juni
- De Keerkring -29 juni
- Grafisch werk van Chagall -7 juli
- De grafische -29 juni
- A. H. Gouwe -25 juni
- *Zoölogisch Museum*. Schelpententoonstelling 25 juni-sept.

APELDOORN

- *Museum Felua*. Nederlandse landschapskunst in de 17de eeuw 2e helft juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Franse wandtapijten 20 juni-20 sept.
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen, materialen en gereedschappen in het oude bouwvak -nov.
- De blijde gebeurtenis. Klederdrachten met betrekking tot kraam- en doopgebruiken in Nederland -nov.
- *De Populier* (Gele Rijdersplein). Ted Felen Werkd. 10.30-17; zo. 14-17; bovendien wo. 19-21 -22 juni

BOLSWARD

- *Raadhuis*. De boer in de Nederlandse schilderkunst eind juli-29 aug.

BREDA

- *De Beyerd*. Lurçat -29 juni
- *Volkenkundig Museum* „Justinus van Nassau”. Wat doe je in de kou? 7 sept.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Suriname, land in opkomst -sept.
- Indonesië en Nieuw-Guinea -sept.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Monumentenzorg 21 juni-17 aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Inzending 2de Talens prijsvraag -21 juni
- Beeldhouwtentoonstelling 27 juni-20 juli

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Herdenkingstentoonstelling Jacques Perk -28 juni

EINDHOVEN

- *Kunstszaal Pijnenburg* (Keizersgracht 18). Mevr. A. G. Lutger-Deelman -5 juli

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Herdenkingstentoonstelling Schokland -1 nov.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. J. C. Hekman jr en J. A. Boon Azn -28 juli
- *De Moriaan*. Nederlandse pottenbakkers der 20ste eeuw -1 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Haagse kunstenaars -20 juli
- 30 Eeuwen Mexicaanse kunst 26 juni-24 aug.
- *Museum voor het Onderwijs*. Van Zonnewijzer tot elektrische klok -eind '59
- De auto -eind '59
- Vakmanschap Nederlands faam -eind juni
- *Panorama Mesdag*. Odis 28 juni
- De werken van wijlen L. Hernády 28 juni
- *Haagse Kunstkring* (Denneweg 64). Otti Henkemans en André Holsby -19 juni
- *Galerie Postboorn* (Lange Voorhout 39a). Aat Verhoog -19 juni
- *Kunstszaal Kunst van onze tijd* (Prins Mauritsplein 21-22). André van Helden -23 juni
- *Kunstszaal Plaats* (Plaats 21). Erna van Alphen-Giesel en Peter van der Linden. Werkd. 10-17; ma. 13-17 -19 juni
- *Martinus Liernur* (Zeeustr. 63). Miep de Leeuwe -26 juni

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Lande*.
Reünie van het voorgeslacht, 18de en 19de
eeuwse familieportretten -22 juni

DEN HELDER

- *Stichting Museum Den Helder*. Jan Sluyters
en tijdgenoten van de Bergense School
-26 juni

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal* (Stationsplein). Cera-
mieken van Judith Laqueur — Révész en gra-
fisch werk van Maurits Escher. Werkd.
14.30-17; zo. 11-12.30, 14.30-17; bovendien
do. en vrij. 20-22 -29 juni

HOOFDDORP

- *Plantsoen*. Beeldhouwkunst -1 juli

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Fototentoonstelling van
Carel Blazer -29 juni
Het landschap 4 juli-30 aug.

LAREN

- *Singer Memorial Foundation*. Schilderijen
15de-17de eeuw en collectie aardewerk

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Het Neder-
lands Portret. Traditie en vernieuwing
-31 aug.

NIJMEGEN

- *Afrika museum*. Moeder en kind en het dier-
motief in de Afrikaanse kunst -1 sept.
— *Wag.* Hedendaagse wandkleden en naald-
werken van Nederlandse kunstenaressen
-5 juli

NIJVERDAL

- Wie was Vincent van Gogh? -20 juni

RHENEN

- *Streekmuseum*. Frederik en Elizabeth van de
Palts -okt.

ROTTERDAM

- *Historisch Museum*. „Vrouwen van heden in
costuums uit het verleden” -beg. juli

- *Museum Boymans*. Werk van de beeldhouwer
Kenneth Armitage en de schilder William
Scott -1 juli

- *Prentenkabinet*. Prenten van Esaias van de
Velde en Jan van de Velde -20 juni
Sieraden en produkten uit de stijlperiode van
omstreeks 1900 (verz. K. A. Citroen)
27 juni-12 sept.

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het
marktwezen in Marokko -aug.
Afrika danst -aug.
Tibet -aug.

- *Kunstzaal De Pijp* (Gaffelstra 90). Schilde-
rijen Jan van de Weg -11 Juli

- *Bouwcentrum* (Weena 700).

- Bouwmaterialen permanent
Wonen permanent
Sociale bouw permanent
Licht en kleurcentrum permanent
„Ieders Huis — Straks” permanent
„Vondsten” semi-permanent
Inzendingen prijsvraag ontwerp zesklassige
lagere school -16 aug.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Kees Verwey. 30 x 11 va-
riaties op een portret -14 juli
3 jonge schilders uit Eindhoven: Lennarts,
Oversteegen, Sniijders -14 juli

SCHIPBORG

- *o.l. School*-De Schipborger School, schilders
uit Schipborg en Zeegse -1 sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Oorlog en vrede -30 juni
— *De Utrechtse Kring* (Brigittenstr. 4). Jan
Groenenstein -21 juni

WOERDEN

- *Museum*. De boer in de Nederlandse schil-
derkunst 11 juli-9 aug.

WEST TERSCHELLING

- *Het Behouden Huys*. Noordzeevisserij
-10 okt. '60

MEDEDELINGEN

BENOEMING

Met ingang van 1 mei 1959 is als opvolger van Dr. W. D. van Wijngaarden benoemd tot direc-
teur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden Dr. A. Klasens.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Leeuwarderadeel. Op akkers, aangelegd ter plaatse waar een klein gedeelte aan de noordzijde van de dorps terp van Stiens is verlaagd en geëgaliseerd, komen bij het ploegen steeds een groot aantal scherven en cultuurresten naar boven. Het materiaal bestaat in hoofdzaak uit dikwandig Fries terpenaardewerk, beenderen en ijzerfragmenten. Vermelding verdient een tiental scherven van terra sigillata, waaronder enige bodems. Een hiervan draagt een helaas onleesbaar stempel. Ook enkele fragmenten van ruwwandige Frankische ceramiek werden opgehaald. De voorlopige indruk is, dat de oude cultuurlagen dicht onder de akkers aanwezig zijn. De aarde van het gevondene wijst erop dat dit gedeelte van de terp in de eerste 7 eeuwen van onze jaartelling een intensieve bewoning heeft gehad. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Rauwerderhem. Bij een verkenning in deze gemeente werd een kleine terp waargenomen die gedeeltelijk werd afgegraven. Bij nader onderzoek kon een aantal beenderen van paard en rund worden verzameld, een benen speerpunt en enkele scherven van vrij hard gebakken kogelpottenaardewerk. De terpzool is bij het afgraven nog niet bereikt, waardoor het vaststellen van de ouderdom van de terp nog niet mogelijk was. Een onversierde gladde gouden ring die kort tevoren was gevonden, kon nog juist uit de smeltkroes van een juwelier worden gered. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Tietjerksteradeel. Tijdens werkzaamheden in de ruilverkaveling „Kleine Geest” kwam een visnetverzwaring uit de tweede terpenperiode aan het licht. Vermoedelijk is dit voorwerp afkomstig uit terpaarde, die in vroeger tijd ter verbetering van de in dit gebied gelegen zandgronden van elders is aangevoerd. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

Mander, gem. Tubbergen. Het vinden van een

aantal scherven en een brok verbrand huttenleem deden een nederzetting vermoeden. Een onderzoek heeft een grote hoeveelheid aardewerk opgeleverd, kartelrandig, besmeten aardewerk, scherven met pseudo wikkeldraadversiering, enz. Bovendien werd een klein vloertje met veldkeien gevonden, maar geen enkel paalgat. Het onderzoek zal t.z.t worden voortgezet. *Oudheidkamer Twenthe.*

Vriezenveen. Bij ruilverkavelingswerkzaamheden ten westen van de hoofdweg Vriezenveen-Almelo zijn scherven, meest bodemstukken, van Jacobakannetjes gevonden. Twee vrij gave kannen, benevens twee fragmenten van een tufstenen maalsteen en een ijzeren dolk met schede en houten gevest konden worden geborgen. De vondsten zijn ondergebracht bij de verzameling van de Vriezenveense Oudheidkamer. *Oudheidkamer Twenthe, Enschede.*

GELDERLAND

Hummelo. Naar aanleiding van een melding door de heer W. T. J. Buddendorf, correspondent van de R.O.B. te Doesburg, werd een vindplaats, gelegen ten N.-W. van Hoog-Keppel, onderzocht. Het gevonden materiaal bestond uit blauw-grijze 15de eeuwse aardewerkscherven, Siegburg-aardewerk, rood aardewerk met slibversiering, steengoed, rode baksteen van formaat 5,5 x 12,5 x 26,5 cm en beenderen van zwijn en rund. De datering van dit gehele materiaal bleek 15de eeuws te zijn. *R.O.B., Amersfoort.*

Nijmegen. Op 25 mei is een aanvang gemaakt met het onderzoek van het terrein Ubbergse Veldweg — hoek Beekmandaalweg (terrein legerplaats 10de legioen, 70 ± 105 na Chr.). In de meest oostelijke hoek kwamen sporen — niet van een kazerne, maar van een groter gebouw te voorschijn, zeer waarschijnlijk een smidse. Vele brons- en ijzerslakken die nog nader onderzocht moeten worden, werden hier aangetroffen.

Tot het gevonden materiaal behoren vele dakpanstempels, de meeste van het 10de en

enkele van het 30ste legioen en van de Vex. Brit. (Vexillatio Britonum). *R.M.v.O., Leiden. Overasselt.* Van de grafheuvelgroep (tumuli 1-3) ten noorden van het Eendenveen bij de ruïne St.-Walrick (met de bekende koorts-afbindboom) werd begin mei tumulus 2 onderzocht. Bij het ontgraven van het zuid-westkwadrant werd vastgesteld dat de heuvel was opgebouwd uit grijsgele grond met tal van infiltratie-aders, rustend op een zich vaag aftekenend oud oppervlak. Uit de profielen viel af te leiden dat het een tweeperioden-tumulus betreft: een secundaire ophoging rust op het talud van de primaire heuvel. Aan de voet van de tumulus werden geen sporen van randconstructies vastgesteld. In het centrum tekende zich op hoog niveau de insteek van een secundair graf af. Iets onder het oude oppervlak werd een andere bijzetting aangetroffen in de vorm van een lijksilhouet met gebogen knieën, met het hoofd naar het zuid-oosten. Wellicht zijn deze bijzettingen langs palynologische weg correlleerbaar met de drie-perioden-tumulus 1. *I.P.P., Amsterdam.*

Renkum. Het onderzoek van de Hunenschans bij Oosterbeek op het landgoed de Duno is in verband met de ongunstige omstandigheden, veroorzaakt door de grote droogte, voorlopig stopgezet. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Beverwijk. Het onderzoek op het terrein van het voormalig Huis Oosterwijk (ook wel Foreest genoemd) heeft uiteindelijk tot een bevredigend resultaat geleid. De funderingen van het huis bleken voor een deel uitgebroken te zijn; toch kon worden vastgesteld dat zich op de rechterhoek van de voorgevel een zware donjon had bevonden. Een klein binnenplein, aan twee zijden omgeven door een weergang op bogen, vormde een wezenlijk deel van het complex. De woonruimten moeten zich in de rechter vleugel en aan de achterzijden hebben bevonden. Het huis is in de Spaanse tijd ten gronde gegaan. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Schiedam. Hierop attent gemaakt door de werkgroep Helinium van de A.W.W.N. werd een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van een inheems-Romeinse woning die door werkzaamheden van de Rijkswaterstaat aan het licht kwamen. De volledige plattegrond werd op een diepte van 1.40 m teruggevonden. De palen

ten getale van pl.m. 130 stuks, zijn van rondhout in het zuidelijk deel, terwijl in het noordelijk deel verscheidene gekloofde palen voorkwamen. Ook werden enkele resten van de gevlochten wanden teruggevonden. Aan de korte zuidzijde hebben buiten de wand enkele zwaardere schoorpalen gestaan; aan de noordzijde kwamen deze ook voor, maar nu binnen de woning. In het midden van het huis hebben palen gestaan, die mogelijk tot ondersteuning van het dak hebben gediend. Voorts werd een brandplek in het huis aangetroffen. De afmeting van de woning bedroeg 14 x 5.60 m. De bij het onderzoek aangetroffen aardewerkscherpen bestonden overwegend uit inheems en in mindere mate uit Romeins aardewerk. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Haren. Onder Haren vond de heer F. X. A. van Swaay naar aanleiding van ruilverkavelingswerkzaamheden een bronzen randbijltje met versiering. Deze vondst uit de vroege Bronstijd moet geplaatst worden in de Ierse bronshandel met het continent. Het fragment van een stenen bijl, vlak daarbij gevonden, is direct te vergelijken met een soortgelijke uit een bronsdepotvondst te Wageningen, waarvan J. J. Butler de Ierse relaties reeds aantoonde. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Elsloo. Het onderzoek van het bandceramische grafveld is gedurende de gehele maand juni voortgezet. Er zijn tot nu toe 20 graven gevonden en wellicht 3 crematies. Nader onderzoek zal moeten uitmaken, of de aangetroffen gecalcineerde beenfragmenten van een menselijk skelet afkomstig zijn.

De graven liggen vrij willekeurig verstrooid. Alleen de oriëntatie is steeds dezelfde, nl. ongeveer W.N.W.-O.Z.O. De grafgiften en de wijze, waarop de doden zijn bijgezet, vertonen een grote variatie. Slechts twee maal was niets aan de overledene meegegeven. Van het skelet is vaak de plaats van de schedel (met glazuur van het gebit) waar te nemen. Drie maal tekende zich een silhouet af, zodat de ligging van de dode bepaald kon worden. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGBIED

Noordoostpolder. In sectie N werd een benen fluitje uit de 17de eeuw gevonden. In sectie

C werd een roodaarden kruikje aangetroffen met twee staande oren op de hoge schouders aangebracht, dat in de zoutwaterfase van de Zuiderzee ter plaatse moet zijn terechtgekomen. Naar de juiste vindplaats en de vondstomstandigheden wordt nog een nader onderzoek ingesteld. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Oostelijke Flevoland. In sectie O is een fragment gevonden van een 16de eeuwse rood aarden steelpan.

Uit dezelfde sectie werd een bijna compleet Siegburg drinkkannetje verworven.

Bij het diepploegen op kavel O 28 kwam een stokanker te voorschijn. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSEL

Vollenhove. Kapel van het voormalige H. Geestgasthuis. Dit gasthuis wordt reeds vermeld in 1385; voor de reformatie was er een vicarie gevestigd, terwijl er daarnaast nog twee diensten waren, die door broederschappen werden behartigd (*Versl. omtr. 's Rijks Oude Arch.*, 45 (1922), deel 2, blz. 380, 399, 481). Het bestond blijkens de stadplattegrond van Bleau uit een rechthoekige vleugel van twee verdiepingen onder een zadeldak en haaks daarop de nog bestaande eveneens rechthoekige kapel, waarvan het dak ongeveer op het midden een dakruitertje droeg. Deze kapel heeft van 1799 tot 1953 dienst gedaan als R.K. kerk. In verband met de veranderde bestemming is nu een onderzoek ingesteld, waarbij is gebleken, dat het gebouw ondanks ernstige verminkingen genoeg gegevens bevat voor een verantwoorde reconstructie van de Middeleeuwse toestand. Het bezit nog een gave Gotische kap; er zijn nog vier oude trekbalken — enkele nog met Gotische sleutelstukken — op korbeels en muurstijlen; van de oorspronkelijke gewelfbeschiëting zijn sporen bewaard; de ribben van dit gewelf zijn zwart geschilderd met witte biesjes. De westwand vertoont twee dichtgemetselde segmentboogvensters aan weerskanten van een spitsboogvenster; een dergelijk venster is te zien in het eerste vak van de noordmuur; de oostwand heeft in het midden een segmentboogvenster en beneden twee spaarvelden onder segmentbogen. Spitsboogvensters met ijzeren ramen uit de 19de eeuw en een buitenbepleistering met cement heben het uiterlijk van de kapel bedorven; binnen wordt al het oorspronkelijke werk aan het oog onttrokken door een Neoklassicistische stucbekleding met pilasters en een vurenhouten tongewelf.

GELDERLAND

Zutphen. Beukerstraat 65/67. In verband met de restauratie, die in voorbereiding is, werd een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van dit Gotische huis. Het met de straat evenwijdige hoge zadeldak, dat aan een zijde nog wordt afgesloten door de oorspronkelijke topgevel, heeft spanten van twee jukken boven elkaar; deze jukken worden in het midden gesteund door in de lengterichting van de kap aangebrachte balken, die tegen de eindgevels rusten en in het midden op standvinken; boven de hoogste spantjukken bevindt zich nog een dergelijke door standvinken ondersteunde balk; hierop liggen de hanebalken, die telkens twee daksporen met elkaar verbinden. Constructiesysteem, het type der gesneden telmerken (onderscheidingsmerk in de vorm van twee elkaar oversnijdende cirkelsegmenten) en de vrij zware sporen (11/14 x 7.5/1 cm doorsnede) wijzen op de 14de eeuw. Het huis kan ouder zijn dan het huis van Arent thoe Boecop te Elburg (1393). In de eerste helft van de 17de eeuw zal het pand in tweeën zijn gedeeld; het tegenwoordige huis no. 67 is toen achterwaarts uitgebreid en voorzien van een z.g. Gelderse topgevel. In het huis no. 65 zijn de balklagen, vermoedelijk in de 18de eeuw op andere hoogten aangebracht.

ZUID-HOLLAND

Moordrecht. Herv. kerk. Deze kerk, voor de Reformatie toegewijd aan St. Jan de Doper, werd in 1574 door brand geteisterd. Haar huidige vorm schijnt grotendeels te danken te zijn aan een herbouw in 1657. Van voor de brand dateren echter zeker de beide eerste torengeleningen en de zijfunderingen en een klein gedeelte van de noordmuur van het schip. Als bouw materiaal voor deze gedeelten is een

warm genuanceerde Dordtse baksteen gebruikt (20/21.5 x 9.5 x 4.5/5; 10 lagen = 59 cm). Ook de bovenste torengeleding van kleinere baksteen (16.5/17 x 8 x 3.5/4; 10 lagen = 47 cm) zal nog van voor de brand zijn want tegen de oostmuur is de moet te zien van een vroeger kerkdak, dat ongeveer twee en een halve meter lager geweest is dan het huidige; in dit bovenste torenlid bevindt zich een eiken klokkenstoel, die evenals de eiken spanten van de spits voorzien is van gehakte telmerken, hetgeen kan wijzen op het midden van de 16de eeuw. Hieruit volgt, dat de toren bij de brand van 1574 gespaard is. De oudste klok is gegoten door Henricus van Meurs in 1617. De spits is van ouds bekleed geweest met lood; vier hoekspitsjes, die nog in 1631 aanwezig schijnen te zijn geweest (vgl. I. de Long, *Kab. v. Ned. en Kleefsche Outbeden*, Amsterdam 1732, afb. 191 en 192, blz. 255) zullen zijn verdwenen op het einde van de 18de eeuw toen de trans een uitermate karakteristieke Neoklassicistische balustrade verkreeg (vgl. I. van Ollefen en R. Bakker, *De Ned. Stad- en Dorp-beschrijver*, 5, Amsterdam 1797). Binnen de toren bevinden zich de inkassingen voor een gewelf, dat nimmer tot stand is ge-

komen. De grotendeels 17de eeuwse kruiskerk volgt met haar polygonale koorsluiting en spitsboogvensters nog geheel de Gotische traditie. De grote breedte van het schip doet vermoeden, dat de voorafgaande aanleg driebeukig was en gezien de betrekkelijk lage dak moet pseudobasilikaal. Bij proefgravingen zijn evenwel geen resten gevonden die deze veronderstelling zouden kunnen bevestigen. Het 17de eeuwse werk is opgetrokken van gele Goudse baksteen aan de buitenzijde en genuanceerde Dordtse baksteen aan de binnenkant (15.5/16 x 7/7.5 x 3.5/4; 10 lagen = 45 cm), terwijl voor lijsten van sloop afkomstige ledesteen en gobertanger is gebruikt. De toren stond evenals de rest van de kerk op staal gefundeerd. Om verzakkingen tegen te gaan had men aan de westzijde enorme steunberen om de oude heen gemetseld. Tengevolge hiervan was de toren echter naar het Oosten gaan overhellen, zodat de kerkkap eveneens in die richting gedrukt werd. Bij de restauratie heeft de toren, die in de loop der tijden ongeveer een meter gezakt was, een nieuwe fundering gekregen en is de kerkkap opnieuw gericht. Bovendien heeft men de schipvloer ongeveer 70 cm verlaagd en de koorvloer ongeveer 30 cm.

PIETER DE SWART BETROKKEN BIJ DE BOUW VAN HET ORGEL IN DE HERV. KERK TE MOORDRECHT

DOOR HERMA M. VAN DEN BERG

Het was de samenstellers van de Voorlopige Lijst van de Nederlandse monumenten reeds bekend dat de forse gezwenkte orgelbalustrade die de pas gerestaureerde kerk te Moordrecht siert, afkomstig is uit de voormalige Waalse Kerk te Gouda, die gevestigd was in de kapel van het Catherina-gasthuis, thans Gemeente Archief. Blijkens stukken in het Archief van de Waalse Kerk (archives de l'église supprimée de Gouda nr. 557) is in 1818 voor f 2200.— verkocht: „Het orgel staande in de Gasthuiskerk binnen de stad Gouda voornoemd met desselvs regeerwerk, kast, blaasbalkenkast, deuren en besotwerk, zoals deselve van de eene zijmuur der kerk tot de andere is strekkende en belendende, met en benevens de balustrade en zoldering daarbij behorende, tot aan de leggende balken derzelve zoldering, en voorts alles wat tot hetzelfde orgel is behoorende”.

Het opschrift op het orgel duidt dus op de herplaatsing te Moordrecht, waarbij de vulling onder de balustrade, waarin de kansel is gevat,

toegevoegd is evenals waarschijnlijk het ruime doophek.

De goed gesneden overigens vrij zeldzaam voorkomende versiering in Lodewijk XVI-stijl wettigde verdere nasporingen naar de ontwerper, die wij volgens de Actes du Consistoire van de Waalse Gemeente te Gouda in de persoon van de Haagse Hofarchitect P. de Swart gestalte zien krijgen.

In 1769 wordt een conferentie gehouden met „Sieur Louis del Haye, faiseur d'orgues à Anvers, sur le plan d'une orgue à construire par ledit Sieur”, nadat in 1768 de stad Gouda volgens het Camerboek goedgekeurd heeft dat de Waalse Gemeente een orgel te hunner koste zal oprichten en dat de Fabryckmeesters het zullen bestellen. In het zelfde jaar 1769 geeft de orgelcommissie rapport „que nous Seign. les Bourgemestres et messieurs les fabryckmeesters ainsi que le Sr. Breda, architecte de cette ville, et le sieur de Swart architecte de la Haye s'étaient rendus le jour avant dans le temple, qu'ils avaient examiné

avec beaucoup de soin, l'endroit où les orgues devaient être placées et raisonné sur l'ouvrage à faire pour cela" . . .

De 9de Januari van het volgende jaar wordt er vergaderd „afin de s'aboucher et conclure s'il était possible un accord avec Jasper van Arkel, maître menuisier touchant la caisse des orgues" en er wordt overeengekomen „de lui paier pour la caisse surdite à faire selon le contract dressé avec lui, la somme de 550 fl".

Het sierlijk in het midden uitgebogen balcon voor de wand waar de orgelkast op rust wordt door uitgegronde pilasters die uit acanthusbladen ontstaan, in vijf opengewerkte compartimenten verdeeld. Het strakke doorlopende festoen aan

ringen opgehangen langs de onderlijst van het balkon geeft, met de vazen die boven de pilasters van de balustrade staan een uitgesproken Lodewijk XVI-karakter aan dit ontwerp van P. de Swart uit 1769. Daar in de paleizen Nassau-Weilburg te Den Haag en het Gouvernementshuis te Den Bosch, in deze jaren door Pieter de Swart gebouwd, geen interieurs van belang meer voorkomen, vormt het orgel van Moordrecht een welkome aanvulling van onze kennis omtrent de stilistische ontwikkeling in de binnenhuiskunst van deze kunstenaar*.

* Vgl. M. D. Ozinga, „Pieter de Swart Hofarchitect van Prins Willem IV", *Ondb. Jaarb. = Bull. N.O.B.*, 4de S. 5 (1936), blz. 124 en 8 (1939), blz. 99.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Kunsthandel Ch. Mol* (Muurhuizen 227-229). Glazen glorie (250 jaar glaskunst) -15 aug.

AMSTERDAM

- *Museum Willet Holtbuysen*. Oranje Boove. Portretten van leden van het Oranjehuis, geschilderd op ceramiek -12 okt.
- *Rembrandthuis*. „Het Oude Verbond" bij Rembrandt -nov.
- *Rijksmuseum*. De Gouden Eeuw der Vlaamse Miniatuur -14 sept.
- *Prentenkabinet*. Boucher in zijn tijd -28 sept.
- *Stedelijk Museum*. 50 Jaar verkenningen in de beeldende kunst -28 sept.
- *Tropenmuseum*. Congo-contrasten -17 aug.
- *Zoölogisch Museum*. Schelpen -15 okt.

APELDOORN

- *Museum Felua*. Stad en Landschap in de Nederlandse Schilderkunst van de 17de eeuw -20 juli

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Franse wandtapijten -20 sept.
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen, materialen en gereedschappen in het oude bouwvak -nov.
- De blijde gebeurtenis. Klederdrachten met betrekking tot kraam- en doopgebruiken in Nederland -1 nov.

BREDA

- *De Beyerd*. Ed. van der Elsken, foto's 25 juli-sept.
- *Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau"*. Wat doe je in de kou -7 sept.

BOLSWARD

- *Stadhuis*. De Boer in de Kunst -30 aug.

DELFT

- *Etnografisch Museum*. Suriname, land in opkomst -sept.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Monumentenzorg -16 aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Beeldhouwtentoonstelling -20 juli

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Herdenkingstentoonstelling Schokland -1 nov.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Haagse kunstenaars 30 eeuwen Mexicaanse kunst -20 juli
- *Museum voor het Onderwijs*. De auto -24 aug.
- Vakmanschap, Nederlands faam -sept.
- Van zonnwijzer tot elektrische klok -sept.
- *Kunstzaal „Kunst van onze tijd"* (Prins Mauritsplein 21-22). Spaanse Kunst 18 juli-15 aug.

- *Kunsthandel Martinus Liernur* (Zeestraat 63). Lily ter Kuile, ceramiek -17 juli
- Hans Eschauer, tekeningen en M. J. M. Koelen, schilderijen 18 juli-6 aug.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Werken van Barbara Schrier -31 juli
- *Kunstzaal „De Posthoorn"* (L. Voorhout 41) Anton Heybroek, Schilderijen. Werkd. 11-14 u. en 15-18 u. -25 juli

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Haarlems Zilver -30 juli

HARDERWIJK

- *Veluws Museum van Oudheden*. Herdenkingstentoonstelling: Internering der Belgen 1914-1918 -?

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal* (Stationsplein). 5 Utrechtse schilders. Werkdagen 14.30-17; zo. 11-2.30, 14.30-17; bovendien do. en vrij. 20-22 -26 juli

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi en omstreken*. Hedendaagse Nederlandse Keramiek -25 aug.

HINDELOOPEN

- *Museum van de Hidde Nijlandstichting*. De Muze van Hindeloopen -15 okt.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Het Landschap -30 aug.
— *Stadhuys*. „Ruimte”. 100 Jaar landschappen van Nederlandse Kunstenaars -30 aug.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Prenten door Nono Reinhold -16 aug.
Foto's door de Groupe „a” de Bruxelles. Werkdagen 14-17 u. -16 aug.
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Zuidzee -4 okt.
— *Stedelijk Museum De Lakenbal*. Het Nederlands Portret. Traditie en vernieuwing -31 aug.

NIEUWER-AMSTEL

- *Park*. Beeldtentoonstelling -31 aug.

NIJMEGEN

- *Afrikamuseum*. Moeder en kind en het diermotief in de Afrikaanse kunst -1 sept.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Tekeningen van beeldhouwers uit de 19de en 20ste eeuw -3 aug.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Frederik en Elisabeth van de Palts -okt.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum* (Weena 700). Inzendingen van de prijsvraag voor het ontwerpen van een zesklassige lagere school, uitgeschreven door de Stichting Informatiecentrum voor Scholenbouw -16 aug.
— Ook de boerderij verandert -2 dec.
— *Museum Boymans-van Beuningen*. Art nouveau -12 sept.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Afrika dans en Tibet -12 nov.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuys*. Portrettisten — kunstenaars van nu -20 juli
— *Textiel-Museum*. Voortbloei der tapisserie in Frankrijk en België -5 sept.

UTRECHT

- *Aartsbisschoppelijk Museum*. 242 Ikonen uit het bezit van het Ikonenmuseum te Recklinghausen 17 juli-30 aug.

VEERE

- De Schotse Huizen*. De Vis in de Kunst -29 aug.

BERICHTEN

Het Trappenboek van Van der Horst

Het in 1738 bij Petrus Schenk te Amsterdam verschenen trappenboek van Tieleman van der Horst en Jan Schenk, dat de titel draagt *Theatrum machinarum universale of nieuwe algemeene bouwkunde; Waar in . . . wordt voorgesteld en geleert, het maaken van veelerley soorten van Trappen enz.*, bestaat uit twee delen. Het platendeel zal aan vele lezers bekend zijn; minder bekend is dat er een tekstdeel bestaat met de toelichting tot de prenten. Dit tekstdeel is meestal verloren gegaan. Zonder de tekst hebben de afbeeldingen slechts betrekkelijke waarde.

Bezitters van het platendeel van het Trappenboek, die belangstelling hebben voor een nadruk of reproductie van het tekstdeel, worden uitgenodigd zich te wenden tot de afdeling Monumentenzorg van het bedrijf Openbare Werken, Jacobijnestraat 24 Haarlem; bij voldoende belangstelling zullen zij in de gelegenheid worden gesteld, op een exemplaar van het tekstboekje in te tekenen.

Mevrouw J. E. H. J. W. Wolff-Filz, die sedert 1949 werkzaam was bij het bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten (afd. Musea) te 's-Gravenhage, verliet 1 juli jl. de dienst. Zij werd opgevolgd door dr. P. K. van Daalen, voordien belast met de inventarisatie van de kunstwerken in beheer bij de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Baarderadeel. In een terprestant onder Mantgum is bij graafwerk aardewerk te voorschijn gekomen. Een nader onderzoek leidde tot de voorlopige conclusie dat de terp reeds voor het begin onzer jaartelling bewoning heeft gehad. Tot de vondsten behoort o.m. zwartwandig gepolijst „proto-Fries” aardewerk. Tevens werd een spinklos van hertshoorn aangetroffen. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Tietjerksteradeel. Ten westen van Tietjerk zijn in een ontginning enkele vindplaatsen van middeleeuws en later aardewerk vastgesteld. Er moeten zich hier, getuige het ook aanwezige baksteen- en dakpanpuin, enkele behuizingen hebben bevonden, die echter niet in de bekende atlas van Eekhoff zijn vermeld. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Weststellingwerf. Op de door ontginning ontstane akkers in het Rijsberkamperveld zijn vuurstenen artefacten gevonden van jong-Paleolithisch en Mesolithisch karakter. Tot de vondsten behoort o.m. een gravette-achtig mes. Ook een fragment van een Neolithische bijl van kwartsiet kwam aan het licht. Talrijke andere vindplaatsen van vuursteenartefacten zijn nog door de heer G. H. Voerman te Boyl vastgelegd.

Bij graafwerk voor de bouw van een veestalling op het erf van een Saksische boerderij te Boyl zijn resten van een lemen vloer met hardplaten gevonden. Bij de laatste bevonden zich ingegraven kogelpotten met asresten. Vermoedelijk heeft men hier te doen met 11de/12de eeuwse huisresten. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

NOORD-HOLLAND

Haarlem. Bij werkzaamheden door de Rijkswaterstaat op het Delftplein te Haarlem kwamen oudheidkundige sporen aan het licht. Hierop attent gemaakt door de heer Wieland Los te

Haarlem werd een onderzoek ingesteld. Uit de gevonden aardewerkscherven en bewonings-sporen bleek dat het hier resten betrof van een inheems-Romeinse nederzetting. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Bij baggerwerkzaamheden voor de Europoortwerken zijn enkele munten gevonden, waaronder, na determinatie van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage, enige sestertii van Trajanus en van Nero Drusus. Omtrent de vondstomstandigheden is overigens uiteraard weinig nader bekend. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij de werken aan de Markerwaarddijk zijn enkele beenderen van prehistorische dieren aangetroffen. Daarbij bevindt zich een atlas van een mammoet en een wervel, vermoedelijk van een reuzenhert. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Noordoostpolder. In sectie C is een ongeglazuurd kruikje gevonden met twee opstaande oren van een zeer weinig voorkomend type. Een reeds eerder gedane vondst van dergelijk aardewerk uit de Wieringermeer gaf aanleiding het te dateren in de 16de eeuw. Het is waarschijnlijk afkomstig van scheepvaart. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Oostelijk Flevoland. In sectie L is een grote, vrijwel gave tinnen drinkkan aan het licht gekomen en een kamerpot met één oor van rood aardewerk. De laatste daterend uit de 16de eeuw.

Uit sectie O zijn twee scheepswrakken gemeld, welke nog nader moeten worden onderzocht. Voorts zijn enige inventarisresten uit een scheepswrak uit de 18de eeuw in dezelfde sectie aangetroffen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Groningen. Martinikerk. Boven de scheibogen van het omstreeks 1450-60 gebouwde koor bevinden zich spitsboognissen met schilderingen in Renaissancestijl uit het tweede kwart van de 16de eeuw. Een onderzoek van de kapconstructie boven de noord- en oostzijde van de omgang — de zuidzijde is gewijzigd — heeft duidelijk gemaakt, dat de spitsboognissen oorspronkelijk geheel open zijn geweest. De spanten tussen pijlers en steunberen zijn van het gebruikelijke type. Tussen deze normale spanten is echter een ingewikkelde en gebrekkige constructie te zien, die kennelijk is gemaakt om een opening in de wand te ontgaan: twee elkaar kruisende spanten dragen een koningsstijl waarop de gording rust. Het metselwerk van de vullingen is niet meer te bestuderen, daar zij aan de voorzijde bepleisterd en beschilderd zijn en aan de achterzijde in 1924 beklampt. Wellicht bevatten de openingen oorspronkelijk traceringen, zoals dit vermoedelijk het geval is geweest in het koor van de A-kerk uit 1452.

Het koor is evenals dat van de A-kerk opgetrokken van kleine moppen. De kap heeft op de bovenste spantjucken een rij standvinken met middenbalk, die de hanebalken van de sporenparen draagt; een constructie die in het westen van ons land na het begin van de 15de eeuw nauwelijks meer werd toegepast. De gekraste of dun gesneden telmerken zijn van het type links-rechts gebroken. Boven de twee verdiepingen tellende kapel aan de noordzijde bevindt zich een over de oudere, oorspronkelijk vrijstaande sacristie doorlopende kap van dezelfde constructie en voorzien met gelijksoortige telmerken.

In de traptoren van het koor zijn de bakstenen merendeels gescharreerd, welke bewerking moet hebben plaats gevonden voor het metselen.

De slordig gemetselde westmuur van het koor zal bedoeld zijn geweest als een tijdelijke afsluiting, bestemd om afgebroken te worden na verhoging van het 13de eeuwse dwarspand, waarvan nog een dakmoet te zien is — helling 45° — onder de huidige kap, die na 1687 gebouwd is met toepassing van oude eiken on-

derdelen. Aan de oostzijde van het dwarspand is nog de oorspronkelijke gootlijst aanwezig met daaronder een fries met cirkelvormige en ruitvormige versieringen; alles in baksteen behalve de tufstenen cirkelomlijstingen.

— A-kerk. Het in 1452 opgetrokken koor heeft evenals dat van de Martinikerk boven de scheibogen naderhand dichtgemetselde spitsboogopeningen. De vulling bestaat uit kleine bakstenen. De dagkanten zijn aan de achterzijde ongeprofileerd en niet gepleisterd in tegenstelling met de binnendagkanten. De vulling kan in de plaats zijn gekomen van traceringen. De geheel eikenhouten bekapping moet blijkens vele brandsporen na de torenbrand van 1671 zijn gemaakt met toepassing van oude onderdelen, doch de standvinken onder de nokbalk zijn geheel nieuw.

Aan de oostzijde van het Romano-Gotische, in 1465-'66 verhoogde dwarspand is onder het dak van de kooromgang nog het oorspronkelijke spitsboogfries bewaard met ten opzichte van het muurvlak terug liggende en gepleisterde boogvelden; schuin oplopende waterlijsten onder het fries geven de dakhelling aan van de vroegere zijgedeelten van het koor.

FRIESLAND

Leenwarden. Jacobijnenkerk. Het is bekend, dat de zijbeuken van deze pseudo-basiliek overwelfd zijn geweest doch dat de stenen gewelven in 1842-43 verwijderd zijn. Het hoge westvenster schijnt er daarentegen op te duiden, dat de hoofdbeuk nooit anders dan een houten overdekking heeft gehad. Dit nu is in tegenspraak gebleken met de op stenen gewelven wijzende kapconstructie, waartegen naderhand op primitieve wijze een houten tongewelf is aangebracht. De kap van de hoofdbeuk bestaat uit drie gedeelten, waarvan het oudste stuk zich bevindt boven het koor en de daarbij aansluitende schiptravee; de dertien spanten van dit gedeelte zijn van oost naar west genummerd met vroeg 15de eeuwse telmerken; aan de westzijde heeft een provisorisch houten schot gezeten, dat zal zijn verwijderd bij de bouw van het over beide volgende traveën liggende kapgedeelte; dit is op dezelfde wijze genummerd doch de sporen

— met 14de eeuwse onderscheidingstekens en niet in volgorde geplaatst — moeten van een oudere kap afkomstig zijn. De spanten boven de meest westelijke travee van de hoofdbeuk zijn ongenummerd. De kap van de zuidbeuk met telmerken van omstreeks 1500 is duidelijk aangezet tegen de kap en de oorspronkelijke buitenmuur — met boogfries en gootlijst — van de hoofdbeuk. De kap van de noordbeuk is niet oud. Uit de kapconstructie en bouwnaden in beide zijbeuken kan blijken, dat de gehele westelijke travee later is toegevoegd, waarmee de niet met een stenen overwelling strokende hoogte van het westvenster verklaard is.

NOORD-HOLLAND

Schellinkhout. Herv. Kerk. Bij de restauratie van de kerk is aan de noordzijde van het schip in de laatste travee, dicht tegen het dwarspand een ingang te voorschijn gekomen, waarvóór, blijkens een aanzet tegen de boog een portaal

gestaan heeft. De doorgang is gedekt door een segmentboog, op een T-vormige kraagsteen, waarvan de afschuining met rozetten is versierd. Een ingang op deze plaats moet ouder zijn dan het dwarspand en waarschijnlijk is dus dit schipgedeelte het oudste onderdeel van de nog bestaande kerk. Aan de drie vensters van de koorsluiting werden de traceringen aangebracht naar de gegevens die in één gedicht venster nog aanwezig waren. De beeldjes die in de kruising op drie der hoeken onder de muurplaat geplaatst waren werden gerestauréerd, waarbij onder de zwarte verflaag een oude polychromie te voorschijn kwam. Een vierde beeldje werd bijgemaakt. Doordat de ingang onder de toren weer als toegang tot de kerk is hersteld, komt de ruimtewerking van het torenportaal dat op vier zuilen rust, geheel tot zijn recht. Het koor werd ontdaan van de 19de eeuwse orgeltribune. De oude opstelling van de kansel op de zuidwest-hoek van de kruising bleef gehandhaafd.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP VRIJDAG 19 JUNI 1959, DES MIDDAGS TE 2 UUR, IN DE VOORMALIGE KAPEL VAN HET OUD-KATHOLIEK SEMINARIE, MUURHUIZEN 102 TE AMERSFOORT.

Aanwezig zijn 58 leden en introducés, waaronder het erelid PROF. W. VAN DER PLUYM en „poorter” ADRIAANS in zwierig Amersfoort eeuweftcostuum.

De voorzitter, PROF. DR. M. D. OZINGA, opent de vergadering. Na een welkomstwoord tot MR. A. L. GOEDHART, vertegenwoordiger van de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en tot MR. R. HOTKE, Hoofd-directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, spreekt hij de volgende rede uit:

Het afgelopen jaar stond in het teken van de viering van het 60-jarig bestaan van onze Bond. Dit is gebruikt als een aanleiding tot bezinning op het verleden en daarmee ook als basis voor gefundeerder toekomstplannen. Het is haast overbodig hier te herhalen hoe de Bond niet slechts de uitgever is geweest van een geregeld op hoger peil komend kunsthistorisch tijdschrift, maar ook een goede tribune heeft gevormd ter bepleiting van een beter beheer en boeiender inrichting onzer musea, van krachtadige over-

heidszorg voor en zorgvuldiger wijze van restauratie van onze monumenten, van universitaire opleiding van kunsthistorici, van wetenschappelijke bescherming onzer monumenten enz. In het verleden mocht, bij een minder ontwikkeld ambtelijk bestel, ook persoonlijke tussenkomst van voormannen van de Oudheidkundige Bond bij gemeente-, kerkelijke- en andere besturen niet zelden succes hebben. Aan de geheel andere verhoudingen in een tijd, die nog weinig verenigingen als de onze en excursies kende, herinneren de beschrijvingen van ontvangsten bij de jaarvergaderingen met fanfarecorps-muziek in vlaggende provinciesteden. In onze zo zeer veranderde tijd is dit forum intussen niet minder van node, ofschoon uiteraard op andere wijze, nu een groot deel van de vroegere taak — die overigens door particulieren nooit naar behoren was te vervullen — door ambtelijke bureaus is overgenomen.

De ontwikkeling onzer musea is alom op de goede weg. Jonge of herbouwde steden overtroe-

ven op dit punt soms oudere van gevestigde reputatie.

Daarentegen worden de toch al zo gedunde overblijfselen van onze monumentenschat op ongekende wijze bedreigd, niet zoals vroeger door onwil of onverschilligheid, maar door zo mogelijk nog ernstiger en in alle geval dieper ingrijpende factoren: de gehele economische en maatschappelijke ontwikkeling in ons land met zijn bijna benauwende bevolkings- en woon-situatie. Op de genoemde jubileumvergadering is de toestand door IR. R. MEISCHKE uitnemend uiteengezet. Het knelpunt van de monumentenbescherming ligt thans op stedenbouwkundig gebied. Samenwerking van planologen en monumentenbeschermers is dringend geboden, wil de grootste architectonische glorie van Nederland, dat is niet enkel een aantal kapitale monumenten, maar het historische stads- en dorpsbeeld behouden blijven. Speciaal de kleinere monumenten, onmisbaar voor het geven van karakter en sfeer aan de historische vestigingen, worden met snelle, soms onvermijdelijke ondergang bedreigd. De op zich zelf slechts verheugende ontwikkeling van Nederland in de na-oorlogstijd enerzijds, het ver voortgeschreden verval der bebouwing in tal van binnensteden en dorpskernen anderzijds, maakt dat bepaaldelijk van een noodsituatie moet worden gesproken. Daaraan zal de eerste vijf of tien jaren nog veel te verhelpen zijn, daarna wordt het waarschijnlijk in vele gevallen voor goed te laat.

Het behoeft geen betoog, hoe dit probleem in het bijzonder acuut is voor de randstad Holland. In Zuid-Holland kampen niet alleen Leiden, Delft en Dordrecht met het probleem van hun kern, waarvan thans bij de nodige goede wil en financiële opofferingen nog veel is te redden; hetzelfde geldt in bescheidener mate voor Middelharnis en Goeree, Brielle en Hellevoetsluis, Heenvliet en Geervliet, Schiedam en Maassluis, Naaldwijk, Oudewater, Nieuwpoort en Ameide.

Op dit tijdstip staan gelukkig niet alleen grote lichamen zoals de Dienst voor de Zuiderzeewerken en Planologische Diensten welwillend tegenover ons streven. Ook bij de leiding van de Cultuurtechnische Dienst, herverkavelingscommissies e.d. is daarvoor begrip ontstaan. Uiteraard zijn ten deze echter initiatieven niet van de genoemde instanties te verwachten. Opvangen van de vraagstukken in kwestie kan alleen geschieden door de daartoe bestemde Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Wij mogen ons daarom ten zeerste verheugen

over de nieuwe actieve en competente leiding van deze dienst. Zonder verdere stedenbouwkundige outillage, zonder krachten voor directe kunsthistorische en technische opname van alles, wat wordt bedreigd, en zonder vóór alles credieten zal die Rijksdienst echter onmogelijk kunnen bereiken, wat thans nodig is.

De taak van onze Bond kan hierbij slechts zijn nog meer de aandacht van de Overheid vragen voor de problemen in kwestie en te trachten Haar zoveel mogelijk te seconderen door als het ware het „draagvlak" van de monumentenbescherming te vergroten door weloverwogen deskundige propaganda.

Ons jubileumnummer is aan dit doel dienstbaar gemaakt, daar ons ledental voor een landelijke organisatie ten enenmale onvoldoende is. Deze ruim verspreide aflevering in nieuw kleed vraagt niet alleen de aandacht voor wat ik zou willen noemen de klassieke activiteiten van onze Bond, maar evenzeer voor kleinere monumenten, schuilkerken, boerderijen en bouwwerken uit jongere tijd als de Beurs van Berlage. Helaas is het resultaat van deze actie nog veel te gering, afgezien van enkele groepen jongeren, zoals met name de studenten in de kunstgeschiedenis. Uw aller persoonlijke steun is nodig, te meer omdat wederom zovele ouderen ons zijn ontvallen.

Op mij rust de droeve plicht U een lange lijst van namen van overleden medeleden voor te lezen, waaronder grote figuren op het gebied van cultuur- en landschapsbescherming, die geregeld op deze vergaderingen aanwezig plachten te zijn. Ik moge U verzoeken hun nagedachtenis eerbiedig te herdenken door staande een minuut stilte in acht te nemen.

W. F. C. H. Graaf Bentinck en Waldeck
Limpurg, de Steeg.

dr. J. A. Bierens de Haan, Amsterdam.

dr. H. Bouwman, Hilversum

H. Cleyndert, 's-Gravenhage

Baronesse S. Collot d'Escury, Kloosterzande

mr. N. C. M. A. van den Dries,

's-Gravenhage

mr. E. R. van Eibergen Santhagens,

Neerlangbroek

dr. J. H. van Eldik, Noordgouwe

Jkvr. E. H. J. van Eysinga, Elspeet

R. H. Herwig, Soest

A. W. Jansz, Voorburg

ir. E. J. Langelaan, Amersfoort

J. Louwerse, Vlissingen

Henri Mayer, 's-Gravenhage

G. J. van Olst, Ressen

F. W. Rijk, Zürich
 ir. J. Spaander, Amersfoort
 M. J. L. Baron Taets van Amerongen,
 Renswoude.

Afgezien van ons jubileum was de werkzaamheid van onze Oudheidkundige Bond in het afgelopen jaar de gebruikelijke. Het verschil met vroeger was slechts, dat het Bestuur haar meer doelbewust trachtte te richten. Slechts weinige, maar dan weloverwogen en zeer gedocumenteerde adressen zijn verzonden, met name naar aanleiding van de dempingsplannen te Alkmaar en de pogingen tot behoud van de overblijfselen van het slot Honselaarsdijk te Naaldwijk. Overigens trachtten wij tot het goede doel bij te dragen door overleg en samenwerking met en enige bescheiden steun aan verenigingen en stichtingen van soortgelijke doelstelling. Dit geschiedde ten aanzien van de Hellenburg in Baarland, de vesting Naarden en Oud-Dordrecht.

Het Bestuur alléén vermag geenszins de doelstellingen van onze Bond te verwezenlijken. Ik moge eindigen met een beroep te doen op Uw aller medewerking deze ook naar buiten uit te dragen en naar vermogen de pogingen te ondersteunen de in aanmerking komende krachten voor onze Bond te winnen.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering van 20 juni 1958 (afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* 6de S. 11 (1958), kol. *135 e.v.) en van de jubileumvergadering van 17 januari 1959 (*Nieuwsbulletin* 6de S. 12 (1959), kol. *1 e.v.) worden ongewijzigd goedgekeurd. Onder de *ingekomen stukken* is een brief van de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat hij bereid is ten behoeve van de consolidatie van het huis „De Moriaan” te 's-Hertogenbosch een bijdrage van f 50.000.— te verlenen. De vergadering neemt met instemming kennis van deze brief, omdat door de geldelijke toezegging het behoud van dit merkwaardige huis, waarop ook de Bond enige jaren geleden de aandacht heeft gevestigd, verzekerd mag worden geacht.

De secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, leest het *jaarverslag* voor:

Het verenigingsjaar 1958 heeft zich gekenmerkt door een verscherpte strijd voor het behoud van het stads- en dorpschoon van ons vaderland, in het algemeen voor de redding van de culturele waarden, die ons door vorige generaties zijn nagelaten. Men behoeft niet helderziend te zijn om te voorspellen, dat deze strijd

in de komende jaren aan intensiviteit zal toenemen; in welhaast iedere Nederlandse stad van enige omvang zijn doorbraak-, sanerings- en dempingsplannen aan de orde gesteld of worden zij — veelal binnenskamers en onder geheimhouding — voorbereid. Het grote gevaar is, dat, wanneer deze plannen eenmaal openbaar worden gemaakt en dus ook ter kennis van onze Bond komen, de voorbereidende uitvoeringsmaatregelen reeds zijn getroffen, zodat het uiterst moeilijk is de ontwerpers tot het doen van enige concessie te bewegen. Getracht zal moeten worden de partijen van de monumentenbeschermers en van de stadssaneerders ervan te overtuigen dat zij niet elkanders antipoden behoeven te zijn, maar dat bij vroegtijdig overleg een voor beide partijen bevredigende oplossing mogelijk is.

In een uitvoerig adres aan de raad der gemeente Alkmaar zette de Bond zijn bezwaren tegen het gepubliceerde plan voor de binnenstad uiteen. Met name tegen de voorgenomen demping van de grachten is krachtig stelling genomen. In een rekest aan het gemeentebestuur van Naaldwijk heeft de Bond aangedrongen op een zodanige wijziging van het uitbreidingsplan dat het behoud van het poortgebouw van het voormalig slot Honselaarsdijk is gewaarborgd. Een deputatie uit het Bestuur voerde te Dordrecht besprekingen met de vereniging „Oud-Dordrecht” ter verduidelijking van het standpunt van de Bond inzake een redelijk behoud van de oude bebouwing in de binnenstad. De stichting „Menno van Coehoorn” heeft het initiatief genomen tot het zenden van een adres aan de Regering, teneinde aandacht te vragen voor de ergerlijke toestand van verval, waarin de vestingwerken van Naarden verkeren. Met enige andere organisaties heeft ook de Bond dit adres mede-ondertekend; op een vergadering, waarin een gemeenschappelijke gedragslijn om tot de redding van de vesting Naarden te komen werd uitgestippeld, was de Bond vertegenwoordigd. Samenwerking met andere instanties is ook gezocht en verkregen bij de pogingen om te geraken tot een consolidatie van de grondvesten van het kasteel Hellenburg te Baarland. Het laat zich aanzien, dat deze pogingen succes zullen opleveren; de Bond stelde hiervoor een bedrag uit de kas ter beschikking van de stichting „De Hellenburg” i.o. Eveneens verleende de Bond een bescheiden geldelijke bijdrage aan de vereniging „Die Haghe” ter financiering van een opgraving op de plaats, waar de inmiddels afgebroken historische boerderij „Vrederust”

aan de Lozerlaan te 's-Gravenhage heeft gestaan.

Wat de organisatie van de Bond betreft: de in 1958 aftredende leden van het Bestuur, die allen herkiesbaar waren, werden opnieuw benoemd. In plaats van de heer Th. Lunsingh Scheurleer, die als zodanig niet herkiesbaar was, koos de ledenvergadering Prof. dr. M. D. Ozinga tot voorzitter. Het Bestuur vergaderde in het jaar 1958 vier maal. Plannen werden uitgewerkt om tot een enigszins feestelijke viering van het zestigjarig bestaan van de Bond in januari 1959 te geraken. Een ontwerp voor een nieuw omslag voor het Bulletin kon de instemming van het Bestuur verwerven, zodat het orgaan met ingang van de jaargang 1959 verfrist en verjongd van uiterlijk in de openbaarheid kon treden. Aan de samenstelling van een nieuwe propaganda-circulaire wordt de laatste hand gelegd. Het Bestuur stelt zich voor met het vernieuwde orgaan en met de circulaire een grootse propaganda-actie te ontketenen, want een vergroting van het ledental is niet alleen mogelijk, maar ook noodzakelijk. Moge dan het jubileumjaar 1959 het bewijs leveren, dat de Bond ondanks zijn zestig jaren onverzwakt is in zijn strijd lust en nog ten volle in staat de taken, die zijn oprichters in 1899 voor ogen stonden, naar behoren te vervullen.

De pennigmeester, MR. G. J. WIT, brengt het *financiële verslag* over 1958 uit:

De rekening van de Bond sluit over het jaar 1958 met een nadelig saldo van f 242,—, welk bedrag ongeveer overeenkomt met het nadelig saldo van de exploitatie van het Bulletin. Deze exploitatie is uiteraard verreweg de belangrijkste post op de rekening. Voor rekening van de Bond kwam dit jaar een bedrag van bijna f 7.000,—, terwijl wij van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over het jaar 1957 een som ontvingen van f 10.404,—, waarvoor wij het Ministerie grote dank verschuldigd zijn. Voor de goede orde zij hier vermeld, dat deze cijfers geen geheel juist beeld leveren, daar wij met de bijdrage van het Ministerie voor een bepaald jaar in feite het daaropvolgende jaar moeten financieren.

Het aantal pagina's van het Bulletin is ook in 1958 ten opzichte van 1957 verminderd. Het bestuur streeft er ernstig naar dit niet verder te laten teruggaan en in de toekomst zo mogelijk het aantal pagina's weer iets uit te breiden. Het spreekt vanzelf, dat behalve de financiën hierbij ook de beschikbare kopy een rol speelt.

Na boeking van het nadelig saldo ten laste van het kapitaal bedroeg dit op 31 december 1958 ruim f 6.000,—.

Aan het Fonds voor de uitgave van een Repertorium is ook in 1958 een bedrag van f 1.000,— toegevoegd. Na aftrek van de uitgaven is dit Fonds thans f 8.700,— groot. Wij hopen dat dit bedrag voldoende zal zijn voor de uitgave van een nieuw deel van het Repertorium, dat thans binnenkort zal kunnen verschijnen.

Tenslotte is het Fonds Penning f 1.300,— en het Fonds 1949 onveranderd f 2.000,— groot. Dit laatste fonds zullen wij binnenkort aanspreken voor de uitgave van een eenvoudige, doch, naar wij vertrouwen, smaakvolle propagandafolder voor onze Bond. Voor wat betreft het Fonds Penning zij hier met grote dankbaarheid gememoreerd het feit, dat onze oud-penningmeester, MR. G. J. KALF, de aan wijlen zijn vader, DR. JAN KALF, verleende gouden ere-penning aan de Bond heeft teruggeschonken.

Met deze cijfers moge hier worden volstaan.

De contributie-betaling door de leden heeft in het afgelopen jaar zeer veel te wensen overgelaten. In het bijzonder blijken vele leden, ook heden nog, niet op de hoogte van de reeds op 1 januari 1958 ingegane contributie-verhoging.

De commissie tot het nazien van de rekening over 1958, bestaande uit de heren MR. P. J. W. BELTJES en G. VAN DER MARK, verklaart bij monde van laatstgenoemde dat zij de stukken akkoord heeft bevonden, zodat zij de vergadering voorstelt de penningmeester eervol te déchargeren. Met applaus wordt daartoe besloten.

Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden mejuffrouw HOUTZAGER en de heren GLAZEMA, VAN DER MARK, OZINGA, TEMMINCK GROLL en TIMMERS. De heren Glazema en Ozinga zijn zes jaren achtereenvolgend in functie geweest en mitsdien niet herkiesbaar. De voorzitter geeft een korte toelichting op het voorstel van het bestuur, in de vacature-Glazema te benoemen DR. W. C. BRAAT te Oegstgeest en in de vacature-Ozinga MR. C. A. VAN SWIGCHEM te Amsterdam. Met applaus betuigt de vergadering haar instemming met dit voorstel. De aftredende bestuursleden, die herkiesbaar zijn, worden met applaus voor een periode van twee jaar herbenoemd.

De voorzitter maakt in het nieuwe verenigingsjaar geen deel meer uit van het bestuur en kan derhalve het presidentschap van de Bond niet

langer bekleden. Op zijn voorstel kiest de vergadering met applaus tot voorzitter de heer TH. H. LUNSGH SCHEURLEER te Amsterdam.

De commissie van redactie voor het Bulletin wordt in haar huidige samenstelling wederom voor een jaar benoemd.

De vergadering benoemt tot lid van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het jaar 1959 de heren G. VAN DER MARK, MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE en IR. J. DE WILDE.

De voorzitter acht het een goede gewoonte dat de Bond zijn vergaderingen veelal belegt op plaatsen, waar grote structurele veranderingen op handen of het oude, vertrouwde beeld ingrijpend zal worden gewijzigd. De uitvoering van het Deltaplan zal voor vele streken van ons land een radicale omschakeling brengen en de vraag rijst in hoeverre de oude steden zich daarbij moeten en kunnen aanpassen. Het bestuur stelt daarom voor in het jaar 1960 de zgn. *wintervergadering* te Schiedam te houden. Voor de *zomervergadering* stelt het bestuur, een oude toezegging in-dachtig, voor te Gorinchem bijeen te komen en daaraan een excursie door het noord-westelijk gedeelte van de provincie Noord-Brabant te verbinden. De vergadering hult zich in een stilzwijgen, waaruit de voorzitter concludeert dat de voorstellen van het bestuur verrassend goed worden bevonden.

Bij de rondvraag vertolkt de heer A. BAART SR. de ongerustheid, die te Harlingen heerst over het lot van de Kleine Sluis aan de Zuiderzeehaven. Financiële moeilijkheden zouden de restauratie van dit schilderachtige complex illusoir maken. IR. R. MEISCHKE is hiervan op de hoogte, maar hij heeft de hoop niet opgegeven dat de restauratie door zal gaan.

De heer G. B. PELLIKAAN, burgemeester van Vianen, is van oordeel dat voor tal van gemeentebesturen de „zorg” voor de plaatselijke monumenten nog maar een vaag begrip is. Hij bepleit bij een voorkomende vacature in het bestuur van de Bond een plaats voor een gemeentelijke functionaris in te ruimen. De voorzitter is het daar geheel mee eens; dergelijke contacten kunnen voor de Bond van grote waarde zijn.

DS. F. S. KLOOSTERMAN betreurt dat de pers zijns inziens te weinig aandacht heeft geschonken aan de dempingsplannen te Alkmaar. IR. MEISCHKE antwoordt dat de pers uitvoerig is ingelicht en zich vrijwel unaniem tegen demping heeft uitgesproken.

DS. KLOOSTERMAN vraagt dan de aandacht voor een algemeen probleem, dat hij zou willen aanduiden met het functieverlies van het kleine dorp en de daaruit voortvloeiende „saneringsplannen” op kerkelijk gebied ten plattelande. Daarbij is ook de Bond betrokken, omdat het voortbestaan van tal van historische kerken door deze sanering wordt bedreigd. De VOORZITTER acht dit probleem inderdaad klemmend; de ontvolking van het platteland, waarbij spreker vooral denkt aan de provincie Friesland, zal medebrengen dat veel kerken overbodig worden. Met betrekking tot de door Ds. Kloosterman gesignaleerde tanende belangstelling van sommige predikanten voor historische kerkgebouwen is spreker de mening toegedaan, dat zulks niet op rekening kan worden gesteld van de „eisen”, die bij een restauratie door „monumentenzorg” naar voren worden gebracht; van die zijde wordt steeds in hoge mate rekening gehouden met de uitoefening van de eredienst. Ook bij de beraamde wettelijke monumentenzorg is hieraan alle aandacht geschonken.

In dit verband vraagt hij zich af, hoe het staat met de monumtenwet. MR. A. L. GOEDHART deelt mede dat het de bedoeling is de Tijdelijke Wet Monumentenzorg te verlengen tot 1 januari 1961.

MR. R. HOTKE merkt op, dat het probleem van de „verlaten” dorpskerken in Friesland de aandacht heeft van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Met de Synode van de Hervormde Kerk is reeds overleg gepleegd over de op handen zijnde samenvoeging van kerkelijke gemeenten, waarbij er naar zal worden gestreefd de historische kerken zoveel mogelijk hun functie te laten behouden.

DR. W. C. BRAAT vraagt inlichtingen over de Oudezijds-kapel te Amsterdam, die volgens een krantenbericht zal worden afgebroken. IR. MEISCHKE antwoordt dat de kerkelijke gemeente weliswaar weinig waardering voor dit historische gebouw toont (het is verhuurd als kaasbeurs), maar de indruk bestaat niet, dat een sloopvergunning zal worden gevraagd. De kapel dient tot elke prijs te worden behouden. De voorzitter sluit daarop het huishoudelijke gedeelte van de vergadering.

Het gemeentebestuur van Amersfoort biedt het gezelschap thee aan. Daarna leidt de voorzitter de burgemeester, de heer H. MOLENDIJK, in, waarbij hij tevens gelegenheid vindt het gemeentebestuur hartelijk dank te zeggen voor de verleende gastvrijheid en medewerking.

De heer MOLENDIJK houdt dan een boeiend

betoog, met een groot aantal fraaie, naar opnamen van de burgemeester zelf vervaardigde lichtbeelden geïllustreerd, over de historische ontwikkeling van Amersfoort en de restauratieproblemen in de binnenstad. De burgemeesterlijke rede is een klemmend pleidooi voor het behoud van het „kleine” monument, dat door een eenvoudige, niet kostbare restauratie zijn taak weer naar behoren kan vervullen.

Na de luid toegejuichte rede van de burgemeester maken de deelnemers aan de vergadering een rondwandeling door de binnenstad onder leiding van de heren G. VAN DER MARK en H. HALBERTSMA, waarna men zich in Hotel „De Witte” aan een diner verenigt. Tegen negen uur trekt het gezelschap in opgewekte stemming naar „Marienhof” waar de DIRECTEUR VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK op de hem eigen wijze de leden van de Bond ontvangt. De verrukkelijke zomeravond in het eeuweestvierende Amersfoort, het feeëriek met vetpotjes verlichte „Marienhof”, de verzorgde buffetten, de charmante dansen in de oude kloosterhof van Amersfoortse poorteressen en poorters in feestcostuum, de kleurige schilderijen in „Klein-Montmartre”, dat alles scheidt een unieke feestelijke sfeer, zodat de meeste deelnemers pas ver na middernacht hun legersteden opzoeken.

De rode autobussen van de firma Tensen vertrekken op zaterdag 20 juni om ruim 9 uur van het Amersfoortse Stationsplein voor de *excursie* door Eem- en Gooiland.

In Soest wordt even gestopt om de juist voltooide restauratie van de Hervormde kerk in ogenschouw te nemen. Langs het Koninklijk Paleis gaat de tocht naar Baarn voor een bezoek aan het huis „Groeneveld”. Bij ontstentenis van de heer COLSON vertelt de medebewoner, DR. SUNIER, iets over de geschiedenis van het huis, waarna men al spoedig groepjes excursionisten in drukke discussie ziet over de bouwgeschiedenis en de waarde van de uitgestalde kunstschaten.

In Eemnes-Buiten blijkt de antiëkwinkel van de heer Wortel aanvankelijk een even grote trekpleister als de Hervormde kerk, maar tenslotte is het gezelschap toch weer bijeen om te luisteren naar een uiteenzetting van architect IR. P. H. N. BRIËT over de volbrachte restauratie van de monumentale toren en de plannen voor het herstel van de kerk, die helaas wegens geldgebrek voorlopig niet kunnen worden uitgevoerd.

In de schaduwrijke tuin van het Singer Memorial Museum te Laren komen de vermoede deelnemers met een broodje uit het vuistje weer op hun verhaal. Na een inleiding over de geschiedenis van het museum door de heer LEFFELAAR bezichtigt het gezelschap het gebouw en de zomertentoonstelling van de collecties 16de en 17de eeuwse schilderijen en van oud aardewerk.

Tegen half 3 worden de bussen weer bestegen en rijdt men naar de 18de eeuwse theekoepel van „Land en Bosch”, waar IR. J. BORDEWIJK, onder wiens leiding de restauratie is geschied, een toelichting geeft. In groepen bekijkt men dan het fraaie huis „Trompenburg”, dat door de familie HOUTHOF gastvrij voor de leden van de Bond is opengesteld.

Met een kleine vertraging wordt de stad Weesp binnengereden, waar de burgemeester, MR. J. C. BÜHRMANN, een begroetingswoord spreekt en het stadhuis wordt bezichtigd. In de raadzaal is onder leiding van DR. R. WARTENA een kleine expositie ingericht van ontwerptekeningen van de architecten Husly en Van der Hart.

Na een kort bezoek aan de Hervormde kerk rijden de bussen naar Muiden. In het clubgebouw van de Kon. Ned. Zeil- en Roeivereniging bieden de heer en mevrouw PIGAUD de deelnemers een uitgebreide thee aan, waarna de excursie met een dankwoord van de voorzitter aan allen, die door hun gastvrijheid deze tocht hebben doen slagen en met een weder-dankwoord van de heer KOSTER uit naam van de deelnemers aan de organisatoren, wordt ontbonden.

V. D. M.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1959, GEHOUDEN OP VRIJDAG EN ZATERDAG 26-27 JUNI IN HET GRONINGER MUSEUM VOOR STAD EN LANDE, TE GRONINGEN

In de avond van 25 juni bestond gelegenheid voor onze deelnemers om het Rijtuigmuseum te Leek te bezoeken; hiervan werd door 9 deelnemers gebruik gemaakt, die genoten van het interessante tentoongestelde materiaal, de prachtige omgeving van Nienoord en de heerlijke zomeravond.

Vrijdag 26 juni werd om 10.30 de huishoudelijke vergadering geopend; nadat de Voorzitter, DR. A. B. DE VRIES, DR. CLARA REDLICH, vertegenwoordigster van het Museumverband für Niedersachsen, en DR. MR. F. J. DUPARC, vertegenwoordigend het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, had welkom geheten, gaf hij het volgende jaaroverzicht:

Een jaaroverzicht van onze vereniging heeft tot dusver nog steeds uitgemunt door beknoptheid. Wij mogen hier, naar ik meen, geen bewijs in zien van een gebrek aan activiteit van onze vereniging, noch van een zo goede en geroutineerde gang van zaken, dat wij in alle opzichten tevreden kunnen zijn.

Allereerst wil ik U dan in het kort de belangrijkste gebeurtenissen voor onze vereniging in het geheugen roepen. Het verenigingsjaar begon met de eerste museumdag in 1958, tevens London conference van The Museums Association. Degenen, die dit evenement bijwoonden, behoef ik hierover niets meer te vertellen; belangstellenden kunnen de verslagen hierover raadplegen in het *Nieuws-bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 6 S. 11 (1958), afl. 8 en in *The Museums Journal*, vol. 58 Nr. 5. Het was voor onze vereniging een zeer bijzondere gebeurtenis, die mede dank zij de goede zorgen van vele onzer Engelse collegae werd opgeluisterd door enige onvergetelijke festiviteiten. Het was bovendien de eerste maal, dat de museumdag niet op vaderlandse bodem werd gehouden.

De tweede museumdag werd gehouden in Amersfoort, op 22 november. Het onderwerp van bespreking was: „De Omgang met opgegraven Voorwerpen”. Ook hierover kan ik thans kort zijn, en belangstellenden verwijzen naar het verslag, dat is te vinden in het *Nieuws-bulletin van de K.N.O.B.* 6de S. 11 (1958), afl. 12.

In de samenstelling van het bestuur kwam dit jaar weinig verandering; de secretaris, DR. H. C. BLÖTE, werd als zodanig herkozen, als provinciale vertegenwoordiger voor Groningen werd de heer W. JOS DE GRUYTER verkozen, voor Drenthe de heer E. PELINCK.

In de overeenkomst met de K.N.O.B. inzake de afdracht van contributies werd een verandering aangebracht, die het voor onze vereniging van veel meer belang doet zijn instelling-lidmaatschappen te verwerven. Vervolgens werd een briefcirculaire uitgezonden aan de voornaamste instellingen, welke circulaire reeds 14 gunstige reacties mocht ontvangen. Wij hopen uiteraard op een belangrijke aanvulling voor het volgende jaar.

In bestuursvergaderingen zijn weer velerlei zaken in behandeling geweest. Onze bemoeiingen inzake opzetcartons lijken in een impasse te geraken; doch wij hopen nog steeds op enig succes.

Een belangrijk onderwerp van gesprek was de mogelijkheid tot nauwere samenwerking van De Museumdag met het Nationaal I.C.O.M.-comité. Het is te verwachten, dat de I.C.O.M. hiertoe op de a.s. driejaarlijkse conferentie de mogelijkheden zal openen, door een constitutiewijziging in die richting. Daarna zal het aan ons zijn nadere organisatiewijzigingen uit te voeren.

De gebruikelijke samenwerking met „Openbaar Kunstbezit” werd gecontinueerd. De publicatie van monografieën over kunstenaars, liefst in verband met een tentoonstelling van hun werk, vormde een onderwerp van overleg.

Ter bestudering van de problemen, samenhangend met het nijpend tekort aan kundige restauratoren was een commissie ad hoc ingesteld, bestaande uit de heren DR. A. F. E. VAN SCHENDEL, voorzitter, D. F. LUNSINGH SCHEURLEER, secretaris, DR. L. J. F. WIJSENBECK en J. C. EBBINGE WUBBEN, leden. Deze commissie heeft zo juist een memorandum uitgebracht.

Onze historische sectie, onder voorzitterschap van DR. R. VAN LUTTERVELT vergaderde op 22 mei l.l., en zal ook in de komende dagen bijeenkomen.

Wanneer wij nu nog een blik werpen op wat er buiten onze vereniging in de museumwereld plaats vond, dan moet ik allereerst wijzen op de aankoop van de collectie Van Beuningen door de gemeente Rotterdam, waardoor het gemeentelijk kunstmuseum, thans Museum Boymans-Van Beuningen geheten, zich kan scharen onder de allerbelangrijkste instellingen in den lande (applaus). Voorts kan ik wijzen op de voortgaande verbouwingen in het Rijksmuseum, waardoor belangrijke verbeteringen aan de schilderijen zalen zijn tot stand gekomen, en op de nieuwe behuizing van de Dienst van 's Rijks verspreide Kunstvoorwerpen, de instelling, die voor ons allen zo belangrijk is.

Er vonden in het afgelopen jaar vele belangrijke tentoonstellingen plaats; het tentoonstellingsbeleid geeft wel enige zorgen, er treedt langzamerhand een te grote veelvuldigheid op, en de aanleidingen tot het houden van een tentoonstelling zijn soms weinig acceptabel. Het is dan ook toe te juichen dat er een coördinatiecommissie is ingesteld.

Als belangrijke personalia vermeld ik nog, dat DR. A. KLASSENS benoemd werd tot directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, als opvolger van DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN, en dat de directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, DR. L. D. BRONGERSMA, thans de leider is van de expeditie naar het Sterrengebergte, in Nederlands Nieuw Guinea.

In het algemeen is de onderlinge verstandhouding tussen de Nederlandse museummensen gelukkig zeer harmonieus; we moeten het dan ook als een gezond verschijnsel zien, wanneer er eens een rumor in casa optreedt.

Tenslotte hoopt spreker dat De Museumdag meer gelegenheid zal krijgen ook representatief op te treden, wanneer de financiën dit toelaten.

Vervolgens is het verslag van de Penningmeester, DR. R. E. J. WEBER, aan de orde. Dit verslag kon iets minder pessimistisch gestemd zijn dan het voorgaande, voornamelijk door het succes, dat de wervingsactie voor instelling-leden mocht boeken. Ook kwamen er ditmaal niet te veel kosten voor de bijeenkomsten ten laste van de kas, zodat deze kon sluiten met een voordeling saldo van f 835.45. Het balanssaldo bedroeg thans f 2796.14, een zeer noodzakelijke weerstandkas overigens.

De commissie voor Kascontrole, bestaande uit MEVR. J. E. H. J. W. WOLFF-FILZ en DR. P. H. POTT, had een verklaring ingezonden van ac-

koordbevinding, en het voorstel de penningmeester te willen déchargeren, hetgeen onder applaus geschiedde.

Bij de hierna aan de orde zijnde bestuursverkiezing werd als voorzitter gekozen: PROF. DR. H. ENGEL; als provinciale vertegenwoordiger voor Overijssel: de heer G. D. VAN DER HEIDE; voor Gelderland: PROF. DR. A. J. BERNET KEMPERS; voor Zuid-Holland: de heer J. N. VAN WESSEM; voor Zeeland: de heer P. VAN BEVEREN en voor Limburg: de heer J. G. F. M. G. BARON VAN HÖVELL TOT WESTERFLIER.

Na sluiting der huishoudelijke bijeenkomst begaf het gezelschap zich naar het stadhuis, alwaar het door het gemeentebestuur werd ontvangen. Na de lunchpauze werd de vergadering heropend, voor de behandeling van het onderwerp: Museum en Universiteit, waarbij de Burgemeester van Groningen, de heer J. TUIN, tegenwoordig was.

De eerste inleider, DR. H. L. C. JAFFÉ, zegt:

U hebt prof. Schulte Nordholt en mij gevraagd samen de kloof te peilen, die U in de laatste jaren hebt zien ontstaan tussen de vakgenoten kunsthistorici, die zich tot het werk in de musea voelen aangetrokken en de anderen, die de voorkeur geven aan het werk in een academische sfeer. U hebt in de jaren na de oorlog kunnen constateren, dat de belangstelling voor museumwerk in het kunsthistorische vak aan het tanen was en dit verschijnsel hebt U als aanleiding opgevat om ons deze opdracht te geven. En de speleologische verkenningen, die wij bij het onderzoeken van deze kloof en haar vertakkingen hebben moeten ondernemen, hebben ons tot het inzicht gebracht, dat de door het bestuur gesignaleerde tendens — de vlucht uit het museumvak naar de academische loopbaan — geenszins beperkt blijft tot de kunsthistorie. Mede daarom kunnen wij met het volste recht onze bevindingen aan deze vergadering voorleggen, omdat het probleem niet alleen een vraagstuk van de kunstgeschiedenis en haar twee takken van beoefening — de museale en de academische — blijkt te zijn, maar in feite een dilemma voor ieder gebied der wetenschap — of der menselijke kennis — die met objecten en dus ook met musea te maken heeft.

U wilt mij toestaan, dat ik hier maar even inga op de feitelijke en materiële omstandigheden, die met het gesignaleerde verschijnsel te maken hebben. Ik ben mij ervan bewust, dat zij van

grote betekenis zijn voor het gestelde probleem: dat namelijk het merendeel van de jonge generatie van vakgenoten een academische carrière verkiest en dat daarom juist voor de musea de vervulling van vacatures in de wetenschappelijke staf tot een nijpend en zorgelijk probleem is geworden. Ik weet en zou dit feit met cijfermateriaal kunnen staven, dat de functie van een assistent aan een academisch instituut beter wordt gesalarieerd dan die van wetenschappelijk assistent aan een museum — maar ik weiger dit als beslissend argument te stellen bij de keuze tussen de twee mogelijkheden: zo materialistisch en zo kortzichtig is de jonge generatie van heden stellig niet. De feiten liggen mijns inziens veel ingewikkelder voor ons — en dat is tevens de reden, dat ik op deze feitelijke, materiële kant van ons probleem niet al te lang zal ingaan. Het is nu eenmaal zo, dat de hoeveelheid werk, die van een jong kunsthistoricus in een museumfunctie wordt verwacht, onnoemelijk veel groter is, dan wat hij in een vergelijkbare baan op een academisch instituut zal moeten presteren. De reden hiervoor is enerzijds, dat er op de begrotingen der musea te weinig posten zijn uitgetrokken voor de lagere échelons van de wetenschappelijke staf en dat daarom (U ziet, het is een *circulus viciosus*) weinig van onze jongere vakgenoten de animo voelen om zich in deze maalstroom van activiteiten te storten, een feit, dat weer de hoeveelheid werk vergroot voor de enkeling, die de sprong aandurft. Een jong kunsthistoricus, die een museumbaan aanvaardt, wordt door zijn nieuwe werkkring met huid en haar opgevreten en ik kan mij voorstellen, dat zulks voor een pas afgestudeerd iemand, die zich bewust is van de wenselijkheid om zijn horizon nog verder te veruimen, enigszins een schrikbeeld vormt.

Maar de schuld van deze kringloop van wederwaardigheden ligt geenszins alleen bij de jonge generatie. Zij ligt zeker evenzeer bij de musea zelf of bij de instellingen, die verantwoordelijk zijn voor hun begrotingen, die de lagere posten in de wetenschappelijke staf en derhalve de mogelijkheid tot opleiding nodeloos beperken. Niet alleen aan de musea der grote steden, maar evenzeer aan de kleinere en provinciale musea zou nuttig werk te verrichten zijn door wetenschappelijk geschoolde assistenten. Zodoende zou een verdere toegangspoort tot de museumloopbaan opengaan — en ik heb het gevoel, dat niet alleen de jonge generatie, maar ook de museumwereld profijt zou trekken van deze verruiming. En ten slotte nog een — misschien wel het belangrijkste

— feit in dit verband: de jonge kunsthistoricus — en niet alleen hij, ook de zoöloog, de folklorist, de ethnoloog — die een museumbaan aanvaardt, komt op de eerste dag van zijn nieuw ambtelijk bestaan het museum binnen als een volstrekte vreemdeling in dit Jeruzalem. Nergens in zijn academische opleiding is hem de gelegenheid geboden om vertrouwd te raken met de principes der museologie; de beginselen, die richting geven aan het beheer van een museum en de daaruit voortvloeiende eisen, zijn voor hem nog een verzegeld boek. Het komt mij voor, dat onze vereniging inderdaad een bijdrage kan leveren tot de overbrugging van de door het bestuur gesignaleerde kloof: door namelijk aan ten minste een onzer universiteiten een leerstoel in te stellen in de museologie en zodoende de jonge aanstaande collegae in het museumvak een werkkring in handen te geven, zoals alle studenten uit vele en verschillende vakken, die zich oriënteren op het onderwijs, in de colleges paedagogiek gegeven wordt.

Tot nu toe heb ik mij dus beperkt tot de feitelijke, zakelijke verkenning van de kloof, die tussen de twee mogelijkheden van beoefening van het kunsthistorische vak ligt — en ik ben mij ervan bewust, dat deze feitelikheden niet beperkt blijven tot de kunsthistorie. Toch zie ik dit probleem, zoals Uw bestuur het heeft willen stellen, niet in de eerste plaats als een kwestie van incidenteel gegeven, niet alleen als een administratief vraagstuk, dat door een aantal handgrepen en beslissingen uit de wereld te helpen valt. Het is mijns inziens een vraagstuk van menselijke geaardheid en de symptomen, die het bestuur heeft geconstateerd, kunnen misschien zelfs wijzen op een crisis in het hedendaagse denken.

Het is veel moeilijker het gestelde probleem uit deze ooghoek te benaderen en U wilt mij daarom enige overdrijving en het insluipen van karikaturale trekken in het getekende beeld wel bij voorbaat vergeven. Ik doe zulks met ietwat minder schroom, omdat ik een soortgelijke toon meen te bespeuren in een van de essays van Max-J. Friedländer, die in zijn sober en tegelijk diepgaand boek *Von Kunst- und Kennerschaft* een hoofdstuk wijdt aan „Kunst und Wissenschaft“, hoofdstuk waaruit ik U een enkele regel zou willen citeren, omdat ik het gevoel heb, dat nergens beter en duidelijker het probleem, zoals het door Uw bestuur is gesteld, omschreven is en vooral verduidelijkt:

„Die Gemeinschaft der Kunstgelehrten zerfällt in zwei Gruppen, man kann wohl sagen:

zwei Parteien. Auf den akademischen Lehrstühlen sitzen zumeist Herren, die sich gern Historiker nennen, in dem Amtsstuben der Museen trifft man auf „Kenner“. Die Historiker streben vorzugsweise vom Allgemeinen zum Speziellen, vom Abstrakten zum Konkreten, vom Gedanklichen zum Sichtbaren, die Kenner bewegen sich in umgekehrter Richtung, beide bleiben zumeist auf halbem Wege stehen, übrigens ohne sich dabei zu begegnen.”

Het wil mij voorkomen, dat U hier de wezenlijke — en niet slechts de feitelijke — sleutel voor het gestelde probleem geformuleerd vindt. Friedländer, bezadigd en wijs, verdeelt prijs en blaam evenredig naar beide kanten en ik meen, dat wij bij de benadering van ons probleem op dezelfde wijze te werk moeten gaan en niet moeten trachten het gelijk bij voorbaat naar de kant van de museumman, van de „kenner” te schuiven om de enkele reden, dat wij hier als museum-collegae bij elkaar zijn. Neen, de beperktheid van de museumman is vaak even evident als die van de academische theoreticus en Friedländer — zelf in hart en nieren kenner en museumman — heeft dit feit bijzonder goed ingezien, al heeft hij het dan in de reeks van anekdoten, die het vervolg van zijn verhaal illustreren, vooral gemunt op de theoretici. Het feit, dat Friedländer centraal stelt, is juist, dat de kenners enerzijds en de theoretici anderzijds de wereld der kunst van twee diametraal tegenovergestelde punten uit benaderen en dat zij elkaar in hun pogingen tot benadering helaas maar al te zelden ontmoeten.

Laat ik — als museumman — met de theoreticus beginnen; en nogmaals, U wilt ook hier de overdrijving niet als een bewijs van vooringomenheid beschouwen. Inderdaad, de theoreticus — en dat is dan in ons land meestal de academicus — gaat uit van het gedachtenschema en benadert daar vandaan het object, het kunstwerk zelve. „Afdalen” wordt zo iets wel eens in de taal van „ultra's” genoemd. Het object, het kunstwerk zelf wordt dus bijzaak, illustratie van een betoog of van een gedachtengang — evenals het plaatje van een kunstwerk als illustratie verschijnt op het scherm tijdens het college of in het boek. Friedländer weet deze houding bondig te typeren: „Er — dat is de „strebsame Gelehrte” — wendet sich den Kunstwerken zu und findet dort Belege, bestätigende Zeugnisse für seine aus der Lektüre erworbenen Auffassung des Zeitgeistes. Bei der Menge und Vielfaltigkeit der in jener Periode geschaffenen Bauwerke, Skulpturen und Gemälde kann vieles gefunden wer-

den. Und wer etwas sucht, von vornherein weiss, was er finden wird, dem kann es nicht fehlen”. Het kunstwerk wordt dus hier tot bewijsstuk, tot document, voorzover tenminste als het in het schema past en soms is inderdaad in de geschriften van geheide theoretici — en U weet wel, waar U die kunt vinden — een lichtelijke irritatie te bespeuren jegens de kunstwerken, omdat zij niet — zoals het toch wenselijk en passend zou zijn geweest — in de theorie, in het schema, passen.

„Universalia sunt realia” — het principe van de heerschappij der begrippen, het eeuwenoude principe der aprioristische logica, is bij de theoretici nog steeds van kracht. De theoreticus, die de feiten tegemoet treedt met een vooropgezette mening omtrent toedracht en onderling verband, faalt steeds — ook al zou zijn vooropgezette theorie juist zijn. Friedländer formuleert dit gevaar aldus: „Sicherlich kann die durch Kenntnis der Geschichte geleitete Blickfahndung Verborgenes ans Licht ziehen, die Beweglichkeit, Empfangsbereitschaft, Unvoreingenommenheit der Kunstbetrachtung wird jedoch dabei beschränkt und schädlich vermindert. Blindheit für alles, was durch das weitmaschige Fangnetz der Erwartungen gleitet, ist unvermeidlich”.

In zijn voortdurend zoeken naar een stijlgeschiedenis — naar de beruchte kunstgeschiedenis zonder namen — lijkt de theoreticus als type inderdaad op de Styliet, op de zuilenheilige.

Laat ik deze beschouwingen over de type van de theoreticus — want het gaat hier immers om een type, niet om een specimen — niet al te zeer in mineur besluiten. Er zijn ten slotte voldoende theoretici — en niet alleen op academische zetels — die door hun contemplatie, door hun denken en doordenken het inzicht in het wezen der beeldende kunst verder hebben gebracht; die vooral ervoor hebben gestreden en gezorgd, dat wij de beeldende kunst van voorbije eeuwen en van onze eigen tijd niet als een geïsoleerd verschijnsel gaan zien, maar als een der uitingen van de menselijke scheppingskracht, een uiting dus, die menselijke gevoelens, roerselen, openbaart en die getuigt van de visie, van de verhouding van de mens tot een wereld buiten hemzelf en in zijn binnenste. En daarvoor kunnen wij — als vakgenoten en als cultureel actieve mensen — nooit dankbaar genoeg zijn.

En nu de tegenpartij, de museumman. Het type is nieuw, veel nieuwer dan dat van de geleerde — het is opgekomen met de openbare

musea. En het type van de museumman lijkt werkelijk veel op een fotografisch negatief van de theoreticus: wat voor de een zwart is, is voor de ander wit, en omgekeerd. Dit verschil vloeit voort uit een diametrale tegenstelling van het uitgangspunt: de theoreticus begint met een denkbeeld, de museumman gaat uit van het object. Voor hem geldt de stelling: „universalia sunt nomina” — de algemene begrippen zijn maar woorden, alleen de dingen zelf, de objecten, hebben gelding als bestaande werkelijkheid. Tegen het oude universalisme van de theoretici stelt de museumman — trouw aan zijn 19de eeuwse afkomst — het evenoude principe van het nominalisme. Hierin ligt zijn grootheid en zijn beperktheid tevens. Want voor hem geldt ieder kunstwerk — gesteld dat de kwaliteit behoorlijk is — evenveel en tussen het aantal der verzamelde en verworven objecten bestaat nauwelijks meer enig verband. Kennerschap — de door Friedländer geprezen houding van onbevangenheid jegens ieder kunstwerk opnieuw — leidt gauw tot versplintering, tot het ontglippen van de samenhang:

dan hat er die Feile in seiner Hand
fehlt — leider — nur das geistige Band.

In het karikaturale gevat — en ik kan U verzekeren, dat ook hier de werkelijkheid de verbeelding overtreft, lijkt de museumman het meest op de legendarische figuur van Don Juan, zoals de theoreticus op de Styliet, de zuilenheilige lijkt. Zijn ideaal is een welgevuld register van Leporello — naar landen gerangschikt, want dat is het makkelijkst ordenen, hoe zinloos het ook moge zijn — U weet wel: ma in Ispagna — mille e tre! Blonde, bruine, zwarte, rode, grote, kleine, tengere en sterke — het gaat immers alleen om de vreugde voor het object en soms — ik zeg soms, en niet meer — gaat daarbij het gevoel verloren voor dat, waar het ten slotte ook om gaat (U ziet, dat ik voorzichtig formuleer): de kunst.

Ik wil de metaphoor niet te lang en te precies uitwerken, al heb ik met de gedachte gespeeld om U dit probleem te presenteren als een dialoog tussen de Styliet en Don Juan. Maar het lijkt mij aardiger om U vandaag alleen het stramien te geven en het doorborduren aan U zelf over te laten. Wat ik vooral wilde duidelijk maken is wel, dat het hier, bij de twee mogelijkheden voor de beoefening van eenzelfde vak, gaat om twee mensentypen, die — in het extreme geval — een diametrale tegenstelling tot elkaar vormen. En ik wil hier vooral pleiten tegen een groeiend extremisme en voor de mogelijkheid tot vorming

van een mensentype, dat voor beide mogelijkheden, voor beide polen, een open oog en een ruime horizon heeft. Dit type, dat toewijding aan de dingen met een ruime blik voor het perspectief, voor de verschieten wist te paren, dat niet zo bijziende was om alleen de objecten te zien en niet zo zeverig, dat het de dingen voor zich niet meer zag, heeft inderdaad bestaan: Degener en Pit, Vogelzang en Hudig zijn er voorbeelden van — en: exempla docent.

Ik wil mijn ogen niet sluiten voor de moeilijkheden, die een opleiding van een type van een cultureel en tevens wetenschappelijk iemand meebrengt. Maar ik onderken — met U allen — het gevaar van de eenzijdigheid en de noodzaak om hier iets aan te doen. En ik weiger te geloven, dat de zgn. „jeugd van tegenwoordig” minder geschikt zou zijn om ook op dit terrein prestaties te leveren, zoals wij die kennen en menen te mogen eisen. Zeker, de jonge generatie is misschien meer bedreigd door het aprioristische denken, door leuzen en door een methode van rubriceren en pasklaar maken, dan wij ouderen. Maar juist daarom is een oriëntatie op de praktijk, op het object, ook voor de meer theoretisch ingestelden, zo noodzakelijk — evenals de meer theoretische methode, die van de practicus geëist mag worden. Ik weet, dat ik geen panacee kan voorschrijven om die kloof tussen onze Styliet en onze Don Juan te overbruggen — maar ik geloof, dat de stichting van een leerstoel voor museologie een eerste stap kan zijn op een weg naar de opleiding van onze jeugdige generatie, die haar de genietingen van Don Juan niet ontnemt en haar toch open doet staan voor het wijze inzicht van de Styliet.

PROF. DR. H. SCHULTE NORDHOLT meent, dat hij met Dr. Jaffé weinig van mening verschilt, noch in houding ten opzichte van de huidige situatie.

Inderdaad is het moeilijk op het ogenblik goede museumconservatoren te vinden. Vóór de tweede wereldoorlog was de situatie heel anders; daarna zijn op bijna alle museumposten nieuwe krachten aangesteld. Ook de kunsthistorische wetenschap echter heeft in de laatste jaren zeer belangrijke wijzigingen ondergaan. De eisen, die aan een museumdirecteur worden gesteld, zijn zeer verhoogd, men verlangt hiervoor eigenlijk een schaap met vijf poten. Niet alleen moet hij de verzamelingen kunnen beheren en catalogiseren, hij moet ook een verantwoord aankoopbeleid voeren, wat bij het huidige tekort aan

betrouwbare deskundigen op velerlei gebied niet gemakkelijk is; voorts heeft hij de leiding in de propaganda en de educatieve activiteiten in zijn museum, hij moet een aanvaardbaar tentoonstellingsbeleid voeren (tegenwoordig een zorgelijke taak, omdat een teveel moet worden voorkomen). Bovendien is hij verplicht tot velerlei culturele werkzaamheden, soms het organiseren van muziekuitvoeringen en lezingen; hij moet allerlei inlichtingen kunnen verstrekken en relaties onderhouden, soms representatief optreden en ten slotte toezicht houden op- en verantwoordelijk zijn voor het financiële beheer.

Deze eisen zijn onmogelijk in één persoon verenigd te vinden. Reeds Dr. H. E. van Gelder bepleitte om de functie van directeur te splitsen. Dit zou inderdaad zeer gewenst zijn, maar dan hebben wij tweemaal zoveel mensen nodig, en die zijn er niet.

Overgaande op de bespreking van kunsthistorische instituten meent spreker, dat het tot hun taak behoort museumconservatoren op te leiden. De wetenschappelijk georiënteerden hebben echter niet altijd aanleg voor dit vak. Men tracht dit soms te ondervangen — bijvoorbeeld aan de Sorbonne — door twee verschillend georiënteerde opleidingen mogelijk te maken. In de U.S.A. bestaat ook een „lagere” kunstopleiding, die echter weinig betekent. Spr. zou evenwel een niet-academische opleiding voor de hogere museumfuncties ten zeerste betreuren.

Dat de salarissen aan de universiteiten hoger zouden zijn dan aan de musea is — op papier althans — niet waar. Er zou echter aan elk instituut slechts één wetenschappelijk hoofdamtenaar aangesteld moeten zijn, en daaraan houdt men zich niet, zodat een zekere rangeninflatie ontstaat, waarin de musea achterblijven.

Er zijn aan alle universiteiten te weinig studenten in kunsthistorie. Door het publiek wordt het als een luxevak gezien, en men meent nog steeds, dat het maatschappelijk te weinig perspectieven biedt. Spreker meent, dat de materiële waardering voor een afgestudeerd kunsthistoricus in een volledige betrekking minstens gelijk moet zijn aan die van een leraar.

Nederland moet — evenals Italië — zijn eigen kunst presenteren. Italië heeft hiervan reeds intensief gebruik gemaakt, wat het vreemdelingenbezoek in hoge mate heeft gestimuleerd. In Nederland valt nog veel te doen, willen wij onze kunstschattingen goed presenteren, dan is er, naast bouw van nieuwe museumruimte, een deskundige staf van museumambtenaren nodig, die uiteraard

goed bezoldigd moeten worden, anders is het nimmer mogelijk de beschikbare en nog te scheppen posten voldoende te bezetten.

Wat nu de opleiding van museumconservatoren betreft, de Groningse studenten in de kunstgeschiedenis moeten tenminste tweemaal drie maanden in een museum werken. Een leervak „museologie” is in theorie wel wenselijk. Het zal echter moeilijk doch noodzakelijk zijn voor de docent een nauwkeurige taakomschrijving op te stellen. Ook zal het moeilijk zijn geschikte docenten te vinden. Ook de opleiding van museum-assistenten moet worden ter hand genomen. Op het ogenblik geeft alleen de M.M.S. lessen in kunstgeschiedenis, maar de abiturienten van deze school hebben geen toegang tot de universitaire examens. Een speciale opleiding voor museum-assistenten is in Groningen begonnen, doch staat nog in de kinderschoenen.

Het is te betreuren, dat er, door gebrek aan wetenschappelijk personeel vrijwel geen catalogi gemaakt kunnen worden. Wellicht ware te overwegen hiervoor speciale ambtenaren aan te stellen, die overigens buiten het museumwerk zouden blijven. Mogelijk zouden deze ambtenaren dan beter niet aan één bepaald museum verbonden kunnen zijn, en zou men er naar kunnen streven een catalogus van het gehele Nederlandse museumbezit samen te stellen.

Hierna is het woord aan DR. H. C. BLÖTE, die het volgende te berde brengt over de situatie in de Natuurwetenschappelijke sector:

Misschien is het een tekort aan persoonlijke moed, die mij steun doet zoeken bij een eerbiedwaardig voorganger, misschien ook een overschatten van de waarde van een historisch gebeuren, dat in dit gezelschap wel niet te zwaar zal worden aangerekend, maar ik wilde mijn inleiding beginnen met het voorlezen uit een brief van den directeur van 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie aan Heeren Curatoren der Hoogeschool te Leiden, gedateerd 7 November 1879. De inleiding gaat over Zoölogische Centraal-Musea en vervolgt:

„Het doel dezer instellingen is: vertegenwoordiging van elke diersoort in alle hare verschijnselen en volgens hare verspreiding op den aardbol. Bovenaan staat het beginsel de soorten te verkrijgen, die zeldzaam zijn of gedurig in het geheel uitgeroeid worden, ten einde tijdgenoten en nakomelingschap een beeld voor de oogen te brengen, hoe de schepping was en wat zij door den alles vernielenden mensch geworden is” en even verder:

„Het onderwijs in de Zoölogie heeft daarentegen

eene geheel andere richting genomen, en heeft die ook moeten nemen. Vroeger werd Zoölogie en vergelijkende Anatomie elk in het bijzonder en zelfs in twee verschillende faculteiten geleerd. Thans moet zich de leeraar, wegens de uitbreiding der vakken bepalen tot de leer der organisatie der gewichtigste of meest afwijkende diervormen, tot hunne ontwikkelingsgeschiedenis; men heeft daarentegen daaraan toegevoegd de hoogst gewichtige zelfoefeningen der leerlingen in het onderzoek van het maaksel van versch in het vleesch te verkrijgen diersoorten. Bij dit alles komt nog meestal de leer der Transzendenz-Hypothese, die alle dieren van het klompje slijm af tot den mensch, een uit het andere wil laten ontstaan. Het spreekt van zelf, dat de beoefening van alle dezer studien en die der eigenlijke Zoölogie, die haren zetel in de grote musea heeft, niet kan worden omvat door enkele individuën. De leeraren zelf hebben dan ook een groot Schisma bewerkstelligd tusschen de wetenschap die zij verkondigen en die der eigenlijke Zoölogen, die zij Museum-zoölogen noemen en op hen uit de hoogte nederzien, terwijl de eigenlijke Zoölogen eenstemmig verklaren, dat hare tegenpartij niets van het vak verstaat. In het voorbijgaan zij echter gezegd, dat laatstgenoemde dit in stilte doen, terwijl de eersten dit luide verkondigen, en een hoogleeraar zelf niet schroomde, in een feestdrank in eene zoogenaamde dierkundige vereniging de Musea met den naam van magazijnen van haar en vederen te bestempelen hetgeen natuurlijk bij de gedachteloze jeugd een welkom echo vond. Het spreekt vanzelf dat slechts een man alom bekend als een nietig wichtje in het vak zich zoo kon vergeten".

Het wordt tijd onze vroegere directeur de mond te snoeren, maar zijn brief is voor ons wel leerzaam geweest; wij kunnen eruit zien, dat het probleem, dat ons heden bezig houdt, geenszins nieuw is. Ook blijkt eruit, dat de verhouding tussen 's Rijks museum van Natuurlijke Historie en de „hogeschool" bepaald slecht was. Dit laatste was toen al niet nieuw, vele onverkwikkelijke controversen, die ik U heden zal besparen, waren hieraan voorafgegaan, en ook na 1879 schommelde de verhouding in hoofdzaak tussen gewapende vrede en koude oorlog, waar zo nu en dan een vlammetje uit sloeg. Eerst in de laatste kwart eeuw is de harmonie weergekeerd, en zo ziet U vandaag twee oude vrienden, representanten van de beide zoölogische instituten te Leiden, die elkaar wellicht af en toe een hak zullen zetten, doch op hooglopende ruzie kunt U werkelijk niet meer hopen. Intussen moet ik er op wijzen, dat deze vreedzame situatie ten dele wordt veroorzaakt, doordat de arbeidsterreinen van beide instellingen hoe langer hoe meer uiteen zijn gegaan, waardoor het voor ons bijna even moeilijk wordt een meningsverschil te ontwikkelen met de Hoogleraar in de zoölogie als met de

Hoogleraar in — laat ons zeggen — theoretische physica.

Het museum bepaalt zijn onderzoek tot het dode object, en in hoofdzaak op twee manieren, de beschrijving der vormen en, daarbij aansluitend, de groepering daarvan. Deze twee taken gaan in elkaar over; beschreven worden n.l. alleen individuen, de beschrijvingen worden verbonden aan de groep van individuen, die genoegzaam op elkaar lijken, en hiervoor wordt een naam vastgesteld. Op dezelfde wijze wordt de groepering voortgezet, door telkens grotere groepen te vormen, die telkens minder onderlinge gelijkenis vertonen, met explicaties, die telkens de G.G.D. zijn van de beschrijvingen der erin opgenomen groepen. Hierdoor ontstaat een bouwsel, gebaseerd op graduele gelijkenis, waarvan moeilijk is te zien of dit in de aard der natuurvoorwerpen of in de menselijke geest zijn oorsprong vindt. Intussen is ons, bij het opstellen van het z.g. „natuurlijk" systeem, de evolutieleer als een rijpe vrucht in de hand gevallen. Een systeem toch, dat gebaseerd is op de onderlinge gelijkenis der vormen, zonder toepassing van een ander dogma, geeft een impressionistisch beeld van de evolutie, vooral indien de gegevens der palaeontologie daarin zijn opgenomen. Het is deze evolutieleer, die in de laatste eeuw zoveel controversen deed ontstaan, en die ook medewerkte aan de verwijdering tussen museum en universiteit. Ook dit bleek al uit de moeilijk te miskennen zinsned in de brief van onze vroegere directeur. Merkwaardig is daarbij, dat het museum in de oppositie is; mogelijk alleen uit schroom voor theorie in het algemeen, en omdat men het museum zijn concrete taak wilde laten behouden.

Anders wordt de situatie, wanneer men het museum wil inschakelen in de opleiding van studenten. De moeilijkheden ontstaan dan niet door verschil van opvatting inzake de taak der wetenschap, doch over de vraag in hoeverre het gewenst en toelaatbaar is het materiaal in het museum in handen te geven van nog onervaren jongelui. Daarbij komt, dat een groot deel van de wetenschap, die in een natuurhistorisch museum beoefend wordt, bijzonder ongeschikt is om te doceren. Vooral geldt dit voor de onderscheiding en beschrijving der organismen, met de daarmede verbonden naamgeving. In feite kan men dit proces ook andersom stellen, en bestaat het uit het omschrijven van de naam; het is dan als semantiek op te vatten, en nauwelijks een natuurwetenschappelijk bedrijf. Zonder in ken-

nistheoretische détails te treden, moet ik erop wijzen hoeveel voetangels en klemmen er in deze semantiek verscholen liggen, waarvan de systematische zoölogie dan ook ruimschoots getuigenis kan afleggen. Het onderricht in deze semantische kennis omtrent de levende natuur begint gewoonlijk op zeer jeugdige leeftijd, bij de kennismaking met huisdieren—„kijk, Jantje, een Koetje, boe” — en zo meer, ook kamer- en tuinplanten krijgen soms spoedig een beurt, vervolgens wordt de semantiek uitgebreid bij bezoeken aan dierentuinen, de vismarkt, parken, botanische tuinen en natuurhistorische musea. De scholen laten op dit punt veelal verstek gaan, vooral sedert de „natuurlijke historie” eerst de facto, later ook de jure, is vervangen door biologie. Terloops zij opgemerkt, dat men in deze lijn voortgaande, de aardrijkskunde door geologie zou moeten vervangen. Ook de universiteit kan hierin niet gemakkelijk voorzien, want wat wij Jantje vertellen over het koetje-boe, kun je niet blijven doen tegen dames en heren van boven de 20 jaar. Bovendien, zodra de kleuter kan lezen, kun je het verwerven van semantische kennis beter aan hemzelf overlaten; het woordbeeld van een naam is voor velen een werkzame aide-mémoire; bovendien kan hij dan de dosering regelen naar zijn behoefte en belangstelling, mits er maar instellingen zijn, die hem daartoe gelegenheid geven, en liefst ook personen, die hem met raad en daad kunnen bijstaan.

Naast de semantiek omvat de museumbiologie echter de rangschikking en groepering der vormen, en hierover kan men inderdaad wel colleges geven, omdat daarbij allerlei morphologische en andere bijzonderheden kunnen worden gedemonstreerd en ter sprake gebracht. Een bezwaar is wel, dat de semantische kennis bij de toehoorder moet worden voorondersteld — veelal ten onrechte — òf dat men deze bij het college door demonstratie van materiaal alsnog moet bijbrengen. Hierdoor gaat zo'n college echter lang duren. Ik volgde gedurende mijn gehele studietijd een college over systematiek van vogels en zoogdieren, dat in die tijd echter niet tot het punt van uitgang terugkeerde. Een dergelijk college over systematische plantkunde had een nog langer periode nodig. Een college systematische entomologie zou, op deze leest geschoeid, zeker 2½ eeuw duren.

Tot nu toe sprak ik in hoofdzaak over de oorzaken van de verwijdering tussen museum en universiteit. Nu moet ik even spreken over de gevolgen. Heel alarmerend zijn deze voor de in-

stellingen eigenlijk niet. Dat het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie betrekkelijk weinig voor het hoger onderwijs kan doen schijnt dit onderwijs weinig te hinderen. Er zijn thans vele andere onderzoeksterreinen, waarmee men zich onledig kan houden. Wel is het voor een wetenschappelijk museum soms moeilijk geschikt academisch gevormd personeel te vinden, deels om dezelfde materiële redenen, die de kunstmusea teisteren, deels ook omdat de doorsnee student weinig in aanraking komt met het museumwerk, en daardoor vaak zijn belangstelling op iets anders richt.

Zolang er in de grote musea echter zo weinig plaatsen voor wetenschappelijk personeel beschikbaar zijn, zijn er altijd nog wel een paar zonderlingen, die ondanks hun universitaire opleiding en ondanks de betere arbeidsvoorwaarden elders voor een werkkring in een museum in aanmerking willen komen.

Ernstiger zijn de gevolgen voor de Natuurlijke Historie als vak. Doordat niet alleen de universiteit, doch vrijwel alle onderrichtsinstituten zich hiervan hebben afgewend, is er belangrijke schade toegebracht aan de waardering voor — en aan de verbreiding van — kennis betreffende deze wetenschap. De gedwongen werkloosheid van de voornaamste instelling in den lande, waar het betreft het geven van voorlichting aan publiek en studerende, heeft deze situatie stellig niet verbeterd.

Ik meen echter, dat wij hier vraagstukken aanroeren, die zeker niet tot de natuurhistorische instellingen beperkt blijven. Zij zijn stellig zeer na verwant aan de problemen, die zich in de kunstmusea voordoen, en waarover U vandaag reeds het een en ander kon vernemen. Wellicht in nog sterker mate vinden wij analogieën met wat wij in de historische, technische, ethnographische en wetenschaps historische instellingen zien.

In de universitaire wetenschap zien wij overal een groeiende belangstelling voor het verschijnsel en de theorie, en bijna altijd gaat dit ten koste van de aandacht, die aan de objecten kan worden gewijd. Het minst duidelijk is dit wellicht in de archaeologie en de palaeontologie, waar men zich, door gebrek aan veel ander documentatiemateriaal moeilijk van het object kan losmaken.

Werk in een museum vraagt echter altijd om kenners van het voorwerp, hetzij een potscherf, een kever, een stuk weefsel of wat dan ook.

Nu wil ik geenszins beweren, dat de academische vorming voor de museumman geen waar-

de zou hebben; integendeel, ik meen dat de staf van een museum, waarvan wetenschappelijk werk wordt verondersteld, bij voorkeur grotendeels uit academici moet worden gevormd. De kennis, die men verkrijgt bij de academische studie, kan, indien intelligent verwerkt, van het hoogste belang zijn voor het begrip van de zaken, waarmee men in het museum moet werken. Voor het beroep van de museumfunctionaris geeft zij echter geen enkele directe voorbereiding. Integendeel, er zouden gevallen te vermelden zijn van conservatoren, die belangrijke museumvoorwerpen aan wetenschappelijke belangstelling wilden opofferen, indien zij daarvan niet door een eenvoudig technisch assistent met meer gevoel voor het museumvak waren weerhouden. De gevallen waarbij dit laatste niet plaats vond kunnen we helaas meestal niet meer achterhalen.

Wellicht hebt U bemerkt, dat ik in mijn betoog over „Natuurlijke Historie” sprak en niet over „Biologie”. Dit geeft mij n.l. gelegenheid enkele tegenstellingen wat scherper te stellen. Het biologische museumwerk is n.l. op te vatten als dat deel van de Natuurlijke Historie, dat binnenshuis kan worden verricht. De rest van de Natuurlijke Historie is veldwerk, voorzoverre het experiment daarin geen rol van betekenis speelt.

Natuurlijk zijn Biologie en Natuurlijke Historie niet scherp te scheiden, zelfs moeten wij aannemen, dat beide wetenschappen naar hun inhoud grotendeels gelijk zouden zijn, zo zij eens voltooid werden. De instelling van de beoefenaars verschilt echter belangrijk; de bioloog zoekt actief naar de oplossing van eventueel door hemzelf gestelde problemen, de natuurhistoricus zoekt eigenlijk niets bepaalds, doch moet open staan voor elke indruk, die zich aan hem voordoet. Hierdoor zijn vele moeilijkheden verklaard. De moeilijkheid voor het onderwijs is, dat het bezwaarlijk een voldoende stroom van indrukken kan presenteren om een natuurhistorische beschouwingswijze voldoende te voeden. Een natuurhistorisch museum daarentegen biedt wel vele indrukken, doch het vinden van een probleem hieruit van voldoende importantie om een onderzoek te wettigen, is veelal zeer moeilijk. Het is hieruit dan ook volkomen verklaarbaar, dat het universitaire onderwijs zich meer en meer op ander terrein heeft begeven, doch het is niet minder betreurenswaardig, dat de natuurhistorische richting hierdoor in de verdrukking geraakt.

Wat ik nu als mogelijkheden ter verbetering zie? U kunt van mij niet verwachten, dat ik niet zou pleiten voor het inrichten van een publieke

tentoonstelling bij het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie. Dit zou ook althans de Leidse student in de biologie een mogelijkheid geven tot het verwerven van de nodige semantische kennis omtrent het dierenrijk. De restrictie tot „Leidse student” geeft al dadelijk een zwakke plek in deze argumentatie aan. Ik meen dan ook tevens, dat het nodig zal zijn te komen tot intensievere samenwerking met zusterinstellingen in andere plaatsen, analoog aan de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen, daarbij zo nodig filialen stichtend en rondreizende tentoonstellingen samenstellend. Samenwerking zal ook moeten gezocht worden met natuurhistorische verenigingen en jeugdorganisaties.

Voor dit alles is het echter nodig, dat er veel meer mensen beschikbaar komen met de nodige kennis en ervaring inzake museumwerk en veldwerk op natuurhistorisch gebied. Hoe wij die zouden moeten opleiden en hoe wij hen het meest effectief in verschillende werkzaamheden zouden moeten inschakelen? Hier liggen tientallen vraagstukken, die stof zouden kunnen geven tot vele conferenties, en die ten slotte met vallen en opstaan moeten worden opgelost. Voor vandaag gaat dit merendeels buiten de orde. Ik meen echter te moeten wijzen op de wenselijkheid, zo niet de noodzakelijkheid, dat er een instituut worde geschapen ter opleiding van personen, die in en buiten een museum, al of niet in verband met school of ander voorlichtingsinstituut en op verschillend niveau leiding kunnen geven aan allen, die contact zoeken met de natuur.

De laatste inleider, PROF. DR. C. J. VAN DER KLAUW, die het vraagstuk eveneens van natuurwetenschappelijk standpunt benadert, zegt het volgende:

Wanneer wij spreken willen over de verhouding van museum en universiteit van natuurwetenschappelijk standpunt, dan moeten wij wel weten, welke musea, in het bijzonder in Nederland, wij daarbij in gedachten hebben. Dat zijn bij mij het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden, het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie te Leiden, het Rijksherbarium te Leiden, het Zoölogisch Museum te Amsterdam en het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden. Ik meen, dat ik bij mijn betoog geen aandacht behoeft te schenken aan een aantal regionale en locale musea van natuurlijke historie in ons land, ook niet aan musea op toegepast technisch gebied, zoals dat voor de tijdmeetkunde, voor het ijkwezen, voor

waterbouwkunde, voor landbouw, bosbouw en verwante terreinen en aan musea voor het onderwijs, omdat zij een andere inhoud en een andere doelstelling hebben, zodat wel niemand daarbij aan een mogelijke band met een universiteit zou denken. Het al of niet wenselijke van een band van een museum met één van de Technische Hogescholen of met de Landbouwhogeschool is, voor zover ik weet, geen probleem. Ik meen ook, dat ik geen aandacht behoeft te schenken aan een paar musea, waarover praten met het oog op de verhouding tot de universiteit zinloos is, zoals het geval is met Teyler's Museum en het Geologisch Museum voor het Mijngedebied te Heerlen. De mogelijkheden van het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum te Amsterdam als wetenschappelijke instelling zijn op dit moment niet zodanig, dat ik dit museum in mijn beschouwingen moet betrekken. Evenmin zal ik bij mijn betoog denken aan een aantal musea met gemengde inhoud, hoe waardevol deze soms ook mag zijn voor de natuurwetenschap, zoals universiteitsmusea, het Nederlands Openluchtmuseum e.d. Om al deze redenen meen ik, dat ik bij mijn betoog slechts de aanvankelijk genoemde vijf musea in gedachten behoeft te hebben. Daar de doelstelling van het vernieuwde Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie misschien nog wel eens tot iets anders zou kunnen uitgroeien, wat wij nu nog niet kunnen bekijken, zal ik ook hieraan bij mijn betoog nauwelijks denken. Dat zal dus alleen nog maar het geval zijn met twee dierkundige, één plantkundig en één historisch natuurwetenschappelijk museum. In deze gevallen is de vraag van de verhouding tot de universiteit aanwezig, laten we zeggen: smeulend, heden zeker niet brandend. De geestelijke blaasbalg moeten we zoeken in het nationale karakter van deze musea of het gevaar daarvoor. Naast deze nationale musea zijn er immers dergelijke verzamelingen, opgenomen in universitaire instituten, met een onbetwistbare binding met een bepaalde universiteit. Volledigheidshalve moeten wij wel vermelden, dat men in het buitenland hier en daar nog medische musea kent, in het bijzonder op het gebied van pathologische preparaten, buiten de universiteiten om.

Wanneer wij dus, met in ons achterhoofd de vier musea, in gedachten dan altijd, spreken willen over de verhouding tot de universiteit, dan wil ik daarbij trachten los te komen van de historische ontwikkeling. Ik weet, dat ik een zekere reputatie heb op dit gebied, dank zij een historisch onderzoekje over de wording van het Rijks-

museum van Natuurlijke Historie. Maar heden wil ik aan de historische ontwikkeling niet denken, maar mij afvragen, wat is voor het heden het meest gewenste, waarbij gedachten over een mogelijke ontwikkeling in de toekomst een weinig inspirerend gewerkt hebben. Enkele ontwikkelingen in het buitenlandse museumwezen hebben mij daarbij stof geleverd voor mijn gedachten.

Geen bespreking van het vraagstuk van de verhouding van museum en universiteit heeft zin, zonder zich ter dege rekenschap te hebben gegeven van de taken van een museum, die meer aandacht vragen, zeker in universitaire kringen, dan die van de universiteit.

De taak of liever de taken van musea op het gebied van de natuurwetenschappen, kan men rubriceren onder de volgende zeven hoofdstukjes.

A. Als eerste taak van een museum wordt veelal beschouwd: *tentoonstelling* te zijn voor het publiek. Bij de musea, die ik in gedachten heb, is deze taak naar verhouding tot kunsthistorische musea zeker, weinig ontwikkeld. En binnen de rubriek van mijn musea zijn er weer verschillen: het geringste bezoek trekken wel de herbaria. Toch moeten we aan museumbezoek op natuurwetenschappelijk gebied een grote vormende waarde toekennen, zeker daar waar men verder van de natuur komt te leven.

B. Als tweede taak van een museum geldt het *bewaren van het bezit* en het *uitbreiden van dit bezit*. Dit stelt niet geringe eisen aan het conserveren en aan kennis en aan geldmiddelen bij aankoop, ruil en bij verzamelingen. Bij aankoop en bij ruil van oude instrumenten is kennis, die wapent tegen het verwerven van falsificaties, vereist, bij natuurvoorwerpen moet opgepast worden als het gaat om de vindplaatsen. Bij het uitbreiden van het bezit speelt een grote rol, wat men bijeen wil brengen en hoe men het bezit af wil ronden. Ruim een eeuw geleden gold nog als ideaal van elke soort een exemplaar te bezitten. Daarna zocht men het in de systematische musea daarnaast in het bezit van vele exemplaren van een gedwongen beperkt aantal soorten, zodat men althans daarvan een inzicht kan verkrijgen in de verschillen, die afhangen van leeftijd, geografische vindplaats, seizoen, naast de sexuele verschillen, waarvoor men al vanouds belangstelling had. Met betrekking tot dit museumbezit twijfelt niemand er meer aan, dat slechts een klein deel kan, mag en moet worden tentoongesteld.

C. Als derde taak van onze musea mag gelden

het wetenschappelijk onderzoek, waardoor het aanwezige en het binnenkomende materiaal bepaald wordt volgens de regelen van het wetenschappelijk onderzoek. Dat houdt in, dat men in een systematisch museum de objecten „op naam” brengt, bij een historisch museum, dat men vastlegt functie, ontwerper, maker, gebruiker enz. Na een voorlopig sorteren komt het werk van de wetenschappelijke museumwerker, die de objecten heeft te toetsen aan de beschrijvingen in de literatuur, aan objecten in eigen en in andere musea, zo mogelijk aan de type-exemplaren. In een aantal gevallen zal het kunnen leiden en moet het dan ook leiden tot het onderkennen en beschrijven van nieuwe soorten, rassen, alles volgens de regelen van de kunst.

D. Als vierde taak zou men de consequentie van de tweede en derde taak kunnen trekken, in die zin, dat het museum heeft te zijn een archief met een wetenschappelijk beschreven inhoud. Dit is een uiterst belangrijke taak. Het materiaal kan daardoor gemakkelijk toegankelijk zijn voor andere onderzoekers uit binnen- en buitenland. Dit geldt in bijzondere mate voor materiaal van bepaalde expedities, van bepaalde gebieden uit het eigen land en uit andere landen. Voor een historisch museum denken we hierbij aan geleerden en aan instrumentmakers uit eigen land.

E. Als vijfde taak van onze musea zie ik de wetenschappelijke opleiding van toekomstige wetenschappelijke ambtenaren aan het eigen museum en aan andere gelijksoortige musea, opleiding dus in de wetenschapsrichting, beoefend in die musea. Daarnaast denken wij aan de wetenschappelijke opleiding van systematici voor de inventarisatie van natuurmonumenten, nieuw ontgonnen gebieden, enz. Voor die opleiding kunnen nodig zijn: colleges over de wetenschappelijke achtergrond van het systematisch wetenschappelijk bedrijf in verschillende groepen van organismen, practica, cursussen en in het bijzonder ook eigen onderzoek over een bepaalde groep of een bepaald probleem voor het doctorale examen, in de regel onder leiding van een geroutineerd vakman, en ten slotte eigen onderzoek voor een dissertatie. Dit alles, in het bijzonder het onderzoek, kan alleen geschieden aan en in een museum, dat over veel materiaal beschikt en nooit in een onderwijscollectie van een hoogleraar, die niet over een rijk museummateriaal gaat. De systematisch-biologische wetenschappen kennen naast de musea geen andere werkplaatsen, omdat er geen wereld is van in-

ductief werkende „kenners”, die gescheiden is van een wereld van deductief te werk gaande theoretische academici. Als er iets van die aard tot uitdrukking komt in een algemeen college over de principes van de systematiek, geschiedt dit alleen uit didactische overwegingen. Indien een zodanig opgeleide in de systematiek een systematische werkkring aan een museum aanvaardt, moeten we twee dingen wel in het oog houden. Uitgroeien tot een internationaal serieus meetlende systematicus is alleen mogelijk indien hij verbonden wordt aan een voldoende groot museum met een belangrijke hoeveelheid onderzoekmateriaal en een belangrijk aantal wetenschappelijke medewerkers (één groot museum is beter dan twee half zo grote), zodat hij vele jaren zich wijden kan aan de bewerking van één of hoogstens enkele systematische groepen. En als tweede punt wil ik noemen, dat een zodanig wetenschappelijk opgeleide systematicus als jong museumambtenaar nog geen praktisch bruikbare ambtenaar is en dat een opleiding in zulke zaken (museologie, wezen van de archieffunctie, conserveringstechniek enz.) onmisbaar is. Het is hier al niet anders dan bij de laboratoria, het onderwijs enz.

F. Een zesde taak van onze musea ligt in een uitbreiding van het gebied van onderzoek, buiten het enge gebied van de systematiek. Dit is in de aanvang het geval geweest en is het als regel nog. De term musea van natuurlijke historie wijst daar al op. Het ligt in het karakter van de systematiek, die in principe alle feitelijke gegevens op welk onderdeel van de levensverschijnselen dan ook, zou willen gebruiken voor het vaststellen van de systematische plaats van de onderzochte soort (zie o.m. de oratie van prof. Boschma, de dissertatie van dr. Perdeck, enz.). De systematiek is in practisch alle gevallen museum-systematiek en dit betekent, dat men bij de keuze van de feitelijke gegevens zeer beperkt is, vaak tot uitwendig zichtbare eigenschappen van de vorm. Maar daarnaast spelen vrijwel steeds ook een rol de variabiliteit, de diversiteit binnen een verband van individuën, zoals ontwikkelingsstadia, sexen e.d., het verband met het milieu, de verspreiding over de aarde, soms ook abnormale vormen en pathologische afwijkingen. In bepaalde groepen en bij bepaalde problemen spelen ook een rol de inwendige bouw, de erfelijkheid, de vorming van nieuwe rassen, de afstamming, het gedrag enz. Dit brengt mee, dat de systematicus bij zijn onderzoek, zeker als het dieper indringt, van deze

terreinen notie moet hebben. Maar omgekeerd heeft deze studie op het terrein van deze hulpwetenschappen voor de systematiek vaak geleid tot uiterst waardevolle resultaten op deze gebieden. Zo is de studie van de biogeografie, van de soortvormingsleer bijna overal in handen van museumonderzoekers, hetzelfde is het geval bij de morfologie van de hogere planten en hier en daar in de wereld ook bij de morfologie van dieren. Ik wil hier voor U hardop verder denken, toekomstdromen in mijn verbeelding aan U vertellen. Ik zie dan in de toekomst, dat de systematische musea uitgroeien tot wetenschappelijke instituten ter beoefening van de bijzondere dierkunde en van de bijzondere plantkunde. Deze zijn in de plaats getreden van de oude natuurlijke historie, waarvan ze aan de ene kant wat hebben laten afvallen, aan de andere kant wat tot zich hebben getrokken. Zulk een bijzondere dierkunde en plantkunde zullen we moeten verwachten in de toekomst. De moderne algemene dierkunde en de moderne algemene plantkunde is uiteengevallen in zo veel onderdelen, als het organisme „aspecten” vertoont. Zulke aspecten zijn: vorm, wording van de vorm, functie, opbouw uit cellen, opbouw uit weefsels, variabiliteit, erfelijkheid, wording van rassen en van soorten, afstamming, aanpassing aan het milieu, verspreiding over de aarde, gedrag, levensgemeenschappen binnen één soort en bij verschillende soorten, al of niet pathologische afwijkingen. Dat ook deze „algemene plantkunde en algemene dierkunde” de bekende weg gegaan is van de steeds verder gaande splitsing, ligt ook hier voor de hand. De zuiverheid van een steeds verdiepte vraagstelling, de kennis van steeds fijnere details van het object, de nodige technische vaardigheid, het onmisbare en als regel steeds ingewikkelder en kostbaarder instrumentarium, zijn oorzaak van deze splitsing. Ik zie in mijn toekomstvisioen aan de museum-ambtenaren de taak toebedeeld om de resultaten van al dit onderzoek over al deze „aspecten” weer te verbinden in een moderne natuurlijke historie, die wij dan als bijzondere dierkunde en bijzondere plantkunde zullen kennen. — Parallel met dit visioen omtrent de taak van de systematische musea zie ik als toekomstige taak van een historisch natuurwetenschappelijk museum de beoefening van de geschiedenis van de wiskunde, de verschillende natuurwetenschappen en de geneeskunde naar alle zijden, waartoe de studie van de museumvoorwerpen brede aanloopjes heeft.

G. Als zevende en laatste taak van onze musea

zie ik dan bij het zo laatst behandelde punt aansluitend het universitaire onderwijs in de bijzondere dierkunde en in de bijzondere plantkunde en in de geschiedenis van de natuurwetenschappen. Zoals ik hierboven uiteenzette zie ik de wetenschappelijke beoefening van deze takken van wetenschap als het ware weggelegd voor museum-biologen en museum-historici. Ik zie in verband daarmee het universitaire onderwijs ook als een taak van hen. Het ontbreekt hen uiteraard aan een gedetailleerde kennis van de laatste uitkomsten van de verschillende onderwetenschappen, maar zij zijn gewapend tegen een veel ernstiger fout, nl. te menen, dat men een grote groep kan karakteriseren door één bepaalde vetegenwoordiger (de vogels door een duif, de zoogdieren door een rat). Zij toch leven in een wetenschappelijke wereld, waarin de vormrijkdom een diep-ingegroefde impressie is.

En nu de vraag, moet zo'n museum al of niet verbonden zijn aan een universiteit? Ik wil enkele gedachten hierover kort formuleren.

a. Als de systematiek een belangrijk onderdeel is in de biologische wetenschap en gelijkwaardig met andere onderdelen daarvan, dan is onderwijs daarin althans aan één der nederlandse universiteiten noodzakelijk. Als geschiedenis, waarin instrumenten enz. als een machtig hulpmiddel gezien worden, een belangrijk iets is, zowel voor het verstaan van de natuurwetenschap als ook voor de cultuur, dan is onderwijs daarin althans aan één der universiteiten noodzakelijk.

b. Als een universitaire opleiding van wetenschappelijke museumambtenaren nodig is, zowel in de systematiek, als ook in de hulpwetenschappen van de systematiek, zowel in de geschiedenis van historisch belangrijke instrumenten en wat daarmee op één lijn te stellen is, als ook in de wijdere historische achtergronden van een wetenschapsgeschiedenis, is een band tussen museum en universiteit wel vanzelfsprekend.

c. Op deze wijze zullen stafleden van de musea in aanraking komen met een aantal studerenden. Aan de ene kant kan dit betekenen een groeiende belangstelling voor museumwerk en een beter inzicht in de aard van dit werk. Aan de andere kant kan het betekenen een ruimere keuze van studerenden en afgestudeerden voor betrekkingen bij de musea.

d. Als mijn visioen waar is of waarheid bevat, en de musea een rol zullen spelen bij het universitaire onderwijs in de bijzondere dierkunde, de bijzondere plantkunde en in de algemene geschiedenis van de wiskunde, de natuurweten-

schappen en de geneeskunde, is eveneens een band met de universiteit wel vanzelfsprekend.

e. Voor instellingen van wetenschap is een niet gering gevaar gelegen in de omstandigheid, dat zij afzonderlijk staan en niet opgenomen zijn in een wijder verband van wetenschappelijke instituten. Een bestuur van een overkoepelend lichaam, dat spreken kan, op kan treden ter verdediging van belangen, is dan een voordeel. Zo'n bestuur vinden we in de Curatoria van de universiteiten, in het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Binding van de musea aan een universiteit kan dus op die grond een groot voordeel zijn. Maar dan moeten er ook waarborgen zijn, zeker bij een autonome universiteit, dat het voortbestaan van de musea en de handhaving van het specifieke karakter van de musea buiten geding is. Het ook voor de musea noodzakelijke met de tijd meegaan en de onvermijdelijke wijziging in het karakter van musea in de loop der tijden, is toch van een geheel andere aard dan de aan het boompje-wisselen-ontleende omzwaai in het onderzoekprogramma van de laboratoria bij wisseling van hoogleraar. Daarom moeten er bijzondere waarborgen zijn bij de keuze van de museumdirecteur.

Na deze vier inleidingen vraagt de voorzitter aan de inleiders, of zij bereid zijn tesamen een studiec commissie te blijven vormen, wat door hen wordt aanvaard.

Bij de nu volgende discussie vraagt PROF. DR. A. W. BIJVANCK waarom er niet meer de nadruk is gelegd op het verschil in opzet tussen museum en universiteit. De taak van de universiteit toch is de opleiding van studenten en het verrichten van wetenschappelijk werk, terwijl de taak der musea bestaat in het bewaren der voorwerpen en het voor het publiek tentoonstellen daarvan. Hij meent, dat de studie voor de kunsthistorici inderdaad te lang is gaan duren, met name is men te laat candidaat. Bij de musea heerst echter sleur; veel berust nog op het Museumrapport, dat in zijn tijd grote verdiensten had, doch nu verouderd raakt.

PROF. DR. I. M. VAN DER VLERK, reagerend op de opmerking van Prof. Bijvanck, meent, dat men de museale functie bevordert, door ook in het museum wetenschappelijk werk te verrichten.

PROF. DR. H. ENGEL acht het noodzakelijk, dat in elke universiteit systematisch werk kan worden verricht.

DR. MR. F. J. DUPARC zegt, dat deze kwestie

op het departement belangstelling hebben. Spr. is gaarne bereid met de zo juist ingestelde commissie samen te werken. Inderdaad zijn er wel financiële misstanden; vacatures zijn er echter nog niet veel. Aanbod is er overigens evenmin. Hij acht een band met een universiteit veelal nuttig, ook voor de opleiding der kunsthistorici in musea.

De heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER pleit voor het leervak „Museologie”, er zijn vroeger cursussen geweest, onder auspiciën van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten; hij stelt het archief daarover ter beschikking van de commissie.

PROF. VAN DER KLAUW wijst er op, dat thans van de 15 hoogleraren in de zoologie er nog slechts één niet-experimenteel werkt. Hij meent dat in de oude tijd inderdaad de door prof. Bijvanck gemaakte onderscheiding op ging; thans echter worden, althans in de B-faculteiten, bepaalde onderwerpen van wetenschappelijk onderzoek in de musea ter hand genomen.

DR. JAFFÉ meent, dat het in deze vakken normaler toegaat dan in de kunsthistorie.

PROF. SCHULTE NORDHOLT wijst op de aantrekkelijkheid van de kunsthistorische studie, en hoopt, dat de toeloop van studenten toch groter zal worden. Hij meent echter tevens, dat de studie erg lang duurt, doch dit schijnt de studenten niet af te schrikken.

De heer E. PELINCK zegt, dat velen een assistentschap aan een museum aanvaardden, voordat zij zijn afgestudeerd, en dat zij hierdoor er vaak niet toe komen hun studie te voltooien.

De heer K. E. SCHURMAN acht het volgen van een stage in een museum veelal zeer nuttig.

PROF. BIJVANCK wijst op de rede van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ter gelegenheid van de installatie van de commissie inzake de opleiding in de tandheelkunde. De nadruk op de zuiver wetenschappelijke richting tijdens de studie achtte Z.E. veel te groot.

DR. DE VRIES acht dit een verwijt tegenover de universiteiten. Replicerende op het betoog van Professor Bijvanck, die stelde, dat het museumrapport de basis voor de musea vormt, wijst hij er op, dat de kloof tussen museum en universiteit vooral na de laatste oorlog is opgetreden. De kunsthistorie omvatte vroeger vooral stijl-critiek, doch is nu meer iconologisch geïntereseerd, en daardoor verder van het object verwijderd. Ook veranderde de functie van de museumdirecteur, door meer dienst aan het publiek; ook hierdoor

gingen museum en universiteit verder uiteen. Hij stelt ten slotte voor het behandelde samen te vatten in een *resolutie*, luidende:

De Vereniging van Directeuren van Nederlandse Musea „De Museumdag” op 26 juni 1959 in het Groninger Museum voor Stad en Lande te Groningen in vergadering bijeen spreekt op grond van referaten en besprekingen over het onderwerp „Museum en Universiteit” als haar mening uit, dat ter overbrugging van een reeds als kloof ervaren scheiding tussen museumambtenaren en wetenschappelijke werkers aan de Nederlandse Universiteiten, maatregelen dienen te worden getroffen.

Zij beveelt als zodanig aan:

1. dat gedurende de studie in die vakken, die tot een museumfunctie kunnen leiden, ruime aandacht worde besteed aan de studie van objecten.

2. dat de Nederlandse Universiteiten gelegenheid geven grondiger kennis te nemen van specifiek museologische vraagstukken. Docentschappen dienen hiervoor te worden ingesteld.

3. dat bij de Nederlandse Musea, die hiervoor in aanmerking komen, ruime gelegenheid worde geschapen om wetenschappelijk opgeleide museumfunctionarissen de mogelijkheid te geven tot wetenschappelijk onderzoek.

4. dat aan bestaande verschillen in bezoldiging ten ongunste van museumambtenaren ten opzichte

van gelijkwaardige universitaire functionarissen een einde wordt gemaakt.

Welke resolutie na enig overleg z.h.st. wordt aanvaard.

In de avond vergaderde de Historische sectie onzer vereniging in het Kunsthistorisch Instituut, de Natuurhistorische sectie kwam bijeen in het Groninger Museum voor Stad en Lande.

De volgende dag, zaterdag 27 juni, was gewijd aan een tocht door de provincie, waarbij voornamelijk de Menkemaborg in de belangstelling stond. Na een hoogst belangwekkende inleiding door de heer W. JOS DE GRUYTER, over de geschiedenis der borgen in het algemeen en van de Menkemaborg in het bijzonder werd per autobus naar de Menkemaborg gereden, en het huis en de tuin bezichtigd. Vervolgens werd aldaar de koffiemaaltijd gebruikt, waarna het gezelschap onder leiding van PROF. SCHULTE NORDHOLT verschillende dorpen bezichtigde, en ten slotte de kort geleden voltooide restauratie van de kerk te Appingedam kon bewonderen. Tegen half vijf was men bij het station te Groningen teruggekeerd, alwaar de excursie werd ontbonden.

De museumdag werd door 62 personen bijgewoond.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTELVEEN

— *De Kinderuin Wandelpark*. Aquarellen van B. Buys en tekeningen van H. Broer -24 aug.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. De Gouden Eeuw der Vlaamse Miniatuur -14 sept.

— *Stedelijk Museum*. 50 jaar verkenningen in de beeldende kunst -28 sept.

Grafisch werk van N. H. Werkman -28 sept.

— *Museum Fodor*. Schilderijen uit de verzameling Fodor -31 aug.

— *Museum Willet Holthuysen*. Oranje boove, portretten van leden van het Oranjehuis, geschilderd op ceramiek -12 okt.

— *Rembrandthuis*. Oud-Testamentisch etsen en tekeningen, reproducties van werk van Rembrandt -15 okt.

— *Zoölogisch Museum*. Schelpen. -15 okt.

— *Goed Wonon* (Rokin 56). Hedendaagse meubelen -31 okt.

— *Kunsth. P. de Boer*. Zomertentoonstelling

-22 aug.

— *De Galerij*. De Galerij

-31 aug.

— *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling, Groep I (A t/m H)

-31 aug.

— *La Cave Internationale*. Foto's van W. Bont

aug.

— *De Drie Hendricken*. Aquarellen van D. van Gulik, J. Kuyper, B. Buysen H. Stork

-30 aug.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Franse wandtapijten van heden

-12 sept.

— *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen, Materialen en gereedschappen in het oude bouwvak.

-1 nov.

De blijde gebeurtenis. Klederdrachten met betrekking tot kraam- en doopgebruiken in Nederland

-1 nov.

ASSEN

- 't Zaal'tje. L. B. van Nierops portretten -23 aug.

BAARN

- *Oudheidkamer*. Nationale Oranjetoontelling van kunst- en historische voorwerpen uit het Koninklijk Huisarchief -21 aug.

BERGEN

- *De Rustende Jager*. Uitwisselingstentoonstelling -22 aug.

BOLSWARD

- *Radbuis*. De boer in de Nederlandse schilderkunst -30 aug.

BREDA

- *Volkenkundig Museum*. Wat doe je in de kou: het leven der eskimo's -6 sept.
- *Cult. Centrum De Beyerd*. Foto's van Ed van der Elsken en tekeningen van Paul Citroen -1 sept.

BROUWERSHAVEN

- *Radbuis*. 17de eeuwse meesters -eind aug.

DELFT

- *Sted. Museum Het Prinsenbof*. Oude Kunst en Antiekbeurs 26 aug.-17 sept.
- *Ethnografisch Museum*. Indonesië en Nieuw-Guinea -1 okt.
- *Stadbuis*. Justitiemuseum Het Steen -1 okt.

DIEVER

- *Gemeentebuis*. Ons Vorstenhuis -1 sept.

ELL (L.)

- *Atelier de Fuus*. J. Adams -22 aug.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Herdenkingstentoonstelling Schokland -1 nov.

ETTEN

- *De Nobelaer*. De boer in de Nederlandse schilderkunst -21 sept.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Schilderijen en tekeningen van Han van Dam -1 sept.
- *Pijpen- en aardewerkmuseum De Moriaan*. Nederlandse pottenbakkers der 20ste eeuw -31 aug.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. 30 eeuwen Mexicaanse kunst -24 aug.
- *Gemeentemuseum*. Aquarellen, tekeningen, etsen en litho's van Jan Weissenbruch (1822-1880) -5 okt.

- *Kunstzaal Van Bussel*. Mexicaanse en Peruaanse Kunst -1 sept.

- *Museum voor het Onderwijs*. De auto -maart 1960

- *Pulchri Studio*. De Haagse Salon, werk van hedendaagse beeldende kunstenaars -5 sept.

- *Panorama Mesdag*. Pieter vanden Brake 29 aug.-14 sept.

- *Kunstzaal Scheen*. Zomerepositie -6 sept.

- *Kunsth. Les Beaux Arts*. C. Kievit aug.

- *Kunstzaal 't Center*. Tekeningen en monotypes van J. van Spronsen en J. Wassenaar -29 aug.

- *Kunstzaal Cojean*. Schilderijen van Corn. de Kort -23 aug.

GRONINGEN

- *De Mangelgang*. Groninger schilders -15 sept.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Avondopenstelling met bloemen, muziek en kaarslicht, za. 20.30-22.30 -6 sept.

- *Grote Kerk*. Archiefstukken uit het archief van de kerk zomermaanden

- *Museum Het Huis Van Looy*. Moderne kunst uit Gemeentelijk bezit; Nieuwe aanwinsten; Grafiek, schenking van Jhr F. Teding van Berkhout -7 sept.

- *In 't Goede Uur*. Prentkunst uit de verzameling van Dirk Harting aug.

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. Wie was Vincent van Gogh? -24 aug.

HILVARENBEEK

- Affiches op het gebied van handel en nijverheid uit de 3 Benelux-landen -23 aug.

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi en Omstreken*. Hedendaagse Nederlandse Keramiek -25 aug.

- *Gooisch Scheppend Ambacht*. Kleine plasticen van Hildo Krop -15 sept.

- *Kantine De Jong en Co*. Plasticen van S. Tajiri

HINDELOOPEN

- *De Hidde Nijland Stichting*. De Muze van Hindeloopen, tentoonstelling van Hindelooper Volkskunst -15 okt.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Kunstcollectie Staatsmijnen -14 sept.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Ruimte, 100 jaar land- schappen van Nederlandse kunstenaars -30 aug.

LAREN

- *Kunstzaal Hamdorff*. Grafisch werk van Fl. van der Burgt -24 aug.

LEEWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsetuin*. Wat de zee ver- wierf en prijs gaf, 200 000 jaar Zuiderzee -31 aug.
- *Kunstzaal Van Hulsen*. Franse Grafiek -19 aug.

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenhal*. Het Nederlandse portret sinds 1880 -31 aug.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Zuidzee -6 okt.

MAASTRICHT

- *Kunsth. Hack*. Beeldhouwwerk van jonge kunstenaars
- *Jan van Eyck-academie*. A. Herman Gouwe aug.

MIDDELHARNIS

- *Museum*. Kunst in het klein, schoonheid van oude tegels -26 aug.

NIEUWER-AMSTEL

- *Park*. Beeldtentoonstelling -31 aug.

NIJMEGEN

- *Afrikamuseum*. Het moeder-kind en het dier- motief in de Afrikaanse kunst -1 sept.
- *Goffertpark-rosarium*. Beeldhouwwerken van jongere kunstenaars uit de zuidelijke provin- cies -eind aug.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Traditie en ver- nieuwing in de Japanse Kunst, werk van de contemporaine schilders Nankodu Hidai, Toko Shinoda en Shiko Nunakata, en de naïeve priisterschilder uit de 17de eeuw Ha- kuin aug.
- *Atelier 't Rieselo*. Schilderijen van W. Mul- der, edelsmeedwerk van Fr. Zwollo en kera- miek van Fr. Koch -1 sept.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Frederik en Elisabeth van de Palts -okt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Art Nou- veau: sieraden en gebruiksvoorwerpen uit de verzameling K. A. Citroen, Nederlandse ke- ramiek, prenten, affiches en boeken van 'om- streeks 1900 -12 sept.
- *Bouwcentrum*. Ieders huis straks (prototype van een functionele woning) -1 jan. 1960 Ook de boerderij verandert -1 dec.
- *Rotterdamse Kunststichting*. Kleine beeld- houwkunst -1 sept.
- *Lijnbaan*. Beelden in de Lijnbaan -1 sept.
- *Kunstzaal Modern Wonen*. Nederlandse In- formele Groep -4 sept.
- *Instituut voor Scheep- en Luchtvaart*. Veertig jaar K.L.M. -1 sept.
- *Kunstcentrum 't Venster*. Schilderijen van Agostino Bonalumi -eind aug.
- *Groothandelsgebouw*. Jonge Rotterdamse schilders, werkgroep Scarabee -1 sept.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Stoute kinderen, zoete kin- deren. Kinderboek, -spel, -prent, -portret, kinderen lezen, kinderen spelen -28 sept.

SCHIPBORG

- *Openb. Lagere School*. De Schipborger School -1 sept.

SNEEK

- *Stadhuis*. Friese volks- en ambachtskunst -21 aug.

TILBURG

- *Textielmuseum*. Voortbloei der tapisserie in Frankrijk en België -5 sept.

UTRECHT

- *Aartsbisschoppelijk Museum*. Ikonen uit het bezit van het Ikonenmuseum te Reckling- hausen -30 aug.
- *Centraal Museum*. Jonge Spaanse Kunst -24 aug.

VEERE

- *Schotse Huis Het Lammetje*. De vis in de kunst -sept.

WEST-TERSCHELLING

- *Het behouden Huys*. Noordzeevisserij -10 okt.

WOERDEN

- *Gemeentehuis*. Een deel van de poppenverza- meling van H.M. Koningin Juliana -1 sept.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Baarderadeel. In het terprestant onder Mantgum, reeds in het *Nieuws-Bulletin* van 15 aug. l.l. vermeld, kon dank zij de medewerking van de eigenaar een klein proefonderzoek worden ingesteld. Hierbij kwamen paalresten te voorschijn. Het graafwerk is voorlopig stopgezet. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Leeuwarden. Het graven van een put voor een olietank gaf gelegenheid na te gaan of zich aan de noordzijde van de Nieuwestad, bij de Kleine Kerkstraat, sporen bevonden van de aanleg van de Middelseedijk. De hoogtevverschillen in dit stadsdeel deden zulks vermoeden. Hoewel tot op de vaste grond gegraven werd kon ter plaatse echter niets van enige ophoging voor een dijk worden waargenomen. Het oudste schervenmateriaal was eind 15de eeuws. De waarneming geschiedde in samenwerking met het Gemeente-archief.

Mede door de mechanische wijze van werken heeft het omvangrijke graafwerk voor de uitbreiding van het Telefoonkantoor aan de Tweebakmarkt achter het Galileërkerkhof tot nu toe geen bijzondere gegevens opgeleverd. Wel kwamen op uiteenlopende diepten een aantal houten tonputten voor de dag, waarin zich, voor zover kon worden nagegaan, geen afvalresten bevonden. Een ton was voorzien van een eigendomsmerk. *Fries Museum, Leeuwarden.*

Tietjerksteradeel. Opnieuw zijn enige vondsten gedaan in de ruilverkaveling Kleine Geest. Bij het uitdiepen van een sloot kwamen twee gave kogelpotten van 11-12de eeuwse makelij te voorschijn. Een van de potten ging verloren. *Fries Museum, Leeuwarden.*

DRENTE

Norg. Onder leiding van prof. dr. A. E. van Giffen en met medewerking van de R.O.B. is in de afgelopen maanden met groot succes gewerkt aan de Eenerschans. Na voltooiing van

de restauratie zal deze schans een grote bezienswaardigheid vormen. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Nijmegen. Het onderzoek van de Romeinse legerplaats, gelegen aan de Ubbergse Veldweg, is als voortzetting van de opgravingen in 1957 en 1958 in de afgelopen maanden opnieuw ter hand genomen. Werd in genoemde jaren een uitgebreid complex van sporen van barakken aan het licht gebracht, thans heeft men te doen met resten van geheel andere aard, van hout en steen. Een der meest spectaculaire vondsten is die van een zeer omvangrijke, diep aangelegde put, waarvan de wanden bestaan uit grote blokken tufsteen. Vermoedelijk heeft men hier te doen met een waterreservoir uit de Romeinse tijd. In de vulling van deze put werd een fragment aangetroffen van een grafsteen. Op deze steen komt een tot nu toe niet ontcijferde inscriptie voor. De op dakpanfragmenten aangetroffen stempels betreffen die van het Xde, XXXste en Vde legioen. *R.M.v.O., Leiden. R.O.B., Amersfoort.*

Renkum. Het onderzoek van de Hunenschans, op het landgoed de Duno bij Oosterbeek, is vrijwel voltooid. De oude toegang werd hersteld, terwijl de wal op verschillende punten is bijgewerkt. In de laatste coupe kwamen zware paalgaten te voorschijn, die op resten van een huis wijzen. Een verzwaring van de oorspronkelijke wal heeft de woonplaats overdekt. Het schervenmateriaal, bestaande uit fragmenten van kogelpotten, geeft niet veel aanwijzing voor een datering. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Beverwijk. Het onderzoek van de overblijfselen van het Huis Oosterwijk is afgesloten. Tijdens het detail-onderzoek bleek dat de binnen de ommuring staande toren van een uitgebouwd privaat was voorzien. In verband hiermee kon worden vastgesteld dat deze toren uit een vroegere periode stamt dan de ommuring met de zware hoektoren. De eerste bewoningsperiode

van Oosterwijk gaf waarschijnlijk slechts een woontoren op een omgracht terrein te zien. De tweede bouwperiode bracht een buitenmuur met een weergang op bogen, een zware hoektoren en enige woonruimte tot stand. De plattegrond vertoont nog al wat lacunes doordat de ruïne sinds de Spaanse tijd als steengroeve is benut. *R.O.B., Amersfoort.*

Krommenie. Een aanvang werd gemaakt met het onderzoek van een inheemse nederzetting, welke door terra sigillata gedateerd wordt in de eerste eeuw na Chr. *I.P.P., Amsterdam.*

Velsen. In een tuin, die gelegen is juist op de rand van de heuvel waarop zich de oude dorpskerk bevindt, is op ± 1 m diepte een onregelmatige, donkere, op ongeroerd zand gelegen laag aangetroffen. Hierin bevonden zich vele fragmenten van tientallen soorten kogelpotten, rood en grijs, stukken van een maalsteen van basaltlava en, aan de bovenzijde, talrijke Pingsdorfscherven (eenvoudige randprofielen, beschildering in hoofdzaak rood op lichtgele of vuilwitte ondergrond). Tot deze laatstgenoemde ceramiek behoren ook twee platte oren, waarvan één zeer forse. De randprofielen van de kogelpotten zijn van een vrij vroeg type, zonder dekselgleuf. Naar schatting zijn deze afkomstig uit de 9de-11de eeuw. Behalve houtskool en brokjes tufsteen werden veel beenderen van huisdieren aangetroffen en resten van een menselijke schedel. Vermelding verdient nog een stuk van een dubbelzijdige benen kam, met ijzeren stift voor oplegplaatje en aan de top even gesneden tanden.

Te Driehuis werden in rioleringsgleuven bij de van Lenneplaan op een drietal plaatsen bewoningssporen aangetroffen. De diepst liggende woonlaag (2.25 m + N.A.P.) bevatte naast houtskool en ten dele gecalcineerde beenderen van huisdieren, zoals schaaap en rund, scherven van met steengruis gemagerd aardewerk, vrijwel onversierd, dunwandig; enkele fragmenten van hooghalzige potten met geknikte buik en afgeronde bodem. Uit een iets hoger liggende laag kwam een fraai topfragment van een

vuurstenen „sikkel” te voorschijn, benevens scherven van zachter gebakken aardewerk. Een hiervan is versierd met twee evenwijdige lijnen op de schouderknik, waartussen scheefstaande nagelindrücken. Datering: \pm 4de-5de eeuw voor Chr. *H. J. Calcoen, Velsen, corr. R.O.B.*

NOORD-BRABANT

Cuyk. Tijdens restauratiewerkzaamheden is in de 15de-eeuwse toren van de St. Martinuskerk, aan de oostelijke zijde, een 1.13 m brede, van zuid naar noord lopende, uit kwartsietstenen en grijze mortel opgebouwde Romeinse muur gevonden. Deze is bij de aanleg van de kerktoren aan weerszijden afgebroken. Het muurwerk heeft nog een lengte van 2.40 m, terwijl de hoogte thans 1.52 m bedraagt. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In sectie J is een Rijnse goudgulden gevonden van Enno II van Oostfriesland, 1528-1540. De munt werd van het maai-veld opgeraapt. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Oostelijk Flevoland. In sectie Q is een wrak aangetroffen van een schip dat vermoedelijk in de 18de of 19de eeuw is gezonken.

In sectie N zijn enkele losse aardewerkvondsten gedaan, bestaande uit een Jacobakan en scherven van Pingsdorfer vaatwerk. Ook is een klein kookpotje gevonden, op drie knobbelvoetjes en met een steeltje. Het potje was van geglaazuurd rood aardewerk en vermoedelijk afkomstig uit de 15de of 16de eeuw.

Bij het zandzuigen op de plaats van het toekomstige dorp Dronten is een kannetje gevonden van ongeglazuurd Siegburger steengoed, benevens tal van beenderen van prehistorische dieren. Hierbij bevinden zich skeletresten van wild paard, wild rund, steppenwisent, enkele resten van edelhertgeweien en een aantal beenderen van mammoet, waaronder enige mooie grote stukken. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSSSEL

Vollenhove. De toren van de St. Nicolaaskerk is thans in restauratie. Een onderzoek heeft

uitgewezen, dat hij gebouwd is als geheel vrijstaande klokketoren — baksteen 22.5/23 x 10.5/11 x 4.5/5 cm; 10 lagen = 60 cm —,

waartegen in 1621 het raadhuis werd opgetrokken. De stijl van het niet georiënteerde bouwwerk, dat aan de kerkzijde soberder van uitvoering is en zonder galmgaten, wijst op het begin der 16de eeuw; dit wordt bevestigd door het merktype van oude kaponderdelen en het jaartal 1511 op de klok.

De tweebeukige kerk schijnt in twee etappes gebouwd te zijn: de beide koorsluitingen met de vier aansluitende traveeën in de 14de eeuw, zoals blijkt uit de constructie en het merktype van de kap; de vier westelijke traveeën — te oordelen naar de nog oorspronkelijke flamboyante traceringen — in het midden der 15de eeuw. De flamboyante traceringen in het koorgedeelte kunnen laat-15de eeuws zijn. De kapconstructie, da onversierde sleutelstukken der trek balken, ogen voor trekankers en de zware steunberen wijzen erop, dat men voornemens is geweest de kerk in steen te overwelfen, alvorens men er toe overging het houten netgewelf aan te brengen. De portaalgebouwen zijn toegevoegd, evenals de sacristie tussen beide koorsluitingen, welke laatste vroeg-16de eeuws zal zijn.

GELDERLAND

Gendt. Huis te Poelwijk. De 15de eeuwse voor-malige poorttoren, die thans gerestaureerd wordt, is opgetrokken van baksteen van 28/29 x 7/7.5 cm; 10 lagen = 84 cm. Van de drie bij de restauratie vernieuwde balklagen was de tweede roodbruin gekleurd met dodekop evenals de erbij behorende vloer. Ruim een meter boven deze vloer versmalt de dikke muur zich tot een borstwering boven een spitsboogfries aan de buitenzijde. Op verschillende platen zijn in deze borstwering op gelijke hoogte rollagen aangetroffen, die mogelijk de onderzijde aangeven van sleuven tussen kantelen. De kapspanen op de derde in de borstwering ingelaten balklaag bevatten met dodekop gekleurde onderdelen van de oude kap. Boven de met een tongewelf overdekte oorspronkelijke doorrit bevindt zich een ruimte met resten van een Gotische schouw en een lampnis. Deze ruimte was via een segmentboogingang, die met een sluitboom kon worden afgegrensd, toegankelijk vanaf de weergang van de schildmuur. De bovenste verdieping bevat resten van een tweede Gotische schouw. Toen, vermoedelijk op het einde van de 17de eeuw, de poortopeningen en de sponning van de valbrug werden dichtgezet

(baksteen 24.5/25 x 5/5.5 cm; 10 lagen = 61 cm), is tevens de kelder met tongewelf aangelegd. Een houten katrol van de vroegere valbrug werd in situ aangetroffen.

Nijmegen. Grote Straat 76/78 en Vleeshouwerstraat 1. Dit in verband met de stadssanering te slopen complex bleek een vrij hoge ouderdom te hebben. Het gedeelte op de hoek van de Vleeshouwerstraat kan blijkens de constructie en het merktype van de kap nog vroeg 15de eeuws zijn of ouder. Een open ruimte achter dit huis werd vervolgens volgebouwd, waarbij aan de Vleeshouwerstraat een baksteengevel met Gotisch boogfries tot stand kwam (*Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), pl. XVII, afb. 13) en aan de andere zijde een houtskeletmuur. Omstreeks het midden van de 16de eeuw werd in het achterste gedeelte van de hoge benedenruimte van het oudste gedeelte een insteek gemaakt, terwijl het huis tevens verbreed werd. Boven de insteek werd de oude balklaag vervangen door een nieuwe, die 45 cm hoger kwam te liggen en voorzien werd van sleutelstukken, waarvan de kraal een spiraalversiering kreeg. Bij een ingrijpende 19de eeuwse verbouwing is de voorgevel geheel vernieuwd.

—Grote Straat 81. Dit huis, dat eveneens gesloopt moet worden, is blijkens de ligging der kelders ontstaan uit een lang voorhuis en een kort achterhuis, dat door een binnenplaatsje van het voorhuis gescheiden was. Later is het achterhuis vernieuwd en doorgetrokken tot aan het voorhuis; te oordelen naar de vorm van de sleutelstukken — peerkralen met spiraalversiering — heeft dit plaats gevonden in het midden van de 16de eeuw.

Zutphen. Broederenklooster. Bij de restauratie zijn enige gegevens te voorschijn gekomen, die de mededelingen in de *Geïllustreerde Beschrijving* bevestigen en aanvullen (E. H. ter Kuile, *De Ned. Mon. v. Gesch. en K. in het Kwartier van Zutphen*, 's-Gravenhage 1958, blz. 245 e.v.). De oostmuur van het dormitorium en de thans ingebouwde laat-13de eeuwse eindgevel aan de noordzijde bleken in dezelfde periode te zijn opgetrokken uit baksteen van 28/30 x 13.5/14 x 8/8.5 cm; 10 lagen = 92 cm, welke steen ook voorkomt aan de zuidbeuk van de kerk. In de oorspronkelijke noordgevel — waartegen later de refter gebouwd werd — kwamen gelijkvloers geheel of gedeeltelijk bewaarde segmentboogvensters te voorschijn en op de verdieping boven resten van een afge-

hakte tufstenen lijst twee rondboogvensters, welke laatste aan de buitenzijde een sponning gehad hebben voor een luik.

De Laat-Gotische refter was oorspronkelijk niet onderkelderd. Toen kelders werden aangebracht onder de twee westelijke traveeën werd een oude funderingsmuur benut als oostelijke afsluiting; deze bij de restauratie geheel vernieuwde muur was in verband gemetseld met de ingebouwde noordgevel van het dormitorium. De bakstenen gewelven over de benedenzaal van de refter hebben een decoratieve beschildering gehad, waarvan in de midden-travee een fragment werd teruggevonden, o.a. een rand van met schablonen aangebrachte ronde visblaasornamenten. Merkwaardig is het, dat onder de zuidwestelijke aanzet van het gewelf over de middentravee nooit een kraagsteen gezeten kan hebben. De bovenzaal heeft oorspronkelijk een plavuizenvloer gehad, die op een laag zand was aangebracht boven de gewelven van de benedenzaal. De constructie en de telmerken van de kap zijn van het type, dat in de 15de en het begin van de 16de eeuw gebruikelijk was. Een gewelfbeschieting zal er oorspronkelijk niet geweest zijn; wel waren er groeven voor een beschieting doch ook boven deze groeven zijn de spanten rood geschilderd.

NOORD-HOLLAND

Haarlem. Oude Groenmarkt 16. Het metselwerk van deze trapgevel vertoonde op tal van plaatsen sporen van herstellingen. Deze waren o.a. te herkennen aan het toegepaste kruisverband, terwijl het oorspronkelijke, wellicht 15de eeuwse werk in Vlaams verband was gemetseld. De gevel was aan de binnenzijde afgekapt tot op een halve steen dikte en daarna beklampt. De dekstenen van de trappen waren op de drie bovenste na oorspronkelijk. Zij bezaten een eenvoudig Gotisch profiel. Merkwaardig was, dat deze stenen voorzien waren van vlakke oortjes, die ontstonden door een rechte beëindiging van het profiel. Slechts bij enkele stenen, die bij herstellingen opnieuw waren gesteld, waren de oortjes kennelijk afgebroken of weggehakt. De drie bovenste stenen met het gebruikelijke Renaissanceprofiel pasten niet op het metselwerk en waren kennelijk afkomstig van afbraak. Inwendig werd een balklaag aangetroffen, die oorspronkelijk op stijlen en korbeels moet hebben gerust. Waarschijnlijk in de eerste helft van de 17de eeuw zijn deze stijlen en korbeels verwijderd.

Toen zijn eveneens de kinderbalkjes weggehaald, waarna tussen de balken en evenwijdig daaraan lichtere balken van enigszins gekantrecht rondhout werden aangebracht, alsmede een nieuwe vloer. Dit samenstel werd daarop in zijn geheel voorzien van een ornamentale beschildering van eenvoudig rolwerk, waarin antithetisch geplaatste vogels. Gebleken is tenslotte, dat zich even binnen de voorgevel een 60 cm brede en tot ruim 2 m onder het straatpeil reikende funderingsmuur van grote moppen — ± 32 x 15 x 8.5 cm — bevond. Bij de restauratie moest de voorgevel worden vernieuwd, terwijl het inwendige, waar de constructieve samenhang geheel verloren was, in moderne vormen werd herbouwd. De beschilderde zoldering is bewaard om te zijner tijd elders te worden aangebracht.

ZUID-HOLLAND

Noordwijkerhout. De toren der Herv. kerk, die thans in restauratie is, blijkt in de 13de eeuw te zijn gebouwd tegen de westgevel van een iets oudere, oorspronkelijk torenloze eenbeukige kerk met smaller rondgesloten koor (vgl. J. J. F. W. van Agt, in *Leids Jaarboekje* 43 (1951), blz. 68). Het 13de eeuwse schip was blijkens het overblijfsel van de westgevel opgetrokken uit kloostermoppen van 31/31.5 x 14.5 x 8 cm. De rondboogingang in deze westgevel heeft bakstenen imposten, waarvan de profielen zijn weggehakt, en een bakstenen aan de onderzijde halfrond geprofileerde sluitsteen. Deze westingang is geflankeerd door twee steunbeertjes, waartegen vermoedelijk in de tweede helft van de 13de eeuw de toren gebouwd werd. Het metselwerk van deze toren — baksteen 29 x 13/13.5 x 7/8 cm; 10 lagen = 87 cm — is opvallend slordig, kennelijk omdat het bestemd was om gepleisterd te worden. Resten van de oude buitenbepleistering zijn aangetroffen op de dagkanten van de oorspronkelijke galmgaten. Deze pleister was gekleurd met dodekop en afgezet met blauwgrijs langs de rand. Tegen de oostmuur van de toren is onder het tegenwoordige kerkdak de moet te zien van een ouder dak, dat reikte tot onder de Vroeg-Gotische galmgaten. Deze galmgaten waren gedicht bij een verhoging van de toren in de Laat-Gotische periode. Het rondgesloten Romaanse koor was inmiddels vervangen door een rechtgesloten Gotisch koor, dat na een verwoesting (in de Tachtig-

jarige Oorlog?) lange tijd als ruïne is blijven staan en tenslotte werd afgebroken. De huidige op traditionele wijze geconstrueerde en van telmerken voorziene kerkkap is tot stand gekomen bij een ingrijpende herstelling na deze verwoesting. Het schip is toen westwaarts uitgebreid, langs de zijkanten van de toren. In

de thans door een dunne muur van de kerkruimte afgescheiden schipgedeelten naast de toren zijn nog twee balusterachtige hoekstijlen te zien, die sterk gelijken op muurstijlen in het z.g. Groene Kerkje te Oegstgeest; een gewelfbeschieting is in deze zijruimten achterwege gebleven.

DE HERVORMDE KERK TE BENSCHOP

DOOR H. JANSE

De oude St. Nicolaaskerk te Benschop, die voor het eerst genoemd wordt in het Utrechtse tiendenregister van 1275-1280¹, kon uitvoerig onderzocht worden tijdens de juist voltooide restauratie. Bij dit onderzoek zijn vele gegevens aan het licht gekomen over de bouwgeschiedenis.

13de eeuw.

Zo is gebleken, dat het huidige op een terp gelegen gebouw nog belangrijke onderdelen bevat van de 13de eeuwse kerk. Hiertoe behoort allereerst de torenfundering, gemetseld van kloostermoppen van 30/33 x 7.5 cm. De lagen van deze fundering lopen ± 20 cm naar het westen af tengevolge van verzakkingen, die reeds tijdens het werk begonnen moeten zijn, want de toren is kennelijk tot even boven de grond afgebroken geweest en vervolgens opnieuw opgemetseld. Het metselwerk van de eerste geleding, opgetrokken uit dezelfde baksteen wijkt in dezelfde richting af van de waterpaslijn doch niet meer dan ongeveer 5 cm. De benedenruimte van de toren is afgedekt door een tongewelf. De ruimten daarboven kon men slechts bereiken van de kerk uit via een gat in de oostmuur.

Uit dezelfde periode stammen de op de toren aansluitende gedeelten van de westgevel der kerk en funderingen van zijmuren, die ongeveer een halve meter buiten de huidige zijmuren in de grond verborgen liggen. Deze funderingen — die gemetseld zijn op naast elkaar liggende balken — lopen door tot aan de oostgevels van het dwarspand, die onderaan nog grotendeels 13de eeuws zijn, evenals een klein gedeelte opgaand werk aan de westzijde van beide dwarsarmen. In de westgevel ten noorden van de toren is het overblijfsel

te zien van een venster, waarvan de onderdorpel ± 1.35 m boven het huidige vloerniveau zat en de boog door de onderdorpel van het huidige blindvenster oversneden wordt.

Omtrent de indeling en opstand van de transeptloze 13de eeuwse kerk valt overigens niet veel meer te zeggen dan dat het schip driebeukig geweest moet zijn en een andere traveeïndeling heeft gehad dan de huidige; er is namelijk een steunbeerfundering opgegraven ter hoogte van de latere noordingang.

14de eeuw.

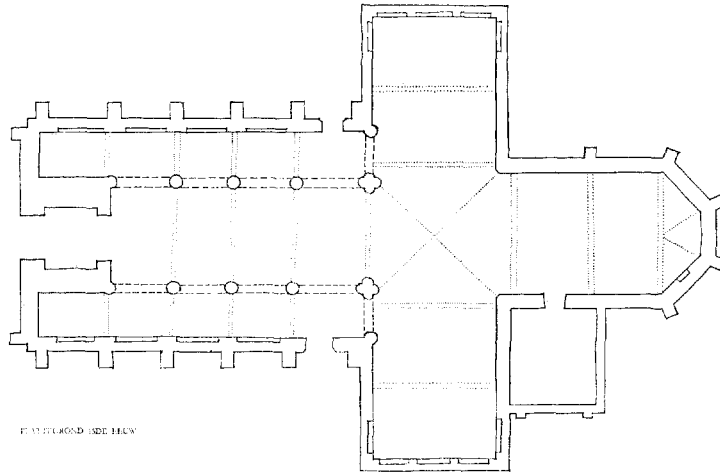
In de eerste helft van de 14de eeuw zal het koor gebouwd zijn, en wel uit baksteen van 29.5 x 13.5/14 x 6.2/6.5 cm; 10 lagen = 79 cm en tufsteen voor de plintlijst, de waterlijst en de venstermontants, waarvan fragmenten bewaard zijn. Of dit koor in de plaats is gekomen van een ouder tufstenen koor is niet meer na te gaan. Wel werden bij graafwerkzaamheden een aantal tufstenen gevonden, die kunnen wijzen op oudere dan 13de eeuwse bouwfases. Het betrekkelijk lage koor was oorspronkelijk niet veel hoger dan de steunberen, zoals duidelijk te zien is aan het metselwerk en de baksteenformaten; het is ten overvloede gebleken uit het gat voor een vroegere trek balk, dat werd aangetroffen aan de zuidzijde van de koorsluiting. Binnen de koorsluiting is aan de zuidzijde nog een piscina te voorschijn gekomen; de bodemplaat van basaltlava bleek buiten te liggen, bij een regenwaterafvoer, waar hij diende om uitspoelen van de grond tegen te gaan.

Een in 1744 door Jan de Beyer getekende² en in 1803³ vergrote ongetwijfeld nog 14de

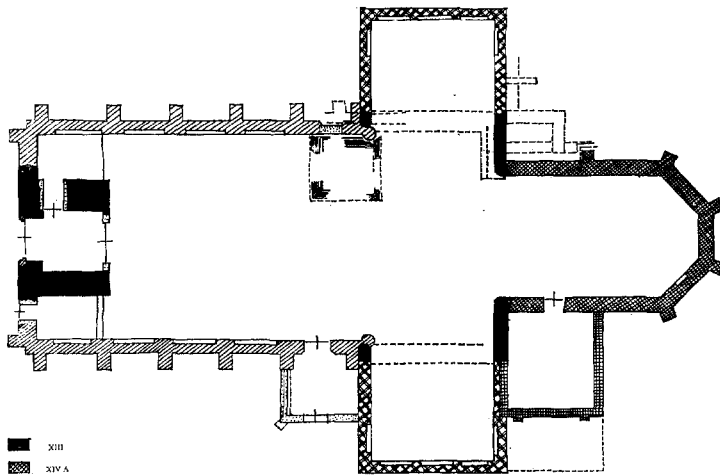
¹ J. G. C. Joosting en S. Muller, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht*; 1e afd. *De indeeling van het bisdom*, deel 1, 's-Gravenhage 1906, blz. 9, 13.

² Rijksarch. Utrecht. Cap. Top. Atlas, no. 663.

³ Wij zijn de heer J. G. M. Boon, ambtenaar bij het Rijksarchief te Utrecht zeer dankbaar voor gegevens uit het Kerkvoogdij-archief.

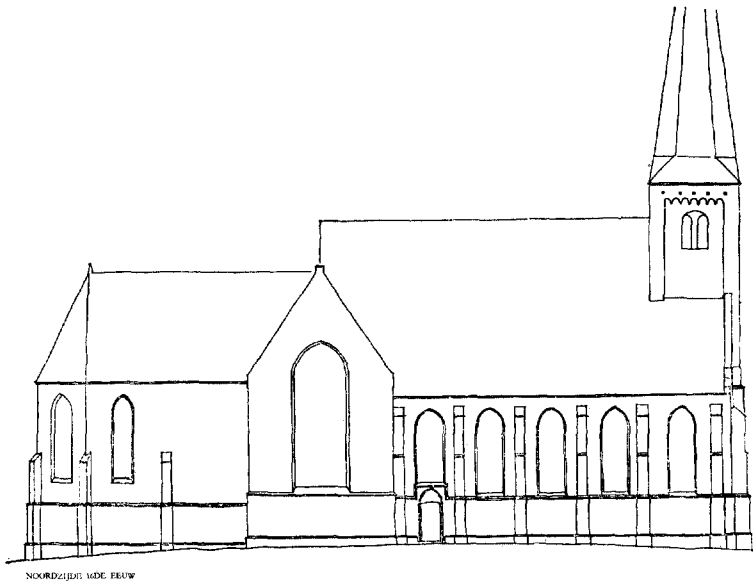
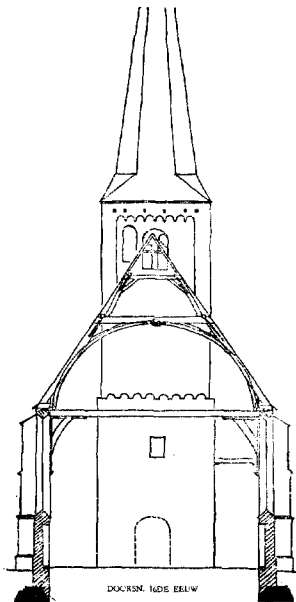
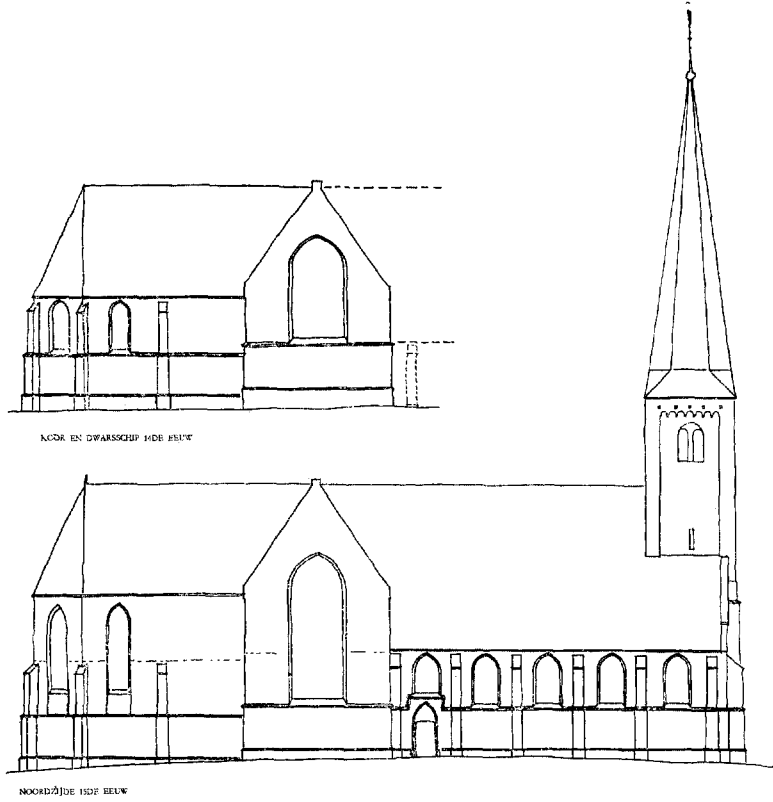
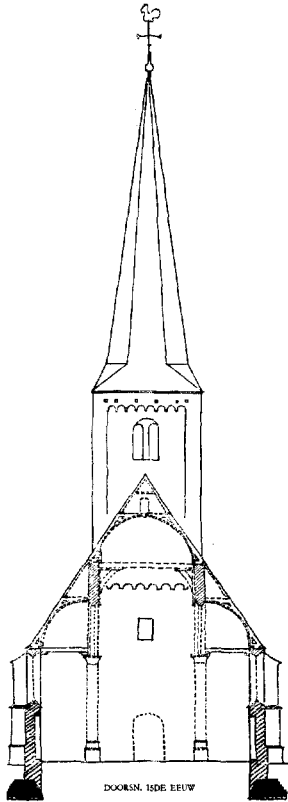
PLAATGROND (ZIDE BILDT)

PLAATGROND MET BOUWPERIODEN EN FUNDERINGEN

- XIII
- XIV A
- XIV A
- XIV D
- XV B - C
- ± 190
- LATER

eeuwse sacristie aan de zuidzijde van het koor kon bij de restauratie gereconstrueerd worden na het terugvinden van de oude funderingen. Tevens werd aan de zijde van het koor een moet van pleisterwerk gevonden, die het beloop aangaf van het voormalige houten gewelf, en kwam uit de oostmuur van de latere zuidarm van het dwarspand een ingemetselde bakstenen plintlijst voor den dag.

Het dwarspand, waarvan beide armen blijkens de architectuur tegelijkertijd gebouwd zullen zijn, stamt vermoedelijk uit de tweede helft van de 14de eeuw; het werd ongetrokken uit grote van het schip afkomstige baksteen en kreeg de hoogte van het toenmalige koor. Op twee plaatsen, waar de westmuren van het dwarspand de zijmuren van het schip ontmoeten zijn de aanzetten gevonden van scheibogen. Spantonderdelen met 14de eeuwse telmerken en onderscheidingstekens⁴ zijn opnieuw toegepast in de nog bestaande latere overkapping.

15de eeuw.

In een volgende periode is de toren verhoogd met een klein formaat geel-rood genuanceerde baksteen uit de streek van Woerden, 19/21 x 4.5/5 cm, in archaïserende vormen: hoeklisenen, rondboogfries en rondbogige galmgaten met deelpijler. De eiken klokkestoel kan te oordelen naar de telmerken nog uit deze tijd stammen.

In dezelfde periode is de verdere kerk zeer ingrijpend gewijzigd. Het schip werd volledig vervangen door een nieuw, dat pseudobasilikaal werd en waarvan de zijmuren ongeveer een halve meter meer naar binnen werden geplaatst. Deze muren kwamen aan de binnenzijde te staan op de versnijding van de oude funderingen, zodat de steunberen nog juist aan de buitenzijde op de versnijding terecht kwamen. In de kerkvloer waren voor de restauratie twee rijen bulten te zien, die bij ontgraving bleken te zijn veroorzaakt door puin in de gaten van opgeruimde zuilfundamenten. De twee buitenste wandzuilen van de scheibogen tussen dwarspand en zijbeuken zijn nog bewaard. Het schip werd tot aan de vensterafzaten opgetrokken uit sloopmateriaal van het 13de eeuwse schip en verder uit baksteen van 19/21 x 4.5/5 cm, en Gobertanger- en Ledesteen. Gelijk met de herbouw van het schip heeft men het dwarspand en het koor verhoogd, grotendeels

met dezelfde kleine baksteen, terwijl van de koorvensters de onderste vakken werden dichtgemetseld en de kerkvloer iets werd verhoogd tezamen met de onderkanten van de spaarnissen in het dwarspand.

De hoogte van de toen aangebrachte bedaking wordt aangegeven door een dakmoet tegen de torenmuur, waarvan het nokpunt even hoog ligt als de nok van het nog bestaande koordak. Het herbouwde schip kan dus niet anders dan pseudobasilikaal geweest zijn. Ten noorden van de toren is nog een trekbalkje met sleutelstukje aanwezig, dat behoort heeft bij de kapconstructie van de pseudobasiliek. In de kappen van het verhoogde koor en dwarspand werden blijkens de telmerken onderdelen van de 14de eeuwse overkapping verwerkt.

De toegepaste natuursteensoorten en de kleine baksteen wijzen er op, dat deze ingrijpende verbouwing moet hebben plaats gehad in het tweede of derde kwart van de 15de eeuw, wellicht na de verwoesting van IJsselstein en omgeving in 1418 door de aanhangers van Jacoba van Beieren.

Omstreeks 1500.

De breedte van het 15de eeuwse middenschip bedroeg nog geen 6 m, aanmerkelijk minder dan bij andere 15de eeuwse pseudobasilieken in deze streek, zoals die te Montfoort en IJsselstein, waar de breedte 8 tot 9 m bedraagt. Vrij spoedig is men er dan ook toe overgegaan om het driebeukige schip te veranderen in een ongedeelde ruimte. Hiertoe heeft men de buitenmuren en de steunberen ongeveer 2.5 m verhoogd, zodat de nok van het nieuwe dak boven de galmgaten van de toren kwam te liggen en een nieuw galmgat naast het oude moest worden ingebroken. De constructie en het telmerktype van de kap, die op primitieve wijze aansluit op de lagere bedaking van de kruising, wijst op de tijd omstreeks 1500. Ook bij deze gelegenheid is de kerkvloer iets verhoogd. De verhoogde gedeelten van de westgevel van het schip vertonen versieringen in het metselwerk; en wel rechts van de toren even uit het gevelvlak springend een kruis op een hart, en links een kruis op een voetstuk van rode baksteen.

De houten gewelfbeschiëting en de ribben waren beschilderd: de ribben hadden een visgraatversiering in rood, wit(?) en blauw, terwijl de beschiëting langs de ribben was afgezet met een rand van twee door elkaar geslingerde takken, waaruit op regelmatige afstanden een bloem-

⁴ Vgl. *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 11 (1958), kol. 145, fig. 2 (1 onderaan).

motief ontsprong⁵. De gewelfschotels, waarin een bloemmotief is gesneden, hebben blijkens sporen vier stralen gehad, uitgezonderd de gewelfschotel boven de kruising, die er acht gehad heeft; deze laatste schotel vertoonde tevens om de bloem een beschadigde engelfiguur. Bij de restauratie is de beschieting vernieuwd doch de gewelfschotels zijn bijgewerkt, voorzien van nieuwe stralen naar een oud model uit de Oude Kerk te Amsterdam en opnieuw gepolychromeerd. De muurplaten van koor en dwarspand zijn versierd met roosjes naar authentieke stukken, waarvan er twee weer zijn toegepast in de herbouwde sacristie.

Het portaalgebouw tje voor de 15de eeuwse zuidingang bleek te rusten op een middeleeuwse fundering, die niet in verband gemetseld was met schip en dwarspand; mogelijk is het opgetrokken bij de verbouwing omstreeks 1500.

De 15de eeuwse ingang aan de overzijde is in later tijd dichtgemetseld toen er een knekelhuisje voor gebouwd werd. In de hoek tussen koor en noorderdwarsarm heeft nog een gebouwtje bestaan, waarvan de fundering bestond uit wigvormig gehakte bakstenen, afkomstig van een boog.

Bij de noordelijke hoek tussen schip en dwarspand zit een „raadselachtige vierkante steenklip”⁶ in de grond; ook aan de zuidzijde schijnt dit het geval te zijn. Mogelijk heeft men deze uit afbraakmateriaal samengestelde blokken bij een der verbouwingen benut voor stutconstructies.

Van het voormalige Gotische koorhek zijn nog twee fragmenten van de bovenbalk met gaten voor houten of metalen stijlen bewaard gebleven; een kwam onder een van de herenbanken van 1754 uit; het andere fragment met sporen van oude polychromie bevond zich onder de scheidingsmuur boven de „kerker”, d.w.z. het schipgedeelte ten zuiden van de toren⁷. Oorspronkelijk zal het gedeelte ten zuiden van de toren geëind hebben als doopkapel; een daar in 1940

opgegraven stenen voetstuk heeft vermoedelijk deel uitgemaakt van het doopvont.

Uit een nisje in het koor, dat dichtgemetseld geweest was, kwam het fragment van een beeldje te voorschijn, mogelijk een krijgsman voorstellende.

Latere verbouwingen.

Reeds spoedig na de Reformatie waren uitgebreide herstellingen nodig, zoals o.a. blijkt uit brieven van 1579 en 1597⁸. Het zwakke punt was de kruising, waar telkens reparaties nodig waren tengevolge van verzakkingen door de slechte aansluiting der kaponderdelen. Bij de juist voltooide restauratie heeft men de gehele constructie verbeterd.

In 1697 werd in een grafkelder in het koor admiraal A. F. van Zyll bijgezet; het middenvenster van de sluiting is toen grotendeels dichtgemetseld voor het plaatsen van een houten monument; ook de beide aangrenzende vensters zijn bij die gelegenheid gedicht. Dit monument, dat in 1901 naar het schip was overgebracht, zal opnieuw in het koor worden opgesteld.

Het orgel, dat in 1754 tussen koor en dwarspand was geplaatst, is nu overgebracht naar het westen van de kerk. Bij een verbouwing in 1839 door architect C. Kram heeft men het gebouw ernstig verminkt door de trekbalcken te vervangen door trekstangen.

Bij de restauratie⁹ zijn weer trekbalcken met sleutelstukken, muurstijlen en korbeels aangebracht. De in 1867 dichtgemetselde spaarnissen in de kerk zijn thans weer geopend. Ook andere ortluisteringen zijn ongedaan gemaakt. Zo is het exterieur ontleisterd en zijn alle houten ramen vervangen door gemetselde traceringen; in het schip naar voorbeeld van de blinde vensters aan de westzijde; in de weer opengemaakte koorvensters vorktraceringen en in het transept iets rijkere.

⁵ Volgens mededelingen van de heer J. R. van Nijendaal te Wijk bij Duurstede, die een gewelffragment heeft schoongemaakt.

⁶ *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 10 (1957), kol. *13.

⁷ Reeds in 1599/1600 wordt de ruimte als zodanig vermeld: „Betaelt Jan Jacobsz. slootmaker tot IJsselsteyn van een grendelslootgen met een paer hangsel en ende een cram verbesticht in de toorn aen de kerker dairmen die clockrepen in sluyt samen XIIIst.”

⁸ *Arch. Aartsbisd. Utrecht*, 16 (1888), blz. 145-149; vgl. het bestek van 21.6.1598, waarin wordt gesproken van: „...reperacie van haer kaerrick ende coer ende beyder cruswerreken soe hier naevollicht”.

⁹ De restauratie werd uitgevoerd onder leiding van de architecten G. en Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort in samenwerking met D. Verheus, architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeer veel gegevens werden tijdens het werk nauwgezet genoteerd door de uitvoerder De Jong.

MUSEUM-NIEUWS

Museumbulletin van het Provinciaal Museum van Drenthe.

Het Provinciaal Museum van Drenthe, gevestigd te Assen, heeft sinds 1955 een keurig verzorgd, goed geïllustreerd museumbulletin. Hierin is tevens het jaarverslag van het museum opgenomen, alsmede dat van de stichting „Vrienden van het Provinciaal Museum van Drenthe”.

Het is een uitstekende gedachte van de tegenwoordige directeur om mede door het uitgeven van een jaarlijks verschijnend museumbulletin in ruime kring bekendheid te geven aan de museumverzamelingen, de nieuwe aanwinsten en opgravingen in Drenthe.

In de verschenen bulletins — kortgeleden kwam dat over 1958 met het jaarverslag over 1957 uit — komen artikelen voor o.m. door prof. dr. W. Glasbergen en prof. dr. H. T. Waterbolk over prehistorische en romeinse vondsten in de provincie Drenthe; mevrouw dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta besprak romeinse munten en dr. H. Enno van Gelder munten uit de 16de en 17de eeuw. De directeur, de heer G. C. Helbers schreef o.m. een verhandeling over de Drentse zilvermeden en het Ontvangershuis; dit gebouw vormt een onderdeel van het toekomstige museumcomplex.

MAASSLUIS, *Gemeentelijk Museum heropend.*

Vrijdag 5 juni jl. werd in Maassluis het Gemeentelijk Museum heropend. Toen dit museum in 1933 werd opgericht had men aanvankelijk de beschikking over één vertrek in een met het gemeentehuis verbonden pand. Gebrek aan ruimte voor de zich uitbreidende gemeentediensten was oorzaak van de liquidatie van het museum in 1954. Eerst in 1959 werd de gehele benedenverdieping van het uit 1676 daterende raadhuis aan de commissie van beheer ter beschikking gesteld en kon het museum worden gereorganiseerd.

In het eerste vertrek zijn thans, uit topografisch oogpunt, unieke tekeningen geëxposeerd van gebouwen uit Maassluis, door J. C. Fabius J. C.zn. omstreeks 1860 vervaardigd. In een vitrine vragen een aantal opgegraven voorwerpen uit de Sluispolder Oost bij Maassluis de aandacht.

In een iets lager gelegen ruimte van waaruit men een prachtig uitzicht heeft op de haven, ziet men behalve folkloristische objecten, portretten

van burgemeesters en andere persoonlijkheden uit de geschiedenis van Maassluis, waaronder Abraham Kuiper die hier in 1837 het levenslicht zag.

Een complete collectie rouwsieraden en gouden en zilveren gebruiksvoorwerpen liggen in een ander vertrek te pronk.

Het lokaal van de gemeentesecretarie is thans aan de visserij gewijd; enkele zeer fraaie scheepsmodellen kregen hier een plaats en roepen de herinnering op aan de tijd toen het vissersbedrijf te Maassluis nog een belangrijk middel was van bestaan. Oude boekwerken over de scheepvaart, bijbels en allerlei curiosa zijn in een nevenvertrek te bezichtigen.

VEERE, *Visserijmuseum geopend.*

In mei van dit jaar werd het Visserijmuseum, dat is ondergebracht op de zolderverdieping van „het Lammetje”, één van de twee Schotse Huizen te Veere, voor het publiek opengesteld.

Toen in het kader van de Deltawerken de plannen voor de sluiting van het Veerse Gat hun beslag hadden gekregen, werd besloten tot oprichting van dit museum. Bewust is er sedertdien naar gestreefd zoveel mogelijk bijeen te brengen van datgene wat op de weldra tot het verleden behorende visserij te Veere betrekking heeft. Zo werden, behalve de complete dracht van een visser en een vissersvrouw uit Arnemuiden, vis- en garnalenmanden, boekwerken over vissersschepen, foto's en ander documentair materiaal aangekocht of verworven. Een grote aanwinst betekende de collectie werktuigen, die in de houten scheepsbouw omstreeks 1850 werden gebruikt, zoals kalefaatijzers, avegaars, en meetpassers, tegen witte borden aangebracht steken zij goed af, evenals de zwart-wit foto's van de Veerse vissersvloot door de jeugdige fotograaf Jhr. W. L. den Beer Poortugaal. Haaks daarop zijn verschillende scheepsmodellen in een vitrine opgesteld.

Door de ramen aan de voorzijde geniet de bezoeker een onvergelykelijk uitzicht op het Veerse Gat en ontwaart hij reeds een gedeelte van de dijk, die in 1961 Veere voorgoed van de Noordzee af zal sluiten, waarmee de visserij aldaar historie zal zijn geworden.

Dr. P. K. VAN DAALEN.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *Waaggebouw*. Nederlandse Informele Groep
-28 sept.

AMERSFOORT

- *Museum Flebite*. Kunst uit Oldenbarnevelts tijd, 17de eeuwse Nederlandse meesters
-1 okt.
- *Zonnehof*. Het Nederlandse portret sinds 1880
-19 okt.

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. 50 jaar verkenningen in de beeldende kunst
-28 sept.
- N. H. Werkman
-28 sept.
- Ceramiek van Gertrud en Otto Natzeler
-28 sept.
- Liga Nieuw Beelden. Architectuur en beeldende kunst
28 sept-26 okt.
- *Rembrandthuis*. Oud-Testamentische etsen en tekeningen, reproducties naar werk van Rembrandt
- *Museum Willet Holthuysen*. Oranje Boove, portretten van leden van het Oranjehuis, geschilderd op ceramiek
-12 okt.
- *Zoölogisch Museum*. Schelpen
-15 okt.
- *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling van werk van leden, Groep II
19 sept.-12 okt.
- *De Bijenkorf*. Israëlitische schilders en tekenaars
-21 sept.
- *Kunstaktie Kunstkontakt* (Utrechtsestraat 18). Vincent Hamel, Maaïke Braat, Piet Mulders, Dick Zwier
-26 sept.
- *Goed Wonen*. Hedendaagse meubelen
- *Tb. Ruiter*. Schilderijen en tekeningen van Ab Jongmans
- *De Krulle*. Werk van Meud van Loon, To Vreede, Milly van Duivenbode, Daan Bekking en Wim Loeb

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Franse wandtapijten van heden
-21 sept.
- Pincet en penseel, schilderende artsen
27 sept.-11 okt.
- Collectie Straat, schilderijen 17de-20ste eeuw
27 sept.-eind nov.

- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwen. Materialen en gereedschappen in het oude bouwvak
-1 nov.
- De blijde gebeurtenis. Klederdrachten met betrekking tot kraam- en doopgebruiken in Nederland
-1 nov.

BARENDRECHT

- *Kunstzaal „Sans Souci“*. Ad Kikkert
9-18 okt.

BERGEN

- *Kranenburg*. Moderne kunst uit Bergens partikulier en gemeentelijk bezit

BREDA

- *Cult. Centrum De Beyert*. Schilderijen en tekeningen van Paul Citroen
-5 okt.
- Jozef Cantré
5 okt.

DORDRECHT

- *Museum Mr. S. van Gijn*. Het Brave Saartje. Kinderspeelgoed en kindermode uit de verzameling Mevr. A. Burkij-Bartelink
-1 nov.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbemuseum*. Vier grafici. H. Disberg, M. C. Escher, W. van Heusden en H. van Kruiningen
26 sept.-2 nov.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Herdenkingstentoonstelling Schokland
-1 nov.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twenthe*. Wie was Vincent van Gogh?
-12 okt.

ETTEN

- *De Nobelaer*. De boer in de Nederlandse schilderkunst
-21 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Jan Weissenbruch (1822-1880)
-5 okt.
- World Press Photo
-25 okt.

('S-GRAVENHAGE)

- *Haagsche Kunstkring*. Binnenhuis architectuur -1 okt.
- *Panorama Mesdag*. Nederlandse Kunstkring 19 sept.-12 okt.
- *Kunstzaal Plaats*. Annie Borst Pauwels -25 sept.
- *Museum voor het Onderwijs*. De Auto -maart 1960

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. De Porceleyne Fles. Keramiek -6 okt.
- Foto's van Ed van der Elsken -6 okt.

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Suite Misere van G. Rouault -1 okt.

HINDELOPEN

- *Hidde Nijland Stichting*. Hindeloper Volkskunst -15 okt.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Zuidzee -6 okt.

MAASTRICHT

- *Natuurhistorisch Museum*. De oude apotheek van het Maasland 24 okt.-4 nov. (1 nov. gesloten)
- *Kunstzaal Hack*. Beeldhouwwerk van jonge kunstenaars

MEDEMBLIK

- *Stadhuis*. Het paard in de kunst 22 sept.

ST. OEDENRODE

- *Slot Dommelrode*. Heemschild, heemkundige tentoonstelling 28 sept.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Frederik en Elisabeth van de Palts -okt.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Kunstcollectie Staatsmijnen 19 sept.-19 okt.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Ook de boerderij verandert Ieders huis straks
- *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). Jan van Heel -27 sept.
- *Kunstcentrum 't Venster* (Gouvernestraat 129). Cremer. Peinture barbarisme -25 sept.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Stoute Kinderen, Zoete Kinderen -26 sept.

STAPHORST

- *De Witte Boerderij*. Werk van Stien Eelsingh en beeldhouwwerk van G. de Jong -1 okt.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Zeeuwse Schatten, de teelt van oesters en mosselen en de visserij op kreeften, garnalen en ansjovis

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Paus Adriaan VI 29 sept.-15-nov.
- *De Utrechtse Kring*. Bob Buys 26 sept.-18 okt.

WATERINGEN

- *Raadhuis*. Schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerk van Jan Zaat -12 okt.

WEST-TERSCHELLING

- Noordzeevisserij -10 okt.

WOUW

- *Raadhuis*. Wie was Vincent van Gogh? -25 sept.

IJMUIDEN

- *Felison*. Schilderijen en aquarellen van Dirk Trap

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Sneek. Bij het plaatsen van een olietank achter het Stadsverzorgingshuis is men gestoten op een middeleeuwse paalfundering van dicht naast elkaar, in de veenachtige ondergrond geheide elzenstammetjes. Hierop rustte een uit kloostermoppen bestaande gestroomd-neergevleide klip, ongeveer 1 m in het vierkant. Waarschijnlijk betreft het hier een onderdeel van een op spaarbogen rustende, voor de rest uitgebroken muur. Bestudering van oude stadsplattegronden leert dat men deze muur dient te beschouwen als de zuidelijke zijmuur van de in 1845 afgebroken kapel van het voormalige Kruisherenklooster. Dit klooster werd in 1462 gesticht, doch werd ondergebracht in een reeds bestaand gebouw, dat voordien het „Hospitaal” heette. Van dit gasthuis maakte de onderhavige kapel, welke aan St. Antonius was gewijd, deel uit. De Sneeker hoofdelling Rienck Bockama liet in deze kapel in het jaar 1365 een Mariabeeld plaatsen, door hem tijdens een veldtocht der Duitse Heren in Lithauen buitgemaakt. *R.O.B., Amersfoort.*

OVERIJSEL

Enter (gem. Wierden). Bij het leggen van de fundering voor een nieuwe pastorie bij de Gereformeerde kerk aan de Rijssenseweg no. 11 hebben de metselaars op een diepte van naar schatting 3 m (volgens opgave van ds. W. S. Schenk) een put gevonden, waarvan de wanden bestonden uit vrij dikke planken met laurierbladvormige uiteinden. Op de bodem van de put lagen enkele scherven uit de IJzertijd. *Rijksmuseum Twente, Enschede.*

Giethoorn. In de polder afdeling IV Giethoorn, bij de eendenkooi aan de Jan van Nassauweg in de Giethoornse polder, zijn scherven gevonden van kogelpotaardewerk, vroeg-Duits steengoed en Siegburg-steengoed.

In dezelfde polderafdeling aan de kanaalweg bij de Tijssengracht is eveneens vaatwerk uit de 12de-15de eeuw gevonden.

Beide vindplaatsen werden gemeld door de

heer Konter van de Cultuurtechnische Dienst. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders. Vollenhove.* Volgens mededeling van de heer Helderman zijn op de Wheeme funderingen waargenomen van kloostermoppen van het formaat 32 x 16 x 8 cm. Voorts werden scherfjes gevonden van laat-middeleeuws vaatwerk (Siegburg- en kogelpotaardewerk). *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

GELDERLAND

Culemborg. Naar aanleiding van een telefonische melding door de burgemeester van Culemborg werd een verkenning gedaan in de Zandstraat, waar bij de aanleg van een diepriool fundamente te voorschijn waren gekomen van de vroegere Zandpoort die deel uitmaakte van de zuidelijke toegangsweg tot het middeleeuwse Culemborg. De poort, die in de 14de eeuw was opgetrokken, onderging in de 16de eeuw een uitbreiding. Het oudste deel werd toen voorpoort. *R.O.B., Amersfoort.*

Wageningen. Bij het graven van sleuven in verband met nieuwbouw op het terrein van de Nijverheidsschool is een groot aantal scherven te voorschijn gekomen. Deze bleken afkomstig te zijn uit de bovenste 80-100 cm van de grond, die sterk doorwerkt en daardoor zwart van kleur is. De vondsten bestaan uit nogal ruwwandig aardewerk, dat als regel met scherfgruis is verschaald. Het is goed hard gebakken. Sommige scherven zijn „besmeten”. Er komen indrukken op de rand voor. De scherven kunnen gedateerd worden in de 1ste vóór en/of de 1ste eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Utrecht. Bij het aanleggen van een diep-riool door de Doelenstraat is men gestoten op de uit kloostermoppen opgetrokken fundering der zuidelijke zijmuur van de voormalige kapel van het St.-Nicolaas-Bagijnenhof, in 1337 gesticht. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Eenigenburg. Tijdens ruilverkavelingswerkzaamheden die in 1959 in de polder Geestmerambacht tussen de dorpen Eenigenburg en Tuitjehorn worden uitgevoerd, zijn twee plaatsen in het terrein waargenomen met archeologisch belangrijk materiaal uit het begin van de jaartelling. Bij het graven van nieuwe sloten ten oosten van Eenigenburg kwamen uit een humeuze tot veenachtige kleilaag, die op een diepte van 0.70-1.40 m voorkomt, onder een latere zavelige kleiafzetting, een groot aantal scherven van inheems Fries aardewerk te voorschijn. Als een bijzonderheid voor noordelijk Noord-Holland werden daarbij ook gevonden een vijftiental scherven van Gallo-Romeinse herkomst. Bij deze importstukken waren acht scherven van terra sigillata, waarvan vijf met versieringen uit de 2de en 1ste helft van de 3de eeuw. *A. Schermer, Schoorl en Jb. Westra, Warmenhuizen (correspondenten R.O.B.)*

Zwaag. Bij het egaliseren van een terrein groenland, „De Grote Wei” geheten, werd in de uit zandige zeeklei bestaande bovengrond, een reeks van greppels en kuilen zichtbaar, aangevuld met een donkergekleurde substantie. De greppels, ten getale van drie, liepen op onderling ongelijke afstand, in de richting noord-zuid. De kuilen lagen in elkaars verlengde, eveneens in gemelde richting; deze waren kantig uitgestoken en bezaten een breedte van 60-80 cm, een lengte van 1.80 m-2.20 m en een diepte van ongeveer 90 cm. Een afzonderlijke groep van de kuilen vertoonde daarentegen een strekking in de richting oost-west. Greppels noch kuilen bevatten aardewerscherven, wel enig houtskool en een runderbotje. Aan losse vondsten leverde het terrein enig aardewerk op, daterende uit de 10de eeuw of later. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Esch. Op zaterdag 19 september ontving de R.O.B. een vondstmelding van de voorzitter van Brabants Heem, pastoor H. Beex te Esch. Op een perceel (kad. sectie A 64) ten noorden van de Keitersstraat, gelegen op een als „Hoogkeiteren” bekend staand terrein en eigendom van de heer Van der Meyden te Esch, waren naar aanleiding van bouwwerkzaamheden twee ruwwandige drinknappen gevonden, „inheems” aardewerk uit de Late IJzertijd.

Een nader onderzoek ter plaatse, dat in de

daaropvolgende week met veler medewerking kon worden ingesteld, leverde geen verdere gegevens op betreffende dit aardewerk, maar wel kwam een reeds gedeeltelijk door een dragline vernield graf uit de Romeinse tijd aan het licht, dat wel zeer uitzonderlijk genoemd mag worden. Het sluit als zodanig aan bij de reeds in 1950 en 1952 op de Kollenberg te Esch ontdekte graven; cf. *Brabantia* 1 (1952), blz. 177-178. De vindplaats op Hoogkeiteren ligt ten noorden van de Aa (Essche Stroom), ca. 1 km ten noordwesten van die op de Kollenberg (ten zuiden van de Aa).

In de grafkuil werden sporen aangetroffen van een uit planken opgebouwde grafkamer (lengte: \pm 2.32 m; breedte \pm 1.46 m; hoogte minstens 61 cm; hoofdrichting zuid-noord, waarbij de as een weinig afweek naar het oosten). De kist of kamer is afgesloten geweest met een houten deksel, waarop een karaf en een ijzeren voorwerp zijn geplaatst, waarna het geheel met zoden is afgedekt. Het betreft hier naar alle waarschijnlijkheid wederom een tumulusgraf (evenals graf 2 en 3 van Esch, opgegraven in 1952). De vloer van de grafkamer (1.18 m onder het maaiveld) bestond uit acht in de lengterichting naast elkaar op twee dwarsbalkjes gelegde planken. De opstaande lange wanden hebben aan weerszijden iets uitgestoken buiten de dwarswanden. Speciaal graf 3 van Esch valt in verschillende opzichten te vergelijken met het pas ontdekte.

In de noordwestelijke hoek van de grafkamer zijn duidelijke sporen gevonden van een rechthoekig houten kistje, waarin de verbrande beenderen van de overledene zijn bijgezet. Op dit kistje stonden oorspronkelijk een glazen schaal (?) en twee „balsem” flesjes (waarvan een met afbeelding van Cupido en stempel CVPID op bodem). De meeste bijgaven waren opgesteld in de noordoostelijke hoek van de grafkamer. Minimaal 30 bijgaven zijn in of op het graf geplaatst. Van deze zijn het belangrijkste de (minstens) 24 stuks glaswerk (karaf, amfoor, bekertje, kommen, schalen, balsemflesje, cilindrische flessen). Behalve het nog niet geïdentificeerde, sterk geoxydeerde ijzeren voorwerp zijn verder nog slechts twee kommen van ruwwandig aardewerk, stukken van een kruikamfoor van aardewerk en twee houten voorwerpen (een schrijftafeltje en een schaal) aangetroffen.

Van de hierboven vermelde grafgiften konden enige (vooral glaswerk; verder ook de

houten schaal) wegens de uitermate slechte toestand waarin zij verkeerden, niet worden geconserveerd. Verheugend is het dat het in enige gevallen gelukt is met behulp van plastic nagenoeg geheel verpulverde stukken glaswerk als een wederom samenhangend geheel uit de grond op te nemen, zodat de oorspronkelijke vorm bewaard is of gereconstrueerd kan worden.

Het is opvallend dat er zich onder de bijzonder rijke hoeveelheid bijgaven zowel stukken bevinden die in het laatste van de 1ste eeuw na Chr. (na 70) zijn vervaardigd, als voorwerpen die nog uit het begin van de 3de eeuw kunnen dateren. De begraving lijkt momenteel het beste geplaatst te kunnen worden in de tweede helft van de 2de eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort.*

Lith. In een grindgraverij bij de Maas zijn op een diepte van 6-7 m scherven gevonden van Romeins-Inheems aardewerk. *C. D. A. van der Graaf, Tilburg.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Bij het zandzuigen nabij de plaats van het toekomstige Dronten is opnieuw een aantal beenderen van prehistorische dieren gevonden. Hierbij bevinden zich beenderen van mammoet, wild paard, wild rund, reuzehert, edelhert. De beenderen komen van een diepte van ongeveer 15 m uit het fluvia-tiele laagterras. Bij de vondsten bevindt zich ook een kleine vrucht van een onbekende conifeer. Van deze soort vruchten zijn eerder uit het fluvia-tiele laagterras exemplaren te voorschijn gekomen bij Lelystad.

In sectie H is een incompleet skelet van een juveniel paard gevonden in de vette sloef.

Er is een aantal scheepswrakken gemeld, welke nog moeten worden verkend en wel in de volgende kavels: Y 96/97, M 65, L 85, L 84, M 61/62 en langs de polderweg Z I. Hiermee is het aantal scheepswrakken in deze nieuwe polder de dertig ruim gepasseerd. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

NOORD-HOLLAND

Edam. Kleine Bult 4. Tijdens sloopwerkzaamheden zijn resten aangetroffen van een houten huis van één verdieping uit de eerste helft van de 16de eeuw. Enige gebinten met korbeels en versierde sleutelstukken stamden nog uit die tijd. Bij de bouw van een buurhuis (no. 2) in de 17de eeuw werd het houten huis verlengd en ommetseld met een halfsteens muurtje.

De Rijp. Dam, voorheen Middenstraat 388. Tijdens de restauratie is duidelijk geworden, dat dit grotendeels houten woon- en pakhuis niet uit het begin van de 17de eeuw kan stammen zoals de bouwtrant deed vermoeden, doch eerst na 1675 moet zijn opgetrokken. Archivaal onderzoek heeft namelijk uitgewezen, dat het terrein, waarop het staat, voordien onbebouwd was (H. M. van den Berg, in *West-Frieslands Oud- en Nieuw*, 25 (1958), blz. 30 e.v.). Bovendien blijkt grenenhout te zijn gebruikt, een houtsoort, die hier te lande eerst na het midden van de 17de eeuw werd toegepast. Bij de restauratie heeft men o.m. de oorspronkelijke indeling van de gevel hersteld door de ingang naar het midden te verplaatsen.

Venhuizen. Raadhuis. Bij de restauratie is gebleken, dat wij hier niet, zoals tot dusverre werd aangenomen, te maken hebben met een 18de eeuws gebouw, waaraan oudere onderdelen herbezigd zijn. Het is in wezen nog 17de eeuws. De muren stammen nog volledig uit de 17de eeuw, evenals de gebeeldhouwde versieringen van de dakkapel (1662) doch het dak werd vernieuwd. In de rechter zijgevel bevinden zich nog oorspronkelijke vensters onder ontlastingsboogjes; de overige zijn vergroot, vermoedelijk in de 19de eeuw, toen ook de deuromlijsting en de gebodenborden in de voorgevel tot stand kwamen.

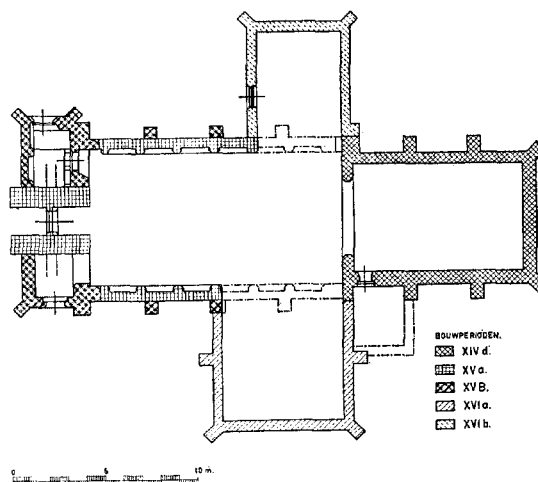
GELDERLAND

Bennekom. Herv. kerk. In verband met de voorgenomen restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van de Vroeggotische, in de Laatgotische periode verhoogde toren. Het vermoedelijk nog 13de eeuwse muurwerk is van zeer grof baksteenmetselwerk, 30/32 x 14 x 7 cm; 10 lagen = 83 cm, dat kennelijk bestemd was om onder een pleisterlaag te verdwijnen. Aan de oostzijde zijn onder

het latere kerkdak resten gevonden, die er op wijzen dat de toren inderdaad van buiten met een dunne pleisterlaag afgewerkt is geweest. Bovendien bevinden zich daar om de oude galmgaten dikgepleisterde ongeveer 15 cm brede randen. Deze oude galmgaten, die bij de bouw van de Laatgotische klokkenverdieping zijn dichtgemetseld, waren afgesloten door bakstenen roosterwerk, dat in de oostelijke nog gedeeltelijk bewaard is. De toren heeft een buitengeleding met lisenen en twee bakstenen driepasfriezen; het fries boven de oorspronkelijke galmgaten is afgedekt met een tufstenen lijst, het fries onder de galmgaten is aan de westzijde verdwenen. De benedenruimte van de toren is blijkens resten overdekt geweest met een kruisribgewelf, de verdieping daarboven — met schietspleten aan drie zijden — was oorspronkelijk slechts bereikbaar via een poortje aan de oostkant, dat thans is dichtgemetseld. Door de bouw van het pseudobasilikale Laatgotische schip werd de toren aan drie zijden ingebouwd. Het middenschip was blijkens muraalbogen berekend op overwelling doch de afpleistering wijst op een vlakke zoldering. Slechts de overwelling van de zijbeuken is gereed gekomen. Het patroon der netgewelven eindigt evenwel abrupt tegen de westgevel van de meest westelijke halve travee. Kennelijk is men van plan geweest de bouw voort te zetten na afbraak van de toren. Dit plan is niet doorgegaan en tenslotte heeft men de bovenste torengleding gebouwd en de traptoren aan de noordzijde. Vermeldenswaard is nog, dat men de van afbraak afkomstige tufsteen in de muren van de halve travee met dodekop gekleurd heeft, opdat deze niet zou afsteken bij het baksteenwerk.

ZEELAND

's-Gravenpolder. Herv. kerk. Tijdens de restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Het oudste gedeelte wordt gevormd door het rechtgesloten koor, dat blijkens de baksteenformaten (22/23 x 10.5/11 x 6/6.5 cm; 10 lagen = 73 cm) en het type der telmerken in de kap laat-14de eeuws kan zijn. Betrekkelijk korte tijd daarna volgde de bouw van een eenbeukig schip en een half ingebouwde toren. Het muurwerk van de toren is samengesteld uit rode baksteen van 24 x 12 x 5.5 cm; 10 lagen = 73 cm. Het benedenste muurwerk van het schip bestaat uit sloopsteen

van 23/28 cm lengte; 10 lagen = 75 cm. Het hogere muurwerk van het schip, samengesteld uit baksteen van 24/25 x 11/12.5 x 5.5/6 cm; 10 lagen = 68/71 cm, is het resultaat van een zeer ingrijpende verbouwing, waarbij tevens de aanbouwen naast de toren tot stand zijn gekomen; de plaatsing van vensters en steunberen is gebaseerd op een andere traveeïndeling dan die van de oudere spaarnissen binnen onder de vensters. De kap, die evenals de kap van het koor van het in Zeeland gebruikelijke type is zonder trekbalken, heeft telmerken van het 15de eeuwse type. De portaal-aanbouw ten noorden van de toren heeft blijkens sporen op de torenwand een dwars op de kerkas gelegen houten tonggewelf gehad. Vermoedelijk in het begin van de 16de eeuw werd een zuidelijke dwarsarm toegevoegd, opgetrokken uit baksteen van 22/23 x 10/11 x 5/6 cm; 10 lagen = 67 cm beneden en 16 x 8 x 4 cm; 10 lagen = 50 cm boven; in de kap 16de eeuwse telmerken. Tussen deze uitbreiding en het koor zijn fundamenteen gevonden van een sacristie. Aan de noordzijde werd weer later een van het schip afgescheiden dwarskapel gebouwd uit mogelijk van afbraak afkomstige baksteen van 25/26 x 12.5/13 x 6 cm; 10 lagen = 74 cm; de telmerken in de kap wijzen op het midden van de 16de eeuw. In deze tijd werd het schipdak doorgetrokken over de met dezelfde soort steen verhoogde aanbouw ten noorden van de toren. Uit verschillende gegevens kan worden opgemaakt, dat de oorspronkelijke koorvloer ongeveer 40 cm hoger heeft gelegen dan de oorspronkelijke vloer van het schip. In de

loop der tijden zijn de vloer en het omliggende terrein echter aanzienlijk verhoogd. De steunberen aan de westkant van de toren zijn aangebracht omstreeks 1900 tegelijk met de bovenbouw. Bij graafwerkzaamheden zijn in de aanbouw ten noorden van de toren resten tevoorschijn gekomen van een sacramentshuisje met bijzonder fraai laat-15de eeuws beeldhouwwerk. In het koor werd een fragment gevon-

den van een madonnabeeld. Bij de restauratie is o.m. een nieuwe triomfboog opgetrokken op teruggevonden fundamenten terwijl ter vervanging van de gebrekkige aansluiting van de kappen van schip en zuiderarm een soort halve kruising werd geformeerd. In deze zuidelijke dwarsarm zijn versierde muurstijlen aangebracht naar een in het schip aangetroffen model.

MUSEUM-NIEUWS

Plaatselijke historie in een lokaal museum.

Zonder zo ver te gaan de historie in de musea een Assepoester te noemen, die ternaauwernood in een hoekje geduld wordt, is het toch wel zo, dat zij door haar éclatante zuster, de kunsthistorie grotendeels overvleugeld wordt. Moeilijkheden van indeling, opstelling, gebrek vaak aan voldoende authentiek materiaal werken er ook toe mede, dat ze niet verder komt dan het tweede plan. Dit is ook hierom jammer, omdat de plaatselijke geschiedenis met haar aanknopingspunten van dagelijks geziene gebouwen, van bekende namen veelal voor de bezoeker een brug betekent naar de historie in het algemeen, in al haar schakeringen en variaties.

Het museum De Waag te Deventer hoopt binnen afzienbare tijd toe te zullen zijn aan een grote uitbreiding, waarbij gretig de gelegenheid benut zal worden het geschiedverhaal van Deventer te evoceren en te presenteren met alle mogelijkheden daarvan. Tot dusverre is er geen voldoende gelegenheid geweest om dat te doen in het huidige museumbestel. Wel worden er aan de schooljeugd reeds „geschiedenissen” gegeven aan de hand van voorwerpen en afbeeldingen.

Zoals mejuffrouw Petra Clarijs reeds schreef in het *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 8 (1955) kol. 207-208, lieten wij drie jonge Deventer kunstschilders elk vier taferelen maken, die de stads-historie konden oproepen. Deze worden bij het schoolbezoek geregeld gebruikt als „plaatjes bij praatjes”, terwijl tevens authentieke voorwerpen uit de behandelde tijdvakken bekeken — en betast — kunnen worden. In de praktijk is dit voor de schooljeugd zeer attractief en instructief gebleken. Reeds sinds enige jaren bezoeken de hoogste klassen van verschillende scholen voor gewoon, voortgezet en uitgebreid lager onderwijs — zowel het openbare als het bijzondere — in

groepen van maximaal vijf en twintig leerlingen geregeld het museum. Zij krijgen dan in één, twee of drie keer, naar keuze van het schoolhoofd, het geschiedverhaal van Deventer verteld en getoond.

Naar aanleiding van deze „lessen” kwam bij de onderwijzers de wens op naar enigerlei vorm, waardoor dit onderricht op school voorbereid zou kunnen worden ter verhoging van het nuttige effect. Op instigatie van de inspecteur l.o., de heer A. L. Dubbel, werd een commissie ingesteld onder diens voorzitterschap, in welke commissie verder zitting hadden hoofden van een christelijke, een openbare en een r.k. lagere school en de directeur van het museum De Waag. Besloten werd een poging te doen om filmstrips, geschikt voor schoolgebruik, samen te stellen over de geschiedenis van Deventer. De gemeente gaf gedurende enige jaren een subsidie, waarvoor twee strips vervaardigd konden worden; alle daarvoor in aanmerking komende scholen ontvangen daarvan een exemplaar. Tevoren wordt door de directeur van het museum aan de commissie een overzicht voorgelegd van de museumvoorwerpen en gebouwen in de stad, die kunnen dienen tot illustratie van het geschiedverhaal van een bepaald tijdvak. Na aanvaarding wordt de filmstrip gemaakt.

Er zijn thans vier strips gereed, in lengte variërend van 24 tot 30 beelden; zij hebben betrekking op de voor- en vroeghistorische tijd, de middeleeuwen, de 16de eeuw en de 17de eeuw. Als voorbeeld volgt hier de inhoud van de aan de 16de eeuw gewijde strip: Gezicht op de stad in 1546, portret van Karel van Gelre, beeldje Kiek-in-de-pot (spotbeeldje op de hertog van Gelre tegen de buitenkant van de Waag), afbeelding van Hendrik III (die de stad in 1046 schonk aan de bisschop van Utrecht) en Karel V (die

Deventer en Overijssel in 1528 verkreeg van de bisschop), afbeelding van Philips II op een Philipsdaalder, afbeelding van Alva (die in 1568 in Deventer overnachtte), schilderij met het beleg van Rennenberg (1578), prent met het verraad van Stanley (1587), prent met het beleg van Maurits (1591), prent van het duel tussen jonker v. d. Cathulle en een Albances tijdens dit beleg, Spaanse legertentkachel, dolkmes uit 1581, muntvondst 1582, portret van Maurits die Deventer voorgoed aan de Staatse zijde bracht, Laatsgotische gevel Brink 69, Vroeg-Renaissancegevel Assenstraat 10, gevel Drie Haringen uit 1575, gevel Penninckshuis uit 1583, toren kasteel Oud Rande van 1574, gewelfschildering H. Lebuinus van ± 1500, gewelfschildering St. Maarten van ± 1550, Jordenshofje (in oorsprong 16de eeuw), portret van burgemeester Maarten Boedeka (1542-1554), plaat met voorstelling van Deventers historie in de 16de eeuw.

Bij elke strip is een korte gestencilde toelichting gevoegd, die als zodanig gebruikt kan worden maar ook als uitgangspunt kan dienen voor uitgebreidere verhalen. De bedoeling is om te komen tot in het totaal zes strips, zodat nu nog zullen volgen een strip over de 18de en 19de eeuw en een laatste strip met tegenstellingen voorheen en thans: Bijvoorbeeld brandemmertje — motorbrandspuit, trapgeveltje — flatgebouw e.d.

G. J. LUGARD JR.

Les musées de France. Un répertoire sommaire des Musées d'Art et d'Histoire *.

* Niet in de handel, maar voor belangstellenden kosteloos te verkrijgen bij „Les Services Officiels Français du Tourisme aux Pays-Bas”, Noordeinde 138, 's-Gravenhage.

Frankrijk is uitermate rijk aan musea, vooral ook in de provincie, soms klein maar toch zeer vaak met enkele topstukken. De laatste 15 jaar heeft men, ook met steun van Parijs, vele van deze musea gereorganiseerd en de Fransen zien het grote belang van deze musea niet alleen uit een oogpunt van kunst en wetenschap maar tegelijk uit dat van toerisme. Daarom heeft de Direction Générale du Tourisme van het ministerie van Openbare werken, transport en toerisme met behulp van de Direction des Musées de France een bijzonder handig en keurig verzorgd boekje uitgegeven, waarin ca. 500 instellingen van museale aard (ook kerkschatten en kastelen) worden vermeld. Na een inleiding van Jean Vergnet-Ruiz volgt een alfabetische lijst van de voornaamste onderwerpen en kunstenaars met vermelding van de musea waarin deze te zien zijn. Dan de grote lijst, alfabetisch naar plaatsnamen, bij ieder museum de uren van bezichtiging en voornaamste inhoud. Aan het slot nog een index naar de provincies met een overzichtelijke kaart met alle departementen, welke gecompleteerd wordt door een kaart voorin met alle vermelde plaatsen. Juist de provinciale index maakt het de door Frankrijk trekkende toerist mogelijk om in één oogopslag te zien, welke musea op zijn weg liggen of welke en omweg wettigen.

Zij die weten, welke moeite het kost ons „gele” boekje met ruim 400 musea samen te stellen, zullen gezien het feit, dat de 500 vermelde instellingen over een veel groter gebied verspreid liggen, des te meer waardering hebben, ondanks het feit dat er niet alle Franse musea in staan en ook de gegevens summierder zijn dan bij ons.

E. PELINCK

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. 8 oktober tentoonstelling, schilderijen en plastieken van 9 hedendaagse kunstenaars -26 okt.

AMSTERDAM

— *Stedelijk Museum*. Verbondenheid der Kunsten. Liga Nieuw Beelden -26 okt.
Nikifor, Pools zondagschilder -26 okt.
Moderne Poolse schilderkunst -2 nov.

Werk van de Israëliische tekenares Anna Ticho

David Kouwenaar -2 nov.

Art Nouveau, collectie Citroen -3 nov.

Zweedse Vormgeving -26 okt.

Franse geïllustreerde boeken 2-20 nov.

Ernst Leyden 6-30 nov.

— *De Galerij*. Amsterdam in prent van 1345 tot

1900 -2 nov.

— *Kunstaktie Kunstkontakt*. E. Brands, Fr.

Gramberg, H. Krikhaar, D. Ribbeling -22 okt.

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Collectie Straat, schilderijen 17de-20ste eeuw -16 nov.
- Johan Buning 25 okt.-16 nov.

BREDA

- *De Beyerd*. Informele Groep -2 nov.
- Tekeningen, gouaches en schilderijen van G. Benner 23 okt.-

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum*. Goede Onbekenden -eind nov.
- *Museum Mr. S. van Gijn*. Het brave Saartje, kinderspeelgoed en kindermode uit de 18de en 19de eeuw uit de verzameling Mevr. A. Burkij-Bartelink -2 nov.
- *Pictura*. Herdenkingstentoonstelling A. P. Schotel -9 nov.

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum*. Vier grafici. H. Disberg, M. C. Escher, W. van Heusden en H. van Kruiningen -2 nov.
- Fototentoonstelling Otto Steinert en leerlingen -9 nov.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Herdenkingstentoonstelling Schokland -1 nov.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. World Press Photo -25 okt.
- Ina Hooft -9 nov.
- Collectie Paul Arntzenius -16 nov.
- Julius Bissier 5 nov.-
- *Haagsche Kunstkring*. De Haas, v. d. Valk en Mooyman -23 okt.
- *Kunstzaal Mart. Liernur*. Thijs Overmans -23 okt.
- *Panorama Mesdag*. L. Schrikkel -2 nov.
- Arti et Industriae 7-30 nov.
- *Pulchri Studio*. Werk van leden (A t/m F) -25 okt.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Kees Verwey, schilderijen, aquarellen en tekeningen -10 nov.
- Herdenkingstentoonstelling Ekke Kleima -10 nov.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. 10de jaarlijkse tentoonstelling van werken van Jacobus van Looy -16 nov.

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Gérard Grassère, Belgisch schilder -26 okt.

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi*. Romantiek en Biedermeier 31 okt.-23 nov.

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Volksverhuizing in Nederland 350-750 -23 nov.
- *Kunstcentrum Prinsentuin*. A. H. van Dulmen Krumpelman en E. B. van Dulmen Krumpelman 27 okt.-16 nov.

LEIDEN

- *De Lakenhal*. Jozef Cantré -9 nov.

NIJMEGEN

- *De Waag*. Moderne kerkbouw in Nederland 6-23 nov.

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Idee en resultaat. Zweedse uitvindingen en de daaruit voortgekomen toepassingen in de moderne industrie -30 nov.
- *Bouwcentrum*. Ieders Huis — Straks. Prototype van een functionele woning -1 jan.
- Huis voor één, functioneel ontworpen woning voor alleenstaanden -1 jan.
- Ook de boerderij verandert -1 dec.
- *'t Venster*. Schilderijen van Jef Verheyen, Antwerpen -6 nov.
- *Rotterdamse Kunststichting*. Jan Goedhart -25 okt.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Schilderijen, gouaches en tekeningen van de dichter Lucebert -

TIEL

- *Prinses Ireneschool*. Moderne schilderkunst „Onbegrijpelijk of onbegrepen?“ en grafisch werk -5 nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Paus Adriaan VI -16 nov.
- *Utrechtse Kring*. Marc Sterling -16 nov.
- *Universiteitsmuseum*. Herdenkingstentoonstelling 350-jarig bestaan van de Universiteitsbibliotheek, oude handschriften en boeken okt.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1959 zal worden gehouden op zaterdag 21 november in het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten, Kazernesstraat 3, te 's-Gravenhage. Het onderwerp zal zijn:

Roerende Monumenten

De bijeenkomst zal omstreeks 11 uur aanvangen. Nadere bijzonderheden volgen in het novembernummer van het Nieuws Bulletin.

ADMINISTRATIEVE AANWIJZINGEN

Leden van de K.N.O.B. die verhuisd zijn, dienen dit zo spoedig mogelijk op te geven aan de Secretaris van de K.N.O.B., Mr. P. J. van der Marck, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag.

Leden van „De Museumdag” dienen adreswijzigingen op te geven aan de Secretaris van „De Museumdag”, Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a te Leiden.

Degenen die lid zijn van beide instellingen, dienen de wijziging aan ieder afzonderlijk op te geven onder vermelding van BM.

Banden kunnen niet opnieuw worden besteld, doch kunnen eerst in 1960 weer worden aangemaakt.

Voor het nabestellen van losse nummers van Bulletin of Nieuws-Bulletin wende men zich tot de Firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

OVERVOORDE-GORDONSTICHTING „DE PAUWHOF” TE WASSENAAR

Dit centrum, gevestigd op de buitenplaats „De Pauwhof”, wordt beheerd door de Overvoorde-Gordonstichting, die in 1939 door wijlen mevrouw J. Overvoorde-Gordon overeenkomstig de wens van haar echtgenoot, mr. dr. J. C. Overvoorde — in leven gemeente-archivaris van Leiden en directeur van het stedelijk museum „De Lakenhal” aldaar — in het leven is geroepen. Het doel dezer stichting is op genoemde buitenplaats aan kunstenaars en intellectuelen voor langere of kortere tijd gelegenheid te bieden om in een rustige omgeving te werken of uit te rusten. Het huis dat in een fraai park aan de Rijksstraatweg nabij Den Deyl is gelegen, biedt plaats aan een twintigtal gasten die voor hun verblijf een tegemoetkoming naar draagkracht betalen. Zij beschikken, behalve over enige gemeenschappelijke vertrekken, over een eigen zitslaapkamer. Voor beeldende kunstenaars is er een atelier ingericht. Ook kunnen er conferenties met een beperkt aantal deelnemers worden gehouden.

De instelling staat in het algemeen open voor leden van kunstenaarsorganisaties en intellectuelen van academisch niveau en hun echtgenoten. Ook buitenlanders zijn welkom. De leeftijdsgrens is in beginsel 65 jaar. Over de aanneming der gasten beslist het bestuur, waarin vertegenwoordigers van representatieve verenigingen op het gebied van kunsten en wetenschappen zitting hebben, onder wie jhr. dr. D. P. M. Graswinckel namens de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond.

Het is gebleken dat velen van hen, die van de gastvrijheid van „De Pauwhof” kunnen profiteren, niet van het bestaan van deze instelling op de hoogte zijn. De Overvoorde-Gordonstichting is blijkens haar statuten o.a. ten behoeve van oudheidkundigen in het leven geroepen; de heer Overvoorde was medeoprichter van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond.

Voor verdere inlichtingen wende men zich tot het secretariaat der stichting, Paauwlaan 2, Wassenaar.

De penningmeester verzoekt met de meeste nadruk de leden, die tot dusverre nog niet aan hun financiële verplichtingen jegens de Bond hebben voldaan, hun contributie over het jaar 1959 (leden f 15.—; instellingen f 25.—; student-leden f 5.—) thans onverwijld over te maken op girorekening nr. 140380 dan wel te storten bij de heren Mees & Zoonen, Blaak 10, Rotterdam.

IN MEMORIAM

N. E. H. J. ZON

Op 11 oktober 1959 overleed, „berustend in Gods H. Wil”, na een geduldig gedragen lijden op 49-jarige leeftijd Nicolaas Egidius Hubertus Jacobus Johannes Zon, candidaat in de kunstgeschiedenis, sedert 1954 conservator van de afd. penningen van het Koninklijke Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen en sedert 1951 redactie-secretaris van ons Bulletin.

Niek Zon heeft zich de plaats die hij tenslotte onder de Nederlandse kunsthistorici innam, met veel moeite zelf moeten veroveren. Zijn middelbare opleiding genoot hij aan het Klein Seminarie te Warmond; tot 1934 bezocht hij ook het Groot Seminarie aldaar (philosophicum en theologicum). Van 1946 tot 1950 was hij werkzaam als bureaujurist en waarnemend griffier bij de tuchtrechter voor de prijzen.

Reeds gedurende zijn Warmondse tijd openbaarde zich zijn grote belangstelling voor de kunst: op eigen initiatief richtte hij er een tentoonstelling in „Maria in de Kunst”, waarvoor hij reproducties en werken van levende kunstenaars samenbracht (o.a. door zich in verbinding te stellen met de kunstenaars Termote, Charles Vos en Jean Collette). In die dagen gaf hij ook reeds, zowel in de kring van zijn studiegenoten als elders, lezingen over beeldende kunst. Zijn daadwerkelijke belangstelling moge verder blijken uit het feit, dat hij in 1945 een avondcursus in de afd. schilderen en tekenen aan de Academie voor beeldende Kunsten te Den Haag ging volgen.

In 1948 werd hij — na een colloquium doctum — toegelaten tot de kunsthistorische examens aan de Leidse Universiteit; van 1951-1954 vervulde hij aan het Prentenkabinet aldaar een functie als wetenschappelijke hulpkracht.

In deze sobere opsomming van data en omstandigheden ligt — voor wie enigermate in onze museumwereld thuis is — de gang van dit te vroeg afgebroken leven open: grote omwegen, nevenbaantjes, werken in de avonduren, zonder

in al die jaren ooit het einddoel uit het oog te verliezen. Het candidaatsexamen in 1954 en de aanstelling bij het Penningkabinet in hetzelfde jaar betekenden het begin van een nieuw hoofdstuk.

Het werk voor het Bulletin heeft Zon steeds met veel inzicht, enthousiasme en volharding verricht. Het lag hem in meer dan één opzicht; goed administrator, sterk visueel van aanleg, met een geschoold taalgevoel, verenigde hij in zich enige voor deze taak onmisbare eigenschappen. In het Penningkabinet was hij in zijn element: het exact-descriptieve boeide hem niet minder dan de museale aspecten en van de mogelijkheden, zijn contacten met moderne kunstenaars weer op te nemen, heeft hij intensief gebruik gemaakt. Zon was actief lid van de Vereniging voor Penningkunst, hij verzorgde inzendingen van penningen op talrijke binnenlandse en buitenlandse tentoonstellingen en trad herhaalde malen op als spreker over penningkunst. Tenslotte dient hier nog zijn grote kundigheid als amateurfotograaf vermeld. Het technisch inzicht op dit gebied kwam hem in zijn beide functies, zowel voor het Penningkabinet als voor het redactionele werk, te stade.

Een scholasticus met een artistieke inslag, is het vreemd, dat hij vroeg of laat bij het museumwezen terecht zou komen? Het determineren van penningen lag hem evenzeer als het esthetisch verzorgen van een expositie.

Reeds in zijn Warmondse jaren was er een grote liefde in hem ontstaan voor het werk van Toorop; een oeuvre-catalogus van die kunstenaar stond hem als onderwerp voor zijn dissertatie reeds voor ogen op de dag dat hij in Leiden kwam studeren. In dit zelfgestelde doel getuigt hij onduubbelzinnig van de bronnen waaruit hij in dit leven zijn kracht putte: het geloof en de schoonheid.

Eerlijk, diep gelovig, de schoonheid minnend, heeft Zon beminnelijk en trouw zijn werk gedaan. Hij ruste in vrede.

H. W.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Doniawerstal. Bij St. Nicolaasga is een \pm 1 m hoge, uit zand bestaande heuvel van ongeveer 25 m doorsnede afgegraven, waarbij een aantal 9de-13de eeuwse scherven te voorschijn kwamen. Vermoedelijk was de hoogte kunstmatig opgeworpen. Dit was ook het geval bij een nog aanwezige \pm 50 cm boven het maaiveld uitstekende verhoging. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Leeuwarderadeel. Te Stiens werd op de dorps-terp een sestertius van Marcus Aurelius (161-180) gevonden. Ook enige terra sigillatascher-ven, alsmede fragmenten van Angelsaksisch aardewerk kwamen aan het licht. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Opsterland. De Cultuurtechnische Dienst meldde de vondst van aardewerk in het object Groene Dijk bij Terwispeel. Het betrof een fraai gevormd kogelpotje uit de 9de-10de eeuw. Bij een bezoek ter plaatse bleek dat de vondstomstandigheden geen conclusies omtrent een bepaald cultuurmilieu toelieten. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Opsterland. In Siegerswoude werd in een weiland een fraai geslepen laat-Neolithische bijl gevonden. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

OVERIJSEL

Diepenveen. In een bouwput heeft men enkele pijlers aangetroffen van een muur op grond-bogen. Aan de hand van oude gegevens kon vastgesteld worden dat het metselwerk afkomstig was van het bekende, door Johannes Brinkerink gestichte klooster. De vondsten zijn ingetekend door de Dienst Gemeentewerken. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Doesburg. Graafwerk in verband met de restauratie van de Martinikerk te Doesburg heeft geleid tot onverwachte ontdekkingen. Binnen de overblijfselen van de tijdens de oorlog verwoeste toren vond men metselwerk in tuf- en ijzeroersteen. Dit bleken resten te zijn van een kleinere, oudere toren. In de noordelijke zijbeuk werden delen van de noordmuur van een

oude kerk ontdekt. Het plan bestaat om deze gegevens door nieuwe ontgravingen aan te vullen. *R.O.B., Amersfoort.*

Nijmegen. Tijdens het voortgezette onderzoek van de Romeinse legerplaats is aan de oostelijke zijde een groot gedeelte van de ommuring gevonden; de muur is aan de binnenzijde versterkt door steunberen en torens. In de hoek tussen de Ubbergse Veldweg en de Beekmansdalse weg is bovendien een gedeelte van het oostelijke poortgebouw opgegraven.

Op het castra-terrein (op enige afstand van de omheiningsmuur is een tweede muur zonder steunberen gevonden; deze heeft blijkbaar de barakken (aan de westzijde) afgescheiden van een terrein waarop o.a. de reeds eerder vermelde waterput en vermoedelijk een smidse zijn aangetroffen. Op dit zelfde terrein zijn in de nabijheid van de put een vierkant gebouwtje met een dikke vloer van specie en testa contusa en een gedeelte van de waterleiding van het 10de legioen voor den dag gekomen: het laatste betreft een in een greppel gelegen loden buis met een \pm 1 cm dikke wand en een diameter van \pm 15 cm. Het vierkante gebouwtje heeft waarschijnlijk dienst gedaan als waterreservoir; het is gelegen op het hoogste gedeelte van de legerplaats.

Een verrassing vormen verder de prehistorische sporen die thans onder de Romeinse lagen aan het licht zijn gekomen. Er zijn resten gevonden van grafheuvels; ringsloten, waarbinnen graven; voorts scherven van klok-bekers, een „Drakenstein“-urn en een urn met crematieresten uit de Late Bronstijd. Tenslotte zijn er ook verschillende greppels vastgesteld, die beschouwd kunnen worden als perceelscheidingen, die oud akkerland hebben begrensd. *R.M.v.O., Leiden.*

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. Bij grondwerkzaamheden bij de gasfabriek werd op een diepte van \pm 2.75 m onder het maaiveld een vuursteen sikkkel gevonden. De grootste lengte daarvan bedraagt 157 mm en de grootste breedte 39 mm. De vondst werd gedaan boven het veen in het zand. *J. K. Haalebos, Heiloo.*

Wormer. In het bekende „gat van Wormer” zijn enkele 12de/13de eeuwse scherven gevonden. Waarschijnlijk gaat het hier om afval van een dichter bij de tegenwoordige weg gelegen voormalige bewoning. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Delft. Tijdens het uitgraven van bouwputten op een terrein aan de Rotterdamse Weg heeft men enkele funderingen blootgelegd die behoren tot het sedert lang afgebroken klooster „Koningsveld”. De voortgang der werkzaamheden laat geen onderzoek toe, maar wat te voorschijn komt, zal worden opgemeten en getekend. Het gevonden muurwerk schijnt een overblijfsel te zijn van de bijgebouwen. Vermoedelijk heeft het complex met de hoofdgebouwen dichter bij de Schie gelegen. *R.O.B., Amersfoort.*

Rijnsburg. Op het terrein van de voormalige abdij van Rijnsburg, oostelijk van de tegenwoordige Herv. kerk, werden bij het uitgraven van een kelder voor het daar te bouwen bejaardencentrum enkele waarnemingen gedaan en profielen getekend. In het meest noordelijk oost-west profiel was een stuk van ± 30 m verspoeld; waarschijnlijk is dit een oude kreek die in verbinding stond met de Rijn. Het talud van de oostelijke kreekoever was in dit profiel niet aanwezig, wel echter het westelijke. De richting van de kreek was noordoost-zuidwest. Op de bodem werd een vrij groot aantal Pingsdorf- en kogelpotscherven aangetroffen. De kreek moet in die tijd dus nog open zijn geweest.

In het meest westelijke profiel werd op ± 20 cm diepte een oud woonlaagje aangetroffen van ± 10 cm dikte, van waaruit een paalkuil was ingegraven.

Het profiel in de zuidwestelijke hoek was sterk verspoeld met daarboven een dikke laag met tufsteen, waarvan het grootste deel met vuur in aanraking geweest was. *R.O.B., Amersfoort.*

Vlaardingen. In oktober werd te Vlaardingen een proefonderzoek ingesteld op de daar onlangs ontdekte Neolithische vindplaats. Bij dit proefonderzoek werden talrijke vondsten geborgen, die waarschijnlijk in verband kunnen worden gebracht met het Westelijke Neolithicum (Chasséen B?). *I.P.P., Amsterdam.*

LIMBURG

Elsloo. De lage waterstand in de Maas heeft het

mogelijk gemaakt enige waarnemingen te doen ter plaatse van het reeds in 1459 overspoelde kasteel der Heren van Elsloo. Van de resten waren drie blokken drooggevallen; het meest zuidelijke bleek een omgevallen muur te zijn. Enkele meters noordelijker werd op ongeveer 75 cm onder het wateroppervlak de fundering waargenomen, waarop de muur gestaan had.

In het grootste drooggevallen blok metselwerk bevond zich een vierkante muurkoker met een zijde van 70 cm. Het muurwerk bestond uit kiezelbeton met een bekleding van blokken natuursteen. Onder water konden verder grote stukken fundering worden geconstateerd, zelfs een hoek van een gebouw. Helaas bleek het niet mogelijk nog meer water af te voeren, opdat ook dit metselwerk opgemeten kon worden. *R.O.B., Amersfoort.*

Venray. In de gemeente Venray kwamen vondsten aan het licht van de Tjongercultuur en de late bekercultuur, alsmede een stenen strijdhamer. *Oudheidk. Venray.*

ZEELAND

Klaaskinderkerke (Schouwen). Vooral met het oog op het verzamelen van anthropologisch materiaal werd in samenwerking met de Dienst Herverkaveling een opgraving aangevangen op het voormalig kerkhof, dat door de ruilverkaveling zal moeten verdwijnen. Behalve talrijke skeletten kwamen sporen van een bakstenen kerk aan het licht. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijke Flevoland. Bij zandzuigen ten noorden van IJlstad zijn een schouderbladfragment van een mammoeth en een onderkaak van een reuzenhert gevonden.

Het zandzuigen bij Dronten bracht uit het fluviatiele laagterras te voorschijn een opperarmbeenfragment van een neushoorn, onderkaakgedeelten van een mammoeth en enkele beenderresten van wild paard en steppenwisent.

Uit het pleistocene zand nabij Harderwijk kwamen enige beenderen en een onderkaak van een eland te voorschijn.

In het westen van de polder is bij het graven van een tocht een rivierduin doorsneden. Een voorlopig onderzoek in dit aeolisch gevormde duintje heeft een aantal vuurstenen afslagstukjes opgeleverd, welke getuigen van menselijke aanwezigheid ter plaatse. Wellicht is er overeenkomst met de vondsten op de rivier-

duintjes in de Noordoostpolder ten westen van de zuidpunt van Schokland.

Verkenning vond plaats van een tweetal scheepswrakken in sectie L, namelijk L 84 en L 85. Een daarvan bleek incompleet en dateer-

baar in de 19de eeuw. Dit wrak is prijsgegeven. Het wrak in kavel L 85 is goed intact en zal te gelegener tijd worden opgegraven. *Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders.*

MUSEUM-NIEUWS

NATIONAAL RIJTUIGMUSEUM TE LEEK GEOPEND

DOOR J. WOLFF-FILZ

In mei van het vorig jaar vond de opening plaats van het Rijtuigmuseum te Leek. Een reden tot vreugde moet het voor het bestuur van de Stichting Paard en Karos zijn geweest, toen het mogelijk bleek voor haar verzameling rijtuigen en bijbehorende attributen een blijvende huisvesting te vinden in Groningen en wel op het landgoed Nienoord. Zo ergens dan is juist in deze provincie, waar het rijtuig nog lang in ere is gehouden en waar men zich nauw verbonden voelt met het paard, een rijtuigmuseum op zijn plaats.

De zeer fraaie omgeving van het buiten Nienoord, dat tussen 1880 en 1897 werd herbouwd, nadat de oorspronkelijke, uit de 16de eeuw stammende borg voor het grootste gedeelte in vlammen was opgegaan, vormt een uitstekende entourage voor „paard en karos”. Romantisch is de ligging van het grote witte huis temidden der zware bomen; romantisch is de verzameling, die het herbergt. Immers wie als bezoeker de thans goed verzorgde ruimten op de eerste verdieping betreedt, ziet niet alleen de met rijk snijwerk versierde arresleden, die zijn opgesteld in de eerste vertrekken; in gedachten bevolkt hij ze met mensen, die onder bellengerinkel langs de besneeuwde wegen glijden. En zo doemt een beeld op van pracht en praal, wanneer men de volgende zaal binnen komt, waar op tuigblokken in het midden van de ruimte de zilveren staatsierijtuigen uit de keizerlijke stallen in Potsdam zijn opgesteld, behorend bij het galarijtuig, dat in het koetshuis een plaats heeft gekregen. Kleurig en fleurig is de aanblik van de wandvitruines, die de felrode schabrakken, de bonte livrei van de postillons, de katjeshoofdstellen en de feestelijke pluimen van de paarden tonen. Zware staatsielantaarns en rijtuiglampen zijn als luchters tegen de penanten gehangen. Een gedeelte van de voorwerpen werd welwillend in bruikleen afgestaan

door het Koninklijk Huis. Welk een vaardigheid de handwerkslieden bezaten, die de rijtuigen maakten en versierden, blijkt o.m. uit het fraaie Friese sjeesje, — eenmaal bestuurd door de jonge Prinses Wilhelmina —, dat met geschilderde panelen en fijn gespijlde wielen in al zijn elegance staat te prijken. Ook de tekeningen voor 18de eeuwse karossen en ontwerpen voor koetsdecoraties van de hand van de bekende rijtuigschilder Hardenberg — de laatste behoren tot bruiklenen — spreken van vakmanschap. Het werk van de zadelmakers is ook aanwezig; er zijn enkele dameszadels, waaronder een fraai bewerkt Spaans exemplaar, en enige voor-Indische zadels. Schilderijen en prenten met voorstellingen van een stoeterij, een paardenmarkt en modellen van voertuigen vormen een achtergrond voor het geëxposeerde.

Min of meer voorlopig is de opstelling in een der benedenzalen, waar o.m. een mandewagentje, een ezelwagentje en een grote krompanelen sjees, een z.g. haringsjees, die de eerste haring naar het Koninklijk Paleis vervoerde, zijn geplaatst.

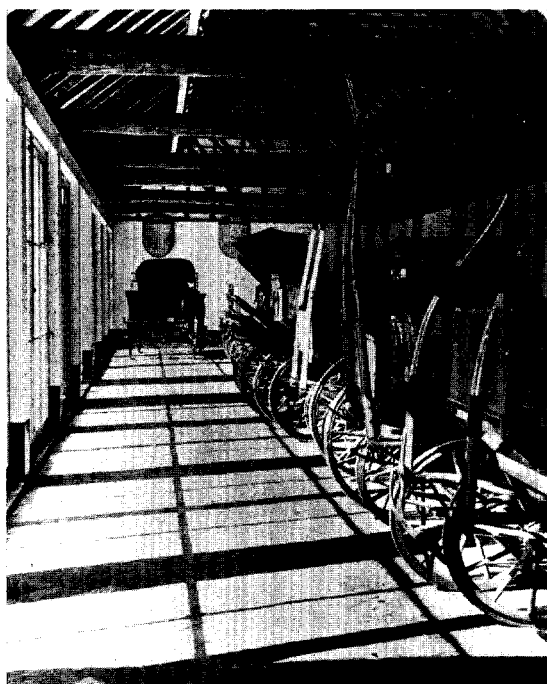
De koepelkamer, thans ingericht met laat 19de eeuwse meubelen, noodt tot het drinken van een kopje koffie.

Voor de voertuigen, die gebruikt werden voor reizen en jagen, het gaan door stad en land, werd tussen de voormalige koetsierswoning en het koetshuis een wagenhal gebouwd. Men vergeet snel de neutrale omgeving van de wit geschilderde bakstenen muren en geteerde houten spantenzoldering, wanneer men zijn oog laat gaan langs de rijen wagens. Daar staan ze dicht bij elkaar: de zware Berlin landauer met zijn bekleding met blauw passement, zijn ivoren uitmonstering en het familiewapen op het glanzende portier; het ranke geel geschilderde open zomerwagentje en de Duitse jachtwagen, eens vol jolijt van de zes jagers, die met hun buit in de speciale

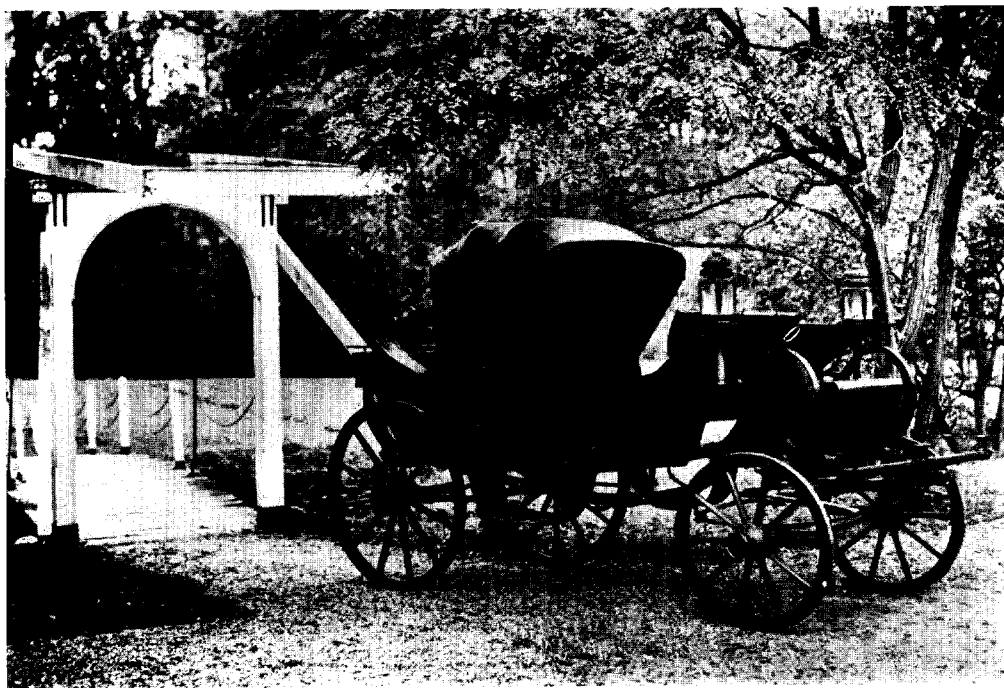
NATIONAAL RIJTUIGMUSEUM TE LEEK GEOPEND

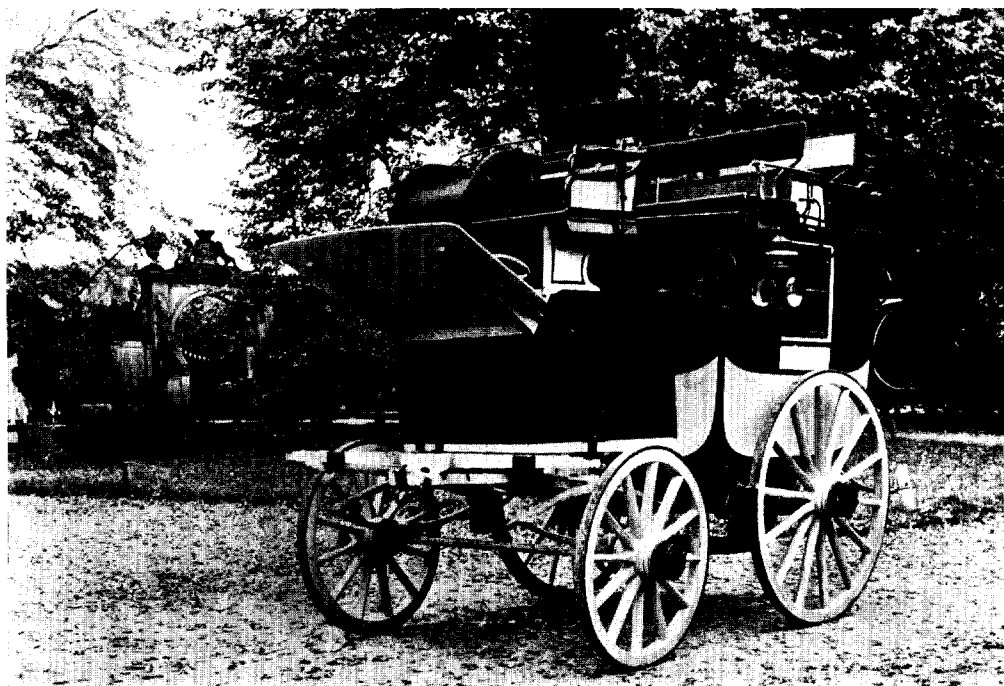
Een der bovenzalen.

Wagenhal.
(Copyright, „Folkers”)

Calèche uit de stallen van Kasteel De Haar, Parijs, fa Mühlbacher, ± 1880. (Bruikleen)

Reiswagen, Brussel, fa Van den Plas, 2de helft 19de eeuw. (Bruikleen)

wildimperiaal, vrolijk huiswaarts keerden; de grote calèche, een weinig voorkomend type in West-Europa, goed uitgerust met de zware frontkoffer. En de bezoeker gaat verder en betreedt de gerestaureerde paardenstal, hij ziet de ruiven en kribben, de lemoensblokken en disselbomen, die men hier bijeen heeft gebracht en hij mist de paarden . . .

Maar in de schemerige ruimte van het koets-huis komt de fantasie weer te hulp, wanneer men de Franse diligence aanschouwt en onwillekeurig denkt aan de gevaren, waaraan de veertien personen, die hierin konden plaats nemen, waren blootgesteld, wanneer zij ten tijde van Napoleon van Amsterdam naar Parijs reden. Een beeld van macht en rijkdom rijst op bij het zien van het keizerlijke galarijtuig met de fraaie bok, die men

in gedachten bezet ziet met een koetsier, die met straffe hand het paardenspan ment.

Andere facetten van het leven vindt men in de voertuigen, die thans nog provisorisch buiten zijn opgesteld. Hier staan enkele lijkwagens, waaronder een voor kinderen, bewerkte boerenwagens en eenvoudige huifkarren. Er bestaan plannen om in de naaste toekomst een tweede hal te bouwen, zodat ook deze exemplaren een waardige behuizing zullen krijgen. Het ligt verder in de bedoeling de verzameling bijbehorende attributen als reiskoffers, paardenruiven, bittens, tuigen, zwepen, waarvan men al verschillende voorbeelden bezit, nog meer uit te breiden, zodat de bezoeker van Nienoord zich over dit interessante aspect van het leven in het verleden een zo volledig mogelijk beeld kan vormen.

HET NATUURHISTORISCH MUSEUM TE ENSCHEDE UITGEBREID

DOOR PETRA CLARIJS

Op 23 maart j.l. heeft de opening plaats gehad van de nieuwe vleugel, die het Natuurhistorisch Museum te Enschede rijk geworden is. Deze uitbreiding is slechts een gedeelte van een groter nieuwbouwproject.

In het daarbij ontworpen nieuwe hoofdgebouw zijn ruimten ontworpen voor zoogdieren, vogels en voor de geologie.

De thans gereedgekomen uitbreiding is te beschouwen als een tussenlid, een verbinding, tussen het bestaande gebouw en het nieuwe hoofdgebouw. Hierin vonden de lagere dieren een plaats in de benedenzaal en de amfibieën, reptielen en vissen in de bovengalerij.

Museum-expositieruimten vragen als regel vrijwel gesloten zalen met veel wandoppervlak en slechts een bescheiden strook daglicht. De zalen van het totale plan zullen dan ook in hoofdzaak een gesloten karakter dragen. Daar, naar het oordeel van de architect, de heer P. Roze te Enschede, architectuur echter een spel is van licht en ruimte, van concentratie en ontspanning in harmonische afwisseling, is één van de zalen geheel opengehouden met één van de lange wanden bijna geheel van glas (thermopane). Dit is nu juist de zaal die tot uitvoering is gekomen.

Niemand gaat naar een Natuurhistorisch Museum om architectuur te bekijken en daarom is het verheugend, dat zowel de architect als ook de interieur-architect de heer J. van Vliet ernaar gestreefd hebben en er ook in geslaagd zijn, elk opdringerig detail of motief te vermijden. Het

gebouw en de vitrines hebben een zuiver dienende functie. Alles is erop gericht de expositie beter tot haar recht te doen komen. Al omvat de uitbreiding tal van voorwerpen, die al jarenlang tentoongesteld werden, zij spreken toch nu op een geheel andere wijze tot het publiek en zijn veelal eerst nu tot leven gekomen.

De benedenverdieping bestaat uit een zaal van 19 x 4.5 m, waarop aan elk der smalle zijden een trappenhuis uitkomt. De noordzijde is geheel glaswand, de andere wanden vertonen eenvoudig schuurwerk, de vloerbedekking bestaat uit mar-moleum. Om een juister begrip te geven van de afdeling „lagere dieren”, die hier zijn ondergebracht, bevindt zich ongeveer in het midden van de lange wand een „overzicht van het dierenrijk”. Op een wandbord van meubelplaat is de ontwikkeling en de vermoedelijke onderlinge verwantschap der diergroepen aangegeven: van de hoofdlijn ziet men telkens groepen zich afsplitsen en aan het eind van iedere zijtak is een schildje geplaatst, waarop één of meer vertegenwoordigers van de betreffende groep staan afgebeeld, waarbij is aangegeven of het bedoelde dier op het land of in het water leeft. In het midden van de zaalruimte staat een lange tafel met microscopen: onder een geheel glazen vitrine een aantal historische instrumenten als de microscoop van Van Leeuwenhoek en een van Culpeper; daarnaast een moderne microscoop, waardoor het publiek zelf eens een kijkje kan nemen.

Zo is de zaal verdeeld in twee ruimten: één

voor zeedieren als sponzen, koralen, stekelhuidigen, weekdieren en wormen en één hoofdzakelijk voor vertegenwoordigers van het insectenrijk.

Bij het betreden van de zaal ziet men dadelijk links platte vitrines van lichtkleurig essenhout met glazen boven- en voorvlak. Heel praktisch zijn de langs de voorzijden aangebrachte steunlatten, waardoor het leunen op het glas wordt voorkomen. De binnenbekleding bestaat uit een niet stof aantrekkende plastic, die nog niet overal verkrijgbaar is. De kleuren van deze bekleding, verschillend per vitrine, zijn fris zonder het schelle dat plastic-kleuren zo dikwijls vertonen. Hier en daar heeft men de objecten geëxposeerd op tableautjes in een met de ondergrond contrasterende kleur, hetgeen het aspect zeer verlevendigt. Hierin worden schelpdieren getoond, waarbij tevens is gedacht aan de rol welke deze dieren in onze samenleving spelen. Zo hebben de oesterteelt en de parelvisserij hier tevens een plaats gekregen, met behulp van foto's en aquarellen boven de vitrines aan de wand aangebracht achter niet-spiegelend glas.

Voorts bevinden zich in deze „afdeling” een drietal staande vitrines, waarvan de grootste, als „etalage” voor het raam geplaatst, koralen bevat. Deze vitrines zijn uitgevoerd in donker Wengehout en rusten op stevige stalen steunen. Zij kunnen eenvoudig geopend worden door het omklappen van een deel van de zijwand, waarna de voorruit weggeschoven wordt.

Aan de andere zijde van de zaal is de wand door twee schotten in twee compartimenten verdeeld; muurvlakken en schotten zijn van een bemimmering van vurenhouten latten voorzien. Dit alles draagt ertoe bij, dat men dit gedeelte van de zaal als een aparte afdeling (gelede dieren) ziet.

Bij het exposeren der verschillende insecten zijn geheel moderne methodes toegepast. Gebroken is met het „Prikkebeen-systeem” van in rijen opgeprikte dieren: er wordt een beeld gegeven van het dier in zijn natuurlijke omgeving. Bij de vlinders bevat elk kastje één of meer vlinders, geplaatst op een aquarel van de plant, waarop de rupsen leven, waarbij de rupsen eveneens zijn afgebeeld. De natuurgetrouwe tekeningen, geïnspireerd op de illustraties van J. Chr. Sepp's beroemde werk *Nederlandse insecten*, zijn door de heer R. Visser op smaakvolle wijze uitgevoerd.

Iets dergelijks is gedaan bij het exposeren van de andere insecten. Met eenvoudige hulpmiddelen is de natuurlijke omgeving van de dieren aangegeven; van onder de grond levende insecten

werden zelfs de gangen nagebootst. Ook waterdieren werden door middel van een lichtblauw gekleurd achtergrondje in hun milieu vastgelegd; wij zagen zelfs roofkevers in actie bij hun aanval op een (plastic) visje! Tere, kleine insecten werden in plastic blokjes gevat.

Hier en daar werd ter verduidelijking een ver-grote gekleurde tekening van een insect gemaakt zoals bijv. van een werkbij; zo'n tekening is dan in contour uitgeknipt en als een insect opgezet hetgeen een veel levendiger effect geeft dan een „gewone” tekening.

Ook zijn er tal van foto's in de opstelling verwerkt en is er een belangrijke plaats ingeruimd voor de economisch belangrijke insecten als trek-sprinkhanen, malariamuggen, tsetse-vliegen en en termieten. De meestal „verwaarloosde” spin-nen worden getoond in een staande vitrine. Enkele ziet men in actie. Bovendien is op originele wijze een spinneweb gedemonstreerd in vergrote vorm, geschilderd op een glasplaat. Ter verduidelijking van de spin-apparatuur is een afbeelding, eveneens op glas, eraan geplaatst van de vervaardiging van rayon. De bijschriften zijn op plastic-plaatjes gegraveerd met een machine, die speciaal voor dit doel werd aangekocht door de gezamenlijke musea in Overijssel.

Omdat amfibieën, reptielen en vissen vrijwel niet op een aantrekkelijke wijze dood te exposeren zijn en er tevens in de wijde omtrek van Enschede geen behoorlijk ingericht aquarium te vinden is, heeft men op de bovenverdieping een „vivarium” ingericht, met aquaria, terraria en insectaria.

Naast een vijftal grote aquaria (gezamenlijke inhoud van circa 12 m³) waarin de inlandse zoetwatervissen rondzwemmen, heeft men er een elftal tropische aquaria, tien terraria en een zeer groot terrarium, waarin, omgeven door een weelde van tropische planten, een aantal krokodillen huist.

Aparte vermelding verdient nog de observatiekast voor bijen; deze bevat een drietal raampjes uit een bijenkast niet, zoals normaal naast maar boven elkaar geplaatst, zodat men een prachtige gelegenheid heeft het doen en laten der bijen te volgen.

Dalen wij tenslotte nog even in de kelder-ruimte af. Hier vinden wij een depot en een zeer praktische installatie voor het desinfecteren van opgezette dieren: de objecten worden in een gaskamertje geplaatst, waarna een capsule in een kastje aan de buitenzijde wordt stukgeslagen. Het gifgas (methylbromide) wordt dan door middel van een (explosievrije) ventilator in de ruimte

gecirculeerd. Voor het openen van de cel wordt eerst het gas via het dak afgevoerd.

Langs de gehele rechterzijde van het magazijn bevinden zich wandkasten, waaronder steeds sets van twee diepe of vier minder diepe laden zijn aangebracht. Hier vonden de zoogdieren en vogels een goed onderkomen. Daar zowel hier als ook in de benedenzaal een luchtverwarming is toegepast met bevochtigingsinstallatie wordt een te sterke uitdroging der objecten vermeden.

De andere zijde wordt ingenomen door een

aantal hoge bergkasten voor insektenladen en ladenkasten. Deze laatste bestaan uit eenheden van circa 40 cm hoog, 100 cm breed en 50 cm diep, die naar behoefte van 12 of 18 laden zijn voorzien (systeem Lundia). Deze zijn buitengewoon geschikt voor het opbergen van de uitgebreide schelpencollecties van het museum.

Zo biedt deze nieuwe vleugel de gelegenheid kennis te nemen van vele vernieuwingen, die in de natuurhistorische musea hun toepassing beginnen te vinden!

HET ETHNOGRAFISCH MUSEUM TE DELFT

DOOR DR. J. KEUNING

Sinds augustus 1956 bezit Delft wederom een volkenkundig museum, weliswaar bescheiden van omvang en opzet, doch toch een museum dat aandacht verdient.

Op bovengenoemde datum werden op de zolders van het voormalige meisjeshuis Oude Delft 116 — na restauratie door de gemeentesecretarie in gebruik genomen — de collecties, die reeds tientallen van jaren het bezit waren geweest van de gemeente Delft, opnieuw voor het publiek toegankelijk gesteld.

Hieraan was heel wat voorafgegaan. Uiteindelijk ligt aan deze verzameling ten grondslag de oprichting in 1842 van de Koninklijke Academie te Delft voor de opleiding van ingenieurs en van bestuursambtenaren voor Nederlands-Indië. Een wat merkwaardige combinatie; blijkbaar kreeg na verloop van tijd deze vereniging van geheel eigengeaarde scholingen ook praktische bezwaren, zodat de Koninklijke Academie in 1864 werd opgeheven. Daarvoor in de plaats kreeg Delft de Polytechnische school, terwijl de „Rijksinstelling voor de opleiding van ambtenaren voor den dienst in Ned.-Indië” werd overgebracht naar Leiden. Met dit laatste was het gemeentebestuur van Delft niet content. Het richtte een concurrerende „Inrigting van onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië” op, kortweg genoemd de „Indische Instelling”. Dit initiatief slaagde. De jongelui, die zich voor een Indische bestuursambtenarenloopbaan wensten te bekwalen, bleven de voorkeur geven aan Delft. In 1877 werd zelfs de rijksopleiding te Leiden opgeheven, een voortzetting op kosten van de gemeente Leiden ging in 1891 ter ziele.

Tenslotte kwam in het jaar 1900 een einde aan de Indologische opleiding te Delft. Andere inzichten braken baan; de 3-jarige studie voor

bestuursambtenaar werd ondergebracht bij de Leidse Universiteit, in 1922 opgenomen in het Academisch statuut en daarmee geheel universitair met een normale duur van 5 jaar.

In de periode van 1864-1900 hebben vele oud-leerlingen, eenmaal in Ned.-Indië werkzaam, hun oude opleidingsschool in ere gehouden. Vele malen schonken zij hun collecties van ethnografica, die zij zelf in hun ressort hadden verzameld, aan de gemeente Delft; ook het Departement van Koloniën heeft enige keren de „Indische Instelling” bedacht. Resultaat was in 1900 een verzameling van een 5000 voorwerpen uit vele streken van Indonesië en Nieuw-Guinea, bovendien een mooie collectie van ongeveer 150 opgezette vogels, een schelpenverzameling, handschriften en enige honderden munten.

Het was een waardevolle verzameling, die in 1900 zijn doelstelling althans gedeeltelijk verloor. De gemeente Delft had er eigenlijk geen bestemming meer voor en herhaaldelijk is aan verkoop gedacht. Aan een volkenkundig museum, naar behoren beheerd, was men nog niet toe. In 1910 werd in het Prinsenhof een expositie van een deel van de collectie ingericht, een ander deel van het gebouw was toen nog voor militaire doeleinden in gebruik. Een goed onderdak was dit allerminst, te weinig zorg werd ook besteed aan de conservering en beschrijving.

Eerst in 1931 werd wijlen de Heer J. M. van Gils tot waarnemend beheerder aangesteld; hij maakte een nieuwe kartotheek en droeg zorg voor het schoonmaken van de voorwerpen en de herordening van de vitrines. Hij beëindigde zijn werk in 1936, toen hij de registratie had voltooid.

In 1940 begint een ware lijdensgeschiedenis voor deze in sommige opzichten goede collectie. In dat jaar nam de restauratie van het Prinsenhof

een aanvang; de volkenkundige voorwerpen moesten uit het gebouw verdwijnen en kwamen terecht op de zolders van een schoolgebouw. Gedurende de oorlogsjaren werd zoveel mogelijk getracht de verzameling in goede staat te houden tot in 1949 de collecties wederom moesten verhuizen, dit maal naar de zolders van het Prinsenhof. De vitrines gingen niet mee, ze waren blijkbaar alleen nog geschikt voor brandhout. Het is nauwelijks overdreven te zeggen, dat de voorwerpen op hun nieuwe plaats van bestemming maar werden neergesmeten, open en bloot, ten prooi aan ongedierte, vocht, roest en wat dies meer zij. Enige zorg werd niet meer gegeven. Vele voorwerpen — muziekinstrumenten, huisscheepsmodellen, weefstoellen vooral — werden vernield of beschadigd tijdens reparaties aan het dak. Het werd min of meer een ravage, vooral voor de oppervlakkige beschouwer. Geen wonder, dat velen in 1951 wensten in te gaan op het aanbod van het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam de gehele collectie te kopen. In de Gemeenteraad van Delft vond dit plan echter geen genade. Men wilde op historische, ideële gronden geen afstand doen van de collectie, doch een museum stichten, meer speciaal bestemd voor de leerlingen van de Delftse scholen, doch ook voor het algemeen publiek.

Het was echter duidelijk, dat daaraan een grondige restauratie diende vooraf te gaan. Dit werd in 1953 opgedragen aan de heer J. de Hoog, drs. in de Sociale Geografie, die met voortvarendheid deze taak aanpakte, ondanks een schromelijk ruimtegebrek. Zijn „atelier” was ondergebracht in een paar kleine vertrekken, in hetzelfde gebouw waar zich ook een lasinrichting bevond. Eind mei 1953 maakte een begin van brand het gevaar van deze situatie duidelijk. Verloren gingen bijna alle wajangpoppen, de Javaanse maskers en enige goede Bali-sculpturen. Het had erger kunnen zijn, al was dit verlies al pijnlijk genoeg.

Begin 1956 was het herstel zover gevorderd, dat tot opstelling kon worden overgegaan, weliswaar — als gezegd — op een zolder, maar toch zodanig dat een oordeel over deze collectie kan worden gevormd. De naam „Ethnografisch Museum” is wel wat ruim gekozen. De collectie heeft vrijwel uitsluitend betrekking op Indonesië en Nieuw-Guinea. „All Round” is ze ook voor deze gebieden niet. Zo ontbreekt het aardewerk vrijwel geheel en er zouden meer hiaten zijn aan te wijzen. Daar tegenover staat echter dat bijzonder goede specimina vertegenwoordigd zijn,

vooral van de weefsels — zowel gebatikt als gekat —; de Batakcollectie heeft fraaie stukken, de Niasbeelden vallen op, enige beschilderde boombastdoeken van de Toradja's van Celebes zijn zeker het noemen waard en zo is er meer. Vele scheeps- en huismodellen, vroeger de roem van de collectie, zijn weer uit de onderdelen, die her en der verspreid lagen, opgebouwd en soms gedeeltelijk vernieuwd. De schepen werden weer van zeilen voorzien enz. Hieraan kleeft het bezwaar, dat deze modellen soms te nieuw lijken, vooral omdat ze werden geleverd waar de oorspronkelijke kleurstof verdwenen was. Hopelijk zal na verloop van tijd de huidige glans wat verdwijnen.

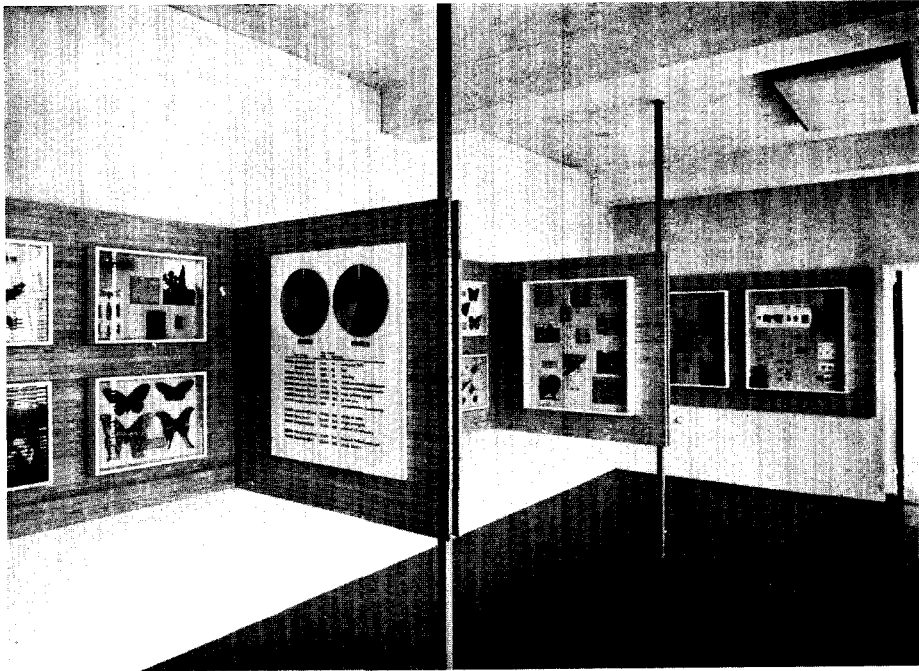
Momenteel is de opstelling nog wat benauwd, er is niet veel ruimte tussen de vitrines. Voor de individuele bezoeker is dat geen groot bezwaar, voor schoolklassen en andere groepen zal dit wel het geval zijn.

Het is echter de bedoeling, dat dit museum zal worden ondergebracht in het gebouw aan het Agathaplein, vlakbij de ingang van het Prinsenhof, waar vroeger de kartografische dienst van de K.L.M. zijn bureaux had en dat thans „tijdelijk” in gebruik is bij de dienst van Openbare Werken van de gemeente Delft. Het is te hopen, dat de bestedingsbeperking — dit akelige begrip in deze tijd — er niet toe zal leiden, dat het „tijdelijk” voor Openbare Werken nog jaren zal duren en voorts dat er, als de tijd daar is, voldoende middelen ter beschikking zullen komen om dit zo gunstig gelegen gebouw zodanig in te richten, dat het aan moderne museumeisen voldoet. Hopelijk zal er dan ook gelegenheid zijn de nieuwe vitrines (thans 24 in totaal, waarvan 12 z.g. legvitrines) zodanig te veranderen, dat de te opvallende rode kleur van het gevlamde mahoniehout wordt veranderd of afgezwakt, waardoor de voorwerpen beter tot hun recht zullen komen.

Al is in de huidige situatie de belangstelling voor de Indonesische kunst en kunstnijverheid minder groot dan vroeger, deze verzameling zal haar betekenis blijven behouden en zeker niet alleen voor de speciaal geïnteresseerde. Het is een verheugend feit, dat uit de Delftse burgerij in 1955 een „Vereniging van vrienden van het Delfts Ethnografisch museum” werd opgericht en weerklink vond.

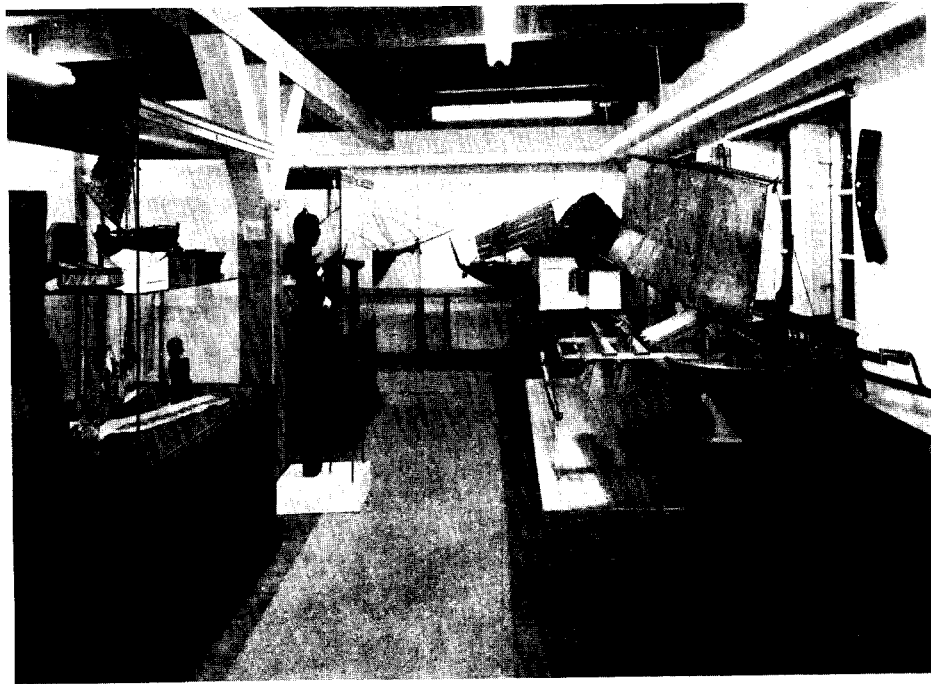
Het museum behoeft niet uit te groeien tot een algemeen volkenkundig museum. Reeds drie grote musea in Nederland hebben op dit wijde veld een uitstekende naam. Maar daarnaast kan

HET NATUURHISTORISCH MUSEUM TE ENSCHEDE UITGEBREID

Enschede, Natuurhistorisch Museum, zaal lagere dieren.

(Foto Jaap d'Oliveira)

Delft, Ethnographisch Museum, Molukken.

UITBREIDING VAN HET HISTORISCH MUSEUM DER STAD ROTTERDAM

Engelse zaal.

Empire zaal.
(Foto's A. Frequin)

in Delft dit „Ethnografisch Museum” in een culturele behoefte voorzien en voor het onderwijs in stad en omgeving en voor de individuele bezoekers, die in aanraking wensen te komen met uitingen van kunst en cultuur van een an-

dere geaardheid dan hen uit eigen omgeving of door eigen studie bekend is. In zijn provisorische behuizing trekt het museum ongeveer 3000 mensen per jaar. Een kleine bibliotheek staat mede te hunner beschikking.

BELANGRIJKE UITBREIDING VAN HET HISTORISCH MUSEUM DER STAD ROTTERDAM

DOOR J. WOLFF-FILZ

De inrichting van het Historisch Museum van Rotterdam vordert gestadig. Kon in 1953 de eerste verdieping van het oude Schielandshuis voor het publiek worden opengesteld¹, twee jaar later volgden drie zalen van de benedenverdieping², terwijl in 1958 op deze zelfde etage twee stijlkamers gereed kwamen, waaraan hieronder een korte bespreking wordt gewijd.

Binnentredend in de paleisachtige hal ziet de bezoeker links een vertrek, ingericht met 18de eeuwse meubelen, die merendeels van Engelse oorsprong zijn. De zacht groen getinte gordijnen en bekleding van de stoelen, waarvan de kleur licht gesteund wordt door het tere groen van de wanden, vormen een goede achtergrond voor het donkere mahonie- en wortelnoten hout van van stoelen, porseleinkabinet, staand horloge, bureau'tje en speeltafels, die hier een plaats hebben gekregen. Prenten en enkele schilderijen vormen een sobere versiering van dit vertrek, dat verder wordt verlevendigd door enige zilveren voorwerpen, waaronder een kloeke zilveren samovar, op de tafel geplaatst, als *pièce de milieu* dienst doet. Een „persoonlijke” noot vormt de in een hoek van de zaal met de rug naar de toeschouwer opgestelde, witgepruikte pop in 18de eeuws grijs-groen vrouwencostuum. Deze figuur schijnt op het punt door de gordijnen naar het volgende vertrek te gaan.

Feestelijk is de aanblik van de hiertegenover liggende Empirezaal, waar te midden der rijk geornamenteerde Napoleontische meubelen een gedekte tafel a.h.w. gereed staat om de gasten te ontvangen. Op het oude damast prijken de zilveren couverts en kandelabers tussen het met

groene eikenbladmotieven versierde Spode-servies, dat werd vervaardigd voor het hoge bezoek van Napoleon en zijn gemalin aan Rotterdam in 1811. Zij verbleven drie dagen in het Schielandshuis, dat sindsdien paleis genoemd werd. Het servies behoort thans tot de belangrijke bruiklenen van het museum.

Gravures, o.a. voorstellend het vertrek van Willem V met de packetboot naar Engeland en twee gezichten op den Briel, alsook een paar portretten waaronder Dirk van Hogendorp en de Prinses van Hohenlohe, zijn schoonmoeder, beide door de Rotterdamse schilder Taco Scheltema, sieren de wanden, die ook hier in harmonie met de bekleding van de stoelen zacht groen zijn gesausd. Een drietal ingebouwde wandvitruines tonen o.m. chine de commande, Empire porselein en 18de eeuwse glazen. Voor een belangrijk gedeelte is de inrichting van deze zaal mogelijk gemaakt door een schenking van de familie Sijthoff, die het Empire-ameublement beschikbaar stelde, dat eens de interieurs opluisterde van de woning van wijlen de heer Cornelis Sijthoff aan de Schiedamsesingel.

Is met deze zaal een facet toegevoegd van Rotterdam's historie uit het begin van de 19de eeuw, er zullen in de loop van dit jaar ook herinneringen worden getoond aan het begin en het midden van de 18de eeuw. In de zaal gelegen aan de zijde van Bulgersteyn zijn een rococo-betimmering en een plafond aangebracht, die oorspronkelijk deel uitmaakten van de inrichting van het huis van Jan Bisschop, die als koopman-verzamelaar een belangrijke collectie bezat in zijn huis aan de Leuvehaven. In 1912 kocht de familie Jurgens uit Rotterdam deze aankleding, die getransporteerd werd naar Huize Heyendaal te Nijmegen. Enige tijd nadat de St. Radboudstichting dit landgoed verkreeg, werd over de stijlzaal onderhandeld. Het museum kon over de zaal beschikken, mits een betimmering van het dan geheel lege vertrek daarvoor in de plaats

¹ E. Pelinck, „De nieuwe inrichting van het Historisch Museum te Rotterdam” *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 6 (1953), kol. 159.

² J. Filz, „Historisch Museum der Stad Rotterdam. Openstelling van een deel der benedenverdieping” *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 9 (1956), kol. 107.

kwam. Gaarne werd op dit voorstel ingegaan. Het rijk bewerkte plafond van de hand van Pietro Castoldi, een van de eerste Italianen, die zich te Rotterdam vestigden, werd in stukken vervoerd en is thans keurig gevoegd aangebracht. De plafondschildering van G. Sanders en het schoorsteenstuk door D. van Nijmegen bevinden zich op de daartoe bestemde plaatsen. De zeer rijke wit met gouden ornamenten versierde wandbetimmeringen zijn ingebouwd. De eveneens rijk versierde dubbele deuren geven toegang tot een ruimte waar een Lodewijk XVI-buffet is ingebouwd. Aan de muren komen vijf beschilderde panelen behang, gesigineerd G. Malley, gedateerd 1798, voorstellende een pastorale.

Aan de noordzijde van de Jan Bisschopkamer werd in eigen beheer een Régence betimmering aangebracht, vroeger in het bezit van de Rotterdamse koopmansfamilie Van Rijckevorsel, die door de Erasmusstichting als beheerder van de nalatenschap van de maecenas Dr. Elie van Rijckevorsel ter beschikking is gesteld.

De laatste bewoner van het huis Bolwerk 14 (Vroeger Boompjes 16), de heer H. W. A. van Oordt gaf een plafond uit de grote zaal, hetwelk geheel passend kon worden aangebracht. De door de schenker eveneens aangeboden restauratie werd verricht door de heer E. Warffemius, die eveneens de panelen van de Louis XVI zaal onder handen heeft. Zowel plafond als behang moesten worden verdoekt.

Reeds nu kan men zich een beeld vormen van de luister die deze drie stijlvertrekken, gemeubeld met de uit die tijd daterende attributen, ten toon zullen spreiden.

Nog verder wil men terugtreden in de geschiedenis van Rotterdam door herstel van het souterrain aan de hand van de 17de eeuwse tekeningen van de uitvoerende Rotterdamse architect, naar het oorspronkelijk plan van Pieter Post. Geheel als bij het Mauritshuis voeren twee hardstenen trappen naar beneden om te eindigen in een bredere trap. Men staat dan recht voor de ingang van de grote in de tuin uitkomende 17de eeuwse herberg, waarin de 16de eeuwse Erasmuskamer uitkomt.

In de gang leidend van het atelier (met binderij en depot) tot de zijdeur van Bulgersteyn werd door de architect Ir. A. M. de Rouville de Meux op zeer ingenieuze wijze een grote ruimtewerking verkregen. Een zestal fraai gevormde bogen omsluiten de sierlijke gewelven. Voor de

deuropeningen beschikte men over fraaie eikenhouten deuren uit het bovenvermelde zojuist afgebroken familiehuis van Oordt aan de Maas (Bolwerk 14, vroeger Boompjes 16). De gang is wit gestuct, terwijl voorgesteld werd de deuren, die een eenvoudig vroeg 18de eeuws profiel tonen groen te verven. Bij de ingang werd door een boogvormige opening een ontvangruimte gevonden. Zo mogelijk zal hier tot aan de lambriering blauw goudleer werden aangebracht. In het museumdepot werden een metalen bovenlicht en twee monumentale 17de eeuwse deuren met leeuwenkoppen aangetroffen voor de zijdeur naar Bulgersteyn. In trappenhuis en gang zijn zeer goed gebeeldhouwde Rotterdamse gevelstenen aangebracht, enkele met toepasselijke dichtregelen. De herberg zal worden ingericht met een reeds jaren aanwezige 17de eeuwse eiken betimmering, schouw en meubelen.

In de reeds vermelde 16de eeuwse Erasmuskamer zullen de tijdens diens leven verschenen werken getoond worden evenals meubelen, enkele schilderijen, beeldhouwwerk en gebruiksvoorwerpen uit dit tijdperk.

Vanaf januari 1951 is de Directrice P. Beydals met de hulp van een uiterst soepel werkend museumatelier, — een beeldhouwer, twee meubelmakers, een binder-vergulder en een stoffeerder — bezig de inrichting te vervolmaken. Spoedig zullen in aansluiting op zes in de drie stijlkamers aangebrachte 18de eeuwse ramen meerdere raamwijzigingen volgen, zodat nadien slechts de vervanging van het glazen dak overblijft om het gebouw weer zijn oorspronkelijk uiterlijk terug te geven. Het zal de bezoekers van het Rotterdams museum gegeven zijn, om toevend in souterrain en benedenzalen van het voormalig Gemeenlandshuis, dat door zijn monumentaliteit zo uitermate geschikt is om de statigheid van het interieur van het verleden te huisvesten, een indruk te krijgen van leef- en woontrant in het Rotterdam van de 16de tot en met het einde van de 19de eeuw. Het overzicht van de algemene feiten uit de historie van de Maasstad wordt op de bovenverdieping gepresenteerd, zij het dat de beperkte ruimte tot nu toe niet toelaat de nieuwste aspecten te belichten. Een verder plan tot uitbreiding wil hieraan tegemoet komen zodat de stad Rotterdam zich zal kunnen beroemen op het bezit van een zelfstandig historisch museum, dat temidden der museale instellingen in andere steden een zeer eigen plaats inneemt.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Foto's van Ed van der Elsen
-30 nov.

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Gras Heyen, experimentele grafiek -23 nov.
Stuwling, werk van leden -23 nov.
Amsterdamse Katholieke Werkgemeenschap, werk van leden -23 nov.
Ernst van Leyden, schilderijen -30 nov.
Bernard Childs, Amerikaans schilder -30 nov.
Art Nouveau, collectie Citroen -1 dec.
— *Arti et Amicitiae*. Werk van leden. Groep III (Q t/m Z) -5 dec.

ARNHEM

- *De Populier* (Gele Rijderspl.) Jan van Herwijnen -30 nov.

ASSEN

- 't *Zaaltje* (Torenl. 16). G. H. Breitner -29 nov.

BLOEMENDAAL

- *Bloembeuvel*. Grafiek van M. C. Escher en ceramiek van J. Laqueur-Révész -29 nov.

BREDa

- *Cult. Centrum De Beyerd*. Tekeningen, gouaches en schilderijen van Gerrit Benner -7 dec.

DELFT

- *Sted. Museum Het Prinsenhof*. Schilderijen en tekeningen van Joseph Teixeira de Mattos -30 nov.

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum*. Goede Onbekenden. Nederlandse schilderijen uit de 16de en 17de eeuw, zonder signatuur of met een (nog) niet verklaard monogram gemerkt -1 dec.
— *Pictura*. Verkoopexpositie Nederlandse kunstenaars -6 dec.

EMMEN

- *Lyceum* (Oosterstr. 95). Wat de zee verborg en prijsgef. 200 000 jaar Zuiderzee -26 nov.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twentbe*. Moderne Nederlandse figuratieve kunst -30 nov.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Julius Bissier vanaf 5 nov.
Kunstnijverheidstentoonstelling Zweedse Vormgeving 18 nov.-14 dec.
Franken, Friezen en Saksen. Volksverhuizing in Nederland 350-750 2 dec.-3 jan.
— *Museum voor het Onderwijs*. De Auto -mrt.
— *Panorama Mesdag*. Arti et Industriae -30 nov.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Jozef Cantré 14 nov.-eind dec.
Jeugdtekeningen van Groninger scholieren 14 nov.-15 dec.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Kunst in het klein. Schoonheid van oude tegels 28 nov.-11 dec.
— *Het Huis Van Looy*. Werken van de leden van Kunst Zij Ons Doel. 20 nov.-4 dec.
— *Kunstzaal In 't Goede Uur*. Aquarellen en tekeningen van Th. Heijnes november

HENGELo

- *Hengelose Kunstzaal*. Ceramiek van de pottererie „De Merlet”, grafiek van J. A. Verbruggen, leerwerk van A. Kuiper, sieraden van F. Kelk-de Jong, stola's van L. H. Th. Couwenberg-Ebbinge en weefwerk van „Danudro” -26 nov.

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi*. Romantiek en Biedermeier -23 nov.
Start 28 nov.-14 dec.

LAREN

- *Singermuseum*. Tekeningen, aquarellen en grafisch werk van N. Eekman -7 dec.

LEEWARDEN

- *Fries Museum*. Friezen, Franken en Saksen. Volksverhuizing in Nederland 350-750 -23 nov.

MAASTRICHT

- *Kunsthandel Dejong-Bergers*. J. Chambrin,
Frans kunstenaar

NIJMEGEN

- *Gebouw Raad van de Arbeid* (Keizer Karel-
pl.). Hedendaagse Kerkbouw in Nederland
-30 nov.

ROERMOND

- *Hendrik Luyten - Dr. Cuypermuseum*. Schil-
derijen en tekeningen van Charles Eyck, ge-
maakt tijdens zijn laatste reis naar Italië
-7 dec.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Bewogen
tijden. Claesz Jansz. Visscher, etser en uit-
gever (ca. 1587-1652) -1 jan.
Verzameling Baron Thyssen-Bornemisza,
Schloss Rohoncz 14 nov.-3 jan.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Tan-
maran, verzamelreis in Nieuw-Guinea -jan.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Idee en
resultaat. Zweedse uitvinders, uitvindingen en
daaruit voortgekomen toepassingen in de mo-
derne industrie -30 nov.
— *A.M.V.J.-gebouw* (Mauritsweg). Litho's van
D. de Dikkenboer -1 dec.

- *Bouwcentrum*. Ieders huis - straks. Prototype
van een functionele woning -1 jan.
Huis voor één. Functioneel ontworpen wo-
ning voor alleenstaanden
— *Rotterdamse Kunstkring*. Tekeningen en gou-
aches van Hugo Claus 20 nov.-half dec.
— *Rotterdamse Kunststichting*. Groep Ara: J.
Bezemer, J. Kraanen, W. Motz, J. van Reede,
P. van Stuyvenberg. W. Strörmann, K. van
Vlijmen, E. van Zanden -23 nov.
— *Kunstcentrum 't Venster*. Schilderijen van
Klaas Gubbels -27 nov.
Schilderijen van Hannie Bouman
vanaf 28 nov.

RIJSWIJK

- *Museum*. Tekeningen en etsen van C. Hou-
bolt november

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Verzameling dr. H. L.
Straat uit Leeuwarden vanaf 20 nov.

UTRECHT

- *De Utrechtse Kring*. Erica Visser
21 nov.-13 dec.

ZWOLLE

- *Provinciehuis*. Jan Slijkhuis -31 dec.

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1959 zal gehouden worden op zaterdag 21 november in het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende Monumenten, Kazernestraat 3, te 's-Gravenhage.

Na een bijeenkomst van de groep van overheidsambtenaren (aanvang 10 uur) en een huishoudelijke vergadering (10.45 uur) zullen omstreeks 11.15 uur de lezingen aanvangen over het onderwerp:

Roerende Monumenten.

De heer D. F. Lunsingh Scheurleer: *Inleiding*.

Dr. P. K. van Daalen: *Betrekkingen tot de Musea*,

Mej. Petra Clarijs: *Paedagogisch Werk*,

De heer H. J. Ronday, Litt. Drs.: *Reizende Tentoonstellingen*.

Omstreeks 13 uur zal gepauzeerd worden; er bestaat dan gelegenheid ter plaatse een staande lunch te gebruiken, aangeboden namens de Rijksinspecteur voor roerende Monumenten; hun, die hiervan gebruik wensen te maken, wordt verzocht dit te voren aan het secretariaat (Raamsteeg 2, Leiden) te melden.

Na afloop van de bijeenkomst bestaat gelegenheid tot het bezichtigen van een tentoonstelling in de Gevangenpoort, betreffende de geschiedenis van dit gebouw.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Leeuwarden. Bij graafwerk aan de Nieuwe Buren kwam uit een regenput een eind 18de eeuwse stenen gietvorm voor trotseerloodjes voor den dag. *Fries Museum, Leeuwarden.*

Makkum (gem. Wonseradeel). Bij baggerwerken is op \pm 500 m uit de kust een scheepswrak aangetroffen. Het betrof het vlak van een middelmatig groot schip dat reeds veel van zijn opbouw verspeeld moet hebben. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Oosterwolde. Ten noorden van Twijzel werd door G. van der Bos te Hoornsterzwaag op een terrein aan het Tjonger kanaal een kleine, mooi bewerkte bijl van vuursteen aangetroffen. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

Tritsum (Gem. Franekeradeel). De opgraving van de terp te Tritsum werd op grote schaal voortgezet. In de bovenste lagen der terp werd een groot aantal hutkommen aangetroffen. Wegens het vrijwel ontbreken van mestlagen is hout niet bewaard gebleven, waardoor de sporen der boerderij nog niet zeer duidelijk zijn. De diepere lagen zullen in 1960 worden onderzocht.

Aardewerk wordt systematisch verzameld per opgravingsvlak en per grondspoor, zodat bijzonder waardevolle gegevens worden verkregen voor de studie van de ontwikkeling van de ceramiek tussen \pm 500 v. Chr. en 500 na Chr. Het ziet er naar uit dat in deze periode de terp continu bewoond is geweest.

De determinatie van talloze beenderresten en de botanische analyse van grondmonsters leveren interessante gegevens op over de levenswijze der terpbewoners. *B.A.I., Groningen.*

Utingeradeel. Bij de voor het grootste deel afgegraven terp, waarop het klooster Nes bij Akkrum heeft gestaan, werd een fraaie amulet van toetssteen gevonden. *Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen.*

GRONINGEN

Onstwedde (gem. Onstwedde). In de maand juni van dit jaar werden verspreid in een hoogte langs het dal van de Mussel-A onder Onstwedde bij egalisatiewerkzaamheden drie Harpstedt-urnen (waarvan twee met bijpotjes), een stenen bijl en, zeer dicht bij elkaar gelegen, drie vuurstenen sikkels (zonder hoogglass) van dezelfde ondoorzichtige grijze vuursteen gevonden. Bij een onderzoek dat ter plaatse op deze hoogte werd ingesteld, kon voorts de aanwezigheid van twee heuvels worden vastgesteld. De ene heuvel was uit plaggen opgebouwd, en voor zover viel na te gaan, graf- en vondstloos; de andere heuvel bleek opgebouwd boven een zuiver ronde kuil, waaruit één miniem crematiefragmentje geborgen kon worden. Beide heuvels waren opgebouwd op oud-akkerland, waarin een klopsteen, twee vuurslagen, veel vuursteenafslag en talrijke scherven, o.a. van karakteristiek met nagelindrukken versierd en tot nu toe geheel onbekend aardewerk, waarschijnlijk uit de Vroege- of Midden-Bronstijd, werden aangetroffen. Deze vondsten zijn aanleiding om in de toekomst in een aangrenzende akker een onderzoek naar mogelijke bewoningssporen in te stellen. *B.A.I., Groningen.*

Ter Apel (gem. Vlagtwedde). Naar eerst thans aan het licht is gekomen werd omstreeks zes jaar geleden in bouwland ten zuiden van het klooster bij Ter Apel een zgn. „Griffzungenschwert” gevonden, dat waarschijnlijk als een late variant van de zwaarden van „Erbenheimer type” opgevat moet worden en in de periode Hallstatt A2, \pm 1000 v. Chr. te dateren zal zijn. *B.A.I., Groningen.*

DRENTE

Coevorden. Op 23 november 1959 is een begin gemaakt met de restauratiewerkzaamheden aan de schans „De Katshaar”. *Rijksadviseur voor Bescherming en de Instandhouding van de*

Hunebedden en van Gerestaureerde Archaeologische Monumenten, Groningen.

Emmen. Bij bouwwerkzaamheden in het centrum van het dorp werd een middeleeuwse boomput gevonden. *B.A.I., Groningen.*

Holsloot (gem. Sleen). Bij herontginningswerkzaamheden in een laag gelegen groenlandperceel kwam een depotvondst voor den dag, bestaande uit een drietal bijlen en een grote kling, vermoedelijk behorend tot de standvoetbeker-cultuur. *B.A.I., Groningen.*

Noord-Sleen (gem. Sleen). Van 13-15 juli 1959 werd een zwaar beschadigde tumulus tijdens een werkkamp van de Nederlandse Jeugdbond tot Bestudering der Geschiedenis (waarbij de deelnemers niet alleen het graafwerk, maar, onder leiding en met technische assistentie van het B.A.I., ook opmetingen, waterpassingen en tekenwerk verrichtten) aan een onderzoek onderworpen. De vondsten uit het door vossenjagers geheel verspitte hoofdgraf van de heuvel waren reeds eerder door amateurs uit de losse grond bijeengezocht en aan Prof. Glasbergen, p/a het I.P.P. te Amsterdam, gemeld. Zij bestonden uit een aantal vuurstenen pijlpunten met weerhaken van laat, ogivaal type, een kraaltje en een bronzen zgn. „Rollkopfnadel”, door deze vondstcombinatie wordt het graf gedateerd in de tijd der Sögeler-bronsindustrie, omstreeks de 15de eeuw v. Chr. De heuvel bleek te zijn opgebouwd op en uit oud-akkerland, dat blijkens de geringe podsoleringsverschijnselen niet lang zal hebben braak gelegen, en dat gedateerd werd door scherven van een zeer fraai met wikkeldraadstempelindrukken versierde grote pot. Ook buiten de heuvel was dit akkerland plaatselijk dank zij een overstuiving te vervolgen. Door de grote droogte werd het onderzoek zeer bemoeilijkt. Het is de bedoeling de verkregen gegevens aan de hand van de gespaarde profielen onder gunstiger omstandigheden te verifiëren. *B.A.I., Groningen.*

Peize. Op verzoek van het gemeentebestuur van Peize werd de plaats van de burcht van de Heren van Peize gelokaliseerd door middel van enkele proefsleuven. Een luchtfoto bleek hierbij essentiële diensten te verlenen. Te zijner tijd zal in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een nader onderzoek worden ingesteld. *B.A.I., Groningen.*

Pesse (gem. Ruinen). Bij een zandafgraving kwamen twee boomputten voor den dag. En-

kele gevonden scherven zouden op een datering in de 7de eeuw kunnen wijzen. De grote droogte en het tempo der werkzaamheden lieten helaas geen onderzoek van het omgevende terrein toe. *B.A.I., Groningen.*

Rolde. Bij ontginningswerkzaamheden kwam een tweetal urnen voor den dag. Uit het betreffende grafveld zijn vroeger ook reeds vondsten door het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen verworven. Een opgraving was niet meer mogelijk. *B.A.I., Groningen.*

Spier (gem. Beilen). Bij de bouw van een boerderij op de es van Spier is omstreeks mei van dit jaar een miniatuur standvoetbekertje gevonden, mogelijk afkomstig uit een vlakgraf. De hoogte van het potje bedraagt 7.5 cm. De versiering bestaat uit koordindrukken en indrukken van een gladde spatel in onregelmatig visgraatpatroon tot even beneden de wijsste buikomvang. *B.A.I., Groningen.*

Wijster (gem. Beilen). Het onderzoek van de nederzetting werd voorlopig afgesloten. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSEL

Kampen. Bij zandwinnen in de IJssel voor het opspuiten van bouwterrein zijn enige beenderen gevonden van een steppenwisent. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders..*

Mander (gem. Tubbergen). De opgravingen van de grafheuvels te Mander hebben de volgende bijzonderheden opgeleverd:

Heuvel 1: Deze heuvel, gelegen in bouwland, was door het ploegen bijna geheel verdwenen. Het vrijwel zekere, maar niet geconstateerde bodemniveau-graf was omgeven door een ringsloot met een buiten- en binnendiameter van 4, resp. 2.60 m. Zij was ± 75 cm diep. De heuvel, bestaande uit vuil grijsgeel zand, was aangelegd op een gepodsoleerde ondergrond. De diameter bedroeg ± 14 m.

Heuvel 2: Deze heuvel was aangelegd op een gepodsoleerde ondergrond en bestond uit vuil grijsgeel zand. Hij had een doorsnede van ± 8 m en was 40 cm hoog. In het centrum lag het hoofdgraf (noordoost-zuidwest), onmiddellijk omgeven door een greppel, ± 30 cm breed en 37 cm diep. Vondsten: een vuurstenen mes, en enkele zeer kleine scherven.

Heuvel 3: Ook deze heuvel was aangelegd op een gepodsoleerde ondergrond en bestond eveneens uit vuil grijsgeel zand. Hij had een doorsnede van ongeveer 9 m en was ± 50 cm hoog. In het oost-west gelegen

graf waren de sporen van een rechthoekige kist, alsmede van een lijksilhouet even zichtbaar. Ter hoogte van de heup lag een fraaie hamerbijl, ter hoogte van de knie een vuurstenen mes. Met het graf als middelpunt liep een ringsloot met een buiten- en binnendiameter van 4.60 m, resp. 4 m. De diepte bedroeg \pm 58 cm. *Oudheidkamer Twentse. Enschede.*

GELDERLAND

Beek (gem. Berg). Te Beek bij Didam werden op de plaats, waar in de oorlog loopgraven geweest zijn, in een perceel bouwgrond, geregeld Merovingische scherven en zelfs twee knikpotjes, opgeploegd. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ter plaatse een Merovingisch grafveld ligt. *R.O.B., Amersfoort.*

Nijmegen. Van de castra die het 10de legioen der Romeinen tussen 71 en 103 te Nijmegen bewoonde, werd de naar het oosten gekeerde hoek dit jaar voor onderzoek toegankelijk. Het betreft het laatste perceel bouwland in de castra, waarop nu een schoolgebouw met bijbehorend sportterrein van de kweekschool „De Klokkenberg” zal ingericht worden. Het schoolbestuur (voorzitter prof. Van Nifterik) verleende alle medewerking; een aangenaam contact was er ook met de architect en de directeur. Het dagelijks toezicht en het tekenwerk berustte bij R. Woudstra (R.O.B.).

De zuidoostelijke begrenzing bleek meer binnenwaarts gelegen te hebben dan door Holwerda in 1917 en volgende jaren op grond van niet al te duidelijke sporen was vermoed. De helling van de Beekmansdaalseweg was reeds in de Romeinse tijd nagenoeg met de huidige identiek, zodat de in andere publikaties aangenomen verlegging van deze weg niet zeer waarschijnlijk is. De begrenzing van de legioensvesting bestond aan deze zijde uit een muur met contreforten aan de binnenzijde. Ook door Holwerda was langs de noordoostelijke helling een muur vastgesteld. Een gracht is eerst vlak aan de Ubbergse Veldweg gevonden; langs de hellingen was deze overbodig. De gracht begint ten zuidwesten van het poortgebouw, waarvan de funderingsresten vlak aan de Ubbergse Veldweg te voorschijn kwamen. Op enige afstand van de vestingmuur liep een in fundament aangetroffen tweede muur, niet parallel met de eerste. In de ruimte tussen beide bevond zich een put, die slechts

tot op een diepte van \pm 9 m kon worden uitgegraven. Van deze putwand waren op deze diepte nog hoogstens drie lagen van in het rond gelegde zware tufstenen blokken aanwezig.

Daaronder kan de putwand geconstrueerd geweest zijn uit hout, waarvan niets meer werd gevonden. De algehele diepte kon zelfs met boren niet worden vastgesteld. De put was oorspronkelijk overdekt door een aan vier zijden open gebouw van 16 meter in het vierkant, waarvan de L-vormige funderingen op de vier hoeken werden aangetroffen, alsmede enkele brokken van een zware vloer. Naast de put bevonden zich fundamentresten van een vierkant gebouw, waarbinnen delen van een zware vloer van Romeins beton, blijkbaar overblijfselen van een groot waterbassin. Hiervan uit liep een vrij recente vergraving in noordelijke richting. Deze vond haar verklaring door een daarin aangetroffen stuk van een Romeinse loden waterleidingsbuis van groot formaat. Blijkbaar lag hier de hoofdleiding die zich verderop kan hebben vertakt. Telkens ontvangen we mededelingen dat „niet lang geleden” mensen met loden buizen over het land gesignaleerd zijn. Dit zou het recente karakter van de vergraving volkomen verklaren. Het gehele complex ligt op het hoogste punt van de vesting. Verder noordoostelijk kwamen sporen voor den dag van een langwerpig rechthoekig gebouw, overlans verdeeld in twee vertrekken. De vele ijzer- en bronslakken in afvalkuilen in deze omgeving zouden kunnen wijzen op een smidse. Tussen dit gebouw en het putcomplex enerzijds en de omlopende muur anderzijds lag een grintweg.

Aan de noordwestelijke zijde van de genoemde scheidingsmuur werden eveneens sporen van stenen gebouwen aangetroffen, die althans ten dele aansluiten aan het in 1951 gevonden kazernecomplex op het noordwestelijk belendende terrein.

Al deze stenen gebouwen vormen de laatste van de drie reeds vastgestelde perioden van de castra. Van de oudere werken werden ook nu de grondsporen van een houten constructie aangetroffen. De vroegste van deze beide zou men aan het 2de legioen kunnen toeschrijven, dat in 70-71 te Batavorum lag.

Onder de vondsten vallen te melden: een grafsteen met inscriptie: M·SCANIVS·M·VOL/MAXIMUS AMP/M·L·EG·X·G·P·F·A·VI/ (verder afgebroken). Deze werd aangetroffen in de

grote waterput. De gevonden dakpanstempels noemen, behalve het 10de legioen ook, zij het slechts op enkele exemplaren: het 6de legioen, het 15de, dat in 70 vernietigd werd, het 30ste, dat \pm 120 in deze streken kwam (Xanten), verder de „Vexillatio Britonum” en een naam, aangeduid door een stempel TRA in ligatuur. Hieruit volgt dat een afdeling van het 30ste legioen na 120 hier nog gebouwen herstelde of bouwde, en dat (mogelijk daarvoor) een afdeling Britonen het kamp bewaakte. Scherven uit het midden der 2de eeuw of iets later bewijzen trouwens activiteiten in deze tijd. Belangrijk is ook een munt van Marcus Aurelius uit 164 na Chr., gevonden in de gestoorde lagen rondom de waterput. Is in die tijd misschien de put (met de resten van de legerplaats?) afgebroken? De gedachten gaan natuurlijk uit naar de inval van de Chauken in 172, die afgeslagen werd door Didius Julianus, dezelfde die daarna de pannenbakkerij bij Berg en Dal (Holdeurn) aan de grens ten oosten van Nijmegen opnieuw in bedrijf stelde.

Een onverwachte verrassing vormden de prehistorica die stratigrafisch onder de legerplaats te voorschijn kwamen. Deze bestaan uit:

1. Scherven van een Veluwe klokbeke en van een „potbeker”.
2. Een groot fragment van een „Drakenstein-urn” met crematie.
3. Kringgreppels met lijkbijzettingen in het centrum. De grafheuvels binnen deze greppels waren blijkbaar bij aanleg van de vesting geëgaliseerd; slechts resten daarvan waren aantoonbaar. De greppels hadden — althans ten dele — een opening. Onder de poort lag binnen een kringgreppel een graf van 6 m lengte bij 2 m breedte. Hierbij werd een Harpstedter (?) urn gevonden met schamele crematieresten, verder beenderen van een paard. Een onder de urn verwachte lijkbijzetting viel niet te constateren.
4. Kringgreppels met crematies in het centrum, al dan niet in een urn (Vroege IJzertijd) geborgen.
5. Crematie in een urn, die omstreeks het begin van onze jaartelling gedateerd zou kunnen worden.
6. Sporen van greppels, misschien begrenzungen van oud akkerland.
7. Rijen paalgaten, blijkbaar sporen van bewoning.

In enkele afvalkuilen (soms ook elders) werden vroeg-Romeinse scherven, waaronder Arretijns aardewerk (o.a. met stempel van Ateius) gevonden, die met de sub 5-7 genoemde bewoningssporen zouden kunnen samenhangen. Overigens zijn 6 en 7 nog volkomen ongedateerd. Hier zou misschien de pollenanalyse uitkomst kunnen brengen. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

De Steeg (gem. Rheden). Op de IJsseloever nabij het kasteel Middachten is een wrak aangetroffen van een klein vaartuig dat nader werd verkend. Omtrent de ouderdom kon weinig worden vastgesteld. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Wageningen. Bij het graven van een bouwput aan de noordelijke zijde van de Dolderstraat kwamen onder een oud akkerland houten putten met 13de eeuws aardewerk en andere sporen van vroegere bewoning te voorschijn, welke veel overeenkomst vertoonden met de omstreeks 1939 op het landgoed Kwadenoord te Renkum aangetroffen bodemsporen van middeleeuwse huizen. *Nederlands Landbouw-Museum, Wageningen.*

St. Walrick (gem. Overasselt). Van de grafheuvelgroep (tumuli 1-3) ten noorden van het Eendenven bij de ruïne St. Walrick (met de bekende koorts-afbind-boom) werd vastgesteld, dat de heuvel was opgebouwd uit grijsgele grond met tal van infiltratieaders, rustend op een zich vaag aftekenend oud oppervlak. Uit de profielen viel af te leiden, dat het een tweeperioden-tumulus betreft: een secundaire ophoging rust op het talud van de primaire heuvel. Aan de voet van de tumulus werden geen sporen van randconstructies vastgesteld. In het centrum tekende zich op hoog niveau de insteek van een secundair graf af. Iets onder het oud oppervlak werd een andere bijzetting aangetroffen in de vorm van een lijksilhouet met gebogen knieën, met het hoofd naar het zuidoosten. Wellicht zijn deze bijzettingen langs palynologische weg correleerbaar met de drieperioden-tumulus 1.

De opgraving had plaats in het kader van de eerste cursus archeologisch veldonderzoek van het Instituut voor Prae- en Protohistorie der Universiteit van Amsterdam. Het ligt in het voornemen jaarlijks op deze wijze een aantal personen de mogelijkheid te bieden zich te bekwamen in archeologisch veldwerk. In het onderhavige

geval moest het grondwerk door de deelnemers zelf worden verzet. *I.P.P., Amsterdam.*

UTRECHT

Utrecht. Tijdens de aanleg van een riool op het Vreeburg werden funderingen aangetroffen van het kasteel Vredenburg (met de bouw werd in 1528 een aanvang gemaakt, met het slopen ervan in 1577). Het zuidoostelijke hoekbastion werd doorsneden, waarbij een deel van het van binnen bepleisterde koepelgewelf van de kelder werd gevonden. Ook de funderingen van de zuidelijke buitenmuur en van het poortgebouw waren nog aanwezig. De steenformaten vertoonden veel variatie. Overwegend is het formaat van 29 x 14 x 7 cm, 14 lagen per meter, toegepast. Ook secundair materiaal van formaten tot 8 x 15.5 x 30.5/33 cm, 12 lagen per meter, was aanwezig, terwijl men voor de overkluizing een kleinere steen van 21.5 x 9.5 x 5 cm bezigde. *Dienst Openbare Werken, Utrecht.*

NOORD-HOLLAND

Markerwaard (gem. Marken). Bij de bouw van de dijk van de Markerwaard zijn enkele fragmenten van beenderen van prehistorische dieren aangetroffen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Vogelenzang (gem. Bloemendaal). Een onderzoek werd ingesteld naar nederzettingsresten van de Hilversumcultuur. Naast tal van fragmenten van Hilversumurnen werden vuurstenen pijlpunten, schrabbers en tal van vuursteenafslagen geborgen, alsmede een aantal dierenbeenderen. *I.P.P., Amsterdam.*

ZUID-HOLLAND

Delft. De werkzaamheden op het terrein van het voormalige Karthuizer klooster te Delft vinden gestadig voortgang en worden met een volledig succes bekrond. Het klooster is in 1570 en volgende jaren afgebroken. De funderingen echter bleven in de grond achter. De afzonderlijke cellen van de kluizenaars, bestaande uit woning, gang met privaat en tuin, zijn duidelijk te onderscheiden. Tegen de westzijde van de grote hof met de omringende cellen ligt de kleine hof; hiervan werden reeds blootgelegd de kapel, de dormter, en enkele andere nog niet nader te bepalen gebouwen. De verwachting is gerechtvaardigd dat de kloosterplattegrond volledig vastgesteld zal kunnen

worden. De vondsten omvatten aardewerk, majolica, glas, enkele pijpen reliëfs; als bijzondere vondst mag een koperen plaatje met gravure (kruisiging) aangemerkt worden. *R.O.B., Amersfoort.*

Katwijk. Door leden van de onlangs te Amsterdam opgerichte Onderwater Jagers Club werd een onderzoek ingesteld naar de in zee verdwenen Brittenburg, waarvan in de 16de en 17de eeuw op het strand bij Katwijk restanten van funderingen zichtbaar waren. Het Bureau Weismuller (IJmuiden) stelde voor dit in Nederland unieke onderzoek een zeesleepboot en twee motorboten beschikbaar, welke voorzien waren van moderne radioapparatuur, waardoor zowel met de duikers onder water als met de schepen onderling voortdurend contact kon worden onderhouden. Met bewonderenswaardige moed daalden de voor het merendeel jeugdige duikers, gehuld in dunne rubberen duikerspakken in het koude water af om de bodem van de Noordzee op een van tevoren berekende plaats dicht onder de kust bij Katwijk aan een onderzoek te onderwerpen. Het slechte zicht — op een diepte van 8 meter niet meer dan 20 cm bedragend — alsmede het ongunstige jaargetijde vormden echter een te grote belemmering voor het doen van goede waarnemingen. Resultaten werden bij dit eerste onderzoek — hetgeen nauwelijks verwacht mocht worden — niet geboekt. Het experiment — waarbij van de modernste apparatuur gebruik werd gemaakt — mag uit organisatorisch en technisch oogpunt gezien zeker als geslaagd worden beschouwd. *R.O.B., Amersfoort.*

Vlaardingen. Het onderzoek van de Neolithische vindplaats te Vlaardingen is in de maand november voortgezet. Dank zij de medewerking van het Gemeentebestuur van Vlaardingen was het mogelijk met een dragline een grote werkput (80 x 10 m) te doen graven, en daarin een deel van de kreekruig en de kreekbedding te doen onderzoeken. Vooral uit de kreekbedding werden vele vondsten geborgen. *I.P.P., Amsterdam.*

NOORD-BRABANT

Bergeyk. De heer Dielis, correspondent van de R.O.B., vestigde er de aandacht op dat ter plaatse van het bekende urnenveld De Paal aan de Eerselse Dijk de eerste werkzaamheden tot herbebossing aan de gang waren. Talloze heuveltjes zijn nog in het terrein te herkennen.

Bij een proefonderzoek dat deze maand plaats vond, zijn in vijf van deze heuveltjes een of twee kwadranten opengelegd, waarin slechts twee maal een kringgreppel kon worden vastgesteld. In een sleuf van 6 x 80 m werden echter vele kringgreppels geconstateerd, waarvan de meeste een onderbreking aan de zuidoostkant lieten zien. De vondsten zijn gering: wat scherven van een Drakensteinurn; een kartelrandig potje en wat losse scherven in de greppen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Borsele. De resultaten van het onderzoek dat in 1958 heeft plaatsgevonden op het burchtterrein, zijn thans op welkome wijze aangevuld door een opgraving, die in de maand november is uitgevoerd. Sporen van de toren werden halverwege de burchtheuvel aangetroffen. Voorts zijn interessante profielen aan het licht gekomen. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*
Klaaskinderkerke (gem. Duivendijke). Het onderzoek naar het voormalig kerkterrein met begraafplaats van het sedert de Allerheiligenvloed (1570) verlaten dorpje Klaaskinderkerke is afgesloten. Over de historie van dit dorpje was heel weinig bekend. In 1285 zou Klaaskinderkerke zijn gewonnen door Pieter Nobel en zijn broer, die het aan de Graaf afstonden. Kort na genoemde datum werd Klaaskinderkerke een zelfstandige parochie. Van het kerkje dat aan St. Nicolaas was gewijd, zijn tijdens het oudheidkundig bodemonderzoek restanten van funderingen teruggevonden. Het mat 21 x 6.5 m binnenwerks en bezat een drieachtste koorsluiting. Het kerkje, dat waarschijnlijk geen toren heeft gehad, bleek gebouwd te zijn op een kunstmatig opgeworpen hoogte, welke reeds in de 12de eeuw — blijkens de vondst van oude cultuurlagen met scherven van Pingsdorp-kogelpotten en spaarzaam geglazuurd aardewerk — bewoond moet zijn geweest (terpje?). In en buiten het kerkje werden menselijke skeletten aangetroffen. Zij dateren met uitzondering van enkele recentere begravingen uit de 13de tot en met de 16de eeuw. Een enkele begraving dateerde van voor de bouw van de kerk. Het verzamelde skeletmateriaal is ter beschikking gesteld van het Anthropologisch Instituut te Utrecht.

Met het onderzoek van het kerkhof te Klaaskinderkerke werd een reeks noodopgravingen afgesloten die op het eiland Schouwen en Duiveland in verband met de herverkaveling van

dit gebied moest worden verricht. In voortreffelijke samenwerking met de Cultuurtechnische Dienst en de Dienst Herverkaveling Schouwen en Duiveland werden achtereenvolgens onderzocht: een Romeinse en Neolithische nederzetting te Brabers (gem. Haamstede), het slot Moermond (Renesse), het slot Oostersteyn (Oosterland), en het kerkhof te Klaaskinderkerke. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Nabij het toekomstige Dron-ten is bij het zandzuigen een aantal beenderen van prehistorische dieren gevonden. Hierbij bevinden zich resten van een mammoet (waaronder een groot hoektandfragment en onderkaakfragmenten), steppenwisent, wild rund en wild paard.

Bij de zandwinning ten westen van het visvijverproject is eveneens een aantal beenderen van prehistorische dieren te voorschijn gekomen, waaronder resten van mammoet en bison.

Van de kavel Z 27 werd een scheepswrak gemeld, dat overnaads gebouwd blijkt te zijn en waarschijnlijk dateert voor de 17de eeuw.

In sectie Q is een geweifragment gevonden van een eland, waarop geen bewerkingssporen voorkomen.

Een geweifragment van een edelhert (klein type) vertoont bewerkingssporen en is gevonden in het oostelijk deel van de polder.

In het noordwestelijk deel van Oostelijk Flevoland zijn resten van bewoning van Steen-Bronstijdcultuur onderzocht. Het onderzoek is tijdelijk onderbroken en zal bij voortzetting van de cultuurtechnische werkzaamheden voortgang vinden. De vondsten kwamen voor in een verspoelde situatie.

Er is een scheepswrak onderzocht op kavel L 84 dat ernstig gehavend bleek te zijn. Nochtans is een zeer omvangrijke en mooie keukeninventaris, alsook kleding- en schoeiselresten daarbij aan het licht gekomen, daterend van omstreeks 1830.

Thans wordt een eveneens slecht bewaard gebleven wrak onderzocht in de wegsloot langs kavel Q 2.

Een reeks verkenningen werd uitgevoerd. Onder meer werden de gevonden wrakken L 85, N 6, de M 61/62, M 65 en L 79 verkend.

Gemeld werd een scheepswrak in sectie H. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Terschelling. Mede op initiatief van de heer H. J. de Feyfer, conservator van het Gemeentemuseum „t Behouden Huys" en in nauwe samenwerking met dit museum werd een begin gemaakt met de documentatie van de weinige nog overgebleven 17de, 18de en 19de eeuwse boerderijen en woonhuizen. Opgemeten is reeds de boerderij Formerum 4, waarvan het vermoedelijk 18de eeuwse woongedeelte blijkens gevelankers in 1865 is verbouwd; dit woongedeelte moet binnenkort verdwijnen. Ook zijn gegevens verzameld van het geheel gepleisterde huis Oosterburen 1 te Midsland, met ankerjaartal 16(1?)0; in de 19de eeuw is dit huis, dat blijkens sporen de traditionele indeling met voorhuis, gang en binnenkamer heeft gehad, geheel gewijzigd; thans wordt het inwendige opnieuw verbouwd.

OVERIJSSSEL

Zwolle. Sassenstraat 33, genaamd Karel V-huis. Tijdens de restauratie is een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Het huis bestaat uit drie vleugels achter elkaar, gelegen tussen de Betlehemse Kerk en een tweetal 15de eeuwse huizen. De achterste vleugel bevat nog een gedeelte van een vermoedelijk 16de eeuwse houtskelet. De middenvleugel zal in oorsprong nog laat-15de eeuwse zijn. De rijke Renaissance-

voorgevel behoort bij een gedeelte van 5 m diep, dat in 1571 werd toegevoegd. In de 19de eeuw is het gehele complex ingrijpend verbouwd.

ZUID-HOLLAND

Gouda. Oosthaven 35. In verband met een toekomstige straatverbreding is de gemeente overgegaan tot sloop van dit op de hoek van de Lange Noodgodsstraat gelegen huis. Het was gebouwd in het midden van de 17de eeuw; beneden had het gedeeltelijk een houtskelet en op de bovenverdieping was een volledig houtskelet. De korbels hadden een enigszins barokke vorm. In het voorhuis bevond zich een verminkte Lodewijk XV-pui van hout. Onderdelen van houtskelet en pui zijn overgebracht naar het Stedelijk Museum „Het Catharina gasthuis".

Montfoort. Oude Boomgaard hoek Lange Kerkstraat. Van dit op een markante hoek van het plein bij de Hervormde kerk gelegen vroeg-15de eeuwse huis werd in het voorjaar een gedeelte afgebroken. Het resterende stuk is, in tegenstelling tot het gesloopte gedeelte, nagenoeg niet verbouwd. Er in bevinden zich een kelder en een opkamer. Boven de opkamer is de vleer hoger dan de aangrenzende vloer-gedeelten. De bovenverdieping heeft een houtskelet.

MUSEUM-NIEUWS

EEN NIEUWE METHODE VOOR HET VERDOEKEN VAN SCHILDERIJEN

DOOR PROF. DR. IR. J. W. H. UYTENBOGAART EN IR. J. LODEWIJKS

De afgelopen jaren hebben een sterke toename te zien gegeven van het gebruik van kunststoffen. Momenteel is er een zo grote verscheidenheid in dergelijke stoffen, dat men praktisch op ieder gebied van onze huidige samenleving met kunststoffen geconfronteerd wordt, hetzij in de huishouding, hetzij in fabriek of laboratorium.

Onder de vele tot op heden bekende kunststoffen neemt echter de groep van de epoxyharsen, bekend onder de naam epikoteharsen, een bijzondere plaats in. Deze epikoteharsen bezitten

excellente eigenschappen wat betreft sterkte en elasticiteit en vertonen een hoge resistentie tegen zuren, logen en vele organische vloeistoffen.

Zeer bekend is dan ook hun toepassing als bekledingsmateriaal voor tanks, machineonderdelen, fabrieksvloeren etc.

In vele gevallen kan men bepaalde eigenschappen nog verbeteren door mengen van epikote met andere verbindingen, zoals ureum-formaldehyde, polyaminen, polyamiden, polyesters etc.

De hieruit gevormde copolymeren kan men

door keuze van soort en epikote en mengverhouding zo variëren dat men bijna iedere gewenste eigenschap kan verkrijgen. Een geheel nieuwe toepassing van de epoxyharsen ligt op het terrein van het verdoeken van schilderijen.

Het is gebleken dat een mengsel epikote-polyamide na polymerisatie een kunsthars geeft die op vele punten de tot nu toe voor het verdoeken gebruikte stoffen verre overtreft.

Wanneer een schilderij in zo'n slechte staat gekomen is, dat de verflaag loslaat en een vergaande desintegratie van het linnen optreedt, dient men om het schilderij te kunnen behouden, over te gaan tot de zogenaamde verdoeking:

Een verdoeking bestaat hieruit, dat men niet, zoals het woord suggereert, het oude doek verwijdert, doch dat men na verwijderen van eventuele losliggende vezels, achter het oude linnen een nieuw doek bevestigt.

Voor een goede verdoeking is het noodzakelijk dat het hechtend medium, waarmee het nieuwe doek gehecht wordt, volledig penetreert door het oude linnen tot aan de verflaag, zodat het oude doek in feite geen functie meer heeft als drager van de verf en tevens een sterke binding verkregen wordt tussen de verflaag en het nieuwe linnen.

Momenteel gebruikt men als kleefstof veelal een mengsel van bijenwas en natuurlijke harsen, zoals bijvoorbeeld damar of colophonium.

De bijenwas zorgt voor de benodigde flexibiliteit en de damar of colophonium dienen om de specie de vereiste taatheid te geven.

Nadat het schilderij in een raam gespannen is en aan de voorzijde beplakt met zijdepapier, met behulp van dextrine of stijfelpap, wordt de achterzijde zo goed mogelijk gereinigd van losliggend materiaal en vervolgens geïmpregneerd met het gesmolten mengsel van bijvoorbeeld colophonium en bijenwas. Ook het nieuwe doek wordt na in een raam gespannen te zijn, met dit mengsel verzadigd. Vervolgens worden beide doeken op elkaar gelegd en wordt het mengsel met behulp van een warm strijkijzer tot smelten gebracht.

Na afkoeling en stolling van de specie zijn beide doeken volkomen aan elkaar gehecht. Aan de voorzijde door de craquelures heengedrongen was wordt na afloop verwijderd met terpentijn.

De nieuwe methode verschilt met de voorgaande voornamelijk wat betreft het hechtend medium. Het mengsel colophonium-bijenwas wordt hierbij vervangen door kunstharsen, be-

staande uit een mengsel van epoxyharsen, epikote genaamd en polyamide. Dit mengsel wordt aangebracht in een oplossing van xyleen, isopropylalcohol, methylisobutylketon en toluen.

Deze oplosmiddelen dienen om het kunstharsmengsel de viscositeit te geven die het opbrengen met behulp van kwast en verfspuit op het doek mogelijk maakt. Bij de verdoelingen welke tot nu toe door ons verricht zijn met behulp van deze kunstharsen en oplosmiddelen is geen enkele maal geconstateerd dat de verflaag aangeast werd door genoemde oplosmiddelen.

Of er een werkelijke aantasting van de verflaag plaatsvindt, hopen wij te kunnen vaststellen door middel van microscopische doorsneden en extracties van de verflaag, waardoor resten oplosmiddel aangetoond kunnen worden.

Na aanbrengen op beide doeken vindt de vorming van de hars plaats door polymerisatie bij kamertemperatuur.

Na beide doeken in een raam gespannen te hebben en de achterzijde van het schilderij zo goed mogelijk gereinigd te hebben van losliggend vezelmateriaal en eventuele impregneringsmiddelen wordt de kunstharsoplossing aangebracht, hetzij met een kwast, hetzij met een spuit.

Ook het nieuwe linnen wordt met deze oplossing geïmpregneerd. Na verdamping van het grootste deel van het oplosmiddel, hetgeen ongeveer een half uur in beslag neemt, worden beide doeken op elkaar gelegd, het schilderij onder en het nieuwe doek boven, op een vlakke tafel met onder het schilderij een dunne verende laag, bijvoorbeeld een moltondeken.

Vervolgens wordt de achterzijde van het nieuwe doek afgedekt met een dunne polyesterfilm, dit is een dunne plasticfilm, en met behulp van een met vilt beklede rol, de beide doeken voorzichtig op elkaar gedrukt, waardoor eventueel ingesloten lucht welke zich tussen de doeken kan bevinden, wordt verwijderd.

Vervolgens wordt de plasticfilm van het doek afgetrokken en laat men het schilderij gedurende ongeveer twaalf uur liggen. De oplosmiddelen zullen na enige uren reeds geheel verdampst zijn doordat zij een vrij hoge vluchtigheid bezitten, doch de polymerisatie van de kunsthars neemt minstens twaalf uur in beslag.

De voordelen van de nieuwe methode zijn, dat men voor de verdoeking geen hogere temperatuur dan kamertemperatuur nodig heeft, doch vooral dat het schilderij na de verdoeking een grote flexibiliteit heeft behouden. Voor zover men

thans de eigenschappen van deze kunstharsen kent, is de veronderstelling gewettigd, dat deze flexibiliteit ook na vele tientallen jaren nog aanwezig zal zijn. Volkomen zekerheid is hiervoor echter niet te geven. Wel is bekend dat bijenwas-colophonium in eerste instantie minder resistent is tegen atmosferische invloeden, omdat bijenwas, zijnde een alcohol, een bepaalde reactiviteit bezit en geoxydeerd kan worden door luchtzuurstof of ozon tot andere, voor het linnen mogelijk schadelijke stoffen. Het is dan ook gebleken dat het tweede linnen van verschillende vroeger verdoekte schilderijen momenteel in slechtere staat verkeert, dan het geval geweest zou zijn, wanneer een dergelijk linnen onbehandeld gebleven was. Men behoeft daartoe slechts de staat van het linnen in verschillende zeer oude textilia te vergelijken met die van het linnen van een enige tientallen jaren geleden verdoekt schilderij.

Een groot voordeel is tevens de hoge sterkte van de kunsthars, en haar resistentie ten opzichte van temperatuursverschillen, vocht en aantasting door fungi en bacteriën.

Men kan de polymerisatietijd beïnvloeden door meer of minder katalysator toe te voegen, in dit geval aethyleendiamine, terwijl men de eigenschappen van de uiteindelijke hars willekeurig kan variëren door keuze van de soort epikote. Epikote 834 bijvoorbeeld is een soort met een lage polymerisatiegraad. Deze geeft daardoor films met een grotere flexibiliteit dan bijvoorbeeld de epikote 1007, die een hogere aanvangspolymerisatiegraad bezit. Tevens kan men de

eigenschappen van de uiteindelijke hars beïnvloeden door variatie van de mengverhouding van epikote en polyamide.

Zo verkrijgt men door meer polyamide te gebruiken een hogere flexibiliteit, een iets lagere sterkte, betere resistentie tegen water. De oplosbaarheid in organische oplosmiddelen neemt echter toe.

Door ons werd een mengsel van gelijke gewichtshoeveelheden epikote en polyamide heel goed bevonden. De hieruit gevormde harslaag was, na enige uren in water gelegen te hebben, volkomen onveranderd. De verminderde resistentie ten opzichte van organische oplosmiddelen bleek uit het feit dat de hars betrekkelijk gemakkelijk weer te verwijderen is, door gebruik te maken van bijvoorbeeld isopropylalcohol. Hierbij dient men echter zeer voorzichtig te werk te gaan om eventueel aantasting van de verflaag te voorkomen.

Hiermede is aan de veelal geuite wens om uitgevoerde conserveringen weer ongedaan te kunnen maken wanneer dat nodig mocht blijken te zijn, tegemoet gekomen. Aangezien echter de epoxyharsen een zeer grote verouderingsbestendigheid bezitten, mag men veronderstellen dat een ongedaan maken van een dergelijke verdoeking niet zeer waarschijnlijk te achten is.

Door bovengenoemde voordelen en door de betrekkelijk eenvoudige werkwijze zal deze methode in de toekomst van groot belang kunnen zijn voor het behoud van een belangrijk deel van ons kunstbezit.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Werkschule Kassel: De Kleuterschool -25 jan.
- *Kon. Instituut voor de Tropen*. Mexico-Tentoonstelling
- *Kunsthandel M. L. de Boer*. Grafiek: etsen en litho's -24 dec.
- *Aquarellen van Jan Peeters* -30 dec.
- *La Maison du Chat qui pelote*. Schilderijen van Jan Montijn -6 jan.
- *De Pijp*. Werk van Josum Walstra -2 jan.
- *'t Sluuske*. Aquarellen van Israëliische schilders -14 jan.
- *Kunstzaal Magd. Sothmann*. Schilderijen, tekeningen en gouaches van Lei Moli -24 dec.

- *Kunstzaal Vlieger*. Grafisch werk van Tranquillo Marangoni -25 dec.

APELDOORN

- *Gemeentemuseum*. Wat de zee verborg en prijsgaf, 200 000 jaar Zuiderzee -20 dec.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kunst uit het Nabije Oosten, tapijten, kunstnijverheid, miniaturen 20 dec.-14 febr.
- Het Lezen. Van Rotswand tot microfilm -11 jan.
- De best verzorgde 50 boeken van 1958 -6 jan.

(ARNHEM)

- Schilderijen en Keramiek van H. H. Kamerlingh Onnes -7 febr.
 Werk van de prijswinnaar van de culturele prijs van Arnhem 22 dec.-11 jan.
 Variaties op het landschap 30 dec.-6 jan.

ASSEN

- 't Zaalteje. Martien Klompier -17 dec.

BARENDRECHT

- *Kunstzaal Sans Souci*. Schilderijen en tekeningen van Martha Huessen-Pikaar en Rudolf Buchner -19 dec.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenbeuvel*. Grafiek van M. C. Escher en keramiek van Judith Laqueur-Rèvész -20 dec.

BREDÁ

- *Cult. Centrum De Beyerd*. Vroege Kerstvoorstellingen 18 dec.-18 jan.

DELFT

- *Sted. Museum Het Prinsenhof*. De Zweedse schilder Prins Eugeen (1865-1947) -15 febr.
 — *Mensa*. Schilderijen en tekeningen van Klaas Gubbels -25 dec.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Meestertekeningen
 — *Pictura*. In opdracht II, leden van Pictura -3 jan.

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum*. Schilders uit Brabant -22 dec.
 — *De Krabbedans*. Ria Exel 18 dec.-9 jan.
 — *Kunsthandel Pijnenborg*. H. M. van der Spoel -31 dec.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Julius Bissier -4 jan.
 Ere-tentoonstelling W. J. Rozendaal 16 dec.-1 febr.
 Le Fauconnier 17 dec.-1 febr.
 Van Friezen, Franken en Saksen 350-750 -8 febr.
 — *Gevangenpoort*. Verleden en heden van de Gevangenpoort -15 febr.
 — *Haagse Kunstkring*. Andries Minderhout, Henk Peeters en Frans de Wit -17 dec.

- *Kunsthandel Liernur*. Werk van Mies Callenfels-Carsten en schilderijen en tekeningen van Antoon Roelofs -25 dec.
 — *Galerie Loujelzky*. An Biesiot -19 dec.
 — *Panorama Mesdag*. W. Kniebe -28 dec.
 — *Kunstzaal Plaats*. Kunstnijverheid -25 dec.
 — *Galerie De Posthoorn*. Rondom de Raffinaderij, 25 tekeningen van vooraanstaande Nederlandse kunstenaars -19 dec.
 — *Gemeentearchief*. De La Fargue's, een Haagse kunstenaarsfamilie in de 18de eeuw 28 dec.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Sculptuur en grafiek van Jozef Cantré -eind dec.
 Wat de zee verborg en prijs gaf, 200 000 jaar Zuiderzee -1 febr.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Kunst in het klein. Schoonheid van oude tegels -11 febr.
 — *In 't Goede Uur*. Tekeningen van George Rueter december
 — *Bisschoppelijk Museum*. Moderne Nederlandse kerkenbouw 10 dec.-10 jan.
 — *Museum „Het Huis van Looy”*, Hollandse aquarellistenkring 20 dec.-17 jan.

HAASTRECHT

- *Voorm. O.L. School*. Wie was Vincent van Gogh? 19-27 dec.

HENGELÓ

- *Hengelose Kunstzaal*. Schilderijen en tekeningen van Geerard van Lerven -4 jan.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Schilderijen en beeldhouwwerk van Hendrik Chabot -22 dec.
 Nederland schildert, Talens' Prijs 1959 23 dec.-11 jan.

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi en Omstreken*. Start 8 -24 dec.
 Werken van de Hilversumse Schilderskring 19 dec.-4 jan.
 — *Kantine De Jong*. Wim Strijbosch -31 dec.
 — *De Kelder*. Tekeningen, aquarellen en gouaches van Wim de Bolster -24 dec.

HOORN

- *Prinses Marijkeschool*. Romantiek en Biedermeier -31 dec.

LAREN

- *Singermuseum*. Anton Mauve (1838-1888) en tekeningen en handschriften van Jacobus van Looy -31 jan.

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Collectie H. L. Straat 23 dec.-1 febr.
— *Kunstcentrum Prinsentuin*. Nederland schildert. Talens' Prijs 1959 -21 dec.
Tekeningen en schilderijen van Prof. W. van den Berg 23 dec.-14 jan.

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenbal*. Sierk Schröder 18 dec.-18 jan.
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Ook dit is Japan. Het volksleven van Noord-Japan omstreeks 1900 aan de hand van foto's van Hiroshi Hamaya en een aantal etnografica -1 maart
— *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Foto's van P. H. Goede 18 dec.-31 jan.

MAASTRICHT

- *Kunsthandel Dejong Bergers*. Pieter Defesche vanaf 19 dec.

PEIZE (DR.)

- *O.L. School*. Wat de zee verborg en prijsgaf, 200 000 jaar Zuiderzee 21 dec.-4 jan.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Bewogen tijden. Claes Jansz. Visscher, etsen en uitgever (ca. 1587-1652) -1 jan.
Verzameling Baron Thyssen Bornemisza -4 jan.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Tambaran. Verzamelreis in Nieuw-Guinea. jan.
— *A.M.V.J.-gebouw*. Litho's van V. H. Elenbaas december

- *Grootbandelsgebouw*. Werk van 10 leden van het Algemeen Katholiek Kunstenaars Verbond -2 jan.
— *Rotterdamse Kunstkring*. Kikkers en koningen in 't gebergte. Tekeningen en gouaches van Hugo Claus -14 dec.
— *Rotterdamse Kunststichting*. Schilderijen, gouaches en etsen van Bouke IJlstra -21 dec.
— *De Pijp*. Water en Zand. Foto's van Bertus Schmidt -19 dec.
— *Kunstzaal 't Venster*. Schilderijen van Hannie Bouman -19 dec.
Houtsneden van Hap Grieshaber 19 dec.-8 jan.

- *Gemeentearchief*. Tussen Hoogvliet en Euro-poort, tekeningen van hedendaagse kunstenaars -10 jan.
— *De Brug*. Glas van de Koninklijke Leerdam: A. D. Copier, Isabella A. M. Giampietro, W. Meesen, F. Meydam en I. Valkema -3 jan.
— *Kunstzaal Zuid*. Lithografen van de Linker-Maasoever -4 jan.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Schiedams Kunstbezit

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Grafiek. -28 dec.
— *Natuurhistorisch Museum*. Granen en hun verwerking -20 dec.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Vincent van Gogh, verzameling Ir. V. W. van Gogh 19 dec.-1 febr.

ZANDVOORT

- *Vliegende Hollander*. Gerard Sluyter en Herman Stammeshaus -20 dec.

ZWOLLE

- *Het Hopmanshuis*. Gerard Mensink -13 dec.

MEDEDELINGEN

Torenuurwerken.

Er wordt een bestemming gezocht voor twee torenuurwerken, waarvan één is gesigneerd Joachim Munch 1778.

Voor nadere inlichtingen wende men zich tot de conservator van de Oldenzaalsche Oudheidkamer, de heer H. Boers, Markt 16, Oldenzaal, tel. 05410-2429.

Vollenhove en hare havezathen

Het in het Nieuws-Bulletin van 1958, kol. *99-*100, aangekondigde boek „Vollenhove 1354-1954 en hare havezathen” door J. Westra van Holthe is thans verschenen. De prijs bedraagt f 11.50. Daar het boek niet in de boekhandel verkrijgbaar is, wende men zich voor bestellingen rechtstreeks tot de auteur: Iepenlaan 14, Assen.

Airborne Museum.

In verband met restauratiewerkzaamheden aan het stalgebouw in het kasteel Doorwerth is het Airborne museum sinds 5 november ondergebracht in het hoofdgebouw van het kasteel. Dit is normaal voor bezoekers te bezichtigen tegen de entreeprijs van f 0.35 per persoon. Gezelschappen en kinderen reductie.

Werk gezocht.

Bekend schrijfster van werk op cultuurhistorisch gebied, litt. dra., zoekt werkkring in de museumwereld, bij voorkeur voor een gedeelte van de week, in het westen of centrum van het land.

Inlichtingen bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage, tel. 070-111436.

VACATURE**LEIDEN**

Bij het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit (Kloksteeg 25) kan geplaatst worden een mannelijke of vrouwelijke kracht voor de documentatie en registratie in de reproductie-afdeling, met o.a. de zorg voor het negatievenarchief.

Vereisten: enige kunsthistorische opleiding (geen academische diploma's), vlot kunnende typen.

Salaris (bij 21 jaar en ouder) van f 202.75-f 394.42.

Brieven aan de hoogleraar-directeur.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 12 (1959)

- Aalten *57
Aardenburg, Herv. kerk (grafschriften) *104
Abbey, coll. R. 352
Abraham
 offer 349
 zielen in Abrahams schoot 317, 347
Adam 280, 281
Adegeest, familie van 68
Aertsen, Pieter 259
Agt, J. J. F. W. van
 De buitenplaats Beeckesteyn bij Velzen 165
Akkrum, kloosterterp *237
Albertus, aartshertog 269, 272, 282, 283, 287
Alckmaer, Adriaen van 200, 204, 208
Alkmaar *216
 beleg *44
 dempingsplan *14, *133, *134, *137
Alpen, heren van *64
Alphen (N.Br.)
 Herv. kerk *105
 museum *105
Alphen a.d. Rijn
 Romeinse nederzetting *58, *84, *98
 slag 167
ambo 47, 49
Amersfoort
 Appelmarkt no 15, Mandaatshuisje of Onder
 de Linden 213, 214, 216, 224
 Bloemendal 200
 Bloemendalse Binnenpoort 198, 222
 Bloemendalse Poort 201, 202, 204, 205, 206,
 207, 208
 Bloklandgasthuis 200
 Breestraat no. 52 217, 218, 218, 225
 Broederschap van O.L. Vrouw 215
 Camppoort 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206,
 208, 216
 curtis 193, 223
 Dieventoren 198, 199, 200, 216, 224
 Gevangentoren, zie Dieventoren
 Havickerpoort en -toren 194, 198, 201
 Havik no. 33-35 222, 223
 H. Geesthschool 222
 Hof 193
 Hohorst 151, 152
 Kamper Binnenpoort 199
 Koppelpoort 201, 201, 202, 205, 206, 209,
 209, 210, 210-213, 211/212, 222, 224
 Krankeledenstraat no. 11, Kapelhuis 213, 214,
 215, 217, 224, 225
 Krommestraat no. 46 226
 Langestraat no. 9 222
 Lint- en Spinhuis 221
 Maagdentoren 202
 Mariënhof 200, 222, *139
 Minderbroederkerk 215
 Monnickendam 201, 205, 206, 209, 210
 Museum Flehite 201, 264
 Muurhuizen 194, 197, 215-226
 Muurhuizen no. 1 197, 219, 220, 222, 225
 Muurhuizen no. 2 220, 221
 Muurhuizen no. 5-7 225
 Muurhuizen no. 9 222
 Muurhuizen no. 19, Bollenburg 220, 221, 222,
 226
 Muurhuizen no. 25 en 27, Groot- en Klein-
 Tinnenburg 194, 197, 217, 224, 225
 Muurhuizen, Rommelenburg 216, 217, 222
 Muurhuizen no. 109, Secretarishuisje 198,
 216, 222
 Muurhuizen no. 165 en 167 222
 Muurhuizen no. 201 218, 219
 Muurhuizen no. 251, Mariënweerd 222
 Muurhuizen no. 297, Het Oude Wevershuis
 222
 O.L. Vrouwekapel, -kerk en -toren 215
 O.L. Vrouwestraat no. 4-6 226
 Oud-Kath. kerk 216
 Oud-Kath. seminarie *26, *77, *129
 Papenhofstede 193, 213
 Plompetoren en -poort, zie Dieventoren
 Pothof 200, 263, 264
 Raadstoren 202
 Rodetorenpoort 194, 198, 201, 202, 223
 Schutterstoren 202
 singeldemping *14
 St. Andriespoort (Trysgenspoort) 201, 202,
 206
 St. Jorisbrug 216
 St. Joriskerk 193, 213, 215
 St. Jorispoort (St. Joostenpoort) 201, 202
 St. Nicolaasweeshuis 222
 Slyckpoort 201, 202, 204, 205, 206
 Smeetoren 202
 Stadsarchief 193

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Amersfoort)

Utrechtse Poort 201, 202, 204, 205, 208
 vestingwerken 193-213, 195/196, 200, 201,
 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211/212,
 216, *22
 Viepoort en -toren 194, 198, 199, 201, 222
 waterpoorte 216
 Westsingel no. 43, Stadhuis 217
 woonhuizen, middeleeuws 213-226
 Zuidsingel no. 38 217
 Amersfoort, Henricus van 193
 Ammersooien, kasteel 191
 Amor 280, 282, 287
 Amsterdam 165, 168, 227, 228, 229, 230, 243
 Amstelkring *47
 Amstelkring, museum 97, 124
 Amstelkerk 107
 De Arke Noachs (Doopsgez. kerk) 101
 Begijnhofkerk (Kath.) 97, 112-115, 113/114,
 118, 123, 130
 Beurs, van Berlage 131-144, 36, 37, *4
 Beurs, van Hendrick de Keyser 135
 Beurs, van Zocher 135
 Boomkerk (Francisc.) 97, 104, 110, 119, 121-
 125, 122/123, 130
 Brouwersgracht, Oud-Kath. kerk 96, 114, 115-
 117, 115/116, 118
 Brownistenkerk 112
 coll. W. J. R. Dreesmann 126
 coll. Chr. van Eeghen 120
 coll. Menno Herzberger (handschr.) 319, 337/
 338, 337, 357
 De Drie Bonte Kraaien (Kath. kerk) 102, 103
 Het Duifje (Kath. kerk) 110, 111
 Engelse kerk 85, 110
 Felix Meritis 249
 Focke en Meltzer, winkel 133
 Franse kerk 94
 Gemeentelijke Archiefdienst 96, 97, 106, 117,
 120, 126
 Gemeentelijk Bureau voor de Monumenten-
 zorg *3
 Grimburgwal (Kath. kerk) 101/102, 102
 Het Haentje of Het Hart (Augustijnen) 104-
 106, 105, 109, 110, *1, *47
 Herengracht, Kath. kerk 104
 Herengracht no. 491 176
 Hoofdpostkantoor 133
 Kloveniersburgwal, Kath. kerk 98
 Korenbeurs 89
 Krijtbergkerk (Jezuiten) 97, 104, 117, 118,
 130

(Amsterdam)

Het Lam (Doopsgez. kerk) 89, 90, 95, 95, 96
 De Lelie (Kath. kerk) 110, 113, 118, 119,
 123
 Maagdenhuis 104
 Het Meerblad (Kath. kerk) 97, 98
 Mozes en Aäronkerk (Francisc.) 96, 110, 119,
 121, 123, 125, 126, 130
 Nieuwe Kerk 85
 Nieuwe Nonnen, klooster der 85
 N. Z. Achterburgwal, Dominicanenkerk 118
 N.Z. Kapel 85
 N.Z. Voorburgwal, Oud-Kath. kerk 120, 121,
 121/122
 Noorderkerk 85, 86, 87, 106, 127
 O.L. Heer op Zolder, zie Het Haentje en Mu-
 seum Amstelkring
 Oosterkerk 106, 107, 230
 Oude Kerk 85, *27, *189
 Oudeliedenhuis 101
 Oude Lutherse Kerk 89, 90, 91, 92
 Oudemanhuispoort 241
 O.Z. of St. Olofskapel 85, 95, 96, *138
 O.Z. Voorburgwal, Kath. kerk 97
 De Paauw (Kath. kerk) 113, 120
 Panopticum in de Amstelstraat 133
 Paulianerklooster 94
 De Posthoorn (Kath. kerk) 127, 129, 130
 De Pot (Luth. kerk) 89, 90, 91, 92
 Raamgracht, Jezuitenkerk 110, 111, 112, 112
 Remonstrantse kerk 90
 Rijksmuseum 81, 83, 84, 185, 257, 269, 279,
 287, *12, *13, *70, *71, *143
 Rijksprentenkabinet 169, 176, *26
 Ronde Lutherse Kerk 109, 129
 Singel, Kath. kerk 98
 St. Anthonispoort 199
 Stadhuis 5
 Stadsschouwburg, nieuwe 133
 Stadsschouwburg, oude 93
 Stedelijk Museum 133
 De Ster (Augustijnen) 97, 107/108, 112, 121,
 126, 127, 130
 Synagoge, Hoogduitse 101, 107, 108, 128
 Synagoge, Kleine 101
 Synagoge, Portugese (Houtgracht) 90, 92, 93
 Synagoge, Portugese (J. D. Meyerplein) 108,
 109, 128
 Tekenacademie 243
 De Toren (Dominicanen) 97, 103
 De Toren (Doopsgez. kerk) 90, 94, 95
 Vinkenstraat, Oud-Kath. kerk 99, 100, 129

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- (*Amsterdam*)
 Waalse Kerk 85, 94
 Westerkerk 85, 86, 87, 127
 De Zaaier (Jezuïeten) 106
 De Zon (Doopsgez. kerk) 128
 Zuiderkerk 85, 86, 87, 91, 94, 127, 128
 Ankeveen 228, 229
 Anna Paulownapolder *58
 Anselmus, proost van St. Jan te Utrecht 151
 Ansfried, bisschop van Utrecht 152
 Antwerpen 261, 265, 266, 269, 272, 272, 273, 273, 276, 277, 278
 Brouwershuis 263, 264
 coll. Frans Claes (handschr.) 351
 Jezuïetenkerk 89
 Museum Mayer van den Bergh (handschr.) 351
 Ruusbroec-Genootschap (handschr.) 337/338, 351
 Vleeshuismuseum 257, 268, 275
 Apeldoorn, het Loo 177
 Arkel, G. van 21, 22
 Arkel, Jasper van *121
 Arnhem 243
 Gemeentemuseum 269, 271, 272, 273, 273
 walmuur *22
 Arnhem, Joan van 168
 Arrest, Abraham d' 244
 Arrest, Jean d' 239
 Asselberghs, prof. dr. W. J. M. A. *47
 Assen
 Provinciaal Museum van Drenthe *191
 Rijksarchief (handschr.) 351
 Assendelft, boerenhuizen 79
 Assendelft, Beatrix van (handschr. van) *80
 Assendelft, Margaretha van 166
 Attevelt, Joost van 36, 44
 Augsburg, St. Afra, scriptorium 159
 Baarland, Hellenburg 51-66, 56, 57, 61/62, *133, *134
 Baarn 201
 Groeneveld *139
 Bacchus 235
 Baekendorp 59
 Bakalowits, Ludwig 191
 bakkeleien (tjakalélé) 280, 283, 284
 Bakker, F. de 101
 Baltrušaitis, J. 159, 160
 Banda 280
 Banka 280
 Bantam 286
 barbacane 207, 207, 209, 211
 Barneveld, muntvondst *64
 Bas, Margaretha 168
 Bast, M. J. de 274
 Bastin, coll. J. (handschr.) 298, 314, 317, 338, 342, 344, 352
 bastion 206, 208, 224
 Batenburg, heren van *64
 Bauhaus, Das 136
 Beeckestejn, zie Velsen
 Beeckestejn, Cornelis van 166, 167
 Beeckestejn, Cornelis François van 166, 167
 Beeckestejn, Dirk I van 166, 167
 Beeckestejn, Dirk II van 166, 167
 Beeckestejn, Hendrina Justina van 166, 167
 Beeckestejn, Jan I van 165, 166, 167
 Beeckestejn, Jan II van 166, 167
 Beeckestejn, Johan van 166
 Beeckestejn, Johan Jacob van 166
 Beeckestejn, Wouter I van 165, 166, 167
 Beeckestejn, Wouter II van 166, 167
 Beeckestejn, Wouter III van 166, 167
 Beek (Gld.) *241
 Beek, J. L. van 119, 125
 behang, geschilderd 220
 Beieren, Jacoba van *28, *48
 Beieren, prins-bisschop Ernest van 276
 Beieren, prins-bisschop Ferdinand van 276
 Beieren, Jan van 167
 Beka, Joannes de 146, 151, 194
 Bekker, Wessel 9
 Belonje, mr. J. 187, 254
 Bemmél, Doornenburg 166, 192
 Bemmél, Abraham van 193, 194, 208
 Bemmél, Geertruid Theodora Regina van 166
 Bennekom, Herv. kerk *202, *203
 Benoemingen
 Dr. A. Klasens *111
 Dr. P. K. van Daalen *123
 Benschop, Herv. kerk *181-*190, *183/*184, *185/*186
 Beresteyn, jhr. mr. E. A. van 6
 Berg, Herma M. van den
 Pieter de Swart betrokken bij de bouw van het orgel in de Herv. kerk te Moordrecht *119
 Westfriesland, Tessel en Wieringen (rec.) 251
 Bergeyk, grafveld *59, *84, *246
 Bergen, Herv. kerk *44
 Bergh, heren van *64
 Bergh, Anna van den 70, 71
 Bergh, Pieter van den 70
 Bergh, mr. R. van den *3

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Berghuis, W. J. (R. C. Hekker en)
De boerenwoning „Onder den Ackerboom” te
Voorschoten 67
- Berlage, H. P. 131-144
- Berlijn
Preuss. Staatsbibl. (handschr.) 350, 352
proeflokaal „t Lootsje” 133
- Bernold, bisschop van Utrecht, 48, 145, 146,
152, 158, 159, 163, 164
- Berretta 112, 126
- Bethlehem 272, 276
- Beuken, Diderik 250
- Beuningen, coll. D. G. van *143
- Beverwijk, huis Oosterwijk, donjon *115, *174
- Beydals, P. *232
- Beyer, Jan de *26, *182
- Bicker, dr. Andries 229
- bierbrouwerijen 238
- Bijvanck, prof. dr. A. W. 289, *71
Het Bulletin: 1899-1959 1
Herinneringen uit de geschiedenis van de
Bond *5
- Bisschop, Jan *230
- Blaeu, Joan 205, 206, 208, 210, 212, 214
- Blaricum
coll. A. L. van Gendt (handschr.) 318, 319,
320, 351
dorp 227
- Blauwkapel, kerk *35
- Blöte, dr. H. C. *152
- Blom, J. 214
- Bockama, Rienck *197
- Bodel Nijenhuis, coll. 169, 176, 205
- Boecop, Arent thoe *118
- Boelensz., Joost 97
- Boels, J. C. A. 21
- Boetselaar, Baron van 244
- Bommelerwaard, bodemonderzoek 8
- Boon, J. G. M. *182
- Boreel, Jacob 168, 169, 176, 177, 178, 182
- Borchgrave d'Altena, J. de 265, 271
- Borger *82
- Borneo 280
- Borsman, Dirk 122
- Borssele, burchtheuvel *247
- Bouman, Elias 108
- Bourgondië, bisschop Philips van 213
- Bourgondische vuurslag 260, 272, 337/338, 349
- Boyl, boerderijresten *125
- Brancadoro, bisschop 114, 125
- Braun 36, 40, 195/196, 199, 200, 204, 205, 206,
207, 209
- Breda (architect) *120
- Brederode, ruïne 64
- Bredius, dr. A. 6, 21
- Bree, Jan Herman van 71
- Bree, Jan Theodore van 71
- Bree, Marie Anna van 71
- Bree, Theodore van 71
- Breuer, Tilman 252
- Briët, ir. P. H. N. 44, 47
- Brinkerink, Johannes *215
- Brosse, Salomon de 89
- Brouwershaven *33
- Brugge 265
Gruuthuusmuseum 265
Kabinet Houtart (handschr.) 317, 319, 337/
338, 337, 351
St. Salvator (grafschilderingen) *104
- Brun, F. 90
- Brunssum, pottenbakkerijen *99
- Brussel *221
Jubelparkmuseum 269, 272, 273, 273, 276
- Buchel, A. van, zie Buchelius
- Buchelius 145, 146
- Budapest, Mus. Hungaricum (handschr.) 351
- burgerzaal 247, 248, 248, 249
- Burgh, Abel Mathysz. 229
- Bussum, dorp 227
- Calicut, 279, 280
- Cambaya 280
- Cambridge, coll. Sydney Cockerell (handschr.)
352
- Cambridge, Fitzwilliam Museum (handschr.) 311
- Campen, Jacob van 106, 246
- Campen, mr. J. W. C. van 146
- Campin, Robert 307
- Cassard, Jacob 71
- Castoldi, Pietro *231
- Ceilon 280
- ceremoniestaf 279-288, 280, 290
- Ceres 235
- Charenton, Huguenotenkerk 89, 94
- Christus 273
Bespotting 118
Geboorte 272, 276
Genadestoel 307, 309
Hemelvaart 101
Koning 316, 316, 318
Kruisiging 291, 293, 306, 308, 309, 348, 349,
*45, *46, *246
in mandorla 47, 49

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Christus)

- Man van Smarten 316, 316, 317
 Nederdaling ter Helle 291, 294, 306, 309, 314
 op de regenboog 316, 316, 318, 319, 384
 als twaalfjarige in de tempel 317, 343, 344,
 345, 346, 347, 348
 Claes, coll. Frans 351
 Claesz., mr. Dirck 114
 Clarijs, Petra
 Het Natuurhistorisch Museum te Enschede
 uitgebreid *221
 Clemens VIII, paus 282
 Cluny 159
 Cochin 280
 Cockerell, coll. Sydney 352
 Coehoorn, Stichting Menno van (rec.) 187
 Coen, Jan Pietersz. *50
 Coevorden
 kasteelresten *21
 muntvondst *63
 schans De Katshaar *238
 Cohen, Ezechiël Benjamin 217
 Colombo 280
 Coninck, de (wapen) 254, 255
 Cool, Gregorius 6
 Cornelisz., Jan 114
 Corver, mr. Jan 168
 Corver, Nicolaas 168, 173
 Cremers-Boreel, A. 169
 Cul, Claes Thijsz. 180
 Culemborg *198
 Binnenpoort no. 4 en 6 *101, *102
 Culpeper *222
 Cuyck, Romeinse muur *176
 Cuypers, P. J. H. 21, 22, 118, 127, 133, 139,
 142, 144, 213
 Cuypers, Pierre 21, 22
 Daalen, dr. P. K. van (benoeming) *123
 Veere, Visserijmuseum geopend *192
 Daemsz., Jan 78
 Dale, J. H. van 264
 Dalfsen, ijzerertssmelterijen *33
 Danckertsz, Hendrik 107, 109
 Daniël 272
 Dapper, O 94
 Darmstadt, Hess. Landes und Hochschulbibl.
 (handschr.) 324, 351, 352
 David 273, 284, 287, 291, 294, 306, 309, 313
 Delfshaven 79
 Delft
 Ethnografisch Museum *225-*230, *228

(Delft)

- Indische Instelling *225, *226
 Karthuizerklooster *217, *245
 Koninklijke Academie *225
 monumentenlijst *15
 Prinsenhof 275
 Polytechnische School *225
 Deltawerken *58
 Den Burg 254
 Denemarken 6
 De Rijp, Dam, voorheen Middenstraat no. 388
 *201
 Dernbach, kerk 161
 De Steeg *244
 Deventer
 Museum De Waag *205
 St. Lebuïnus 37, 145-164, 147/148, 149/150,
 153
 vestingwerken 189
 woonhuisfundering *41
 Deventer, Jacob van 199
 Diede, Willem van 122
 Diepenveen
 coll. mevr. G. van der Lande-Sterck (hand-
 schr.) 337/338, 352
 klooster *215
 Dieussart, F. 6
 Dijk, A. van *12, *71
 Dirk IV, graaf 159
 Djohor 280
 Dölling, Hildegard 191
 Doesburg, Martinikerk *215
 Doetinchem 237, 243
 Domburg, muntvondst *67
 Dompierre de Chaufepié, dr. H. J. de 21
 Domselaar, Sophia van 216
 Domselaar, T. van 42
 donjon 55, *115, *174
 doopvont *190
 Doorn, huize Doorn 185
 Doornenburg 166, 192
 Doornik 265
 Doorwerth 22
 Dordrecht
 Grote Kerk 5, *20
 Groothoofdspoort *20
 Hof *20
 monumentenlijst *15
 Museum 271
 Nieuwe Kerk *20
 stadssanering *20, *133, *134
 Vereniging „Oud-Dordrecht” 11, *20

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Dorestad 191
 Dorpat, Universiteit 189
 Dortsman, Adriaen 106, 109, 230
 Drakenborch, Johanna van *35
 Dreesmann, coll. W. J. R. 126
 Drenkwaard, Catharina van 166
 Dreyer, Turbanus Emanuel 220
 Driehuis *175
 Druck, L. 244, 251
 Dufour 177
 Dullart, Geertruid 166
 Duparc, mr. M. I. 3, 4
- Ebhart, Bodo 190
 Edam, Kleine Bult no. 4 *201
 Eeghen, coll. Chr. van 120
 Eeghen, dr. I. H. van 104
 Eeghen, P. van 21, 141
 Eem, Willem Andriesz. van der 222
 Eemnes-Buiten, Herv. kerk *140
 Eenigenburg *199
 Egmond op den Hoef, kasteel 63, 64, 65, 66
 Einsiedeln 159, 162, 164
 kerk 158
 Elbertsz., Goycke 168
 Elburg, huis van Arent thoe Boecop *118
 Elisabeth van Engeland 286, 287
 Ellewoutsdijke 65
 Elp *97
 Elsloo
 kasteel *218
 handceramische nederzetting 24-34, 28, 29, 32,
 *42, *59, *85, *100, *116
 Elst
 Herv. kerk 63
 Tempels 63
 Emmerik, St. Maarten 47, 148, 152, 153, 155-
 158, 162, 163, 164
 Emmen *239
 Emo (van Amersfoort) 193
 engel 326
 Engel, prof. dr. H. *144
 Engeland 259, 278
 Engelbertz 117
 engelsbos 177, 182
 engelse tuin 169, 176, 176, 177, 178
 Enkhuizen 254, 279, 280, 287, *58
 Westerkerk, koorhek 253
 Zuiderkerk *27
 Enlart, C. 161
 Ens, kerkfundamenten 64, 66
- Enschede
 Natuurhistorisch Museum *212-*226, *228
 Oudheidkamer Twenthe *83
 Enschede, J. W. 21
 Enter *197
 Enzen, kerk 161
 Ephraïm, Simon 216
 Erm *21
 Ermelo *41
 Esch (N. Br.), grafveld *199
 Essen, Munsterkerk 157
 Esther 273, 276
 Eva 280, 281
 evangelisten 273, 275
 Eyck, Jan van 307
 Eyck tot Zuylichem, F. N. 154, 155, 157
 Eynde, van 255
 Ezinge 80
 Herv. kerk *23
- Faam 235
 Fabius, J. C. *191
 Feen, P. J. van der 51
 Feith, jhr. mr. J. A. 3, 16, 20
 Fenix 272
 Ferrner, Bengt 238
 Feuchtinger *4, *82
 Filtz, mevr. J. E. H. J. W. Wolff. *123
 Enige aantekeningen naar aanleiding van de
 brand in het Museum of Modern Art te
 New York *67
 Belangrijke uitbreiding van het Historisch
 Museum der Stad Rotterdam *229
 Nationaal Rijtuigmuseum te Leek geopend
 *219
 Flevoland, Oostelijk *24, *34, *102, *118, *126,
 *176, *218, *248
 Flémalle, meester van 307
 Flora 235
 Floris IV, graaf *66
 Florisz, Pieter *50
 Formerum, boerenhuizen 83, *249
 Forrer, R. 272
 Fortuin 6
 Francke, meester 342
 Francq van Berheyde, J. le 75, 76
 Franse lelie 260
 Frauen, A. 250
 Frauen, Clasina 243
 Frederiks, mr. J. W. 3, 254, 256
 Frederiks, J. A. 2

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- galerijkerk 85-96, 113-130
 Gedeons vacht 308, 347
 Gelasius I, paus 160
 Gelder, dr. J. J. de 1
 Gelder, dr. H. E. van 3
 Parade der Pioniers 9
 Geleen, bandceramische nederzetting 24-34, 28
 Gendt, Poelwijk *177, *178
 Gendt, coll. A. L. van 318, 319, 320, 351
 Gent 265
 Gent, W. van 215, 217
 George III van Engeland 169
 Gerwen, kerk *103
 gewelfschildering 47, 49, 100, 118, 236, 349, *179
 Geyn, Willem van 220
 Giessen, Universiteits-Bibliotheek (handschr.) 351
 Giethoorn *197
 Gijn, mr. S. van 21
 Gils, J. M. van *226
 Glazema, dr. P. 7
 glazen, gebrandschilderd 140
 Goa 279
 God — H. Geest (nederdaling) 291, 294, 306, 308, 310, 348
 God de Vader 294, 306, 309
 God de Zoon 294, 306, 308, 309, 347
 Goldberg, J. 76
 Goldschmidt, Adolf 6
 Gorter geseyt Muylwijk, Adriana de 166
 Gosens soen, Goert 207
 Goss, Coert 92
 Goss, Jan 92
 Gosses, I. H. 7
 Gothic Revival 178, 182
 Gottorf, Landesmuseum Schloss (handschr.) 342, 348, 354
 Gouda 167
 Catharinagasthuis *119
 Oosthaven no. 35 *250
 Stedelijk Museum Het Catharinagasthuis *107
 Waalse kerk *119
 Goudse Sluis aan de Oude Rijn 78
 Goyckens, Elbert 168
 Graaf, J. J. 21
 grafmonument *50, *190
 grafschildering *104
 Gratama, mr. S. 5, 21
 's-Graveland
 Boekesteyn 229, *98
 dorp 227-231, 228
 ('s-Graveland)
 boerderij 't Huys Brambergen 228, 229
 Gooilust 230, 232, 237
 Hilverbeek 230, 232, 237
 Herv. kerk 106, 228, 230
 Spanderswoud 230, 232
 Sperwerhof 229
 Spiegelrust 233
 Syllisburgh 234
 Trompenburgh 229, 231-236, 233/234, 236
 's-Gravelandse Vaart 229
 's-Gravendeel, kasteelresten *22
 's-Gravezande
 Algemeen Rijksarchief 78, 200, 204
 coll. Meyer Elte (handschr.) 318, 337, 352
 coll. W. Nijhoff (handschr.) 305, 313, 318, 321, 337, 352
 coll. J. Smit (handschr.) 313, 322, 323, 352
 Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen 133
 Gemeentemuseum 21
 Haagse Bos 178
 Koninklijke Bibliotheek *10
 Koninklijke Bibliotheek (handschr.) 308, 313, 317, 317, 319, 320, 337/338, 342, 343, 346, 347, 348, 350, 352, 354
 Kon. Ned. Genootsch. v. Geslacht- en Wapenkunde 166
 Kon. Penningkabinet *10
 Mauritshuis 4, *10, *12, *70, *71, *72
 Paleis Nassau-Weilburg *122
 Rijksbureau v. Kunsthist. Doc., Archief de Poll *101
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, coll. *26, 268, 272
 boerderij Vrederust 69, 82, 84, *134, *135
 's-Gravenpolder, Herv. kerk *203-*206, *204
 's-Gravezande
 klooster der Regulieren van Bethanië 78
 Oude Pastorie *44
 Grodecki, L. 154
 Groesbeek, mr. W. J. 167
 Groningen
 A-kerk *128
 Martinikerk 5, *127
 monumentenbeschrijving *15
 Museum voor Stad en Ommelanden 184, 185, 185, *141
 topgevels 6
 vestingwerken 188, 189
 Gronsveld *68
 Groote, Geert 293, 294
 Gugel, Eugen 133

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Gulden Vlies 349
 Gyseling, Jan 115
- Haamstede, Arent van *104
 Haan, Pieter de 240, 242, 242, 245
 haardstenen 257-278, 264, 265, 272, 273
 Haarlem 165, 167, *126
 Amsterdamse Poort 199
 Bisschoppelijk Museum (handschr.) 321, 352
 Elswout 177
 Grote Waert 165, 166
 H. Kerstmisgilde 167
 monumentenlijst *15
 Nieuwe Kerk 106
 Oude Groenmarkt no. 16 *179
 Overduin 177
 St. Michielsklooster 322, 339
 Teijlsmuseum *61
 Haarlemmerhout 166, 167, 178
 Haarnuilen, kasteel De Haar *221
 Hagen, Steven van der 279, 280, 286, 288
 Hagestein *58
 Halbertsma, H. 197, 216
 Hamburg 342
 hamei 207
 Haren (N.Br.) *116
 Harff, Godert van 60
 Harlingen, Kleine Sluis *137
 Hart, Abraham van der 240, 240, 241, 241, 244,
 251, *140
 Hartman, Jan 104
 Haslinghuis, dr. E. J. 146
 De gemeente Utrecht (rec.) 355
 Hasselt, vestingwerken 187, 189
 Hasselt, G. van 274
 Havelaar, Just 134
 Haverkorn van Rijsewijk 6, 21
 Haye, Louis del *120
 Hazeu, J. 76
 Heda 151
 Heemskerck, Hendrik van 165, 166
 Heemskerck, Jan I van 165, 166
 Heemskerck, Jan II van 165, 166
 Heemskerck, Wouter van 165, 166
 Heemstede
 Berkenrode 168
 Woestduin 168
 Heenvliet, muntvondst *66
 Heeren, Dirck 114
 's-Heerenberg, huis Bergh (handschr.) 337/338,
 352
 Heeswijk, abdij Berne (handschr.) 352
- Heide, G. D. van der 254
 Heijder, M. 131
 H. Georgius (St. Joris) 264, 273, 276
 H. Hubertus 273, 276
 H. Johannes de Evangelist 306
 H. Lebuïnus *80
 H. Maagd, zie Maria
 H. Martinus 268, 269, 272, 273
 H. Willibrord *80
 Hekker, R. C. 6
 Hekker, R. C. (en W. J. Berghuis)
 De boerenwoning „Onder den Ackerboom” te
 Voorschoten 67
 (rec.) 189, 355
 Hellemont, dr. Jean van 233
 Helmond, kasteel 192
 Hemelum Oldeferd *97
 Hemert, Judocus van *48
 Hemony, gebroeders 230
 Hendrik III, keizer 146, 151, 159
 Hendrik IV, keizer 151
 Hermans, C. R. 264
 hermitage 176, 178, 182
 Herrnbrød 191
 's-Hertogenbosch 264, 266, 278
 coll. P. Gerlach (handschr.) 352
 Gouvernement *122
 Provinciaal Archief *28
 Provinciaal Museum 267
 Stadhuis 5
 Herzberger, coll. Menno 319, 337/338, 337, 351
 Hesseling, Pieter 122
 Heukelom, mgr. G. W. van 21
 Heussen, H. F. van 116
 Heyn, Piet *50
 Hildernisse, I 51, 56, 59, 66
 Hildesheim, St. Michaelskerk 47
 Hillensberg, kerk *91
 Hilversum *83
 dorp 227
 Hilversumse Eng 231
 Hirsau, Peter en Paulskerk 158
 Hoefler, F. A. 18, 19, 22, 154
 Höhbeck a. d. Weser 191
 Hoenig, dr. Erika 342
 Hofstede de Groot, dr. C. 3, 21
 Hogendorp, Dirk van *230
 Hogenberg 36, 40, 195/196, 199, 200, 204, 205,
 206, 207, 209
 Hohenlohe, prinses van *230
 Holker, K. 6
 Hollands Tuin, leeuw in 268, 271

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Hollestelle, J.
 Haardstenen 257
 Holsloot *239
 Holthe, familie van 221
 Holwerda, dr. J. H. 7, 191
 Hooch, Pieter de 81, 84
 Hooft, Grietje 97
 Hooft, Pieter Cornelisz. 97, 227, 228
 Hooft, Pieter 't 6
 Hoog, J. de *227
 Hoogevest, ir. T. van 220
 Hoogewerff, dr. G. J. 289
 Hooghe, Romein de 92, 93
 Hoorn 280
 behangselfabriek 255
 Westfries Museum 254, 255, 271
 Hoorn, Joan van 168
 Hoorn, Petronella Wilhelmina van 168, 175
 Hoppestejn, G. J. 76
 Horst, Hendrik ter 217
 Horst, G. van der 141
 Horst, Tielman van der *123
 Houck, dr. M. E. 21
 Houten, Romeinse funderingen *42, *57, *83
 Houthoff, mr. H. L. 235
 Houtzager, dr. M. E. 20
 Hoya, Johannes de 352
 huiskerken 88, 89
 Huizen, dorp 227
 Huizinga, dr. J. 3
 Hulk, A. 125
 Hulst, vestingwerken 64
 Hummelo *114
 Husly, Jacob Otten 237, 241, 242, 243, 245, 246,
 246, 247, 248, 248, 249, 250, 251, 252, *140
 Huybers, Jan 250
 Huyssens, Pieter 89

 Incourt 166, 167
 Ingel, mr. Jan 228
 In Memoriam
 mgr. E. Lagerwey *77
 N. E. H. J. J. Zon *213
 Isabella, aartshertogin 269, 272, 273, 283
 Israëls, Isaac 21

 Jacobsz, Jan *189
 Jaffé, dr. H. L. C. *144
 Janse, H.
 De Hervormde kerk te Benschop *181
 Janssen, L. J. F. 274
 Jefferson, Thomas 186

 jeneverstokerij 238, 239
 Jesse, H. J. 83
 Judith 273
 Justinianus 160
 Justitia 241, 247, 249, 252

 Kaal, Frederik 242
 Kalf, dr. J. 3, 4, 5, 6, 7, 21, 21, 22, 139
 kalisbanken 356
 Kampen 267, *240
 Museum 259
 vestingwerken 187
 Kantens, Herv. kerk *85.*88, *87/*88
 Karel V, keizer 262, 265, 269, 272, 276, 278
 Karlin, prof. Sten 189
 Katwijk, Brittenburg *246
 Katwijk a. d. Rijn, boerderij Callao 77, 83
 Kerkwijk, A. O. van 7, 21
 Kerpen, kerk 161
 Kessel
 burcht 203
 muntvondst *68
 Keulen
 St. Andreaskerk 161, 162
 St. Georg 158, 162
 stadsmuur 203
 Keun, H. 113, 119, 120
 Keuning, dr. J.
 Het Ethnografisch Museum te Delft *225
 Keyser, Hendrik de 6, 85, 135
 Keyser, Pieter de 6, 116
 Keyser, Vereniging Hendrick de 223
 Kijfhoek, Floris van *48
 Kinderen, Anton der 140, 141, 144
 Klaaskinderkerke, voorm. kerkhof *218, *247
 Klaauw, prof. dr. C. J. van der *158
 Klasens, dr. A. (benoeming) *111
 Klaver, Klaas 242
 kleur, op gevels 73, 83, 84, *180
 Klönne, B. H. 21
 Knyff, mr. Cornelis 122
 Knoppers, J. 132
 Köln-Lindenthal, bandceramische nederzetting 24
 Koenraad II, keizer 152, 158, 159, 164
 Kok, Y. 275
 Kolmijtschina, bandceramische nederzetting 24,
 27
 Konstanz, Munsterkerk 158
 koorpartij, gecloisonneerde 159, 162
 Kopenhagen
 coll. dr. H. de Vries de Heekelingen (hand-
 schr.) 350, 352

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Kops, Jan 75
 Krakau, Museum Czartoryskich (handschr.) 317, 342, 345, 348, 349, 354
 Kramm, Chr. 41, *190
 Krautheimer, Richard 160
 krocht 48, 147/148, 149/150, 152, 153, 155, 162
 Kromhout, Jacob 104
 Krommenie *175
 Kroock, Dirck 115
 Kruijningen, Elisabeth van 60
 Kuile, prof. dr. E. H. ter 5
 De kerken van bisschop Bernold 145
- Lagerwey, mgr. E. (in memoriam) *77
 Landerum, huis van Sieke Haan 83
 Lane, dr. A. 266
 Lanschot, mr. F. A. J. van 21
 Laren
 dorp 227
 Singermuseum *140
 La Rochette 271
 Lee, van der 68
 Leek, Nienoord, Nationaal Rijtuigmuseum *141, *219-*222, *220, *221
 Leemans, C. 257, 258, 262, 269, 274
 Leerdam, Herv. kerk *45
 Leeuwarden *97, *173, *237
 Fries Museum 259, 271
 Jacobijnenkerk *128
 onderkaden 356
 Provinciale Bibliotheek (handschr.) 317, 352
 Leeuwen, Evert Claesz. 68
 Leeuwenhoek, van *222
 Leiden
 Akademie 5
 beleg 68, 83
 Burcht 191
 Ethnografisch Museum *9, *10, *12
 Gravensteen 83
 Hoogheemraadschap Rijnland, Oud Archief 78
 Marekerk 107, 109
 monumentenlijst *15
 Museum De Lakenhal 269, 271
 Rapenburg no. 65 *28
 Rijksmuseum van Oudheden 257, 274, *12, *13, *111
 Rijnlandshuis 5
 Sociëteit Minerva 133
 Universiteit *225, *226
 Universiteits-Bibliotheek (handschr.) 318, 320, 337 338, 349, 352
- (Leiden)
 Universiteits-Bibliotheek, coll. Bodel Nijenhuis 169, 176, 205
 Lelie, A. de 97, 117
 Lemiers, kerk *92
 Leningrad (handschr.) 319, 352
 Leo IX, paus 161
 Ieth, H. de 168, 169, 175, 180
 Lichtenberg, Aleyd van 59, 60
 Lieftinck, dr. G. I. 158, 159, 323, 351, 352
 Lieshout, huis Ribbius *47
 Ligtenberg, dr. R. 3, 6
 Limburg a. d. Haardt 159, 162, 164
 Linienbandkeramik 29, 30, 34
 Lith *201
 Lodewijk Napoleon 5, 177
 Lodewijks, ir. J. (prof. dr. ir. J. H. W. Uytendogaart en)
 Een nieuwe methode voor het verdoeken van schilderijen *249
 Londen
 British Museum (getijdenboek) 289-354, 298, 308, 309, 316, 317, 327/328, 333/334, 337/338
 Victoria and Albert Museum (haardstenen) 265, 265, 266
 Victoria and Albert Museum (handschr.) 352
 Longas, Josephus de 122
 Longueville 166, 167
 Loon, G. van 274
 Loon, Jacob van 109, 126
 Lübeck *68
 Lugard, G. J.
 Plaatselijke historie in een lokaal museum *205
 Luik 261, 262, 265, 266, 271, 272, 272, 273, 273, 276, 277, 278
 Curtiusmuseum 64
 Universiteits-Bibliotheek 351, 352
 Lunsingh Scheurleer, D. F. 21, *105
 Lunsingh Scheurleer, Th. H. 257, *135, *137
 Luttervelt, dr. R. van
 De toekomst van Beeckesteyn 183
 Een Indische ceremoniestaf uit 1604 279
- Maasbree *42
 Maassluis, Gemeentelijk Museum *191, *192
 Maastricht
 Bassin 356
 Museum 271
 Stadhuis 271

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(*Maastricht*)

- Romeinse versterkingen 64, 188, *59, *85, *100
- Makkum *237
- Mainz, Dom 37
- Malabar 279
- Malden *42
- Malleyn, G. *231
- Mander *113, *114, *240
- Mantgum, terponderzoek *125, *173
- Marcus, Wilhelmina Catharina 71
- Margaretha van Oostenrijk 285
- Maria
- Annunciatie 291, 293, 306, 308, 342
 - typologieën 308, 347
 - Madonna 309, 316, 349
 - met Kind op Maansikkel 348
- Maria Laach 37
- Marisse, Arend Gerritz 68
- Mark, G. van der (J. G. N. Renaud en)
- Middeleeuws Amersfoort 193
- Markerwaard *126, *245
- Marot, D. 5
- Martin, prof. dr. W. 3, 4, 21
- Mataram 286
- Maurits, stadhouder 262, 268, 269, 280, 281, 282, 283, *50
- Maximiliaan, keizer 276
- Mazo, Juan Baptista del *72
- Medemblik 254
- Kasteel Radboud 63, 65, 66
- Meer, Agneta Jacoba van der 70
- Meer Johan van der 68
- Meerman, Gerard 169
- Mees, Willem 68
- Megen, heren van *64
- Meischke, ir. R. *3
- Amsterdamse kerken van de zeventiende eeuw 85
 - De taak van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond in de naaste toekomst *15
- Mendes da Costa, J. 140, 141, 144
- Mengelberg, Willem 21
- Menkemaborg 184, 185, 185, 188
- Mennicken, Balden 269
- Merwede van Muylwijck, jhr. mr. Wihelmus
- Franciscus van der 221
- Metsys, Cornelis 273, 277
- Metsys, Quinten 316
- Meurs, A. van 96
- Meurs, Henricus van *119
- Meye, David van der 113/114, 114
- Meyer Elte, coll. (handschr.) 318
- Mheer, kasteel 271
- Michael, Johan Georg 169, 176, 176, 180, 182
- Michael, Maria 177
- Middelburg
- Stadhuis 5
 - Zeeuws Genootschap der Wetenschappen 56, 58
- Middelstum *81
- Midland, Oosterburen no. 1, boerderij *249
- Milaan *68
- Dom 133
- Milheze *24
- Miniaturen 6, 308, 309, 306-320, 342-350, 316 317
- Modderman, dr. P. J. R. 7
- Het woonhuis in de bandceramische cultuur 23
- Moederson, Justus 115/116, 116
- Moes, E. W. 12, 20, 21
- Monet, Claude *68
- Monnickendam, muntvondst *66
- Montferrat *68
- Montfoort, huis Oude Boompad hoek Kerkstraat *250
- Monticelli 186
- Monumentenbeschrijving *15, *56, *57
- Rijkscommissie voor de 251, *15
- Monumentenwet *3, *118, *138
- Monumentenverzorg, coll. Rijksdienst voor de 268, 272, *26
- Moordrecht, Herv. kerk *118
- Moreelse, Paulus 5, 355
- Mosambique 279
- Mount Vernon 186
- Moyelles, Pieter de 122
- Mozes 308, 316, 316, 317, 347
- Mühlbacher, firma *221
- Muiderslot 185, 191, 203
- Muller, S. 3, 12, 17, 18, 21, 257, 260, 261, 267
- Munck, Joachim *257
- Munster 342
- Universiteits-Bibliotheek 351, 352
- Munter, Agatha 168, 169
- Munter, Cornelis 169
- Munter, Dirk 169
- Munter, Margaretha 169
- muntvondsten *63, *68, *126
- Murillo *13
- museumbeheer 4
- Museum, het Nederlandsch 4, *13
- museumconservatoren, opleiding *144
- museumwezen, reorganisatie *9-*14

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Muysken, C. 133
 Naaldwijk, Honselaarsdijk *133, *134
 Naarden, vestingwerken 224, *133, *134
 Namen, coll. J. Bastin (handschr.) 298, 314, 317, 338, 342, 344, 352
 Narses 160
 Natuurmonumenten, Vereniging tot Behoud van 230, 235, 236
 Neer *60
 Neptunus 280, 282, 287
 Neurdenburg, dr. E. 6
 Neurenberg, Coenraat van 6
 New York
 kunsthandel (handschr.) 352
 Museum of Modern Art *67
 Public Library (handschr.) 305, 314, 319, 320, 321, 352
 Nicolaus, Frater 342
 Nieuwenhuis, F. J. 133
 Nieuwenhuyzen, C. F. *80
 Nieuwersluis, Over-Holland 176
 Nijendaal, J. R. van *189
 Nijhoff, coll. W. (handschr.) 305, 352
 Nijmegen 264, 266, 278
 Bottelstraat no. 7-9, boerderij *35
 Gemeentemuseum 266
 Grootestraat no. 75-79 *25
 Grootestraat no. 76-78 en 81 *178
 Heyendaal *230
 Kraanpoort 267
 Romeinse legerplaatsen *114, *174, *216, *241, *243
 Smidsstraat no. 10-12 *25
 Stadhuis 266, 275
 stadssanering *19
 Vinkengas, boerderij *35
 Vleeshouwerstraat no. 1 *178
 Nijmegen, D. van *231
 Noblet 122
 Noorddeurningen, muntvondst *83
 Noorderhogebrug *81
 Noord-Holland, monumentenbeschrijving *15
 Noordoostpolder *34, *60, *116, *126, *176
 Noord-Sleen, tumulus *239
 Noordwijk, Calesplein 356
 Noordwijkerhout, Herv. kerk *180
 Noortwijck, Frans van Westreenen van 216
 Noortwijck, mr. Peter van 216
 Norg, Eenerschans *173, *174
 Numan, H. 229, 231
 Odiliënberg, kerk 7
 Oegstgeest, Groene Kerkje *36, *182
 Oelen, Coenraat 78
 Oldehoven *81
 Oldenbarneveldt, Gerrit van 221, 222
 Oldenbarneveldt, Johan van 222
 onderkaden 355, 356
 Onstwedde *238
 ontwerpen, architectonische 5
 Oordt, H. W. A. van *231
 oorlogsschade 5
 Oostburg, kerk 64
 Oosterbeek
 Herv. kerk 7
 Hunerschans op de Duno *98, *115, *174
 Oosterholt 237
 Oosterwolde *237
 Oost-Indische Compagnie 5, 168, 238, 279, 280, 288
 Ooststellingwerf *97
 Oostvoorne, burcht 7, 191, 192
 Ootmarsum *83
 Openbaar Kunstbezit, Stichting voor *142
 oranjerie 169, 180
 Orpheus 280, 282
 Otten, Albert 243
 Otten, Catrina Maria 243
 Ottens, Josua 228
 Ottens, Reinier 228
 Ouddorp, Romeinse nederzetting *23, *99
 Oudelande 59
 Oudendijck, Adriaan van 6
 Oude Schild 254
 Oudshoorn, Herv. kerk 106
 Overasselt *115
 Overschie 79
 Overvoorde, dr. J. C. van 3, 9, 11, 12, 13, 20, *211
 Ostade, A. van 84
 Ozinga, prof. dr. M. D. 5, *3, *129, *135, *136
 Paddenburg, familie 250
 Paderborn, Dom 154
 Palladio, Centro internazionale di studi di Architettura Andrea *75
 Pallas 280, 281, 282, 287
 Pallucchini, prof. R. *75
 Paludanus *58
 Parijs *221
 Bibl. Nationale (handschr.) 338
 Pauw, Reynier 229
 Peize, burcht *239

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Pelinck, E.
 Tentoonstelling „Witte Cornelisz. de With, Vice Admiraal van Holland en West-Friesland“, Maritiem Museum „Prins Hendrik“ Rotterdam *48
 (rec.) 251, *207
- perron, piroen 271
- Persijn 166
- Persoy, Pieter 92
- Pesse *239
- Peters, C. H. 21, 133
- Petzold 177
- Philips van Bourgondië, bisschop van Utrecht 213
- Philips de Goede 167, 244, 349
- Philips II van Spanje 262, 269, 272, 273, 278
- Philips III van Spanje 285, 286
- Philips Jacobsz, Caspar 106, 113, 119, 120, 169, 169, 176, 176
- Pholien, F. 265
- Pietermaat, mr. Pieter 71
- Pieters, Dirck 114
- Pieters, Harmen 114
- Pietersz., Gysbert 110
- Pirsch, A. 20
- Pit, A. 4, 6, 12, 19, 21
- Plas, firma van der 221
- pleisterwerk, buiten 73, 83, 84, 175, *180
- Pluym, W. van der 275
- Pluto 235
- Polen *68
- Poll, Archief de *101
- Poll, Jan van de 169
- Pompe van Meerdervoort, Johan 71
- Poortugaal, Herv. kerk *46
- Poppen, Joan 98
- Portinari, Candido *68
- Port Royal, abdij *78, *80
- Post, Pieter *231
- Post, dr. R. R. 158
- Posthumus Meyes, C. B. 21
- Potter, Jan Jansz. 78
- Pozzuoli 58
- Prinsenbeck *99
- Puttershoek *33
- Rademaker, Gerrit 114
- Raephorst, Margaretha van 233
- Raeren 269
- Ramaer, Pieter Antonius 217
- Rauwerderhem *97, *113
- Ravenna 160
- Reckheim *68
- Redlynch (Salisbury), coll. R. Abbey (handschr.) 352
- Reichenau-Mittelzell, kerk 158
- Reichenauerschool 159, 162, 164
- Renaud, J. G. N.
 De Hellenburg 51
 (rec.) 189
- Renaud, J. G. N. en G. van der Mark
 Middeleeuws Amersfoort 193
- Renckens, B. J. A. 256
- Renesse Moermond *104, *105/*106
- Renesse, Ada van 60
- Renesse, Costijn van 59
- Renesse, Frederik van 60, 66
- Renesse, Hendrik van 59
- Renesse, Jan I van 59
- Renesse, Jan II van 60
- Renesse, Jan III van 60
- Renkum, Doorwerth 22
 restauratie
 van gebouwen 4
 van schilderijen *249
- Rhemen, St. Cunerakerk *61
- Riele, W. te 154
- Riemsdijk, jhr. B. W. F. van 12, 15, 20
- Rijckevorsel, dr. Elie van *231
- Rijckevorsel, jhr. mr. F. J. J. M. van 12, 15, 20
- Rijksgebouwendienst 235
- Rijn, H. van 116
- Rijn, G. van 21
- Rijnauwen 59
- Rijnland 167
- Rijnsburg *217
 kerktoren 44
- Rijsenburg 166
- Rijsenburg, Geertruida van 166
- Rijssen *41
- Robbertsdr., Catherine 68
- Roermond, Museum 271
- Roghman, R. 212, 216, *26
- Roland Holst, Henriette 290
- Roland Holst, R. N. 141, 144
- Rolde *240
- Rome 58
 S. Giovanni in Porta Latina 160, 161
 rondeel 208, 208, 239
- Roosegaarde Bisschop, G. 166
- Roosmale 44
- Rootselaar, W. F. N. van 193, 194, 195, 196, 200, 202
- Rotte 78

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Rotterdam
 Bolwerk no. 1-2, Hertekade no. 1 *62
 Bolwerk no. 14 *231, *232
 Grote Kerk 5
 Grote Kerk (grafmon.) *50
 Historisch Museum *229-*232, *229
 Maritiem Museum Prins Hendrik *48
 Museum Boymans-Van Beuningen 259, *143
 Museum voor Land- en Volkenkunde *35,
 *227
 Schielandshuis *229
 Rouville de Meux, ir. A. M. de *231
 Rozendaal (schilder) 119
 Rudolf II van Oostenrijk 285
 Rübel 191
 Rust, W. J.
 's-Graveland en de Trompenburgh 227
 Ruyter, Michiel Adriaensz. de *50
- Sadeler, Egidius 57, 58
 Saenredam, Pieter 44, 48, 153, *61
 Saher, E. von 21
 Saint Denis, abdijkerk 161
 Saint Guilhem-le-Désert, kerk 47
 Salomo's oordeel 262
 Sanders, T. 133
 Sankt Gallen, kerk 158
 Sasse van Ysselt, jhr. mr. A. F. O. van 16, 21
 Savoy, C. van 119
 Scandinavië 266, 278
 Schaeck, Benedictus 229
 Schagen, Raadhuis *27
 Schellinkhout, Herv. kerk *129
 Scheltema, J. 267
 Scheltema, Taco *230
 Schendel, A. van
 Aantekening bij prof. Bijvancks rede *70
 Scherpenseel, Elisabeth van 166
 Scheveningen, Herv. kerk *36
 Schiedam, woonhuisonderzoek *115, *116
 Schmidt Degener 3, *12, *70
 Schouten, J. L. 21
 schouw 258, 263, 264, 264, 268, 271
 Schuchhardt 190, 191
 schuilkerk 88, 89, 96, 96, 97 98, 100-106, 100,
 101/102, 105, 107, 111, 112, 113/114, 115/
 116, 121/122, 123/124, 109-130
 Schukking, kolonel W. H. 256
 Schulte Nordholt, prof. dr. H. *150
 Schumacher, Renate 160
 Schumacher, W. N. 160
 Serooskerke, Jacob van *104
- Siam 280
 Siddre, Jan van 221
 Siegerswoude *215
 Sijthoff, Cornelis *230
 Sikkel Pietersdr., Margaretha 166
 Simson 273
 Singelenberg, P.
 Enige beschouwingen over de beurs van Ber-
 lage 131
 Sint Nicolaasga *215
 Sint Truiden, abdijkerk 158
 Sint Walrick, tumulus *244
 Sittard, bandceramische nederzettig 24-34, 25,
 28, 29, 32
 Six, jhr. dr. J. 21
 slangemuur 178
 Sluis 264
 grafschilderingen *104
 kerkfundering 64
 Sluyterman, K. 275
 Smet, Anna Maria 176, 177
 Smit, coll. J. 313, 322, 351
 Sneek
 Hospitaal *197
 Kruisherenklooster *197
 Snoeck, Dierck Hendriks 270
 Soest, Herv. kerk *25, *26
 Soestdijk, Kon. Paleis 44
 Sont, slag in de *50
 Spaen, Baron van 178
 Spier *240
 Spiers, Dom 162
 Springer, Jan 133
 Sprockhoff 191
 stadssanering *19-*20
 Stalpaert, Daniel 106, 107, 230
 Steen, Jan 83
 Steensel, kerktoren *90
 Steenwijk, Kleine Kerk *25
 Steenwijkerwold, Herv. kerk *43
 Stein *86
 Stellenbosch, Theol. Kweekschool (handschr.)
 352
 Sterck, coll. mevr. G. van der Lande- (handschr.)
 352
 Stichbandkeramik 30, 34
 Stiens
 dorpssterp *113, *215
 Herv. kerk *26
 Stieren, A. 24
 Stijl, De 136
 Stiphout, kasteel Croy 192

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Stolk, David van 5
 Stone, Nicolas 6
 Stooker, W. 38
 Stork, A.
 Het stadhuis van Weesp 237
 Stork, Willem 242, 244
 Stoutenburg 197
 Strawberry Hill 178
 streekmuseum 184
 Strelice, bandceramische nederzetting 24, 27
 Stuart, Maria *71
 stucwerk 175, 177, 180, 220, 221, *231
 Stuers, jhr. mr. Victor de 3, 6, 9, 10, 20, 21, 22
 Sumatra 280
 Suulen, Gisbert Jellies van 270, 273
 Suzanna 268, 272, 273, 274, 275
 Swart, Pieter de 5, *120, *122
 Swaving, Christiaan 244
 Sybilla, G. J. 249
- Tegelen 272
 tegeltabelau 141
 Temminck, Coenraadt 221
 Temminck Groll, ir. C. L. 145, 151, 153, 154
 De vroegromaanse kerken van Utrecht 35
 Tenhaeff, dr. N. B. ten 151, 152
 Ter Apel *81, *238
 klooster 5
 Ternate 283
 Terschelling, boerenhuizen 79, *249
 Terwispe, Groene Dijk *215
 Texel 251, 254
 boerenhuizen 79
 Teylingen 7
 Theoderik de Grote 160
 Tholincx, Herman 97
 Thorn *68
 Tiellens, Elisabeth 168
 Tienhoven, Herv. kerk *87-90, *89/*90
 Tietjerksteradeel *113, *125, *173
 Tivoli 58
 Tooren, G. *101
 Toorop, Jan 141, 144
 Torck, Lubbert Adolph Baron 168, 175
 torenuurwerken *257
 Toy, Sidney 190
 Treslong Prins, P. C. Bloys van 254
 Treub, mr. M. W. F. 135
 Trimpe Burger, ir. J. 51
 Trip, Jan 168, 175
 Trip, Jan (de Jonge) 168, 175, 176, 181
 Trip, Jan Willem 168
- Tritsum, hutkommen *237
 Tromp, Cornelis Maartensz. 232, 233, 234, 236, *50
 Tromp, Maarten Harpertsz. 236, *50
 Tubbergen, Haarler grafveld *33, *83
 Tübingen (handschr.) 350, 352
 Tuulse, prof. Armin
 Burgen des Abendlandes (rec.) 189
 Twent, mr. Nicolaas François 71
 Tzul, Jacob 120, 121/122
- Uitgeest, Herv. kerk *26
 Uithuizen, Menkemaborg 184, 185, 185, 188
 Uytendogaart, prof. dr. ir. J. H. H. en ir. J. Lodewijks
 Een nieuwe methode voor het verdoeken van schilderijen *249
 Unger, J. H. W. 21
 Utrecht 266, 267, 268, 270, 278, 355, *33
 Aartsbisschoppelijk Museum (handschr.) 352
 huis De Booth (of De Swarte Dootkist) 268
 Broekhuizen 177
 Bureau der Invoerrechten en Accijnsen 355
 Buurkerk 262, 267, *63
 Centraal Museum 14, 153, 258, 262, 264, 264
 Commiezenhuis 355
 dempingsplan Feuchtinger *4, *82
 Dom 159
 Gemeente Archief 36, 38, 146
 haardstenenfabriek op het Schapenburg 267
 Historisch Museum *13
 Oud-Kath. kerk St. Gertrudis *77, *78, *79, *80
 Oud-Kath. Museum *77, *78, *79, *80
 Paleis Lofen 355
 Paushuize 356
 St. Janskerk 35-41, 37/38, 43, 44, 45, 49, 50, 145-165, 147
 St. Nicolaas-Bagijnenhof *198
 St. Pauluskerk 40, 41-44, 41/42, 45, 48, 49, 50, 145-164, 148
 St. Pieterskerk 43, 44-50, 45/46, 48, 49, 145-164, 147, 149/150, 152, 153
 Stadhuis 268
 stadssanering *19
 Rijksarchief *182
 Romeinse castella 355, *148
 Universiteits-Bibliotheek (handschr.) 327, 352
 Universiteitsgebouw 133
 Vredenburg *245
 Werven 355

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Utrecht)

- Huis Zoudenbalch, poortgebouw a.d. Maria-straat (no. 28) *44
- Vaassen, Cannenburch 184, 185, 188
- Vagevuur 316, 320
- Valckenier, Sijbrand 168
- valdeur 210, 211/212
- Valkenburg (Z.H.), Romeinse versterkingen 180
- Valthermond *82
- Veelwaard, D. 96
- Veenhuizen, I. 92, 93
- Veere
Het Lammetje *192
Visserijmuseum *192
- Velde de Oude, Willem van de *50
- Velde, mr. Ruppert van der 70
- Velhoven *34
- Velleda 274
- Velp
Beekhuizen 178
Rozendaal 168, 176
- Velsen *175
Beeckesteyn 165-188, 168, 169, 171/172, 173/174, 176, 177, 179, 184, 185
Huis te Velsen 170
Meervliet 169
Scheybeek 170
Velserbeek 177
Waterland 169, 177
- Ven, A. van der
In memoriam mgr. E. Lagerwey *77
- Venray *218
muntvondst *68
- vensterkozijn (drielight boven, tweelight onder) 72, 82, 83
- Venus 280, 281, 282, 284, 287
- Verboom, mr. Leonard 70
- verdoeken van schilderijen *249
- Vermeer, Johannes 84
- Vermeulen, dr. F. A. J. 158
- Vermeulen, Gerrit 97, 98
- Versailles 186
- Versteeg 140
- Verwey, Albert 140, 142, 144
- Veth, Bas 11
- Veth, Jan 3, 21
- Vianen, Stadhuis *62
- Vianen, Ghijsbert Theunisz. van 37
- Vicenza *75
- Victoria 282, 288
- vierschaar 241, 246, 247, 249
- Viervant, Hendrik 243
- Viervant, Leendert 243, 250, 252
- Vingboons, Philip 98, 104, 112, 114
- Visscher, Claes Jansz. *50
- Visser, P. 3
- Visser, Eleazer Ephraïm 216
- Vlaamse stenen 255
- Vlaardingén *217, *246
- Vleuten, boerderij De Hoge Weide *102
- Vlissingen *104
- Vogelenzang *245
- Vogelsang, prof. dr. W. 1, 3, 4, 6, 21
- Vollenhove *198
Gasthuiskapel *117
St. Nicolaaskerk *175
- Vondel, Joost van den 90
- Voorbergh, Cruys *5
- Voorhout, Johannes 236
- Voorschoten
Adegeest(erlaan) 67, 68, 71
Elstlaan no. 1, Onder den Ackerboom 67-84, 69/70, 80, 81
Heereweg 68, 71
Spaans legerkamp 68
- voortuin 76
- Vredeman de Vries, H. 87/88, 89, 94
- Vreese, A. L. de
Een fraai verlucht Agnietenbergs getijdenboek in het British Museum te Londen 289
- Vries, dr. A. B. de *141
- Vries de Heckelingen, coll. dr. H. (handschr.) 350, 352
- Vriezenveen *114
- Vroom, Cornelis 125
- Waardt, C. van 119
- Wagenaar, Jan 100, 101, 102, 103, 118, 119, 122, 127
Wageningen *198, *244
- Walpole, Horace 178
- Walpole, Robert 178
- wandschildering 140, 141, 226, *43, *45, *46
- Warendorp, Harmen Hendriksz. van 89, 95
- Warffemius, E. *231
- Warland van Muylwijck, Adriana 166
- Warmond, Groot-Seminarie (handschr.) 317, 318, 319, 320, 322, 352
- Warwijck, Wybrandt van 279, 280

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Washington, George 186
Wassenaar
 Kasteel Oud-Wassenaar 133
 Oostdorperweg no. 206, boerderij 80, 81, 82
 Overvoorde-Gordonstichting „De Pauwhof”
 *211, *212
 Rijksstraatweg no. 191, boerderij Oostdaal 69,
 82, 84
Wassenaar van Duvenvoorde, Arnoldina van 167
Waterbolk, prof. dr. H. T. 30, 34
Waterland, boerenhuizen 79
Waveren, Anthonie Oetgens van 98
Wedde, borg 192
Weerselo, Hunenborg 188
Weert
 Minderbroeders (handschr.) 322, 323/324,
 337/338, 349, 352
 muntvondst *68
Weesp
 bierbrouwerijen 238
 Burgerweeshuis 241
 Gasthuis 245, 245
 Gemeente-Archief 237, 240, 241
 Grobbe 246
 Herv. kerk 241, *61, *140
 jeneverstokerijen 238, 239
 rondeel 239
 St. Jorisdoelen 239-252
 Stadhuis 237-252, 240, 241, 245, 246, 247,
 248, 249, *140
Weissman, A. W. 22, 133
Welsum *57
Wenen 311
 Schatzkammern van de Hofburg 285
Werkhoven, Beverweerd *26, *27
Werve, Geertruid van de 166
Westergeest, Herv. kerk, wandschildering 21
Westfriesland 251
West-Indische Compagnie 5, 168
westpartij 37-41, 37, 44, 45, 49
Westreenen van Noortwijck, Frans van 216
Weststellingwerf *125
West-Terschelling, Langebuurtstraat no. 32 83
Weve, J. J. 21
Weyden, Rogier van der 307
Weyer 243
Wieringen, boerenhuizen 79, 251, 254
Wijck, Dirk van *35
Wijck, jhr. H. van der 176
Wijn, H. van 266, 274
Wijngaarden, dr. W. D. van *111
Wijngaerden, Adriana van 166, 167
Wijngaerden, Floris de 167
Wijngaerden, A. van den 43, 355
Wijster, nederzetting a.h. voorm. Looveen, *21,
 *82, *98, *240
Wilhelmina, koningin 141
Willem, bisschop van Utrecht 151
Willem, I, stadhouder 6
Willem II, koning 206, 209
Willem II, stadhouder *71
Willem V, stadhouder 177, *230
Willige, Abraham van 122
Willigen, A. P. van der 255
Wilten, 355
windvanen 255, 256
Winter, H. de 101
Winterkoning en -koningin *50
Wit, Jacob de 126
With, Witte Cornelisz. de *48, *50
Woerden, Oude Raadhuis 275
Wormer *217
Worms, Dom 37
Woude, Wilhelmina van der 166
Woudrichem
 Hoftoren *28, *48
 Kruisherenklooster *48
 Molenstraat no. 2-8, het Klooster *28, *48
 tolhuis *48
Withoos, Mathias 201
Wulven, J. de 236
Yperlaan, G. J. 71, 80
zaalkerk 96-100
Zenobius, meester 311
Zeyen, nederzetting 188
Zierikzee, muntvondst *66
Zijl, L. 141, 144
Zimmermann, dr. W. 156, 157, 161
Zocher, David 177
Zocher, J. D. 135, 177, 206
zolderkerk 96, 101-106, 100, 101/102, 105, 107/
 108, 109, 112, 111/112
Zon, N. E. H. J. J. (in memoriam) *213
Zülpich
 Pfarrkirche 161, 162
 St. Martinskirche 161, 162
Zuidbeveland 266
Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek, Nederlan-
 sche Organisatie voor 290

Zutphen 342
 Beukenstraat no. 65-67 *118
 Broederenklooster *178
 muntvondsten *65, *68
 St. Walburg 347
 Spaanse Poort 207
 Zwaag *199
 Zwenkau, bandceramische nederzetting 24, 33,
 34

Corrigenda:

Kol. 169, Agneta; lees Agatha.
 Kol. 207, fig. 4. Utrechtse poort; lees Bloemen-
 dalse poort.
 Pl. XXXV, afb. 5. op het einde; lees: in het
 midden.
 Pl. XXXV. afb. 6. Kamperbinnenpoort: lees:
 Kamperbuitenpoort.

Zwieten, van 229
 Zwolle
 Agnietenberg 289-345
 Overijssels Museum voor Geschiedenis en
 Kunst 264, 270
 Sassenstraat no. 33, Karel V-huis *249
 stadssanering *19
 vestingwerken 187
 Zyll, A. F. van

Kol. 224, r. 3 v.o. burnt in 1520; lees: built
 about 1520.
 Kol. 276, r. 8, 9 en 14 v.o. De jaartallen 1506
 en 1507 te vervangen door 1566, resp. 1567.